МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

II

БАКЫ • 1960

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

D
М1147

bu kitabın 94 dən ta 125

446\447

475 dən ta 496 iyə dək cırılmışdır.

bu kitabın 94 dən ta 125
446\447
475 dən ta 496 iyə dək cıxılmışdır.

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасының
гәрары илә чап олунур

204

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НӘСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

3 чилддә

„Елм“ нәшријјаты
Бакы—1980

2

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НӘСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

М81

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

II чилд

МОРФОЛОКИЈА

84353

Азәрбајҹан Дөвләт Педагожи Институту
Ә. Ә. ЛИ
КИТАБХАНАСЫ

„Елм“ нәшријјаты
Бакы—1980

3

Редактору: **Зәрифә Будагова**

© «Елм» нәшрijjаты, 1980

С $\frac{70103-000}{М-655-79}$ 36—79

4

МОРФОЛОКИЈАЈА КИРИШ

Грамматиканын әсас шө'бәләриндән бири олан морфолокија (јунанча ики сөздән ибарәтдир: morphe—«форма», logos—«елм») кениш мә'нада сөз вә онун формаларыны тәдгиг едир. Мә'лумдур ки, сөз һәм дә дилчилијин бир шө'бәси олан лексиколокија тәрәфиндән өјрәнилир. Лакин тәдгигат објектинин ејнилији морфолокија вә лексиколокијанын сөзә мүхтәлиф чәһәтдән јанашмасына мане олмур. Белә ки, лексиколокија сөзү дилин лүғәт тәркибинин ваһиди кими әсасән лексик-семантик планда тәдгиг едирсә, морфолокијада сөз, һәр шејдән әввәл, дилин грамматик гурулушунун, онун морфоложи системинин үмуми ганунаујғунлугларыны ашкар етмәк истигамәтиндә өјрәнилир. Лексиколокија үчүн сөзүн шәкил вә мәзмунча мүхтәлиф лексик-семантик груплары, јаранма мәншәји, үслуби гајәси, ишләнмә хүсусијјәтләри һәлледичидирсә, морфолокијада сөзүн јалныз морфоложи-грамматик сәчијјәси әсасдыр. Мәсәлән, *уча—һүндүр—гәлби* сөзләриндә лексиколокија үчүн мараглы одур ки, бу сөзләр семантик чәһәтдән јахындыр, ејни анлајышы ифадә едир, *уча, һүндүр* әдәби дилдә, *гәлби* исә диалектләрдә ишләнир, һәр үч сөз түрк мәншәлидир вә с. Морфолокија исә бу сөзләрин о чәһәтләрилә марагланыр ки, сөзләрин һәр үчү сифәтдир, ади дәрәчәдәдир, әламәт ифадә едир.

Морфолокија сөзүн структур әламәтләрини, мүхтәлиф формаларыны өјрәнәркән онун лексик мә'насына әһәмијјәт вермир. Онун үчүн башлыча олараг ән абстракт вә үмуми анлајышларын дилдә систем шәклиндә мөвчуд олан ифадә формалары вә онларын грамматик мә'насы мараг доғурур. Тәсадүфи дејилдир ки, бә'зән семантик (лексиколожи) чәһәтдән бир-бириндән тамамилә фәргләнән сөзләр грамматик (морфоложи) хүсусијјәтләринә көрә үмуми бир нөгтәдә бирләшир; *евдә, ишдә... кәлир, отурур....* сөзләри лексик мә'на е'тибарилә тамамилә бир-бириндән сечилдији һалда, конкрет морфоложи әламәтләринә вә грамматик мә'наларына көрә ејнијјәт тәшкил едир. *Евдә, ишдә* сөзләринин һәр икиси исимдир, үмуми исимдир, тәкдир, јерлик һалдадыр. *Кәлир* вә *отурур* сөзләринин һәр икиси фе'лдир, тә'сирсиздир, индики замандадыр, үчүнчү шәхсин тәкиндәдир.

Бүтүн бунлар (һал, чәмлик, кәмијјәт, заман анлајышлары) лексик мә'нача фәргли олан сөзләр арасында үмумилик вә грамматик мә'на ујғунлуғу олмагла сөзүн конкрет семантикасы илә билаваситә әлагәдар дејилдир. Демәли, морфолокија сөзүн конкрет семантикасыны дејил, үмуми грамматик мә'налары вә бу мә'наларын там парадигмалы ифадә формаларыны өјрәнир.

5

Лексиколокија вә морфолокијанын сөзә јанашма методундакы гејд етдијимиз фәрглөр онларын һеч дә тамамилә бир-бирinә гаршы гојулмасына әсас вермир. Белә ки, «лүғәт вә грамматика бир-бириндән ајры шәкилдә мөвчуд дејилдир. Онлар диалектик тәмасда, гаршылыглы әлагә вә зиддијјәтли вәһдәтдәдир. Дилин грамматик гурулушу тәкчә чүмләдә сөзләр арасындакы әлагәдә дејил, һәм дә ајрылыгда сөздә онларын нитг һиссәләри үзрә тәснифиндә, мә'на вә мәзмун гурулушунда да өзүнү көстәрир»[1].

Јухарыда гејд олундуғу кими, морфолокија сөзүн мүхтәлиф формаларыны, гурулушуну, онун лексик, јахуд грамматик мә'на дашыјан тәркиб һиссәләрини өјрәнир. Азәрбајчан дилиндә сөзләр гурулушча ики тәркиб һиссәдән—көк вә шәкилчидән, јахуд көк морфемдән вә шәкилчи морфемдән ибарәтдир. Дилчиликдә ән'әнәви олараг һәр һансы бир мә'наја малик ән кичик дил ваһиди морфем һесаб едилир[2].

Көк морфем сөзүн лексик вә грамматик мә'наја малик олуб, мүстәгил, мүәјјән суала чаваб верән, мүхтәлиф синтактик вәзифә дашыјан, дилин морфоложи системиндә мүәјјән семантик-грамматик груплара дахил олан һиссәсидир. Көк морфем сөзүн мүстәгил һиссәси кими, гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур. Садә көк морфем бир вә ја бир нечә фонем комбинасијасындан ибарәт олуб, дилин мүасир вәзијјәти бахымындан мә'на дашыјан тәркиб һиссәләринә парчаланмыр: *кет, кәл, даш, баш, ев, мән, о, јахшы, пис, гармаг, дырнаг* вә с.

Дүзәлтмә көк (јахуд әсас) садә көк морфемлә сөздүзәлдичи шәкилчидән, јахуд шәкилчиләрдән ибарәт олуб, лексик вә грамматик мә'на е'тибарилә илкин көкдән фәрглөнир: *колхозчу, мәктәбли, дадсыз, чәкмәчилик, бирләш, көзлә, көрүм, күлүм, атычылыг...*

Мүрәккәб көк ән азы ики садә көкүн (јахуд әсасла садә көкүн) бирләшмәсиндән ибарәт олуб, ондан грамматик маһијјәтчә дејил, јалныз гурулушча фәрглөнир: *дәвәдабаны, күләрүз, ширинди, ағчагајын, әлүзјујан, Ағдаш...*

Көрүндүју кими, һәр бир көк морфем ајрылыгда лексик вә грамматик мә'нанын вәһдәтиндән ибарәтдир. Конкрет лексик мә'на дашыјан, мүәјјән әшја, әламәт ифадә едән сөз ејни заманда үмуми грамматик мә'наја да малик олур: чүмләдә сөзләрин бир-бирилә әлагәси, дашынанын ифадә олунан мәзмуна мүнасибәти, һәрәкәтин, әшјанын мүәјјән, јахуд гејри-мүәјјән шәхсә аидлији, һәрәкәтин заман вә мәкана мүнасибәти вә с. Мәсәлән, *оху* сөзү тәкчә *охумаг* һәрәкәтинин формал дашыјычысы олмајыб (сөзүн лексик мә'насы), һәмчинин фе'лин әмр шәклини, һәрәкәтин икинчи шәхс тәк тәрәфиндән ичра олундуғуну да билдирир. Һәм дә сонунчу мә'налар үчүн сәчијјәви хүсусијјәт ондадыр ки, бу мә'налар сөзүн лексик мә'насындан асылы дејил вә мүәјјән група дахил олан бүтүн сөзләрдә ејни шәкилдә тәзаһүр едир.

Көк морфемдән фәргли олараг, шәкилчи морфемләр лүғәти мә'наја малик дејил, грамматик мә'наны исә јалныз көк морфемин тәркибиндә ифадә едир. Шәкилчиләр һәм дә фонетик чәһәтдән көкдән асылы олур. Азәрбајчан дилиндә шәкилчиләр функсијаларына көрә ики јерә бөлүнүр:

1) сөздүзәлдичи (лексик) шәкилчиләр;

2) сөздәјишдиричи (грамматик) шәкилчиләр.

Биринчи група дахил олан шәкилчиләрлә икинчи група дахил олан шәкилчиләр форма вә мә'на е'тибарилә бир-бирinә гаршы дурур. Белә ки, сөздүзәлдичи шәкилчи көк морфемә гошуларағ онун илкин фонетик гурулушуна тә'сир етмәјиб, лексик мә'насыны тамамилә дәјишир. Һәтта мүхтәлиф сөздүзәлдичи шәкилчи артырылмыш ејни бир сөз көкү лексик мә'нача тамамилә дәјишир; м ә с.: *су—сулу—сучу; гач—гачаған—гачыш.* Сөздүзәлдичи шәкилчи сөзүн лүғәти мә'насыны дәјишмәклә јанашы, онун (сөзүн) грамматик (морфоложи, синтактик) сәчијјәсинә дә тә'сир едир. *Су* сөзү ајрылыгда исим, *гач* сөзү фе'л олдуғу һалда *су-лу* сифәт, *гачыш* исимдир.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән фәргли олараг сөздәјишдиричи шәкилчиләр көкә гошуларағ онун лексик мә'насында һеч бир дәјишиклик јаратмыр, јалныз сөзә јени форма вә јени грамматик мә'на верир.[3]

Мүхтәлиф фонетик тәркибли сөздәјишдиричи шәкилчи гәбул етмиш сөзләр бир-бириндән лексик мә'наја көрә гәтијјән фәргләнмәјиб, јалныз категориал көстәричијә вә онун мүвафиг мә'насына көрә сечилир. М ә с.: *китаб—китабын, китаба, китабы, китабда, китабдан, дәфтәрим, дәфтәрин, дәфтәри, дәфтәримизә, дәфтәриниз, дәфтәрләри...*

Азәрбајчан дилиндә үмумән сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләр арасында сабит сәрһәд вардыр. Лакин бә'зи шәкилчиләрдә вәзифә икилији өзүнү көстәрир. Ејни бир морфоложи әламәт һәм сөз дүзәлдир, һәм дә сырф морфоложи вәзифә јеринә јетирир. Мәсәлән, нөв категоријасы фе'лләрә хас олмагла

[1] С. Д. Кацнельсон. Историко-грамматические исследования, изд-во АН СССР, М.-Л., 1949, сәһ. 56.

[2] Морфем—мә'на дашыјан ән кичик дил ишарәсидир ки, онлар морфоложи маһијјәт дашыјан һиссәләрә бөлүнмүр. Дилчиликдә морфем мәсәләсинә башга шәкилдә јанашанлар да вардыр. В. Скаличканын фикринчә, ән кичик лингвистик ваһид ики тәркиб һиссәјә ајрылыр: мүстәгил грамматик функсијаја малик олан ишарәви елемент—сем, фонемләрдән тәшкил олунмуш ишарәви ваһид—морфем (Бах: В. Скаличка. О грамматике венгерского языка. «Пражский лингвистический круток», М., 1967, сәһ. 135). Дескритивистләр дә морфоложи ваһидләрә В Скаличкада олдуғу кими јанашырлар. Онлар морф (морфема) вә морфем (сем) терминини ишләдирләр.

[3] Азәрбајчан дилиндә үмумијјәтлә өзүнү доғрултдан бу мүлаһизәдә дәгигләшдирилмәјә еһтијачы олан чәһәтләр дә вардыр. Мәсәлән, белә универсаллыг дәрәчә вә нөв категоријаларында мүшаһидә олунмур.

сөздәјишдиричи форма кими субјект—објект—һәрәкәт арасында мүхтәлиф мүнасибәтләрин ифадәсинә хидмәт едир. Бунунла јанашы, әксәр һалда гајыдыш, ичбар, гаршылыг нөвләрин шәкли әламәтләри гошулдуғу сөзүн һәм дә лексик мә'насыны дәјишир. Ејни сөзләри исимләрә гошуларағ охшама, әзизләмә мә'налы (даһа доғрусу чаларлы) сөзләр әмәлә кәтирән шәкилчиләр һагғында да демәк олар. Бу шәкилчиләр **(-ча,-чы,-ча)** сөздәјишдиричиликдән тәдричән узаглашыр, сөздүзәлдичилијә доғру инкишаф едир *(мејданча, газанча, китабча, дәфтәрчә...)*.

Бир гајда олараг, мүәјјән грамматик мә'нанын ифадәси үчүн сабит формадан истифадә едилир, грамматик форма харичиндә грамматик мә'на јохдур, бунлар һәмишә диалектик вәһдәтдәдир, биринин варлығы дикәринин зәрури мөвчудлуғуну шәртләндирир. Дилләрин структур вә тиположи хүсусијјәтләриндән асылы олараг грамматик мә'на мүхтәлиф јолларла ифадә едилир. Даһа доғрусу, сөзләр арасында әлагә јаратмаг, мүәјјән анлајышлары дилдә ифадә етмәк үчүн мүхтәлиф морфоложи көстәричиләрдән истифадә олунур.

Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф грамматик мә'наларын ифадәсиндә морфоложи көстәричи кими әсасән шәкилчиләрдән истифадә олунур. Шәкилчиләр бир гајда олараг, сөзүн сонуна гошулур вә бүтүн һалларда (көкә гошулмуш шәкилчинин сәчијјәсиндән вә кәмијјәтиндән асылы олмајараг) көк фонетик гурулушуну дәјишмир,[4] етимоложи тәһлил тәләб етмәдән шәкилчидән ајрыла билир.

Азәрбајчан дилиндә морфоложи көстәричи кими синтетик формадан истифадә олунур дејәркән, бу, мүтләг мә'нада башадүшүлмәмәлидир. Һәр бир дилдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә бә'зән грамматик мә'нанын әсас дашыјычысы кими фонетик әвәзләнмәдән, вурғу, аналитик форма вә сөз сырасындан да истифадә олунур. Буна көрә дә дилләри морфоложи көстәричиләрдән истифадәсинә көрә груплара ајыраркән сәчијјәви ифадә үсулу әсас көтүрүлүр.

Азәрбајчан дилинин морфоложи әламәтләрә көрә аглјутинатив гурулушлу дилләр групуна дахил олмасы сөзләрин структур типләриндә дә өзүнү көстәрир. Мә'лумдур ки, илтисаги дилләрдә, бир гајда олараг, морфоложи әламәт (шәкилчи) грамматик вәзифәни сөзүн дахилиндә, һәм дә көкүн сонуна битишәрәк јеринә јетирир. Көк, јахуд әсас өзүндән сонра гошулан шәкилчиләр һесабына шәклини дәјишир.

Азәрбајчан дилиндә көклә шәкилчинин мүнасибәтини ашағыдакы шәкилдә көстәрмәк олар:

1. Көк морфемә гошулан шәкилчи аһәнк ганунуна табе олараг әсас һечанын фонетик гурулушу илә узлашыр: *үзүм-чү, чәкмә-чи, китаб-ын, гошун-ун...*

[4] Ге јд: *синиф, синфин..., шәкил, шәкли...* гәбилдән олан сөзләр истисна тәшкил едир вә белә сөзләрин сајы чох аздыр.

2. Көкә (јахуд әсаса) гошулан морфоложи әламәтләрин сајындан асылы олмајараг, һәр бири ајрылыгда малик олдуғу грамматик, јахуд лексик мә'наны мүһафизә едир: *колхоз-чу-ларын, мәктәб-ләр-имиздә...*

3. Көкә артырылан шәкилчиләр (истәр лексик, истәрсә дә грамматик) онун фонетик гурулушунда, илкин формасында һеч бир дәјишиклик јаратмыр.

4. Бир гајда олараг, көкә әввәлчә сөздүзәлдичи, сонра сөздәјишдиричи шәкилчи артырылыр. Бу сыранын әкси мүмкүн дејил.

5. Сөзүн тәркибиндә ејни заманда бир категоријанын ики морфоложи әламәтинин ишләнмәси гејри-мүмкүндүр.

Морфолокијанын тәдгигат објектинә дахил олан анлајышлардан бәһс едәркән грамматик категорија мәсәләси үзәриндә хүсуси дајанмаг лазымдыр. Грамматик категорија мүәјјән грамматик мә'нанын парадигматик планда хүсуси сөздәјишдиричи шәкилчиләрлә систем шәклиндә ифадәсинә дејилир. Грамматик категоријаларын варлығы һәр бир дилин сәчијјәви хүсусијјәтини тәшкил едир. Буна көрә дә мүхтәлиф системли дилләрдә грамматик категоријаларын кәмијјәти ејни дејилдир. Мәсәлән, рус дилиндә, семит дилләриндә, һинд-Авропа дилләриндә исимләри чинс категоријасы олмадан тәсәввүр етмәк чәтиндир. Түрк дилләриндә исә чинс анлајышы грамматик категорија кими ифадә формасына малик дејилдир. Түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә чинси јалныз лексик вә синтактик јолла фәргләндирмәк мүмкүндүр. Бу исә (мүәјјән анлајышын лексик, синтактик васитәләрлә верилмәси) грамматик категорија дејил (чүнки систем шәклиндә форма јохдур), мүәјјән мә'нанын верилмәси үчүн дилин малик олдуғу ифадә үсулудур.

Чинс анлајышынын ифадә үсулу илә чинс категоријасынын фәргләндирилмәсинә даир дејиләнләрә ону да әлавә едә биләрик ки, бә'зән мүәјјән бир анлајышын тәзаһүрү үчүн һәр һансы бир дилдә ики, јахуд үч нитг һиссәси дахилиндә ифадә васитәләри мөвчуд олур. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә заман анлајышы һәм фе'лләрдә, һәм дә адларда ифадә олунур: *јаздым—евдә идим,—мән идим...* Әсас анлајышын тәзаһүр ејнилијинә көрә бунлары грамматик категорија һесаб етмәк олармы? Әлбәттә, јох. Чүнки фе'лләрдә заман она көрә грамматик категорија һесаб олунур ки, бүтүн фе'лләр истисна билмәдән заманлара көрә дәјишир; заманлардан бири, башга бир замана көрә (м ә с.: индики—кечмиш) мүәјјәнләшир. Адларда заман анлајышынын ифадәсиндә белә гаршылашма вә систем олмадығы үчүн онлар грамматик категорија сајылмыр. Демәли, грамматик категоријанын әсасыны грамматик форма тәшкил едир. Бунлардан икинчиси әсасдыр, онсуз грамматик категорија јохдур.

Азәрбајчан дилиндә грамматик категоријалары әһатә даирәсинә көрә ики јерә бөлмәк олар:

1) хүсуси грамматик категоријалар;
2) үмуми грамматик категоријалар.

Бу анлајышлары мүәјјәнләшдирәркән ад вә фе'л гүтбләринә әсасланмаг лазымдыр. Һәр ики сөз групуну, јә'ни һәм адлары, һәм дә фе'лләри әһатә едән грамматик категоријалар үмуми, бунлардан јалныз биринә аид оланлар исә хүсусидир. Азәрбајҹан дилиндә инкарлыг, суал, интонасија үмуми категоријалар һесаб олунур. Заман, шәкил, тә'сирлилик, шәхс категоријалары фе'лләрә; һал, мәнсубијјәт, хәбәрлик адлара аид олмагла хүсусидир.

Грамматик категоријалары морфоложи әламәтләр системинә вә әсас мә'насына көрә бинар (икиүзвлү) гаршылашма (оппозисија) вә чохүзвлү гаршылашма тәшкил едәнләр олмагла да ики јерә бөлмәк олар. Азәрбајҹан дилиндә бинар гаршылашма тәшкил едән, јә'ни морфоложи көстәричиләриндә мүәјјән грамматик мә'нанын олмасына, јахуд олмамасына көрә бир-бириндән фәргләнән категоријалара исимләрдә кәмијјәт, фе'лләрдә инкарлыг вә тә'сирлилик категоријалары нүмунә ола биләр.

Дикәр грамматик категоријалар (һал, шәхс, заман, шәкил вә с.) чохүзвлү гаршылашма тәшкил едир. Мәсәлән, һал категоријасында сыфыр морфоложи әламәтә малик олан адлыг һал мә'на вә формача галан бүтүн һаллара, еләчә дә ајрылыгда көтүрүлмүш һәр һансы бир һала гаршы дурур. Ејни сөзләри чохүзвлү гаршылашма тәшкил едән дикәр грамматик категоријалар һаггында да демәк олар.

Морфолокијанын әсас анлајышларындан бири дә нитг һиссәләри һесаб олунур. Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркибини тәшкил едән бүтүн сөзләр лексик мә'насына вә грамматик әламәтләринә көрә мүхтәлиф лексик-грамматик групларда бирләшир. Сөзләрин бу шәкилдә груплашмасы дилчиликдә ән'әнәви олараг нитг һиссәләри адланыр. Түрк дилләриндә сөзләр нитг һиссәләринә көрә тәсниф едиләркән үч әсас хүсусијјәт нәзәрә алыныр:

1. Сөзүн үмуми лексик мә'насы.
2. Сөзүн морфоложи сәчијјәси.
3. Сөзүн чүмләдәки синтактик вәзифәси.

Бу хүсусијјәтләрин һәр үчү әсасдыр. Лакин бунунла јанашы, сөз групунун сәчијјәсиндән асылы олараг бә'зән һәмин хүсусијјәтләрдән бири, јахуд икиси һәлледичи әһәмијјәт дашыјыр. Мәсәлән, сифәт вә зәрф мүхтәлиф нитг һиссәләри олмагла, јалныз чүмләдәки синтактик вәзифәләринә көрә сечилир. Ејни лексик мә'налы, һәтта тамамилә ејни формалы сөз (*јахшы, пис, дузлу*) исимләри тә'јин етдикдә сифәт, фе'лләри (һәрәкәти) тә'јин етдикдә зәрф олур. Демәли, конкрет вәзијјәт үчүн зәрф вә сифәтләри ајыран әламәт әсасән синтактик вәзифәдир.

Азәрбајҹан дилиндә морфоложи форма е'тибарилә зәнкин олан нитг һиссәләри исим вә фе'лдир. Истәр исимләр, истәрсә дә фе'лләр бир-бириндән, һәм дә галан нитг һиссәләриндән әсаслы сурәтдә сечилир. Әкәр зәрф, сај вә әвәзликдә сөзјаратма формаларындан башга һеч бир диференсиал грамматик үнсүр јохдурса, исимләрдә һал, мәнсубијјәт, кәмијјәт, хәбәрлик, фе'лләрдә заман, шәхс, шәкил, тәрз, тә'сирлилик кими сырф грамматик категоријалар вардыр. Бураја исим вә фе'лин зәнкин сөздүзәлдичи шәкилчиләрини дә әлавә етсәк, бу ики нитг һиссәсинин дилин морфоложи системиндә јери ајдын олар.

Азәрбајҹан дилчилијиндә нитг һиссәләри јухарыда гејд етдијимиз әламәтләрә әсасән, бир гајда олараг, ики јерә бөлүнүр:

1. Әсас нитг һиссәләри.
2. Көмәкчи нитг һиссәләри.

Әсас нитг һиссәләри мүәјјән лүғәти мә'на дашыјыр, морфоложи формаја (сөздүзәлдичи, сөздәјишдиричи) малик олур, чүмләдә конкрет синтактик вәзифә дашыјыр.

Көмәкчи нитг һиссәләри лүғәти мә'надан мәһрумдур, дәјишмир, јалныз абстракт грамматик мә'наја маликдир. Онлар ја чүмләдә сөзләр арасында әлагә јаратмаға хидмәт едир, јахуд да ифадә олунан үмуми мәзмуна мүәјјән мә'на чаларлыглары әлавә едир. Әсас нитг һиссәләри бунлардыр: исим, сифәт, сај, әвәзлик, зәрф, фе'л.

Көмәкчи нитг һиссәләринә гошма, бағлајычы, әдат вә модал сөзләр дахилдир.

Нида вә сәстәглиди сөзләр сәчијјәви хүсусијјәтләри илә һәм әсас, һәм дә көмәкчи нитг һиссәләриндән фәргләндији үчүн ајрыча бир груп тәшкил едир; нида—һисс, һәјәчан, тәәччүб, ифадә едәрәк данышанын субјектив әһвали-руһијјәси илә әлагәдар олур.

КӨК ВӘ ШӘКИЛЧИ

КӨК

Көк—сөзүн мүстәгил ишләнә билән, грамматик дәјишмәләр заманы сабит галан, ајрыча лексик мә'наја малик олан вә мүәјјән анлајыш ифадә едән әсас һиссәсини тәшкил едир; м ә с.: *даш, дивар, ев, гәләм, ағач* вә с. Бу хүсусијјәтләрә көрә ејни фонетик тәркибдә олан морфемләрин көк вә ја шәкилчи олдуғуну асанлыгла мүәјјәнләшдиририк. М ә с.: Күнәшдән рәнк алан бир саф ганым вар (С ә м ә д В у р ғ у н); Чалышган шакирд һеч вахт дәрсләриндән ашағы гијмәт алмаз.

Биринчи чүмләдә *ганым* сөзүндәки *ган* көкү икинчи чүмләдә *чалышган* сөзүндәки-*ган* шәкилчисиндән конкрет мә'на дашымасы вә мүстәгил ишләнә билмәси илә фәргләнир.

Үмумијјәтлә, сөзләр әсли вә төрәмә олараг ики јерә бөлүнүр. Әсли сөзләр көкләрдән (мәс.: *иш, әмәк*), төрәмә сөзләр исә көк вә шәкилчидән *(иш-***чи,** *әмәк-***даш)** ибарәтдир. Көк анлајышы сөз анлајышына нисбәтән мәһдуддур. Белә ки, дилимиздәки бүтүн көкләр сөз кими ишләнә билдији һалда, сөзләрин һамысы көк дејилдир. Көмәкчи нитг һиссәләринә дахил олан сөзләр (м ә с.: *башга, үчүн, һәм* вә с.) бу гәбилдәндир.

Көкләр сөзүн ән бәсит шәкли һесаб олунур (м ә с.: *әк, су, о, бир* вә с.). Лакин көкүн бу чәһәтинә мүасир дил бахымындан јанашмаг вә тарихилик принсипини нәзәрә алмаг лазымдыр. Чүнки тарихән көк вә шәкилчидән ибарәт олан бир сыра сөзләри мүасир дилимиздә көкә вә шәкилчијә ајырмаг гејри-мүмкүндүр.

Дилимиздәки мүхтәлиф көкләр мүстәгил ишләнәрәк ајры-ајры нитг һиссәләринин—(м ә с.: *әл, ајаг, баш, сач, ағач, торпаг* вә с. исмин; *сары, ағ, бөјүк, кичик, көзәл*—сифәтин; *бир, ики, үч*—сајын;*мән, сән, о, бу*—әвәзлијин; *кәл, кет, отур, дур, је, ич*—фе'лин; *инди, дүнән, сабаһ, тез, кеч*—зәрфин) хүсусијјәтләрини өзүндә экс етдирир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә көкләр бирһечалы *(баш, дил, ағ, чох, ал* вә с.), икиһечалы *(ата, чәтин, једди, белә отур* вә с.), даһа чох һечалы *(гәһрәман, гырмызы, кәпәнәк* вә с.) олур.

Көкләрдән бә'зиләри бир чох сөзләрин тәркибиндә ишләдилир. М ә с.: *башлы, башсыз, башлыг, башчы, башланғыч, башлама, башлыча* вә с. сөзләрин тәркибиндәки *баш* сөзү бу гәбилдәндир.

Көкләрин әксәријјәти бир мә'на билдирдији һалда, бә'зиләри ики вә даһа артыг мә'наја малик олур вә мүхтәлиф анлајышлары ифадә едир. Белә көкләрә омоним көкләр дејилир: м ә с.: *көч, ич, чај, гол, көј, дил* вә с.

Көклә сөздүзәлдичи шәкилчинин бирләшмәсиндән ибарәт олан әсасда көкдәки статиклик јохдур. Әсас истәнилән вахт көкә вә шәкилчијә ајрылыр. Мәсәлән, *дәмирчи* сөзү ики һиссәдән ибарәтдир. Бурада *дәмир* көк олуб, мүстәгил сөздүр, **-чи** исә ондан асылыдыр, гејри-мүстәгилдир. О, јалныз *дәмир* сөзүнә битишдикдә мүәјјән мәзмуна малик олур вә әсас әмәлә кәтирир. *Дәмир* сөзү кими *дәмирчи* сөзү дә чәмләнә вә ја мүхтәлиф сөздәјишдиричи шәкилчиләр гәбул едә биләр: м ә с.: *дәмирләр—дәмирчиләр, дәмирин—дәмирчинин* вә с. Көкләр кими һәр бир әсас да јенидән башга бир вә ја бир нечә сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едәрәк јени мәзмунлу сөзләрә чеврилир: м ә с.: *дәмирчилик.*

Сөзүн сөздәјишдиричи шәкилчијә гәдәр олан һиссәси әсас адланыр. Мәсәлән, *мәһсулдарлығын јүксәлдилмәсинә диггәти артырмалы*—чүмләсиндәки *мәһсулдарлығын* сөзүнүн сонундакы-**ын** јиҝәлик һал шәкилчисинә гәдәр олан һиссә һәмин сөзүн әсасыны тәшкил едир. Көкә нечә сөздүзәлдичи шәкилчи әлавә олунурса, о гәдәр дә әсас әмәлә кәлир. Мәсәлән, *әкинчилик* сөзүндә бир көк *((әк)* вә үч әсас *(әкин, әкинчи, әкинчилик)* вардыр. *Әкин* сөзү *әкинчи* сөзү үчүн, *әкинчи* сөзү исә *әкинчилик* сөзү үчүн әсасдыр.

ШӘКИЛЧИ

Дилдә сөзүн мүхтәлиф формаларыны јаратмаг үчүн шәкилчиләрдән истифадә олунур.

Истәр үмуми дилчиликдә, истәрсә дә Азәрбајчан дилчилијиндә шәкилчиләрә аид бир сыра тәдгигатлар мөвчуддур. Бу вә ја башга мүнасибәтлә јазылмыш әсәрләрдә шәкилчиләрә дә јер верилмиш, онларын хүсусијјәтләри, нөвләри һаггында фикир сөјләнмишдир. Бир сыра әсәрләрдә мүхтәлиф нитг һиссәләринин сөздүзәлтмә вә сөздәјишдирмәсиндән данышылмыш,[1] Азәрбајчан дилинин фе'л вә ад дүзәлдән бүтүн шәкилчиләрини әһатә едән әсәрләр јазылмышдыр[2]. Бундан әлавә, дилчилијә даир јазылмыш әсәрләрдә, еләчә дә дәрсликләрин морфолокија бөлмәсиндә шәкилчиләр вә онларын нөвләриндән бәһс олунмушдур[3].

[1] В. И. К о д у х о в. Способы и средства выражения грамматических значений; Л., 1959; С. У с м а н о в. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке (автореферат докторской диссертации). Ташкент. «Наука», 1964; Л. И. Б а р а н и к о в а. Введение в языкознание, вып. III, 1963, сәһ. 3—10; К. М. М у с а е в. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология, «Наука», 1964.

[2] Э. В. С е в о р т я н. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Изд-во Восточной литературы. М., 1962; Э. В. С е в о р т я н. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., «Наука», 1966.

[3] М. Һ ү с е ј н з а д ә. Мүасир Азәрбајчан дили, АДУ нәшрижјаты, 1954, сәһ. 77—83; Грамматика русского языка, том I, изд-во АН СССР, 1960, сәһ. 15—17; С. Ч ә ф ә р о в. Азәрбајчан дилиндә сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләр. «Маариф» нәшрижјаты, Бакы, 1968 (бундан сонра: С. Ч ә ф ә р о в. Көстәрилән әсәри,).

Үмумиjjәтлә сөз көкләринә битишәрәк онларын мә'наларыны дәjишдирән вә ja сөзләрин чүмләдә грамматик мүнасибәтләрини jарадан шәкли үнсүрләрә шәкилчи дејилир.

Бир гајда олараг, дилимиздәки шәкилчиләр сөзләрдән сонра кәлир вә онлара бирләшир, шәкилчинин мә'насындан, вәзифәсиндән асылы олараг сөзүн мә'насы, jахуд шәкли дәjишир. Сөзә бир, jахуд бир нечә шәкилчи артырмаг олар: м ә с.: *дәмир-чилик, сәмәрә-ләш-дир-ичи-ләр* вә с.

Шәкилчиләр дилимиздә сөзүн сон һечасындакы саитин аһәнкинә табе олур. Лакин дилимиздә фонетик гануна табе олмаjан шәкилчиләр дә мөвчуддур. М ә с:-**даш-вары** вә с. шәкилчиләр бу гәбилдәндир. Беләликлә, Азәрбаjчан дилиндә шәкилчиләрин бир гисми бир чүр, бир гисми ики чүр, бир гисми исә дөрд чүр jазылыр.

Шәкилчиләр сөзләр кими конкрет лексик мә'наjа дејил, мүчәррәд грамматик мә'наjа маликдир. Онларын мә'насы jалныз сөзләрә әлавә олундугда мүәjjәнләшир. Мәс.: **-чы//-чи//-чу//-чү** шәкилчиси пешә, сәнәт, иҹтимаи мәнсубиjjәт вә маликлик мә'налы сөзләр әмәлә кәтирир. М ә с.: *колхозчу, тәнгидчи, телефончу, дипломчу, футболчу, гоjунчу, көмүрчү, әкинчи, чәкмәчи, үзүнчү* вә с. Jахуд **-сыз//-сиз /-суз//-сүз** шәкилчиси артырылан бүтүн сөзләрдә ады чәкилән әшjанын олмамасы билдирилир. М ә с.: *дадсыз, сусуз, енсиз, ағылсыз* вә с.

Дилимиздә бир-биринә jахын вә ejни мә'налы сөзләр—синонимләр олдуғу кими, ejни вә ja jахын мә'налы шәкилчиләр дә мөвчуддур. Бунлар синоним шәкилчиләр адланыр; м ә с.: *сән кәләндә мән кедирдим* вә jахуд *сән кәләркән мән кедирдим*—чүмләләриндә-**әндә** фе'ли бағламасы-**әркән** фе'ли бағламасына, *гардашым сабаһ кәләчәкдир* вә *гардашым сабаһ кәләсидир* чүмләләриндә-**әчәк** кәләчәк заман шәкилчиси фе'лин лазым шәклини дүзәлдән-**әси** шәкилчисинә синонимдир.-**ыб//-иб//-уб//-үб** вә-**араг//-әрәк** фели бағламалары бир-биринә мә'нача jахын олдуғундан онлар да синоним шәкилчиләр сырасында верилә биләр. М ә с.: *Ағча ханым дизи үстә чөкүб башыны оғлунун чарпаjысына сөjкәмишди* (М и р Чәлал): *Муштулуғуму вер, сәнә мәктуб кәтирмишәм:*—дејә о, әлиндәки ири термосу jерә гоjуб чибиндән ағ бир зәрф чыхарараг башынын үстүндә jелләтди (С. Г ә д и р з а д ә).

Биринчи чүмләдә **чөкүб** фе'ли бағламасындакы-**үб** шәкилчисини-**әрәк** вә **чыхарараг** фе'ли бағламасындакы-**араг** шәкилчисини-**ыб** шәкилчиси илә әвәз етмәк олар. Дилимиздә ишләдилән бир сыра алынма шәкилчиләр дилимизин өз шәкилчиләри илә синоним олур. Мәсәлән,-**шүнас** шәкилчиси һәр һансы елми-тәдгигат саһәси илә мәшғул олан шәхси билдирән бир сыра сөзләрдә дилимиздәки-**чы//-чи//-чу//-чү** шәкилчиси илә синонимдир. *Әдәбиjjатшүнас-әдәбиjjатчы-дилшүнас-дилчи, чоғрафиjашүнас-чоғрафиjачы, лүғәтшүнас-лүғәтчи* вә с. Лакин-**чы** шәкилчиси бу гәбилдән олан бүтүн сөзләрдә-**шүнас** үнсүрүнә синоним ола билмир; м ә с.: *торпагшүнас* дејирик, амма *торпагчы* дејә билмирик, jахуд *мәтншүнас* дејирик, *мәтнчи* дејә билмирик Бундан әлавә, алынма сөзләрин тәркибиндә дилимизә кечән **би-на** шәкилчиләри-**сыз//-сиз//-суз//-сүз** шәкилчисинә, **ба**-шәкилчиси-**лы//-ли//-лу//-лү** шәкилчисинә синонимдир: м ә с.: *биихтиjар—ихтиjарсыз, биһал—һалсыз, биһуш—һушсуз, бисавад—савадсыз, бивәфа—вәфасыз, бихәбәр—хәбәрсиз, наүмид—үмидсиз, наинсаф—инсафсыз, бамәзә—мәзәли* вә с. Фамилиjа дүзәлдән-**ов//-jев//-задә, лы//-ли//-лу//-лү** синоним шәкилчиләрдир: м ә с.: *Әһмәдов — Әһмәдзадә —Әһмәдли, Мәммәдов—Мәммәдзадә—Мәммәдли* вә с.

Шәкилчиләрин синонимлиjи мүхтәлиф үслуби мәгамларда да меjдана чыхыр: м ә с.:—*анам кәлди, мән һәмин дәгигә сизә хәбәр кәтирәчәjәм.* Бу чүмләдәки-**ды** кечмиш заман шәкилчиси-**сә** шәрт шәкилчисинин jериндә ишләнәрәк она синоним олмушдур.

Формача мүхтәлиф олан шәкилчиләр бир-биринә jахын вә ejни мә'на дашыjа билдикләри кими, бә'зән формача ejни олан шәкилчиләр мүхтәлиф мә'нада ишләдилир. Бунлара омоним шәкилчиләр дејилир. М ә с.:-**лар...** чәм шәкилчиси кими өзүнү көстәрир *(китаблар, дәфтәрләр)* вә бә'зи үмуми исимләри субстантивләшдирәрәк инсан вә мәкан адлары jарадыр. М ә с.: *Шаһлар, Ханлар, Күлләр, Бағманлар, Көjләр* вә с.-**дыр...** хәбәр шәкилчиси (м ә с.: *кәлмишдир*) вә фе'лин тә'сирлик категоријасыны jарадан шәкилчи *(өлдүр, гыздыр)* кими өзүнү көстәрир.-**лы...** сифәт (м ә с.: *сулу, jағлы*) вә фамилиjа дүзәлдән шәкилчи *(Әһмәдли, Көчәрли)* кими ишләдилир.

Дилимиздә антоним сөзләр олдуғу кими, антоним шәкилчиләр дә мөвчуддур. М ә с.:-**лы//-ли//-лу//-лү//** вә **-сыз//-сиз//-суз//-сүз** *(дузлу—дузсуз, дәрәчәли—дәрәчәсиз)*, **-ар//-әр, -маз//-мәз** *(кәләр—кәлмәз, кедәр—кетмәз)* вә с. шәкилчиләр дилдә мә'нача бир-биринә антоним олан сөзләр jарадыр.

Шәкилчиләр мүхтәлиф jолларла әмәлә кәлмишдир. Дилчилик әдәбиjjатында көстәрилир ки, шәкилчиләрин бир гисми ajры-ajры сөзләрдән төрәмишдир.[4] *Бошалмаг, даралмаг, гочалмаг* сөзләриндә иштирак едән **ал (-л)** шәкилчисинин *олмаг* фе'линдән[5],-**дыр...** шәкилчисинин *дурур* фе'линдән[6] әмәлә кәлдиjи гејд едилир.

Шәкилчиләрдән бир гисми бир нечә шәкилчинин бирләшмәси jолу илә әмәлә кәлмишдир. Мәсәлән,-**чы,-лыг** шәкилчиси бир сы-

---

[4] Р. А. Б у д а г о в. Дилчилиjә даир очеркләр, 1956, сәһ. 146; С. Ч ә ф ә р о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 9.

[5] Һ. М и р з ә з а д ә. Азәрбаjчан дилинин тарихи морфолокиjасы. Азәртәдрисnәшр, 1962, сәһ. 86—87.

[6] Бах: А. Ә. А с л а н о в. Азәрбаjчан дилиндә морфоложи үсул илә jени сөз вә терминләрин jарадылмасына даир. Низами адына Әдәбиjjат вә Дил Институтунун «Әсәрләри», XIV ч., сәһ. 84; С. Ч ә ф ә р о в. Азәрбаjчан дилиндә сөз jарадычылығы. Бакы, 1960, сәһ. 42; Һ. М и р з ә з а д ә. Азәрбаjчан дилинин тарихи морфолокиjасы, Бакы, 1962, сәһ. 98.

ра сөзләрин тәркибиндә өзүнү мүрәккәб шәкилчи кими көстәрир[7].

Бу шәкилчинин тәркиб hиссәләри-**чы...** вә-**лыг** hәр икиси мүстәгил шәкилчидир. Һәмин шәкилчиләрлә дилимиздә чохлу мигдарда сөз јарадылмышдыр. Мәсәлән, **дил** сөзүндән-**чи** шәкилчиси илә *дилчи,* бундан исә-**лик** шәкилчиси илә *дилчилик* сөзү дүзәлдилмишдир. Бә'зән исә hәмин шәкилчиләрин бирләшмәси (-**чы** вә-**лыг**) мүрәккәб шәкилчи әмәлә кәтирир. Сөз бирбаша-**чылыг//-чилик//-чулуг//-чүлүк** шәкилчиси илә јарадылыр. М ә с.: *тәләбәчилик, пешанчылыг, аиләчилик* вә с.

Дилләрин гаршылыглы әлагәси нәтичәсиндә дилимизә башга дилләрдән кәлән дүзәлтмә сөзләрдәки шәкилчиләрин бә'зиси Азәрбајчан дилинин дахили имканлары сырасына кечиб јени сөз дүзәлдир. Мәсәлән,-**ов//-ев** шәкилчиси Азәрбајчан дилиндә шәхс адларынын сонуна битишдириләрәк фамилија билдирән сөзләрин јаранмасында иштирак едир: *Әһмәдов, Мәммәдов, Әлијев, Вәлијев* вә с.

Әрәб вә фарс дилләриндән кечән бир сыра мүрәккәб сөзләрин икинчи компоненти дилимиздә мүстәгил сөз кими ишләнмәјиб, шәкилчи вәзифәсини дашыјыр: м ә с.:-*задә,-дар,-баз,-шүнаскеш,-дан,-кар* вә с.

Сөзлә шәкилчи арасында кечид вәзијјәтиндә олан бу үнсүрләрдән бә'зиләри дилимиздә сөздүзәлдичилик вәзифәсинә дә маликдир ки, бу барәдә мүвафиг бәһсләрдә данышылачагдыр.

Шәкилчиләр васитәсилә бә'зән јени сөзләр, бә'зән јени формалар, бә'зән исә сөзләр арасында әлагә јарадылыр. Дилчилик әдәбијјатында дашыдыглары вәзифә вә мә'на хүсусијјәтләринә көрә шәкилчиләрин үч нөвүнү гејд едирләр[8]: 1) сөздүзәлдичи шәкилчиләр; 2) сөздәјишдиричи шәкилчиләр; 3) формадүзәлдичи шәкилчиләр.

С. Чәфәров дилин hәм лексикасы, hәм дә грамматикасында мүһүм рол ојнајан шәкилчиләри дөрд група бөлүр[9]: 1) лексик шәкилчиләр; 2) лексик-грамматик шәкилчиләр; 3) грамматик-лексик шәкилчиләр; 4) грамматик шәкилчиләр. Маһијјәт е'тибарилә бу бөлкү дә јухарыдакына үјғун кәлир. Белә ки, биринчи вә икинчи груп сөздүзәлдичи, үчүнчү груп формадүзәлдичи, дөрдүнчү груп исә сөздәјишдиричи шәкилчиләри әһатә едир.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләр

Сөзләрә әлавә олунараг онларын мә'насыны дәјишдирән вә јени сөз јарадан шәкилчиләрә сөздүзәлдичи шәкилчиләр дејилир. Азәрбајчан дилиндә сөздүзәлдичи шәкилчиләр мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир[10].

Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин hәр биринин өзүнәмәхсус хүсусијјәти вардыр. hәр hансы бир шәкилчи бүтүн сөзләрә дејил, јалныз мүәјјән сөзләрә гошула билир. Истәнилән шәкилчини hәр сөзә әлавә етмәк мүмкүн дејилдир. Мәсәлән, сифәт дүзәлдән-**маз//мәз** шәкилчиси *дәјиш*(**мәк**), *утан*(**маг**), *барыш*(**маг**) вә с. сөзләрә артырыла биләр. Шәкилчи артырылдыгдан сонра јаранан *дәјишмәз, утанмаз, барышмаз* сифәтләри исимдүзәлтмә габилијјәти кәсб едир. М ә с.: *дәјишмәзлик, утанмазлыг, барышмазлыг* вә с.

Азәрбајчан дилиндә сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән hәр бири васитәсилә мүхтәлиф мә'налы сөзләр әмәлә кәтирилир. Бу чәһәт шәкилчинин мәһсулдарлығындан вә гошулдуғу сөзүн хүсусијјәтиндән асылыдыр. Мәсәлән,-**чы//-чи//-чу//-чү** шәкилчиси илә дүзәлән *колхозчу, ичтимаијјәтчи, ајлыгчы, зәрбәчи, солчу, ленинчи, трактортчу, тәгаүдчү* кими сөзләр семантик чәһәтдән мүхтәлиф груплара дахилдир.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә әксәр hалларда бир нитг hиссәсиндән башга бир нитг hиссәси јараныр. Мәсәлән, *сајыг, сары* сифәтләриндә-**лыг** шәкилчисини әлавә етдикдә *сајыглыг, сарылыг* исимләри алыныр. Јахуд *көстәр, тап* фе'лләриндән-**ичи,-ынты** шәкилчиләри васитәсилә *көстәричи, тапынты* исимләри дүзәлир.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләр дилимизин hәм өз сөзләриндән (*өтүр-***үчү**-*вур-***ғу**, *бејин-***чик**, *сынаг-***чы**), hәм дә алынма сөзләрдән (*диплом-***чу**, *хроника-***лы**, *субстантив-***лик**, *релс-***сиз**) јени сөзләр јарадыр.

Дилимиздәки сөздүзәлдичи шәкилчиләрин бир hиссәси мәһсулдар, бир hиссәси аз мәһсулдар, дикәр hиссәси исә гејри-мәһсулдардыр. Мәсәлән,-**чы...** шәкилчиси васитәсилә мүасир Азәрбајчан дилиндә сајча чох, hәм дә мүхтәлиф мә'на групларына дахил олан сөзләр јарадылдығы hалда,-**часына,-вары** шәкилчили сөзләр нисбәтән аздыр вә бунларда-**чы...** шәкилчисиндәки рәнкарәнклик јохдур. Она көрә дә-**чы...** шәкилчиси мәһсулдар,-**часына,-вары** шәкилчиләри нисбәтән аз мәһсулдардыр.

Демәли, шәкилчиләрин чох, јахуд аз мәһсулдарлығы онларын мүасир дөврдә мигдарча аз вә ја чох сөз јаратмаға габил олмасы, мүхтәлиф мәзмунлу сөзләрә әлавә олуна билмә габилијјәти вә мүхтәлиф мә'на чаларлыглары јарада билмәси илә өлчүлүр.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләр мүасир дөврдә олдугча аз сөз јарада билән вә јени сөз јарада билмәјән шәкилчиләрдир. Мәсә-

[7] Э. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966, сәһ. 34.

[8] Азәрбајчан дилинин грамматикасы, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 12; «Грамматика русского языка», Изд-во АН СССР, М., 1960, сәһ. 15; С. Усманов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 63.

[9] С. Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы. Бакы, 1960, сәһ. 29.

[10] Бах: а) С. Чәфәров. Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин бә'зи хүсусијјәтләри, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси», II бурахылыш, 1964; Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд-во Восточной литературы, М., 1962; Э. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., «Наука», 1966.

лән,-**анаг** (*боғанаг*), -**чаг**(*утанчаг*, -**сал**(*гумсал*) шәкилчиләри ғејри-мәһсулдардыр.

Шәкилчиләрин мәһсулдарлығы тарихи категоријадыр, дәјишкәндир. Белә ки, мүасир дөвр үчүн мәһсулдар олан шәкилчи тарихән аз мәһсулдар ола биләр, јахуд әксинә. Мәсәлән, совет дөврүндә јени сөз дүзәлтмәкдә фәал иштирак едән-**чылыг,-ыш,-ма,-ым** шәкилчиләри тарихән белә бир мәһсулдарлыға малик олмамышдыр[11]. Јахуд «Азәрбајҹан дилиндә нисбәтән мәһсулдар шәкилчиләрин сырасына кечмәкдә олан-**ачаг//-әчәк** шәкилчиси тарихән исим дүзәлтмәк просесиндә, демәк олар ки, ғејри-мәһсулдар шәкилчиләрдән бири кими өзүнү көстәрир»[12].

Бир нечә сөздүзәлдиҹи шәкилчини ејни вахтда бир сөзә артырмагла һәмин сөз үзәриндә бир нечә јени сөз јаратмаг мүмкүн олур. Мәсәлән, *ағры* сөзүнә ејни вахтда-**сыз,-лаш,-дыр,-ма** шәкилчиләрини артырмагла *ағрысызлашдырма* сөзү јарадылыр. Еләчә дә ајры-ајрылыгда бир нечә шәкилчи әлавә етмәклә бир сөздән јени сөзләр дүзәлдилир. Бу хүсусијјәт шәкилчинин битишдирилдији сөзүн чохмә'налы вә ја тәкмә'налы олмасындан, конкрет вә ја мүчәррәдлијиндән ирәли кәлир. Мәсәлән, *тән* сөзүндән јалныз *тәнлик* сөзү дүзәлтмәк мүмкүн олдуғу һалда, *горхмаг* сөзүндән *горху, горхулу, горхусуз, горхмаз, горхмаг* вә с. ләр дүзәлдилир.

Дилимиздә чохлу мигдарда сөздүзәлдиҹи шәкилчи вардыр ки, онлары мүхтәлиф сөзләрә артырмагла ајры-ајры нитг һиссәләринә дахил олан сөзләр јарадылыр: мәс.: **-чы//-чи//-чу//чү; -лыг// -лик// -луг// -лүк; -чылыг// -чилик// -чулуг// -чүлүк; -лы//-ли//-лу// -лү; -ычы// -ичи// -учу// -үчү; -ыш// -иш -уш// -үш; -ча// -чә; -часына// -чәсинә; -ынты; -ар// -әр; -үнтү; -ым// -им// -ум// -үм; -чыг// -чик// -чук// -чүк; -ла// -лә//, -лаш// -ләш//; -лан/ -лән;//-ылда// -илдә// -улда// -үлдә; ы // -и// -у// -ү** вә с.

Сөздәјишдиричи шәкилчиләр

Сөздәјишдиричи шәкилчиләр сөзүн лексик мә'насына тә'сир етмир. Бу шәкилчиләрин әсас вәзифәси чүмләдә сөзләр арасында грамматик әлагә јаратмагдыр. Мәсәлән, *ишә кедирәм, ишдә олачағам, ишдән чыхмышам* чүмләләриндә фе'лин тәләбинә үјғун олараг *иш* сөзү мүхтәлиф сөздәјишдиричи шәкилчиләр гәбул едир вә фикир ајдынлашыр.

Дилимиздәки сөздәјишдиричи шәкилчиләрин һамысы Азәрбајҹан дилинин өзүнә мәхсусдур. Сөздәјишдиричи шәкилчиләр сөзүн анчаг формасына тә'сир едир, онун лексик мә'насыны дәјишдирмир, сөзләр арасында грамматик мүнасибәт јарадыр вә

[11] Бах: Һ. Мирзәзадә. Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1962, сәһ. 98, 101, 104, 137.

[12] А. О. Мәммәдов. Азәрбајҹан дилиндә-**ачаг,-әчәк** шәкилчиси һагтында. В. И. Ленин адына АПИ-нин елми әсәрләри, 1964, № 4, сәһ. 101.

онлары бир-биринә бағлајыр. Сөздәјишдиричи шәкилчиләр һәмишә сөздүзәлдиҹидән сонра кәлир.

Сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән бир гисми бир нечә нитг һиссәсинә (мәсәлән, һал категоријасы шәкилчиләри), дикәр гисми исә бир вә ја ики нитг һиссәсинә (мәсәлән, заман шәкилчиләри) гошулур. Дилчилик әдәбијјатында биринчиләрә үмуми, икинчиләрә хүсуси шәкилчиләр дејилир.[13] Сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән: **-ын// -ин// -ун// -үн; -ның// -нин// -нун// -нүн, -а// -ә; -ја// -јә, -ы// -и// -у// ү, -ны// -ни// -ну// -нү, -да// -дә, -дан// -дән** (һал шәкилчиләри); **-ым// -им// -ум// -үм// -м, -ымыз// -имиз// -умуз// -үмүз, -мыз// -миз// -муз// -мүз, -ын// -ин// -ун// -үн, -ыныз// -иниз// -унуз// -үнүз, -ныз// -низ// -нуз// -нүз, -ы// -и// -у// -ү, -сы// -си// -су// -сү** (мәнсубијјәт шәкилчиләри); **-ам// -әм, -јам// -јәм, -ыг// -иг// -уг// -үк, -јыг// -јик// -југ// -јүк, -сан// -сән, -сыныз// -синиз// -сунуз// -сүнүз, -дыр// -дир// -дур// -дүр, -дырлар// -дирләр// -дурлар// -дүрләр** (шәхс шәкилчиләри) вә с. көстәрмәк олар.

Формадүзәлдиҹи шәкилчиләр

Формадүзәлдиҹи шәкилчиләр әшјанын, әламәт вә кејфијјәтин, мигдарын әсасда ифадә олунан лексик мә'насына бу вә ја башга дәрәчәдә тә'сир едир вә әксәр һалларда сөздә јени мә'на чаларлыглары јарадыр. Дикәр тәрәфдән, онлар артырылдығы сөзләрдә мүәјјән грамматик хүсусијјәтләр әмәлә кәтирир. Бу чәһәтләринә көрә онлар һәм сөздүзәлдиҹи, һәм дә сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән фәргләнир. Белә шәкилчиләрдән фе'лин нөв шәкилчиләрини, сөзләрә әзизләмә вә кичилтмә мә'насы верән шәкилчиләри, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама, мәсдәр шәкилчиләрини, сифәтин дәрәчә шәкилчиләрини вә с. көстәрмәк олар.

Азәрбајҹан дилчилијиндә формадүзәлдиҹи шәкилчиләрдән ајрыча олараг данышылмыр. Лакин бә'зи әсәрләрдә фе'лин нөв шәкилчиләринин һәлә там сөздүзәлдиҹи шәкилчи һалына кечмәдији[14], фе'лләрә мәхсус сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән бә'зисинин сөз дүзәлтмәк мә'насына доғру даһа чох мејл көстәрдији вә мүхтәлиф модал мә'на хүсусијјәтләри билдирдији, еләчә дә сифәт дәрәчәләрини ифадә едән, сыра сајлары дүзәлдән шәкилчиләрин маһијјәт е'тибарилә сөздүзәлдиҹи шәкилчиләрә даһа чох јахын олдуғу ғејд едилир.[15] Она көрә дә биз бу шәкилчиләри формадүзәлдиҹиләрә дахил едирик.

[13] «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты. Б., 1951, сәһ. 84.

[14] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили. АДУ нәшријјаты, 1964, сәһ. 79.

[15] С. Ҹәфәров. Көстәрилән әсәри, сәһ. 62—63.

Формадүзәлдичи шәкилчиләр ики нөвә бөлүнүр:[16] 1) лексик-грамматик шәкилчиләр; 2) функсионал-грамматик шәкилчиләр.

Лексик-грамматик шәкилчиләрин сөзүн лексик мә'насына тә'сири грамматик мә'насына тә'сириндән даһа үстүн олур. Мәсәлән, *јаздыр* сөзүндәки фе'лин ичбар нөв шәкилчиси-**дыр**, *гырмызымтыл* сөзүндән сифәтин мүгајисә дәрәчә шәкилчиси-*ымтыл* бу гәбилдән олан шәкилчиләрдир.

Функсионал-грамматик формадүзәлдичи шәкилчиләрин сөзләрә бирләшдирилмәси бир сыра грамматик хүсусијјәтләрлә, хүсусилә сөзүн бир груп сөзләрлә бирликдә ишләдилмәси имканлары илә мүәјјәнләшир. Бу шәкилчиләрин сөздә јаратдығы грамматик мә'на лексик мә'наја нисбәтән даһа үстүн олур. Белә шәкилчиләрдән фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә с. шәкилчиләри көстәрмәк олар. Мәсәлән, фе'ли бағлама шәкилчиләри (**-ыб//-иб// -уб//; -араг// -әрәк; -анда// -әндә** вә с.) сөздә бағлајычлыг хүсусијјәти јарадыр, әсас фе'ли мүхтәлиф чәһәтдән изаһ едир, тәрз, заман вә сәбәб мә'наларыны әмәлә кәтирир.

НИТГ һИССӘЛӘРИНИН ТӘСНИФИ ПРИНСИПЛӘРИ

Нитг һиссәләринин тәдгиг тарихи чох гәдимдир. Сөзләрин синифләрә бөлүнмәси (тәснифи) јунан вә латын грамматикаларындан башланыр. Һәлә Искәндәриҗҗә мәктәбинин нүмајәндәләри сәккиз нитг һиссәси мүәјјән етмиш, ајры-ајры нитг һиссәләринин инди дә өз әһәмијјәтини сахлајан тә'јин вә тә'рифләрини вермишләр[1]. Нитг һиссәләринин тәснифи тарихини тәфсилаты илә нәзәрдән кечирмәк бир тәрәфдән имкан харичиндәдир, дикәр тәрәфдән исә бизи мәтләбдән хејли узаглашдырар. Мәһз буна көрә дә биз түрколокија тарихиндә бу мәсәләнин гојулушуна тохунмагла кифајәтләнирик.

К. Грөнбек түрк дилләринин нитг һиссәләрини Авропа дилләри илә мүгајисәли шәкилдә нәзәрдән кечирәрәк онларын Авропа дилләриндәки категоријалардан бир сыра фәргли чәһәтләрinә диггәт јетирир[2].

Н. К. Дмитријев «Башгырд дилинин грамматикасы» әсәриндә сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә әлагәдар олараг нитг һиссәләри мәсәләсинә дә тохунмушдур. Мүәллиф көстәрир ки, «башгырд дилиндә һәр бир морфоложи категорија, һәр шејдән әввәл, формалашмасынын өзүнәмәхсуслуғу илә, јә'ни хүсуси, јалныз онун өзүнә мәхсус олан шәкилчиләри илә сәчијјәләнир»[3].

Н. А. Баскаков «Гарагалпак дили» әсәриндә нитг һиссәләри мәсәләсини сөзүн семантик вә функсионал чәһәтләринин вәһдәти мәсәләси илә бағлы шәкилдә көтүрмәји лазым билир. «Һәр бир сөз семантик вә функсионал олмагла онун ики тәрәфинин вәһдәтиндән ибарәтдир»[4].

Мүәллиф өз фикрини сонралар ашағыдакы шәкилдә үмумиләшдирмишдир: «Нитг һиссәләри... семантика (јә'ни сөз лексик-грамматик ваһид кими) вә функсија (јә'ни сөз сөз бирләшмәси вә чүмләнин үзвү кими) олмагла ајры-ајрылыгда ики координат системиндә нәзәрдән кечирилмәлидир»[5].

Ејни фикир Е. В. Севортјан тәрәфиндән инкишаф етдирилир: «Нитг һиссәләринин семантикасы (биринчи нөвбәдә лүғәви се-

---

[1] О. Есперсен. Философия грамматики, М., 1958, сәһ. 62.

[2] Бах: K. Lrnbech. Der türkische Sprachbvau, Kopenhagen, 1936, сәһ. 18—30

[3] Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, сәһ. 111; һәмчинин бах: «Вопросы языкознания» 1953, № 5, сәһ. 122—123; 1955, № 2, сәһ. 68.

[4] «Каракалпакский язык», т. II, М., 1952, сәһ. 153.

[5] Н. А. Баскаков. Двойственная природа слова и проблема частей речи (на материале тюркских языков), «Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов)», Л., 1968, сәһ. 126.

мантика) вә морфоложи (илк нөвбәдә сөздәјишдиричи) формалары нитг һиссәләринин әламәтләриндән ән сабити олараг галыр»[6]. «Нитг һиссәләринин синтактик чохвәзифәлилији онлары бир-бириндән сечилмәз едир, бирләшдирир вә она көрә дә чүмлә үзвү ме'јары әксәр һалларда аз мәзмунлу, артыг бир шеј кими өзүнү көстәрир.»[7] Мүәллифин фикринчә, нитг һиссәләринин тәснифини вермәкдән мәгсәд грамматик семантиканы ашкара чыхармагдыр.

И. А. Батманов көстәрир: «Алтај дилләринин лексикасы бөјүк мүтәһәрриклијә маликдир; башга сөзләрлә бирләшмәсиндән, асылы олараг ејни бир сөз исим мә'насында да чыхыш едә биләр, сифәт вә тәк-тәк һалларда зәрф вәзифәсини дә ичра едә биләр»[8]. Мүәллиф ејни бир сөзүн мүхтәлиф чүмлә үзвләри вәзифәсиндә ишләнмәси хүсусијјәтиндән чыхыш едәрәк, сөзүн синтактик вәзифәсинин нитг һиссәләринин мүәјјәнләшдирилмәси үчүн әсас ме'јар кими көтүрүлмәсинә е'тиразыны билдирир. Онун фикринчә, «сөзләрин онлар үчүн типик олан сөздүзәлтмә вә јалныз бә'зи сөздәјишдирмә шәкилчиләри илә бирләшмәк габилијјәти (јахуд буна габил олмамасы) һәмин сөзләрин бу вә ја дикәр нитг һиссәсинә мәнсубијјәти үчүн ән е'тибарлы ме'јар ола биләр. Көк сөзүн сөздәјишмә имканларыны вә чүмләдә мүхтәлиф вәзифәләрини нәзәрә алмагла мәһз бу әламәти әсас көтүрмәк лазымдыр.»[9]

Т. А. Бертагајев нитг һиссәләринин тәснифи заманы сөзүн семантикасына фикир вермәји үстүн тутур; семантика илә сөзләрин валентлији, ја'ни бирләшмә имканлары үзви сурәтдә бағлыдыр. Сөзү сәчијјәләндирмәк үчүн онун әһатәсини, һәмчинин дилин морфоложи категоријалары системиндә јерини мүәјјән етмәк лазымдыр.[10]

А. М. Шербак нитг һиссәләри проблеминин хүсусән ики чәһәтинә диггәти чәлб едир: 1) нитг һиссәләри әшјави-мәнтиги планын инварианты кими; 2) нитг һиссәләри структур-морфоложи инвариант кими[11]. Онун фикринчә, дилчилијин вәзифәси нитг һиссәләрини јалныз икинчи планда өјрәнмәкдән ибарәтдир.

Азәрбајҹан дилчилијиндә дә нитг һиссәләри мәсәләсинин тәчрүби тәрәфи (сөзләрин тәснифи) диггәт мәркәзиндә олмушдур.

1955-чи илдә нәшр едилмиш «Азәрбајҹан дили грамматикасы» китабында сөзләрин нитг һиссәләри үзрә бөлүшдүрүлмәси мәсәләси ашағыдакы шәкилдә әсасландырылыр: «Сөзләрин нитг һиссәси ола билмәси үчүн онларын тарихи инкишаф просесиндә ишләнмиш грамматик категоријалара јиәләнмәси лазымдыр. Бу шәкилдә формалашмыш нитг һиссәләри сөзләрин мүстәгил мә'на, синтактик рол вә морфоложи әламәтләрә малик олмуш лүғәт-семантик груплары дыр».[12]

Азәрбајҹан дилинин грамматикасында сөзләрин бу вә ја дикәр нитг һиссәсинә аид олмасы мәсәләси ашағыдакы шәкилдә гојулмушдур: «сөзләр әсас мә'наларына, чүмләдәки вә ја сөз бирләшмәсиндәки вәзифәсинә вә аид олдуглары грамматик категоријанын характеринә көрә бир нечә бөлмәјә ајрылыр. Бу бөлмәләр нитг һиссәләри адланыр»[13].

Ф. Зејналова көрә, нитг һиссәләри лексик-грамматик категорија һесаб едилирсә, синтактик хүсусијјәтләри дә нәзәрә алынмагла, онлары семантик вә морфоложи әламәтләр әсасында ајырд етмәк лазымдыр.[14]

Азәрбајҹан ССР ЕА Нәсими адына Дилчилик Институтунун 1971-чи илдә нәшр етдирдији «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» китабында нитг һиссәләринин бир-бириндән ајырд едилмәсиндә (сечилмәсиндә, фәргләндирилмәсиндә) лексик-семантик ме'јар әсас көтүрүлмүшдүр.[15]

М. Ш. Ширәлијев «Нитг һиссәләринин синтактик вәзифәләри» адлы мәгаләсиндә гејд едир ки, нитг һиссәләрини тәсниф едәркән лексик-семантик ме'јар чох вахт ишин һәллинә көмәк етмир, она көрә дә синтактик вәзифә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.[16]

А. Г. Әләкбәров «Азәрбајҹан дилиндә сөзләрин нитг һиссәләри үзрә тәсниф едилмәсинин функсионал-семантик ме'јарына даир бә'зи гејдләр» адлы мәгаләсиндә нитг һиссәләрини «ифадә етдикләри анлајышларын мәнтиги-семантик үмумилији, һәмчинин парадигматик вә синтагматик чәһәтдән бирләшә билмәсинин ејни олмасы илә сәчијјәләнән сөзләрин үмумиләшдирилмиш лексик-грамматик дәрәчәләри»[17] һесаб едир. Мүәллиф сөзләрин нитг һиссәләри үзрә тәсниф едилмәсиндә мәнтиги-семантик әламәтә үстүнлүк верир.[18]

Беләликлә, сөзләрин нитг һиссәләри үзрә тәснифи үчүн әсас ме'јарын сечилмәси нитг һиссәләри проблеминин диггәт мәркә-

---

[6] Э. В. Севортян. О классификации частей речи в тюркских языках, «Вопросы грамматического строя тюркских языков», М., 1955, сәһ. 204.
[7] Јенә орада, сәһ. 205.
[8] И. А. Батманов. Части речи в киргизском языке. «Вопросы языкознания», 1955, № 2, сәһ. 177.
[9] Јенә орада, сәһ. 68.
[10] Т. А. Бертагаев. О комплексной характеристике частей речи. «Вопросы теории частей речи», Л., 1968, сәһ. 242.
[11] А. М. Щербак. О лингвистической природе частей речи. «Вопросы теории частей речи», Л., 1968, сәһ. 229, 233.

[12] «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», I ч., Бакы, 1951, сәһ. 79.
[13] «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», Бакы, 1960, сәһ. 14.
[14] Ф. Зејналов. Принципы классификации именных частей речи, Баку, 1959, сәһ. 70.
[15] «Грамматика азербайджанского языка», Баку, 1971, сәһ. 39.
[16] М. Ш. Ширалиев. О синтаксической функции частей речи, «Структура и история тюркских языков», М., 1971, сәһ. 178.
[17] А. К. Алекперов. Некоторые замечания о функционально-семантической критерии классификаций слов по частям речи в азербайджанском языке, «Вопросы тюркологии», Баку, 1971, сәһ. 298.
[18] Јенә орада, сәһ. 300.

зиндә олан мәсәләсидир. Бир чохларынын фикринчә, нитг һиссәси нәзәриjjәсинин әсас вәзифәси мәһз сөзләри тәсниф етмәкдән ибарәтдир ки, бу да морфолокиjанын өһдәсинә дүшүр.

Сөзләрин нитг һиссәләри үзрә тәснифиндә елә әламәтләрдән чыхыш етмәк лазымдыр ки, онлар һәр һансы бир нитг һиссәсинә мәнсуб олан мүхтәлиф сөзләр арасындакы ән үмуми чәһәтләри (хүсусиjjәтләри) әкс етдирсин. *Даш, тутачаг, еним, дәвәгушу* сөзләрини көтүрәк. *Даш* сөзү *ағач, ел, вәтән* вә с. кими сөзләрлә шәкилчисизлиjинә көрә ениjjәт тәшкил едир.

Тутачаг сөзү *jаначаг, еним* сөзү *jохуш, гачыш, тикиш* вә с. сөзләри илә, *дәвәгушу* сөзү *дәвәдабаны* сөзү илә аноложи сөздүзәлтмә моделинә маликдир.

Биз мисал кәтирилән бу сөзләрин, еләчә дә дилдә ишләнән jүзләрлә, минләрлә башга сөзүн исим категориjасына мәнсуби jjәти мәсәләсини һәлл едәркән онлары бир-бириндән ajыран jох, бирләшдирән әламәт вә хүсусиjjәтләри әсас көтүрүрүк. Бунлар исә, үмуми шәкилдә десәк, лексик, морфоложи вә синтактик хүсусиjjәтләрдән ибарәтдир.

Адәтән, мүәjjән бир чүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхыш едән һәр һансы нитг һиссәси контекстдән асылы олараг башга бир чүмлә үзвү вәзифәсиндә дә ишләнә биләр. Һәрчәнд сөзүн бу вә ja дикәр чүмлә үзвү ола билмәси онун конкрет нитг һиссәсинә зиддиjjәтиндән асылы олмур, бунунла белә, ejни чүмлә үзвү вәзифәсиндә һеч ишләнмәjән сөзләр ejни бир нитг һиссәсинә дахил едилә билмәз.

Сөзләр лексик-грамматик чәһәтдән ән'әнәви олараг ики jерә бөлүнүр: 1) әсас сөзләр; 2) көмәкчи сөзләр.

Әсас сөзләр мә'насынын долғунлуғуна көрә нитгин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Көмәкчи сөзләр һөкмүн мүхтәлиф үзвләри арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри билдирмәjә хидмәт едир. Бурада нида категориjасына дахил олан сөзләр истисна тәшкил едир вә садәчә олараг билаваситә нитгин мәзмунуна уjғун кәлән емосионал вәзиjjәти ифадә едир.

Нитг һиссәләри мүвафиг олараг ики група бөлүнүр:

1) әсас нитг һиссәләри—исим, сифәт, саj, әвәзлик, фе'л, зәрф;
2) көмәкчи нитг һиссәләри—гошма, бағлajычы, әдат, модал сөзләр, нида.

ӘСАС НИТГ ҺИССӘЛӘРИ

И с и м. Бу категориjаjа дилин елә сөзләри дахилдир ки, онлар мөвчуд вә ja хәjали варлыг формаларыны билдирир, анчаг һәмин варлыг формаларынын мөвчудиjjәт тәрзинә даир көстәришә малик олмур. Һәмин сөзләрдә белә бир көстәриш олса да, бу онлар үчүн сәчиjjәви чәһәт дејилдир. Исимләр факт вә анлajышлар һаггында үмумиләшдирилмиш тәсәввүрләри ифадә едир. Исим категориjасы үчүн нүмунәви саjыла биләчәк сөзләр хүсуси исимләрдир. Бу исимләр атрибутив мәгамда ишләнә

билмир. Исим jеканә нитг һиссәсидир ки, ону башга нитг һиссәләринә иснад етмәдән тә'jин етмәк олур.

С и ф ә т. Кениш мә'нада әламәт (хүсуси мә'нада әламәт вә кеjфиjjәт) билдирир. Сифәтләрин исмә аид олмасы хүсусиjjәти бу ики категориjаларын прообразларынын мүнасибәтиндән, башга сөзлә десәк, фактларын биринчи, әламәт вә кеjфиjjәтләрин исә икинчи олмасындан ирәли кәлир.

С а j. Бу категориjаjа дахил олан сөзләр факт вә анлajышларын (мөвчуд вә хәjали варлыгларын) саjыны вә ja сырасыны билдирир. Саj анлajышы мигдар анлajышындан бир нечә чәһәтдән фәргләнир. Мигдар анлajышы ajрыча көтүрүлмүш саj билдирән (*бир, ики, үч* вә с.) сөзләри илә дејил, һәмин сөзләрин мүәjjән бир исимлә бирләшмәси (м ә с.: *бир китаб, ики адам, үч күн*) васитәсилә ифадә едилир.

Ә в ә з л и к. Категориjанын ады она дахил олан сөзләрин башга нитг һиссәләринә (исим, сифәт, саj) мәнсуб сөзләр jеринdә ишләнмәси хүсусиjjәти илә бағлыдыр. Әслиндә әвәзликләр өзләринин әксетдирмә објектләри илә васитәли (башга нитг һиссәләринә мәнсуб сөзләр васитәсилә) дејил, васитәсиз, бирбаша әлагәдардыр. Мәсәлән, биз һәр һансы бир әшjаны (мәсәлән, столу) *стол* исми илә дә, *о, бу* әвәзликләри илә дә ифадә едә биләрик. *Стол* дејәркән биз сөзүн номинатив функсиjасындан истифадә едир вә һәмин әшjаны мүәjjән бир факт, jахуд әшjа категориjасына (синфинә) аид едирик. *О, бу* дејәркән биз ону өзүмүздән узаг, jахуд өзүмүзә jахын әшjалар синфинә дахил едирик, һәм дә бу, әшjанын кеjфиjjәт мүәjjәнлиjи дејил, онун харичи, мәкани мүәjjәнлиjидир. Демәли, мүшаһидәчинин вәзиjjәти, онун ифадә објектинә мүнасибәти һәмин ифадә објектини нечә адландырмаг да аз рол ojнамыр. *Стол* сөзү илә *о, бу* вә бу гәбилдән олан дикәр сөзләр ejни категориjаjа дахил дејилдир. *Стол* сөзүнүн мәзмунуна әшjанын мөвчудиjjәт тәрзи һаггында көстәриш дахил дејил, о, jалныз әшjанын варлыг формасыны билдирир. *О, бу* сөзләри исә әшjанын варлыг формасыны дејил, варлыг тәрзини ифадә едир. Бүтүн исимләрлә бүтүн мүвафиг әвәзликләрин фәрги бундан ибарәтдир.

Фе'л. Һәрәкәт, һәрәкилик билдирән нитг һиссәсидир. Лакин һәрәкәти jалныз фе'л jох, исимләрин бир гисми дә ифадә едир. Мәсәлән, *гачыш, гачма* вә *гачмаг* сөзләрини көтүрәк. *Гачыш* вә *гачма* просессуаллыгдан тәчрид едилмиш һәрәкәтин мүәjjәнлиjини билдирир. Һәрәкәт заман дахилиндә баш верир, она дәjишкәнлик хасдыр. *Гачыш* вә *гачма* сөзләриндә бу хүсусиjjәт jохдур. Онлар өз ифадә објектләрини варлыг формасы кими нүмаjиш етдирир. *Гачмаг* сөзүнүн ифадә објекти исә һәрәкәтлә бағлы әламәтдир; о, нәjә исә аид олур, она просессуаллыг, заман дахилиндә дәjишкәнлик хасдыр.

З ә р ф. Кеjфиjjәт вә әламәтин, һәрәкәтин, үмуми шәкилдә десәк, һадисәнин үмуми шәраитини билдирир. Бурада үмуми шәраит дејәндә бу вә ja дикәр һадисәjә аид олан заман, jер, кә-

миjjәт, сәбәб, мәгсәд, тәрзи-һәрәкәтлә бағлы мүәjjәнликләр нәзәрдә тутулур. Ашағыдакы мисаллары мүгаjисә едәк: «Бүкүнкү ишини сабаһа гоjма»; «Бу күнүн ишини сабаһа гоjма»; «Ишини бу күн гуртар, сабаһа галмасын». Бунлардан jалныз сонунчу чүмләдә *бу күн* сөзү зәрф мөвгеjиндә чыхыш едир, чүнки jалныз бурда һәмин сөз шәраит билдирир.

Зәрфин мүәjjән һадисә илә әлагәдар олмасы өзүнү онда көстәрир ки, о jа чүмләнин фе'ллә ифадә олунмуш үзвүнә, jа да бүтөвлүкдә чүмләjә аид олур.

КӨМӘКЧИ НИТГ һИССӘЛӘРИ

Көмәкчи нитг һиссәләри мүнасибәт вә нисбәт билдирән сөзләрдир. Онлар дилдәнхарич аләмин әшjа вә һадисәләрини дejил, фикир вә анлаjышларын бир-биринә, данышанын ифадә едилән фикрә мүнасибәтини билдирир. Көмәкчи нитг һиссәләри нитг фәалиjjәти, үнсиjjәтлә әлагәдардыр. Она көрә дә көмәкчи нитг һиссәләрини тә'jин едәркән онларын мүстәгил нитг һиссәләри арасында әлагә jаратмаг хүсусиjjәтләри әсас көтүрүлүр. Көмәкчи нитг һиссәләри мүнасибәт билдирән сөзләрдирсә, мүнасибәт дә мүгаjисә едилән тәрәфләрсиз мөвчуд дejилдир.

Г о ш м а. Гошмалар автосемантик сөзләр арасындакы әлагәләри ифадә едир. Ашағыдакы мисаллары нәзәрдән кечирәк: «Бу китабы сәнин үчүн алмышам» вә «Бу китабы сәндән өтрү алмышам». Бу чүмләләрдәки мәгсәд мүнасибәти дилдәнхарич маһиjjәтдә олдуғу һалда, онун ики чүр—*үчүн* вә *өтрү* гошмалары илә ифадәси халис дил һадисәсидир.

Б а ғ л а jы ч ы. Бу категорижа дахил олан сөзләр чүмлә вә сөзләри бир-бирилә бағлajан сөзләр кими сәчиjjәләндирилир. Бағлajычылар мәфһумлар вә мүһакимәләр арасындакы ардычыллыг, зиддиjjәт, гаршылашдырма, сәбәб, мәгсәд, истисна вә с. әлагәләрини ифадә едир.

Ә д а т. Ифадә едилән фикрә мүхтәлиф мә'на чаларлығы верир. Бә'зи әдатларын ишләнмәсинин сәбәби модаллыг олса да, онлар (модал сөзләрдән фәргли олараг) модаллыг билдирмир.

М о д а л с ө з л ә р. Инсанын өз мүһакимәси вә өзкә мүһакимәсинин мәзмунуна мүнасибәтини (гәти инам, шүбһә, күман, еһтимал, тәәссүф вә с.) ифадә едир. Модал сөзләр фикрин мәзмунуна емосионал мүнасибәтлә мүдахилә едир. Нидалардан фәргли олараг онлар рә'j сәчиjjәли мүнасибәт билдирир.

Н и д а. Бу категорижа дахил олан сөзләр данышанын нитгин мәзмунуна уjғун кәлән әһвали-руһиjjәсини ифадә едир. Нидалар бу әһвали-руһиjjә илә билаваситә бағлы олуб, она интеллектуал мүнасибәт билдирмир вә бунунла да модал сөзләрдән фәргләнир.

Беләликлә, нитг һиссәләри дилин ифадә вә үнсиjjәт васитәси олмаг е'тибарилә һәр ики әсас вәзифәсини ифа едир. Нитг һиссәләри тә'лими зәмининдә морфолокиja елми мejдана кәлиб инкишаф етмишдир. Морфолокијанын вәзифәси бу вә jа дикәр һиссәси категоријасына һансы сөзләрин вә нечә сөзүн дахил олуб-олмадығы мәсәләсини һәлл етмәк дejил; онун вәзифәләри даһа кениш вә тамамилә башгадыр.

Дилин ичтимаи һәjатла ajаглашараг үнсиjjәт васитәси олмаг вәзифәсини jеринә jетирмәси үчүн ики шej тәләб олунур: биринчиси, о өзүнүн ишарәләр системини, jә'ни сөз еһтиjатыны мүнтәзәм олараг зәнкинләшдирмәли, икинчиси, һәмин ишарәләрин, jә'ни сөзләрин үнсиjjәт үчүн әлагәләндирилмәси үсулларыны тәкмилләшдирмәлидир. Сөздүзәлтмә вә сөздәjишдирмә кими ики мүһүм дил һадисәси мәһз бунунла әлагәдардыр. Башга сөзлә десәк, бунлар, морфоложи категоријаларын фәалиjjәт көстәрдиjи саһәдир. Морфолокиja мәһз бу категоријалары өjрәнир. Онун тәдгигатынын нәтичәләри нитг һиссәләри категоријаларынын мүәjjәнләшдирилмәси үчүн даһа зәнкин материал вә даһа е'тибарлы тәдгигат үсуллары верир.

ИСИМ

ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТ

Әсас нитг һиссәләриндән бири олан исим кениш мә'нада әшја ифадә едир. Әшја ады алтында чанлы варлыглар *(гардаш, бачы, ата, ана, гојун, инәк, гурд, аслан)*, чансыз варлыглар *(шәһәр, кәнд, гапы, пәнчәрә, кағыз, гәләм, даш, ағач)*, мүчәррәд анлајышлар *(мүбаризә, мүһарибә, инҗилаб, азадлыг, мәрдлик, горхмазлыг)* нәзәрдә тутулур. Бунлар мүстәгил лексик-семантик сөз груплары олмагла, исимләрин семантик бөлкүсүдә адландырыла биләр. Чүнки бу мә'на групларынын бөлүнмәсиндә һеч бир грамматик әламәт иштирак етмир, јалныз сөзүн ифадә етдији лексик мә'на әсас көтүрүлүр. Ифадә етдији лексик-лүғәти мә'на, бөлүндүју семантик груплар исимләри башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән әсас әламәтләрдән биридир.

Азәрбајчан дилиндә исимләр лексик-семантик хүсусијјәтдән әлавә, хүсуси сөз групу кими бир сыра лексик-грамматик категоријаларда да дикәр нитг һиссәләриндән фәргләнир:

1. Хүсуси вә мүчәррәд мә'налы исимләрдән башга бүтүн исимләр кәмијјәт е'тибарилә тәк вә чәм олур. Кәмијјәт категоријасынын хүсуси грамматик әламәти-**лар(-ләр)** шәкилчисидир. Дилимиздә-**лар(-ләр)** шәкилчиси гәбул етмиш исим чәм, бу шәкилчисиз исимләр исә тәк һесаб олунур. Азәрбајчан дилиндә елә исимләр вардыр ки, семантикасында чохлуг ифадә олунур; м ә с.: *орду, чамаат, дәстә, груп* вә с. Белә исимләр дә принсип е'тибарилә тәк исимләр групуна дахилдир.

2. Азәрбајчан дилиндә исимләр мүхтәлиф васитәләрин, мүәјјән сөз групларынын тә'сири илә идарә олунур, һалланыр. Һал категоријасы әсасән исимләрә хасдыр. Лакин башга нитг һиссәләри дә субстантивләшәрәк һаллана билир.

3. Исимләр мәнсубијјәт-јијәлик анлајышы ифадә едир. Бу мүнасибәт исимләрә хас олан мәнсубијјәт категоријасынын шәкилчиләри васитәсилә реаллашыр. Мәнсубијјәт-јијәлик анлајышы шәхсләрлә әлагәдар олдуғундан бу әлагәнин тәзаһүрүндә шәхс әвәзликләри дә фәал рол ојнајыр. Саһиб тәрәф хүсуси вә үмуми исимләрлә, әксәр һалда исә шәхс әвәзликләри илә ифадә олунур.

4. Исимләр синтактик хүсусијјәтләринә көрә дә башга нитг һиссәләриндән фәргләнир. Белә ки, әшјанын адыны ифадә едән исимләр әсасән чүмләдә мүбтәда вә тамамлыг вәзифәсиндә чыхыш едир. Бундан башга, исимләр чүмләнин тә'јини, зәрфлији вә хәбәри вәзифәсини дә јеринә јетирир. М ә с.: Пајызын сојуғунда халг јахасыны бәрк-бәрк дүјмәләјиб отурдуғу һалда, Әнтәрзадә чопур-чопур *тәр төкүрдү* (М. Ч ә л а л);—Күсүлүјүмүз өз *јериндә; дост, ешитмишәм отаг ахтарырсан, кәл сәни бир хејирли јерә чалајым* (М. Ч ә л а л); *Бир ахшам кинодан чыхыб мәнзилимә кәлирдим, үч илдән бәри күсүлү галдығым бир јолдашыма раст кәлдим* (М. Ч ә л а л);—Әлбәттә, *бүтүн дүнјаны кәзмәк-көрмәк јахшыдыр. Бу да бир мәдәнијјәтдир* (Б. Б а ј р а м о в).

5. Исимләр сифәтләр тәрәфиндән тә'јин олунур. Сифәт—исим атрибутив мүнасибәтиндә сифәтләр там асылы үзв олараг бирләшмә даҳилиндә һеч бир грамматик әламәт гәбул етмир. Исимләр исә табе едән сөз олмагла мүстәгиллик көстәрир.

ХҮСУСИ ВӘ ҮМУМИ ИСИМЛӘР

Исимләр лексик мә'насына көрә ики бөјүк група бөлүнүр: хүсуси исимләр, үмуми исимләр.

Хүсуси исимләр хүсуси адлары, фәрди әшја вә һадисәләри әһатә едир. Бунлар дилдә мөвчуд олан ејничинсли әшјалары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн истифадә едилән адлардыр. Хүсуси исимләр чүмләдә, бир гајда олараг, бөјүк һәрфлә јазылыр. Бу група дахил олан исимләр ашағыдакы шәкилдә тәсниф едилә биләр.

1. Инсан адлары, фамилија вә тәхәллүсләри; м ә с.: *Әли, Нәчәф, Казым, Кәрим, Новруз, Не'мәтов, Әлишов, Хәлилов, Гулијев, Һачыјев, Мәшәдијев, Мећдијев, Вурғун, Мүшфиг.*

Азәрбајчан дилиндә хүсуси исимләр—инсан адлары мүхтәлиф нитг һиссәләриндә әмәлә кәлир. Бә'зән ики мүхтәлиф нитг һиссәсинин бирләшмәсиндән төрәнмиш хүсуси адлара да раст кәлмәк мүмкүндүр; м ә с.: *Солмаз, Севил* (фе'л), *Ағча* (сифәт), *Аллаһверди, Имамверди, Гызгајыт* (исим—фе'л) вә с.

Инсан адлары ифадә едән хүсуси исимләрин семантикасында халгын һәјат тәрзи, тарихи, етник мәншәји, дини көрүшләри вә с. өз әксини тапмышдыр. Азәрбајчан дилиндә XX әсрин әввәлләринә гәдәр јаранмыш инсан адларынын чоху дини анлајышла әлагәдардырса, ингилабдан сонракы дөврдә јаранмышлар хошбәхт һәјат тәрзиндән доған никбин адлардыр (мүгајисә ет: *Огтај—Севил, Танрыверди—Гызгајыт);*

2. Һејван адлары. Бә'зән тәсәррүфат вә мәишәтдә истифадә олунан һејванлары да бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн хүсуси адларла чағырырлар; м ә с.: *Алабаш, Гарабаш, Боздар, Гаплан, Аслан, Гырат, Гаракөз, Мәрчан* вә с.

3. Астрономик вә чоғрафи адлар. Хүсуси исимләрин хејли һиссәсини астрономик вә чоғрафи адлар тәшкил едир; планет, улдуз, дағ, чај, дүзәнлик, көл, дәниз, еләчә дә шәһәр, кәнд, гәсәбә, колхоз, совхоз, рајон, өлкә, республика адлары да бу група дахилдир. М ә с.: *Ај, Күнәш, Јер, Хәзәр, Волга, Бакы, Кәнчә, Азәрбајчан ССР* вә с.

Үмуми исимләр групуна ejни синфə мənсуб олан мүəjjəн грамматик категорија əламəтләрини гəбул едəн, үмуми мə'налы сөзләр—исимләр дахилдир: *ана, ата, бачы, гардаш, адам, инək, гојун, китаб, дəфтəр, даш, дағ, мүбаризə, гəләбə, дөjүш, мəрдлик* вə с.

Гејд. Чинси фəрглəри ифадə едəн васитəләр һаггында. Бир сыра дүнја дилләриндə мөвчуд олан чинс грамматик категоријасы һəмин дилләрдə хүсуси категорија олмагла морфоложи көстəричиләрə—шəкилчиләрə маликдир. Түрк дилләриндə, еләчə дə Азəрбајчан дилиндə хүсуси грамматик категорија кими чинс категоријасы јохдур. Лакин биоложи чинс анлајышыны ифадə етмək үчүн Азəрбајчан дилиндə мүхтəлиф ифадə васитəләри вардыр. Һəмин васитəләрин көмəjи илə башга дилləрдə грамматик əламəтләрлə реаллашан чинси фəрглəр, чинси анлајышлар ифадə олуна билир. Азəрбајчан дилиндə бу васитəләрлə ики чинс (киши вə гадын) фəрглəндирилир.

Дилимиздə чинс анлајышы: лексик, морфоложи вə синтактик үсулларла ифадə олунур.

Лексик үсул. Бир сыра исимләрин лүғəти мə'насы чинс анлајышыны ифадə едир. Бу, ашағыдакы сөзləрдə өзүнү көстərир:

а) гоһумлуг терминləриндə сөзүн семантикасы киши вə гадын чинсини ифадə едир: *баба, нənə, ана, ата, бачы, гардаш, гыз, оғлан, əми, дајы, хала, биби, мама* вə с.;

б) ев һејванларының адларыны ифадə едəн сөзləрин дə бир гисми чинси фəргə малик олур; *гојун, гоч, чамыш, кəл, кечи, ат, дана, инək, өкүз* вə с.

Морфоложи үсул. Бу үсул дилимизə əрəб дилиндəн кечмиш вə мүасир Азəрбајчан ədəби дилиндə үмумишлəк сөзləрдə өзүнү көстərир. Мүəjjəн пешə, сənət ифадə едəн сөзləрə гошулан-**ə** шəкилчиси гадын чинсини билдирир: *шаир—шаирə, мүəллим—мүəллимə, тəлəбə—талибə, рəфиг—рəфигə, хадим—хадимə.*

Синтактик үсул. Бу үсулла мүəjjəн сөзləрə чинс анлајышы билдирən лексик васитəләр əлавə едилмəклə гадын чинси ифадə олунур: *комсомолчу гыз, сүрүчү гыз, мүһəндис гадын, һəким гыз, космонавт гадын, ишчи гадын.* Белə əлавəләр ишлənмədикдə əсас сөз үмуми чинс ифадə едəрək һəм гадын, һəм дə киши чинсинə аид олур.

КƏМИЈЈƏТ КАТЕГОРИЈАСЫ

Азəрбајчан дили исимləринə хас олан формалашмыш грамматик категоријалардан бири дə кəмиjjəт категоријасыдыр. Бүтүн дилləрдə конкрет кəмиjjəт анлајышыны ифадə етмək үчүн хүсуси сөз групları вардыр. Кəмиjjətин мүчəррəд формада ифадəси исə узун бир инкишаф просеси кечмиш, əввəлчə сајы көстəрилən əшjанын бир нечə дəфə тəкрар едилмəси, сонралар исə даһа мүчəррəд ифадə формасы—шəкилчи васитəсилə кəмиjjət анлајышы ифадə олунмушдур.

Исимləр кəмиjjət е'тибарилə ики jерə бөлүнүр: а) тək исимləр; б) чəм исимləр.

Бу бөлкү олдугча шəрти сəчиjjəли олуб, кəмиjjət категоријасының исимləрдə əсас ифадə формасына көрə мүтləгдир. Лакин əслиндə тək һалда һесаб едилəн исимləр дə (*китаб, даш, ағач, дағ, дəниз*) һəм баһид əшjаны, һəм дə əшjанын күлл һалында мəчмусуну ифадə едир. Əкəр биз əлимиздə тутараг *бу китабдыр* дејириксə, һəмин нитг актында китаб баһид кəмиjjətdə тəсəввүр едилир. Лакин «Китаб билик мənбəjидир!» дедикдə, дүнjада мөвчуд олан бүтүн китаблар үмуми-мүчəррəд шəкилдə нəзəрдə тутулур. Көрүндүjү кими, семантик планда тək вə чəм исимləр арасында сəрһəд тə'jин етмək чətиндир.

Азəрбајчан дилиндə кəмиjjət категоријасының морфоложи əламəти-**лар//-ләр** шəкилчисидир. Бу шəкилчи илə ишлənən исим чəм һесаб олунур; м ə с.: *китаб, гələм, дəфтəр, адам, мүһарибə, китаблар, гələмlər, дəфтəрlər, адамлар, мүһарибələр.*

Азəрбајчан дилиндə **-лар//-ләр** шəкилчиси кəмиjjət категоријасының əсас əламəтидир. Бундан башга, Азəрбајчан дилиндə кəмиjjət анлајышының ифадəси үчүн диkəр васитələrdən дə истифадə едилир:

1. Азəрбајчан дилиндə бир сыра алынма сөзləр вардыр ки, бунлар дилимизə һəмин дилин чəм шəкилчиси илə бирликдə кечмишдир вə Азəрбајчан дилинин өзүнəмəхсус кəмиjjət билдирən шəкилчисини гəбул етмədən чохлуг, чəмлик билдирир; м ə с.: *һејванат, чамаат, һесабат, мејвəчат* вə с.

2. Дилимиздə бирдən чох əшjанын кəмиjjətини ифадə етмək үчүн синтактик үсулдан да истифадə олунур. Бу һалда кəмиjjəти көстəрилəн əшjадан əввəл хүсуси сөзləр—мигдар сајлары (*бир, ики, үч, дөрд*), гејри-мүəjjəн сајлар (*чохлу, хеjли*), мигдар билдирən нумератив сөзləр (*дəнə, ədəd, нəфəр*) ишlədилир.

3. Мигдар сајлары васитəси илə конкрет кəмиjjət ифадə олунур; м ə с.: *беш дəфтəр, он гələм, мин адам, jүз машын, əлли ушаг* вə с.

4. Гејри-мүəjjəн сајлар васитəсилə əшjанын мүəjjəн олмаjан кəмиjjəти көстəрилир. Һəр һалда, əшjанын чохлуғу анлашылыр; м ə с.: *хеjли кənd, чохлу jағ, хеjли адам* вə с. Кəмиjjəти гејри-мүəjjəн сајла ифадə олунан əшjа бə'зən-**лар//-ләр** шəкилчиси дə гəбул едир вə кəмиjjət нисбətən конкрет, мүəjjəн маһиjjətли олур; м ə с.: *чох адамлар, чох күнлəр* вə с.

5. Атрибутив исимləрин тəкрары да əшjанын кəмиjjətчə чохлуғуну ифадə едир; м ə с.: *дəстə-дəстə адам, учa-учa дағ.*

МƏНСУБИЈЈƏТ КАТЕГОРИЈАСЫ

Мənсубиjjət категоријасы истəр Азəрбајчан дилчилиjиндə, истəрсə дə түрколокиjада бир сыра дилчи алимləрин диггətини чəлб етмишдир.

Дилчиләрин бир гисми мәнсубиҹҹәт категориҹасынын ики[1] үсулла әмәлә кәлдиҹини иддиа етдикләри һалда, онлардан бә'зиләри бу категориҹанын үч[2], дикәрләри исә дөрд[3] үсулла ҹарандығыны сүбут етмәҹә чалышырлар.

Мәнсубиҹҹәт категориҹасы һаггында мөвчуд олан бә'зи мүбаһисәси мәсәләләрә диггәт ҹетирәк.

Бир чох тәдгигатчылар морфоложи үсулла ифадә олунан мәнсубиҹҹәтин-**лы//-ли//-лу//-лү** вә-**лыг** (дөрд вариантда) шәкилчиләри васитәсилә өзүнү көстәрмәси фикрини ирәли сүрүрләр. Бу мүәллифләр[4] *дадлы мејвә, дашлыг јер* вә с. кими бирләшмәләрдә мәнсубиҹҹәт анлајышынын мөвчуд олдуғуну гејд едирләр. Һалбуки јухарыда верилмиш мисалларда саһиблик вә мәнсублуг анлајышы ҹохдур. Бу кими бирләшмәләрдә кејфиҹҹәт чаларыны үстүндүр. *Дадлы мејвә* дедикдә дадлылыг хүсусиҹҹәти мејвәнин әсас, мүһүм әламәтләриндән башга бир шеј дејилдир. Бурада кејфиҹҹәт әламәти илә саһиблик хүсусиҹҹәти бир-бириләрилә гарышдырылмышдыр.

Азәрбајҹан дилиндә мәнсубиҹҹәт ифадә едән елә бирләшмәләр дә вардыр ки, онларын биринҹи тәрәфи биринҹи вә икинҹи шәхсләрин чәми илә ифадә олунур. Бу заман икинҹи тәрәф вәзифәсиндә чыхыш едән мәнсуб шәхс вә ја әшјадан мәнсубиҹҹәт шәкилчиси ихтисар олунур[5].

Бизим сәрин *мешәләр,* Бу көрпә бәнөвшәләр, Кәлин өпүм сизи мән (С. Вүрғун).

Бә'зи дилчиләр *бизим мешәләр* типли бирләшмәләри һаглы олараг морфоложи-синтактик үсулла ифадә олунан мәнсубиҹҹәт категориҹасына аид етдикләри һалда, бир гисим мүәллифләр белә бирләшмәләри үчүнчү тип[6], синтактик[7] вә ја аналитик[8] үсулла ифадә едилән мәнсубиҹҹәт категориҹасына дахил едирләр.

Һәмин мүәллифләрин әксәриҹәти *бизим мешәләр* кими бирләшмәләрдән мәнсубиҹҹәт шәкилчисинин ихтисар олунма сәбәбини биринҹи компонентләрдәки шәхс әвәзликләри вә ја бу әвәзликләрә артырылан јиҹәлик һал шәкилчиләрилә бирликдә һәмин мә'наны ифадә етмәси илә изаһ едирләр.

Илк бахышда һәмин мүәллифләрлә разылашмаг олар. Лакин дил материаллары үзәриндә апарылан мүшаһидәләрин нәтиҹәси көстәрир ки, мәнсубиҹҹәт анлајышы билдирән белә бирләшмәләрин биринҹи тәрәфинин биринҹи вә ја икинҹи шәхсин чәми илә ифадә олунмасына бахмајараг, икинҹи компонентдәки мәнсубиҹҹәт шәкилчисини ихтисар етмәк мүмкүн олмур.

О, *бизим мә'дәмизи* вә бағырсағымызы доғрајыб чөлә төкә биләр (М. Ибраһимов); Мән *сизин көзәллиҹинизә* анд ичирәм (М. С. Ордубади); ...һеч бир заман *бизим мәһәббәтимиз* көһнәлмәҹәчәк (Ә. Һагвердиҹев); *Бизим* дә она дејиләси *сөзүмүз* вар(М. Ибраһимов); *Бизим дә пешәмиз...* онларла мүбаризәдир (М. Ибраһимов); ...Бу кечә *бизим мүгәддәратымыз* һәлл едилир (Ч. Чаббарлы).

Јухарыда верилән мисаллардан көрүндүҹү кими, мәнсубиҹҹәт ифадә едән бирләшмәләрин биринҹи тәрәфи биринҹи вә ја икинҹи шәхсләрин чәми илә (јиҹәлик һалда) ифадә олундуғуна бахмајараг, икинҹи компонентләрдәки сөзләрдән мәнсубиҹҹәт шәкилчиләрини ихтисар етмәк мүмкүн дејилдир. Демәк, *бизим мешәләр* типли бирләшмәләрдән мәнсубиҹҹәт шәкилчиләринин ихтисар олунмасынын сәбәби, һеч дә јухарыда дејилдиҹи кими, биринҹи компонентләрин шәхс әвәзликләрилә *(биз, сиз)* ифадә едилмәси дејилдир.

Ә. Дәмирчизадә һаггында данышылан бирләшмәләрдә икинҹи компонентдән мәнсубиҹҹәт шәкилчисинин ихтисар олунма сәбәбләрилә әлагәдар јазыр: «Әкәр биринҹи тәрәф биринҹи вә ја икинҹи шәхсин чәмини билдирән әвәзликлә, еләчә дә әшјаны ифадә сөз үмумиләшә билән бир әшјаны ифадә едирсә, нисбәт шәкилчиси ихтисар едилә биләр... мәнсуб тәрәф үмумиләшмиш, јахуд үмумиләшә билән бир әшјаны вә ја һәр һансы бир варлығы ифадә етмирсә, нисбәт шәкилчисини ихтисар етмәк олмаз»[9].

Дил фактларынын мөвчуд ганунаујғунлуғу вә Ә. Дәмирчи-

---

[1] Т. Тачмурадов. Категория принадлежности в современном туркменском языке (автореф. канд. дисс.), Ашхабад, 1959, сәһ. 5; К. Мүсаев. Способы выражения принадлежности в караимском языке, «Тюркологические исследования», изд.-во АН СССР, М.-Л., 1963, сәһ. 76.

[2] В. Севортян. Категория принадлежности, «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков». ч. II, Морфология, АН СССР, М.-Л., 1956, сәһ. 38; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, сәһ. 86; Р. С. Газизов. Сопоставительная грамматика (татарского и русского языка), Казань, 1966, сәһ. 52—55.

[3] А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, сәһ. 76; С. Аслиддинов. Категория принадлежности в современном узбекском литературном языке (автореф. канд. дисс.), Самарканд, 1964, сәһ. 5.

[4] Јенә орада, сәһ. 73.

[5] И. А. Бајрамов. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә исим. Низами адына Әдәбиҹҹат вә Дил Институтунун әсәрләри, Азәрб. ССР ЕА Нәшриҹҹаты. X чилд, Бакы, 1957, сәһ. 62—63; Т. Тачмурадов. Категория принадлежности в современном туркменском литературном языке (автореф. канд. дисс.), Ашхабад, 1959, сәһ. 12.

[6] Н. К. Дмитриев. Категория принадлежности. «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. II, М., 1956, сәһ. 34.

[7] В. Севортян. Категория принадлежности. «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. II, М., 1956, сәһ. 38; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, сәһ. 77; Р. С. Газизов. Сопоставительная грамматика (татарского и русского языка), Казань, 1966, сәһ. 52.

[8] Л. А. Покровская. Грамматика гагаузского языка, М., 1964, сәһ. 112.

[9] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан дилинин үслубиҹҹаты. Бакы, 1962, сәһ. 208.

задәнин фикри бир даһа сүбут едир ки, мәнсубиҹҹәт анлајышы ифадә едән бирләшмәләрдә икинчи компонентдән мәнсубиҹҹәт шәкилчисинин ихтисары һеч дә биринчи компонентин әвәзлик вә ја әвәзликлә бәрабәр, јиҹәлик һал шәкилчиси илә ишләнмәси дејилдир. Бунун сәбәби мәһз икинчи компонентин үмумиләшмиш вә ја үмумиләшә билән сөзләрлә ифадә олунмасы илә бағлыдыр.

Бир чох мүәллифләр көстәрирләр ки, мәнсубиҹҹәт категоријасының бу үсулундан даһа чох шифаһи данышыг дилиндә вә нәзм әсәрләриндә истифадә едилир. Демәк лазымдыр ки, һазырда бу үсулдан мәтбуатда, нәср әсәрләри вә с.-дә кениш истифадә олунур.

Бизим мешәләр кими бирләшмәләрин јаранмасында һәм морфоложи әламәтләр, һәм дә синтактик васитәләрдән истифадә едилдији үчүн онлар морфоложи-синтактик үсулла ифадә едилән мәнсубиҹҹәт категоријасына дахил едилмәлидир.

Мәнсубиҹҹәт категоријасынын јаранмасында исимләрдән башга дикәр сөз груплары да иштирак едир.

Мәнсубиҹҹәт категоријасы әсасән ики сөз арасындакы мүәјјән мүнасибәти билдирир. Бу категорија өз семантикасына көрә ики сөздән, ја'ни саһиб шәхс вә һәр үч шәхсдән биринә аид мәнсуб шәхс вә ја әшјадан ибарәт олур.

Азәрбајчан дилиндә һәр үч шәхсин тәк вә чәминә аид мәнсубиҹҹәт шәкилчиләри ашағыдакылардыр.

Биринчи шәхс тәк:

а) сөз көкү саитлә гуртардыгда-**м** шәкилчисиндән истифадә олунур: м ә с.: *анам, аилəм;*

б) самитлә битән сөзләрдә-**ым//-им//-ум//-үм** шәкилчиләриндән истифадә олунур: м ә с.: *гардашым, китабым, дəфтəрим, столум, күркүм;*

в) биринчи шәхсин чәминдә-**мыз//-миз//-муз//-мүз;-ымыз//-имиз//-умуз//-үмүз** шәкилчиләриндән истифадә олунур: м ә с.: *атамыз, китабымыз, аилəмиз, гəлəбəмиз, гутумуз, сүрүчүмүз, танышымыз, кəнчлəримиз, достлуғумуз, үтүмүз.*

Икинчи шәхсин тәкиндә **-н//-ын//-ин и//-ун//-үн** мәнсубиҹҹәт шәкилчиләриндән истифадә олунур: м ә с.: *анан, гардашын, мүсаһибин, һүгугун, сөзүн.*

Икинчи шәхсин чәминдә-**ныз//-низ//-нуз//-нүз//;-ыныз//-иниз//-унуз//-үнүз** шәкилчиләриндән истифадә олунур: м ә с.: *таланыз, аилəниз, гузунуз, сүрүчүнүз, һаггыныз, дəфтəриниз, һүгугунуз, сүдүнүз.*

Үчүнчү шәхсин тәк вә чәминдә-**сы//-си//-су//-сү;-ы//-и//-у//-ү** мәнсубиҹҹәт шәкилчиләриндән истифадә олунур: м ә с.: *атасы, катибəси, арзусу, сүрүчүсү, гардашы, чəсарəти, оғлу, көзү.*

Мүасир Азәрбајчан дилиндә мәнсубиҹҹәт категоријасы морфоложи вә морфоложи-синтактик үсулла ифадә едилир.

Морфоложи үсул. Мәнсубиҹҹәт анлајышынын јаранмасы үчүн һәмишә ики сөзүн бир тәркиб шәклиндә ишләнмәси вачиб

дејилдир. Белә ки, Азәрбајчан дилиндә, әксәр түрк дилләриндә олдуғу кими, һәм саһиб шәхси, һәм дә мәнсуб әшјаны бир сөзлә дә ифадә етмәк мүмкүндүр.

Мүвафиг шәхсә мәхсус мәнсубиҹҹәт шәкилчиси артырылдығы сөзлә бирликдә шәхс вә ја әшјанын кимә вә ја нәјә мәнсуб олдуғуну билдирир.

Анам мәнә һеч нә данышмады, һәр шеји өзүм баша дүшдүм... (С. Г ə д и р з а д ə); Мәһрибандыр гучағын, Саф *вичданын* тəмиздир (С. В у р ғ у н); Бəс һәлə дə *мəктəбляримиздə* кери галан, пис охујан шакирд олсун?! («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); Бу јурду талајан, дағыдан да сиз, Бу күн сабаһлыгдыр *сəадətиниз!* (С. В у р ғ у н); *Атасы* вə *анасы даға* кедəркəн о ...бу зирзəмијə көчмүшдү (С. В ə л и ј е в).

Морфоложи-синтактик үсул. Морфоложи-синтактик үсулла ифадә олунан мәнсубиҹҹәт категоријасынын ики тәрәфи вардыр: биринчи тәрәф, икинчи тәрәф. Биринчи тәрәф саһиб шәхс, икинчи тәрәф исә мәнсуб шәхс вә ја әшјадан ибарәт олур.

Мəним атам өз өвладларыны чох севирди («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); *Бизим аналарымыз* сəс-күј вə шөһрәт билмəзлəр (Ј. В. Ч ə м ə н з ə м и н л и).

Мәнсубиҹҹәт категоријасынын морфоложи-синтактик үсулла ифадәсинин ашағыда көстәрилән бир нечә варианты вардыр.

Биринчи тәрәф биринчи вә икинчи шәхсләрин чәми илә (јиҹәлик һалда) ифадә олунур. Икинчи тәрәфдән исә мәнсубиҹҹәт шәкилчиси ихтисар едилир.

Бизим јерлəрдə сизə əзиз гонаг кими һөрмәт едәрләр... (М. Һ ү с е ј н); *Сизин Нəриманов* да бурададыр (Г. М у с а ј е в).

Азәрбајчан дилиндә елә мәнсубиҹҹәт бирләшмәләри дә вар ки, онларын ја биринчи, јахуд да икинчи тәрәфи гајыдыш әвәзлији илә ифадә олунур.

Мəн өзүм, сəн өзүн, биз өзүмүз, сиз өзүнүз, өз китабым, өз гардашын. Әксәр һалларда биринчи тәрәфи гајыдыш әвәзлији илә ифадә олунан мәнсубиҹҹәт бирләшмәләринин биринчи тәрәфи һәм јиҹәлик һал шәкилчиси илә, һәм дә бу шәкилчини гәбул етмәдән дә ишләнир: м ə с.: Мәһман бу һәјәчанлар ичиндә сәбрлә һәрәкәт етмәји, «мејдан сон күләниндир»,—дејә ахыр нәтичәдə *өз рəгибляриии* өзүнə күлдүрмәји дə унутмушду (С. Р ə һ и м о в); Бирисинә дə ишарə елə гој *Шејданын өзү* барədə јазсын (Б. Б а ј р а м о в); *Өз рəгибляриии* бирләшмәси мәзмун е'тибарилә өзүнүн рәгибләрини мә'на анлајышыны ифадә едир.

Әдәби дилдә мәнсубиҹҹәт ифадә едән бирләшмәнин бу шәкилдә ишләнмәси тәсадүфи дејилдир.

Ј. Сеҹидов белә бирләшмәләрдән бәһс едәркән јазыр: «*...мəн өзүм, сəн өзүн....* типли бирләшмәләрин дә икинчи тәрәфи биринчи тәрәфин еквивалентидир вә ону әвәз етмәк һүгугуна маликдир. Лакин бунларын икинчи тәрәфи биринчи тәрәфә јени мә'на кәтирмәк, биринчи тәрәфи бу вә ја башга чәһәтдән изаһ

етмәк мәгсәди дашымыр. О, даһа чох үслуби хүсусијјәт дашыјыр, биринчи тәрәфи нәзәрә чарпдырмаг, ону мәнтиги вурғулу етмәк мәгсәдилә ишләдилир».[10]

Мүәллифин гејд етдији јухарыдакы сәбәбләрә көрә вә дилдә јығчамлығы мүһафизә едиб сахламаг мәгсәдилә дилимиздә һәмин ифадәләрдән истифадә олунур.

Бә'зән белә бирләшмәләрин биринчи компоненти мүхтәлиф мә'налы үмуми вә ја хүсуси исимләрлә ифадә олунур. Бу заман биринчи компонент јиҹәлик һал шәкилчиси илә ишләндији кими, јиҹәлик һал шәкилчисиз дә ишләнир.

Достум өзү... көзүмә саташмады (Ч. Мәммәдгулузадә); Бәс елә исә *Әликрам өзү* нијә столун икисини бирдән гучаглады, әл чәкмәди? (Б. Бајрамов); Сизинлә бир фамилијада *Рамишвилинин өзү* мәнә радио илә деди... (М. С. Ордубади); .... Мәктуб *шәһәрин өзүндән* көндәрилмишди (Б. Бајрамов).

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә бир сыра сөзләр үчүнчү шәхсә мәхсус ики мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир.

Дил материаллары көстәрир ки, мүасир Азәрбајҹан дилиндә мәнсубијјәт категоријасынын бу формасы *бир, чох, һәр бири, һеч бири, бир нечәси* вә с. сөзләрлә даһа чох ишләнир.

«Бир сајы ја тәк ишләндији заман (гејри-мүәјјән әвәзлик јериндә) *бириси* формасында, ја да мәнсубијјәт ифадә едән бирләшмәләрин мүәјјән бир тәрәфи јериндә ишләндикдә өзүнү көстәрир.

Сәнин бу дүнјада ики анан вар, *бириси* сәни доған ана ки, сән она һәмишә һөрмәт еләмәлисән, икинчиси дә сәнә тә'лим верән анадыр! (С. Рәһимов); Бу *сөзләрин чохусу* Әһмәдин гулағына чатса да, о, һеч бир шеја гәтијјән мәһәл гојмурду (М. Сүлејманов).

Һәр бири, һеч бири кими әвәзликләр бу шәкилдә дә мәнсубијјәт ифадә етмәсинә бахмајараг, икинчи дәфә јенә дә-**си** шәкилчисини гәбул едир вә *һәр бириси, һеч бириси* формасында ишләнир.

Белә сөзләр һәр ики шәкилдә, ја'ни һәм бир, һәм дә икигат мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етдикдә гејри-мүәјјәнлик ифадә едир. Лакин бир мәнсубијјәт шәкилчиси илә ишләндикдә там гејри-мүәјјәнлик, икигат мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етдикдә исә бу гејри-мүәјјәнлик нисбәтән конкретләшир.

Икигат мәнсубијјәт шәкилчиси әсасән бирләшмәнин биринчи тәрәфинин чыхышлыг һал шәкилчисини гәбул едир вә јиҹәлик һалын грамматик синоними кими ишләнир. Бу хүсусијјәт әсас е'тибарилә бирләшмәнин икинчи тәрәфи мигдар, бөлкү, чохлуг билдирән сөзләрлә ифадә олундуғу заман мејдана кәлир.

Меһман Бакыда оларкән нефт мә'дәнләринә кетмәмиш, бурада Мурадла биркә чалышан гочаман *нефтчиләрдән бирисини*

[10] Ј. Сејидов. Азәрбајҹан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1966, сәһ. 180.

дә арајыб ахтарыб тапмамыш, онларла һеч нә данышмамышды (С. Рәһимов); Бу *сөзләрин чохусу* Әһмәдин гулағына чатса да, о, һеч бир шеја гәтијјән мәһәл гојмурду (М. Сүлејманов).

Икигат мәнсубијјәт шәкилчиси бир сыра башга түрк дилләриндә дә өзүнү көстәрир.

А. М. Шербак[11] X—XIII әср түрк дилләринә аид мәтнләри тәдгиг едәркән орада мәнсубијјәт шәкилчиләринин бу формасындан кениш истифадә едилдијини көстәрир вә *учгусу* (ја'ни *үчү-су*) *онлардан үчүсү* кими нүмунәләр верир.

Һәмин мүәллиф гәдим өзбәк дилиндә дә мәнсубијјәт шәкилчиләринин бу формасынын бир чох сај вә әвәзликләрә артырылараг ишләндијини көстәрир. Бу заман һәмин сөзләрдә мигдар, бөлкү мә'наларынын ифадә едилдијини сөјләјир.[12]

Хүсусән гагауз дилиндә икигат мәнсубијјәт шәкилчиләринин ишләнмә даирәси башга түрк дилләринә нисбәтән даһа кенишдир. Бу дилдә бир чох исимләр дә һәмин шәкилчиләри гәбул едир. Мәсәлән: *оғул—олусу, бојну—бојнусу, аклы—аклысы*[13].

Бә'зи мүәллифләр исә мәнсубијјәт категоријасынын бу формасындан бир сајынын субстантивләшиб гејри-мүәјјән әвәзлик јериндә *бири—бириси* шәклиндә ишләндији заман даһа чох истифадә едилдијини көстәрирләр. Бундан башга, мүәллиф мүасир өзбәк, түрк, ногај дилләриндә дә мәнсубијјәт категоријасынын бу формасындан кениш истифадә олундуғуну гејд едир[14].

Гәдим түрк дилләриндә икигат мәнсубијјәт шәкилчисинин јалныз бир сајы илә ишләнмәси сәчијјәви хүсусијјәт дашыјырса, мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә һәмин шәкилчинин ишләнмә даирәси нисбәтән кенишдир. Белә ки, бунлар, ја'ни икигат мәнсубијјәт шәкилчиси һәм субстантивләшмиш бир сајы илә, һәм дә гејри-мүәјјәнлик билдирән сај вә әвәзликләрлә дә ишләнир.

Бир сыра түрк дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајҹан дилиндә дә мүәјјән мәгамларда мәнсубијјәт категоријасынын бу вә ја дикәр үсулундан истифадә олунур.

Дил фактлары үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, Азәрбајҹан дилиндә дә мәнсубијјәт категоријасынын бу вә ја дикәр үсулундан истифадә мәгамларынын мүхтәлиф сәбәбләри мөвҹуддур.

Бу мәгамлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир.

[11] А. М. Шербак. Грамматические очерки языка тюркских текстов X—XII вв., Изд. Восточного Туркестана. Издательство АН СССР. М.-Л., 1961, сәһ. 99.

[12] А. М. Шербак. Грамматика староузбекского языка, АН СССР, М.-Л., 1962, сәһ. 117.

[13] Л. А. Покровская. Грамматика гагаузского языка, Издательство «Наука», М., 1964, сәһ. 112.

[14] Г. А. Абдуррахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век), Издательство «Наука», М., 1967, сәһ. 125.

I. Морфоложи-синтактик үсулдан истифадә мәгамлары:

1) Мәнсубиҗҗәт субјектини хүсуси гејд етмәк истәдикдә: Бәли, *мәним әлләрим* бир фәһлә әлләридир... (Ә. Т у д ә).

2) Компонентләрин јери дәјишдији заман:

Кечдијим јоллары көстәрир ајдын, бахтымын күзкүсү—*әмәјим мәним!* (С. Р ү с т ә м).

II. Морфоложи үсулдан истифадә мәгамлары:

1) Мәнсубиҗҗәт шәкилчиләринин мә'насыны конкретләшдирдикдә вә мәнсубиҗҗәт субјектини хүсуси гејд етмәк зәрурәти олмадыгда:

Шәрәбаны, *чүхама* јапышма... (Ч. Ч а б б а р л ы).

2) Мәнсубиҗҗәт објектинин кимә вә ја нәјә аид олдуғу контекстдән ајдынлашдыгда:

Тапшырдым ки, *беш-алтысы* кәлсин (И. Һ ү с е ј н о в).

Мәнсубиҗҗәт објектини ифадә едән сөз чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвү, мәнсубиҗҗәт објектини ифадә едән сөз исә адлыг һалда һәмин чүмләнин мүбтәдасы олдугда:

Биз илк әввәл *кедишимизи* кустарлыгдан чыхармалыјыг (Ч. Ч а б б а р л ы).

4) Мәнсубиҗҗәт објектини ифадә едән сөз чүмләнин мүбтәдасы, мәнсубиҗҗәт субјекти исә һәмин чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвү кими ишләндикдә:

Атам мәни рәссам көрмәк истәрди («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

5) Мәнсубиҗҗәт субјектини билдирән сөз ејни бир чүмләдә бир нечә мәнсубиҗҗәт шәкилчили сөзүн субјекти олдугда.

Онун планы бөјүк, *чүссәси* ири, *үрәји* кичик, *дүшүнчәси* дајаз иди (Ә. В ә л и ј е в).

6) Мәнсубиҗҗәт субјектини ифадә едән сөз мәнсубиҗҗәт шәкилчили сөзүн ишләндији чүмләдән әввәлки чүмләнин мүбтәдасы вә ја дикәр үзвү олдугда:

Кәнкәрли раһат ола билмирди. *Чибиндә тапанчасы* далында Чәлал кими *архасы* олмасына бахмајараг, һәмишә үрәји сәксәкәли иди (Ә. В ә л и ј е в).

7) Мәнсубиҗҗәт субјектини билдирән сөз табесиз мүрәккәб чүмләнин бир садә чүмләсиндә, мәнсубиҗҗәт објектини ифадә едән сөз исә һәмин мүрәккәб чүмләнин дикәр садә чүмләсинин мүбтәдасы олдугда:

Поладзадә фикирләшир, көзүнүн габағындан *атасы, анасы* вә вәфалы һәјат јолдашы кәлиб кечир (Ә. В ә л и ј е в).

8) Мәнсубиҗҗәт субјектини билдирән сөз табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсинин мүәјјән үзвү, мәнсубиҗҗәт шәкилчили сөз исә һәмин табели мүрәккәб чүмләнин будаг чүмләсинин бу вә ја дикәр үзвү кими ишләндикдә:

О, билирди ки, *адахлысы*... тәмиз вә намуслу адамдыр (С. В ә л и ј е в) вә с.

Түрк дилләринә аид бир сыра грамматика китабларында, о

чүмләдән орта мәктәбләр үчүн јазылмыш дәрсликләрдә,[15] мәнсубиҗҗәт категоријасына даир ајры-ајры мәгалә[16] вә диссертасијаларда[17] мәнсубиҗҗәт категоријасы компонентләринин тәк вә чәмлији бир ән'әнә олараг шәхс әвәзликләри (дөрд шәкилдә) вә **-лар//-ләр,** кәмиҗҗәт көстәричиләри васитәсилә ифадәсиндән бәһс олунмушдур.

Һәр ики компонент тәк—*мәним китабым,* биринчи компонент тәк, икинчи компонент чәм—*мәним китабларым* биринчи компонент чәм, икинчи компонент тәк *бизим китабымыз, онларын китабы,* һәр ики компонент чәм—*бизим китабларымыз, онларын китаблары* вә с.

Башга түрк дилләриндә[18] олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә јиҗәлик һал шәкилчиси гәбул етмиш шәхс әвәзликләри илә үслуби мәгамларда мәнсубиҗҗәтин ифадәси мүмкүндүр.

Бу мәсәлә илә әлагәдар Ә. Дәмирчизадәнин мүәјјән фикирләри вардыр: О јазыр: «Бә'зән мүәјјән чүмлә дахилиндә, хүсусән мүсаһибә диалог заманы мәнсубиҗҗәт категоријасынын имканы әсасында биринчи тәрәф јох, икинчи тәрәф ихтисар олуна биләр. Белә ихтисар үчүн мәнсубиҗҗәт шәкилчисини гәбул етмиш исим ја габагчадан мә'лум олмалы, јахуд да чүмләнин тәркибиндә мүәјјән вәзифәдә мүстәгил һалда ишләдилмәлидир[19].

Мүасир Азәрбајчан дилиндә мәнсубиҗҗәт категоријасы бә'зи үслуби имканлара маликдир. Бу имканлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир.

Дилимиздә мәнсубиҗҗәт анлајышы билдирән елә бирләшмәләр мөвчуддур ки, онларда компонентләр јерини дәјишир, башга сөзлә, мәнсубиҗҗәт објектини (мәнсуб шәхс вә ја әшја) көстәрән сөз әввәл, мәнсубиҗҗәт субјектини (саһиб шәхси) билдирән сөз исә ондан сонра кәлир:

---

[15] Н. К. Д м и т р и е в. Грамматика кумыкского языка, М.-Л. 1948; Н. К. Д м и т р и е в. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948; М. Һ ү с е ј н з а д ә. Мүасир Азәрбајчан дили, Аду нәшриҗҗаты, 1954; А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956; А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного узбекского литературного языка, М. Л., 1960; Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокиҗасы, В. И. Ленин адына АПИ нәшриҗҗаты, Бакы, 1961; А. С. Г а з и з о в. Сопоставительная грамматика (татарского и русского языка), Казань, 1966; Н. З. Г а д ж и е в а. Азербайджанский язык, языки народов СССР, Тюркские языки, том второй, М., 1966. вә с.

[16] Һ. А. Б а ј р а м о в. Мәнсубиҗҗәт категоријасы вә мәнсубиҗҗәт шәкилчиләри, Дилчилик мәчмуәси, X чилд, Бакы, 1957; И. Ә ф ә н д и ј е в. Мәнсубиҗҗәт категоријасы һаггында, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, Бакы, 1961, № 9.

[17] Бах: Т. Т а ч м у р а д о в. Категория принадлежности в современном туркменском языке (автореферат канд. дисс.), Ашхабад, 1959, сәһ. 123; С. А с л и д д и н о в. Категория принадлежности в современном узбекском литературном языке (автореф. канд. дисс.), Самарканд, 1964.

[18] К. М у с а е в. Способы выражения принадлежности в караимском языке, «Тюркологические исследования», Изд-во АН СССР, М.-Л., 1963, сәһ. 76.

[19] Ә. Д ә м и р ч и з а д ә. Азәрбајчан дилинин үслубиҗҗаты, Бакы, 1962, сәһ. 206.

Гәлби дүшүндүрүр дуjдугча бә'зән, Бу ағыр дурушун, *камалын сәнин* (С. Вурғун); Кечдиjин jоллары көстәрир аjдын, Бахтымын күзкүсү, *әмәjим мәним* (С. Вурғун); Jашадыр сәни, бу *елим мәним,* әзиз, доғма *анам мәним, елим мәним* (Ф. Мehди).

Белә бирләшмәләрә нәзм әсәрләриндә, диалект вә шивәләримиздә кениш шәкилдә тәсадүф олунур.

Мисаллардан көрүндүjү кими, мәнсубиjjәт анлаjышы, компонентләрин jеринин дәjишмәсинә бахмаjараг, морфоложи-синтактик үсулла ифадә олунмушдур. Даһа доғрусу, мәнсубиjjәт анлаjышы ифадә едән бирләшмәләрин jаранмасында һәм морфоложи әламәтләрдән, һәм дә синтактик васитәләрдән истифадә олунмушдур.

Бә'зи дилчиләр *мәним елим* типли мәнсубиjjәт анлаjышы ифадә едән бирләшмәләри һагглы олараг морфоложи-синтактик үсулла ифадә олунан мәнсубиjjәт категориjасына дахил етдикләри һалда, *елим мәним* кими бирләшмәләрдә компонентләрин jери дәjишдиjи үчүн белә бирләшмәләри мәнсубиjjәт категориjасынын дикәр бир типинә дахил едирләр.[20]

Мәнсубиjjәт анлаjышы ифадә едән бирләшмәләрдә компонентләрин jердәjишмәси һеч дә *елим мәним* типли бирләшмәләри бир үсулла, *мәним елим* кими бирләшмәләри исә дикәр үсулла ифадә олунан мәнсубиjjәт категориjасына дахил етмәjә һагг вермир. Белә бирләшмәләрдә компонентләрин jердәjишмәси «шәхси емосионаллыг характери ифадә етмәк хатиринә едилир».[21] Она көрә дә мәнсубиjjәт анлаjышы ифадә едән һәмин бирләшмәләри морфоложи-синтактик үсулла ифадә олунан мәнсубиjjәт категориjасына дахил етмәк лазымдыр.

К. Мусаjев мәнсубиjjәт анлаjышы ифадә едән бирләшмәләрдә компонентләрин jердәjишмәсини (В. В. Радлов вә Т. Ковалскиjә әсасланараг) славjан диллəринин тә'сири һесаб едир.[22]

Бу типли бирләшмәләрә Азәрбаjчан халгынын шифаһи әдәбиjjатында, гәдим әсрләрдән башламыш мүасир дөврә гәдәр jазылмыш әсәрләрин дилиндә, һабелә диалект вә шивәләримиздә мөвчуд олмуш вә мөвчуддур. Ашағыдакы чүмләләр бу чәһәтдән мараглыдыр.

Көрдү [ким] оғлунун алакөзлү гырх jикиди гырылмыш, Бәдәj *аты оғланын* охланмыш jатыр («Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны); Оғлан кетмә амандыр, *һалым мәним* jамандыр (Бajаты); Кәрчи *кечәси* мәтләи әнвардыр *анын,* зүлфү бусәсини көзәл никарын, Чан илә чаһан баһа гылан дил! (Хәтаи); Охлары́ндан һәлгә-һәлгә олду зәнчир тәк мәним, Ашиги дивanәjәм ешгинди *зәнчирим мәним* (М. Фүзули); Әви jыхылсын пис адамын: *Дили* ағзында бир гәриш чөлә чыхмышды jазых *hejванын*[23].

Үслуби мәгама көрә мәнсубиjjәт анлаjышы ифадә едән бирләшмәнин компонентләри биринчи шәхсин тәкинә мәхсус һал вә мәнсубиjjәт шәкилчиси гәбул едир вә биринчи шәхсин чәминә аид олур. Бу, бирләшмәнин иштирак етдиjи чүмләдән вә jа мәтндән билинир:

Ашыб-дашыр елин вары, *Колхозумун илхылары* (С. Вурғун); Мәрдан. Газандығымыз газанымызда галандан сонра *мәктәбим* дә олачаг, *азарханам* да тикиләчәк, ушағым—ушаг, бөjүjүм—бөjүк олачаг (М. Чәлал).

Түрколожи әдәбиjjатда II шәхсдән башга мәнсубиjjәт анлаjышы ифадә едән бирләшмәләрдә шәхсләрин бир-бирини әвәз етмәсинә, демәк олар ки, тохунулмамышдыр.

Мәнсубиjjәт ифадә олунан бирләшмәләрдә биринчи компонент бу вә jа дикәр шәхс әвәзлиjинин тәки илә ифадә олундугда мәнсубиjjәт објектинин (мәнсуб әшjанын) бир шәхсә аидлиjи, чәми илә ифадә олундугда исә бир нечә шәхсә мәхсус олдуғу анлашылыр:

Мәним китабым, бизим китабымыз.

Бунунла белә, бә'зән биринчи компонент шәхс әвәзлиjинин тәки илә ифадә олунур вә үслуби мәгамда бир нечә шәхсә аид олур. Ә. Дәмирчизадәнин дедиjи кими, «...һәр чүр үслуби әмәлиjjат мә'нанын даһа дәгиг вә даһа тә'сирли ифадә едилмәси үчүндүр»[24]. Үслуби мәгама көрә мәнсубиjjәт категориjасының ифадәсиндә мәнсубиjjәт субjектини ифадә едән шәхс әвәзликләринин бир-бирини әвәз етмәси ифадәнин сәлислиjинә шәраит jарадыр.

Бу, әсасән ашағыдакы һалларда өзүнү көстәрир:

Биринчи шәхсин тәки һәмин шәхсин чәмини билдирәркән мәнсубиjjәт објектинин jери, аидлиjи мүәjjән едилир: *Гафгазым. Гафгазым,* газанчлы Гафгазым! (М. Мүшфиг).

Биринчи шәхсин чәми вә jа үчүнчү шәхсин тәки биринчи шәхсин тәки jеринdә ашағыдакы мәгамларда ишләдилир.

Табу вә евфемизмләрдә:

Мәним әвәзимдән *бизим оғланын* үзүндән өп (Ч. Мәммәдгулузадә); ... Аjыб олмасын *ев адамынын кефи* нечәдир вә һамы гоһум әграбаjа дуа көндәрирәм (Ч. Мәммәдгулузадә).

Кинаjә мәгамында:

[20] Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948, сәһ. 58; Н. К. Дмитриев. Категория принадлежности, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», т. II, Морфология, М.-Л., 1956, сәһ. 34.

[21] Н. К. Дмитриев. Категория принадлежности, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», сәһ. 34.

[22] К. Мусаев. Способы выражения принадлежности в караимском языке, «Тюркологические исследования», М.-Л., 1963, сәһ. 79.

[23] Диалектләрә аид мисаллар С. М. Бећбудовун «Азәрбаjчан дилинин Зәнкилан шивәси» адлы әсәриндән көтүрүлмүшдүр. Бах: С. М. Бехбудов. Зангеланский говор Азербайджанского языка (автореф. канд. дисс.), Баку, 1966, сәһ. 22.

[24] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбаjчан дилинин үслубиjjаты, Бакы, 1962, сәһ. 208.

Һачы Һәсән. Бу да сәнә *бизим охумушларымыз* (Ч. Мәммәдгулузадә).

Данышан шәхс өзү һаггында мүәјјән фикри һәмсөһбәтинин нәзәринә чатдырдыгда вә өз наразылығыны билдирдикдә:

Сәкинә, өзүмүзә көрә *бизим* дә *адымыз,* санымыз вар, дост ашнамыз вар, бирчә күн әввәл хәбәр версәјдин, олмазды? (М. Ибраһимов).

II шәхсин чәми һәмин шәхсин тәки јериндә. Бу, ашағыдакы үслуби мәгамларда ишләнир:

а) һөрмәт, нәзакәт хатиринә:

Сизин сөзүнүз һеч бу пәрдәдә дејил, бундан сонракы пәрдәдир, јолдаш Мирзә Чамал! (Ч. Чаббарлы); Назлыханым хала, зәһмәти чәкин *креслонузу* стола јахынлашдырын (Б. Бајрамов).

б) кинајә вә нифрәт мәгамында:

Сизин милләт јолунда кор олан *көзләриниз,* ағламајан көзләрин һамысындан јахшыдыр (Ч. Чаббарлы); Ејваз. Бу күн сиз бир әдаләт маскасы кејиб, мәни мүһакимә едирсиниз, лакин *сиз өзүнүз* кимсиниз? (Ч. Чаббарлы).

Дилимиздә мәнсубијјәт ифадә едән елә бирләшмәләр дә вардыр ки, (икинчи тәрәфиндә үчүнчү шәхс (тәкин) мәнсубијјәт шәкилчиси ишләндикдә белә) үмуми мәнсубијјәт анлајышы ифадә едир. Бу заман мәнсуб тәрәф үмумиләшир.

Бәс инди, ингилабдан сонра *Азәрбајчан кәндлиси* өзүнү нечә һисс едир? (Г. Мусајев); *Донбас шахтјору, Бакы фәһләси,* Көвһәрләр ахтарыр, мә'дәнләр газыр (С. Вурғун).

Мәнсубијјәт анлајышы ифадә едән бирләшмәләрин биринчи компоненти—мәнсубијјәт субјекти, мүвафиг шәхсә мәхсус јијәлик һал шәкилчиси гәбул етмәли олдуғу һалда, үслуби мәгамларда бә'зән чыхышлыг һал шәкилчисини гәбул едир. Бу заман мәнсубијјәт субјектинин (биринчи компонентин) гәбул етдији чыхышлыг һал шәкилчиси јијәлик һал шәкилчисинин грамматик синоними кими мәнсубијјәтин ифадәсинә хидмәт едир.

Г. А. Әбдүррәһманов биринчи компоненти чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул едиб, мәнсубијјәт анлајышы билдирән бирләшмәләрин икинчи компонентинин ән чох гејри-мүәјјәнлик билдирән *бир* сөзү илә ишләндијини көстәрир.[25]

Азәрбајчан дилиндә исә һаггында бәһс олунан бирләшмәләрин икинчи компонентини бир сыра гејри-мүәјјәнлик билдирән субстантивләшмиш (гејри-мүәјјән) вә ја икинчи компонентин әввәлиндә гејри-мүәјјәнлик билдирән сөзләр ишләнир.

Мән әздијиниз *милјонлардан бирији,* бу күн дејилсә, сабаһ о милјонлар баш галдырачаг вә сизин ганлы тәхтү-тачынызы башыныза чевирәчәкдир (Ч. Чаббарлы); Чөлдә јери фәнәр ишығында, суваран *сучулардан бир нечәси* киши илә көрүшүб

[25] Г. А. Абдурахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век), М., 1964, сәһ. 125.

дајанмышды (И. Һүсејнов); *Бизим чаванлардан бә'зиләри* машын алмаг, кимиси капрон алмаг, кимиси дә ше'р јазмаг азарына тутулмушду (И. Һүсејнов); Дүзү Губадлыда чох адам, *сәнин* мүәллим *јолдашларындан чоху* мәнә көзајдынлығы вериб сәни сорушублар (С. Рәһимов); Бир дәгигәдә арвад, нөкәр вә *гуллугчулардан бир нечәсини* көтүрүб, әфв едилмәк үчүн губернаторун евинә рәван олду (Ј. В. Чәмәнзәминли); Мејдана кирән гочалар чаван прокурорун һүзурунда бә'зән мә'рифәт даирәсини кечиб гызышыр, хүсусән *онлардан үч-дөрд нәфәри* бир-бириня мачал вермир (С. Рәһимов).

Белә бирләшмәләрин мәнсубијјәт шәкилчиләри биргат олдуғу кими, икигат да ола биләр. *Онлардан һәр бири* о бирисинин дилинин ачылмасыны сәбирсизликлә көзләјирди (С. Рәһимов); Бу *сөзләрин чохусу* Әһмәдин гулағына чатса да, о, һеч бир шејә гәтијјән мәһәл гојмурду (М. Сүлејманов).

Јухарыда верилмиш мисаллардан көрүндүју кими, мәнсубијјәт анлајышы ифадә едән бирләшмәләрин биринчи компоненти јијәлик һал шәкилчиси әвәзинә чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул етдикдә һәмин бирләшмәләрин икинчи компоненти мәнсубијјәт објектинин гејри-мүәјјәнлијини билдирир.

Мәнсубијјәт анлајышы ифадә едән бә'зи бирләшмәләрдә чыхышлыг һал шәкилчисини јијәлик һал шәкилчиси илә әвәз етмәк мүмкүндүр. Дикәр тәсадүфләрдә исә данышылан бирләшмәләрин биринчи компонентинин гәбул етдији чыхышлыг һал шәкилчисини јијәлик һал шәкилчиси илә әвәз етмәк олмур, мүмкүн олса да,—дәјишдирилсә дә, сөзләр—тәркиб әввәлки мә'насыны сахлаја билмәјәчәкдир.

Ашы молланын, башы молланын, *алтыдан беши* молланын, јердә галды бир дәнә, онунла да вар иши молланын (Аталар сөзү); *Һамысындан јахшысы* мүһәндисликдир,—дејә ајры бир гыз дилләнди (С. Рәһимов); Һәркаһ бу һөкумәт бир ил јашарса, мән сизә *дүнјанын алтындан бир һиссәсиндән* ибарәт бөјүк бир харабалыг верә биләрәм (М. С. Ордубади).

Азәрбајчан дилиндә елә бирләшмәләр вардыр ки, мәнсубијјәт субјектини билдирән сөздән јијәлик һал шәкилчиси, мәнсубијјәт објектини ифадә едән сөздән исә мәнсубијјәт көстәричиси ихтисар едилир, јазылмыр. Лакин ифадәдә һеч бир долашыглыг әмәлә кәлмир, әксинә, ифадә даһа јығчам шәкилдә дәрк едилир: Муртузов Мећманы да балыг кими тутуб *гум үстә* атды (С. Рәһимов); Лан ган да бағланыр, буну билирәм,—дејә Муртуз Муртузов өзүнү *Камилов тәрәфә* вериб гапыда доланан Зәринтач тәрәфә ишарә етди (С. Рәһимов).

Истәр Азәрбајчан дилчилијиндә, истәрсә дә түрколокијада мәнсубијјәт категоријасындан бәһс едән алимләрин әксәријјәтиси васитәсилә мәнсубијјәт анлајышынын ифадәсинә диггәт јетирмәмишләр. Онлар-**ки** шәкилчиси васитәсилә јарадылан мәнсубијјәт анлајышыны бә'зән исим бәһсиндә, бә'зән дә башга бәһсләрдә (әсасән әвәзлик бәһсиндә) изаһ етмишләр.

Мәнсубиҗҗәт категориҗасындан бәһс едәркән бир сыра мүәллифләр *бизимки* типли сөзләрин доғру олараг абстракт мәнсубиҗҗәт ифа етдиҗини,[26] бә'зиләри исә бунун «... диалект вә шивәләримиздә мүәҗҗән фонетик дәҗишикликлә ифадә олундуғуну»[27] көстәрирләр.

Түркологлардан А. Н. Кононов-**ки** васитәсилә ифа олунан мәнсубиҗҗәтдән бир әсәриндә «Мәнсубиҗҗәт категориҗасы»[28], дикәр әсәриндә исә «җиҗәлик шәхс әвәзликләри»[29] бәһсиндә данышса да, һәр ики һал бу типли сөзләрдә мәнсубиҗҗәт анлајышынын мөвчудлуғуну тәсдиг едир. М. Һүсејнзадә дә «Мүасир Азәрбајҹан дили» әсәриндә җиҗәлик һал шәкилчиси вә**ки** гәбул етмиш әвәзликләри җиҗәлик әвәзликләри,[30] дикәр әсәриндә исә тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәси адландырыр.[31]

Мә'лумдур ки, мәнсубиҗҗәт анлајышынын ифадәсиндә-**ки** үнсүрү башга категориҗалара хидмәт етдикдә белә, җалныз шәхс әвәзликләринә дејил, дикәр нитг һиссәләринә дә бу вә ја дикәр мәгсәдлә әлавә едилир.

Бу барәдә сөјләнилмиш фикир вә мүлаһизәләрдән фәргли олараг И. Әфәндиҗев-**ки** үнсүрүнә тамамилә башга мөвгедән јанашыр. О јазыр: «...Җиҗәлик һаллы шәхс әвәзлиҗи «маликиҗҗәт» билдирән-**ки** шәкилчисини гәбул етдикдә җиҗәлик шәхс әвәзлиҗи адланмалыдырса, бәс һәмин шәкилчини гәбул едән җиҗәлик һаллы исимләр (Һәсәнинки, Вәлининки) нечә адланмалыдыр?»[32]

А. Г. Һәсәнов да А. Н. Кононовун фикринә әсасланараг-**ки**-ни сөздүзәлдичи шәкилчи һесаб едәрәк јазыр: «Мүасир түрк диллә-

[26] Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.—Л., 1940, сәһ. 59; Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, сәһ. 109; Н. К. Дмитриев. Категория принадлежности, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. II, Морфология, М., 1956, сәһ. 23; В. Севортян. Категория принадлежности, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. II, Морфология, М., 1956, сәһ. 39; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сәһ. 77; И. Әфәндиҗев. Мәнсубиҗҗәт категориҗасы һаггында, «Азәрбајҹан мәктәби» журналы, № 9, Бакы, 1961, сәһ. 61—62; Н. З. Гаджиева. Азербайджанский язык, «Языки народов СССР», «Тюркские языки», том второй, М., 1966, сәһ. 73; «Грамматика туркменского языка», часть I, фонетика и морфология, Издательство «Ылым», Ашхабад, 1970, сәһ. 100.

[27] М. Ширәлиҗев. Азәрбајҹан диалектолокиҗасынын әсаслары, II нәшри, «Маариф» нәшриҗҗаты, Бакы, 1967, сәһ. 190.

[28] А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сәһ. 77.

[29] А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1970, сәһ. 150.

[30] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили, АДУ Нәшриҗҗаты, Бакы, 1954, сәһ. 153—154.

[31] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә тәктәркибли вә мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәләри, АДУ Нәшриҗҗаты, Бакы, 1957, сәһ. 63.

[32] И. Әфәндиҗев. Мәнсубиҗҗәт категориҗасы һаггында. «Азәрбајҹан мәктәби» журналы, № 9, 1961, сәһ. 61—62.

риндә-**ки** сырф морфоложи вәзифә дашыјыр вә она көрә дә сөздүзәлдичи шәкилчи һесаб едилмәлидир.[33]

С. Аслиддинов-**ники** шәкилчисинин артырылмасы илә сөзүн лексик мә'насынын дәҗишмәдиҗини гејд едир. Она көрә дә гәти олараг бу шәкилчини сөздәҗишдиричи шәкилчи һесаб едир».[34] Лакин-**ки**-нин сөздәҗишдиричи шәкилчи олмасы барәдә фикрини әсасландырмаг үчүн башга сәбәб көстәрмир.

Һ. Мирзәзадә дүзкүн олараг јазмышдыр: «... ејни шәклә малик олан һәр ики-**ки**-ни (сөздүзәлдичи шәкилчи вә бағлајычы—*И. Һ.*) ејниләшдирмәк олмаз...»[35]

Гејд етмәлијик ки, һәр бир мүәллиф-**ки** үнсүрүнә өз мәгсәдинә мүвафиг шәкилдә јанашмышдыр, җә'ни онлар-**ки** үнсүрүнүн мүхтәлиф вәзифәләрдә (бағлајычы, әдат вә с.) ишләдилмәсиндән чыхыш етмишләр. Бизим әсас мәгсәдимиз исә-**ки**-нин мәнсубиҗҗәт мәзмуну ифадә едиб-етмәмәсини ајдынлашдырмагдыр.

Әдәби дил материаллары үзәриндә апарылан мүшаһидәләр вә Н. З. Һачыјеванын ашағыдакы фикри бир даһа көстәрир ки, мәнсубиҗҗәт категориҗасынын ифадәсиндә-**ки** нә адланмасындан асылы олмајараг икинчи компоненти әвәз едир.

Н. З. Һачыјева бу мәсәлә илә әлагәдар олараг јазыр: «...Җиҗәлик һаллы шәхс әвәзликләринин үзәринә хүсуси-**ки** шәкилчиси әлавә едилмәклә абстракт мәнсубиҗҗәт ифадә едилир: мәнимки мәнә мәнсуб олан бу форма чох заман субстантивләшир,-**ки** исә бурахылмыш ады (II компонент—*И. Һ.*) әвәз едир...»[36]

Сәмирә Кәмранын чарпаҗысы *мәнимки* илә јанашы иди (М. Һүсејн). Балам, сөзүндән белә чыхыр ки, мәним атам *сәнинкиндән* әскик киши имиш? (Салам Гәдирзадә); һә, полковник, сифтә үчүн гој *бизимкиләр* һәр тәрәфдән бир-ики ев јандырсынлар, галанларыны өзләри јандырарлар (Ч. Чаббарлы).

Мүбаһисә доғуран чәһәтләрдән бири дә мәнсубиҗҗәт анлајышы ифадә едән бу типли сөзләрин тәрәфләринин тәк вә чәмлиҗи мәсәләсидир. Бу барәдә С. Аслиддинов јазыр: «Мәнсубиҗҗәт субјектинин шәхс вә кәмиҗҗәти-**инки** шәкилчисинин әлавә едилдиҗи сөзүн семантикасы васитәси илә ифадә олунур».[37]

Демәк лазымдыр ки,-**ки** шәкилчиси әлавә едилдиҗи сөзүн чәмлиҗи, мәнсубиҗҗәт ифадә едән бирләшмәнин биринчи тәрәфи җалныз шәхс әвәзликләринин чәми илә ифадә олундугда субјек-

[33] А. Г. Һәсәнов. Түрк дилләриндә тә'јинләрә аид тә'јинләр, АДУ-нун елми әсәрләри (дил вә әдәбиҗҗат серијасы), 1968, № 2, сәһ. 45.

[34] С. Аслиддинов. Категория принадлежности в современном узбекском литературном языке (автореф. канд. дисс.), Самарканд, 1964, сәһ. 8.

[35] Һ. Мирзәзадә. Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокиҗасы, Азәрнәшр, 1962, сәһ. 131.

[36] Н. З. Гаджиева. Азербайджанский язык, «Языки народов СССР», «Тюркские языки», том второй, М., 1966, сәһ. 73.

[37] С. Аслиддинов. Категория принадлежности в современном узбекском литературном языке (автореферат канд. дисс.), Самарканд, 1964, сәһ. 8.

тин кəмиjjəти һəмин сөзүн семантикасы васитəсилə верилир. Əвəз олунмуш икинчи компонентин кəмиjjəти исə кəмиjjəт көстəричиләри васитəсилə ифадə олунур.

В. И. Асланов гејд етдиjи кими, чəм шəкилчиси-**ки**-дən əввəл ишләндикдə субjектин, сонра ишләндикдə исə објектин чəмлиjини билдирир.[38]

Т. Тачмурадов да бу типли сөзләрдə «компонентләр мүхтəлиф кəмиjjətдə ола биләр» фикрини ирəли сүрүр.[39]

Онлар *өзләринкини* басдырыб гуртарыблар, инди бизимкиндən башлajырлар (Ə. Вəлиjев); Əлбəттə ки, онлар *өзләринкини* кечирмək истəjирләр (Ч. Чаббарлы); *«Мəнимкиләр»*— əлини сəсли-күjлү jемək отағына тушлады—Кеjимдə, стилдə, сөздə, мəишəтдə jахамы чыра-чыра тəмизləмək истəjирләр (Б. Бajрамов).

М. Һүсеjнзадə *мəнимки* типли сөзләрин икинчи, үчүнчү нөв тə'jини сөз бирləшмələринин биринчи тəрəфи вəзифəсиндə чыхыш едə билмəдиjини вə өзүндən сонра əшjа тəләб етмəдиjини көстərир.[40]

Дил фактлары белə сөзләрин мənсубиjjət ифадə едən бирləшмənин биринчи тəрəфи вəзифəсиндə ишләндиjини вə өзүндən сонра əшjа тəләб етдиjини бир даһа тəсдиг едир.

Фикирləшдим ки, ону бəлкə о jана, *өзүмүзүнкүләр тəрəфə* кечирдим (Ə. Əбүлһəсən); *Бизимкиләрин тəрбиjəси* дə авропалы тəрбиjəсидир (М. С. Ордубади); Дүшмənин сафилдəки евləриндən вə габаг сəнкərləрдən чəкилмəси *бизимкиləрин вəзиjjətini* азачыг jүнкүлləшдирмишди (Ə. Əбүлһəсən).

М. Һүсеjнзадənин дедиjи кими, *мəнимки* типли бирləшмələрин тəркибиндə бирчə сөз олса да, мəзмунунда һəм субjект, һəм дə објект дəрк едилир.[41—42]

Бу үсулла ифадə олунан мənсубиjjət категоријасында-**ки**

а) мənсуб шəхси əвəз едир;

Бизимкиләр кəлирləр,—деди вə ону гучаглады (Һүсеjноғлу); *Мəнимки* дə дүшүб jола, Кедиб кириб комсомола (С. Вурғун); Нə олду һеч кимин ушағы нахошламады, елə азар кəлиб *бизимкини* тапды? (М. Ибраһимов).

б) мənсуб əшjаны əвəз едир;

Бу памбыг *бизимкиндən* һəм көдəкдир, һəм дə саваддыр (Ə. Вəлиjев); Гара Кəрəм оғлунун торпаглары *бизимкиндən* jахшыдыр (М. Ибраһимов); Күлсүм гары. Бизим Фəрəч дə *сизинки* кими отаглары рəнкləдиб, киши өһдəсиндən кəлə билмир: нечə мин манат евə хəрч чəкиб (Ј. В. Чəмəнзəминли); Автомобил *мəнимки* дејил, ону бизə һөкумət вермишдир (Ч. Чаббарлы); Гурбан, бу күнə бизимки дејил, *бизимки* көһнəди вə бир аз бундан jекəди (Ч. Məммədгулузадə).

в) мənсуб анлajышы əвəз едир;

Меһрибан, нəвазиш долу бахышларыны *Мүдһədинкиндən* фəргləндирə билмəздин (И. Һүсеjн); Мəним күнаһым *һамынынкындан* чохдур (Б. Бajрамов);—Нечə jə'ни ajағыны jерə дирəди? Мүвəффəгиjjət *онункудур?* (М. Сүлеjманов); Икинчиси, нə гədəр сиjасəтим аз олса, jенə... *сəнинкиндən* чохдур (С. Гədирзадə).

А. Н. Кононов jазыр: «... Бу хүсуси субстантивləшмə олмагла, мənсуб əшjанын өзүнү көстəрмədən мənсубиjjət анлajышы ифадə едир. Лакин бу заман мənсуб əшjа jа əввəлки чүмлədən, jа да ки, контекстдən мə'лум олур».[43]

Е. В. Севортjан да əсасən белə бир нəтичəjə кəлəрək jазыр: «Бу əвəзликләр бүтүн түрк дилləриндə субстантивləшмиш мənсуб əшjа вəзифəсиндə ишлəнə билир. Мənсуб əшjанын һансы шəхсə мənсуб олдуғу əввəлки чүмлədən ajдынлашыр».[44]

Түркмən дилинин грамматикасы китабында һаггында данышылан мəсələ илə əлагədар дејилир: «Мənсубиjjət категоријасынын абстракт формасы илə ифадə олунур. Бурада мənсубиjjət мə'насы jа тəчрид олунмуш шəкилдə, jа да сөз бирləшмəсинин вə jа чүмлənин мүəjjən үзвləри васитəсилə ифадə олунур.[45]

Т. Тачмурадов даһа сонра jазыр: «Структур мүнасибətдə морфоложи синтактик үсулун өзүнə мəхсус бир типини дə (*мəнимки— И. Һ.*) көстəрмək олар ки, бурада мənсубиjjətин ифадəси, мəнтиги субjект вə мənсубиjjət објекти чүмлə шəклиндə ифадə олунур.[46]

Мүəллифləрин гејд етдиjи кими, əвəз олунмуш тəрəф jа əввəлки чүмлədən, jа да контекстдən мə'лум олур. Бу, əсасən ашағыдакы һалларда мүмкүндүр.

а) əвəз олунмуш сөз һəмин чүмлənин дикəр үзвү вəзифəсиндə ишləндикдə:

Дилəфруз. Һələ бир утанмаз-утанмаз өз атаны *мəнимкиндən* үстүн тутуб онун адыны габаға салырсан? (С. Гədирзадə); Доғрудан да, сизин дејил, профессор бир заманлар бу

[38] В. И. Асланов. Некоторые случаи перехода грамматических форм в лексикализованные образования, Азəрбаjчан ССР ЕА Хəбəрləри (ичтимаи елмләр сериjасы), Бакы, 1963, № 2, сəһ. 35.

[39] «Грамматика туркменского языка», ч. I, фонетика и морфология, издательство «Ылым», Ашхабад, 1970, сəһ. 97.

[40] М. Һ. Һүсеjнзадə. Мүасир Азəрбаjчан дили, АДУ Нəшриjjаты, Бакы, 1954, сəһ. 163.

[41—42] М. Һүсеjнзадə. Мүасир Азəрбаjчан дилиндə тəктəркибли вə мүрəккəб тə'jини сөз бирləшмələри, АДУ Нəшриjjаты, Бакы, 1957, сəһ. 63.

[43] А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сəһ. 78.

[44] Э. В. Севортян. Категория принадлежности, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. II, М.—Л., 1956, сəһ. 39.

[45] Грамматика туркменского языка, ч. I, фонетика и морфология, Издательство «Ылым», Ашхабад, 1970, сəһ. 100.

[46] Jенə орада, сəһ. 97.

јерләр *сизинки* иди (Ч. Ҹаббарлы); Мәним көзләрим дә *сәнинкинә* охшајыр (Ә. Вәлијев); Гәрәнфил, Сөјүдлү арх кедиб Гузеј гышлаға чатандан сонра онлар *бизимкиләрдән* дә јахшы евләр тикәчәкләр (И. Әфәндијев).

б) әвәз олунмуш сөз һәмин чүмләдә тә'јини сөз бирләшмәсинин компонентләриндән бири вәзифәсиндә чыхыш етдикдә:

Күлбәнд.—Хејир, мәним адым Күлбәнд, *бачымынкы* Тамамдыр,—дејә бөјүк гыз чаваб верди (С. С. Ахундов); Сәмирә, «Ағыллы гызым, дүз еләјирсән, Камранын әсәбләри, *мәнимкиндән* дә бешбетәрдир»—дејә хәјалымдан кечирдим (М. Һүсејн).

в) әвәз олунмуш сөз һәмин чүмләдә ајдынлашдырычы үзв олдугда:

Лејла: Белә дир,—деди,—анчаг бизимкиләр, јә'ни чәнаб Баһадырхан вә чәнаб кенерал өз әркани-һүгбилә Бакыја кәлдикдән сонра биз үмуми иш вә үмуми мүбаризә һаггында данышма биләчәјик (М. С. Ордубади).

г) әвәз олунмуш сөз һәмин чүмләнин фе'ли сифәт, мәсдәр вә с. тәркибләрлә вә ја фразеоложи бирләшмәләрин ифадә олунмуш бир үзвү вәзифәсиндә чыхыш етдикдә:

Сәмирә. Дүшәркәнин гәрбиндә *бизимкинә* нисбәтән дөрдбеш дәфә кичик сон чадырын гапысы ағзында дурмуш Нијазов чылпаг голларыны кәриб-гатлајыр, јухары галдырыр... бәдән тәрбијәси илә мәшғул иди (М. Һүсејн); Ширзадын ағзындан бир һава кәлир, *Нәчәфкилинкиндән* башга һава (М. Ибраһимов); Дүнјадыр да, киминин сачыны ағардыр, *киминкини* гаралдыр (М. Һүсејнов); Елә бил онун бәдәни дәмирдир, мәнимки хәмир (Ч. Ҹаббарлы).

ғ) **-ки** шәкилчиси бир нечә һәмчинс үзвү әвәз едир. Әвәз олунмуш сөзләр һәмин чүмләдә һәмчинс үзвләр вәзифәсиндә иштирак етдикдә:

Јалныз кениш алны вә хынајы буруг сачлары *атасынынкы* иди (М. Ибраһимов); Бизим тактикамыз да, програмымыз да *онларынкындан* фәрглидир (С. Вәлијев).

ИСМИН ҺАЛЛАРЫ

Үмуми мә'лумат

Һал категоријасы исмин башга нитг һиссәләриндән фәргләнмәсиндә әсас рол ојнајыр. Һал сөз бирләшмәләриндә вә чүмләдә исимләрин башга сөзләрлә әлагәсини көстәрән грамматик категоријадыр. Һал шәкилчиләри гошулдуглары сөзләри чүмләнин башга үзвләри илә бағлајыр, башга сөзлә, онлар арасында синтактик әлагә јарадыр.

Күрд Әһмәд *тичарәтин вәзиҹҹәтиндән, Америкадан* вә *Инкилтәрәдән* кәтирилмиш *маллардан* мә'лумат верди (М. Ибраһимов); О, бәлкә дә *сәрнишинләрин һамысындан* әввәл

пәнчәрәјә јанашыб, та узаглардан *шәһәрә* бахырды (Һ. Мећди).

Бу чүмләләрдә **-ин,-дән,-дан,-јә,-ә** шәкилчиләрини атсаг, сөзләр арасында әлагә позулар вә һәмин чүмләләр битмиш бир фикри ифадә етмәкдән мәһрум олар. Биринчи чүмләдә *тичарәтин вәзиҹҹәти* сөз бирләшмәси вә *маллар* сөзү *мә'лумат вермәк* фе'линин, *Америка вә Инкилтәрә* сөзләри *кәтирилмиш* фе'ли сифәтинин, *тичарәт* сөзү *вәзиҹҹәти* сөзүнүн тәләбинә, икинчи чүмләдә исә *сәрнишинләрин һамысы* сөз бирләшмәси *әввәл* гошмасынын, *пәнчәрә, шәһәр* исимләри *јанашмаг* вә *бахмаг* фе'ләринин тәләбинә көрә шәкилчи гәбул етмишдир.

Сөз бирләшмәси вә чүмлә дахилиндә исимләрин фе'л, гошма вә бир сыра адларын тәләбинә көрә мүхтәлиф формалара дүшмәсинә исмин һалланмасы дејилир.

Һал шәкилчиләри сөздүзәлдичи вә чәм шәкилчиләриндән сонра кәлир, көклә вә ја әсасла бир јердә јазылыр, вурғуја малик олур. Һал шәкилчиләри сөздәјишдиричи шәкилчиләр олдуғундан сөзләрин лүғәви мә'насына тә'сир етмир, јени сөз јаратмыр, онлар исимләрдә грамматик мә'наны мејдана чыхарыр.

Дилимиздә һал шәкилчиләри исимләрдән башга сифәтә, саја, әвәзлијә, фе'ли сифәтә вә мәсдәрә гошула билир. Лакин һал категоријасы әсасән исимләрә, әвәзликләрә вә мәсдәрләрә аиддир, онлара хас олан грамматик категоријадыр. Башга нитг һиссәләринә аид олан сөзләр јалныз субстантивләшдикдә һаллана билир.

Әксәр түрк дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә форма вә мә'на чәһәтдән фәргләнән алты һал, һәр бир һалын исә өзүнүн формал әламәти вә суалы вардыр.

Адлыг һал

Адлыг һалда исимләрин јалныз ады чәкилир. Буна көрә дә һәмин һала «адлыг һал» ады верилмишдир.

Адлыг һалы башга һаллардан фәргләндирән әсас васитәләрдән бири онун суалларыдыр. Һал суаллары әсас бир методик васитә олуб, һаллары бир-бириндән фәргләндирмәкдә хүсуси рола маликдир. Азәрбајчан дилиндә адам адлары адлыг һалда **ким?** суалына чаваб олур. Бундан башга шәхсләндирилән исимләр дә адлыг һалда бу суала чаваб верә билир.

Гызыл *Москва* Бакы ишчиләрини унутмамышдыр! (М. С. Ордубади). Бу чүмләдә *Москва* сөзү шәхсләндирилдији үчүн **ким?** суалына чаваб верир.

Исмин һалларындакы мәкани мүнасибәтләри мејдана чыхармаг үчүн **һара?** суалы вә онун һаллар үзрә дәјишмиш формаларындан истифадә олунур. Адлыг һалда мәкан, јер мүнасибәти билдирән сөзләр **һара?** суалы илә јанашы **нә?** суалына да чаваб верир.

Һара? суалынын тәркибиндәки **-да** тарихән јөнлүк һалын

шәкилчиси олмушдур.[47] Һәмин шәкилчи мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән вә истигамәт билдирән *ора, бура* кими сөзләрин тәркибиндә галмышдыр.

Шифаһи нитгдә **һара?** суалы адлыг һал илә јанашы јөнлүк һалда олан сөзә дә верилир. Буна бахмајараг, һәр ики һалын суалыны фәргләндирмәк мүмкүндүр. Әкәр јөнлүк һалдакы сөз **һара?** суалы илә јанашы **һараја?** суалына да чаваб верирсә, адлыг һалда олан вә **һара?** суалына чаваб олан сөз **нә?** суалына да чаваб олур.

Чәм исимләр адлыг һалда **кимләр? нәләр?** суалына, мәнсубијјәт шәкилчили исимләр исә **кимим? кимин? кимимиз? нәјим? нәјин? нәји? нәјимиз? нәјиниз?** сualларына чаваб олур.

Мә'на е'тибарилә ад ифадә едән вә адлыг һалын суалларындан биринә чаваб олан һал шәкилчисиз исимләри адлыг һалда һесаб етмәк олар.

Адлыг һалын әсас мә'насы ону башга һалларла мүгајисәдә мејдана чыхыр. Адлыг һалда исимләр вә субстантивләшмиш сөзләр формача онларын әсасына ујғун кәлир, јә'ни шәкилчили сөзләрдә онлар шәкилчили әсасла, садә сөзләрдә исә көклә охшардыр.

Јијәлик һал

Адындан мә'лум олдуғу кими, бу һалда олан сөз-исим јијәдурма, саһиблик, аид олма, јијәләнмә кими мүнасибәтләри ифадә едир. Һәмин мә'налар әсас көтүрүләрәк она «јијәлик һал» ады верилмишдир.

Јијәлик һал **кимин? нәјин? һаранын?** суалларына чаваб верир. Шәкилчиләри бунлардыр:**-нын//-нин//-нун//-нүн** (саитлә битәнләрдә),**-ын//-ин//-ун//-үн** (самитлә битәнләрдә). Мә с.: *Әлинин, атанын, шәһәрин, машынын, үтүнүн* вә с.

Јијәлик һал әсасән бирләшмә дахилиндә ишләнир. Бурада ики исмин бир-биринә аид олдуғу нәзәрә чарпыр. Бу һал тәкликдә дә ишләниб мүәјјән мә'на ифадә едир.

Јијәлик һал фе'лләрлә ишләнмир, даһа доғрусу, онларла синтактик әлагәјә кирмир.

Сону самитлә битән исимләрдә јијәлик һал шәкилчиси сәс тәркиби чәһәтдән самитлә битән исимләрдә икинчи шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисинә охшајыр: *Сәнин гәләмин.* Бу бирләшмәдә һәр ики тәрәфин шәкилчиси формача охшар олса да, дашыдыглары вәзифә чәһәтдән бир-бириндән фәргләнир. Бу ики шәкилчи арасында ашағыдакы фәргли чәһәтләри көстәрмәк олар:

1. Јијәлик һал шәкилчисиндән сонра башга бир һал шәкилчиси кәлә билмир, икинчи шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмиш сөзә исә бүтүн һалларын шәкилчиси гошула биләр:

Сәнин гәләмин, сәнин гәләмин+ин, сәнин гәләмин+дә вә с.

2. Јијәлик һал шәкилчили сөз, һәм дә икинчи шәхс (тәк) мәнсубијјәт шәкилчили сөз мүстәгил ишләнә билир. Лакин онлар арасында фәрг вардыр.

1) Бу кимин гәләмидир?—*Сәмәдин.*

2) *Китабын* бурададыр.

Бурада чүмләнин мәзмунундан ајдын олур ки, *Сәмәдин* сөзү јијәлик һал шәкилчили сөз, *китабын* сөзү исә мәнсубијјәт шәкилчилидир. Белә ки, *Сәмәдин* сөзү илә чүмләнин мә'насына ујғун олараг үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәси әмәлә кәтирмәк үчүн икинчи тәрәфи, икинчи чүмләдәки *китабын* сөзүндән чүмләнин мәзмунуна ујғун үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәси әмәлә кәтирмәк үчүн исә биринчи тәрәфи бәрпа етмәк лазым кәлир.

1) *Сәмәдин гәләми;* 2) *Сәнин китабын.*

Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, јијәлик һал шәкилчили сөз үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи, мәнсубијјәт шәкилчили сөз исә белә бирләшмәләрин икинчи тәрәфи олур.

Јијәлик һалда ишләнән сөз чүмләдә башга бир сөзүн—исмин тә'јини олур вә онунла икинчи грамматик табелик әлагәсинә кирир (идарә вә узлашма). Икитәрәфли табелик бирләшмәнин һәр ики тәрәфини морфоложи дәјишиклијә уғрадыр. Тә'јин едән исим она көрә јијәлик һалда дурур ки, тә'јин олунан исим ону идарә едир, ејни заманда тә'јин олунан исим онунла шәхсә көрә узлашыр вә мүвафиг шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едир. Бу да грамматик табелијин бир нөвү һесаб олунур.

Јијәлик һалын ашағыдакы мә'налары вардыр:

1. Әшјаја саһиб олан шәхси билдирир.

Асылмыш *Ленинин* әкси дивардан, Бахыр көзләримә бөјүк бир инсан (С. Вурғун); Аллаһгулу *Казымын* дахмасына кирдикдә, Казымы көрпә ушаглары илә бәрабәр күрсүдә отуран көрдү (Ј. В. Чәмәнзәминли).

2. Гоһумлуг, достлуг вә јахынлыг мүнасибәти билдирир.

Теллинин анасы әлләрини голтуғуна гојуб һаная сөјкәнмишди (Ј. В. Чәмәнзәминли); ... *Күрд Әһмәдин* гардашы кәлиб онун гајытдығыны вә Фиридуну көзләдијини хәбәр верди (М. Ибраһимов).

3. Јијәлик һалдакы исим өзүндән сонра кәлән сөздәки хүсусијјәтә, кејфијјәтә малик олан шәхс вә ја әшјаны билдирир.

Бајатыларын көзәллији кечәнин көзәллијинә гарышараг Назлынын гәлбини далғаландырмышды (Ј. В. Чәмәнзәминли); Чәмил *достунун нашылығыны* онун өзүнә һисс етдирмәк истәмәсә дә, Таһир буну дәрһал анлајыб лап пул кими гызарды (Һ. Мећди).

4. Јијәлик һалдакы исим бүтөвү, ондан сонра кәлән исим исә бүтөвүн там һиссәләриндән бирини билдирир.

Вагиф *чухасынын* голларыны чәкиб биләјинин үстүндә дүјмәләди (Ј. В. Чәмәнзәминли); *Думанын* сон галыглары

[47] Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология, М., 1956, сәһ. 59—60.

дағларын јамачлары илә тәнбәл-тәнбәл сүрүнәрәк әриjирди (И. Гасымов, Һ. Сеjидбәjли); *Телефонун* дәстәjини jеринә гоjанда Гүдрәтин үрәjи даш кими ағырлашды (Һ. Мehди).

5. Һәр һансы бир әшjанын аид олдуғу коллективи, мүәссисәни, бу вә ја дикәр тәшкилаты вә с. билдирир.

Гыз *гошунун* сәркәрдәси имиш (Ј. В. Чәмәнзәминли); *Бригаданын* радио чиһазы jахшы ишләмирди (И. Гасымов, Һ. Сеjидбәjли).

6. Һаггында данышылан обjекти билдирир.

Ләтифә *Таһирин* гаjтарылмасы хәбәрини ешидәндән сонра ону көрдүjү илк күндән үрәjиндә Таһирә гаршы ојанан мејл бирдән-бирә jох олуб кетмишди (Һ. Мehди); *Сөһбәтин* гуртардығыны күман едән Нисә гары балкона чыхды вә орада гурдаланмаға башлады (Һ. Мehди).

Jиjәлик һалын хүсусиjjәтләриндән бири дә онун мүәjjәнлик билдирмәсидир.

Ленин! *Сәнин* тә'рифини ашыглар да салыр саза. Бүкүк белли гоча Чамбул кәлир ше'р jаза-jаза (С. Вурғун); *Шамонун* фикри, чәтинликлә дә олса, нисбәтән кенишләнир, онун хәjалы галхыб ганадланырды (С. Рәһимов); Сафо киши *үрәjинин* дәрдини вә бу гыш күнүндә кәлишинин мәгсәдини ачыб тәфсилән оғлуна сөjләмәли олду (С. Рәһимов).

Гejри-мүәjjәнлик категоријасы jиjәлик һалда да өзүнү көстәрир. Бу заман jиjәлик һалда дуран сөз шәкилчисиз ишләнир. Jиjәлик һалын бу формасыны һәмин һалын шәкилчисиз формасы адландырмаг олар.[48]

Jиjәлик һал ашағыдакы һалларда шәкилчисиз ишләнир:

1. Мәтндә вә ја чүмләдә биринчи дәфә ады чәкилән, динләjән үчүн намә'лум олан әшjаларын ады бу һалда дурарса:

Jолун ортасында бир *нал* гырығы дүшмүшдү... (Ј. В. Чәмәнзәминли).

2. Jиjәлик һалда кәлән сөз ejничинсли әшjаларын адыны билдирдикдә:

Казым илә Аллаһгулу мешәjә *палыд* гозасы вә пенчәр jығмаға кедирдиләр (Ј. В. Чәмәнзәминли); Әкәр мәним ағлым олсајды, мән бүтүн Чаваншир торпағыны о *гоjун* сүрүсү кими бир кечәдә гумара гоjардым (С. Рәһимов).

---

48 Азәрбајчан дилчилиjиндә «гejри-мүәjjән jиjәлик һал» вә «мүәjjән jиjәлик һал» ады алтында индиjә гәдәр ejни бир һалын ики формасындан—шәкилчисиз вә шәкилчили формасындан бәһс едилирди. Бурадан белә чыха биләр ки, дилимиздә ики jиjәлик һал вардыр. Буну нәзәрә аларағ грамматик әламәтиндән чыхыш едәрәк «jиjәлик һалын шәкилчисиз формасы» вә «jиjәлик һалын шәкилчили формасы» терминләрини ишләтмәjи лазым билдик. Бурада дејиләнләри тә'сирлик һала да аид етмәк олар.

Мисаллардан көрүндүjү кими, jиjәлик һалын шәкилчисиз формасы, бир гајда олараг, тә'jин етдиjи сөзүн гаршысында кәлир.

Jиjәлик һалын шәкилчисиз формасында дуран сөз адлыг һалда олан сөзә бәнзәjир. Форма охшарлығына әсасланараг jиjәлик һалын шәкилчисиз формасында олан сөзү адлыг һал һесаб етмәк олмаз. Мә'лумдур ки, һәмин формал охшарлыг гejри-мүәjjәнлик категоријасы илә бағлыдыр.

Jиjәлик һалын шәкилчисиз формасы илә адлыг һал арасында ашағыдакы фәргләри көстәрмәк олар:

1. Jиjәлик һалын шәкилчисиз формасында олан сөз аидиjjәт вә мәнсубиjjәт билдирәрәк, әсасән һәмин һалын шәкилчили формасы кими **кимин? нәjин? һараның?** суалларына чаваб верә билир. Адлыг һалда олан сөз исә ад билдирмәк үчүн ишләнир, **ким? нә? вә һара?** суалларындан биринә чаваб олур.

О, *чахмаг гығылчымы* кими ани олараг гәлбиндә баш галдыран бир мәһәббәтлә тәзәчә бичилмиш *тахыл гохусу* верән jумшаг вә доғма торпағы гучаглады, үзүнү она сүртдү(М. Ибраһимов); Пиjадалар *дүшмән сәнкәрләринә* jахынлашдылар (М. С. Ордубади).

2. Jиjәлик һалын шәкилчили вә шәкилчисиз формада ишләнмәси онун грамматик мә'насына вә бирләшмәдә jеринә тә'сир етмир.

Jиjәлик һалын шәкилчисиз формасына һәмин һалын шәкилчисини әсасән артырмаг олур. Бу вахт онун һал мә'насында вә чүмләдәки синтактик ролунда һеч бир дәjишиклик олмур. Адлыг һалда дуран сөзә һал шәкилчиси гошулдугда исә һәмин сөз башга һалдан һесаб едилир.

1) *Колхоз* бағы ики һектарлыг бөjүк бир саһәни тутур.

2) Кәнч *шаир* тәзә ше'рләрини охуду.

Бу мисаллардан биринчисиндә *колхоз* сөзүнә jиjәлик һал шәкилчиси әлавә етсәк, онун грамматик мә'насында вә синтактик вәзифәсиндә дәjишиклик олмур. Икинчи чүмләдә исә *шаир* сөзүнә һал шәкилчиси әлавә етсәк, һәмин сөзүн чүмләдә синтактик вәзифәси дәjишәр, чүмләнин мә'насы дәjишәр.

3) Jиjәлик һалын шәкилчисиз формасында олан сөз синтактик вәзифәчә дә адлыг һалда олан сөздән фәргләнир. Jиjәлик һалда олан сөз тә'jин етдиjи башга сөзә һәмишә табе олуб мүрәккәб чүмлә үзвләриндән биринин тәркиб һиссәси кими чыхыш едир. Адлыг һалда дуран сөз исә мүстәгил чүмлә үзвү (мүбтәда, хәбәр, jахуд хитаб) ола билир.

Ханын әмрини jеринә jетирән мә'мурбашы, Гejбәлиjә узун *ат төвләсини* көстәрди (С. Рәһимов); Ибраһим хан *Хәзинә гаjасының* үстүндә гурурла дајанмышды (Ј. В. Чәмәнзәминли).

4. Jиjәлик һалын шәкилчисиз формасында олан сөз, адлыг һалда дуран сөздән синтактик әлагә чәһәтдән дә фәргләнир. Белә ки, адлыг һалда олан сөз хәбәрлә узлашыр, jиjәлик һалын

шәкилчисиз формасында дуран сөзлә онун тә'јин етдији сөз арасында јанашма, һәм дә идарә әлагәси олур.

Гыз Бакыда *диш һәкими мәктәбини* гуртармышды (М. Ибраһимов). Бу чүмләдә *диш һәкими* вә *диш һәкими мәктәби* бирләшмәләриндә јиҹәлик һалын шәкилчисиз формасы иштирак едир. Биринчи бирләшмәдә *диш* сөзү *һәким* сөзүнә, икинчи бирләшмәдә исә *диш һәкими* бирләшмәси *мәктәб* сөзүнә јанашмыш, чүмләнин мүбтәдасы *гыз* сөзү исә хәбәрлә шәхс вә кәмиҹәтә көрә узлашмышдыр.

Јиҹәлик һалын шәкилчисиз формасы ашағыдакы һалларда һәмин һалын шәкилчисини гәбул едир.

1. Јиҹәлик һалын шәкилчисиз формасы илә тә'јин олунан сөз арасына башга бир сөз әлавә олундугда.

Бригада командири јенә дә һәјәтдән кечди (И. Гасымов, Һ. Сеҹидбәјли). Бу чүмләдә *бригада* сөзү илә онун тә'јин етдији сөз арасына һәр һансы бир сөз, мәсәлән, *гочаман* сөзү әлавә олунса, һәмин бирләшмәнин биринчи тәрәфи һал шәкилчиси гәбул едәр.

2. Јиҹәлик һалда кәлән сөз еҹиҹинсли әшјаларын конкрет бирини көстәрсә, о, шәкилчили ишләнәр. Бу вахт биринчи тәрәфин өзүнүн дә тә'јини олур.

Мәктәб бинасы үчмәртәбәлидир. Бурада *мәктәб* сөзүнүн гаршысына һәр һансы бир тә'јинедичи сөз әлавә етсәк, һәмин сөзүн јиҹәлик һал шәкилчиси бәрпа олунар.

Орта *мәктәбин* бинасы үчмәртәбәлидир.

3. Тә'јин олунан икинчи тәрәф еҹиҹинсли әшјаларын мүәјјән бирини көстәрмәјиб, мәнтиги вурғу дашыјырса, тә'јин едән тәрәф шәкилчили ишләнәр.

Бинанын фасады көзәлдир—чүмләсиндә сөһбәт *бинанын* башга јерләриндән дејил, мәһз онун фасадындан кедир. *Фасад* сөзү мәнтиги вурғу дашыјыр. Буна көрә дә онун гаршысында дуран сөз јиҹәлик һалын шәкилчили формасында кәлмишдир.

Јөнлүк һал

Јөнлүк һал иш вә һәрәкәтин истигамәтини, онун чатачаг нөгтәсини билдирир. Бу һала верилән ад онун мә'наларындан ән башлычаларыны әһатә едир.

Инсан, јахуд чәмиҹәт үзвләринин адларыны билдирән исимләр јөнлүк һалда **кимә?** јердә галан бүтүн чанлы вә чансызларын адлары **нәјә?** мәкани мүнасибәт билдирән исимләр **һараја?** заман, вахт билдирән сөзләр исә **нә вахта? нә замана?** суалларындан биринә чаваб олур.

Јөнлүк һалын шәкилчиләри бунлардыр: **(-ја//-јә)** сону саитлә битәнләрдә, **(-а//-ә)** сону самитлә битәнләрдә: *ата|а, Бакы|а, гәләмә, шәһәрә, әлиҹә* вә с.

Јөнлүк һалын мә'наларындан башлычалары ашағыдакылардыр:

1. Јөнлүк һалда олан сөзләр *кәлмәк, кечмәк, чыхмаг, кирмәк, дүшмәк, гајытмаг* типли һәрәкәт фе'лләри илә идарә олунараг һәрәкәтин јөнәлдији јери, онун чатачаг нөгтәсини билдирир. Бу вахт јөнлүк һалда дуран сөз **һараја?** суалына чаваб олур.

Сонра Һүсејнағакил кәнддән әввәлчә *Ағдама,* орадан да *Кировабада* ја да *Бакыја* көчмүшләр (М. Ибраһимов); Онлар мејдандакы дәниз вағзалындан бирбаша *меһманханаја* кәлирләр («Коммунист» гәзети); Бу јеришлә сән нә вахт *Шушаја* чатачагсан? (Ә. Һагвердијев).

2. Бир сыра тә'сирсиз фе'лләрлә бағландыгда јөнлүк һалда олан сөз:

а) һәрәкәтин јерини: Әтраф кәндләрдән мал аланлар, мал сатанлар һамысы бу *мејданчаја* чәм олурлар (Ә. Һагвердијев).

б) ишин һәрәкәтлә, јердәјишмә илә бағлы олмајан јерини: Вагиф күләрәк Мирзә Әлимәммәдин *үзүнә* бахды (Ј. В. Чәмәнзәминли); Бунлар ағызларыны ачараг мәхмәрли *стола, графинә, мүттәһимин јеринә* бахыр вә бир кәлмә дә данышмырдылар (С. Рәһман).

в) метафорик мә'налы истигамәт вә с. билдирир: Өзүмүз дә *дилдән-дилә* дүшәчәјик (М. Ибраһимов); Нинанын *өзүнә* кәлмәси һәр кәси севиндирди (М. С. Ордубади).

3. Јөнлүк һалда олан сөз һәрәкәтин објектини билдирир. *Күлмәк, јалвармаг, инанмаг, ачыгланмаг* кими тә'сирсиз фе'лләрлә бағланан јөнлүк һалда олан сөз објекти, субјектин објектә олан мүнасибәтини вә с. билдирир.

Естер, анчаг сән *буна* инан (М. С. Ордубади); Лакин бу ан мән *она* јалвармаға һазыр идим ки, бизим евдән кетмәсин (Б. Бајрамов).

4. Иш фе'лләринин тәләбинә көрә ишләнән јөнлүк һалда олан сөз објектин кимә, нәјә, һараја јөнәлдијини билдирир.

Фајтончу әлини һаваја галдырыб бир гамчы мәним *папағыма,* бирини дә *атлара* вуруб јола дүшдү (Ә. Һагвердијев); *Мәнә* чох дадлы бир чығыртма вердиләр (Ә. Һагвердијев); Оғлан белиндән асдығы дәстәрханы ачды, *отларын үстүнә* гојду (М. С. Ордубади).

5. Хәбәри мәчһул нөвдән олан фе'лләрлә ифадә олунмуш чүмләләрдә јөнлүк һалда олан сөз ишин мәнтиги субјектини билдирир.

Раја болшевикләрин леһинә ишләмәк истәјирди, лакин *она* ишләмәк имканы верилмирди.... (М. С. Ордубади); Ханын рә'ји Вагиф васитәсилә *Казым кишијә* билдирилди (Ј. В. Чәмәнзәминли).

6. Јөнлүк һалда олан сөз мүгајисә әшјасыны билдирир.

Лакин сизи *аја* бәнзәтмәк дә доғру дејилдир, чүнки о мүвәггәти, сиз исә даимисиниз (М. С. Ордубади); Бу һалда о, гәзәб күрсүсүндә дајаныб мүгәссирләрә бахан *ханлыглар вахтының һакимләринә* охшајырды (Мир Чәлал).

7. Јөнлүк һалда олан сөзләр бә'зән сәбәб мә'насыны кәсб едир. Бу мә'наның даһа габарыг верилмәси үчүн *көрә* вә *әсасән* гошмаларындан истифадә олунур.

Вахтында евә дөнмәдијимә көрә һирсләнмишди (Б. Бајрамов).

8. Јөнлүк һалда кәлән сај вә сајла исмин бирләшмәси мигдар билдирир.

Ағачын бириндән *7—8 батманачан* бадам дәрилмишди (Мир Чәлал); Онлар *ијирми нәфәрә* гәдәр олардылар (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

9. Јөнлүк һалда олан сөзләр иш вә һәрәкәтин мәгсәдини дә билдирир.

Бу заман забитдән башга бир кешиш дә *һејкәлә тамаша етмәјә* кәлмишди (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Онлар јерләриндән галхыб *нанә дәрмәјә* кетдиләр (М. С. Ордубади); Сәһәрдән Исмајыл киши вә дәмирчи Мәрдан чомагларыны чијинләринә алыб, бу һадисәләри шәһәрә *хәбәр вермәјә* вә *көмәк кәтирмәјә* кетдиләр (С. Рәһман).

10. Јөнлүк һалда олан исимләр гијмәт, дәјәр мә'насыны да ифадә едә биләр. Бу заман јөнлүк һалдакы сөз әшјанын үмуми, бә'зән конкрет гијмәтини, нисби дәјәрини ифадә едир вә **нечәјә?** суалына чаваб олур:

— Бәј, сиз бу јајлығы мәндән *јүз әлли маната* алмаға разысынызмы... (Ә. Һагвердијев); Инди бу һејваны *даһа гијмәтә* сатмаг јолларыны дүшүнүрдү (М. Ибраһимов); *Беш маната* алдығын шејләр дә мејдандадыр (Азәрбајчан һекајәләри).

11. Јөнлүк һалда олан сөз иш вә һәрәкәтин вахтының сон мәрһәләсини, нисби сон заманыны билдирир. Бу вахт јөнлүк һалда олан сөзләр әсасән заман вә вахт мә'насы илә даһа чох бағлы олур, иш вә һәрәкәтин ичрасы үчүн лазым олан вахтын сонуну, гуртарачағыны көстәрир.

Анасының вәфатындан беш күн кечәнә гәдәр Рүбабәјә бир сөз дејән олмады (Мир Чәлал); Мүшавирә *гурубдан бир-ики саат кечәнә* гәдәр давам етди... (Ј. В. Чәмәнзәминли); Бә'зән бу узун вә һәзин сөһбәтләр *кечә јарысына* гәдәр чәкәрди (М. Ибраһимов).

12. Јөнлүк һалда олан сөз ишин аләт вә васитәсини билдирир:

Гапы ачылды, ағ *ипәкләрә* бүрүнмүш ханымлар отагдан дышары чыхды (М. С. Ордубади); Дәмир *шишләрә* кечирилмиш бир нечә мүгәссир диванхана диварына сөјкәдилмишди (Ј. В. Чәмәнзәминли).

13. Јөнлүк һалда олан сөз шәхсин тә'јин олундуғу јер вә вәзифәни дә билдирир.

Отуз беш јашы тәзәчә тамам олмушду, өзүнү дә ики ил әввәл *колхоза* сәдр сечмишдиләр (Мирзә Ибраһимов).

14. Јөнлүк һалда олан исим бир әшјанын башгасы илә дәјишдирилмәсини билдирир.

Ағарза бир јүк ич апарачаг бир азыны *тахыла* дәјишдирәчәк... (Мир Чәлал).

Тә'сирлик һал

Тә'сирлик һалда дуран исимләр—сөзләр иш вә һәрәкәтин тә'сир објекти олан әшјаларын адларыдыр. Буна көрә дә һәмин һала тә'сирлик һал ады верилмишдир.

Тә'сирлик һалын шәкилчили формасында инсан адларыны билдирән исимләр **кими?** јердә галан исимләр **нәји?** вә **һараны?** суалларына чаваб олур. Тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасында исә исимләр **нә?** суалына чаваб верир. Бу ахырынчы суал ики вәзифәлидир. Белә ки, о, адлыг һалда дуран исимләрә, һәм дә тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасында олан исимләрә верилә биләр. Бу чәһәтдән һәр ики һал охшардыр. Лакин һәмин һаллар арасында һәм мә'на, һәм дә вәзифәчә фәрг вардыр.

Тә'сирлик һалын шәкилчиләри бунлардыр:**-ны//-ни//-ну//-нү** (сону саитлә битәнләрдә),**-ы//-и//-у//-ү//** (сону самитлә битәнләрдә (алманы, дәфтәри, үтүнү, гәләми вә с.). Сону саитлә битән сөзләрдә тә'сирлик һал шәкилчисиндән әввәл битишдиричин[49] самити әлавә олунур ки, бу да тәләффүзү асанлашдырмаға хидмәт едир: *Әли-н+и; алма-н+ы; үтү-н+ү* вә с.

Бундан башга, тә'сирлик һалын бир формасы да-н вардыр ки, о да мәнсубијјәт билдирән сөзләрлә ишләнир.

Бах, **бирин** алтдан-үстдән десән, башын чәллад әлиндәдир (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Азәрбајчан дилиндә әсасән шифаһи нитгдә раст кәлинән һәмин шәкилчи мүасир јакут дилиндә дә ишләнир. Һәмин шәкилчи әксәр түрк дилләриндә (түркмән, Азәрбајчан вә с.) үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисиндән сонра кәлир.[50]

Тә'сирлик һал шәкилчиси формача үчүнчү шәхс тәк вә чәмин мәнсубијјәт шәкилчисинә бәнзәјир. Лакин онлар арасында ашағыдакы фәргләр вардыр:

1. Үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси һәр һансы бир исмин

[49] Классик әдәбијјатда—Хәтаи, Füзули вә дикәр шаирләрин әсәрләриндә вә дилимизин гәрб групу диалектләриндә (мәс.: Газах, Ағстафа вә с.) **-н** әвәзинә-ј битишдиричиси дә ишләнир. Бу, мүасир түрк әдәби дилиндә дә беләдир: Бах: А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1956, сәһ. 78.

[50] Бах: Г. К. Кулиев. О форме винительного падежа типа sözin, tevesin в тексте «Divanü lügat-it-türk Махмуда Кашгари, «Советская тюркология» журналы, 1970, № 4.

үчүнчү шәхсә мәнсуб олдуғуну, тә'сирлик һал шәкилчиси исә тә'сирә мә'руз галан објекти билдирир.

Јазын сели, гышын *гары.* Әсән күләк, јаған јағыш, Дашлардакы *јазылары* илләр боју позаммамыш (С. Вурғун).

Бурада *гары* вә *јазылары* сөзләриндәки-ы шәкилчиләри формача ејни олсалар да, биринчи сөздә мәнсубиҹҹәти *(гышын гары),* икинчидә исә мүстәгим објекти билдирир.

2. Тә'сирлик һал шәкилчисиндән сонра икинчи бир һал шәкилчиси кәлә билмәз. Үчүнчү шәхс мәнсубиҹҹәт шәкилчисиндән сонра исә һал шәкилчиси ишләнә биләр.

Видади сон *чүмләсини* бөјүк бир изтирабла дејә билди (Ј. В. Чәмәнзәминли); Һәр ил јашыл *көјнәјини* кејдикчә баһар, о ачармыш өз *гәлбини* саф арзуларла (С. Вурғун).

Бу мисалларда *чүмләсини, көјнәјини, гәлбини* сөзләриндә үчүнчү шәхс мәнсубиҹҹәт шәкилчисиндән сонра һал шәкилчиси ишләнмишдир.

3. Үчүнчү шәхс мәнсубиҹҹәт шәкилчили сөз хәбәр шәкилчиси гәбул едә билир. Тә'сирлик һалда, олан сөз исә хәбәр шәкилчиси гәбул етмир.

Бөјүк гардаш—көмәк ели, Јаман күнүн *јарағыдыр...*
Гардашлығын пак әмәли, Өмрүмүзүн *нөврағыдыр*
(С. Вурғун).

4. Тә'сирлик һалда олан сөз јалныз фе'лләрлә идарә олунур. Үчүнчү шәхс мәнсубиҹҹәт шәкилчили сөз исә гошмаларла да ишләнир.

Чаван оғлан санки көјләрә сәпдији, јаз күләјинә вердији *маһнылары* илә синәсини бошалтды, өзүндә бир јүнкүллүк дујду (Мир Чәлал); Гонагларын јахшы гәбул едилмәси үчүн ирәличәдән һазырлыг көрүлмүшдү.

5. Тә'сирлик һал шәкилчили сөзлә үчүнчү шәхс тәкин мәнсубиҹҹәт шәкилчисини гәбул етмиш сөзләр арасында форма чәһәтдән дә фәрг вардыр. Сону саитлә гуртаран исимләр тә'сирлик һал шәкилчисиндән әввәл-н сәсини гәбул етдији һалда, сону саитлә битән сөзләр мәнсубиҹҹәт шәкилчисиндән әввәл-с сәсини гәбул едир *(атасы, нәвәси* вә с.).

Тә'сирлик һалда олан исимләр тә'сирли фе'лләрлә идарә олунараг әсасән објект билдирмәк хүсусиҹҹәтинә маликдир. Бу објектләр дә билаваситә тә'сирә мә'руз галан биринчи дәрәчәли објектләрдир. Онлар мүхтәлиф мә'на чаларлығына маликдир. Фе'лин мә'насындан асылы олараг тә'сирлик һалда олан исмә, јә'ни мүстәгим објектә онун тә'сири мүхтәлиф олур.

1. Ишин ичрасы нәтичәсиндә објект јарана биләр. Белә објекти идарә едән фе'л објектин јаранмасыны билдирән иш фе'лләриндән олур:

Рәссам Араз исә *Баһарын шәклини* јаратды (Мир Чәлал); ... белә кетсә *көрпүнү* лап тез салачағыг (И. Әфәндијев).

2. Ишин ичрасы нәтичәсиндә објект ја гисмән, јахуд тамамилә дәјишә биләр, мәһв ола биләр. Белә објектләри идарә едән

фе'лләр бунлардыр: *бәзәмәк, доғрамаг, кәсмәк, өлдүрмәк, сындырмаг, үзмәк, сөкмәк, шаггаламаг, гырмаг* вә с.

Кичикбәјим *бошгабы* сындырыб кечди (Ј. В. Чәмәнзәминли); *Столу* лазым оланда сөкмәк вә јенидән гурашдырмаг олурду (И. Гасымов, Һ. Сеҹидбәјли); Мән дә бычағы көтүрүб *балдырымы* кәсдим (И. Гасымов, Һ. Сеҹидбәјли); Һитлерчиләр... *адамлары* да гырачаглар (И. Гасымов, Һ. Сеҹидбәјли); Солтан хәнчәрини сијириб *ајыны* шаггалады (И. Әфәндијев).

3. Ишин ичрасы нәтичәсиндә тә'сирлик һалда олан објектдә һеч бир дәјишиклик нәзәрә чарпмыр. Онлар јалныз јерләрини дәјишир. Бу заман објекти идарә едән фе'л динамик иш фе'лләриндән олур: *атмаг, сүпүрмәк, чәкмәк, сүрмәк, кәтирмәк, апармаг, говмаг, дашымаг* вә с.

Чиловдарлар әввәл Мирзә Әлиməммәд ағаның сонра да *Вагифин атыны* ирәли чәкдиләр (Ј. В. Чәмәнзәминли); Мүбашир Мәммәд һеч бир сөз демәјиб, боз *аты* онун далынча сүрдү (М. Ибраһимов); Анасы *гызыны* нечә пирә вә очаға апармышды (Ә. Һагвердијев).

4. Тә'сирлик һалда олан објект нитг фе'лләрилә идарә олундугда һаггында данышылан објект билдирилир.

Киши бу *сөзләри* санки Надирә үрәк-дирәк вермәк үчүн дејирди (Иса Һүсејнов); *Буну* атам өзү мәнә данышмышды (Т. Әфәндијев); Шәмсиҹҹә *мүәллиминин наһаг јерә тутулдуғуну* сөјләди (М. Ибраһимов); Сиз һәлә бизим *нөгсанларымызы* демәдиниз (Т. Әфәндијев).

5. Тә'сирлик һалда олан објект тәфәккүр, көрмә вә ешитмә просеси илә бағлы олан фе'лләрлә идарә олундугда објектдә һеч бир дәјишиклик олмур, о јалныз дәрк едилир, дујулур. Бу да ашағыдакы гәбилдән олан фе'лләрдир: *көрмәк, севмәк, сејр етмәк, анламаг, сүзмәк, танымаг, билмәк, дујмаг, динләмәк, ешитмәк* вә с.

Вагифлә Мирзә Әлиməммәд ағаны көрчәк бүтүн мәчлисдәкиләр дик ајаға галхдылар (Ј. В. Чәмәнзәминли); Илјас *бир јердә дуруб динчәлмәји* севән адам дејилди (Иса Һүсејнов); Вагиф көстәрилән јердә отуруб *мәрасими* бөјүк марагла сејр едирди (Ј. В. Чәмәнзәминли); Күлназ *мәсәләни* анлады (Ј. В. Чәмәнзәминли); Кичикбәјим *ону* јенә јандан сүзүрдү (Ј. В. Чәмәнзәминли); Шаир, бу *јерләри* јахындан таны (С. Вурғун).

Мәкан, јер мә'насы билдирән исимләр бир груп һәрәкәт фе'лләрилә идарә олунуб, тә'сирлик һалда мадди мәкан мүнасибәти билдирир. Бураја ашағыдакы һәрәкәт фе'лләрини дахил етмәк олар: *долашмаг, кәзмәк, ашмаг, дүшмәк, кетмәк, кәлмәк, кечмәк, чыхмаг, енмәк* вә с.

Атамызын сајәсиндә *Кијеви, Гәрби Украјнаны* вә *Москваны* көзмишик («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); Көнлүм гушу *дағлар* ашыб, гонар сизин чәркәнизә, Ата јурдун саламыны ше'рилә

сөјләјәр сизә (С. Вурғун); Ағабәјим бүтүн күнү дајәси Назлы илә *сарај бағыны* долашыр... (Ј. В. Чәмәнзәминли); Онлар *дәмир јолуну* кечмәли идиләр (И. Гасымов, Һ. Сеҗидбәјли), ...*дағ јолуну* сәнин ганадында чыхачағам (Т. Әфәндијев).

Һәрәкәт фе'лләринин идарә етдији тә'сирлик һалда олан сөзләр әсасән мәкан билдирән исимләрдир. Онлар **һараны?** суалына чаваб олдуғу үчүн чүмләдә јер зәрфлији һесаб олуна биләр. Лакин һәмин сөзләр **һараны?** суалындан башга **нәји?** суалына да чаваб верир. Мә'лумдур ки, **нәји?** суалы да мүстәгим објектин суалыдыр. Буна көрә дә һәрәкәт фе'лләринин идарә етдикләри тә'сирлик һалда олан сөзләри «мәкани објект» адландырмаг олар.

Бундан әлавә, һәрәкәт фе'лләринин идарә етдикләри сөзләр тә'сирлик һалда мүстәгим објект дә ола биләр. Бу вахт тә'сирлик һалда олан сөз һәр һансы әшјанын ады олмалыдыр.

Һејван азадлыг һәвәсиндән рүһланыб бүтүн күчүнү башына алыр, кәзирди, *дивары, чајы, чәпәри* ашыр, гуш кими учурду (Мир Чәлал); Мәни көрәркән дәрһал ајаға дуран кәнч катибәнин бөјрүндән кечиб *пилләкәнләри* дүшдүм (И. Әфәндијев).

Бу мисалларда *дивары, чајы, чәпәри, пилләкәнләри* сөзләри әшја билдирән сөзләрдир, *ашмаг* вә *дүшмәк* фе'лләрилә идарә олунур.

Демәли, һәрәкәт фе'лләрилә идарә олунан, тә'сирлик һалда олан сөзләрин һансы чүмлә үзвү олмасыны мүәјјәнләшдирдикдә һәмин сөзләрин мә'насына нәзәр јетирмәк лазымдыр. Белә ки, мәкан адлары тә'сирлик һалда дурдугда мәкани објект, әшја билдирән сөзләр исә мүстәгим објект һесаб едилә биләр.

Тә'сирлик һалын мә'на хүсусијјәтләриндән бири дә онун мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирмәсидир. Тә'сирлик һалда олан исим гејри-мүәјјәнлик билдирдикдә һал шәкилчисиз, мүәјјәнлик билдирдикдә исә һал шәкилчиси илә ишләнир. Бунлардан биринчиси Азәрбајчан дилчилијиндә индијәдәк гејри-мүәјјән тә'сирлик һал, икинчиси исә мүәјјән тә'сирлик һал адландырылмышдыр.[51]

Динләјән үчүн намә'лум (гејри-мүәјјән) әшјанын адыны билдирән исимләр тә'сирлик һалда шәкилчисиз ишләнир.

Һәлә ушаглыгда бир күн Рәвшән чөлдә ојнадығы вахт јердән бир *даш* тапмышды. Даш балача иди, амма чох ағыр чох да самбаллы иди. Өзү дә ишым-ишым ишылдајыр, пар-пар парылдајырды. Рәвшән *дашы* јердән көтүрүб, өрүшдә отлајан бир бузова атды («Короғлу» дастаны).

Һәмин мәтндә һаггында сөһбәт кедән *даш* сөзүнүн ады биринчи чүмлә дә чәкилир. Икинчи чүмлә дә онун әламәтләри илә динләјичи таныш едилир. Динләјән үчүн мә'лум олан әшја

[51] Бах: јиҗәлик һал һаггында верилән чыхарыш.

(даш) бундан сонра тә'сирлик һал шәкилчиси илә ишләнир. Тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасына Гәрби Авропа дилләриндә гејри-мүәјјән артиклли исим ујғун кәлир.

Тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасы һәмишә идарә едән фе'лин гаршысында кәлир.

Бәһар Дашлычада *гузу* отарырды. Тәпәнин бөјрүндә гары әримиш, јенича гурумуш гузеҗдә *бир отлуг јер* тапмышды (Мир Чәлал); Вагиф Шәрг тарихинә даир ханын индијә гәдәр ешитмәдији *бир чох шеҗләр* нағыл еләди (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Исимләр ашағыдакы һалларда тә'сирлик һал шәкилчисини гәбул едир:

1. Һаггында данышылан әшјанын ады мәтндә чәкилибсә вә буна көрә дә әшја динләјән үчүн мүәјјәндирсә:

Пишхидмәт еһтијатла *гәљаны* көтүрүб апарды (Ј. В. Чәмәнзәминли); Мүрсәл әлини чибинә салыб *ашыглары* чәнкәләди (Мир Чәлал);

2. Хүсуси исимләр, әвәзликләр вә гаршысында тә'јин, ишарә әвәзлији кәлән исимләр хәбәри тә'сирли фе'ллә ифадә олунан чүмләләрдә ишләндикдә:

Кедән дирәкләри, дәмир телләри, Ишыг хәтләрини мән гурмадыммы? Күнләри ајлара гатыб илләри *Боздағы* әридиб учурмадыммы? (С. Вурғун); Гулам *Сәфәри* пишхидмәтләрин отағына кәтириб өзү кетди (Ј. В. Чәмәнзәминли); Инди о өзүнү дүнјанын ән хошбәхт адамы һесаб едирди (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Бә'зән гаршысында тә'јини олан исимләр мәтндә тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасында да кәлә биләр.

Мәрдан кәндин башына чатанда јүздән јухары јарыатлы, јарыпијада *кәндли* көрүб папағыны көтүрдү, көјә галдырыб «ура» чәкди (Мир Чәлал).

Бурада *кәндли* сөзүнүн гаршысында ону изаһ едән *јүздән јухары јарыатлы, јарыпијада* сөзләри кәлмәсинә бахмајараг о, тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасында ишләнмишдир. Чүнки бурада мәнтиги вурғу *кәндли* сөзүнә дејил, ондан әввәл кәлән тә'јинләрин үзәринә вурулур.

3. Намә'лум әшјанын ады вурғу алтында олдугда.

Ахыр дәниз кими јашыл зәмиләр, Күл *күлү* чағырыр, сүнбүл *сүнбүлү* (С. Вурғун); Унутмаз аләмдә севән *севәни,* Мәһәббәт илһама чағырыр *мәни* (С. Вурғун).

Тә'сирлик һалын шәкилчили формасы идарә едән фе'лин гаршысында вә ондан әввәл кәлә биләр.

Гызханым балача *күзкүнү* пәнчәрәјә гојуб *телләрини* дүзәлдирди (Ј. В. Чәмәнзәминли); Алы киши *әһвалаты* оғлуна данышды («Короғлу» дастаны).

Тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасы адлыг һалда олан сөзә вә јиҗәлик һалын шәкилчисиз формасына бәнзәјир. Лакин бунлар мә'наларына вә чүмләдә синтактик вәзифәләринә көрә фәргләнир. Бу фәргләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Тә'сирлик вә јиҹәлик һалларын шәкилчисиз формалары һәмин һалларын шәкилчили формаларынын суалларына чаваб верә биләр. Адлыг һалда олан сөз исә јалныз **ким? нә? һара?** суалларына чаваб олур.

Баһадыр *шам* јандырыб, өз адәтинә көрә башлады гәзет охумаға (Н. Нәриманов); *Мағаза саһиби* ики аршын јарым өлчүб кәсди, сонра кағыза бүкүб верди (Н. Нәриманов); Јенә дә јам-јашыл кәјинир *дағлар,* Көз кими дурулур гајнар *булаглар* (С. Вурғун).

Биринчи чүмләдә тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасында олан *шам* сөзүнә тә'сирлик һалын шәкилчили формасынын суалыны, икинчи чүмләдә *мағаза саһиби* бирләшмәсиндә јиҹәлик һалын шәкилчисиз формасында олан *мағаза* сөзүнә **нәјин?** суалыны вермәк мүмкүндүр. Үчүнчү мисалда адлыг һалда олан *дағлар, булаглар* сөзүнә јалныз адлыг һалын суалыны вермәк олар.

2. Тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасы јалныз фе'лләрлә идарә олунур вә чүмләдә мүстәгим објект олур. Јиҹәлик һалын шәкилчисиз формасы исә һәмишә исми сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи олур вә икинчи тәрәфи тә'јин едир. Адлыг һалда олан сөз исә хәбәрлә (әкәр о, исми хәбәрин дәјишмәјән һиссәсидирсә) предикатив әлагәјә кирир. Әкәр адлыг һалда олан исим хитабдырса, о, чүмләнин башга үзвләри илә һеч бир грамматик әлагәјә кирә билмир:

1) Де көрүм, сәнә *нә* тапшырмышам (Һ. Мећди); 2) Јола дүшәндә чантасына бир дәстә *зәрф-кағыз* вә *почта маркасы* гојан Нәриман анчаг илк күнләр, мәнзилә чатана гәдәр, бир нечә *мәктуб* јазды (Мир Ҹәлал); 3) Әзәл сејр ет бизим *дағлар* пәләнкини (С. Вурғун); 4) Оху *оғлум,* дүнјаны чәһаләтдән гуртаран анчаг елмин зијасы олачагдыр (М. Ибраһимов); 5) Азәрбајчан дадлы вә ағыз ширинләшдирән бир мејвәдир (М. Ибраһимов).

Тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасы, мә'лум олдуғу кими, ону идарә едән фе'лин, јиҹәлик һалын шәкилчисиз формасы исә тә'јин етдији сөзүн гаршысында кәлир. Онларын арасына бир сөз әлавә едиләрсә, тә'сирлик вә јиҹәлик һалларын шәкилчисиз формалары шәкилчи гәбул едәр вә өзләринин шәкилчили формаларына чевриләр. Адлыг һалда исә бу әмәлијјат апарыларса, о адлыг һал олмагдан чыхар вә башга һалда һесаб едиләр.

1-а) Әли *китаб* охујур; 1-б) Әли *китабы* сә'јлә охујур.

2-а) *Мә'дән фәһләләри* истираһәт евиндә динчәлирләр; 2-б) *Мә'дәнин габагчыл фәһләләри* истираһәт евиндә динчәлирләр;

3) *Онлар* јолун кәнарына чәкилдиләр, дәрәјә сары ендиләр (Мир Ҹәлал). Ахырынчы чүмләдә *онлар* сөзүнә шәкилчи әлавә едиләрсә, анлашылмазлыг мејдана кәләр.

Јерлик һал

Јерлик һал әсасән ики фәлсәфи анлајышы—әшја, иш, һал вә һәрәкәтин мәкан (**һарада?** суалына чаваб олдугда) вә заманыны (**нә вахт? һачан?** суалларына чаваб олдугда) билдирир. Бу мә'налары нәзәрә алараг түрколожи әдәбијјатда һәмин һала бә'зән мәкан-заман һалы (местно-временный)[52], јахуд заман-мәкан һалы[53] ады да верирләр. Лакин әксәр түрколожи әдәбијјатда олдуғу кими, Азәрбајчан дилчилијиндә дә бу һала «јерлик һал» ады верилмишдир. Бу ад исә һәмин һалын көстәриләп һәр ики мә'насыны әһатә едә билмир.

Јерлик һал иш, һал вә һәрәкәтин баш вердији јери билдирдијиндән, онда һәрәкәт статик вәзијјәтдәдир.

Инсан адларыны билдирән исимләр јерлик һалда **кимдә?** јердә галан чанлы вә чансыз әшја адлары **нәдә?** мәкан билдирән исимләр **һарада?** заман билдирән сөзләр **нә вахт? һачан? нә заман?** суалларындан биринә чаваб олур.

Јерлик һалын шәкилчиләри бунлардыр-да//-дә: *Бакыда, атада, мәктәбдә, гәзетдә* вә с.

Јерлик һалда олан исим ону идарә едән сөзлә башга һаллара нисбәтән чох вахт зәиф бағлы олур. О, даһа чох бүтүн чүмләјә аид олур. Одур ки, јерлик һалда олан исим әсасән ону идарә едән сөздән узагда јерләшир.

Јерлик һалда олан исим, фе'ли, һәм дә исми хәбәрли чүмләләрдә ишләнир:

Онларын *солунда, сағында, ирәлидә, керидә* фашистләр вурнухурдулар (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); *Һәјәтдә, евдә* бир инсан көрүнмүрдү (Азәрбајчан һекајәләри); Бүтүн *партизан дәстәләриндә* кефин истәдији гәдәр коммунист вар (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли.)

Јерлик һал башга һаллардан фәргли олараг гошмаларла ишләнмир. Јерлик һалын мә'налары ашағыдакылардыр:

1. Јерлик һалда олан сөз өз мә'насындан асылы олараг әшјанын конкрет, јахуд абстракт мәканыны билдирир:

...мејданларда, бағчаларда вә *булварларда* көзәл алма ағачлары учалырды (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Инди орадан јүксәлән о *сәсдә* шикајәтли бир көнүл дилә кәлмишди (Азәрбајчан һекајәләри); Мән онун көзләринә бахдыгда *хәјалымда* бир сонсузлуг әмәлә кәлирди (М. Ибраһимов).

2. Јерлик һалда олан сөз иш вә һәрәкәтин ичра олундуғу мәканы билдирир вә **нарада?** суалына чаваб олур.

Мећди *гајанын* дибиндә сакит бир јердә ишләјирди (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); *Тәјјарәнин јанында* партизанлар әлләширдиләр (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Нөкәрләр *бағ-*

[52] Н. П. Дыренкова. Грамматика ойротского языка. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1940, сәһ. 245.

[53] М. Хамзаев. Түркмен дилинин морфологиясынын ве синтаксисинин меселелери, «Ылым» Нешрияты, Ашгабат, 1969.

да очаг галајыб тәлашла үфүләjир, көзләринин jашыны чырыг архалыгларынын әтәjилә силирдиләр. *Бир тәрәфдә* кәсилмиш гузунун дәриси соjулур, *кәһриздә* көj-көjәрти jуjулурду (J. B. Чәмәнзәминли).

3. Кәср сајларынын мәхрәчи jерлик һалда, сурәти исә ифадәjә уjғун шәкилдә дејилир.[54]

Әһалинин *jүздә* дохсан доггузу бу шәраитин гиjмәтини jахшыча баша дүшүр вә бирчә бунун үчүн өз сосиалист Вәтәни jолунда чаныны да әсиркәмәз (М. Ибраһимов).

4. Jерлик һалда олан исим просеси, әшjанын һал, шәраит, вәзиjjәтини вә һәрәкәтин тәрзини дә билдирир.

Гарадағлы Шаһнисәханым үзүнү дивара чевирмишди, *jухуда* иди (J. B. Чәмәнзәминли); О өзүнү бир тәһәр коридору башына jетириб габағындакы гапыны сәссизчә ачды вә чәкмәләри чырылдамасын дејә, *бармагларынын учунда* еһтиjатла аддымлajараг отаға кирди (И. Гасымов, Һ. Сеjидбәjли); Гаравашлар *әлләри дөшләриндә* сәф чәкиб, ханымлары көзләjирдиләр (J. B. Чәмәнзәминли); Хан гаjны Чүмшүдү jанына чағыртдырды, Чүмшүд *горху ичиндә* кәлди (J. B. Чәмәнзәминли).

5. Jерлик һалда олан сөз әшjаны дахили вә jа харичи әламәтләринә көрә тә'jин едир. Бу заман jерлик һалда олан сөздән әввәл тә'jинедичи сөз вә jа сөзләр дә кәлә биләр.

Инди *онун әjниндә* ипәк архалыг, *белиндә* күмүш кәмәр, *башында* гара бухара папаг варды (Азәрбаjчан һекаjәләри); Jан-jөрәдә отуранлар Ширасланы бир анлыға *овчу палтарында аjагларында* узунбоғаз чәкмә, *башында* һәсир шљапа, *белиндә* патрондаш, *чиjниндә* түфәнк, *jанында* тула, дағлара дырманан тәсәввүр едиб күлдүләр (М. Сүлеjманов).

6. Jерлик һалда олан сөзләр бә'зән һәрәкәтин васитә вә аләти олур.

Өз арамыздыр, мән *радиода* гулағымла ешитмишәм... (И. Гасымов, Һ. Сеjидбәjли); *Вәрәгләрин архасында* о өз адыны jазмышды. Амма бу *вәрәгдә* һеч бир шеj jазмамышды (Азәрбаjчан һекаjәләри).

7. Jерлик һалда олан сөзләр иш вә һәрәкәтин баш вердиjи, ичра едилдиjи вахты да билдирир:

Саат 11-дә гонаглар чај столунун башында топланыркән, кәми сәjаһәтә jолланды (М. С. Ордубади); Мешәләр! Мешәләр! Доғрудан да сиз *jајда* да, *гышда* да бир баһарсыныз (С. Вүрғун); Jәгин ки, баһар вә jај фәсилләриндә шәһәр даһа көзәл көрүнүрдү (И. Гасымов, Һ. Сеjидбәjли).

Бир сыра сөзләрдә jерлик һал шәкилчиси сөзлә бирликдә дашлашмышдыр. Һәмин сөз вә ифадәләр лексик ваһид кими ишләнир, әсасән зәрф, jахуд зәрфлик ролунда чыхыш едир. Бураjа ишарә әвәзликләриндән, сајлардан дүзәлмиш *онда, бунда, бирликдә* вә с. сөзләр дахилдир.

[54] Бурада jерлик һал чыхышлыг һал әвәзиндә ишләнир.

Чыхышлыг һал мә'насына көрә jөнлүк һалын әксини тәшкил едир. Jә'ни jөнлүк һалда олан сөзләр **нараjа? кимә? нәjә?** суалларына чаваб вериб сөзүн кениш мә'насында субjектин jахынлашдығы, чатдығы објекти билдирирсә, чыхышлыг һалда олан сөзләр **нарадан? кимдән? нәдән?** суалларына чаваб олуб субjектин һәр һансы објектдән узаглашмасыны, ајрылмасыны билдирир. Бу һаллар бирликдә ишләндикдә jалныз һәрәкәтин башландығы мәканы, заманы вә онун истигамәтини дејил, мүәjjән мәкан вә заманын ики, бир-биринә әкс сәрһәддини билдирир. Ајрылыгда ишләндикдә jөнлүк һал истигамәт, мәгсәд билдирирсә, чыхышлыг һал вә һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини, сәбәбини вә с. билдирир.

Бу һала верилән ад демәк олар ки, онун әсас мә'наларыны әһатә едир.

Инсан, jахуд чәмиjjәт үзвләринин адларыны билдирән исимләр чыхышлыг һалда **кимдән?** jердә галан бүтүн чанлы вә чансыз ларын адлары **нәдән?** мәкан билдирән исимләр **нарадан?** вахт билдирән сөзләр исә **нә вахтдан? нә замандан?** суалларына чаваб олур, морфоложи әламәти **-дан, -дән** шәкилчиләридир. Чыхышлыг һал әсасән фе'лләрин тәләбинә көрә ишләнир.

Чыхышлыг һалын әсас вәзифәси һәрәкәтин мәкан вә заманча башланғыч нөгтәсини көстәрмәкдир.

Чыхышлыг һалын мә'налары:

1. Чыхышлыг һалда олан исимләр иш вә һәрәкәтин һансы објектдән башландығыны көстәрир; мүәjjән бир әшjанын вә jа шәхсин башгасындан узаглашдығыны вә jа ондан нәjинсә алынмасыны, көтүрүлмәсини билдирир.

Раjа вә Лејла *доктордан* ајрыларағ, көрпүнүн үстүндә долашмагла әтрафы көздән кечиридиләр (М. С. Ордубади); Раjа, онун *редикулундан* бириси ачылмыш, икинчиси бағлы олан ики мәктуб көтүрдү (М. С. Ордубади), *Нинадан* бу мә'луматы алдыгдан сонра биз мәсәләни jенә дә Тәһрана хәбәр вермәjи лазым билдик (М. С. Ордубади).

2. Чыхышлыг һалда олан исимләр ишин ичра jерини, нөгтәсини билдирир.

Дүшмән күлләси Агили *чиjниндән,* сонра да *әлиндән* jаралады (Мир Чәлал); Ханымлар бир-бир она jанашыр, хејир-дуа верир, кими *әлиндән,* кими *үзүндән* өпүрдү (J. B. Чәмәнзәминли).

Тутмаг, jапышмаг, дартмаг, чәкмәк вә с. фе'ллөрлә идарә олундугда ишин тә'сири објекти тамамилә әһатә етмәjиб онун бир һиссәсинә кечә биләр. Објектин тә'сирә мә'руз галан һиссәсини билдирән исим чыхышлыг һалда олур.

Голундан дартыланын бири дә Сәфәр иди (J. B. Чәмәнзәминли); Әлибала әми *әлимдән* jапышды (Т. Әфәндиjев).

3. Чыхышлыг һалда олан сөзләр бүтөвүн, jахуд ejни чинс-

ли әшјалар күтләсинин һиссәсини билдирир. Бу заман бүтөв әшјанын вә күтләнин ады чыхышлыг, һиссәнин ады исә мүвафиг һалда ишләнир.

Фалчы Шәрәфнисә нәнәмин ән јахын *достларындан* бири иди («Көлкәләр»); Гоча *һасарлардан* биринин габағында дајанды (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

4. Чыхышлыг һалда олан сөзләр әшјанын һазырландығы материалы билдирир.

Мәрмәрдән јонулмуш Мадонна ики мәләјин арасындакы тахтда әјләшмиш (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Бурада евләр вә балача мејханалар *дашдан* тикилмишди (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Чадырларын вә *тахтадан* гајрылмыш мүвәггәти бинанын әтрафына кениш бир саһәни әһатә едән һасар чәкилмишди (М. С. Ордубади).

Објектин һазырландығы материалы билдирән сөз өз аид олдуғу сөздән әввәл дә һал шәкилчисиз кәлиб ону тә'јин едир, биринчи нөв исми сөз бирләшмәси әмәлә кәтирир:

О, көтүк үстә отуруб *алүминиум* газанчанын ичиндәки хөрәји ачкөзлүклә јејирди (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

5. Ики әшја мүгајисә едилдикдә мүгајисә објекти олан әшјанын ады чыхышлыг һалда дурур.

Мәхмәрдән јумшаг көј отун зәриф хышылтысы... Мухтара һарадан кәлиб чатајды (Б. Бајрамов); *Дағлардан* бөјүкдүр, көјләрдән уча. Бизим өлкәмиздә ифтихар, гүрур (Ашыг Һүсејн).

6. Чыхышлыг һалда олан сөзләр тә'сирли фе'лләрлә бағланыб објектин јерини билдирир.

Мән ахтардығым јени ше'р сәнәтинин илк мүждәсини *сәндән* алдым (М. С. Ордубади); Машаллаһ гоншулугдакы *дүкандан* ушаглары үчүн конфет, печени, һалва, гоз вә фындыг алды (М. Сүлејманов).

7. Әшјалар кејфијјәт, бөјүклүк, кичиклик чәһәтдән сечилдикдә, кејфијјәт көстәрән сөзләр чыхышлыг һалда олур.

Алмаларын *јахшыларындан* бир килограм, армудларын да *бөјүкләриндән* ики килограм алдыг.

Бу вахт чыхышлыг һалда олан сөз өзүндән әввәл јиҹәлик һалда олан сөзү тәләб едир. Чыхышлыг һалда олан сөздән әввәл кәлән сөз чүмләдә иштирак етмәсә дә, нәзәрдә тутулур.

Дадлысындан, һәм дә *бөјүкләриндән* алдыг.

8. *Еһтимәк, динләмәк, сорушмаг, хәбәр алмаг* вә с. фе'лләрин тәләбинә көрә ишләнән чыхышлыг һалда олан сөз објектин ким вә нә васитәсилә мә'лум олдуғуну, үзә чыхарылдығыны билдирир.

Шәрәф анадан онун ким олдуғуну хәбәр алмышам (Б. Бајрамов); Бир нечә дәфә Фиридун бу сиррин сәбәбини *гардашлардан* сорушмаг истәмиш, лакин бурада нә исә онлары әсәбиләшдирән бир һал олдуғуну дујуб сусмушду (М. Ибраһимов).

9. Чыхышлыг һалда олан сөз *данышмаг, сөһбәт етмәк, бәһс етмәк* вә с. фе'лләрлә идарә олунараг һаггында сөһбәт кедән, бәһс едилән објекти билдирир.

Онун охудуғу һәзин маһны—гәдим халг маһнысы—јалныз јаныглы *үрәкдән,* накам *мәһәббәтдән, һичрандан* вә *өлүмдән* бәһс едирди (С. Рәһман); Онлар ушагларынын чүрбәчүр күлмәли *һәрәкәтләриндән, хүсусијјәтләриндән, кәләчәјиндән* сөһбәт едирдиләр (М. Ибраһимов); Сонра *аиләдән, мәишәтдән* данышырдылар (Ј. В. Чәмәнзәминли).

10. *Горхмаг, һүркмәк, утанмаг, ачыгланмаг, чәкинмәк, безмәк, ијрәнмәк, тәнкә кәлмәк, инчимәк, күсмәк, разы галмаг, разы олмаг* вә с. һисси гаврајыш фе'лләрилә идарә олунан чыхышлыг һалдакы сөзләр һәрәкәтин објектини, јахуд онун мејдана чыхмасына сәбәб олан әшјаны билдирир.

Бирдән *өзүм-өзүмдән* горхдум вә рәнкимин саралдығыны көзләримлә көрүр кими олдум (М. Ибраһимов); Бу ағыр сөһбәтә башлајараг, о, үрәјиндә нә *Назлыдан,* нә дә *Сурхајдан* инчимишди... (М. Ибраһимов); Ја мәни тәдарүкчү вәзифәсинә гәбул един, ја да *өзүнүздән* күсүн («Кирпи» журналы); Јүзбашы көзләмәдији бу *чавабдан* даһа да ачыгланды (Ј. В. Чәмәнзәминли).

11. Ишин баш вермәси үчүн көмәкчи олан әшјанын ады чыхышлыг һалда олур.

Бәјим әринин палтарларыны *ипдән* асырды (М. Сүлејманов); *Тавандан* асылмыш бүллур чилчыраглар пар-пар парылдајырды (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Сағ галмыш һитлерчиләр вагонлардан өзләрини јерә атыб, *автоматлардан* сүр'әтли атәш ачмаға башладылар (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

12. Чыхышлыг һалда олан сөзләр һәрәкәтин јерини көстәрир.

Күчәдән һитлерчиләрин нәзарәти алтында завод вә фабрик фәһләләри өтүб кечдиләр (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Кимиси *гапыдан,* кимиси *һасарын үзәриндән* күчәјә атылыр (Ј. Әзимзадә); *Дәрәләрдән* ахан чајларын сәси ешидилирди (Б. Бајрамов).

13. Чыхышлыг һалда олан сөз чүмләдә һаггында сөһбәт кедән субјектин һарадан олдуғуну (һаралы олдуғуну) билдирир вә **кимләрдән? һарадан?** суалларына чаваб олур.

Бир нечәси *Күнләр кәндиндән* иди («Көлкәләр»).

14. Чыхышлыг һалда олан сөз һәрәкәт фе'лләри илә бағланыб һәрәкәтин истигамәтини билдирир.

Мәммәд бәјин дәстәси *архадан* кәлирди (Ј. В. Чәмәнзәминли); Лакин *гаршыдан* кәлән гатар чох сүр'әтлә өтүб кечди (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Елә бу вахт ашағыдан аддым сәсләри ешидилди (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

15. Чыхышлыг һалда олан сөз тә'сирсиз фе'ллә бағланыб објектин мејдана кәлдији конкрет јери билдирир.

Сөз вар ки, *үрәкдән* кәлир, сүзүлүр. Сөз вар ки, орду тәк сәфә дүзүлүр (А ш ы г һ ү с е ј н); Булут кими *көзләримдән* јаш ахды, кечди дәгигәләрим чәтиндән-чәтин (А ш ы г һ ү с е ј н); Күрд Әһмәд Урмија илә Сәлмас јолунун үстүндәки кәдијин әтәјиндә *јанларындан* буғлана-буғлана тәр ахан сары кәһәр атын чиловуну чәкди (М. И б р а һ и м о в).

16. Чыхышлыг һалда олан сөзләр һәрәкәт фе'лләри илә идарә олунараг һәрәкәтин башланғыч нөгтәсини билдирир вә *һарадан?* суалына чаваб олур.

Фөвгәл'адә гонагларын *отелдән* чыхмасы тәблиғатчынын гыса нитгини дајандырды (М. С. О р д у б а д и); Бу гәрарын тә'сири илә Гулу тез *төвләдән* евә гачды (М. И б р а һ и м о в); Вагиф *чадырдан* чыхыб јашыл фәршләр үзәрилә кедирди (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и).

17. Чыхышлыг һалда олан сөзләр иш вә һәрәкәтин башландығы вахты билдирир.

Әчаба, сән мәни *ушаглыгдан* танымырсанмы? (М. С. О р д у б а д и). Дүшмән бир *нечә саатдан* сонра шәһәрә кирәчәкдир (М. С. О р д у б а д и), Сән дә *кәлән күндән* дүшмүсән гоз ағачынын үстүнә (Б. Б а ј р а м о в).

18. Чыхышлыг һалда олан сөзләр бә'зән сәбәб дә билдирир. Мүәјјән һадисәјә, әһвалата сәбәб оланы билдирән објектин ады чыхышлыг һалда ола биләр.

Амма бир иш дә вар ки, бу хәстәлик *чадунун тә'сириндән* олдуғу үчүн чох аз бир вахт чәкәчәк... («Көлкәләр»); *Командирин горхусундан* һеч бир шеј еләмәдим (М и р Ч ә л а л); Гыш дүшүр, дағда һејван *сојугдан* гырылырды (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и).

19. Чыхышлыг һалда олан сөз бирләшмәсиндә бә'зән мигдар да билдирилир.

Гоншум шкафдан дүшүб әзилмиш, *килодан* артыг киләнар мүрәббәси илә долу бәрнинин гырыгларыны хәкандаза јыға-јыға башыны галдырды (Б. Б а ј р а м о в); Кәримин һәр ај *үч мин манатдан* аз олмајан маашы мадди еһтијачларыны тамамилә өдәјирди (М. И б р а һ и м о в).

20. Чыхышлыг һалда олан сөзләр ишин башланғыч нөгтәсини дә билдирир.

— *Биләчәридән* данышырдым (М. С. О р д у б а д и).

Чыхышлыг һалда олан сөзләр *габаг, әввәл, сонра, бәри, башга, кејри, өтрү* гошмалары илә фе'лләрин идарәсинә табе олур. Бу гошмалар чыхышлыг һалда олан сөзләрә мүәјјән мә'на хүсусијјәти дә верә билир (Б а х: «Гошма» бәһси).

Һал шәкилчиләринин әсас вәзифәси грамматик әлагәләри билдирмәкдир. Бунунла бәрабәр јөнлүк вә јерлик һалларда олдуғу кими, чыхышлыг һалда да һал шәкилчиси гәбул етмиш бир сыра сөзләр лексикләшә билир. Онлар семантик вәзифәсинә көрә чыхышлыг һалда олан сөзләрдән фәргләнир. Белә сөзләр һәрәкәтин тәрзини билдирир вә зәрфлик олур. М ә с.: *бирдән, јенидән, бәркдән, күндән-күнә, ағыздан-ағыза* вә с.

Беләликлә, чыхышлыг һал дилимиздә исимләрин ән чох ишләнән һал формаларындан бири олуб, кениш мә'на даирәсинә маликдир.

ИСИМЛӘРИН ҺАЛЛАНМАСЫНДА ФОНЕТИК ҺАДИСӘЛӘР

Исимләр һалланаркән ашағыдакы фонетик һадисәләр өзүнү көстәрир:

1. Сону **к, г** сәсләри илә битән сөзләр тәкдә һалландыгда јиҗәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларда сөзүн ахырындакы **к** сәси **ј** сәсинә, **г** сәси исә **ғ** сәсинә кечир: *инәк, инәјин, инәјә, инәји; отаг, отағын, отаға, отағы* вә с.

Сону **к, г** сәсләри илә битән, дилимизә башга дилләрдән кечән сөзләр һалландыгда һәмин фонетик һадисә баш вермир: *үфүг, үфүгүн, үфүгә, үфүгү, иттифаг, иттифагын, иттифага, иттифагы; техник, техникин, техникә, техники; мајак, мајакын, мајака, мајакы* вә с.

2. Сону **х** сәси илә битән ики вә даһа артыг һечадан ибарәт олан *Јевлах, Газах, чанах* вә с. сөзләр һалланаркән сөзүн сонундакы **х** сәси јиҗәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларда **ғ** сәсинә кечир: *Газах, Газағын, Газаға, Газағы; Јевлах, Јевлағын, Јевлаға, Јевлағы* вә с.

3. *Оғул, синиф, бојун, кејим, фикир* кими бир сыра икиһечалы сөзләр һалланаркән сөзүн сон һечасындакы саит сәс јиҗәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларда дүшүр. Чүнки белә сөзләр һалландыгда вурғу сөзүн сон һечасындан һал шәкилчисинин үзәринә кечир, вурғусуну итирән гыса саит исә дүшүр: *синиф, синфин, синфә, синфи; оғул, оғлун, оғла, оғлу* вә с.

4. *Су* сөзү һалланаркән јиҗәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларда бу сөздәки көк вә һал шәкилчиси арасына **ј** сәси артырылыр.

Һәмин сөз тарихән **суб//сув** шәклиндә олмушдур. Мүасир түркмән дилиндә инди дә **сув** шәклиндә ишләнир. Дилимиздә исә *сувармаг, сувамаг, суваг* сөзләринин тәркибиндә галыр. Һәмин сөзүн јиҗәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларда **ј** сәсини гәбул етмәсини көкдәки гәдим **в** сәсинин бәрпа олунмасы вә онун ј сәсинә кечмәси һадисәси һесаб етмәк олар.

ИСИМЛӘРИН ГУРУЛУШЧА НӨВЛӘРИ

Азәрбајчан дили грамматикаларында нитг һиссәләри, о чүмләдән исимләр ән'әнәви олараг гурулушча үч јерә бөлүнүр[55]: садә, дүзәлтмә, мүрәккәб. Мүрәккәб исимләрин мүхтәлиф үсулларла һазыр дил материалларындан дүзәлдилдијини вә принсип е'тибарилә морфоложи јолла сөздүзәлтмәдән фәргләнмәдијини нәзәрә алыб, онлары да дүзәлтмә исимләр ады алтын-

[55] Б а х: «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» I һ., Морфолокија, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрijjаты, 1960, сәһ. 34.

да изаһ етмәк лазымдыр. Бу һеч бир долашыглыға сәбәб олмаз, әксинә, мәсәләнин елми изаһына көмәк едәр.

Азәрбајҹан дилиндә исимләр структур-семантик[56] чәһәтдән ики група ајрылыр: садә исимләр; дүзәлтмә исимләр.

Садә исимләр

Исимләрин хејли һиссәсини садә исимләр тәшкил едир. Садә исимләр бир вә бир нечә һеҹалы ола биләр. Бу исимләрин хејли һиссәси инсан мәишәтинин зәрури атрибуту олараг гәдим дөврләрдә јаранмыш вә дилин әсас лүғәт фондунун әсасыны тәшкил едир. Белә исимләрин ашағыдакы нүмунәләрини көстәрмәк олар: *су, даг, чај, күн, даш, гуш, баш, әл, јол, ил, ај, гыш, јаз, јај* вә с.

Дилин мүасир вәзијјәтиндә тәкһеҹалы һесаб едилән бу сөзләрин әразі чәһәтдән бир-биринә јахын олмајан башга түрк дилләриндә азаҹыг фонетик фәрглә ишләнмәси дә онларын гәдимлијини көстәрир. Дилин өзәјини тәшкил едән вә вахты илә ваһид мә'нада анлашылан бу сөзләрдән сонралар күлли мигдарда јени сөзләр јаранмыш, јени анлајышларын ифадәси үчүн сөз өз илк мә'насыны сахламагла јанашы, јени мә'налар газанмышдыр.

Лакин сөзүн тәкһеҹалы олмасы онун дилдә фәалијјәтинин гәдимлији үчүн һәмишә әсас ме'јар ола билмир. Мүасир дилимиздә, һәтта диалектләримиздә дә ишләнән тәкһеҹалы *стол, стул, шкаф, ток* вә с. сөзләр дилимизин өзүнә мәхсус олмајыб, нисбәтән сон дөврләрдә рус дилиндән алынмышдыр.

Дедикләримизи јекунлашдырараг гејд едәк ки, Азәрбајҹан дилиндә мүасир дил бахымындан көк вә шәкилчијә ајрылмајан бүтүн исимләр (алынма исимләр дә) көк исимләр һесаб олунмалыдыр. Башга дилләрдән алынмыш исим, һәмин дилдә дүзәлтмә олмасындан асылы олмајараг дилимизә шәкилчи илә бирликдә садә сөз кими кәлдијиндән вә Азәрбајҹан дили системиндәки вәзијјәтинә әсасән садә һесаб олунмалыдыр (*совхозлар, колхоз, самавар, күмраһ, дүлкәр* вә с.).

Дүзәлтмә исимләр

Азәрбајҹан дили исимләринин әсас бир һиссәсини дә дүзәлтмә исимләр тәшкил едир. Дүзәлтмә исимләрин јаранмасы сөз јарадычылығы просеси илә сых шәкилдә бағлы олуб, онун ајрылмаз һиссәсини тәшкил едир. Сон заманлар совет дилчилијиндә сөз јарадычылығыны дил һадисәси кими грамматикадан

[56] Структур чәһәт дедикдә, биз дил ишарәсинин форма әламәтини, семантик чәһәт дедикдә, дил ишарәсинин лингвистик чәһәтдән мә'наллы һиссәләрә бөлүнмәсини нәзәрдә тутуруг. Јә'ни бир груп исимләр мүхтәлиф фонемләр комбинасијасындан тәшкил олунараг грамматик мә'на дашыјан һиссәләрә бөлүнмәдији һалда, дикәр груп исимләр грамматик мә'на дашыјан һиссәләрә—көкә вә шәкилчиләрә асанлыгла ајрыла билир; һәм дә бу ајрылмаја мүасир дил бахымындан јанашылмалыдыр.

тамамилә кәнар едән фикир јаранмышдыр.[57] Әлбәттә, мәсәләни бу шәкилдә гојмаг доғру дејилдир. Лакин сөз јарадычылығынын грамматик вә лексик изаһы бир гәдәр дәгигләшдирилмәлидир.

Сөз јарадычылығынын грамматик бахымдан тәдгигиндә әсас фикир дүзәлтмә сөзүн формал тәһлилинә верилир. Мүәјјән нитг һиссәсинин формалашмасы, сөзүн гурулушу вә тәркиби өн планда дурур. Форманын семантик вә функсионал тәрәфи тәдгигатчыны о гәдәр дә марагландырмыр.

Сөз јарадычылығынын лексик бир категорија кими тәдгигиндә исә формаларын лексик-семантик груплашмасынын тәсвири вә гејри-грамматик үсулларла јени лексик ваһидләрин јаранмасы әсас көтүрүлүр (сөзләрин мәчази мә'насы, омонимләрин јаранмасы, хүсуси исимләрин үмуми исимләрә кечмәси вә с.). Рус дилинин академик грамматикасында дүзәлтмә сөзләрин морфоложи бир категорија кими тәдгигиндән данышыларкән гејд едилир ки, морфолокија сөзүн кениш мә'насында өз тәдгигат објектинә тәкчә сөзләрин форма дүзәлтмә үсулларыны (бураја сөз дәјишдирмә дә дахилдир) дејил, һәм дә сөз јардычылығыны, јә'ни сөз јаратма үсулларыны да дахил етмәлидир[58].

Бу нөгтәи мүддәа ејнилә Азәрбајҹан дилинә дә аид едилә биләр.

Башга түрк дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајҹан дилиндә дә дүзәлтмә исимләр үч үсулла әмәлә кәтирилир:[59]

1) морфоложи (синтетик) үсул;
2) синтактик (аналитик) үсул;
3) лексик-синтактик-морфоложи үсул (субстантивләшмә).

Морфоложи үсулла исим јаратма просесиндә адларла јанашы, фе'л әсаслары да фәал рол ојнајыр. Бу чәһәтдән исим дүзәлдән шәкилчиләр әсаслы шәкилдә диференсиаллашмышдыр. Јә'ни бир груп шәкилчиләр јалныз адлардан, бир груп шәкилчиләр исә јалныз фе'лләрдән исим дүзәлтмәјә хидмәт едир.

Морфоложи үсулла дүзәлән исимләр

Морфоложи үсулла исимләр мүстәгил сөз көкләринә мүхтәлиф сөздүзәлдичи шәкилчиләрин артырылмасы илә әмәлә кәти-

[57] Бах: А. И. Смирнитцкий. Лексикология английского языка, М., 1956; Јенә онун. Лексикология современного английского языка, М., 1959; А. В. Исаченко. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология, ч. I, Братислава, 1954 вә с.

[58] «Грамматика русского языка», т. I, Изд-во АН СССР, М., 1960, сәһ. 15.

[59] А. Н. Кононов. Сөз јарадычылығынын морфоложи вә синтактик үсуллардан әлавә, фонетик вә семантик үсулларыны да гејд едир. О. фонетик үсулу ики јерә бөлүр: а) Сәсләрин әвәзләнмәси јолу илә: көр-көз; б) Тәләффүз јолу илә дүјмә-дүјмә, сүзмә-сүзмә. Семантик үсулда көпнә сөзләр јени мә'на газанараг ишләнир. Мәс.: «ханым» инди гадынлара һөрмәт әламәти олараг «ханым» дејә мүрачиәт олунур.

Бах: Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд-во АН СССР, М.-Л., 1960, сәһ. 104.

рилир. Азәрбајҹан дилиндә, бир гајда олараг, сөздүзәлдичи шәкилчи сөзүн сонуна артырылыр. Исим дүзәлдән шикилчиләр әсас вәзифәләринә көрә ејни мәгсәдә хидмәт етсәләр дә, ишләклик даирәсинә, дүзәлтдикләри сөз групларына көрә фәргләнир. Бу чәһәтдән исим дүзәлдән шәкилчиләри мәһсулдар, аз мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар олмагла үч група бөлмәк олар.

Мәһсулдар шәкилчиләр јени исим јаратма просесиндә фәал рол ојнајыр, мүтәмади олараг дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирир вә мүасир дил материалларында сөздән асанлыгла ајрыла билир.

Аз мәһсулдар шәкилчи дә дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирмәк үчүн сөз јаратма просесиндә иштирак едир, лакин јени сөз јаратмаг нөгтеји-нәзәриндән мәһсулдар шәкилчиләрдән кәмијјәт вә кејфијјәтчә фәргләнир.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләр вахтилә сөз јарадычылығында фәал рол ојнамасына бахмајараг, дилин мүасир вәзијјәтиндә јени лүғәти ваһид јаратмыр, һәм дә сөз көкүнүн семантикасына хәләл кәтирмәдән көкдән ајрыла билмир.

Јухарыда дедијимиз кими, исим дүзәлдән шәкилчиләри гошулдуғу сөз групларына (нитг һиссәләринә) көрә дә ики јерә бөлмәк олар[60].

I. Адлардан исим дүзәлдән шәкилчиләр.
II. Фе'лләрдән исим дүзәлдән шәкилчиләр.

I. АДЛАРДАН ИСИМ ДҮЗӘЛДӘН ШӘКИЛЧИЛӘР

Азәрбајҹан дилиндә адлардан исим әмәлә кәтирмәк үчүн ашағыдакы сөздүзәлдичи шәкичиләрдән истифадә едилир:

-чы//-чи//-чу//-чү шәкилчиси васитәси илә. Бу шәкилчи Азәрбајҹан дилинин бүтүн дөврләриндә мәһсулдар олуб, додаг вә дамаг аһәнкинә ујғун олараг дөрд вариантда ишләнир. Исим, сифәт, сај вә фе'ли исимләрә гошуларағ мүхтәлиф мә'налы исимләр әмәлә кәтирир.

1. И с и м д ә н д ү з ә л ә н л ә р: **-чи...** шәкилчиси әшја, пешә, мәшғулијјәт, јер билдирән сөзләрә гошуларағ мүхтәлиф мә'налы исимләр дүзәлдир:

а) мүәјјән бир саһәдә фәалијјәт көстәрәнләри билдирән симләр; м ә с.: *тракторчу, комбајынчы, балыгчы, көмәкчи, тарихчи, әдәбијјатчы, памбыгчы, чөрәкчи, топчу, үзүмчү, гојунчу* вә с.

б) мүәјјән сәчијјәви хүсусијјәтлә башгаларындан фәргләнән шәхс мә'налы исимләр дүзәлдир; м ә с.: *јаланчы, лағлағычы, идманчы, күләшчи* вә с.

в) мүәјјән чәмијјәтин, ичтимаи тәшкилатын иштиракчысы, үзвү олан исимләр дүзәлдир; м ә с.: *колхозчу, динамочу, партијачы, комсомолчу* вә с.

[60] Мүг. ет: «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», I һ., Бакы, 1960, сәһ. 35.

г) мүчәррәд мә'налы исимләрә гошуларағ һәмин просеслә мәшғул оланлары ифадә едән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *тәблиғатчы, тәшвигатчы, әкинчи, бичинчи, ишғалчы, мүстәмләкәчи* вә с.

д) мүвәггәти вәзијјәтдә олан шәхси билдирән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *јолчу, мә'рузәчи, шикајәтчи, чағырышчы* вә с.

2. С а ј д а н д ү з ә л ә н л ә р.

-чы... шәкилчиси бә'зи мигдар сајларына гошуларағ мүәјјән чәһәтдән фәргләнән (вә ја вахтилә фәргләнмиш) инсан дәстәсинин үзвү, јахуд һәмин мигдарда манат һесабы илә пула малик олан шәхс билдирилир:[61] *милјончу, бешинчи.*

Әсасән, исим вә сај көкләриндән исим дүзәлдән **-чи...** шәкилчиси бә'зән сифәт вә фе'ли исимләрә[62] дә гошулуб шәхс мә'налы исим дүзәлдир; м ә с.: *ә'лачы, говурмачы, чалғычы, јазычы* вә с.

Јухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, мүхтәлиф мә'налы исим јарадан **-чы...** шәкилчиси јаратдығы бүтүн јени исимләрә шәхс анлајышы верир. Чох күман ки, бу, **-чи...** шәкилчисинин мәншәји илә әлагәдардыр.

Бир гајда олараг, шәхс мә'налы исим дүзәлдән бу шәкилчи дилимиздә бир сыра топонимик адларын јаранмасында да иштирак едир; м ә с.: *Сабунчу, Дәвәчи, Гурбанчы*[63] вә с.

-лыг//-лик//-луг//-лүк шәкилчиси васитәси илә. Истәр терминоложи лексикада, истәрсә дә әсас лүғәт фондуна дахил олан јени сөзләр јарадылмасында фәал рол ојнајан бу шәкилчи дә додаг вә дамаг аһәнкинә ујғун олараг дөрд вариантда јазылыр. Бу шәкилчи дилимизин мүасир, истәрсә дә әввәлки дөврләриндә чох мәһсулдар олмушдур.[64]

-лыг... шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәтирилән исимләр һәм сөз көкләринә, һәм дә мә'наларына көрә фәргләнир.

1. И с и м д ә н д ү з ә л ә н л ә р.

а) шәхс анлајышы ифадә едән исимләрдән мүчәррәд мә'налы јени исимләр дүзәлдир; м ә с.: *достлуг, адамлыг, танышлыг, гардашлыг* вә с.

б) инсан бәдәнинин мүәјјән үзвүнү ифадә едән сөзә гошуларағ конкрет мә'налы исим дүзәлдир; м ә с.: *башлыг, дизлик, көзлүк.*

в) гошулдуғу сөз көкүнүн ифадә етдији әшјанын чохлуг тәшкил етдији јери билдирән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *ағачлыг, дағлыг, мешәлик, гумлуг, дашлыг, алмалыг, үзүмлүк* вә с.

г) вәзијјәт, пешә ады ифадә едән исимләрдән даһа үмуми вә мүчәррәд мә'налы исимләр дүзәлдир; м ә с.: *усталыг, мүәллимлик, һәкимлик, дәрзилик, мүһәндислик, гадынлыг, кишилик, гызлыг* вә с.

[61] Б а х: «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», сәһ. 36.

[62] Адлардан исим дүзәлдән бу шәкилчи Азәрбајҹан дилиндә јалныз бир фе'лә гошуларағ фе'лин ифадә етдији һәрәкәтлә мәшғул олан шәхси билдирир.

[63] Шамахы рајонунда кәнд адыдыр.

[64] Бах: Һ. М и р ә ә з а д ә. Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы. Бакы, 1962, сәһ. 93.

2. Сифәтдән дүзәлән лә р.

а) кејфијјәт, әламәт, рәнк билдирән сифәтләрдән мүчәррәд мә'налы исимләр дүзәлдир; м ә с.: *шадлыг, дарлыг, ширинлик, ачылыг, узунлуг, гысалыг, әјрилик, тәмизлик, зәифлик, гаранлыг, гырмызылыг* вә с.

б) рәнк билдирән сифәтә гошуларағ хәстәлик ады билдирән конкрет исим дүзәлдир; м ә с.: *сарылыг.*

в) рәнк билдирән сифәтләрә гошуларағ һәмин рәнкдә олан әшјаларын чох олдуғу јери ифадә едән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *јашыллыг, көјлүк.*

3. Сајдан дүзәлән лә р. **-лыг...** шәкилчиси бә'зи мигдар сајларына гошуларағ атрибутив сәчијјәли конкрет әшја билдирән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *үчлүк, бешлик, онлуг, ијирмибешлик, әллилик, јүзлүк.*

4. Әвәзликдән дүзәлән лә р. **-лыг...** шәкилчиси шәхс әвәзликләринә гошуларағ мүчәррәд мә'налы исимләр дүзәлдир; м ә с.: *мәнлик,*[65] *сәнлик, бизлик* вә с.

-лыг... шәкилчиси-**маз** шәкилчили сифәтләрдән дә мүчәррәд әламәт ифадә едән исим әмәлә кәтирир; м ә с.: *сајмазлыг, барышмазлыг, ганмазлыг, динмәзлик* вә с.

-лыг шәкилчиси јухарыдакы көстәриләнләрдән әлавә, исим вә сифәт дүзәлтмәјә хидмәт едән ашағыдакы шәкилчиләрдән сонра да ишләнәрәк јени исим дүзәлдир.

1) **-чы//-чи//-чу//-чү**[66] шәкилчиси илә дүзәлмиш шәхс, пешә билдирән исмә гошуларағ кениш мә'нада мүәјјән фәалијјәт саһәсини ифадә едән исим дүзәлдир; м ә с.: *памбыгчылыг, гојунчулуг, мешәчилик, үзүмчүлүк* вә с.

2) **-даш** шәкилчиси илә дүзәлмиш шәхс анлајышы ифадә едән исмә гошуларағ мүчәррәд исимләр дүзәлдир; м ә с.: *јолдашлыг, әмәкдашлыг, вәтәндашлыг* вә с.

3) **-лы// -ли// -лу// -лү** шәкилчиси илә дүзәлмиш әламәт билдирән сифәтләрә гошуларағ мүчәррәд мә'налы исимләр дүзәлдир; м ә с.: *көнүллүлүк, савадлылыг* вә с.

4) **-кеш, -ист; -ик** шәкилчиси илә дүзәлмиш шәхс анлајышы ифадә едән бир нечә исмә гошуларағ мүчәррәд мә'нада пешә фәалијјәт билдирән исим әмәлә кәтирир; м ә с.: *малакешлик, машинистлик, публисистлик академиклик* вә с.

[65] «Мәнлик» һәм дә «ләјагәт» мә'насында ишләнир.

[66] **-чи-лик** шәкилчисини мүрәккәб гурулуша малик-**чилик** шәкилчисиндән фәргләндирмәк лазымдыр. Мүрәккәб-**чилик** шәкилчиси гошулдуғу сөздә тәркиб һиссәләринә парчаландыгда,-**чи** шәкилчиси һеч бир јени сөз јаратмыр, јени сөз **-чи...** илә-**лик...** шәкилчисиндән јаранып; м ә с.: *касыбчылыг, пешманчылыг, дүшмәнчилик, чобанчылыг* вә с. Буна көрә дә бу гәбил сөзләрдәки **-чи** вә **-лик** шәкилчиләринә мүстәгил шәкилчи кими дејил, мүрәккәб гурулушлу-**чилик** шәкилчиси кими бахылмалыдыр. **-чылыг...** мүрәккәб шәкилчи кими Азәрбајчан дилиндә XIX әсрин сонларындан формалашмаға башламышдыр. Бу шәкилчи илә дүзәлмиш исмә анчаг XVIII әсрдә Вагифин дилиндә раст кәлинир. Бах: Һ. Мирзәзадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 98.

5) **-ычы//-ичи//-учу//-үчү** шәкилчиси илә дүзәлмиш бир груп фе'ли исимләрә гошуларағ мүчәррәд шәкилдә пешә, просес ифадә едән исим дүзәлдир; м ә с.: *сүрүчүлүк атычылыг, гуручулуг* вә с.

Бир груп сифәт дүзәлдән шәкилчиләрдән **(-сыз...;-ча;-чаг...; -кын...;)** сонра гошуларағ мүчәррәд әламәт, кејфијјәт, вәзијјәт ифадә едән исимләр дүзәлдилир; м ә с.: *үмидсизлик, кејфијјәтсизлик, ағылсызлыг, балачалыг, утанчаглыг, биткинлик, тутгунлуг, долғунлуг* вә с.

Мүхтәлиф нитг һиссәләринә мәнсуб олан садә сөз көкләриндән исим дүзәлдән **-лыг...** шәкилчисинин ишләнмә даирәси даһа кениш олуб, бир сыра мүрәккәб сөз групларындан вә фразеоложи ваһидләрдән дә јени исимләр дүзәлтмәјә хидмәт едир; м ә с.: *хошбәхтлик, гарынгулулуг, мешәбәјилик, үзкөрәнлик, әлиәјрилик, үзүгаралыг, ачкөзлүк, күнүгаралыг* вә с.

-лы// -ли// -лу// -лү шәкилчиси васитәсилә. Додаг вә дамаг аһәнкинә көрә дөрд вариантда ишләнән бу шәкилчи Азәрбајчан дилиндә мәһсулдар шәкилчи кими сифәт дүзәлтмәјә хидмәт едир. Лакин **-лы...** шәкилчисинин вәзифәси тәкчә сифәт дүзәлтмәклә мәһдудлашмајыб, бир груп исимләрә гошуларағ етник чоғрафи мәнсублуг, даими вә јахуд мүвәггәти јашајыш јери, тәхәллүс ифадә едән исимләр дә дүзәлдир.

а) кениш мә'нада чоғрафи әразини ифадә едән хүсуси исимләрә гошуларағ һәмин әразидә јашајан шәхси ифадә едән үмуми исимләр дүзәлдир;[67] м ә с.: *кәнчәли, бакылы, ағдамлы, дағыстанлы, кәлбәчәрли, муғанлы, кәндли, түркијәли* вә с.

б) инсан адларына гошуларағ фамилија, тәхәллүс ифадә едән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *Мәммәдли, Султанлы, Әләкбәрли Гурбанлы* вә с.

в) топонимик адлара гошуларағ, тәхәллүс билдирән хүсуси исимләр дүзәлдир; м ә с.: *Гарабағлы, Көјчајлы, Гафгазлы, Новрузлу, Дағыстанлы* вә с.

г) бир нечә сөзә бирләшәрәк мәнсубијјәт, малик олмаг анлајышы ифадә едән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *евли, ганадлы* (биолокија), *онурғалылар* вә с.

-лаг шәкилчиси васитәсилә. Јалныз бир вариантда ишләнән бу шәкилчи истәр тарихән, истәрсә дә мүасир дилимиздә аз мәһсулдар олуб, бир нечә исмә гошуларағ, мәкан анлајышлы исим дүзәлдир; м ә с.: *гышлаг, јајлаг, отлаг, чајлаг, ојлаг.*

Г е ј д,-а+**лаг** шәкилчиси бир нечә фе'лә гошуларағ јени исим дүзәлдир; м ә с.: *јаталаг, шапалаг, сапалаг* (әрзаг сапалағы) вә с.

-кил шәкилчиси васитәсилә. Стабил фонетик формаја малик олан аз мәһсулдар **-кил** шәкилчиси мәһдуд даирәдә ишләнәрәк бир сыра хүсуси вә еләчә дә үмуми исимләрдән мүәјјән бир

[67] Бу, **-лы...** шәкилчисинин тарих е'тибарилә ән гәдим мә'насыдыр. Бах: Һ. Мирзәзадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 108.

аиләнин (топлулуг һалында), групун башчысыны ифадә едән исимләр дүзәлдир Бу шәкилчи әсасән гоһумлуг терминләринә гошулур; м ә с.: *атамкил, анамкил, бачымкил, гардашымкил, дајымкил, Әликил, Һүсејнкил* вә с.

Бу шәкилчинин гошулдуғу сөз мүәјјән груп шәхси ифадә етмәклә јанашы, һәмин шәхсләрин јерләшдији мәкан анлајышыны да еһтива едир; м ә с.: Мән дүнән *анамкилә* кетмишдим, *Әликилдә* дүнән тој иди вә с.

-ы// -и// -у//-ү ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и л ә. Азәрбајчан дилиндә дөрд вариантда ишләнән бу шәкилчи, мүасир дилдә исим дүзәлтмә вәзифәсинә көрә[68] аз мәһсулдар олуб, бир нечә сөздән јени исим дүзәлдир; м ә с.: «Чобаны», Вағзалы», туршу, ширни (конфет мә'насында), «Газағы», «Симузәри» вә с.

-ы... шәкилчиси бир груп топонимик адлара гошуларағ тәхәллүс билдирән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *Ширвани* (Бәһәр), *Ширвани* (С. Әзим), *Зәрдаби* (Һәсәнбәј), *Тәбризи* (Сәһиб).

Бә'зи түркологлар бу шәкилчидән данышаркән көстәрирләр ки, түрк дилләринин чәнуб-гәрб групунда ишләнән... Иран дилләриндән алынмыш **-ы...** шәкилчиси өз мәншәјиндән фәргли олараг Азәрбајчан дилиндә исим дејил, сифәт вә бә'зән дә зәрф дүзәлтмәјә хидмәт едир[69].

Азәрбајчан дилинә аид дејилмиш бу фикир бир гәдәр дәгиг дејилдир. Јухарыда һаггында данышдығымыз **-ы...** шәкилчиси илә јаранмыш сөзләрин (кәмијјәт е'тибарилә аз да олса) исим олмасы вә үмумхалг данышыг дилиндә ишләнмәси шүбһәсиздир. Бундан әлавә, һәмин шәкилчи бир сыра фе'л көкләриндән дә исим дүзәлдир; м ә с.: *горху, чәки, өлчү* вә с. Күман етмәк олар ки, бу шәкилчи түрк мәншәлидир вә онун исим дүзәлтмәк вәзифәси сонралар мәһдудлашмышдыр.

Азәрбајчан дилиндә адлардан исим әмәлә кәтирән бир груп шәкилчиләр дә вардыр ки, јалныз бир нечә сөзә гошуларағ исим дүзәлдир. Бу шәкилчиләрин хејли бир һиссәси башга дилләрдән алынан сөзләрин тәркибиндә дилимизә кечмишдир. Ишләклик даирәси е'тибарилә мәһдуд олан шәкилчиләр ашағыдакылардыр:

1) **-еј** шәкилчиси. Бир нечә исмә гошуларағ чәһәт вә ја мәкан билдирән исим дүзәлдир; м ә с.: *күнеј, гүзеј*.

2) **-кәр** шәкилчиси. Бу шәкилчи бир нечә сөзә гошуларағ**чи...** шәкилчисинин еквиваленти кими пешә, сәнәт ифадә едән исим дүзәлдир; м ә с.: *мискәр, чилинкәр, зәркәр*.

3) **-дар** шәкилчиси. Бир нечә садә исимә гошуларағ јени исим дүзәлдир; м ә с.: *евдар, әмәкдар, мәһсулдар, гулдар*.

4) **-бан** шәкилчиси. Бә'зи исим көкләринә гошуларағ шәхс анлајышы ифадә едән исим дүзәлдир; м ә с.: *бағбан*.

[68] Бу шәкилчи Азәрбајчан дилиндә фәал олараг рәнк билдирән сифәт дүзәлдир.

[69] Э. В. С е в о р т я н. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, Изд-во «Наука», М., 1966, сәһ. 157.

5) **-баз** шәкилчиси. Бу шәкилчи Азәрбајчан дилинә хас олан **-чы//-чи//-чу//-чү** шәкилчисинин семантик еквиваленти олуб, бир груп сөзләрдән шәхс анлајышлы исимләр дүзәлдир; м ә с.: *ашбаз, ојунбаз, кәндирбаз, сөзбаз, гумарбаз* вә с.

6) **-шүнас** шәкилчиси. Бу шәкилчи дә **-чы...** шәкилчисинин синонимидир. Бир нечә сөзә гошуларағ ихтисас, пешә билдирән исим дүзәлдир; м ә с.: *дилшүнас, әдәбијјатшүнас, шәргшүнас, торпагшүнас* вә с.

7) **-хана** шәкилчиси. Бир груп сөзә гошуларағ сөз көкүндә ифадә олунан әшјанын јерини билдирән исим дүзәлдир; м ә с.: *китабхана, кабабхана, хинкәлхана, јатагхана, тојхана.*

8) **-даш** шәкилчиси. Бир вариантда ишләнән бу шәкилчи (тарихән бу шәкилчинин **-таш, -диш** вариантлары да олмушдур) Азәрбајчан дилиндә аз мәһсулдар олуб, бир груп сөзләрә гошуларағ башгалары илә үмуми әламәтләрә малик олан шәхс анлајышлы исим дүзәлдир. Үмуми әламәт дедикдә мәкан, заман, сосиоложи вәзијјәт вә хүсусијјәт охшарлығы, јахынлығы нәзәрдә тутулур; м ә с.: *јолдаш, силаһдаш, мәсләкдаш, әмәкдаш, сирдаш.*

-даш шәкилчиси һәмчинин мүәјјән бир әшјанын сахландығы јери билдирән исим дә дүзәлдир; м ә с.: *патрондаш.*

-ылты// -илти// -улту// -үлтү ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и л ә. Додаг вә дамаг аһәнкинә ујғун олараг дөрд вариантда ишләнилән бу шәкилчи гошулдуғу сөз групларына көрә исим дүзәлдән шәкилчиләр ичәрисиндә хүсусијјәт тәшкил едир. Белә ки, **-ылты...** шәкилчиси хүсуси груп дил ваһидләринә, сәс тәглиди сөзләрә гошуларағ кениш мә'нада просесин адыны билдирән исимләр дүзәлдир. Гошулдуғу сөзләрдән фәргли олараг, **-ылты...** шәкилчиси јаратдығы јени исимләрә луғәви мә'на верир; м ә с.: *вызылты, выјылты, мышылты, гығылты инилти, кумбулту, курулту, дызылты, фышылты, тыггылты* вә с.

II. ФЕ'ЛДӘН ИСИМ ДҮЗӘЛДӘН ШӘКИЛЧИЛӘР

Азәрбајчан дилиндә исимләрин бөјүк бир гисми фе'л көкләринә мүәјјән сөздүзәлдичи шәкилчиләрин артырылмасы илә әмәлә кәтирилир. Бу шәкилчиләр мүхтәлиф семантикалы исимләр јаратмаға хидмәт едир. Мүасир дилимиздә ашағыдакы шәкилчиләр васитәсилә фе'л көкләриндән исим дүзәлир.

-ыш// -иш// -уш// -үш ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и л ә. Фе'лин гаршылыг нөвүнүн әламәти илә омоним олан бу шәкилчи бир груп фе'лләрә гошуларағ мүхтәлиф мә'налы исимләр дүзәлдир.

а) һәрәкәтин адыны билдирән исимләр; м ә с.: *јүрүш, јериш, үчуш, доғуш, күлүш, топланыш, титрәјиш* вә с.

б) просеси вә һәрәкәтин нәтичәсини билдирән исимләр; м ә с.: *вуруш, дөјүш, таныш, дүзәлиш, јығыш.*

в) һәрәкәтин һәм адыны, һәм дә нәтичәсини бирликдә ифадә едән исимләр; м ә с.: *анлајыш, билдириш, гаврајыш, гуртулуш, јалварыш, јүксәлиш, партлајыш, кириш, чыхыш* вә с.

г) үсул, тәрз билдирән исимләр[70]; м ә с.: *дуруш, јериш, отуруш, бахыш, јашајыш* вә с.

д) **-ыш...** шәкилчиси бә'зән фе'л көкүнә дејил, мәчһул нөвүн шәкилчисиндән сонра артырылараг исим әмәлә кәтирир; м ә с.: *бурахылыш, доғулуш, дејилиш, ачылыш* вә с.

-ыш... шәкилчиси дилдә ики вәзифә (сөздәјишдиричи вә сөздүзәлдичи) дашымасына, тарихән ән гәдим шәкилчиләрдән олмасына бахмајараг, мүасир дилимиздә өз мәһсулдарлығыны зәифләтмәмишдир. Бу шәкилчидән һәтта бир сыра ән јени сөзләрин (неолоқизмләрин) дүзәлмәсиндә дә истифадә олунур; м ә с.: *чыхарыш, арајыш, билдириш, чағырыш, јүксәлиш, бурахылыш, топланыш* вә с.

-ма//-мә ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и л ә. Азәрбајчан дилиндә вә оғуз групундан олан башга түрк дилләриндә фе'л көкләриндән исим дүзәлдән **-ма...** шәкилчиси грамматикләшмәјә доғру инкишаф јолу кечмиш вә мүасир дилдә ики функсијалы, јә'ни омоним сәчијјәли шәкилчи кими таныныр. Мә'лум олдуғу кими, бу шәкилчи фе'лин инкарлыг категоријасынын әламәти, бә'зи фе'ллөрдә **-маг** шәкилчисинин галығы вә нәһајәт, фе'л көкләриндән исим дүзәлдән полисемантик шәкилчи кими һазырда да фәаллығыны мүһафизә етмишдир.**-ма...** шәкилчиси сөздүзәлдичи форма кими ичтимаи вә елми терминләр јарадылмасында даһа фәал рол ојнајыр. Башга дилләрдән тәрчүмә ишиндә дә**-ма...** шәкилчиси кениш фәалијјәт көстәрир. Сөздүзәлдичи шәкилчи кими **-ма, -мә** формасынын јаратдығы исимләр мә'нача мүхтәлифдир. Онлары ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар.

а) **-ма//-мә** шәкилчиси бә'зи тә'сирли вә тә'сирсиз фе'л көкләринә гошуларағ, просесин кедишини ифадә едән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *варланма, битишмә, балталама, анлама* вә с.

-ма... шәкилчиси бу мә'на вариантына дахил олан исимләрин бир групуна ичбар, мәчһул, гаршылыг нөв шәкилчисиндән сонра әлавә олунур; м ә с.: *барышдырма, бәнзәтмә, дојдурма, ислатма, бечәрилмә, гидаланма, ишләнмә, јығылма* вә с.

б) **-ма// -мә** шәкилчиси бир груп фе'ллөрдән нәтичә чаларлы тамамланмыш, баша чатмыш просес билдирән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *алдатма, алышма* («үјғунлашма» мә'насында), *бухарланма, јүјүрмә, сөкүлмә, сынма, тоггушма, вурма, дартма, дәјишмә, јүкләмә, бошалтма* вә с.

в)**-ма//-мә** шәкилчиси бә'зи тә'сирли фе'ллөрдән васитә, објект, нәтичә ифадә едән исимләр дүзәлдир. Бу група дахил олан исимләрдән бир нечәси кечирдији просесин нәтичәсиндә һасил олан хүсуси хөрәк адларыны билдирир. Бу мә'на вариантына дахил олан исимләр үчүн үмуми чәһәт одур ки, бунлар (исимләр) күндәлик мәишәтдә ишләнән әшјаларын адларыны билдирир. Јухарыда гејд етдијимиз мә'налара аид ајрылыгда нүмунә көстәрәк:

[70] Бах: Э. В. С е в о р т я н. Көстәрилән әсәри, сәһ. 147.

1) Васитә, аләт ифадә едән исимләр, м ә с.: *ачытма, сүрмә*[71] вә с.

2) Објект ифадә едән исимләр[72]; м ә с.: *басдырма, чәкмә, долама, асма* вә с.

3) Һәрәкәтин нәтичәсини ифадә едән исимләр; м ә с.: *бозартма, бүзмә, гијмә, гызартма, гатлама, доғрама, булама.*

-аг//-әк//-г ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә аз мәһсулдар олан бу шәкилчи**-ма...** вә**-ыш...** шәкилчиләринин синоними һесаб олуна биләр. **-аг//-әк** шәкилчиси бир груп фе'ллөрә гошуларағ мүхтәлиф мә'налы исимләр дүзәлдир:

а) просесин адыны билдирән исимләр; м ә с.: *гучаг, өскүрәк, сораг, әснәк, сынаг* вә с.

б) објект мә'налы исимләр; м ә с.: *будаг, горуг* вә с.

в) аләт ифадә едән исимләр; м ә с.: *санчаг, дараг;*

г) нәтичә мә'налы исимләр; м ә с.: *галаг, дөшәк;*

д) әламәт мә'налы исимләр; м ә с.: *отураг, тапдаг.*

-ыг, -иг, -уг, -үк ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә. Додаг вә дамаг аһәнкинә үјғун олараг дөрд вариантда ишләнән бу шәкилчи дә аз мәһсулдар олуб, мә'нача **-аг, -әк** шәкилчисинә чох јахындыр. Ашағыдакы мә'налы исимләр јаратмаға хидмәт едир:

а) просес ады билдирән исимләр; м ә с.: *асғырыг, барышыг, данышыг, тапшырыг, сармашыг* вә с.

б) објект вә аләт билдирән исимләр; м ә с: *әмзик, кирпик (гырпыг)* вә с.

в) һәрәкәтин адыны ифадә едән исимләр; м ә с.: *чапыг, чыхыг, буруг.*

-анаг, -әнәк ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә.[73] Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләк даирәси мәһдудлашмыш бу шәкилчи бә'зи фе'ллөрә артырылараг просесин адыны, нәтичәсини, просеси тәмсил едәни, аләт, објект, јер билдирән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *боғанаг, гајғанаг, тозанаг, дәјәнәк, јығнаг, дөјәнәк, бичәнәк, боғанаг, сағанаг* вә с.

-гы// -ғы//-кә... ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә. Гошулдуғу фе'л көкүнүн сон сәсинә үјғун олараг дөрд чүр јазылан бу шәкилчи Азәрбајчан дилиндә аз мәһсулдар олуб, мүхтәлиф мә'налы исимләр јаратмаға хидмәт едир:

[71] Көрүндүјү кими, илк бахышда бу сөзүн көкүнү тә'јин етмәк чәтиндир. Е. В. Севортјан «сүрмә» сөзүнүн «сүр» фе'линдән әмәлә кәлдијини гејд едиб, русчаја бу сөзү «тереться» кими тәрчүмә едир (Бах: Е. В. С е в о р т ј а н. Көстәрилән әсәри, сәһ. 133). «Терться» сөзүнүн русча 1) силмәк, 2) сүртүлмәк мә'налары вардыр. Бизчә, *сүрмә* сөзү *сүр* көкүндән дејил, *сүрт* фе'линдән әмәлә кәлиб. Азәрбајчан дилиндә ејни група дахил олан *ачы-т-ма, бозар-т-ма, гызар-т-ма* сөзләринин варлығы да фикримизи бир гәдәр дә дәгиглөшдирмәјә көмәк едир. Күман етмәк олар ки, *сүрмә* сөзү дә вахтилә *сүртмә* шәклиндә ишләнмиш, сонралар «т» самити дүшәрәк сөз «сүрмә» формасыны алмышдыр.

[72] Мүгајисә ет: «Азәрбајчан дилинин грамматикасы»... сәһ. 42.

[73] Јенә орада, сәһ. 47.

а) Мүчәррәд мә'нада просес ифадә едән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *бөлкү, дујғу, сечки* вә с.

в) објект мә'налы исимләр дүзәлдир; м ә с.: *ички, иткн (итик), верки* вә с.

г) аләт, васитә ифадә едән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *асғы, бурғу, сарғы, сүпүркә, чалғы.*[74]

4) Нәтичә мә'налы исимләр дүзәлдир; м ә с.: *сәпки, һөркү, гурғу*

-ычы//-ичи//-учу//-үчү ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә.[75] Мүасир Азәрбајчан дилиндә мәһсулдар олан бу шәкилчи додаг вә дамаг аһәнкинә ујғун олараг дөрд вариантда јазылыр. Гошулдуғу сөз көкүнүн сон сәсинә мүвафиг олараг (јә'ни әкәр сөз саитлә битирсә) бә'зән битишдиричи **«j»** самити дә гәбул едир. Семантик чәһәтдән адлардан ад дүзәлдән **-чы...** шәкилчиси илә ејнијјәт тәшкил едир. Бу шәкилчиләр арасындакы фәрг гошулдуглары сөз групларына көрә мүәјјәнләшир. Тәсадүфи дејилдир ки, дилчиликдә **-ычы** шәкилчисини етимоложи чәһәтдән изаһ едәнләр, ону фе'лдән ад дүзәлдән гәдим **-ы** вә шәхс мә'налы исимләр дүзәлдән **-чы** шәкилчисинә парчалајырлар. Шүбһәсиз, һәмин тәркиб һиссәләриндән ибарәт олан бу шәкилчи мүасир дилдә елә гајнајыб-гарышмышдыр ки, бунлары сөзүн тәркибиндә парчаламаг олмур. Мүхтәлиф һиссәләрдән дүзәлмиш бу шәкилчи бирликдә ваһид семантик вәзифә ифадә едир.

-ычы... шәкилчиси Азәрбајчан дилиндә әксәр һалларда тә'сирли фе'л, надир һалларда исә тә'сирсиз фе'л көкләринә гошулур. Һәм дә **-чы** шәкилчисиндән фәргли олараг һәм шәхс анлајышы, һәм дә чансыз әшја ифадә едән исимләр дүзәлдир. Бу шәкилчи мүасир дилдә бир сыра јени терминләрин јарадылмасында фәал иштирак едир.

-ычы шәкилчиси васитәсилә дүзәлән исимләр семантик чәһәтдән мүхтәлифдир. Буну ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

а) шәхс, онун мәшғулијјәтини, вәзифәсини ифадә едән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *сатычы, бахычы, атычы, гуручу, әридичи, јүкләјичи.*

б) бә'зи фе'лләрдән чансыз исимләр дүзәлдир; м ә с.: *гыздырычы, горујучу, пајлајычы, бағлајычы, сөндүрүчү, тәмизләјичи, кечиричи* вә с.

3) әламәт, вәзијјәт, кејфијјәт ифадә едән исимләр дүзәлдир; м ә с.:*алычы, биличи, дүзүчү, јағлајычы кәсичи, јохлајычы* вә с.

-ы//-и//-у//-ү ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә. Аһәнк ганунуна ујғун олараг дөрд вариантда јазылан бу шәкилчи тарихән гәдим олуб, һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'л көкләринә гошуларағ ашағыдакы мә'налы исимләр дүзәлдир:

[74] Сүпүркәнин башга формасы һәјәти сүпүрмәк үчүн истифадә олунур.
[75] Бу шәкилчи мәһсулдар олараг сифәт дә дүзәлдир.

1) Просес ады билдирән исимләр; м ә с.: *горху, санчы, ағры* вә с.

2) Һәрәкәти тәмсил едәнләри билдирән исимләр; м ә с.: *гоншу, өлү* вә с.

3) Објект мә'налы исимләр; м ә с.: *сүрү, јазы.*

4) Васитә, аләт билдирән исимләр; м ә с.: *өлчү, өртү, чәки* вә с.

5) Әламәт мә'налы исимләр; м ә с.: *долу, әјри, јумру.*

-а, -ә ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә. Ејни фонетик тәркибә малик олан фе'ли бағлама шәкилчисинин омонимн олан **-а...** шәкилчиси семантик чәһәтдән **-ы...** шәкилчисиндән фәргләнмәјиб, јалныз ишләк даирәсинин нисбәтән мәһдудлуғу илә сечилир. Бир сыра фе'л көкләринә гошуларағ јени мә'налы исимләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *јара, чеврә.*

-ч ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә. Бу шәкилчи бир нечә фе'лә гошуларағ һәрәкәт ады, објект, әламәт мә'налы исимләр дүзәлдир; м ә с.: *севинч, газанч, сөјкәнч, тыхач.*

-гач// -кәч// -гыч... ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә. Аз мәһсулдар олан бу шәкилчи мәншәчә **-ч** шәкилчиси илә бағлыдыр. Елә бу мәншә ејнилији онлары мә'нача да јахынлашдырыр. Лакин һәр һалда бу шәкилчиләр арасында форма вә мәзмун фәрги вардыр. **-гач...** шәкилчиси бир сыра фе'л көкләринә гошуларағ:

аләт, васитә мә'налы исимләр дүзәлдир; м ә с.: *тутғач, сүзкәч, үзкәч* вә с.

-ты// -ти// -ту// -тү ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә. Додаг вә дамаг аһәнкинә ујғун олараг дөрд вариантда јазылан бу шәкилчи сәс тәглиди сөзләрдән дүзәлмиш фе'лләрә әлавә олунур.

а) мүәјјән психи-физиоложи просес билдирән фе'лә гошуларағ просесин адыны ифадә едән исим дүзәлдир; м ә с.: *бөјүртү, чығырты, нәрилти* вә с.

б) мүхтәлиф нитг һиссәләриндән (хүсусилә рәнк билдирән сифәтләрдән) дүзәлмиш фе'лләрә әлавә олунараг јени мә'налы исим дүзәлдир; м ә с.: *ағарты, гаралты, көјәрти, гызарты, чүчәрти.*

-ынты// -инти// -унту// -үнтү ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә. Додаг вә дамаг аһәнкинә ујғун олараг дөрд шәкилдә јазылыр. Мүхтәлиф фе'л көкләриндән ашағыдакы мә'налы исимләр дүзәлдир;

а) просес ифадә едән исимләр; м ә с.: *ахынты, кәзинти, сарсынты, чырпынты.*

б) објект ифадә едән исимләр; м ә с.: *тикинти, тапынты, чүрүнтү.*

в) нәтичә мә'налы исимләр; м ә с.: *гырынты, әринти, овунту, кәсинти, төкүнтү, төкүнтү.*

-ым// -им// -ум// -үм ш ә к и л ч и с и в а с и т ә с и и л ә. Аһәнк ганунуна ујғун олараг дөрд вариантда јазылыр. Просес билдирән

мә'насына көрә мәһсулдар **-ыш...** вә **-ма..** шәкилчиләри илә јахынлашыр.

-ым... шәкилчиси ашағыдакы мә'налы исимләр дүзәлдир.

1) Просесин адыны билдирән исимләр; м ә с.: *өлүм, салхым* вә с.

2) Објект, васитә мә'налы исимләр; м ә с.: *кејим, сијрим* вә с.

3) Нәтичә, јер билдирән исимләр; м ә с.: *ашырым, кәсим* (кеоложи термин) вә с.

4) Вәзијјәт, мөвге ифадә едән исимләр. Бу група дахил олан исимләр азлыг тәшкил едир; м ә с.: *бахым, бичим* вә с.

-ым... шәкилчиси гошулмуш сөз мигдар сајлары илә кәмијјәти ифадә олунан исмин арасында кәләрәк нүмератив сөзләр вәзифәсини ифа едир; м ә с.: бир *удум* су, ики *гуртум* чај, бир *ичим* су, бир *атым* барыт, бир *чәким* түтүн, бир *атым* чај, беш *доғрам* гənд вә с.

-маг// -мәк шәкилчиси васитәси илә. Азәрбајчан дилиндә ишләнән бу шәкилчи истәр тарихән, истәрсә дә мүасир дөврүмүздә фе'лин мәсдәр формасынын шәкилчиси кими таныныр. Мә'лум олдуғу кими, фе'л көкләринә артырылан **-маг...** шәкилчиси фе'лләри исимләрә јахынлашдырыр, бир сыра хүсусијјәтләрлә мәсдәр формасындакы фе'ли исимләрлә ејниләшир. Мәһз елә бу семантик, грамматик үмумилијин нәтичәсидир ки, **-маг...** шәкилчиси гошулмуш фе'л фе'лликдән бә'зән тамамилә узаглашыр, исим групуна дахил олур. Башга сөзлә **-маг...** шәкилчиси јени бир вәзифә (исим дүзәлтмәк вәзифәси) ифадә едир. Азәрбајчан дили материаллары **-маг...** шәкилчисинин чох гәдим дөврләрдән исим дүзәлтмәсини сүбут едир. Белә ки, дилимиздә бир нечә исим вардыр ки, бунларын тәркибиндә ишләнән **-маг...** шәкилчисини көкдән мүасир дил бахымындан һеч чүр ајырмаг олмур (*гармаг, гајмаг, газмаг, гәртмәк, иртмәк* вә с.)

-маг// -мәк шәкилчисинин дүзәлтдији исимләри мә'нача ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

а) алət, васитә мә'налы исимләр; м ә с.: *илмәк, ојмаг (үскүк), тохмаг, чахмаг, чырмаг, гармаг.*

б) објект мә'налы исимләр; м ә с.: *јемәк, газмаг* вә с.

Г е ј д. **-маг...** шәкилчисинин Азәрбајчан дилиндә **-мыг//-мик** вариантларына да тәсадүф едилир: *дырмыг, кәсмик.*

-гын... шәкилчиси васитәси илә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә әсасән сифәт әмәлә кәтирән бу шәкилчи бир сыра фе'ләрә гошуларағ просесин адыны, просеси тәмсил едәни билдирән исим дүзәлдир; м ә с.: *басгын, гырғын, дашгын, јанғын, гачгын, чискин* вә с.

-ын//-ин//-ун//-үн,-н шәкилчиси васитәси илә. Мүасир дилимиздә аз мәһсулдар олан бу шәкилчи аһәнк ганунуна ујғун олараг дөрд вариантда јазылыр. Гошулдуғу фе'л саитлә битәркән, шәкилчидәки саит редуксијаја уғрајыр. Бу шәкилчи ашағыдакы мә'налы исимләр дүзәлдир:

а) просесин адыны ифадә едән исимләр; м ә с.: *бичин, әкин, сәпин, ахын, гырхын (гырхым), талан* вә с.

б) нәтичә мә'налы исимләр; м ә с.: *дүјүн, сағын.*

Мүасир дилимиздә бир сыра сөзләрин тәркибиндә ишләнән **-ын...** шәкилчиси сөзлә елә дашлашмышдыр ки, бунлары көк вә шәкилчијә ајырмаг олмур; м ә с.: *бурун, јоғун, јахын, сәрин* вә с.

Фе'лин заман категоријасыны ифадә едән (һәм дә фе'ли сифәт шәкилчиси кими ишләнән) шәкилчиләрин бә'зиләри омоним сәчијјәлидир, исим дүзәлтмә просесиндә дә иштирак едир вә мүхтәлиф мә'налы исимләр әмәлә кәтирир.

а) **-ар//-әр** шәкилчиси васитәси илә. Азәрбајчан дилиндә мүзаре заманын әламәти кими танынан бу шәкилчи һәм дә бир груп фе'ллөрә артырыларағ исим дүзәлдир.

1) Просеси тәмсил едән исим; м ә с.: *чыхар, чапар* вә с.

2) Васитә, алət ифадә едән исим; м ә с.: *кәсәр, ачар* вә с.

-ар шәкилчисинин инкар формасы олан **-маз** шәкилчиси дә бир сыра исимләрин јаранмасында иштирак едир; м ә с.: *ахмаз, анламаз, јарамаз;* хүсуси исимләр: *Горхмаз, Солмаз.*

б) **-ачаг//-әчәк** шәкилчиси васитәси илә. Гәти кәләчәк заман формасынын омоними олан бу шәкилчидән бә'зи фе'л көкләриндән мүхтәлиф мә'налы исимләр дүзәлдилмәсиндә истифадә олунур.

а) просес ады ифадә едән исимләр; м ә с.: *доланачаг, ганачаг.*

б) субјект вә онун әламәтини ифадә едән исимләр; м ә с.: *горхачаг (горхаг), јаначаг, кәләчәк* вә с.

в) објект мә'налы исимләр; м ә с.: *алачаг, верәчәк.*

г) васитә мә'налы исимләр; м ә с.: *дөшәнәчәк, кејинәчәк* вә с.

ғ) јер мә'налы исимләр; м ә с.: *јатачаг, сөјкәнәчәк, сығыначаг.*

-мыш//-миш//-муш//-мүш шәкилчиси васитәсилә. Нәгли кечмиш заман формасы кими танынан бу шәкилчи бир нечә фе'л көкүнә гошуларағ јени мә'налы исим дүзәлдир; м ә с.: *кечмиш, јемиш, бишмиш* вә с.

Азәрбајчан дилиндә исим дүзәлдән шәкилчиләрин бир групу гошулдуғу сөз көкләринә көрә һәлә диференсиаллашмајыб. Белә ки, бу шәкилчиләр һәм фе'л көкләриндән, һәм дә адлардан исим дүзәлдир. Һәмин шәкилчиләр ашағыдакылардыр.

1) **-чаг//-чәк//-чək** шәкилчиси:

а) адлардан исим дүзәлдир; м ә с.: *ојунчаг, әлчәк, һөрүмчәк.*

б) фе'ллөрдән исим дүзәлдир; м ә с.: *бүрүнчәк, јелләнчәк, әмчәк, түпүрчәк, јығынчаг.*

2) **-гар** шәкилчиси:

а) адлардан исим дүзәлдир; м ә с.: *үчгар.*

б) фе'лдән исим дузәлдир; м ә с.: *јонгар.*

3) **-лаг** шәкилчиси:

а) адлардан исим дүзәлдир; м ә с.: *гышлаг, јајлаг* вә с.

б) фе'ллөрдән исим дүзәлдир; м ә с.: *удлаг, батлаг.*

Г е ј д. Түрк дилләринин, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин грамматикаларында исимләрдә морфоложи јолла сөз јарадычылығы

просесиндән данышан мүәллифләр истисnасыз олараг «Кичилтмә—әзизләмә ифадә едән шәкилчиләр **(-чыг//-чик//-чуг//-чүк; -чығаз//-чијәз//-чуғаз//-чүјәз; -ча//-чә)** башлығы алтында бир груп исимләри дүзәлтмә исим һесаб едирләр. Лакин әслиндә сөздүзәлдичи шәкилчи һесаб едилән һәмин морфемләр формадүзәлдичи шәкилчидир. Чүнки сөзә әлавә олунан һәмин шәкилчиләр һеч бир јени лүғәти мә'на ифадә едән сөз јаратмыр, садәчә олараг гошулдуғу сөздә (илк анлајыш галмагла) охшама-әзизләмә, бә'зән дә азалтма-кичилтмә чаларлығы әмәлә кәтирир. Һәмин шәкилчиләр субјектив мүнасибәти ифадә едир вә сөздүзәлдичи шәкилчиләрин һеч бир тәләбинә чаваб вермир.

Синтактик үсулла исим дүзәлтмә

Азәрбајчан дилиндә исим дүзәлтмәнин икинчи јолу синтактик үсулдур. Бу үсулла ики, јахуд үч сөзүн структур-семантик чәһәтдән бирләшмәси илә јени исим дүзәлдилир. Морфоложи үсулдан фәргли олараг синтактик јолла дүзәлән исимләр әсасән мүстәгил, ајрылыгда мүәјјән лексик мә'наја малик олан сөзләрдән тәшкил олунур. Бирләшмәнин тәрәфләриндәки сөздүзәлдичи шәкилчиләр икинчи дәрәчәли вәзифә дашыјараг, јалныз јаранмыш јени исмин семантикасына тә'сир едир.

Синтактик јолла исим дүзәлтмә просеси тарихән даһа гәдимдир. Чүнки бу јолла дүзәлән исимләрин структур схеминдә морфоложи үсулун абстракт формасы дејил, нисбәтән даһа конкрет, номинатив мә'налы сөзләрин грамматик чәһәтдән бирләшмәсиндән истифадә олунур. Мүасир Азәрбајчан дилиндә һәр ики үсул (һәм моржоложи, һәм дә синтактик) јени анлајыш вә мәфһумлары ифадә етмәк үчүн јени сөз јаратмаг просесиндә мүвази олараг фәалијјәт көстәрир. Бунларын мәһсулдарлыг нисбәтинә кәлинчә, шүбһәсиз, морфоложи үсул даһа фәалдыр.

Синтактик јолла дүзәлән исимләр хүсуси формалы сөзләр олмагла тә'јини сөз бирләшмәләринә (биринчи вә икинчи нөв) вә бә'зән фразеоложи ваһидләрә (идиомлара), чүмләләрә охшајыр. Лакин мүхтәлиф дил јарусларына аид олан ваһидләрлә синтактик јолла дүзәлән исимләр арасындакы ујғунлуг тамамилә формал јахынлыгдыр. Азәрбајчан дилиндә синтактик јолла дүзәлән исимләр әсасән сөз бирләшмәләриндән интишар тапмышдыр. Буна көрә дә бирләшмә јолу илә јаранмыш исимләрин әксәријјәти гурулуш е'тибарилә биринчи вә икинчи нөв исми сөзбирләшмәси шәклиндәдир. Јә'ни синтактик јолла јаранмыш исимләрин тәрәфләри бир гајда олараг, атрибутив мүнасибәтдә олур. Бирләшмә дахилиндә биринчи тәрәф икинчи тәрәфи тә'јин едир. Мүасир дилдә синтактик јолла јаранан исимләрин бир гисминдә тәрәфләри тәшкил едән сөзләр мә'нача тамамилә дашлашмыш вә тә'јини сөз бирләшмәләри формасындан узаглашмышдыр. Башга бир гисми исә бирләшмә дахилиндә ваһид мәфһум ифадә едәрәк мә'нача тә'јини сөз бирләшмәләриндән узаглашса да, гурулушча онларла ејнидир.

* * *

Мәншә ејнилијинә көрә мүасир дилимиздә синтактик јолла дүзәлмиш исимләрлә сөз бирләшмәләри арасында бир сыра үмуми хүсусијјәтләр вардыр.

Сөз бирләшмәләри, еләчә дә синтактик јолла дүзәлән исимләр ән азы ики мүстәгил мә'налы лексик ваһиддән тәшкил олунур.

Сөз бирләшмәләри вә синтактик јолла дүзәлмиш исим номинатив сәчијјә дашыјыр. Һәм сөз, һәм дә сөз бирләшмәси чүмлә үчүн тикинти материалыдыр.

Көстәрилән үмуми чәһәтләр һеч дә сөз бирләшмәләри илә синтактик јолла дүзәлмиш исимләр арасына бәрабәрлик ишарәси гојмаға һагг вермир. Бу категоријалар арасына чидди фәрглər вардыр.[76]

1. Һәр шејдән әввәл сөз бирләшмәси синтактик ваһиддир. Синтактик үсулла дүзәлән исимләр лексик вә јахуд морфоложи категоријадыр.

2. Сөз бирләшмәләринин тәрәфләри мүстәгил лүғәти мә'наларыны тамамилә мүһафизә едир. Мүрәккәб исимләрдә исә тәрәфләри тәшкил едән сөзләр мүстәгил мә'наларыны ја тамамилә (там формалашмыш мүрәккәб исим), ја да гисмән (там формалашмамыш мүрәккәб исим) итирир.

3. Сөз бирләшмәләринин тәрәфләри бүтүн вәзијјәтләрдә мүстәгил вурғу илә, мүрәккәб исимләрин исә әксәријјәти бир вурғу илә дејилир.

4. Мүрәккәб исимләр тарихи категорија олмагла әсрләрдән бәри дилдә ишләнәрәк сабитләшмишдир. Сөз бирләшмәләриндә белә сабитлик јохдур (сабит бирләшмәләр истисnадыр). Сөз бирләшмәләринин тәрәфләри тамамилә сәрбәстдир.

5. Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси типиндә олан мүрәккәб исимләр һалланма, чәмләнмә, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едиб етмәмәсинә көрә дә исми сөз бирләшмәсиндән фәргләнир.[77]

6. Сөз бирләшмәсиндән фәргли олараг, мүрәккәб исимләр там, бүтөв формалашмадыр.

7. Мүрәккәб сөзләр (мүрәккәб исимләр) сөз бирләшмәләриндән фәргли олараг, јүксәк абстраксијанын мәһсулу олмагла даһа јығчам вә ифадәли дил ваһидидир.

Синтактик јолла дүзәлмиш исимләр хүсуси формалы сөз груплары олмагла конкрет олараг ашағыдакы хүсусијјәтләрә маликдир:

1) Бирләшмә дахилиндәки сөзләр мүстәгил лексик мә'насын-

[76] Сөз бирләшмәләри илә мүрәккәб сөзләрин фәргинә даир әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн б а х: «Мүасир Азәрбајчан дили», Синтаксис, АДУ нәшријјаты, Бакы, 1959; «Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри». Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1961; Ј. С е ј и д о в. Азәрбајчан дилиндә фе'ли сөз бирләшмәләри «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1966.

[77] Б а х: Мүасир Азәрбајчан дили (синтаксис), АДУ нәшријјаты, Бакы, 1969, сәһ. 65.

дан ја тамамилә, ја да гисмән узаглашараг бүтөвлүкдә бир лексик мә'на дашыјыр.

2) Грамматик вәзифә е'тибарилә садә сөзләрлә ејни олуб, јалныз онлардан гурулуш чәһәтдән фәргләнир.

3) Синтактик јолла дүзәлән исимләр, бир гајда олараг, ики, бә'зән дә үч сөзүн (садә сөз + садә сөз; садә сөз +дүзәлтмә сөз; дүзәлтмә сөз + дүзәлтмә сөз; дүзәлтмә сөз + садә сөз) бирләшмәсиндән ибарәт олур.

4) Бирләшмә дахилиндә биринчи тәрәф грамматик чәһәтдән тамамилә гејри-мүстәгил, икинчи тәрәф сәрбәст олур.

5) Синтактик јолла дүзәлән исимләрин тәрәфләри синтактик әлагәләрин ики формасы—идарә, јанашма әсасында бирләшир.

6) Синтактик јолла дүзәлән исимләрин бир-бириндән фәргли үч нөвү вардыр: әсл мүрәккәб исимләр, гоша исимләр, мүрәккәб ихтисарлар.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә синтактик јолла дүзәлән исимләри тәркиб үзвләрин бирләшмәси үсулуна, тәрәфләри тәшкил едән сөзләрин нитг һиссәләринә мәнсублуғуна, тәрәфләр арасында семантик гурулуш мүнасибәти чәһәтдән тәсниф етмәк олар.

Дилимиздә синтактик јолла дүзәлмиш исимләрин тәрәфләрини тәшкил едән сөзләрин морфоложи сәчијјәсиндән вә синтактик мүнасибәтиндән асылы олараг, онлары ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар.

Сөзләрин бирләшмәси илә исим дүзәлтмә јахуд әсл мүрәккәб исимләр

Бу група дахил олан исимләрин компонентләри исим, сифәт, сај вә фе'лләрдән ибарәт олур. Белә исимләрин тәрәфләри табелилик әлагәси әсасында бирләшир. Биринчи сөз икинчи сөзә табе олур, ону мүәјјән чәһәтдән тә'јин едир. Бирләшмә дахилиндә белә сөзләр бир анлајыш ифадә етсәләр дә, тәрәфләр өз илк мә'насыны да мүһафизә едәрәк, мүстәгил вурғуја малик олур.

Синтактик јолла дүзәлән исимләрин бу нөвүнү тәрәфләрин һансы нитг һиссәсиндән тәшкил олунмасына көрә ашағыдакы јарымгруплара бөлмәк олар:

1) Һәр ики тәрәф исимлә ифадә олунур (тә'јин групу).

Һәр ики тәрәфи исимлә ифадә олунмуш бирләшмәнин тәрәфләри ики синтактик әлагә әсасында бирләшир: јанашма вә идарә.

1) Исим +исим; тәрәфләр јанашма әлагәси әсасында бирләшир.

а) биринчи тәрәф икинчи тәрәфин ифадә етдији әшјанын дүзәлдилдији материалы, мә'мулаты билдирир; м ә с.: *даш јол, торпаг јол.*

б) биринчи тәрәф икинчи тәрәфин ифадә етдији әшјанын, мәфһумунун јерләшдији мәканы билдирир; м ә с.: *дағәтәји, мешәармуду.*

2) Исим + исим; тәрәфләр идарә әлагәси әсасында бирләшир:

а) биринчи тәрәф грамматик шәкилчисиз садә сөз көкүндән, икинчи тәрәф үчүнчү шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиси илә ишләнир. Буну икинчи нөв исми сөз бирләшмәси типиндә дүзәлән исимләр дә адландырмаг олар; м ә с.: *көзјашы.*

Бу формадан бир сыра неолокизмләрин калка едилмәси заманы да истифадә олунур; м ә с.: *бајрамгабағы, илдөнүмү, јерүстү, јералты* вә с.

б) биринчи тәрәф үчүнчү шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчисилә ишләнир, икинчи тәрәф садә исимдән ибарәт олур. Бирләшмә әмәлә кәтирән белә гурулуш субстантивләшәрәк (сабит субстантивләшмә) вањид лексик мә'налы мүрәккәб исмә чеврилир; м ә с.: *әлиачыг, әлиәјри.*

2) Биринчи тәрәф әсасән рәнк билдирән сифәт, икинчи тәрәф исимлә ифадә олунур. Биринчи нөв исми сөз бирләшмәси типиндә олан белә исимләрин тәрәфләри јанашма әлагәси илә бирләшир. Һәр ики тәрәф мүстәгил мә'насыны вә вурғусуну мүһафизә етсәләр дә, вањид мәфһум ифадә едир; м ә с.: *гарагуш, ағбалыг, ағшам, алағанад, алағанғал, алағарға* вә с.

Биринчи тәрәфи тәшкил едән сифәт бә'зән дәрәчә әламәти гәбул едир. Лакин бу форма грамматик вәзифә сәрбәстлијини бирләшмә дахилиндә тамамилә итирәрәк, сабит формаја чеврилир; м ә с.: *ағчаговаг, ағчагајын, ағчаганад* вә с.

Бу гурулушда бир сыра топонимик адлар да вардыр; м ә с.: *Ағсу, Ағдаш, Ағдам, Көјчај.*

3) Биринчи тәрәф мигдар вә ја гејри-мүәјјән сајдан, икинчи тәрәф садә исимдән ибарәт олур (тә'јин групу). Белә исимләрин дә тәрәфләри табелилик әлагәси (јанашма) әсасында бирләшир. Биринчи тәрәф мигдар билдирмә вәзифәсини гисмән итирәрәк, икинчи тәрәфлә бирликдә мүәјјән әшјанын адыны ифадә едир, биринчи тәрәф (сај) әшјанын (икинчи тәрәфин) мүәјјән кејфијјәтини билдирир; м ә с.: *үчбучаг, бешбучаг, чохбучаг, гырхајаг, алтыбучаг, бешкушә, бешбармаг, гырхбуғум, гырхдамар, гырхјарпаг* вә с.

Белә бирләшмәләрин икинчи тәрәфи бә'зән мүхтәлиф семантикалы дүзәлтмә исимдән тәшкил олунур. Мүчәррәд анлајыш, әшја ифадә едир; м ә с.: *биргијмәтлик, бирманатлыг, бирмә'налылыг, бирчәркәлилик, бешјүзлүк, бешгәпиклик, бешманатлыг, бешграмлыг, бешјүзлүк* вә с.

Бу формада (сај+исим) топонимик адлар вардыр; м ә с. *Алтыағач, Үчтәпә, Үчгардаш, Једдикүмбәз.*

4) Биринчи тәрәфи исим, икинчи тәрәфи **-ан, -ән** шәкилчили фе'ли сифәтдән ибарәт исимләр. Бу гурулушлу исимләрин тәрәфләри идарә әлагәси әсасында бирләшир. Икинчи тәрәфи тәшкил едән сөз—фе'л тә'сирли олдугда биринчи тәрәф бир гајда олараг гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда ишләнир.

Синтактик јолла исим дүзәлтмәнин бу формасы семантик чәһәтдән рәнкарәнкдир. Бу јолла јаранан исимләр шәхсин

пешәсини, мәшғулијјәтини, мүәјјән иш сahәсиндә чалышан шәхси, аләт адыны вә с. ифадә едир; м ә с.: *отбичән, тозсоран, памбыгјыған, тахылдөјән, суөлчән, јерөлчән, әтчәкән, винтбуран, аддымөлчән, ашсүзән, күнәбахан, балыгудан, балдөјән, балыгтутан, балсүзән, бузовабахан, бузоватаран, веркијыған, ағачдешән, ағачдәлән, ағачтәмизләјән, ағачдоғрајан* вә с.

Бу типдән олан исимләрин биринчи тәрәфи бә'зән мигдар сајы илә ифадә олунуб силаh адыны билдирир. Бирләшмәдә тә'јин олунан дүшүр, тә'јин исә субстантивләшир; м ә с.: *бешатан, бешачылан.*

Исим вә фе'ли сифәт бирләшмәсиндән әмәлә кәлән јени исимләрин бир сәчијјәви хүсусијјәти дә вардыр. Адәтән, биринчи тәрәф икинчи тәрәфлә објект мүнасибәтиндә олур. Биринчи тәрәф үзәриндә мүәјјән просес, кејфијјәт дәјишмәси баш верир. Лакин бә'зән чох надир hалларда исим фе'ли сифәт бирләшмәсиндә биринчи тәрәф објект мүнасибәтиндә дејил, әксинә, биринчи тәрәф субјект, икинчи тәрәф онун тә'сиринә мә'руз галан објектдир; м ә с.: *јелгован...*

Бу типдән олан бирләшмәләрдә биринчи тәрәф бә'зән дүзәлтмә исимлә ифадә олунур; м ә с.: *дәринликөлчән, бәрклikөлчән...*

Г е ј д. Азәрбајчан дилиндә исим фе'ли сифәт формасында дүзәлән исимләрлә, исим **-ма//-мә** шәкилчисилә дүзәлдилмиш исим формалары арасында hәм гурулуш (исим—фе'л), hәм дә мә'на чәhәтдән чох јахынлыг вардыр. Мүгајисә ет: *јүкбошалтма, јүквурма, јүкгалдырма, јүкдашыма, кәрпичбиширмә, јүквуран, јүкгалдыран, јүкбошалдан, јүкдашыјан, кәрпичбиширән.*

Бу структур-семантик јахынлығы нәзәрә алыб бунлары тамамилә ејниләшдирмәк олмаз. Исим + фе'ли сифәтдән дүзәлмиш исим, просеси ичра едән шәхси, аләт вә васитәни билдирирсә, исим+фе'л+**-ма**... тәшкил олунмуш исим исә просесин, hәрәкәтин адыны ифадә едир.

5) Икинчи нөв исми сөз бирләшмәләри шәклиндә олан дүзәлтмә исимләр. Бу гәбилдән олан исимләрин дә тәркиб hиссәләри исим, сифәт, сај вә фе'лдән тәшкил олунур. Белә исимләрин тәрәфләри идарә әлагәси әсасында бирләшир.

а) hәр икитәрәф исимлә ифадә олунур; м ә с.: *дағәтәји, дағкечиси, дағкишмиши, данабурну, данадиши, галагапысы, ағачгурду, ададовшаны, ајагалты, ајаггабы, ајагдашы, ајыгулағы (битки), балышағы, балышүзү* вә с.

б) hәр икитәрәф гоhумлуг терминләри илә ифадә олунур; м ә с.: *бибиоғлу, бибигызы, бибикәлини, әмиоғлу, дајыгызы, гајынхатыны, гајынана, гајыната, дајыоғлу* вә с.

в) биринчи тәрәф морфоложи јолла дүзәлмиш исим (фе'ли исим), икинчи тәрәф садә исимдән тәшкил олунур; м ә с.: *дөјмәкабабы, дөјмәчичәји, дөјүшгабағы* вә с.

6) Биринчи тәрәф исимлә ифадә олунараг мәчази мә'на дашыјыр, икинчи тәрәфи әламәтчә тә'јин едир; м ә с.: *дашармуду,*

дашбадам, дашбулаг, дашгабы, дашбалдырған, дашбөјүрткән, дәликүнчүт вә с.

7) Биринчи тәрәф морфоложи јолла дүзәлмиш сифәт вә атрибутив мә'налы исимлә, икинчи тәрәф садә исимлә ифадә олунур; м ә с.: *енлибучаг, енлијарпаг, енликүрәк, әтличилов, атлыгарыш га, атлыағач (ојун)* вә с.

8) Биринчи тәрәф садә сөз көкүндән, икинчи тәрәф морфоложи јолла дүзәлдилмиш исимләрдән тәшкил олунур; м ә с.: *евгурашдырма, електриккечирмә, електровозгајырма, ијирмилик, әвәзедилмә, әвәзедилмәзлик, әвәзедичилик, ичлассевәрлик, ганкөчүрмә, гансорма, бошбоғазлыг, вәтәнсевәрлик* вә с.

9) Hәр ики тәрәф морфоложи јолла дүзәлмиш исимдән тәшкил олунур; м ә с.: *дөјмәдөшәмә...*

10) **Баш** сөзү васитәсилә јени анлајыш ифадә едән исим дүзәлдилир.

а) *баш* сөзү мәчази мә'нада ишләнмәклә, үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едәрәк бирләшмәнин икинчи тәрәфиндә ишләнир. Бу форма мүасир дилдә аз ишләнир: м ә с.: *јасовулбашы, дәстәбашы, јүзбашы, онбашы, канканбашы, карванбашы.*

б) *баш* чохмә'налы сөз кими бирләшмәнин биринчи тәрәфини тәшкил едир. Биринчи нөв исми сөз бирләшмәси шәклиндә дүзәлән белә исимләр мә'нача пешә, сәнәт, вәзифә ифадә едир. Бу форма мүасир дилдә олдугча чох ишләнир; м ә с.: *баш мүәллим, баш hәким, баш мәгалә, баш чобан, баш механик, баш мүhасиб, баш катиб* вә с.

11) Биринчи тәрәф исим, икинчи тәрәф **-маз//-мәз** фе'ли сифәт шәкилчисинин инкар формасы илә ишләнмиш фе'лдән ибарәт олур; м ә с.: *додагдәјмәз, ағакөрмәз* (армуд).

12) Синтактик јолла дүзәлмиш исимләрин аз ишләнән хүсуси бир типи дә вардыр. Сыра е'тибарилә икинчи тәрәф мә'нача биринчи тәрәфи тә'јин едир. Бирләшмәдә тәрәфләрин јерини дәјишдикдә мә'на дәјишмир.

Бу форманын ики нөвүнү гејд етмәк олар:

а) биринчи тәрәф мәнсубијјәт шәкилчили исим, икинчи тәрәф садә исимлә ифадә олунур; м ә с.: *бағрыгара* (гуш).

б) биринчи тәрәф мәнсубијјәт шәкилчили исим, икинчи тәрәф дүзәлтмә исимлә ифадә олунур; м ә с.: *ганысојуглуг, ганыширинлик.*

13) Синтактик јолла дүзәлән исимләрин тәрәфләриндән бири бә'зән зәрфләрдән ибарәт олур:

а) биринчи тәрәф зәрф, икинчи тәрәф фе'ли сифәтдән тәшкил олунур. Тә'јин олунан дүшәрәк, тә'јин едәнин субстантивләшмәсиндән (сабит субстантивләшмә) јени исим әмәлә кәлир: м ә с.: *јахынкөрән, узагкөрән, узагкөрмә...*

б) биринчи тәрәф исим, икинчи тәрәф үчүнчү шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едәрәк субстантивләшмиш зәрфдән ибарәт олур; м ә с.: *јорғанүзү, јувагүсту.*

14) Синтактик јолла дүзәлмиш исимләр бә'зән үч сөздән: садә сифәт, садә исим, үчүнчү шәхс мәнсубиҗҗәт шәкилчили исим, бә'зән бүтүн бирләшмә исимләрдән тәшкил олунур. Икинчи сөз мәнсубиҗҗәт шәкилчили, үчүнчү сөз дүзәлтмә исимдән ибарәт олур.

Белә исимләр битки вә ојун адлары билдирир; м ә с.: *бозгызылағач, гарачөрәкоту.*

15) Синтактик јолла дүзәлән исимләрин бир групу да чүмлә типиндә дүзәлир. Бунун да ашағыдакы структур нөвләрини гејд етмәк олар;

а) биринчи тәрәф исим, икинчи тәрәф шүһуди кечмишин үчүнчү шәхси илә ифадә олунур; м ә с.: *дабанвурду* (ојун).

б) биринчи сөз фе'л-әмр шәклиндә, икинчи сөз мәнсубиҗҗәт шәкилчили исим, үчүнчү сөз форма вә мәзмунча биринчи сөзүн ејни олур; м ә с.: *галоғлугал.*

в) биринчи сөз үчүнчү шәхс тәк әмр шәклиндә фе'л, икинчи сөз әмр шәклинин үчүнчү шәхсиндә олан фе'л; м ә с.: *вурчатласын.*

г) һәр ики сөз шүһуди кечмиш заман формасында, биринчи шәхс шәкилчили фе'ллә ифадә олунур; м ә с.: *алышдымјандым* (парча).

ғ) биринчи сөз әмр шәклиндә фе'л, икинчи сөз исим, үчүнчү сөз шүһуди кечмиш заман формалы фе'ллә ифадә олунур; м ә с.: *гачатбасды.*

Гоша исимләр

Синтактик јолла дүзәлән исимләрин бу типи ики сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәләрәк, тәрәфләри тәшкил едән сөзләрин лексик мә'насына ујғун олараг топлулуг, үмумилик, експрессивлик ифадә едир. Гоша исимләр ики група бөлүнүр:

1) Һәр ики тәрәф мүстәгил лексик мә'наја малик сөздән тәшкил олунур.

2) Тәрәфләрдән бири (биринчиси) лүғәти мә'на дашыјыр, икинчиси исә лексик мә'надан мәһрум олуб, биринчи сөзүн тәһрифләнмиш сәсләнмәсиндән ибарәт олур.

Бу групдан олан исимләр тәркиб һиссәләрин — сөзләрин семантик мүнасибәти әсасында да тәсниф едилә биләр.

Гоша исимләрин һәр ики тәрәфи мүстәгил сөзләрдән ибарәт олдугда:

а) тәрәфләр бир-бирилә синоним мүнасибәтдә олур; м ә с.: *сәс-күј, күл-чичәк, чөл-бајыр, гурд-гуш, гонум-гоншу, абыр-һәја, гапы-бача, ганун-гајда, бостан-тәрәвәз, гәм-гүссә, јурд-јува, гыраг-бујаг, гоһум-гардаш, таныш-билиш.*

б) тәрәфләр антоним сөзләрдән ибарәт олур; м ә с.: *јохушеништ, дост-дүшмән, дағ-дәрә, алыш-вериш, ата-ана, бачы-гардаш, ағыз-бурун, дәрә-тәпә, кечә-күндүз, јер-көј, бөјүк-кичик, вар-јох, гоча-чаван, јахшы-пис.*

в) тәрәфләрин ифадә етдикләри анлајышлар мә'нача бир синфә вә јахуд јахын група дахил олур; м ә с.: *дава-далаш,*

дава-дәрман, дава-дөјүш, әнлик-киршан, әр-арвад, чәнкәл-бычаг, чај-чөрәк, јемәк-ичмәк, палтар-палаз, баш-ајаг.

г) гоша исимләрин тәрәфләри бә'зән шәхсли форма, јахуд дүзәлтмә сөзләрдән тәшкил олунур. Бу форма чох аз ишләнир. Тәрәфләр антоним сөзләрдән тәшкил едилир; м ә с.: *гачды-тутду, галдырма-ендирмә.*

ғ) икинчи тәрәф үмумилик ифадә едән биринчи тәрәфин хүсуси нөвүнү билдирир. Икинчи тәрәф биринчи тәрәфин әлавәси олур. Бу типдән олан гоша исимләр совет дөврүндә јаранмыш бирләшмәләрдир; м ә с.: *камера-вокал, вагон-ресторан, авто-дүкан, мүһәндис-техник, вагон-систерн.*

Гоша исимләрин икинчи типиндә тәрәфләрдән бири (II тәрәф) лүғәти мә'наја малик олмур. Белә сөзләри шәрти олараг гоша исимләр һесаб етмәк олар. Чүнки икинчи тәрәф мүстәгил мә'наја малик олмаса да, бирләшмә дахилиндә хүсуси форма кими мүәјјән грамматик лексик мә'на да дашыјыр. Бирләшмәјә топлулуг вә үмумилик чалары верир. Белә гоша сөзләр дә мүхтәлиф јолла әмәлә кәлир:

а) илк компонентинин—сөзүн биринчи сәси «м» илә әвәз олунараг тәкрар едилир; м ә с.: *китаб-митаб, аз-маз, чөрәк-мөрәк. дуз-муз, палтар-малтар.*

б) биринчи компонент самитлә башлајырса, икинчи сәс саитлә кәлирсә, биринчи сәс **«у»** вә јахуд **«у»** саити илә әвәзләнәрәк тәкрар олунур; м ә с.: *кағыз-куғуз, касыб-кусуб, ағач-уғач, дәмир-дүмүр, кечәл-күчәл.*

Г е ј д. Гоша исимләр, бир гајда олараг, дефислә јазылыр вә тәрәфләр бағлајычысыз бирләшир. Гоша исимләрин сыраланмасында да мүәјјән ганунаујғунлуг өзүнү көстәрир:

а) әввәл азһечалы, сонра чохһечалы сөз кәлир.

б) сөзләрдә һечаларын сајы ејни олдугда саитлә башлајан сөз әввәл кәлир (б а х: јухарыдакы мисаллар).

Мүрәккәб ихтисарлар

Мүрәккәб ихтисарлар синтактик јолла дүзәлән исимләрин хүсуси типи олуб, мүасир Азәрбајчан дилиндә сон илләрдә јаранмаға башламыш вә кениш јајылмышдыр.

Дилдә бә'зи елми-сијаси терминләрин, идарә, мүәссисә адларыны, сәнаје мәһсулларыны вә с. ифадә едәркән дејилиши асанлашдырмаг вә лакониклик јаратмаг мәгсәди илә сөзләр гысалтмаларла дејилир вә јазылыр. Белә ифадәләр адәтән ики вә даһа чох сөздән тәшкил олунур.

Мүрәккәб ихтисарлар екстралингвистик факторун тә'сири нәтичәсиндә јаранан һадисә олмагла бүтүн дүнја дилләринә хасдыр. Бунунла белә, мүрәккәб ихтисарларын јазылышы вә дејилиши һәр бир дилин грамматик гајда-ганунларына, орфографик вә орфоепик тәләбләринә әсасланыр. Мүрәккәб ихтисарларда сүн'илијә јол вермәк, дилин гајда-ганунларына биканә галмаг

олмаз. Әкс тәгдирдә мүрәккәб ихтисар дилә јабанчы гурулуша малик ифадә кими үмуми ишләклик газана билмәз.

Азәрбајҹан дилиндә мүрәккәб ихтисарларын ашағыдакы типләри вардыр:[78]

I. Биринчи сөзүн илк ики сәси сахланылыр, галан сөзләрин биринчи сәси бөјүк һәрфлә јазылыр; м ә с.: *Аз. ЕТМИ (азетми) Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Мә'лумат Институту, Аз, ЛККИ—(аз-ел-ке-ке-и) Азәрбајҹан Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы* вә с.

II. Биринчи сөз бүтөв дејилир, сонра кәлән сөзләрин биринчи сәсләри әлифба сырасындакы адлары илә тәләффүз олунур. Јазыда бөјүк һәрфлә јазылыр; м ә с.: *Азәрбајҹан КП (Азәрбајҹан Коммунист Партијасы), Монголустан КП (Монголустан Коммунист Партијасы).*

III. Биринчи вә икинчи сөзүн илк һеҹалары сахланылмагла галан сөзләр ихтисар едилир; м ә с.: *Түрксиб—Түркүстан—Сибир дәмир јолу.*

IV. Бирләшмәнин биринчи сөзүнүн бир һиссәси ихтисар едилир, икинчи сөз бүтөв шәкилдә дејилир; м ә с.: *Азәриттифаг, Азәрнәшр, партбилет, Азәрбиофизика, биоҹоғрафија, газобетон, газометр, газоматор, аеробағлама, аеробаза, аероклуб, аерохизәк, аеромеханика* вә с.

V. Тәрәфләрин адлары илә охунан ихтисарлар. Бу група дахил олан мүрәккәб ихтисарларын јалныз баш һәрфләри (сәсләри) сахланылыр; м ә с.: *БМТ (Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты), МК (Мәркәзи Комитә), ССРИ (Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы), АВСП (Алманија Вahид Сосиалист Партијасы)* вә с.

VI. Сөзләрин биринчи сәсләри илә охунан ихтисарлар. Белә мүрәккәб ихтисарларын да јалныз биринчи сәсләри дејилир вә бөјүк һәрфлә јазылыр; м ә с.: *АДТИ (Азәрбајҹан Дөвләт Тибб Институту), АДУ (Азәрбајҹан Дөвләт Университети), АМТИ (Азәрбајҹан Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту)* вә с.

VII. Азәрбајҹан дилиндә мүрәккәб ихтисарларын бир групу башга дилләрдән алынмышдыр; м ә с.: *комсомол, колхоз, совхоз, АЕГ (Үмуми Електрик Ширкәти*—алманча), *АНП (Үмуминидерланд Мәтбуат Агентлиҹи*—һолландча) вә с.

Лексик-синтактик-морфоложи үсул

Бу үсулла мүхтәлиф нитг һиссәләринә мәхсус олан сөзләр заһири формаларыны дәјишмәдән исим групуна кечир. Бу үсула субстантивләшмә—исимләшмә дә дејилир. Мүхтәлиф васитәләрлә, мүхтәлиф синтактик шәраитдә мүстәгил нитг һиссәсинә мәнсуб олан сөз әшја мә'насы билдирмәјә хидмәт едәрәк, әсас вәзифәсини дәјишиб исимләрә үјғун олараг мүхтәлиф чүмлә үзвү кими чыхыш едир.

Субстантивләшмәнин ики нөвү вардыр: а) сабит субстантивләшмә; б) контекстуал вә јахуд оккозионал[79] субстантивләшмә.

Сабит субстантивләшмәдә әввәл мүәјјән нитг һиссәсинә мәнсуб олмуш сөз сонралар ондан тамамилә әлагәни кәсәрәк јалныз исим кими ишләнир; м ә с.: *сарымсаг, көј* (көјәрти мә'насында), *гујмаг, илмәк, гармаг.*

Сабит субстантивләшмәдә ејни бир сөз һәм исим, һәм дә әввәл мәнсуб олдуғу нитг һиссәси кими ишләнир; м ә с.: *ишсиз* һәм исим, һәм сифәт), *гоча* (һәм исим, һәм сифәт), *атлы* (һәм исим, һәм сифәт), *гочаг* (һәм исим, һәм сифәт), *кәлир* (исим—фе'л), *кәләчәк* (һәм исим, һәм фе'л)...

Контекстуал субстантивләшмәдә бу вә ја дикәр нитг һиссәсинә мәнсуб олан сөз хүсуси контекстдә, мүәјјән синтактик шәраитдә исим кими чыхыш едир. Бу, субстантивләшмәнин ән чох јајылмыш үсулудур. Бүтүн нитг һиссәләри контекстуал шәраитдә исимләшә билир. Биринчидән фәргли олараг бу үсулла реаллашан субстантивләшмә мүвәггәтидир.

Контекстуал субстантивләшмәдә синтактик шәраитлә јанашы, исимләрә хас олан грмматик әламәтләр дә мүәјјән рол ојнајыр. Хүсуси мәтндә мүхтәлиф нитг һиссәләринә хас олан сөзләр кәмијјәт шәкилчиси **-лар//-ләр,** үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси **-ы//-и//-у//-ү, -сы//-си//-су//-сү** гәбул едәрәк исим функсијасы дашыјыр; м ә с.:

Чох јашајан чох билмәз, чох кәзән чох биләр; Бу јолла *чохлары* кәнддән кетмишди... лакин илләр кечәндән сонра јенә кәндә гајытмышдылар... бири мүәллим, бири агроном (Г. М у с а ј е в); О ики ил габаг *једдинчини* гуртаранда о бири јолдашлары кими бу шүтүјән гатар илә Бакыја кетмишди (Г. М у с а ј е в); Она көмәк дә лазым дејил. Өзү өз *әлләри* илә тикәчәкдир. Анасынын руһуну шад етмәк үчүн мәһз бурада, *башгаларынын* хошуна кәлмәјән бу јердә...

Исимләрдә вурғу

Азәрбајҹан дили исимләри тәшкил олундуглары һеҹаларын **кәмијјәтинә көрә** мүхтәлифдир. Исимләри һеҹаларын сајына көрә шәрти олараг бирһеҹалы, икиһеҹалы вә чохһеҹалы олмагла үч група бөлмәк олар. Данышыг заманы, шифаһи нитгдә исимләрин дејилиши, фонетик сәсләнмәси мүәјјән ганунаујғунлугларa табедир. Белә ки, сөзү-исми тәшкил едән һеҹалар тәләффүз заманы вурғулу, вурғусуз, јахуд әсас вурғулу вә икинчи дәрәҹәли вурғулу дејилмәси илә бир-бириндән фәргләнир. Вур-

[78] Бах: Б. А б д у л л а ј е в. Азәрбајҹан дилиндә гыса ихтисарлар лүғәти. Бакы, 1967.

[79] А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. АН СССР, М.—Л., 1960, сәһ. 142.

ғулу дејилән һеча үчүн кәркин төләффүз сәчијјәвидир. Вурғусуз һеча исә, әксинә, јумшаг тонла дејилмәси илә сечилир.

Азәрбајчан дили исимләриндә вурғу, бир гајда олараг, сөзүн сон һечасына дүшүр. Бу гајда әсл Азәрбајчан исимләринә вә әсрләрдән бәри дилимиздә ишләнәрәк вәтәндашлыг һүгугу газанмыш әрәб вә фарс сөзләринә аиддир; м ә с.: *чичәк, бағча, мүәллим, төләбә, кағыз, гәләм, дәфтәр, ата, ана, бачы, гардаш* вә с.

Бу гәбилдән олан исимләрә грамматик категоријанын вурғулу шәкилчиси әлавә олундугда, сөзүн көкүндәки вурғу зәифләјир, икинчи дәрәчәли олур, әсас вурғу мүвафиг шәкилчинин үзәринә кечир. Сөзләр һалландыгда, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етдикдә, вурғу шәкилчинин сон һечасы үзәринә дүшүр; м ә с.: *атамын, бачымдан, чичәјин, төләбдә.*

Сөзүн вурғусу ахырынчы һечаја кечәркән, исимләрдә икинчи һечанын саити вурғусузлашараг, бә'зән редуксијаја уғрајыр; м ә с.: *бурун—онун бурну, синиф—онун синфи, ағыз—ағзым* вә с.

Ејни һадисә (редуксија) мүрәккәб исимләрдә дә өзүнү көстәрир; м ә с.: *гајынана—гајнана, гајыната—гајната.*

Азәрбајчан дилиндә ишләнән алынма исимләрин бир гисми вурғусунун јеринә көрә дилимизин өз сөзләриндән фәргләнир. Белә исимләр аид олдуглары дилдәки дејилиш формасыны, вурғусуну мүһафизә едир. Вурғу алынма исимләрин әввәлки һечасына дүшүр; м ә с.: *опера, фабрик, завод, комитә* вә с. Бу група дахил олан исимләр дә вурғулу шәкилчи гәбул етдикдә вурғу шәкилчинин сон һечасына дүшүр; м ә с.: *операда, фабрикин, паспорту* вә с. Лакин гејд олунмалыдыр ки, бу сөзләрин биринчи һечасы һеч дә тамамилә вурғусуз дејилмир. Бунларын биринчи һечасындакы вурғу сон һечаја нисбәтән зәиф, икинчи дәрәчәли вурғу илә дејилир.

Исимләр көмәкчи нитг һиссәләри илә (гошмаларла) ишләндикдә әсас вурғу исмин сон һечасына, әлавә вурғу исә гошманын сон һечасына дүшүр; м ә с.: *китаб үчүн, әли үчүн, һәсәндән өтрү* вә с.

Ики мүстәгил сөз бирләшәрәк мүрәккәб исим әмәлә кәтирдикдә, вурғу бир гајда олараг, сон сөзүн ахырынчы һечасына дүшүр; м ә с.: *күнәбахан, ајаггабы, һачылејлək, гырхајаг.*

Азәрбајчан дилиндә бә'зи исимләр фонетик тәркибчә ејни олан сөзләрдән вурғу васитәси илә фәргләндирилир; м ә с.: *алма, сүзмә, дүјмә, јазма, сәнин атын (атын)* фе'л вә с.

«Дүнја дилләриндә мигдар сајлары ән гәдим нитг һиссәләриндән биридир»[1]. Мигдар сајы әшјанын мүәјјән кәмијјәтини, дәгиг вә ја конкрет мигдарыны билдирир, *нечә? нә гәдәр?* суалларына чаваб верир. Мигдар сајларынын һеч бир формал әламәти вә хүсуси шәкилчиләри јохдур. Сајын бу нөвү онун башга нөвләри үчүн әсас һесаб олунур. Дилимиздә бүтүн сајлар (сыра, кәср вә гејри-мүәјјән сајларын бир гисми) демәк олар ки, мигдар сајларындан әмәлә кәлир. Мигдар сајлары әсас лүғәти ваһидләрдир. Бунлар ајры-ајры лексик мә'насы олан сөзләрдән ибарәт олур:

Јахында *ики* гыз памбыг јығырды (С. Ә һ м ә д о в); Минкәчевир шәһәриндән *үч* овчу *алты* довшан, *дөрд* өрдәк овламышды («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); Г ә н б ә р. Ханымчан, бизим сүрүдә *јүз әлли* гојун вар (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә); *Он үч милјон* совет вәтәндашы јени мәнзилләрә көчәчәкдир («Бакы» гәзети).

Мигдар сајлары исимләрә аид олуб, онларда ишләндији ким ајрылыгда, тәкликдә дә өзүнү көстәрә билир.

Исимләрлә ишләндикдә сифәтә бәнзәјир, һеч бир шәкилчи тәбул етмәдән өзүндән сонра кәлән әшјаја јанашыр, биринчи нөв исми сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи—табе тәрәфи олур. Икинчи тәрәфлә (исимлә) кәмијјәтә көрә узлашмыр, дәјишмир, өз әввәлки шәклини сахлајыр, нә һалланыр, нә дә чәмләнир. Белә бирләшмәләрдә јалныз икинчи тәрәф (әшја) дәјишә билир. Мигдар сајынын сифәтә охшар бу чәһәтләринә бахмајараг, ондан (сифәтдән) фәргләнир: сифәтин суалларына чаваб вермир, әламәт вә ја кејфијјәт билдирмир. Мигдар сајлары әшјанын кәмијјәтини билдирир. Сифәтдән бир дә онунла фәргләнир ки, әшјаны кәмијјәтчә тә'јин едәркән бир чәһәтдән ону өзүндән асылы едир. Мигдар сајындан сонра кәлән сөз, әсасән, чәм шәкилчиси илә ишләнә билмир. Исимлә ишләнән мигдар сајларынын бир сәчијјәви хүсусијјәти дә вардыр ки, мигдар сајлары илә онун аид олдуғу сөзләр арасында мүхтәлиф изаһедичи, дәгигләшдиричи сөзләр—нумеративләр дә ишләнә билир; м ә с.: *беш нәфәр төләбә, үч гәлиб сабун, дөрд чүт ајаггабы, беш әдәд дәфтәр, алты баш аилә, үч көз отаг, ики сәбәт үзүм, бир кисә буғда* вә с.

Мигдар сајы ајрылыгда, тәкликдә ишләндикдә мүчәррәд кәмијјәт анлајышыны, кәмијјәт адларыны билдирир вә бу чәһәтдән исмә јахынлашыр. Мүчәррәд анлајышы билдирән сајлардан ријазијјат елминдә, мүһасибат саһәсиндә вә бир сыра башга мүхтәлиф һесаблама, сајма әмәлијјатларында даһа чох истифадә олунур.

[1] Н. М ә м м ә д о в, А. А х у н д о в. Дилчилијә кириш. Бакы, 1966, сәһ. 88.

Мигдар сајларында *бирдән трилјона* кими бүтүн әдәдләри адландырмаг үчүн ијирми үч мүхтәлиф сөздән истифадә олунур; м ә с.: *бир, ики, үч, дөрд, беш, алты, једди, сәккиз, доггуз, он, ијирми, отуз, гырх, әлли, алтмыш, јетмиш, сәксән (һәштад), дохсан, јүз, мин, милјон, милјард (билјон), трилјон.*

Галан әдәдләрин адлары (трилјон даирәсиндә) бу әсас сај адларындан әмәлә кәлир: аз сөзлә—ијирми үч сөзлә чох бөјүк мигдарда сај дүзәлдилир вә мүхтәлиф кәмијјәт анлајышлары ифадә олунур. Буна көрә дә мигдар сајлары өз әһатә даирәси вә зәнкинлијинә көрә дилин лексикасында мүһүм јерләрдән бирини тутур.

Көстәрдијимиз ијирми үч сајдан ијирмиси түрк дилләринә (о чүмләдән Азәрбајчан дилинә) мәхсусдур. Бә'зи фонетик фәргләри нәзәрә алмасаг, түрк дилләринин әксәријјәтиндә сајлар тәркибчә бир-биринә охшајыр. Саја аид олан дикәр грамматик хүсусијјәтләр дә бу дилләрин һамысында, әсасән, мүштәрәк ораг галыр.

Сары ујғурларда онлуглар системи гурулушча башга түрк дилләриндән нисбәтән фәргләнир. Белә ки, бурада онлуглар он сајынын билаваситә иштиракы илә әмәлә кәлир; м ә с.: *ішкон, учон, тиртон, пісон, алтон, јетон, сакысон, токысон*[2].

Бу чүр систем тувин дилиндә отуздан, јакут дилиндә гырхдан, хакас вә шор дилләриндә алтмышдан башлајыр[3].

Бә'зи түрк дилләриндә ијирми сајында да фәрг нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, тувин дилиндә *чээрби,* јакут дилиндә *сүүрбэ,* алтај дилиндә *дьирме,* хакас дилиндә *чибірегі,* шор дилиндә *чегирбе*[4].

Чуваш дилиндәки сајлар фонетик, лексик вә морфоложи чәһәтдән башга түрк дилләриндән ја тамамилә, ја да даһа чох фәргләнир: *пĕрре* (1), *иккĕ* (2), *виссĕ* (3), *тăваттă* (4), *пилĕк* (5), *улттă* (6), *сиччĕ* (7), *саккăр* (8), *тăххăр* (9), *виннă* (10), *сирĕм* 20), *вăтăр* (30), *хĕрĕк* (40), *алла* (50), *утмăл* (60), *ситмĕл* (70), *сакăр виппă* (80), *тăхăр вунна* (90), *ер* (100), *пин* (1000)[5].

Көстәрдијимиз сајлардан әлавә, түрк дилләриндә вахтилә *түмән* сөзү дә (монгол дилинә мәхсусдур, *он мин* вә јүксәк кәмијјәт анлајышы билдирир) ишләнмишдир. Түрк дилләриндә *түмән* сөзү сонсуз мигдар, гејри-мүәјјән кәмијјәт вә чохлуг билдирмә мәгамында өзүнү көстәрмәклә јанашы, һәм дә *он мин, он* сајларынын мә'насыны вермишдир.

Кет-кедә дилин инкишафы илә әлагәдар ораг кәмијјәт категоријасыны, мигдары ифадә едән сөзләрин сајы да чохалмыш, дилимизә *милјон, милјард, трилјон* кими даһа јүксәк мигдары көстәрән сај адлары, әдәдләр кечмишдир.

«XIX әсрә гәдәр Азәрбајчан дили јазылы материалларында *милјон, милјард* сајларынын ишләнмәси мүшаһидә едилмир. XIX әсрдә артыг *милјон* сөзүнә тәсадүф олунур (М. Ф. Ахундовун әсәрләри вә «Әкинчи» гәзетиндә)»[6].

Тувин дилиндә *милјон* сајы илә јанашы, монгол дилиндән алынан вә һәмин мигдарын мә'насыны верән *саја* сөзү дә вардыр[7].

Јазылы абидәләр вә классик әдәбијјатымыз көстәрир ки, мигдар сајлары гәдим тарихә маликдир.

«Гәдим түрк дили вә мүасир Азәрбајчан дилинин мигдар сајлары бир-биринә тамамилә ујғун кәлир. Орхон—Јенисеј абидәләринин дилиндә *дохсан* сајындан башга бүтүн мигдар сајлары өз әксини тапмышдыр, *дохсан* сајына исә һәләлик абидәләрдә раст кәлинмәмишдир»[8].

80 сајы һаггында ону демәк лазымдыр ки, бу, дилимиздә паралел ораг ики шәкилдә ишләнир: *сәксән, һәштад*[9].

«Јазылы абидәләрин вердији фактлар көстәрир ки, дилимизин бүтүн дөврләриндә әсасән *сәксән* сөзү ишләнмишдир. Јазылы абидәләрдә *сәксән* сајынын ишләнмәси тәбиидир, чүнки *сәксән* сөзү әсил түрк сөзү олуб, түрк дилләринин әксәријјәтиндә мөвчуддур. Мәншәчә фарс сөзү олан *һәштад* сајына исә сон әсрләрдә тәсадүф олунур[10].

Һ. Мирзәзадә көстәрир ки, *сәксән* сајы Азәрбајчанын Иран сәрһәдләриндән узагда, фарс дили тә'сиринә аз ујан јерләриндә—шимал вә гәрб групу диалект вә шивәләриндә горунуб галмышдыр. Өз дөврүнә көрә аз-чох тичарәт мәркәзи олан вә вә фарс дили тә'сиринә мә'руз галмыш јерләрдә—шәрг вә чәнуб групу диалектләриндә исә *һәштад* сөзү даһа чох јајылмыш, һәм данышыг, һәм дә әдәби јазы дилиндә нормал бир сөз кими ишләнмишдир[11].

---

[2] С. Е. Малов. Язык желтых уйгуров, Алма-Ата, 1957, сәһ. 178.

[3] Ф. Г. Искаков, А. А. Пальбах. Грамматика тувинского языка, фонетика и морфология, М., 1961, сәһ. 205.

[4] Јенә орада.

[5] В. Г. Егоров. Этимологический словарь чувашского языка, Чебоксары, 1964.

[6] А. Ч. Әлизадә. Азәрбајчан дилиндә кәмијјәт категоријасы (XIV—XIX әср јазылы абидәләри әсасында) (нам. дис.), Бакы, 1966, сәһ. 28.

[7] Ф. Г. Искаков, А. А. Пальбах. Грамматика тувинского языка, фонетика и морфология, М., 1961, сәһ. 203—204.

[8] Ә. Ә. Рәчәбов. Гәдим түрк дилиндә сајлар, С. М. Киров адына АДУ, Елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат сериjасы), 1967, № 1, сәһ. 26.

[9] Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1964, сәһ. 80, 484; Ә. Аббасов, Ә. Әфәндизадә. Мәктәблинин орфографија лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 106, 133.

[10] А. Ч. Әлизадә. Азәрбајчан дилиндә кәмијјәт категоријасы (XIV—XIX әср јазылы абидәләри әсасында (нам. дисс.), Бакы, 1966, сәһ. 25.

[11] Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962, сәһ. 160—161.

Мәтбуат, дәрсликләр, радио вә телевизија верилишләриндән ајдын олур ки, сон заманларда үстүнлүк *сәксән* сөзүнә верилмиш вә әдәби дил бахымындан бу сөз даһа дүзкүн һесаб олунур.

Мигдар сајлары *бирдән* башлајараг сонсузлуға доғру ја артыр, ја да сонсузлугдан башлајараг *бирә* доғру азалыр. Мигдар сајлары бирдән башлајараг сонсузлуға гәдәр мүәјјән һиссәләрә бөлүнүр: *тәкликләр* (бирдән она гәдәр), *онлуглар* (ондан јүзә гәдәр), *јүзлүкләр* (јүздән минә гәдәр), *минликләр* (миндән јухары).

Онлугларда *алтмыша* гәдәр һеч бир гајда нәзәрә чарпмыр (*он, ијирми, отуз, гырх, әлли*). *Алтмыш, јетмиш* сајлары исә **-мыш//-миш** шәкилчисинин көмәји илә ејни гајда үзрә гурулур. Лакин бу гајда давам етмир, *сәксән* сајына чатанда позулур. Чүнки *сәксән* вә *дохсан* сајлары башга гајда үзрә дүзәлмишдир.

Мигдар сајлары әдәдләр кими рәгәмләр шәклиндә дә јазылыр. Идеографик рәгәмләр кими танынан онлуг нөмрәләмә системи Һиндистанда јарадылмышдыр. Бу систем сонралар әрәбләр тәрәфиндән Авропаја көчүрүлдүјү үчүн она «Әрәб системи» дејилмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, дүнја дилләриндә онлугларын артмасында әсас е'тибарилә ики систем, ики принсип вардыр. Бунлардан бири ади онлуг (десимал), дикәри исә гејри-ади—ијирмилик (вигезимал) системидир.

Франсыз дилиндә јетмишдән јүзәдәк принсип ијирмилик системи үзрә кедир (дөрд ијирми вә ики-82, дөрд ијирми вә он ики-92). Күрчү дилиндә сај системи гарышыгдыр. Бурада он доггузачан онлуг системи көзләнилир. Сонра ијирмилик системи кәлир (2 x 20—11-51)

Рус дилиндә (үмумијјәтлә, славјан дилләриндә), түрк дилләриндә (о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә) онлугларын артмасы онлуг системи үзрә гурулур.

«Бу сај системинин мејдана кәлмәсинә кечмишдә сај мәгсәди үчүн инсанын әлләриндә олан он бармагдан истифадә олунмасы сәбәб олмушдур»[12].

Дилчиләр түрк дилләринин бә'зисиндә онлуг системи илә јанашы, ијирмилик системинин дә олмасыны көстәрирләр.

У. Әлијев гејд едир ки, карачај дилиндә онла јүз арасынын ијирмилик үстә кәл он вә тәкликләр дејилмәси илә тез-тез растлашмаг олур; м ә с.: *еяі сьјъrma* (40), *yrcьjьta* (60), *tөrt съjыrta* (80).

Сонра көстәрир ки, сајын бу формасыны нормал һадисә һесаб етмәк олмаз. Карачај дилиндә дә сај системи әсасән белә гурулур: *cyьrma bir otuz toojuz*[13].

[12] Л. П. К р а ј з м е р. Техники кибернетика, Бакы, 1965, сәһ. 32.

[13] У м а р А л и е в. Карачаево-балкарская грамматика (горско-тюркских языков), Крајнациздат, 1930, сәһ. 78.

Балкар дилиндән данышаркән В. И. Филоленко көстәрир: «Балкар дилиндә сајларын хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада һәм онлуг, һәм дә ијирмилик системи өзүнү көстәрир. Ијирмилик системинин әмәлә кәлмәсиндә онлуг вә тәкликләр **ола** гошмасынын көмәји илә бирләшир; м ә с.: *дәкыйырма—бла он* (30), *джыйырма—бла он сегиз* (38), *эки—дәкыйырма* (40), *эки джыйырма—бла он* (50), *юч джыйырма* (60), *юч джыйырма—бла он* (70), *тёрт—джыйырма* (80), *тёрт джыйырма—бла он* (90).[14]

А. Әлизадә түрк дилләриндә сајларын ифадәсиндә отузлуг принсипинин дә вахтилә бу вә ја дикәр дәрәчәдә ишләнмәсини көстәрир; м ә с.: *үч отуз он, он отуз он*[15].

Түркмән дилиндә аз да олса, ајры-ајры персонажларын дилиндә *ики әлли, үч әлли* сајлары илә дә растлашмаг олур. Әлбәттә, бу чүр сајларын әмәлә кәлмәси дилин инкишафынын әввәлки дөврләринә аиддир[16].

Сајлар мүхтәлиф дилләрдә мүхтәлиф системләрдә олсалар да, сон дөврләрдә онлуг системи даһа кениш јајылмыш вә бәшәри бир ријази системә чеврилмишдир»[17].

Сајларын мәншәји һаггында дилчилик елминдә мүәјјән дәрәчәдә ишләр көрүлмүшдүр. А. Самојлович, С. Ј. Малов, В. А. Гордлевски, В. Мункачи, Г. Рамстедт, Б. Чобанзадә, В. Шотт, В. Г. Јегоров, Ә. Дәмирчизадә, Ә. Абдуллајев, Ә. Рәчәбов вә башга тәдгигатчыларын бу барәдә мараглы фикирләри вардыр.

Дилчиләр тәрәфиндән бә'зи сајларын (*сәксән, дохсан*) етимолокијасы һаггында дәгиг мүлаһизәләр сөјләнилмишдир. Дикәр бир гисминин (*ијирми, әлли, алтмыш, јетмиш*) мәншәјинә аид дејилән фикирләр исә мүбаһисәлидир. Бир сыра сајларын (*отуз, гырх, јүз* вә с.) етимолокијасы индијә кими дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

СЫРА САЈЫ

Әшја, шәхс вә һадисәнин ардычыл сырасыны билдирән сајлара сыра сајы дејилир. Сыра сајлары *нечәнчи?* вә *һансы?* суалларына чаваб верир.

Сыра сајлары мәншә е'тибарилә мигдар сајларындан сонра јаранмышдыр.

[14] В. И. Ф и л о л е н к о. Грамматика балкарского языка, фонетика и морфология, Нальчик, 1940, сәһ. 48—49.

[15] А. Ч. Э л и з а д ә. Азәрбајчан дилиндә кәмијјәт категоријасы (XIV—XIX әср материаллары әсасында) (нам. дисс.), Бакы, 1966, сәһ. 28, 32.

[16] Б. Ч а р ы я р о в. Имя числительное, Грамматика туркменского языка, часть I, фонетика и морфология. Ашхабад, 1970, сәһ. 157—158.

[17] З. Т а ғ ы з а д ә. Сај. Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы, В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшрижјаты, 1961, сәһ. 70.

«Сыра мәфһуму мигдар мәфһумундан чох-чох сонра әмәлә кәлмишдир, она көрә дә сыра билдирән адлар мигдар билдирән адлардан төрәнмишдир»[18].

Азәрбајчан дилиндә сыра сајлары хүсуси морфоложи әламәтләр васитәсилә мигдар сајларындан дүзәлир. Бунлар анчаг сыра сајына мәхсусдур вә ону башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән әсас хүсусијјәтләрдән биридир. Һәмин морфоложи әламәтләр сөзүн (мигдар сајының) сон һечасынын аһәнкинә табе олур вә вурғуну өз үзәринә көтүрүр.

Сыра сајларыны әмәлә кәтирмәк үчүн самитлә битән мигдар сајларынын сонуна **(-ынчы//-инчи//-унчу//-үнчү)** шәкилчиси артырылыр:

Гырх-ынчы күн иди. Матәмин һәфтәсинә кәлиб чыха билмәјән гоһум-гардаш өзләрини бу күнә јетирмишдиләр (А. Шаиг); *Беш-инчи* гардеробда асылан палтарлар силинмиш вә үтүләнмиш палтарлардыр (М. С. Ордубади); *Отуз-унчу* мәртәбәни тикирди кәнчләр, Јанларында көјәрчинләр ганад чалырды (А. Асланов); Мухтар *үч-үнчү* курсда охујурду (Б. Бајрамов).

Азәрбајчан дилиндә ики саитин арха-архаја, јан-јана кәлмәси сәчијјәви хүсусијјәт дашымыр. Буна көрә дә саитлә битән мигдар сајларындан сыра сајы дүзәлтмәк үчүн **-нчы//-нчи** шәкилчисиндән истифадә олунур:[19]

Ағакиши онунчу синифдә оланда Талыб да һәмин мәктәбин *алты-нчы* синфинә кедирди (С. Әһмәдов); *Ики-нчи* мәрми даһа јахында, даһа учадан нәрилдәди (С. Гәдирзадә).

Мүрәккәб мигдар сајларындан сыра сајлары дүзәләркән, јалныз сонунчу мигдар сајы сыра сајына мәхсус шәкилчиләри гәбул едир. Башга сөзлә десәк, мүрәккәб сыра сајларында кичик әдәд, јә'ни солдан башлајараг ахырынчы дуран әдәд сыра сај шәкилчисини гәбул едир, галан әдәдләр исә мигдар сајлары кими шәкилчисиз ишләнир:

Ч. Чаббарлы *мин сәккиз јүз дохсан доггузунчу* илдә индики Сумгајыт рајонуна дахил олан Хызы кәндиндә көмүрчү аиләсиндә анадан олмушдур; Көркәмли шаир Ә. Чавад өз ше'рләрини илк дәфә китабча һалында *мин доггуз јүз он алтынчы* илдә чап етдирмишдир.

Сыра сајлары кејфијјәт, дәрәчә билдирмә мәгамында да ишләнир. Бу мә'нада сыра сајы даһа јүксәк, бә'зән дә даһа ашағы кејфијјәт, нөв, чешид, категорија вә дәрәчәни ифадә едә билир:

[18] С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дили (Адлар вә онлары дүзәлдән шәкилчиләр), Бакы, 1949, сәһ. 29.

[19] Дилимиздә -у//-ү саитләри илә битән мигдар сајлары олмадығындан сыра сајлары дүзәлдән шәкилчиләрин -нчу//-нчү вариантларына тәсадүф едилмир.

Һачы Салеһ. Һачы, сән шәһәримизин *биринчи* дөвләтлиләриндән һесаб олунурсан (С. С. Ахундов); Һачы Мурад. Дөвләти, пулу һәддән ашыбдыр. Гапысында хидмәтчинин сајы-һесабы јохдур. Өзү дә шәһәримизин *биринчи* бәјидир (С. С. Ахундов); Сәнкәрдән Шамонун өлүм хәбәри кәлсәјди, бәлкә дә Көјәрчин өзүнү бүтүн дүнјанын *биринчи* хошбәхти сајарды (С. Рәһимов); Инсанларын шүуруну ојатмаг, вичданы һәрәкәтә кәтирмәк бизим *биринчи* вәзифәмиздир (И. Шыхлы); *Биринчи* сорт ајаггабы, *биринчи* нөв көјнәк, *үчүнчү* сорт ајаггабы, *үчүнчү* нөв чај, *биринчи* дәрәчәли тәјјарәчи, *биринчи* дәрәчәли идманчы.

Икинчи сыра сајы бә'зән мүбалиғә вә вариантлык дә билдирир:

Нәби. Бу доғрудур, бизим өлкәдә *икинчи* Сәфдәргулу тапылмаз (С. С. Ахундов).

Биринчи сыра сајы *ән* күввәтләндиричи әдаты илә ишләнәрәк әшја, һадисә вә фәрдләр ичәрисиндән ән вачиб, үмдә сајыланы габарыг нәзәрә чарпдырыр, диггәт мәркәзинә кәтирир:

Адам тапмаг Чума үчүн шәртләрин *ән биринчиси* иди (Ә. Әбүлһәсән); Онун истәдији, чаны-чијәри билдији *ән биринчи* адам атасы иди (Ә. Әбүлһәсән).

Сыра сајы бә'зи һалларда мигдар сајына јахынлашыр. Белә ки, бә'зән мигдар сајы сыра сајы мә'насында ишләнир:

Ев. 34, отаг 15 (34-чү ев, 15-чи отаг әвәзинә), сәһ. 14 (14-чү сәһифә әвәзинә), тапшырыг 1 (биринчи тапшырыг әвәзинә).

Бала, бизим ев 36-дыр, Мәнзил 21 (Р. Рза).

Сыра сајлары вә онлара мәхсус көстәрдијимиз бүтүн хүсусијјәтләрдән ајдын олур ки, онлар һәм мәзмун, һәм шәкил е'тибарилә мигдар сајларындан фәргләнир.

Бунлардан әлавә, сыра сајы илә мигдар сајы арасында ашағыдакы фәргләри дә көстәрмәк олар:

1. Сыра сајы мигдар сајына нисбәтән тәркиб дахилиндә өз спесифик хүсусијјәт вә мә'насына көрә сифәтә (хүсусилә дүзәлтмә сифәтә) даһа јахын олур. Бу јахынлыг һәр шејдән әввәл онунла изаһ олунур ки, сыра сајы сифәтә мәхсус *һансы?* суалына чаваб верә билир. Бундан башга, мүвазилик јахуд параллеллик билдирдији заман, сифәтләрдә олдуғу кими, сыра сајындан сонра кәлән сөз дә чәм шәкилчиси **(-лар//-ләр)** гәбул едә билир; м ә с.: *гырмызы бајраглар, икинчи синифләр.* Һалбуки мигдар сајындан сонра кәлән сөз, бир гајда олараг, тәк һалда верилир, јә'ни *ики синифләр* ифадәси дилимиздә ишләнмир. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, сифәт исми чүмләдә кејфијјәтчә, мигдар сајы конкрет кәмијјәтчә тә'јин етдији һалда сыра сајы онлары дәрәчә, ардычыл сыра вә нөвбәләнмәсинә көрә изаһ едир.

М. Һүсејнзадә сыра сајларынын сифәтә мәхсус хүсусијјәтләрини көстәрмәклә јанашы, онларын мүстәгил ишләндији заман мигдар сајларына нисбәтән исимләрә даһа јахын олмасындан чыхыш едәрәк көстәрир:

«...сыра сајлары өз мә'на вә вәзифәләринә көрә исимләрлә сифәтләр арасында орта бир мөвге тутур: јә'ни бир тәрәфдән сифәтләрин, дикәр тәрәфдән, исимләрин хүсусиҹҹәтләри илә уҹғунлашыр»[20].

Түркмән дилиндә сыра сајынын сифәтә охшарлығы белә изаһ едилир:

«Сыра сајы форма чәһәтдән сифәтләрә јахын олуб, чүмләдә әксәрән тә'јинедичи олур. Сыра сајлары әшја вә предметләрин сырасыны көстәрмәкдә абстракт хасиҹҹәтли олмајыб, конкрет олур. Сыра сајынын бу конкрет хасиҹҹәти форма чәһәтдән оны сифәтләрә јахынлашдырыр»[21].

2. Сыра сајы мигдар сајындан фәргли олараг гејри-мүәјјән вә үмуми мигдарын ичәрисиндән конкрет олараг бирини нәзәрә чарпдырыр. Ашағыдакы мисаллары нәзәрдән кечирәк:

1) Мән китаб шкафынын јухарыдакы рәфиндән *ики китаб* көтүрдүм.

2) Мән китаб шкафынын јухарыдакы рәфиндән *икинчи китабы* көтүрдүм.

Һәр ики чүмләдән көрүнүр ки, рәфдә јерләшән китабларын үмуми мигдары гејри-мүәјјәндир. Лакин бу чүмләләрдә рәфдән көтүрүлән китабларын сајы конкрет билдирилир. Һәр ики сај (*ики, икинчи*) васитәси илә дәгиг шәкилдә көстәрилир ки, биринчи чүмләдә рәфдән *ики,* икинчи чүмләдә исә рәфдән *бир* китаб (јә'ни үмуми мигдарын ичәрисиндән *икинчи* китаб) көтүрүлмүшдүр: нә аз, нә дә чох.

Бу охшар чәһәтләрлә јанашы, конкретлик билдирмә нөгтеји-нәзәрдән һәмин чүмләләрдә ишләдилән мигдар вә сыра сајлары арасында мүәјјән фәрг вардыр. Белә ки, биринчи чүмләдән ајдын олмур ки, рәфдәки китабларын ичәрисиндән һансы көтүрүлмүшдүр. Һәмин китабын ады да бәлли дејилдир. Лакин икинчи чүмләдә рәфдән көтүрүлән китабын ады нәзәрә чарпдырылмаса да, сыра е'тибарилә орадан һансы китабын (јә'ни *икинчи* китабын) көтүрүлмәси мә'лумдур.

3. Сыра сајында мигдар сајына нисбәтән кәмиҹҹәт гисмән зәиф нәзәрә чарпдырылыр.

«...*беш чәркә* дејилдикдә мүәјјән мигдардан (*бешдән*) нә артыг, нә дә әскик бир кәмиҹҹәт тәсәввүр едилир. Лакин *бешинчи чәркә* дедикдә һеч бир кәмиҹҹәт тәсәввүр едилмир; бәлкә дә бир чох чәркәдән јалныз бири (*бешинчиси*) дәрк едилир»[22].

4. Сыра сајы бә'зән мигдар сајындан әввәл ишләнәрәк үмуми мигдардан мүәјјән бир һиссәни ајырараг нәзәрә чарпдырыр:

О тез *биринчи үч* китабы Фәридәјә гајтарды (М. И б р а һ и м о в); Бурадан мә'лум олурду ки, мүһарибәнин *биринчи беш* ајында фашистләр һәр ики санијәдә бир адам итирмишләр (Ә. Ә б ү л һ ә с ә н).

Бүтүн бу көстәрдикләримиздән ајдын олур ки, сыра сајларының көкү, адәтән, мигдар сајлары олур, башга сөзлә десәк, сыра сајлары дилимиздә мигдар сајларындан дүзәлир. Лакин бунлардан башга Азәрбајчан дилиндә елә сөзләрә дә (*әввәлинчи, ахырынчы, сонунчу*) раст кәлмәк олур ки, бунлар истәр форма, истәрсә дә лексик-семантик вә грамматик чәһәтдән сыра сајларына бәнзәјир. Һәмин сөзләр дә сыра сајларына мәхсус шәкилчиләри гәбул едир, она мәхсус хүсусиҹҹәтләри ифадә едә билир. Лакин «Бу нөв сыраланмада конкретлик аз олур. Даһа доғрусу, бурада бирдән башлајараг сонсузлуға доғру сыраланан әшјанын тутдуғу мөвге, онун әввәлдә, ортада вә ја ахырдамы олдуғу көстәрилир»[23].

Демәк олар ки, түрк дилләринә, о чүмләдән Азәрбајчан дилинә аид јазылмыш әсәрләрин бир гисминдә һәмин сөзләрдән мәһз сыра сајларындан бәһс едиләркән данышылмышдыр. Б. Чобанзадә сыра сајына мәхсус шәкилчиләрдән данышаркән көстәрир: «Ејни шәкилчиләр... «ибтида» вә «интиһа» ифадә едән сөзләрдә дә ишләдилир»[24].

Азәрбајчан дилиндә ашағыдакы сөзләр сыра сајының әламәтләрини гәбул едәрәк һәмин вәзифәдә чыхыш едә билир: *әввәлинчи, ахырынчы, сонунчу.*

Әввәлинчи мәчлис Нуха шәһәриндә Һачы Кәрим зәркәрин евиндә ваге олур (М. Ф. А х у н д о в); *Ахырынчы* араба да өтүб кедәндән сонра, нәһајәт, Гара кишинин јолу ачылды (Ә. Ә б ү л һ ә с ә н); Ало киши *сонунчу* күндүзүнү дә ахшам еләјиб јенә башга бир мешәјә јол алды (С. Р ә һ и м о в).

Дилимиздә **-чыл** вә **-ин** шәкилчиси илә дүзәлән сөзләр вардыр ки, бунлар да сыра сајынын мәзмунуну верә билир:

Тәбиәтән мүлајим вә олдугча сакит хасиҹҹәтә малик олан *ортанчыл* бачы Асја орта мәктәби битирдикдән сонра әрә кетмишдир (Ә. М ә м м ә д х а н л ы); Ән уча бургудур көј дәниздә, О, мави ләкәләрин *илкин* халыјды (Ч. Н о в р у з).

Азәрбајчан дилиндә бир сыра сөзләр дә (*илк, ахыр, сон*) вардыр ки, онлар һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән сыра сајынын мә'насыны ифадә едә билир. Бунлардан *ахыр* вә *сон* сөзләрини *ахырынчы* вә *сонунчу* сөзләринин гысалтма варианты һесаб етмәк олар:

Илк баһар, *илк* гарангуш, *илк* чичәк, *илк* мәһәббәт, *илк* өвлад, *илк* китаб нә гәдәр севиндиричидир (О. С а р ы в ә л л и); Бу, Бакыда онун *ахыр* ахшамы иди (Ә. Ә б ү л һ ә с ә н); Көһнә нәслин *сон* гәһрәманы олан бу гадын һәлә гаршымда отурмушду (А. Ш а и г).

[20] М. Һ ү с е ј н з а д ә. Мүасир Азәрбајчан дили. Бакы, 1963, сәһ. 111.
[21] «Хәзирки заман түркмен дили», Ашгабад, 1960, сәһ. 291.
[22] М. Һ ү с е ј н з а д ә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1963, сәһ. 110.
[23] Ә. М. Ч а в а д о в. Сај. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрижјаты, 1960, сәһ. 77.
[24] В. С о в а п з а д ә. Turk dili, Бакы, 1928, сәһ. 187.

Ф. Р. Зејналов јухарыда көстәрдијимиз сөзләр һаггында јазыр:

«Азәрбајчан дилиндә бир груп сөзләрә раст кәлинир ки, онлар саj олмадан да сыра, ардычыллыг анлајышы ифадә едә билир. Бунлары сифәт, јахуд саj адларына дахил етмәк олар; м ә с.: *әввәлинчи* (начальный), *башдакы* (возглавляющий), *илки, әзәлки* (первоначальный), *ортанчы* (средний), *сонунчу* (последний) вә с.»[25]

Сыра сајларыны јазыда Рома рәгәмләри дә әвәз едә билир. Тарихчә бу рәгәмләрин мәншәји даһа гәдимдир. Бунлар илк јаранан рәгәмләр һесаб олунур. Рома рәгәмләриндә сыра сајы шәкилчиләринин һеч бири заһирдә өз әксини тапмыр. Бу, бүтүн дилләр үчүн гәбул едилмиш үмуми формадыр. Ромалылар рәгәмләри көстәрмәк үчүн сајларын мигдарына уjғун олараг дүз хәтләрдән вә өз дилләриндә саj билдирән сөзләрин илк һәрфләриндән истифадә етмишләр.

Мә'лумдур ки, Рома рәгәмләринин истифадәси үчүн чәми jедди ишарәдән истифадә олунур:

I—1, V—5, X—10, L—50, C—100, Д—500, M—1000.

Галан рәгәмләр бу jедди ишарәнин мүхтәлиф шәкилдә комбинасијасы нәтичәсиндә дүзәлир:

II—2, III—3, IV—4, VI—6, VII—7, VIII—8, IX—9, XX—20, XXX—30, XL—40, LX—60, LXX—70, XC—90, CX—110, CXIII—123, CXV—115.

Рома рәгәмләри јазыда чох jер тутур, ири һесабламаларда вә ријази әмәлиjjатларда бөjүк чәтинликләр төрәдир. Буна көрә дә истифадә олунма бахымындан, һәм дә ишләнмә даирәсинә көрә әрәб рәгәмләри дилдә даһа чох тәтбиг олунур. Чүнки дилдә хүсуси әһәмиjjәт кәсб едән бу рәгәмләрдән истифадә етмәк jоллары даһа асан вә мәгсәдәуjғундур.

Әкәр биз Рома рәгәми илә 123-ү 165-ә вурсаг (123x165) 150 ишарә үзрә әмәлиjjат апармыш олуруг. Һалбуки әрәб рәгәмләри илә 20 ишарә кифаjәт едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, аj (3. IX-65) бә'зи тарихи һадисәләри (XX әср, XXIII гурултаj), сәккизиллик, орта мәктәб, техникум вә али мәктәбләрдә синиф вә курсларын адларыны (III синиф, VI синиф, II курс, V курс), илин вә jа тәдрис илинин рүбләр үзрә бөлкүсүнү көстәрмәк үчүн әсасән Рома рәгәмләриндән истифадә олунур.

Бундан әлавә, саат сиферблатлары, чилдләрлә тәртиб олунмуш әсәрләр вә баjрам шүарларында да Рома рәгәмләринә раст кәлмәк мүмкүндүр.

[25] Ф. Р. Зейналов. Принципы классификации именных частей речи, Баку, 1959, сәһ. 204.

ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘН САЈ

Гејри-мүәjjән сајлар әшjанын мигдарыны, кәмиjjәтини үмуми, гејри-дәгиг, гејри-конкрет вә тәхмини шәкилдә көстәрир.

Гејри-мүәjjән сајлар *нечә? нә гәдәр?* суалларына чаваб верир:

Салонда *чох* адам вар иди (М. С. Ордубади); Такси дајанаҹағында *хеjли* адам топлашмышды («Әдәбиjjат вә инчәсәнәт» гәзети); *Jүзләрлә* хараба кәндләр, мәскәнләр арасында о да өз доғма јувасыны ахтарыб тапмышды (Ә. Мәммәдханлы); Мәндән габаг *үч-дөрд* хәстә нөвбә көзләjирди («Әдәбиjjат вә инчәсәнәт» гәзети).

Азәрбајчан дилиндә гејри-мүәjjән сајлар ашағыдакы үсулларла дүзәлир:

I. Лексик үсулла. *Чох хеjли, аз, нечә* сөзләри вә бә'зи һалларда jүксәк мигдар билдирән сајлар *(jүз, мин, милjон...)* һеч бир васитә олмадан өз лүғәви-семантик мә'наларына көрә гејри-мүәjjәнлик билдирир.

Чох вә *хеjли* сајлары әшjанын мүәjjән мигдардан бу вә jа дикәр дәрәчәдә чох олмасыны көстәрир:

Гајыгда *чох* адам кәлирди (М. Һүсеjн); Дашдәмирин гапысына *хеjли* адам jығылмышды (Ә. Вәлиjев).

Аз сајы әшjанын кәмиjjәтинин мүәjjән мигдардан аз вә jа чох дәрәчәдә ашағы олмасыны билдирир:

Әсил командир *аз* гүввә илә өзүндән үстүн олан дүшмәнин гаршысыны сахламалыдыр (Һ. Аббасзадә); Дүнән стансијанын өзүндә һәмишәкиндән *аз* адам көрүнүрдү («Коммунист» гәзети).

Нечә сајы әшjанын гејри-мүәjjәнлиjини там шәкилдә даһа габарыг көстәрә билир:

Рәгәмләрин далында *нечә* шәһәр, *нечә* кәнд,
Нечә завод, *нечә* бағ, *нечә* дәһнә, *нечә* бәнд,
Нәләр, нәләр даjаныр (Б. Ваһабзадә).

Н. К. Дмитриjев *чох, аз, нечә* сөзләрини саj һесаб етмир: «Башгырд дилинин мәктәб грамматикаларында, һәмчинин башга түрк дилләриндә *күп* (много), *бир нисә* (сколько) саj һесаб едилир. Анчаг бу, ачыг-ашкар анлашылмазлыгдыр, сәһвдир. Бунлар анчаг семантик әламәтә көрә саjа jахынлашыр. Буна бахмajараг, һәмин сөзләр башга чәһәтләринә көрә ачыгдан-ачыға башга нитг һиссәләринә мејл едир. *Күп, аз* сифәтләрә мәнсубдур вә мүгаjисә дәрәчәсинә маликдир, *нисә, бир нисә* исә өз етимолокиjасы илә әлагәдар олараг әвәзликләрә дахилдир»[26].

[26] Н. К. Дмитриjев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, сәһ. 88.

Азәрбајҹан дилиндә *јүз, мин, милјон* кими чохмигдарлы сајлар дәгиг мигдар билдирдији кими, бә'зи һалларда әшјанын гејри-мүәјјән кәмијјәтини дә көстәрир. Бу һалда онлар өз һәгиги, әсил мә'насында ишләнмир, мүбалиғә чаларлығы, шиширтмә билдирир вә әксәрән поезија дилиндә мәчази шәкилдә өзүнә јер тапыр:

Гафгаз,—дејә кәнч икән мән вурулдум бу ада,
Јүз икидин ады вар һәр сылдырым гајада
(А. Асланов).

Гардаш олачагдыр *мин* бәһәр, *мин* гыш,
Кәләчәк аләмә индидән алгыш! (С. Вүрғун).

Олсам да *милјон* ил сәнәт јолчусу
Усаныб бу ешгдән доја билмәрәм (Н. Гәдим).

Ә. М. Дәмирчизадә бу сајлар һаггында јазыр: «Бу јуварлаг сајлар хүсуси интонасија илә тә'јин вәзифәсиндә ишләнир. Лакин сајын билдирдији дәгиг мигдары јох, һәмин мигдара јахын бир гәдәр аз вә ја бир гәдәр чох мигдары бир аз мүбалиғә чаларлығы илә ифадә едир»[27].

II. **Морфоложи үсулла.** Бу јолла гејри-мүәјјән сајлар ашағыдакы шәкилдә дүзәлир:

1) *Чох* гејри-мүәјјән сајына **-лу** шәкилчиси әлавә едилир вә һәмин сөзүн мә'насы конкретләшир:

Гафгаздан дивизијанын сәрәнчамына *чохлу* адам көндәрилмишди (Ә. Әбүлһәсән); Мешәдә *чохлу* һејван вә гуш вар иди (С. С. Ахундов).

Чохлу сөзүнә бә'зән **-ча** *(чох-лу-ча)* шәкилчиси дә артырылыр вә бу һалда гејри-мүәјјәнлик нисбәтән конкрет шәкилдә өзүнү көстәрир:

—Мән ешшәји сатмырам ки! Худајар бәј әмин апарачаг шәһәрә, орада она *чохлуча* арпа верәчәк (Ч. Мәммәдгулузадә).

2) *Аз* гејри-мүәјјән сајына **-ачыг** *(аз-ачыг)*, бә'зән дә **-ча** *(аз-ча)* үнсүрү гошулур, кәмијјәтин мүәјјән мигдардан хејли аз һиссәси билдирилир:

Инди о һөкм едә биләрди ки, баталјон *азачыг* тәләфатла өз мәгсәдинә наил олмаға чалышыр (Ә. Әбүлһәсән); Әкәр мүрәббә чох ширидирсә, она *азча* лимон ширәси гатын (Фајдалы мәсләһәт).

3) Мигдар сајларының сонуна **-ларла (-ләрлә), -ларча (-ләрчә)** шәкилчиләринин артырылмасы илә дә гејри-мүәјјән сајлар дүзәлир. Бу һалда саj, даһа бөјүк гејри-мүәјјән кәмијјәт билдирир вә интенсивлик ифадә олунур. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин шәкилчиләр бүтүн мигдар сајларының сонуна әлавә олуна билмир. Онлуглардан јалныз **он** сајының сонунда кәлир. Азәрбајҹан дилиндә *онларла, онларча* дејилдији һалда, *ијирмиләрлә, ијирмиләрчә, отузларла, отузларча* вә с. ишләдилмир.

Бундан башга һәмин шәкилчиләр ашағыдакы сајлара да гошулур: *јүзләрлә, јүзләрчә; минләрлә, минләрчә; он минләрлә, он минләрчә; јүз минләрлә, јүз минләрчә:*

Бу одлу гаш алтындан дәнизә *јүзләрлә* гызыл кирпик узанмышды (С. Дағлы); Горки паркына шәһәрин һәр тәрәфиндән *минләрлә* кәнч кәлмишди (С. Гәдирзадә); *Онларча* даш парчасы о јандан јумбалана-јумбалана башымызын үстүндән атланды (И. Әфәндијев).

III. **Синтактик үсулла.**

1. Ејни сајларын тәкрары илә:

1) Чохмигдарлы сајлар *(јүз, мин, милјон, милјард)* гошалашдырылыб ишләдиләрәк ејни илә тәкрар олунур *(јүз-јүз, мин-мин, милјон-милјон, милјард-милјард)*, гејри-мүәјјән кәмијјәт мүбалиғәли вә мәчази шәкилдә ифадә едилир:

Јүз-јүз фәһлә, *јүз-јүз* кәндли
Чан евинә гонаг олду (Т. Гурбан).

Биз көјләрик, *милјард-милјард*
Атом бизә кар еләмәз (Ч. Новруз).

2) *Чох* сајы тәкрар едилир вә мүхтәлиф заман дахилиндә гејри-мүәјјән кәмијјәт ифадә олунур:

Чох-чох мүзакирәдән сонра бојлә гәрардад олунду ки, 3300 мүсәлманлар вә 700 манат ермәниләр версинләр (М. Ә. Сабир).

3) *Аз* сајы тәкрар едилир вә истисна шәклиндә әшјанын гејри-мүәјјән кәмијјәтини билдирир:

Мәшәди Молла Һәсән јаздығы кағызы *аз-аз* адам охуја биләр (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бә'зән тәкрар едилән икинчи *аз* сөзүндән әввәл м үнсүрү артырылыр:

Мәним хәјалыма кәлди ки, киши олан кәсдә *аз-маз* чүр'әт кәрәк олсун (Ч. Мәммәдгулузадә).

4) *Нечә* сајы тәкрарланыр вә әшјанын кәмијјәтиндәки гејри-мүәјјәнлик даһа габарыг бир шәкилдә нәзәрә чарпдырылыр:

Бир нечә күнүн әрзиндә *нечә-нечә* оба ода тутулачаг, *нечә-нечә* јува дағылачаг, јахуд *нечә-нечә* адам човғунлу дағларын амансыз туфанына дүшүб тәләф олачагды (С. Рәһимов).

5) Ики дүзәлтмә сајын тәкрары илә гејри-мүәјјән саj әмәлә кәлир:

—Көрәсән о гара гуру чаныјанмыш нә кәтирибдир?

— Дејир ајда бирминчи учалан күмүш мағазадан *чохлу-чохлу* кејим-кечим кәтирибдир («Кирпи» журналы).

2. Мүхтәлиф мигдар билдирән сајларын гоша ишләдилмәси илә. Бу һалда гошалашдырылмыш сајлар бир саj тонунда дејилир вә тәхмини мигдар билдирир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан дилиндә бүтүн сајлар гошалашдырылыб ишләдилә билмир, онларын јанашы кәлмәси тәбии олмур. *Бир-ики тәләбә, он-он беш шакирд, әлли-алтмыш адам* вә с. ишләнилдији һалда,

[27] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты, Бакы, 1962, сәһ. 222.

бир-үч тәләбә, он-он дөрд шакирд, алтмыш-јетмиш адам адәтән дејилмир.

Сајларын гоша ишләдилмәсиндә мүәјјән бир ганунаујғунлуг вардыр:

1) Јанашы ишләдилән сајлардан азмигдарлы саj адәтән чохмигдарлы сајдан әввәл кәлир:

Кениш јазы масасы үзәриндә кәшфијјат мәсәләләринә даир *беш-алты* галын китаб варды (М. Һүсејн); Фәрһад. Дурун ајаға кедәк, *бир-ики-үч* күндән сонра өзүмүзү вураг әждаһалар ичинә, ја онлара верән аллаһ, ја бизә (Н. Вәзиров).

Беш-үч гоша сөзү үмуми ганундан кәнара чыхыр вә мүстәсналыг тәшкил едир:

Чыхмаздым ел ичинә, көрүнмәздим көзә мән
Беш-үч нәзәрә чарпан әсәрим олмасајды (С. Рүстәм).

2) Гоша ишләнән сајларын икинчиси биринчидән бир, бә'зән исә ики рәгәм (сонунчу тәкликләрә аид дејил, чүнки *бир-үч, үч-беш тәләбә* вә с. ишләдилмир) јухары олур:

Бир-ики, ики-үч, үч-дөрд, дөрд-беш, беш-алты, алты-једди, једди-сәккиз, сәккиз-доггуз, доггуз-он, он-он бир, ијирми-ијирми бир, отуз ики-отуз үч, сәккиз-он, алты-сәккиз вә с.

3) Гоша ишләнән сајлардан (*бешдән* јухары) бири о бириндән (икинчи биринчидән) беш рәгәм јухары олур:

Беш-он, он-он беш, он беш-ијирми вә с.

4) Јанашы ишләнән сајлардан икинчиси биринчидән он рәгәм артыг олур:

Ијирми-отуз, отуз-гырх, әлли-алтмыш вә с.

3. Бир-биринин антоними олан *аз* вә *чох* сајларынын гоша ишләдилмәси илә. Бурада әшјанын минимум кәмијјәти нәзәрдә тутулур:

Сәнајенин бир сыра саһәләриндә *аз-чох* техники јениликләр тәтбиг олунур («Азәрбајҹан тарихи» китабы).

4. Гејри-мүәјјән сајларын мүәјјән гисми *бир* сөзү илә *чох, хејли, сыра, нечә, гәдәр, мин, аз, пара* сөзләринин биркә ишләнмәси илә дүзәлир:

Клубун әтрафында *бир чох* адамлар көрүнүрдү (С. Һүсејн); Аз заман ичәрисиндә комсомол тәшкилаты завода *бир хејли* кәнҹ гыз ҹәлб етмәјә мүвәффәг олмушду (Ә. Әбүлһәсән); Мәһәммәд Һәсән әми тојуг-чүҹәни чағырыб *бир аз* дән сәпди (Ч. Мәммәдгулузадә); Машынын сигналына *бир нечә* адам јүјүрдү (Ә. Әбүлһәсән); Губернатор. Лазым олса мән сизә *бир гәдәр* силаһ верә биләрәм (Ч. Ҹаббарлы); *Бир пара* адам елә буна көрә колхоза кәлди (Ә. Әбүлһәсән). Һәр сәһәрин ачылмасыны *мин бир* арзу, *мин бир* ушаг һәјәҹаны илә көзләмишләр (С. Әһмәдов).

5. *Бу, о, нә* әвәзлији *гәдәр* сөзү илә ишләнәрәк гејри-мүәјјәнлик ифадә олунур:

Дивизија команда мәнтәгәсинә *бу гәдәр* машын јығылмасы әбәс дејилди (Ә. Әбүлһәсән); Сәмәд сәһнәдә көрүнәркән

үстүнә *о гәдәр* күл төкүрләр ки, чичәк дизинә чыхыр («Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети); Бура ки, гушлар мәскәнидир... Көр *нә гәдәр* гуш вар! (А. Шаиг).

6. *Нечә* сөзү *јүз* мигдар сајына јанашараг гејри-мәһдуд кәмијјәт көстәрир:

Бәли, бу торпагда көрүшүр бу күн
Нечә јүз шәһәрлә, *нечә јүз* шәһәр (Н. Хәзри).

7. Үч сөзүн (*бир бу гәдәр; бир нечә мин*) бир-биринә јанашмасы илә дә гејри-мүәјјән кәмијјәт анлајышы верилә билир;

Һаҹы Мурад. Јох, евдә *бир бу гәдәр* пулу сахламаг олмаз (С. С. Ахундов); Инди «Нефтчи»нин Москвада *бир нечә мин* даими вә гызғын азаркеши вардыр («Бакы» гәзети).

8. *Тәгрибән, тәхминән, азы (ән азы, азы-азы)* сөзләри мигдар сајлары илә ишләнәрәк гејри-мүәјјәнлик јарадыр:

Тбилисидә *тәгрибән беш јүз* тикинти мејданчасы вардыр («Бакы» гәзети); *Тәхминән әлли* нәфәр бир чығырла кедирдик (А. Шаиг); Елә Моллу кәндиндән көмәјә *азы әлли* адам кәлмишди («Азәрбајҹан пионери» гәзети); О, бурада *ән азы ијирми* чүр чичәк әкмишди (М. Һүсејн); Ећсангулудан *азы-азы ијирми беш* илин һагг-һесабы чәкилмәлијди («Кирпи» журналы).

9. *Јахын, гәдәр, чән, дәк, артыг, зијадә* кими сөзләр гошма јериндә ишләнәрәк мигдар сајларынын сонунда кәлир вә гејри-мүәјјән сајлар дүзәлир:

Колхозун *үч минә јахын* гојуну Ағдаш рајонунун Күргырағы мешәсиндә отарылыр («Азәрбајҹан кәнчләри» гәзети); Гырмызы јанаглы, нурани бир гоча *отуза гәдәр* балача ушағы башына јығмышды («Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети); Јерә тахта чалыныб вә тахтанын ичиндә *јүзәдәк* тештләр дүзүлүб (Ә. Һагвердијев); Кәнддән *ијирмидән артыг* киши Бакыда ишләјирди (Ә. Вәлијев).

КӘСР САЈЫ

Кәср сајлары мигдар сајларынын истисна тәшкил едән башга, хүсуси бир формасыдыр. Кәср сајлары мәншә е'тибарилә, әсасән, мигдар сајларындан төрәјир. Ики, бә'зән дә даһа артыг мигдар сајы синтактик јолла бир-бири илә әлагәјә кирир вә сөз бирләшмәси шәклиндә кәср сајы әмәлә кәлир. Кәср сајлары гурулушуна көрә мүрәккәб олур.

Кәср сајы бүтөвүн (әшјанын) мүәјјән һиссәсини, башга сөзлә десәк, әшјанын нечәдән һәр һансы бир һиссәсини билдирир. Кәср сајларында бүтөвдән мүәјјән һиссә чыхылыр вә ја көтүрүлүр, јердә галан һиссә мәзмунча нәтиҹә кими өзүнү бүрузә верир; м ә с.: Алманын *икидә бир* һиссәси, чөрәјин *дөрддә бир* һиссәси, дивизија әскәрләринин *онда бир* һиссәси, әһалинин *бешдә ики* һиссәси вә с.

Кəср сајларыны өз мəзмун вə формасына көрə үч јерə ајырмаг олар:

1. Ади кəср сајлары.
2. Онлуг кəср сајлары.
3. Кəср сајы мə'насында ишлənən сөзлəр.

1. Ади кəсрлəр ики һиссədən ибарəт олур: мəхрəч вə сурəт. Бүтөвү билдирən сај мəхрəч, онун һиссəсини билдирən сај исə сурəт адланыр: сурəт тамын һиссəлəрини билдирир. Азəрбајчан дилиндə бүтөвү билдирən (чохлуг билдирən) сај əввəл, һиссəни билдирən (азлыг билдирən) сај исə сонра дејилир.

Мигдар сајларынын синтактик бирləшмəси нəтичəсиндə əмəлə кəлən ади кəср сајларында адətən чохлуг билдирən сај формача өз шəклини дəјишир, азлыг билдирən саја кəлдикдə исə о, һеч бир дəјишиклијə уғрамыр: бүтөвү көстərən сај јерлик һалында (диалект вə шивəлərдə һəм дə чыхышлыг һалында), һиссəни билдирən сај адлыг һалында ишлənир вə бунлар идарə əлагəси үсулу илə бир-биринə бағланыр.

Чохлуг (јə'ни бүтөвү) билдирən сајларын шəкилчиləри барəсиндə М. Һүсејнзадə јазыр: Чохлуг билдирən сајларын шəкилчиləринə кəлдикдə, ону гејд етмəк лазымдыр ки, бу сөзлəрин **-дан//-дəн** шəкилчиləри илə ишлənмəси даһа доғрудур: чүнки һəмин шəкилчиləр васитəсилə мүəјјəн бир чохлугдан мүəјјəн бир азлыг көтүрүлдүју нəзəрдə тутулур. Мəсəлən, *бешдən бир* сөзүндə мүəјјəн əшјанын беш һиссəсиндən јалныз бир һиссəси ајрылдығы дəрк едилир. Лакин мүасир ədəби дилимиздə, хүсусəн ријазијјат елминдə һəмин сөзлəрин **-да//-дə** шəкилчиləри илə ишлənмəси чох инкишаф етмишдир»[28].

С. Чəфəров кəср сајының мəншəјини белə изаһ едир: «Табелилик принсипи əсасында мүрəккəб сајлар дүзəлтмəк үчүн биринчи компонентини исмин јерлик һалында ишлətмəк шəртилə һəр һансы ики сај əлагəлəндирилир; м ə с.: *икидə бир, онда үч, алтыда беш, јүздə ијирми, онда беш* вə с.

Белə сајларын биринчи компонентинин чыхышлыг һалында ишлənмəсинə дə тəсадүф едилир; м ə с.: *икидən бир, үчдən ики* вə с. Өз мəншəји е'тибарилə икинчи гајда биринчи гајдаја нисбətən даһа гədимдир»[29].

Мүасир дилимиздə ишлənən ади кəср сајларына аид мисаллар:

Пүшкатма нəтичəсиндə ашағыдакы *дөрддə бир* финал груплары јарадылмышдыр («Коммунист» гəзети); Плана көрə, тарлаларын *үчдə бир* һиссəсинин мəһсулу машынла топланачаг, харалсыз дашыныб дөвлəтə тəһвил верилəчəкдир («Коммунист» гəзети); Мəһсулун *онда бир* һесабы илə мүəјјəн едилən мəһсул веркиси (мал чəһət) вə ја бəһрə сахланылырды («Тарих» китабы). Сүүстү күчələрин *үчдə бир* һиссəси пландан əлавə чəкилмишдир («Бакы» гəзети).

Алтыда беш ($\frac{5}{6}$), *једдидə ики* ($\frac{2}{7}$), *бешдə үч* ($\frac{3}{5}$), *доггузда дөрд* ($\frac{4}{9}$), *онда алты* ($\frac{6}{10}$) вə с.

Азəрбајчан дилиндə ади кəсрləрин башга бир нөвү—гарышыг, мүрəккəб бир типи дə вардыр. Бурада бүтөв вə онун һиссəсини көстərən кəср сајындан əввəл мүəјјəн кəмијјəти билдирən дикəр бир сај кəлир. Мүəјјəн мигдар сајы илə кəср сајы арасында дејилишдə *там* сөзү ишлədилир; м ə с.: *Еви там онда дөрд* $\left(5\ \frac{4}{10}\right)$, *ики там үчдə бир* $\left(2\ \frac{1}{3}\right)$ *дөрд там бешдə үч* $\left(4\ \frac{3}{5}\right)$, *алты там једдидə ики* $\left(6\ \frac{2}{7}\right)$ вə с.

Белə кəср сајларында мəхрəч вə сурəт һəр икиси бирликдə тамын һиссələрини билдирир.

2. Онлуг кəср сајлары үч һиссədən ибарəт олур:

1) там кəмијјəти ифадə едən һиссə;
2) мəхрəч (бүтөв);
3) сурəт (һиссə).

Ади кəсрlədə мəхрəч һəр һансы бир сај олдуғу һалда, онлуг кəсрləрин мəхрəчиндə бирдən доггуза гədəр олан ədədlər дејил, 10, 100, 1000, 10000 вə с. рəгəмlər иштирак едир. Бунларын мəхрəчləри ваһид вə сыфырлардан (бир вə ја бир нечə сыфырдан) ибарəт олур.

Гејд етмəк лазымдыр ки, һərфlə јазылдыгда вə шифаһи нитгдə онлуг кəсрləрин јухарыда көстərдијимиз һəр үч һиссəси (там кəмијјəт, мəхрəч, сурəт) көз габағында олур вə јахуд дејилир; м ə с.: *Сыфыр там онда беш, беш там јүздə отуз алты, сəккиз там јүздə ијирми* вə с.

Јазылы нитгдə рəгəмlə ифадə олундугда исə анчаг там кəмијјəти билдирən һиссə вə сурəт мејданда олур, јə'ни бунлар мəхрəчсиз, там ədədlər кими јазылыр: там кəсрдən веркүл васитəсилə ајрылыр; м ə с.: 0,5: 5,36: 8,20: 222,3: 4,567: 12,34: 154,89 вə с.

Онлуг кəср сајларына аид мисаллар:

Архајынам ки, сабаһ бу вахт сиз *72,5* тəпəсиндə отурачагсыныз (Ə. Ə б ү л һ ə с ə н); Алты стансијадан ибарəт олан Тбилиси метрополитени *6,3* км саһəни əһатə едир («Бакы» гəзети); Јарым илдə *27,7* мин манат мənфəət əлдə едилмишдир ки, бу да нəзəрдə тутулдуғундан *10,4* мин манат артыгдыр («Тəшəббүс» гəзети).

3. Кəср сајы мə'насында ишлənən сөзлəр бунлардыр: *јарым, јары, пара, чөрək, рүб, фаиз.*

[28] М. Һ ү с е ј н з а д ə. Мүасир Азəрбајчан дили, Бакы, 1963, сəһ. 112.
[29] С. Ч ə ф ə р о в. Азəрбајчан дилиндə сөз јарадычылығы, Бакы, 1960, сəһ. 170.

1) *Јарым.* Бу сөз *икидә бир* кәср сајынын јериндә ишләнир:

Дүнән, сәндән нәхош, *јарым* литр вуруб кәлмишәм («Әдәбиҹҹат вә инчәсәнәт» гәзети); Данабаш кәндиндән шәһәрә ики ағач *јарым* јолду (Ч. Мәммәдгулузадә); Нијазовун көмәкчиси дә ишини көрдү: *јарым* милјон тона гәдәр нефтлә долу олан бир анбар да јанмаға башлады (И. Гасымов, Һ. Сеҹидбәјли); О, *јарым* сигарети дә јандырды (Б. Бајрамов).

Јарым сөзү мүрәккәб гарышыг типли сајларын мәхрәч вә сурәтинин әвәзиндә даһа чох ишләнир; мәс.: $2\frac{1}{2}$ = ики јарым; $3\ \frac{1}{2}$ = үч јарым; $12\frac{1}{2}$ = он ики јарым; $5\ \frac{1}{2}$ = беш јарым вә с.

Ашағыда сол тәрәфдә јазылан ифадәләр Азәрбајчан дилиндә *јарым* сөзүнүн көмәји илә, адәтән, сағдакы ифадәләр шәклиндә ишләдилир:

Отуз дәгигә — јарым саат.
Дохсан дәгигә — саат јарым.
Јүз әлли дәгигә — ики саат јарым.
Әлли сантиметр — јарым метр.
Он беш күн — јарым ај.
Үч килограм беш јүз грам—үч кило јарым.

Јарым сөзү адәтән мигдар сајлары илә (хүсусилә јүксәк әдәдләри билдирән мигдар сајлары илә); мәс.: *милјон, милјард* ишләнир:

Јарым милјон—милјон јарым.
Јарым милјард—милјард јарым.

Мисаллардан ајдын олур ки, *јарым* сөзү јухарыда көстәрдијимиз мигдар сајларындан әввәл ишләндији кими, онлардан сонра да кәлә билир. Лакин бу ганун мигдар сајларынын һамысыны әһатә етмир. Белә ки, *јарым* сөзүнү нисбәтән аз мигдары билдирән сајлардан әввәл ишләтдикдә сүн'и чыхыр: *беш јарым, јүз јарым* кими ифадәләр дилимиздә аз да олса өзүнә јер тутса да, *јарым беш, јарым јүз* бирләшмәләринә раст кәлмирик.

Јарым сөзүнүн сөзләрдән әввәл вә сонра кәлмәси илә мә'на фәрги јараныр. Белә ки, һәмин сөз бу вә ја дикәр сөздән сонра кәләрсә, әшјанын үзәринә мүәјјән бир мигдар әлавә олунур, әввәл кәләндә исә аид олдуғу әшјадан мүәјјән бир мигдар чыхылыр:

Ил јарым—јарым ил.
Саат јарым—јарым саат.
Ај јарым—јарым ај.
Тон јарым—јарым тон.
Милјон јарым—јарым милјон.

Н. К. Дмитријев, Ә. Р. Маһмудов вә К. М. Мусајев *јарым* сөзүнүн *јар* (маг) фе'линдән әмәлә кәлмәсини көстәрирләр[30].

2) *Јары* сөзү дә *икидә бир* ($\frac{1}{2}$) кәср сајынын мә'насында ишләнир; мәс.: *Јары* кечә, *јары* рәсми, *јары* чылпаг, *јары* вәһши вә с.

Јары сөзүндән әввәл бә'зән күввәтләндиричи *тән* сөзү ишләнир вә бөлүнмә, һиссә даһа дәгиг ифадә олунур; мәс.: *тән јары:*

Улдузлар совушур кечә *тән јары,*
Бир аздан дан јери сөкүләчәкдир (И. Сәфәрли).

3) *Пара* сөзү дә *икидә бир* кәср сајынын јериндә ишләнир:

Дүшүнүрдүләр ки, бир саат, *пара* саат отуруб, кечмишдән, кәләчәкдән данышачаг (М. Һүсејн).

4) *Чәрәк* сөзү *дөрддә бир* $\left(\frac{1}{4}\right)$ сајынын мә'насында ишләнир. Бу, әслиндә фарс сөзү олуб, *чәһар јек* چهار یك демәкдир.

5) Әрәб дилиндән дилимизә кечмиш *рүб* сөзү дә *дөрддә бир* ($\frac{1}{4}$) кәср сајынын мә'насыны ифадә едир.

6) Рус дилиндә *просент* сөзүнә үјғун Азәрбајчан дилиндә әрәбчәдән алынмыш *фаиз* сөзү ишләнир. Бу сөз јазыда һәрфи ишарәләрлә (фаиз) верилмәклә бәрабәр, % ишарәси илә дә көстәрилир.

Кәср сајлары өз мәзмунуна көрә фаизә (%) јахындыр. Буна көрә дә икидә бир мүәјјән бир әшјанын јарысыны билдирдији кими, *әлли фаиз* дә (50%) онун јарысыны көстәрир:

Дөрд фаиз (4 %) — јүздә дөрд $\left(\frac{4}{100}\right)$

Он фаиз (10 %) — јүздә он $\left(\frac{10}{100}\right)$

Јетмиш беш фаиз (75 %) — јүздә јетмиш беш $\left(\frac{75}{100}\right)$

Фаиз әламәти Азәрбајчан дилиндә кәср сајындан сонра кәлир; мәс.: јүздә беш—5%: јүздә үч—3%.

[30] Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, сәһ. 94; Ә. Р. Маһмудов. Сај, Азәрбајчан дилинин грамматикасы, I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрижјаты, 1951, сәһ. 195; К. М. Мусаев. Грамматика караимского языка (Фонетика и морфология), М., 1964, сәһ. 211.

ƏВƏЗЛИК

Əвəзлик латын сөзү Pronomten-дəн көтүрүлмүшдүр ки, бу да адын əвəзи демəкдир.

Башга нитг һиссəлəри кими əвəзликлəр дə мүстəгил лүғəви мə'наја малик олур, чүмлədə мүəјјəн суала чаваб верир—чүмлə үзвү кими чыхыш едир. Əвəзликлəрин башга нитг һиссəлəриндəн фəрги ондадыр ки, онлар əшјанын адыны, əламəтини, кејфијјətини, мигдарыны вə с. конкрет олараг билдирмир, анчаг онлара үмуми шəкилдə ишарə едир. Буна көрə дə əвəзликлəр нитг һиссəлəри ичərисиндə ајрыча јер тутур.

Дилин хүсуси, олдугча мүрəккəб вə чохчəһətли һиссəсини тəшкил едəн бу нитг һиссəси хүсуси мə'наја малик олмадан шəхси, əшјаны, һадисəни, əламəти, мигдары адландырмадан ја əввəлчə гејд олунмушлара, һаггында данышылмышлара ишарə едир, јахуд онлары əвəз едир, ја да динləјичини нитгин сонракы һиссəсинə һазырлајыр. Она көрə дə əвəзлијин конкрет мə'насы чох заман мətнлə мүəјјəн олунур.

Əслинə бахдыгда *бу* һадисə бир о гədəр бөјүк дејилди (С. Һүсејн).

Бу əвəзлији вердијимиз мисалдан əввəл сөјləнилмиш һадисəјə ишарə едир. *Бу* əвəзлији бизим үчүн о вахт ајдын олур ки, биз чүмлədəн əввəл данышылмыш һадисə илə таныш олаг.

Онлары горујуб мүһафизə етмək һəр бир намуслу əмəкчинин вəтəндашлыг вəзифəсидир (С. Һүсејн).

Бу мисалда да *онлары* əвəзлијинин конкрет мə'насы гаранлыг галыр. Бу чүмləни əввəлки чүмlələрлə бирликдə охудугда *онлары* əвəзлији һаггында бизим там тəсəввүрүмүз олур:

Бу евləр, бағлар, бағларда вə күчələрдəки ағачлар бизим өзүмүзүндүр. *Онлары* горујуб мүһафизə етмək һəр бир намуслу əмəкчинин вəтəндашлыг вəзифəсидир (С. Һүсејн).

Инди ајдын олур ки, *онлары* əвəзлији *евləр, бағлар* вə *ағачлара* ишарədир. Демəли, əвəзликлəрин конкрет мə'насы рабитəли нитгдə, мətнлə əлагədар олараг ајдынлашыр. Əвəзликлəрин бу хүсусијјəти нитгин ајры-ајры һиссəлəрини үзви сурətдə бирləшдирмəкдə, онлары бир-бири илə əлагələндирмəкдə чох бөјүк рол ојнајыр.

Адам, алма, даш, гырмызы, алчаг, беш, үч вə с. дедијимиз заман биз ја конкрет варлыглары, ја мүəјјəн кејфијјətləри, ја да мүəјјəн кəмијјətləри тəсəввүр етдијимиз һалда, *мən, сən, бу, белə, елə* вə с. əвəзликləри илə конкрет бир шеј тəсəввүр едə

билмирик. Бунлар јалныз контекстдəн асылы олараг мүəјјəн мə'на кəсб едə билир.

Данышан, *мən* əвəзлији илə өзүнү, *сən* əвəзлијилə мүсаһибини, *о* əвəзлијилə башга һəр һансы бир шəхси адландырыр. Мən јалныз өз мүсаһибимə нəзəрən өзүмү *мən,* мүсаһибими *сən,* һаггында данышылан башга бирисини исə *о* адландырарам. Мүсаһибим исə ејни гајда илə өзүнү *мən,* мəни *сən,* үчүнчүсүнү исə *о* адландырыр. Демəли, мən бир мүнасибəтлə *мən,* башга бир мүнасибəтлə *сən,* дикəр бир мүнасибəтлə исə *о* адланырам. Мəним бу үч əвəзлијин һансы илə адланмағым мүəјјəн шəхсləрлə олан гаршылыглы мүнасибəтимдəн асылы олараг дəјишир. *Мən* əвəзлији конкрет бир шəхси дејил, бүтүн биринчи шəхсləри билдирдији кими, *сən, о* əвəзликləри дə мүвафиг сурətдə бүтүн икинчи вə үчүнчү шəхсləри билдирир. Əвəзликləрин мə'нача белə дəјишкəн олмасы онлары башга нитг һиссələриндəн фəргləндирир.

Исим, сифəт вə сајлар əшја, кејфијјət вə кəмијјətləри адландырдығы һалда, əвəзликлəр онлары анчаг əвəз едир. Бу сөз групларына «Əвəзлик» ады да мəһз бəһс етдијимиз нитг һиссəсинин бу хүсусијјətləри нəзəрə алынараг верилмишдир. Əвəзликləрин конкрет мə'насы исим, сифəт вə с. нитг һиссəсинин мə'насына əсасланыр, бир нөв бəһс етдијимиз нитг һиссəси онларын əвəзləјичиси кими чыхыш едир. Белəликлə дə, əвəзлик əвəз етдији нитг һиссəсинə мүəјјəн дəрəчəдə јахынлашыр. Лакин буна бахмајараг, əвəзлик маһијјətчə јенə дə һəмин нитг һиссələриндəн фəргləнир. Белə ки, исим, сифəт вə дикəр нитг һиссələри мətндəн асылы олмајараг конкрет мəзмуна малик олдуғу һалда, əвəзликləрин мə'насы дəјишкəндир вə мətндəн асылыдыр.

Əвəзликləрин үмумилик билдирən, мүчəррəд мə'налары илə јанашы, мətндəн асылы олараг һəр дəфə јени мəзмун дашыјан дəјишкəн мə'насы да олур. *О* əвəзлији, бир тəрəфдəн, бүтүн үчүнчү шəхсləри билдирир, дикəр тəрəфдəн, мətндəн асылы олараг мүəјјəн конкрет шəхсин адыны да əвəз едир.

Ахшам јығынчағында *Məммəд* дə иштирак едəчəк. *Она* (*Məммədə*) мəним саламымы јетирмəји унутмајын.

Биринчи чүмлədəки *Məммəд* əвəзинə кимин адыны јазсаг, *она* əвəзлији икинчи чүмлədə һəмин ады əвəз едəчəкдир. Демəли, мүəјјəн бир мətн дахилиндə əвəзлик конкрет бир шəхси билдирдији, мətндəн асылы олараг һəр дəфə дəјишкəн мə'на дашыдығы һалда, һəм дə үмуми мəзмуна маликдир вə бүтүн үчүнчү шəхсləри билдирир. Бу икинчи чəһəт əвəзликləрин, һəтта шəхс əвəзликləринин белə олдугча мүчəррəд вə үмуми мə'на дашыдығыны көстərир. Əвəзликləрин белə мүчəррədləшдирмə хүсусијјəти онларын көмəкчи сөзləрə кечмəсинə вə елəчə дə грамматик шəкилчиləрə чеврилмəсинə шəраит јарадыр. Ишарə вə суал əвəзликləринин бағлајычы кими ишлənмəси, шəхс əвəзликləриндəн шəхс сонлуглары вə мənсубијјət шəкил-

чиләринин әмәлә кәлмәси әвәзлик категоријасында олан јүксәк мүчәррәдләшдирмә вә үмумиләшдирмә габилијјәтинин олмасы илә әлагәдардыр.

Әвәзликләр ајрыча көтүрүлмүш әшја, кејфијјәт вә кәмијјәтләри садәчә олараг әвәз етмир, һәм дә онларын башга әшја, кејфијјәт вә кәмијјәтләрә мүнасибәтини ифадә едир вә бу мүнасибәтләр әсасында да онлары сәчијјәләндирир.

Билмирәм сәбәб нәдир ки, һәмишә Женја мәсәләси аралыға кәләндә *сән* ону мүдафиә едирсән (М. С. Ордубади); Нә гәдәр данышырсан даныш, *сәни* һеч кәс ешитмәјәчәк (М. С. Ордубади).

Бурада данышанын өз мүсаһиби илә шәхсә көрә мүнасибәти, мүрачиәт едилән шәхсин данышанын һәмсөһбәти олмасы да ифадә олунмушдур. Данышана нәзәрән мүгабил тәрәф һәмишә һәмсөһбәт олмур вә икинчи шәхсин данышанла гаршыгаршыја дурмасы һәмишә тәләб олунмур. «Биз *сиздән* өјрәндик гәһрәманлығы»—дедијимиз заман биз һеч дә 26-ларла гаршыгаршыја дурмуруг вә онлар бизим һәмсөһбәтимиз олмур; биз јалныз онлара хәјаләи мүрачиәт етмиш олуруг.

Әввәл *нечә* ишләмишиксә, инди дә *елә* ишләјирик,—дедијимиз заман, әввәл ишләдијимиз ишлә сонра ишләдијимиз иш арасында ејнилик мүнасибәтини ифадә етмиш олуруг. Бурада *елә* әвәзлији әввәл ишләдијимиз ишлә инди ишләдијимиз ишин истәр кејфијјәт, истәр сүр'әт, истәрсә дә кәмијјәт е'тибарилә тамамилә ејни олдуғуну ифадә едир. *Елә, белә* әвәзликләри мүхтәлиф кејфијјәтләрә, һәтта бир-бири илә дабан-дабана зидд олан анлајышлара да ишарә едә биләр.

Дүнән кефим көк иди, бу күн дә *белә*дир. Дүнән кефим ашағы иди, бу күн дә *белә*дир. *Белә* әвәзлији биринчи һалда јахшы мәзмунуну, икинчи һалда исә пис мәзмунуну дашыды. *Бүтүн, һамы* вә с. әвәзликләри мүхтәлиф мигдар билдирир. *Бүтүн* аилә үзвләри сәни сәбирсизликлә көзләјирди. Дүнјанын *бүтүн* тәрәггипәрвәр адамлары космосун фәтһ едилмәсиндә алимләримизин әлдә етдији наилијјәтләрә һејрандыр. Биринчи һалда *бүтүн* бир аилә үзвләрини билдирирсә, икинчи һалда јер үзүндә јашајан тәрәггипәрвәр адамларын мигдарыны үмуми шәкилдә ифадә едир.

Синифдә 34 шакирдин олмасы шәрти илә; дәрсдә *34* нәфәр шакирд иштирак едир вә дәрсдә *бүтүн* шакирдләр иштирак едир. Бу чүмләләрин биринчисиндә дәрсдә иштирак едән шакирдләрин сајы онларын үмуми сајына әсасланмадан верилмишдир. Икинчи чүмләдә исә әвәзлик васитәсилә дәрсдә иштирак едән шакирдләр синифдә олан шакирдләрин үмуми сајы илә мүнасибәтдә верилмиш вә шакирдләрин там һеј'әтдә дәрсдә иштирак етмәси ифадә едилмишдир.

Ичласда *бә'зи* јолдашлар иштирак етмирди — чүмләсиндә иштирак етмәјәнләрин сајы үмуми илә мүнасибәтдә гејри-мүәјјән бир һадисәнин тама нисбәти кими верилмишдир.

Һеч ким ичласа кечикмәмишди—чүмләсиндә кечикмәмәк —ичласда иштирак едәнләрин һамысына аид олур. Бурада јенә ичласда иштирак едәнләр вә ичласа кечикмәјәнләрин мигдарча ејнилији дә ифадә олунмушдур.

Мәрдан *өз* дедијинин, Сәрвәр исә *өз* дедијинин доғру олдуғуну сүбут етмәјә чалышырдылар. Бурада ејни чүмләнин ичәрисиндә *өз* әвәзлији һәм Мәрданы, һәм дә Сәрвәри әвәз етмишдир. Чох заман верилиш башлајандан бир гәдәр сонра радиону ачдыгда дикторун белә чүмләләрини ешидирик: Инди дә *һәмин* ифада ики халг маһнысыны динләјин.

Бурада *һәмин* әвәзлијинин мә'насы охујанын ким олдуғуну ајдынлашдырмајынча бизим үчүн гаранлыг галыр. Бүтүн бу хүсусијјәтләр көстәрир ки, әвәзлијин бә'зи нөвләри һәмишә мәтнин ја өзүндән әввәлки, ја да сонракы һиссәсилә бағлы олур.

Кәшфијјата *нечә* нәфәр кетмишдисә, *о гәдәр* дә кери гајытмышды. Бурада да ики сајын ејнилији суал вә гејри-мүәјјән әвәзликләрлә ифадә олунмушдур.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Азәрбајчан дилинә аид јазылмыш грамматика китабларында *бу гәдәр, о гәдәр, бир о гәдәр, о гәдәр дә, бир о гәдәр дә* кими сөзләр бу вә ја башга нитг һиссәси ичәрисиндә өзләринә сабит јер тута билмәмишдир. Азәрбајчан ССР ЕА-нын чапдан бурахдығы грамматика китабында јухарыда гејд етдијимиз сөзләр һеч бир нитг һиссәсинин тәркибинә дахил едилмәмишдир[1]. Бу сөзләр В. И. Ленин адына АПИ-нин чапдан бурахдығы морфолокија китабында да һеч бир нитг һиссәсинин тәркибиндә верилмәмишдир[2].

М. Һүсејнзадә белә сөзләри гејри-мүәјјән сајларын ичәрисиндә вермишдир[3]. Бизчә, бу гисим сөзләр әвәзлик сөзләрә дахил едилмәлидир. Бүтүн бунлар ондан ирәли кәлир ки, Казым бәјдән башга һеч кәс дилимиздә олан нисби әвәзликләрин тәдгигилә мәшғул олмамыш, әвәзликләрин бир нөвү кими онлар мүасир грамматика китабларында ишыгландырылмамышдыр.

Бу ифадәләр *нә* суал әвәзлијинә *гәдәр, гәдәр чох* сөзләринин әлавәси илә вә *бу, о* ишарә әвәзликләринә *гәдәр* гошмасынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Вахты илә бу чичәк *нә гәдәр* тәзә вә тәравәтли идисә, Хәдичә дә *о гәдәр* шух вә мәс'ум иди (С. Һүсејн).

Ф. Е. Корш көстәрир ки, нисби чүмләләр ишарә вә суал

---

[1] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты, 1960.

[2] «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы», В. И. Ленин адына АПИ-нин Нәшријјаты, Бакы, 1961, сәһ. 69—101.

[3] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили. Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 112.

əvəzliklərinin nisbi əvəzliklərə çevrilməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir[4].

Jухарыда верилмиш чүмләләрдәки *нә гәдәр, о гәдәр* ифадәләри нисби əvəzliklərə дахил едилмәлидир. Qазым бəj дə бу мəсələni gүсурлу вермишдир. О, нисби əvəzliklərə *ки* вə онун даһа гәдим варианты олан *ким* бағлајычыларыны дахил едир, бə'zən бунлары *ки* шəкилчиси илə гарышыг салыр[5]. Орадача мүəллиф көстərир ки, түркләр нисби əvəzliklərə тез-тез ehtijач һисс етдикләриндən, куја ону фарс дилиндən гəбул етдиләр ки, бу да түрк дилләриндəки *ким* суал əvəzliji вə **-ки** шəкилчисинə jахындыр[6]. Ишарə вə суал əvəzlikləри о вахт нисби əvəzlijə чеврилир ки, бунлардан чүмләләр арасында əлагə васитəси кими истифадə олунур. Нисби əvəzliklərдən исə бир чох дилләрдə олдуғу кими, Азəрбајчан дилиндə дə бə'zи бағлајычылар əmələ gəlir.

Гəдим варианты *ким* олан мүасир дилимиздəки *ки* бағлајычысы белə бир инкишаф jолу кечмишдир[7].

Дилимиздə мəвчуд олан *ким* суал əvəzlijи тəдричən əлагə васитəсинə чевриләрək ондан нисби əvəzlik кими истифадə олунмуш вə даһа сонра бағлајычылыға доғру инкишаф етмишдир.

Əvəzliklər бир сыра грамматик категоријаларын јаранмасында бөјүк рол ојнамышдыр. Мəсələn, мənsubijjət, шəхс категоријасы вə хəбəрлик шəкилчиләринин јаранмасы шəхс əvəzliklərinin əsasында мүмкүн олмушдур. Əлбəттə, мүстəгил мə'наја малик əvəzliklərlə онлардан төрəмиш шəкилчиləри ејниләшдирмək дүзкүн дејилдир. Бу мүнасибətlə М. Һүсејнzadə jазыр: «... əшја вə һəрəкətlərlə шəхсләр арасындакы мүнасибət əvvəlчə мүстəгил сөзләрлə ифадə олунмушдур. Сонралар исə дилин тарихи инкишафы нəticəsində бу мүстəгил сөзләрдən ајры-ајры коллективləри вə фəрдləри билдирмək үчүн мүəјјən əламətlər — гејри-мүстəгил сөзләр (шəкилчиләр) əmələ gəlib, ајры-ајры нитг һиссəләринə əlavə олмагла јухарыда гејд олунан мүнасибətləри (шəхс, мənsubijjət вə хəбəрлик —*X. Ə.*) билдирмишдир»[8].

Əvəzliklər бə'zən грамматик мə'налар билдирən көмəкчи нитг һиссəләринə кечир. Бир сыра дилчилик ədəbijjatында мүрəккəб бағлајычы кими верилмиш бир чох тəркиблəрдəки əvəzlikləрin, һабелə нисби сөзләрин табели мүрəккəб чүмләнин тəрəфләрини бағламагда истифадə олунмасы вə онларын дашыдығы вəзифənин будаг чүмләләрлə ејниjjət тəшкил етмəси јухарыдакы фикримизи бир даһа тəсдиг едир.

Дилимиздə олан *будур ки, одур ки, елə...ки, белə...ки, ондан өтрү...ки, бундан өтрү...ки, онун үчүн...ки, бунун үчүн...ки, о сəбəбə ки, о заман ки, о вахт ки, она көрə дə, буна көрə дə* вə с. бирləшмələrdəки ишарə əvəzlikləри будаг чүмләнин баш чүмләjə бағланмасында, һабелə будаг чүмлə нөвləринин мүəjjənləшмəсиндə бөјүк рол ојнајыр. Будаг чүмләләр сон дəрəчə үмумилик вə мүчəррəдлик билдирən бу əvəzlikləрin мə'насыны конкретləшдирмəjə хидмəт етдијиндən онларын дашыдығы вəзифə дə ејни олур. Бундан башга анчаг суал вə ишарə əvəzlikləриндən əmələ kəlib нисби əvəzlik сəчијjəси дашыjан гаршылыглы нисби сөзләр дə баш вə будаг чүмләləри бирləшдирмəkdə мүəjjən рол ојнајыр. Дилимиздə ишlənən *ким... о, һара... ора, нə вахт... онда, һачан... онда, нечə... елə, нəjи... ону, нə гәдəр... о гәдəр, һараjа... ораjа, һарада... орада, һарадан... орадан, кими.... ону, кимдə... онда* вə с. анчаг əvəzlikləрdən ибарəт олан мүштəрək нисби сөзләр онларын асанлыгла грамматик категоријалара кечə билмəсини бир даһа тəсдиг едир.

Əvəzliklərin грамматик вəзифə дашымасы онларын лексик мə'насындакы хүсусијjətlərdən, елəчə дə онлардан истифадə олунмасындакы сəчијjəви чəhətlərdən ирəли kəlir.

Истифадə даирəси е'тибарилə бу сөзләр көмəкчи сөзләрдən вə грамматик категоријалардан һеч дə кери галмыр. Бүтүн бунлар көстərир ки, əvəzlikləрə башга нитг һиссələри кими јанашмаг дүзкүн дејилдир. J. J. Мороховскајанын дедији кими, јанашмаг дүзкүн дејилдир. J. J. Мороковскајанын дедији кими, онлары, бир тəрəфдən өз лексик мə'насы илə објектив варлыгдакы əшја вə һадисələри билаваситə ифадə едən сөзләрлə ејниләшдирмək, дикəр тəрəфдən исə грамматик мə'насы лексик мə'насындан үстүн олан көмəкчи сөзләрə аид етмək олмаз[9].

ШƏХС ƏVƏZLIKLƏRI

Шəхс əvəzlikləри конкрет олараг һеч бир шəхси билдирмəjən, үмуми шəkилдə шəхс мəfһуму ифадə едən əvəzlikləрdir. Бу група дахил олан əvəzliklər биринчи, икинчи, үчүнчү шəхсин тəки вə чəминдən ибарəтдир.

Биринчи шəхсин тəки *мən,* чəми *biz,* икинчи шəхсин тəки *сən,* чəми *siz,* үчүнчү шəхсин тəки *о,* чəми исə *онларла* ифадə олунур.

Мən билмəлијəм кимләр илə ичлас елəjирəм ја jох (М. Ч ə л а л); һəр нə чүр олурса олсун, *biz* көрək jолдашларла таныш олаг (М. С. О р д у б а д и).

[4] Ф. Е. К о р ш. Способы относительного подчинения, М., 1887, səh. 22—26.

[5] К а з ы м-Б е к. Общая грамматика турецко-татарского языка, səh. 116—118.

[6] Jенə орада.

[7] Бах: Һ. М и р з ə з а д ə. Азəрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы. Азəртəдрисnəшр, 1962, səh. 354—356; Ə. А б д у л л а j е в. Мүасир Азəрбајчан дилиндə табели мүрəккəб чүмләләр, Азəртəдрисnəшр, 1964, səh. 121.

[8] М. Һ ү с j н з а д ə. Мүасир Азəрбајчан дили, АДУ Нəшрijjаты, Бакы, 1954, səh. 147.

[9] J. J. М о р о х о в с к а я. К вопросу о характере местоимения и его взаимоотношении с контекстом при анафорическом указании. Труды Самаркандского Государственного университета им. Навои (новая серия), вып. № 132, 1963, səh. 35—36.

Сиз ej Авропанын чаһанкирләри!
Тарихин мәһвәри дөнәндән бәри
Гулдур палтарына бүрүндүнүз сиз
Будур өлүмүнүз, ачизлијиниз! (С. Вурғун).

О шаһлар шаһыдыр, тахты-тачы вар,
Она jер үзүнүн еһтијачы вар... (С. Вурғун).

Бу о демәкдир ки, Шендриковлардан *сәнә* анчаг бир «чәнаб» ләгәби jетишәчәкдир; чүнки онларда бундан башга бир шеј jохдур (М. С. Ордубади).

Бу чүмләләрдә ишләнән *мән, биз, сән, сиз, о, онлар* сөзләри шәхс әвәзликләридир.

Шәхс әвәзликләринин чәми дә башга нитг һиссәләринин чәминдән фәргләнир. Белә ки, башга нитг һиссәләри чәм шәкилчиси **(лар,-ләр)** гәбул етдији һалда, шәхс әвәзликләринин чәми лексик jолла jараныр. Мәзмун е'тибарилә дә шәхс әвәзликләринин чәми хүсусијјәт тәшкил едир. *Биз* һеч дә бир нечә *мән*-дән ибарәт дејилдир. Биз тәркибиндә мәним олдуғум бир груп адамы билдирир. Демәли, биринчи вә икинчи шәхсин чәми тәркибиндә биринчи вә икинчи шәхс иштирак едән, мүхтәлиф мүнасибәтләрлә бирләшмиш бир нечә адамын вәһдәтдә олдуғуну ифадә едир. Бу чәһәтдән үчүнчү шәхс биринчи вә икинчи шәхсдән фәргләнир. Бунлар исимләр кими чәм шәкилчиси (**-лар//-ләр**) гәбул едир. Бизчә бу, үчүнчү шәхсин ишарә әвәзлији илә уjғун кәлмәсилә әлагәдардыр. Бир чох дилләрдә шәхс әвәзликләринин ишарә әвәзликләриндән әмәлә кәлмәси фикри сөjләнилмишдир[10].

Шәхс вә ишарә әвәзликләринин мә'насынын мүштәрәк олмасы фикри Н. А. Баскаков тәрәфиндән даһа тутарлы дәлилләрлә ишыгландырылыр. Мүәллиф М. Кастрен, В. Шотт, О. Бөтлинг, В. Радлов вә И. Рамстедтә әсасланараг көстәрир ки, үчүнчү шәхс әвәзлији илә ишарә әвәзликләриндән биринин уjғун кәлмәси садәчә олараг тәсадүф дејил. Бу уjғунлуг әвәзликлә-рин инкишаф мәрһәләсиндәки һәгигәтләрдән биридир ки, реал мәзмунлу сөзләрдән jараныб, сонра исә ишарә вә jијәлик әвәзликләри васитәсилә шәхс әвәзликләри әмәлә кәлиб[11]. Шәхс әвәзликләри шәхсин данышана вә нитгдә иштирак едәнләрә мүнасибәтини дә ифадә едир. Биринчи шәхси ифадә едән *мән* сөзү данышаны билдирир; икинчи шәхси билдирән *сән* сөзү данышанын билаваситә мүрачиәт етдији шәхси; үчүнчү шәхс *о* исә мүсаһибәдә иштирак етмәjән шәхси ифадә етмәк үчүн ишләдилир. Үчүнчү шәхс ола билсин ки, данышыг заманы данышанла динләjәнин jанында олсун, лакин данышан она билаваситә мүрачиәт етмир, өз мүсаһибилә, jә'ни икинчи шәхслә jа онун һаггында данышыр, jа да она ишарә едәрәк мүәjjән фикир сөjләjир. Белә вәзиjjәтдә ишарә әвәзлији *о* илә үчүнчү шәхс әвәзлији арасындакы jахынлыг хүсусилә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Һәтта данышан бә'зән әл, көз, баш һәрәкәтләри илә өз мүсаһибинә үчүнчү шәхси көстәрмәк үчүн ишарә дә едир. Бу да ишарә әвәзлијилә шәхс әвәзлији арасындакы jахынлығы көстәрмәк үчүн әjани дәлилдир. Үчүнчү шәхс әвәзлијинин һалланмасы да о бири шәхс әвәзликләринин һалланмасындан сечилир вә ишарә әвәзликләринин һалланмасы илә уjғун кәлир.

Һал-лар	I шәхс тәк	чәм	II шәхс тәк	чәм	III шәхс тәк	чәм
А.	*мән*	*биз*	*сән*	*сиз*	*о*	*онлар*
Ј.	*мәним*	*бизим*	*сәнин*	*сизин*	*онун*	*онларын*
Јн.	*мәнә*	*бизә*	*сәнә*	*сизә*	*она*	*онлара*
Т.	*мәни*	*биз*	*сәни*	*сизи*	*ону*	*онлары*
Јер.	*мәндә*	*бизdә*	*сәндә*	*сиздә*	*онда*	*онларда*
Ч.	*мәндән*	*биздән*	*сәндән*	*сиздән*	*ондан*	*онлардан*

Биринчи шәхс jијәлик һалда исимләрдән вә башга шәхс әвәзликләриндән фәргли олараг **-ын//-ин//-ун//-үн,** саитлә битәнләрдә исә **-нын//-нин//-нун//-нүн** шәкилчиләриндән бирини дејил, -им шәкилчисини гәбул едир.

Чүмләдән көрүндүjү кими, шәхс әвәзликләринин һалланмасы һәр үч шәхсдә бир-бириндән фәргләнир: биринчи шәхслә икинчи шәхсин һалланмасы арасындакы фәрг анчаг jијәлик һалда өзүнү көстәрир. Икинчи шәхс әвәзлијинин һалланмасы харичи чәһәтдән исим вә башга нитг һиссәләринин һалланмасындан фәргләнмир. Лакин маһиjjәтчә исимләрлә икинчи шәхс әвәзлијинин һалланмасы фәрглидир. М ә с.: jијәлик һалда дәфтәрин сөзү илә, еjни һалда ишләнән «сәнин» әвәзлијинин һалланмасындан фәрг вардыр. Биз дәфтәр вәрәги дедијимиз заман да әслиндә дәфтәр сөзү jијәлик һалда олур. Лакин сәнин китабын ифадәси үзәриндә еjни әмәлиjjаты апармаг олмур. Үчүнчү шәхс әвәзлијинә кәлинчә, бу шәхс әвәзлијинин һалланмасында фәргли чәһәтләр даһа чохдур. Ишарә әвәзликләриндә олдуғу кими үчүнчү шәхс әвәзлији дә һалландыгда һал шәкилчисиндән әввәл **н** сәси әлавә олунур. Илк бахышда адама елә кәлир ки, һәмин сәс саитлә битән исимләрә дә артырылыр. Лакин бу, jалныз jијәлик һалда өзүнү көстәрә билир. Галан дөрд һал исә үчүнчү шәхс әвәзлијинин тәкиндә хүсусијјәт тәшкил едир вә истәр башга шәхс әвәзликләринин, истәрсә дә исимләрин һалланмасындан фәргләнир, jалныз ишарә әвәзликләринин һалланмасы илә еjниjjәт тәшкил едир. Ишарә әвәзлији илә үчүнчү шәхс әвәзлијинин бу дәрәчәдә уjғун кәлмәси, биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләри илә дә ишарә әвәзликләри арасында мүәjjән jахынлыг олдуғуну сүбут етмәjә дилчиләри сөвг етмишдир.

Һалланмада олдуғу кими шәхс әвәзликләринин гошмаларла

[10] Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр, Бакы, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 186.

[11] Н. А. Баскаков. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения института языкознания АН СССР, 1952, № 1, сәһ. 134.

ишләнмәсиндә дә бир сыра мараглы хүсусиҗҗәтләр вардыр. Бурада ән чох диггәти чәлб едән *үчүн* гошмасыдыр. Бу гошма исимләрлә ишләндији заман һәмишә исмин адлыг һалыны тәләб едир. Лакин әвәзликләрә кәлинчә, *үчүн* гошмасы үчүнчү шәхсин чәминдән башга бүтүн вәзиҗҗәтләрдә јиҗәлик һалын шәкилчисини тәләб едир; м ә с.: *мәним үчүн, сәнин үчүн, онун үчүн, бизим үчүн, сизин үчүн.*

Гошмаларын бир гисми дә исимләрлә ишләндијиндән фәргли олараг әвәзликлә јанашы кәлдикдә һәм адлыг, һәм дә јиҗәлик һал шәкилчиси гәбул едир. *Мән тәк, мәним тәк, биз тәк, бизим тәк, сән тәк, сәнин тәк, сиз тәк, сизин тәк. Тәк* гошмасы үчүнчү шәхсин тәкиндә јиҗәлик һалы шәкилчисини, чәминдә исә адлыг һалы шәкилчисини тәләб едир: *онун тәк, онлар тәк.*

Барәдә гошмасы да әвәзликләрлә мүхтәлиф вариантларда ишләнир: *мән барәдә, мәним барәмдә, биз барәдә, бизим барәмиздә; сән барәдә, сәнин барәндә; сиз барәдә, сизин барәдә, сизин барәниздә, онун барәсиндә, онлар барәдә, онлар барәсиндә, онларын барәсиндә.* Демәли, бу гошма илә әвәзлик һәм адлыг, һәм јиҗәлик һалда, һәм дә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси шәклиндә ишләнир. Исимләрлә ишләндикдә исә бу гошмалар, бир гајда олараг, һәмишә исмин адлыг һалда олмасыны тәләб едир.

Мән вә *сән* чох заман түркологлар тәрәфиндән *мә-н, сә-н, биз, сиз* исә *би-з, си-з* һиссәләринә ајрылыр. Биринчи вә икинчи шәхсин тәкиндәки **-н-** ортаг үнсүрүнү бир чохлары мәнсубиҗҗәт әламәти кими гәбул едир, биринчи вә икинчи шәхсин чәминдәки **-з** үнсүрүнүн чәм билдирдији исә әксәр түркологлар тәрәфиндән гәбул олунмушдур[12]. **-Н** илә **-з** изаһ едилдикдән сонра биринчи вә икинчи шәхсин тәки вә чәминдә галан үнсүрләрә нәзәр салаг: **-мә, -сә, -би, -си, м-б** фонетик дәјишмәсини, биринчи шәхсин тәкини ифадә етмәк үчүн бә'зи түрк дилләриндәки һазырда да мөвчуд олан вә тарихән дилимиздә ишләнән *бән* формасыны олдуғуну нәзәрә алсаг **-бә, -сә, -би, -си** үнсүрләринин ејни нөвлү олдуғуну сөјләмәк олар. Бу үнсүрләрин исә *бу, шу* ишарә әвәзликләринә нә гәдәр охшадығы көз габағындадыр. Бүтүн бунлар шәхс әвәзликләринин ишарә әвәзликләриндән әмәлә кәлдијини сөјләмәјә әсас верир[13].

Мән вә *сән,* чәм шәкилчиси гәбул етмәјиб биринчи вә икинчи шәхсин чәми лексик јолла дүзәдији һалда, бунларын өзү (биринчи вә икинчи шәхсин чәми) чәм шәкилчиси гәбул едәрәк *бизләр, сизләр* шәклиндә ишләнә билир. Бу да гејри-мүәјјәнлији нисбәтән мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди күдүр.

[12] А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, сәһ. 174; Н. А. Б а с к а к о в. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения института языкознания АН СССР, 1952, № 1, сәһ. 132—143.

[13] Н. К. Д м и т р и е в. Грамматика башкирского языка. Издательство Академии наук СССР, М.—Л., сәһ. 80—100.

Бизләрә дәхли нәдир—јохдур әкәр чарәләри?
Гој ағарсын фүгәра көзләринин гарәләри!

(М. Ә. С а б и р).

Әскик дејил онлар, вәли, *сизләр* нә танырсыз!
Сандыг ки верибләр бизә һүрриҗҗәти-вичдан.

(М. Ә. С а б и р. «Һопһопнамә», 1954, сәһ. 146).

Бизләр, сизләр нәинки *биз* вә *сизә* нисбәтән шәхсләрин сајынын чохлуғуну билдирмир, әксинә, *биз* вә *сизә* нисбәтән даһа аз шәхс тәсәввүрү верир. *Биз* вә *сиз* шәхс әвәзликләри чәм шәкилчиси гәбул етдији заман мүәјјән груп шәхсләри хүсусиләшдирмәк онлары башгаларындан ајырараг нәзәрә чарпдырмаг вәзифәси дашыјыр.

Буна көрә дә *биз, сиз, бизләр, сизләрә* нисбәтән даһа үмумидир:

Сиз, еј доғма дилиндә
данышмағы ар биләнмодалы әдәбазлар,
Руһунузу охшамыр тар сәси,
каман сәси,
Бунлар гој мәним олсун,
Амма вәтән чөрәји,
бир дә ана үрәји
сизләрә гәним олсун (Б. В а һ а б з а д ә).

Биз, сиз биринчи вә икинчи шәхсин һәмишә чәмини билдирмәјә хидмәт етмир. Бунлардан *биз* чох вахт тәвазөкарлыг чаларлығы ифадә едәрәк өз фикринә башгаларыны да шәрик етмәк мәгсәди илә истифадә олунур. *Сиз* исә ја һөрмәт, нәзакәт мә'насында мүсаһибә, еһтирам мәгсәди илә, ја да гаршы тәрәфә рәсми олараг мүрачиәт етдикдә икинчи шәхсин тәки әвәзинә ишләнир.

— Доктор Шакиров мәсәләни јәгин *сизә* дејиб (Ј. Ш и р в а н); Назир мүавининә мүрачиәт етди:

— *Сиз* өзүнүз кедирсиниз? (Ј. Ш и р в а н); Сәфәр етдијимиз өлкәнин истилиҗи һаггында о гәдәр ешитмишик ки, бу барәдә сөһбәтләр артыг *бизи* горхутмајыр (М. И б р а һ и м о в).

Биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләри, бир гајда олараг өзүндән сонра кәлән исимләри тә'јин едә билмир. Лакин бә'зи дашлашмыш ифадәләр вардыр ки, бунлар мүстәсналыг тәшкил едир:

О ки, галды *сән Әскәрә,* ону билмәлисән ки, мән һәр горху илә јеримдән ојнајан адам дејиләм (М. С. О р д у б а д и).

Биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләри үмумиҗҗәтлә нә чүмләнин тә'јинедичи үзвү кими, нә дә тә'јин олунан үзвү кими чыхыш едә билир. Лакин бу әвәзликләрин чәми јиҗәлик һал шә-

кылчиси гәбул етдикдә өзүндән сонра кәлән исимләрин тә'јини вәзифәсиндә чыхыш едир.

Бизим елдә бу адәтдир әзәлдән,
Һөрмәт олур сәнәткара, севкилим (М. Рәһим).
Билмәм нә көрүбдүр *бизим оғлан* охумагдан
Журнал, гәзетә, һәрзәвү-һәдјан охумагдан
инчәлди ушағым (М. Ә. Сабир).

Тә'јин олунан үзв белә һалларда мәнсубијјәт шәкилчиси илә ишләнә билмәз. Әкәр шәхс әвәзлијиндән сонра кәлән исмин мәнсубијјәт шәкилчиси варса о, әвәзликлә бирликдә чүмләнин бир мүрәккәб үзвү олачагдыр.

Гонагпәрвәрлик *бизим халғымызын* көзәл адәтләриндәндир.

Јиҹәлик һал шәкилчиси гәбул етмиш шәхс әвәзликләри чох вахт әвәзлијин бир нөвү кими јиҹәлик шәхс әвәзликләри адландырылырды. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир: *мәним, сәнин, онун, бизим, сизин, онларын.*

Һәтта јиҹәлик һалы гәбул етмиш шәхс әвәзликләринин һаллана билмәмәси, ону әвәзлијин башга нөвләриндән фәргләндирән хүсусијјәт кими көстәрилирди. Һалбуки бир дәфә һал шәкилчиси гәбул етмиш һәр һансы бир нитг һиссәси, әкәр о субстантивләшмәјибсә, икинчи дәфә һал шәкилчиси гәбул етмәз.

Азәрбајҹан дилиндә јиҹәлик әвәзликләри јохдур. Башга дилләрдә јиҹәлик әвәзлијинин дашыдығы вәзифәни Азәрбајҹан дилиндә шәхс әвәзликләри, даһа доғрусу, јиҹәлик һалы шәкилчиси гәбул етмиш шәхс әвәзликләри јеринә јетирир.

Јиҹәлик һал шәкилчиси гәбул етмиш шәхс әвәзликләри өзүндән сонра әшја гәбул едә билир. Бу заман објектин тә'јинедичи үзвүнә чеврилир вә тә'јин вәзифәсиндә чыхыш едир[14]: *сәнин фикрин, мәним гәләмим, онун дәфтәри* вә с. Биринчи, икинчи шәхсин тәки, үчүнчү шәхсин исә һәм тәки, һәм дә чәми објект тәләб етдији заман анчаг үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси кими ишләндији һалда, биринчи вә икинчи шәхсин чәминдә бә'зән бирләшмәнин икинчи тәрәфи шәкилчи гәбул етмир. *Бизим китабымыз, сизин карандашыныз* дедијимиз кими, *бизим китаб, сизин карандаш* вә с. дејә биләрик. Һалбуки *мәним китабым, сәнин карандашын* дедијимиз һалда, *мәним китаб, сәнин карандаш* дејә билмәрик.

Јиҹәлик һалы гәбул етмиш шәхс әвәзликләри саһиб-мәнсублуг билдирән **-ки** шәкилчиси гәбул етдикдә субстантивләшир. Субстантивләшдикдән сонра јиҹәлик һалы гәбул етмиш шәхс әвәзликләри јенидән чәм, һал вә с. шәкилчиләри гәбул едир, һабелә гошмаларла ишләнир[15]: *мәнимки, бизимки, сәнинки, сизинки, онунку, онларынкы, мәнимкинин, сизинкиләр, онларынкына, онларынкылар, бизимки үчүн, сизинкинә көрә, онларынкы кими* вә с.

Субстантивләшдикдән сонра јиҹәлик һалы гәбул етмиш шәхс әвәзликләри һәм субјекти, һәм дә онун малик олдуғу објекти бирликдә ифадә едир. Одур ки, бу әвәзликләрин субстантив формасы һеч вахт өзүндән сонра әшја тәләб етмәз. Мәһз бу сәбәбдән дә һәмин әвәзликләр тә'јин вәзифәсиндә ишләнә билмир.

Биринчи вә икинчи шәхсин һәм тәкини, һәм дә чәмини билдирән әвәзликләр сөздүзәлдичи **-ли** шәкилчисини гәбул едәрәк һәр ики шәхсин фәалијјәт бирлијини ифадә едир:

Мәнли-сәнли (бизли-сизли) бу иши көрәк дүзәлдәк.

Биринчи шәхсин тәки **-лик** шәкилчиси гәбул едәрәк чүмләдә тутдуғу мөвгедән асылы олараг мүхтәлиф мә'налар ифадә едир:

Һансы бир гүввә исә *мәнлијини* дидиб парчалајырды (М. Ибраһимов); О, бүтүн бунлары *мәнлијинә* сығышдыра билмирди (М. С. Ордубади).

Бу чүмләләрдә *мән-лик* шәкилчисилә бирликдә шәхсијјәт, вичдан, гүрур вә с. мә'насында ишләнмишдир. Бә'зән дә һәмин шәкилчи әвәзликлә бирликдә аидијјәт билдирир. Бу һал бүтүн шәхсләрин истәр тәк, истәрсә дә чәминдә ишләнир: *мәнлик иш, бизлик иш, сәнлик иш, сизлик иш* вә с. Биринчи шәхсин тәки өзүндән дүзәлән шәхс сонлуғу илә бирликдә тәкрар олунараг гүрүрәләнмә, өзүнә күвәнмә, ловғалыг мә'налары ифадә едир:

Анчаг бунунла белә дахилиндә истәр-истәмәз кизли бир һисс она хатырладырды ки, бу, сәнинлә өткәмликлә данышан, *мәнәм-мәнәм* дејән һаман Тајтстдыр (Г. Мусајев); —Ада, сән јенә *мәнәм-мәнәм* дејирсән? (Г. Мусајев).

Әвәзлик категоријасы үчүн сөзјаратмаг сәчијјәви дејилдир. Лакин *мән* әвәзлијиндән дүзәлән *мәнимсәмәк* сөзү бу чәһәтдән мараглыдыр. Биринчи шәхсдән әмәлә кәлән бу сөз һәр үч шәхс үзрә тәсрифләнир: *мәнимсәмишәм, мәнимсәмисән, мәнимсәјиб; мәнимсәмишик, мәнимсәмисиниз, мәнимсәјибләр; мән мәнимсәјим, сән мәнимсә, о мәнимсәсин; биз мәнимсәјәк, сиз мәнимсәјин, онлар мәнимсәсин.*

ИШАРӘ ӘВӘЗЛИКЛӘРИ

Инсанлар һәлә үмумиләшдирмәјә вә мүчәррәдләшдирмәјә гадир олмаздан әввәл ишарә әвәзликләри конкрет варлыглары билдирмишдир. Тәбиидир ки, о заман һаггында данышдығымыз әвәзликләр бу күн ајры-ајры дилләрдә раст кәлдијимиз ишарә әвәзликләриндән гат-гат чох олмушдур. Тохунмаг мүмкүн олан әшјалара ишарә етмәк үчүн чох јахында олан, данышанын гаршысындакы, көзлә көрүлмәси мүмкүн олан, көрүнүб лакин узагда олан, данышанын гаршысындан

[14] «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасынын Нәшрижјаты, 1951, сәһ. 151—152.

[15] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили, Бакы, 1954, сәһ. 121.

апарылмыш, үмумијјәтлә көзә көрүнмәјән вә с. әшјалара ишарә етмәк үчүн хүсуси ишарә әвәзликләри олмушдур[16].

Ишарә әвәзликләри тәфәккүрүн инкишафы илә бағлы олараг букүнкү шәклә дүшмүшдүр.

Түрк дилләриндә галан фактлара әсасән демәк олар ки, ишарә әвәзликләри әввәлләр мә'нача конкрет варлыгларла, бир тәрәфдән бәдән үзвләри илә, дикәр тәрәфдән мәкани анлајышларла әлагәдар олмушдур. Бу мә'на јахынлығынын изләри, мәсәлән, алтај дилиндә инди дә галмагдадыр[17]. Мүәллиф көстәрир ки, әвәзлијин бу нөвү мәншә е'тибарилә чох гәдим олса да, реал мә'наја малик сөзләрлә семантик әлагәсинин изләриниј сахламышдыр[18].

Демәли, ишарә әвәзликләри тарихилик бахымындан әвәзлијин башга нөвләриндән даһа гәдимдир вә гәдимдә бунлар конкрет варлыглары билдирмишдир. Әвәзлијин бу нөвү сајча чох олмуш вә букүнкү гәдәр мүчәррәд олмамышдыр.

Тәфәккүрүн инкишафы илә әлагәдар олараг бу ишарә едән сөзләрин чохусу тәдричән арадан чыхыр, јох олур. Һазыркы ишарә әвәзликләри онун узун сүрән инкишафы мәрһәләсиндә инсан фикринин бөјүк наилијјәти кими меjдана кәлир[19].

Азәрбајчан дилиндә ашағыдакы ишарә әвәзликләри ишләнир, *бу, о, белә, елә, һәмин, һаман.*

О күнләри мән бизим *бу* мешәдәки көмүр гујусундан Чајгырағы кәндинә бир өкүз јүкү көмүр апармышам (С. Рәһимов).

Ағчагум чөлүндә јухуја далмыш
Бизим гәһрәманлар, бизим јолдашлар —
О дујан көнүлләр, дүшүнән башлар (С. Вүрғун).

Һамыныз кәлин ичәри! Мән өлүм һамыныз кәлин! Бах, *белә* (Ч. Мәммәдгулузадә); *Белә* шеји, доғрусу, биз көрмәмишик (Ч. Мәммәдгулузадә); Сүдабәјә *елә* кәлирди ки, онун чан вердији *о* әзаблы дәгигәләри гијамәтә гәдәр унутмајачагдыр (М. Ибраһимов); Һәмин кечә «Саил» чәмијјәтинин опера артистләри тәрәфиндән бизим милли мусигинәвисимиз чәнаб Чибкир бәј Хәркушовун тәзә гәләмә алдығы үч пәрдәли... опереттасы... тамашаја гојулмушду (Ә. Һагвердијев); Мән илк дәфә Хәдичәни *һәмин* бағда, ејни јатдығы јердә көрмүшдүм (С. Һүсејн).

Ишарә әвәзликләринин сајча белә аз олмасына бахмајараг, онлар истәр ишләклијинә, истәрсә дә дашыдығы вәзифәләрә

[16] Л. П. Якубинский. История древнерусского языка, учпедгиз, М., 1953, сәһ. 189.

[17] Бах: Н. А. Баскаков. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения института языкознания Академии наук СССР. № 1, сәһ. 133.

[18] Јенә орада, сәһ. 133.

[19] У. Л. Якубинский. История древнерусского языка, учпедгиз, 1953, сәһ. 190.

көрә әвәзлијин башга нөвләриндән даһа зәнкиндир. Бу әвәзликләр ја башга әвәзликләр кими мүхтәлиф нитг һиссәләринин јеринә ишләнәрәк онлары әвәз едир, јахуд да исимләрдән әввәл кәләрәк онлары тә'јин едир. Бу заман ишарә әвәзликләри һеч бир нитг һиссәсинин јериндә ишләнмир. Гаршысында ишләндији исми тә'јин етмәјә хидмәт едир— тә'јинлик вәзифәси дашыјыр; мәс.: *бу китаб, о дәфтәр, белә адам, елә ев* вә с. Белә һалларда ишарә әвәзликләри һеч бир шәкилчи гәбул етмир вә һалланмыр.

Бу кәндлиләр һамысы Мәммәдһәсән әминин гоншусујдулар (Ч. Мәммәдгулузадә); Амма сонра бахды көрдү ки, синнинин *о* вахты дејил ки, пијада ики ајлыг јолу кедиб гајытсын (Ч. Мәммәдгулузадә); *Белә* јердә архадан да көрмәји бачармаг лазымдыр (И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли).

Јухарыдакы чүмләләрдә *бу, о, белә* ишарә әвәзликләрини башга һалда ишләтмәк һеч чүр мүмкүн дејил. Бу әвәзликләрин тә'јин етдији исимләр исә истәнилән һала дүшә билир. Бу чәһәтдән ишарә әвәзликләри мүәјјән дәрәчәдә сифәт вә сај категоријасыны хатырладыр. Белә ки, сифәт вә сајлар да исимләрдән әввәл кәләрәк онлары тә'јин едир. Исимләри тә'јин едәркән онлар да һалланмыр, чәмләнмир, бир сөзлә, һеч бир морфоложи әламәт гәбул етмир. Бу нитг һиссәләринин һәр бири исимләрлә ишләнәркән чүмләнин тә'јини олур.

Лакин ишарә әвәзликләри гејд етдијимиз нитг һиссәләрилә јалныз үмуми дејил, мүәјјән фәргли чәһәтләрә дә маликдир. Сифәтләр исимләри кејфијјәт вә әламәт чәһәтдән, сајларса кәмијјәтчә тә'јин етдији һалда, ишарә әвәзликләри онлары мүәјјәнләшдирмәк, башгаларындан ајырмаг чәһәтиндән тә'јин едир. Бу нитг һиссәләри бир-бириндән мә'на чәһәтдән дә әсаслы сурәтдә фәргләнир. Ишарә әвәзликләри ишарә мә'насы ифадә едирсә, сифәт әламәт вә кејфијјәт мә'насы, сајларса кәмијјәт мә'насы билдирир.

Бу әвәзликләрин сифәтләрлә бир охшар чәһәти дә онларын ејни суала чаваб вермәсидир. Лакин бурада да ишарә әвәзликләринин фәргли чәһәтләри өзүнү көстәрир. Белә ки, ишарә әвәзликләринин һамысы сифәтин чаваб олдуғу бүтүн суаллара чаваб верә билмир. *Белә, елә* ишарә әвәзликләри, адәтән, *нечә? нә чүр?* суалларына, *бу, о, һәмин* (һәман) ишарә әвәзликләри исә *һансы?* суалына чаваб олур.

О јердә (һансы јердә?) ки, зүлм ола хејир-бәрәкәт гачар (С. Рәһимов); *Бу* ад үчүн *(һансы ад)* һеч бир мәчлис дүзәлмәмиш һеч бир кәс дә'вәт едилмәмишди (С. Рәһимов); *Елә* бир аилә (*нечә?, нә чүр?*) јох иди ки, о өз баласына, өз өвладына хош күн арзуламасын (М. Ибраһимов); Кәсик вә јарымчыг сөзләриндән Фиридун *белә (нечә?, нә чүр?)* нәтичәјә кәлди ки, сәрһәнк һәр шеjә ашинадыр (М. Ибраһимов); Һалбуки *көзәл гыз, јахшы китаб* дедијимиз заман *көзәл*

вә *јахшы* исимләринә һәм *нечә?* һәм *нә чүр?* һәм дә *һансы?* суалыны вермәк олур.

Ишарә әвәзликләри һал, чәм вә с. шәкилчиләри гәбул етдикдән сонра исим кими чыхыш едир. Исимләри тә'јин едәркән онлар јалныз ишарә мәзмунуна малик идисә, шәкилчи гәбул етдикдән сонра артыг субстантивләшир вә башга нитг һиссәләринин әвәзинә ишләнир. Бу заман ишарә әвәзликләри чүмләнин истәнилән үзвү ола билир.

Чүнки мән дә *буна* гошулуб Нахчывандан *бунунла* пијада дүшдүк јола (Ч. Мәммәдгулузадә); Мән *бу* оғланы Балаханыдан таныјырам. *Бунда* гәрибә гәзетләр, китаблар олур (С. Рәһман); Һамы *буну* көрүб әлини чибинә атды (С. Рәһман).

ИШАРӘ ӘВӘЗЛИКЛӘРИНИН ҺАЛЛАНМАСЫ

Бу, о ишарә әвәзликләринин һалланмасы үчүнчү шәхс әвәзлијинин һалланмасы илә еһнијјәт тәшкил едир. Үчүнчү шәхс әвәзлијиндә олдуғу кими, бурада да ишарә әвәзлији илә һал шәкилчисинин арасына битишдиричи **-н** самити әлавә едилир.

А.	*бу*	*о*	*белә*	*елә*
Ј.	*бунун*	*онун*	*беләнин*	*еләнин*
Јн.	*буна*	*она*	*беләјә*	*еләјә*
Т.	*буну*	*ону*	*беләни*	*еләни*
Јер.	*бунда*	*онда*	*беләдә*	*еләдә*
Ч.	*бундан*	*ондан*	*беләдән*	*еләдән*

Чәдвәлдән дә көрүндүјү кими, *белә, елә* ишарә әвәзликләринин һалланмасы саитлә битән исимләрин һалланмасындан фәргләнмир.

Белә, елә әвәзликләринин субстантив формасы олан *беләси, еләси* ишарә әвәзликләринин һалланмасы заманы јенә бирләшдиричи **-н** самити ишләнир: *беләсинин, еләсинин, беләсинә, еләсинә, беләсини, еләсини, беләсиндә, еләсиндә, беләсиндән, еләсиндән.*

Бу, о ишарә әвәзликләри һал шәкилчисиндә олдуғу кими, чәм шәкилчиси гәбул етдији заман да әвәзликлә шәкилчи арасына бирләшдиричи **-н** самити артырылыр: *бунлар, онлар.* Көрүндүјү кими, ишарә әвәзликләринин һалланмасында да мүәјјән фәргли чәһәтләр вардыр. *Бу, о, белә, елә* ишарә әвәзликләри һалландығы һалда, *һәмин, һаман* әвәзликләри һаллана билмир. Бу да онларын өзүндән сонра һәмишә објект тәләб етмәсилә әлагәдардыр, *һәмин, һаман* ишарә әвәзликләри ја өзүндән сонра, бир гајда олараг, әшја (објект), ја да субстантивләшмиш *бу, о* ишарә әвәзликләриндән бирини тәләб едир.

Он дөрд ил әввәл, *һәмин бу јердә* ваге олмуш бир һадисә

хатиримдә чанланды (С. Һүсејн); Мән *һәмән о Шејх Шәбаны* дејирәм ки, јолун гырағындакы мәһәллә мәсчидинин габағында әјләшиб пинәчилик едәрди (Ә. Һагвердијев).

Бу әвәзликләр јалныз әшја илә, јахуд да *бу, о* ишарә әвәзликләрилә бирликдә һаллана билир: *һәмин онун, һәмин буна, һәмин адамдан, һәмин китабын* вә с.

Ишарә әвәзликләри мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријалары илә дә әлагәдардыр. Чох заман данышан өз мүсаһибинә, мүсаһиби үчүн мүәјјән олан бир әшја, һадисә һаггында данышаркән *һәмин* ишарә әвәзлијиндән истифадә едир; мәс.: *һәмин һадисәдән* Әли дә хәбәрдардыр. *Һәмин мәсәләни* ичласда мүзакирә едәчәкләр. Белә һалларда мүгабил тәрәфин *һәмин һадисә, һәмин мәсәлә* һаггында мүәјјән мә'луматы олмалыдыр. Әкс тәгдирдә динләјичи өз мүсаһибини баша дүшмәз вә тәбии ки, анлашылмазлыг әмәлә кәләр.

Бә'зән дә *һәмин, һәман* ишарә әвәзликләри *бу, о* ишарә әвәзликләрилә бирликдә ишләнәрәк өзүндән сонра објект тәләб едир.

Бу, һәмин *о Сәлимдир ки,* атасыны ә'лаһәзрәт тахта чыхдығынын биринчи илиндә мәһбәсә басдырыб өлдүрмүшдү (М. Ибраһимов); ...бунлар *һаман адамлардыр* ки, вахты илә өкүз кими башларыны ашағы салыб ишләјирдиләр (М. С. Ордубади).

Бу, белә, һәмин ишарә әвәзликләри бир-биринин еквиваленти олуб, даһа јахындакы әшјалара ишарә етмәк үчүн *о, елә, һәман* ишарә әвәзликләри исә нисбәтән узагдакы әшјалара ишарә етмәк үчүн истифадә олунур.

Јер билдирмәк үчүн *бу, о* ишарә әвәзликләринә **-ра** шәкилчиси артырылыр, *бура, ора.* **-ра** шәкилчиси етимоложи чәһәтдән мәканла әлагәдар олмуш вә һәмишә јер билдирмишдир.

Бу, о ишарә әвәзлији јерлик, чыхышлыг һалларында вә бу һаллары гәбул етдикдән сонра гошмаларла ишләндикдә заман билдирир:

Бундан сонра өпүб, гучмаг чағыдыр,
Ихтилат кечибдир, сөз вахты дејил (М. П. Вагиф).

Ah!... нечә кеф чәкмәли әјјам иди,
Онда ки, өвлади вәтән хам иди! (М. Ә. Сабир).

Бүтүн диллярдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә ишарә әвәзликләри ики вәзифә дашыјыр:

1) Сырф ишарә мә'насы.
Бу ев *о* евдән бөјүкдүр.
2) Нисби, анафорик мә'на.
Бизим китабханада сәнин ахтардығын бир китаба да раст кәлдим.—Мән сәһәр бахдым. *Ону* охучулар артыг апарыблар.
Белә вәзијјәтдә әвәзлик, шүбһәсиз, ишарә мә'насындан чох әлчә гејд олунмуш, мә'лум китаба диггәтимизи чәлб етмәк үчүн фәси дашыјыр. Бурада *ону* әвәзлији «сәнин дедијин китабы» ифадәсинә јахындыр.

Ишарә әвәзликләри синтактик чәһәтдән дә башга әвәзликләрдән үстүндүр. Бу әвәзликләр чүмләләр арасында, хүсусилә табели мүрәккәб чүмләдә баш вә будаг чүмлә арасында, әсас әлагә васитәләриндән бири кими чыхыш едән нисби әвәзликләр јаранмасы үчүн әсас тәшкил едир.

Ишарә әвәзликләриндән әмәлә кәлмиш нисби сөзләр баш вә будаг чүмләләрин бир-биринә бағланмасында әсас ролу өз үзәринә көтүрүр.

Бир ан мәнә *елә* кәлди, дүнән тәрк едиб кәлдијим Бакы нәһајәтсиз дәрәчәдә узагларда галмышдыр вә мән орадан мин илдир ки, ајрылмышам (И. Әфәндијев).

Мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламагда бу әвәзликләрин дашыдығы рол һәмин сөзләрин өз мә'на хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Доғрудан да, бу сөзләр мә'нача о гәдәр үмуми вә мүчәррәддир ки, һәр дәфә нитгдә бунлары ајдынлашдырмаг вә конкретләшдирмәк лазым кәлир. Бу исә чох заман мүрәккәб чүмлә формасы тәләб едир. Ишарә әвәзликләринин мә'насыны конкретләшдирмәкдә әсас ролу бу әвәзликләрин иштирак етдији һиссә дејил, икинчи һиссә, тәркибиндә бу әвәзликләр ишләнмәјән һиссә, ја'ни будаг чүмлә дашыјыр. Әвәзлијин мә'насы мәһз бу һиссәдә ачылыр.

Икинчи вәсијјәтим *будур* ки, өлдүкдән сонра мәним үчүн молла чағырыб гуран охутмајасыныз (С. Һүсејн).

Чүмләдәки *бу* ишарә әвәзлији хәбәр будаг чүмләсинин мәзмуну илә конкретләшир.

СУАЛ ӘВӘЗЛИКЛӘРИ

Әвәзликләрин бир нөвү дә суал әвәзликләридир. Әвәзлијин бу нөвү чох вахт нисби әвәзликләрлә бирликдә тәдгиг олунур, суал вә нисби әвәзлик ады алтында верилир[20]. Суал әвәзликләри дә ишарә әвәзликләри кими мүхтәлиф синтактик вә мә'на мүнасибәтләри ифадә едән әлагә васитәсинә чеврилир. Бу заман әвәзлијин һәмин нөвү семантик чәһәтдән тамамилә дәјишир, башга нөв әвәзлијә—нисби әвәзлијә чеврилир.

«Суал әвәзликләри мүәјјән шәраитдә мүхтәлиф синтактик вә мә'на мүнасибәтләри ифадә едән мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында әлагә јарадан васитәјә чеврилир. Суал әвәзликләринин бу вәзифәдә ишләнмәси онларын мә'насыны дәјишдирир. Бу да јени категоријадан олан тамамилә башга мә'на вә вәзифә дашыјан әвәзликләрин—нисби әвәзликләрин јаранмасына сәбәб олур»[21].

Формача суал әвәзликләриндән фәргләнмәјән әвәзликләрин

[20] А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, Издательство АН СССР, М.—Л., 1962, сәһ. 162.

[21] Г. А. Абдуррахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису, Издательство «Наука», М., 1967, сәһ. 79.

һамысы һеч дә суал әвәзлији дејилдир. Әсас шәрт онун нә кими вәзифә дашымасыдыр. Бу әвәзликләр суал чүмләләринин јаранмасы үчүн тикинти материалы ролуну дашыјыр. Суал әвәзликләри суал чүмләләриндә чаваб алмаг мәгсәдилә гаршыја суал гојур. Бу вәзифә әвәзлијин бәһс етдијимиз нөвүнүн адына да ујғун кәлир.

А. И. Заретски суал әвәзликләринә белә тә'риф верир: «Данышанын нитгиндә дејил, динләјичинин чавабында конкретләшән әвәзликләрә суал әвәзликләри дејилир». Беләликлә, суал әвәзликләринин әсас вәзифәси ондан ибарәтдир ки, онлар динләјичинин чавабында гејри-суал мәзмунлу сөзлә әвәз олунур[22].

Әвәзлијин бу нөвү, бир тәрәфдән, суал вәзифәсиндә чыхыш едир, дикәр тәрәфдән, нисби сөз мәзмуну дашымасы илә сәчијәләнир.

Һәгигәтин кеч-тез ашкар олачағыны *ким* билмир?

Көрүндүју ким, белә суаллара чаваб көзләнилмир. Бунларын чавабы өзүндәдир. Јухарыдакы чүмләни, һәгигәтин кеч-тез ашкар олачағыны *намы* билир ким дә ифадә етмәк олар. Демәли, *ким* суал әвәзлији *намы* мә'насында ишләнмишдир. Онлары риторик суаллардакы суал әвәзлији адландыранлар да вардыр[23].

Суал әвәзликләринин риторик суалларда истифадә олунмасы **онларын нисби әвәзликләрә** чеврилмәсиндә кечид мәрһәләси тәшкил едир[24].

Суал әвәзликләри риторик суалларда истифадә олундуғу заман сөзүн кениш мә'насында гаршыја суал гојулмур.

О заман ки онлар өзләриндә суал мәзмунуну еһтива едир, мүәјјән әшја вә әламәтә ишарә етмир, (Ким данышыр?—гардашым; бу нәдир?—китаб;)—онлара суал әвәзлији ким бахмаг лазымдыр. Лакин о заман ки, бәһс етдијимиз әвәзликләр чүмләләр арасында әлагә васитәсинә чеврилир, суал мәзмуну дашымыр, мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бирләшдирмәјә хидмәт едир, онлара нисби әвәзлик ким бахмаг лазымдыр.

Әкәр онлар нисби әвәзлик кими чыхыш едирсә, онда будаг чүмләнин баш чүмләјә ја бүтүнлүкдә, ја да баш чүмләнин үзвләриндән биринә олан мүнасибәтини көстәрән бағлајычы сөз олур.

Суал әвәзликләринин һәм суал, һәм дә нисби мә'на дашымасы онлара истәр мә'на вә истәрсә дә грамматик чәһәтдән рәнкарәнклик верир.

Суал чүмләләриндәки суал әвәзликләри, ја'ни өзүндән сонра бир чаваб чүмләси тәләб едән әвәзликләр әсил суал әвәзликләридир. Риторик суаллардакы суал әвәзликләри дә «кечид мәр-

[22] А. И. Заретский. О местоимениях, жур. «Русский язык в школе», № 6. 1940, сәһ. 20.

[23] Л. А. Булаховский. Курс русского литературного языка, ч. I, учпедгиз, Киев, 1952, сәһ. 322.

[24] Бах: Г. А. Абдуррахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису, Издательство «Наука», М., 1967, сәһ. 79.

həlәsi» tәshkil etdijindәn hələ nisbi әvәzlijə чevrilmәdijindәn sual әvәzlijinə dахil edilmәlidir. Lakin *nәji* bilirsәn, de; *kim* istәjir, kәlsin; *kimә* demishәm, *ona ver* və s. bu gәbildәn olan чümlәlәrdәki *nәji, kim, kimә* sөzlәri nisbi әvәzliklәrә dахil edilmәlidir.

Bu әvәzliklәr də ajrylygda kөtүrүldүkdә, өz-өzlүjүndә sual әvәzlikləridir. Bunlar jalnыz ishlәnmә dairәsi, dashydygy vәzifә чəhәtdәn nisbi әvәzliklәrә dахil edilir və чümlәlәr arasynda әsas әlagә vasitәlәridәn biri olan nisbi sөz kimi чыхыш edir. Nisbi sөz kimi чыхыш etdiji zaman bu әvәzliklәr sual mәzmunundan tamamilə uzaglashyr.

Sual әvәzliklәrinin bir sыra хүsusijjәtlәri mәhz ritorik suallardakы sual әvәzliklәridә әks olunur.

Azәrbajчan dilindә sual әvәzliklәrinә *kim, nә, hara, neчә, neчә, hansы, haчan,* habelә bu әvәzliklәrin mүхtәlif hal, чəm və s. shәkilчilәr gәbul etmish variantlary dахildir.

Әvәzlijin bu nөvү hәr hansы shәхs və әshjany ümumi halda, lakin sual tәrzindә bildirir. Sual әvәzliklәrinә verilәn juхarydakы tә'riflәrdәn də kөrүndүjү kimi, onlar ejni чümlә dахilindә dejil, чavab чümlәsindәki hәr hansы nitg hissәsini әvәz edir.

Indi də ajry-ajry sual әvәzliklәrinin bә'zi хүsusijjәtlәri үzәrindә dajanag:

1) *Kim* әvәzliji həmishә insanla әlagәdardыr və insan tәsәvvүrү verәn sөzlәri әvәz edә bilir. Bu *kimdir?*—sualына mәhz *mүdirdir, Rәsulдur, shakirddir, kolхozчudur* və s. insan adlary və insan tәsәvvүrү verәn sөzlәr чavab olur.

2) *Kim* әvәzliji чəm shәkilчisi gәbul edә bilir:

Kimlәr kәldi, *kimlәr* ketdi bu dүnjadan

Bu ishlә *kimlәr* mәshgul olachag?

3) *Kim* sөzү tәsdig bildirәn fe'llәrlә ishlәndikdә *heч kim, heч kәs* mə'nasynda ishlәnәrәk inkar bildirir[25]. *Kim өz* ajranына turш dejәr. *Kimin* hәddi var ona kүldәn agыr bir sөz desin? *Kim* bilir ki, bashына nә kәlәчәk?

4) *Kim* sөzү inkar bildirәn fe'llәrlә ishlәndikdә *hamы, hәr kәs* sөzlәrini әvәz edәrәk tәsdig bildirir.

Sәadәtli, хoш kүnlәri *kim* istәmәz?

Kimja elminin mə'чүzәlәr jaradachaғына *kim* inanmыr?

5) *Kim* әvәzliji tәkrar ishlәndikdә toplulug bildirir[26].

Kәshfijjata *kim-kim* kedәчәk? Sizdәn shәnlikdә *kim-kim* ishtirak edәчәk?

Burada tәkrarlanmыsh *kim* әvәzliji hәmin әvәzlijin чəminә чoх jахын olsa da, onlar tamamilə ejni mə'nalы dejildir.

[25] Bu хүsusijjәtlәr M. Hүsejnzadәnin «Müasir Azәrbajчan dili» kitabында gejd ednlmishdir.

[26] A. N. Kononov. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo языка. Izdatelьstvo Akademii nauk SSSR, M.—L., 1960, sәh. 181.

Jухarыda verilmish чümlәlәri kәshfijjata *kimlәr* kedәчәk? Sizdәn shәnlikdә *kimlәr* ishtirak edәчәk? kimi ifadә etsәk, bunlara alынan чavablarda müәjjәn fәrglәr olachag. Bu чümlәlәrin birinчi varianty *kim* kәshfijjata kedәчәksә, *kim* shәnlikdә ishtirak edәчәksә, onlarын bir-bir sadalanmasыny tәlәb edir. Ikinчi varianta kәlinчә, bu suallara ümumi halda da чavab vermәk olar.

Kәshfijjata *kimlәr* kedәчәk?—Әn чәsur və әn baчarыglылar. Sizdәn shәnlikdә *kimlәr* ishtirak edәчәk?—Ə'la və jахshы gijmәtlә oхujanlar.

6) *Kim* tәәччүb, hejrәt mə'nasynda ishlәnir.

Kөr bizә *kim* kәlib! *Kimi* kөrүrәm! Belә vәzijjәtdә sual әvәzlijи olan *kim* әsl sual mə'nasynda ishlәnmir[27].

A. N. Kononov kөstәrir ki, sual әvәzlikləri saj və bashga adlar kimi mәnsubijjәt shәkilчilәrilә ishlәndikdә bөlkү bildirir. Müәllif bu tezisini әsaslandырmag үчүn belә bir misal kәtirir: Ej mə'minlәr, mәnim sizә nә dejәчәjimi bilirsinizmi?—*Kimimiz* bilirik, kimimiz bilmirik[28]. Bizә belә kәlir ki, müәllifin gejd etdiji bu misal sual әvәzliklәrinә dejil, gejri-müәjjәn әvәzliklәrә aiddir.

1) *Nә* sual әvәzlijи insandan bashga bүtүn чanlы və чansыz әshjalarын әvәzinә ishlәnә bilir: kөr sәnә *nә* almышam. *Nә* dejim? Sәnә *nә* olub?

2) Bu әvәzlik чəm halda da ishlәnir:

Bilinmәjir jashын sәnin

Nәlәr чəkmish bashын sәnin? (S. Burғun).

3) *Nә* әvәzlijinin чəmi inkar bildirәn fe'llәrlә ishlәndikdә hәr shej mə'nasыny ifadә edәrәk tәsdig bildirir:

Kөzүm *nәlәr* kөrmәdi—Bu beш ilin müddәtindә ona *nәlәr* almamышdy. Ondan *nәlәr* чəkmәdim?

4) *Nә* sual әvәzlijи tәsdig bildirәn fe'llәrlә ishlәndikdә inkar mәzmunу jaradыr.

Nә bilirsәn? Sәn *nә* ganырsan? Sәnә *nә* galыb? Sәnә *nә* var?—Әjri-үjrү hara kedirsәn?—Garnы jarыg sәnә *nә* var (Tapmaча).

5) *Nә* sөzү *haradan* və ja *neчә* sөzlәrinin jerinә ishlәnir. *Nә* bildin? *Nә* bilmәk olar?

Nә bilirsәn Әli kәlmәjәчәk? O *nә* ishlәr kөrmәjib? Bәs *nә* bilmishdin? *Nә* kүnә dүshmүshәm ki, sәn də kүlүrsәn?

6) *Nә* sөzү *hansы* sөzүnүn өvәzinә ishlәnir.—Sәn Gәzәnfәri tanыjырsan?—*Nә* Gәzәnfәri?

— Tanырsan Gәfәri?

— *Nә* Gәfәr, *hansы* Gәfәr? (M. Ә. Sabir).

[27] A. M. Shербak. Грамматика староузбекского языка, Издательство Академии наук СССР, М.—Л., 1962, сәh. 136.

[28] A. N. Kononov. Grammatika sovremennogo turecкого literaturnogo языка, Izdatelьstvo Akademii nauk SSSR, M.—L., 1956, sәh. 178.

7) *Нә* сөзү *нә үчүн, нијә* мә'насында ишләнир.

Бурада *нә* көзирсән? Јенә *нә* јығышмысыз?

8) *Нә* сөзү *нечә, нә гәдәр* мә'насында ишләнир.

Саат бешә *нә* галыб? Вагифин кәлмәјинә *нә* галыб?.

9) *Нә* сөзү әдат кими чыхыш едәрәк *јахшы, әчәб, көзәл* сөзләринин јеринде ишләнир:

Амма *нә* дедим! Доғрудан да *нә* бағдыр!

10) *Нә* сөзү әдат кими чыхыш едәрәк тәәччүб вә һејрәт ифадә едир:

Нә гәрибә адамсан! *Нә* башы бәлалысан: *Нә* көзәл тәсадүфү! *Нә* гәшәнкләшмисән!

11) *Нә* сөзү *һарадан* сөзүнүн әвәзинә ишләнир:

Нә билирсән? Сабирин бу күн кәләчәјини *нә* билдин?

12) *Нә* бә'зән зиддијјәт, бә'зән дә бөлкү билдирән бағлајычы кими чыхыш едир.

Нә јардан дојур, *нә* әлдән гојур. *Нә* охујур, *нә* јазыр. *Нә* јејир, *нә* ичир, *нә* дә јатыр.

13) *Нә* сөзү бир чох һалларда, чүмлә илә бирликдә *әлбәттә* ифадәсинин әвәзинә ишләнир:

Бәс *нә* билмишдин? Сән *нә* билмишдин?

Нә әвәзлији мүәјјән һал шәкилчиләри гәбул етдикдән сонра бә'зи хүсусијјәтләрә малик олур:

а) *нә* чыхышлыг һалда *нијә, нә үчүн* әвәзинә ишләнир.

Чан дејиб, чан ешидәрдик

Бу ајрылыг *нәдән* олду?

б) *нә* әвәзлији чыхышлыг һалда *һарада* сөзү әвәзинә ишләнир: *Нәдә* галдыг?

Нечә вә *нечә* әвәзликләри бир чох түркологларын фикринчә нә әвәзлијиндән әмәлә кәлмишдир[29].

Бунлардан *нечә* әшјанын мигдарыны, *нечә* исә кејфијјәтини мүәјјәнләшдирмәјә хидмәт едир. Бу суал әвәзликләри дә бә'зи хүсусијјәтләрә маликдир:

1) *Нечә* әвәзлији тәкрар ишләндикдә *бир чох, чох* мә'насыны ифадә едир:

Нечә-нечә шәһәрләр кечмишәм, *нечә-нечә* дағлар ашмышам, анчаг сәнин кимисинә раст кәлмәмишәм. О, *нечә-нечә* евләр јыхыб.

2) *Нә* әвәзлији кими *нечә* әвәзлији дә тәсдиг билдирән фе'ллә инкар мәзмуну јарадыр:

Нечә дәфә баша салым? *Нечә* дәфә өјрәдәчәкдим ки?

3) Инкар билдирән фе'ллә тәсдиг мә'насы јарадыр:

Нечә көрә өзүм көрмәдим?

[29] Бах: Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, Издательство Академии наук СССР; М.—Л., сәһ. 101—103; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Издательство АН СССР, М.—Л., 1960, сәһ. 183.

1. *Нечә* әвәзлији дә инкар фе'ллә ри илә тәсдиг, тәсдиг фе'ллә рилә исә инкар билдирир.

Нечә јә'ни көрмәмишдин? *Нечә* истәмәмишәм? *Нечә* јә'ни көрмүшәм? *Нечә* инаным?

2. *Нечә, чох* мә'насында ишләнир:

Нечә јадыма дүшмүшдүн. Сәнинчин *нечә* дарыхмышдым.

«Үмумијјәтлә, әвәзликләрин мә'на груплары арасында үмуми, охшар чәһәтләр олдуғу кими, кејри-мүәјјән вә инкар әвәзликләри арасында да јахынлыг вардыр. Бурада һәр бир група мәхсус сөздә лүғәти мә'на е'тибарилә кејри-мүәјјәнлијин вә јахуд да инкарлыгын габарыг шәкилдә ифадә олунмасы әсас шәртдир»[30].

Азәрбајчан дилинин индики вәзијјәтиндә *һеч* әсасән инкарлыг билдирир. Бу инкар әдатынын башга әвәзликләрә вә әвәзлик сөчијјәли сөзләрә гошулмасындан исә инкар әвәзликләри алыныр. Азәрбајчан дилиндә дә, бир сыра башга дилләрдә олдуғу кими, әвәзлијин бу нөвү артыг формалашмышдыр. Әвәзлијин бу нөвүнә ашағыдакылар дахилдир: *һеч ким, һеч кәс, һеч һара, кимсә, һеч бир* вә с.

Буна көрә дә *һеч кәс* олдуғу кими көрүнмүр (М. Ибраһимов); Лакин һәлә *кимсә* јох иди (М. Һүсејн); Даһа *һеч кәсдән, һеч кимдән* пәнаһ јохдур (Г. Мусајев); Онун бу һәрәкәтләриндән *һеч нә* баша дүшә билмирдим (Ә. Гасымов); Ушаглыгда күндә азы он дәфә гачдығым палчыглы күчәләрдән, јовшанлы тәпәләрдән *һеч бир из* көрмәдим (Г. Мусајев);

Инкар әвәзликләриндә инкарлыг билдирән әдат суал әвәзликләриндән вә бунларын көмәјилә инкар әвәзлији әмәлә кәтирән башга сөзләрдән әввәл ишләнир.

Һеч, бә'зән дә өзүндән сонра башга бир сөз гәбул етмәдән субстантивләшәрәк инкар әдаты кими чыхыш едир.

Ким билир бәлкә дә онлары бир *һеч,* бир гарышга һесаб едирди (М. Ибраһимов).

Көрүндүју кими, инкар әвәзлији бә'зән тәсдиг фе'ллә ри илә дә ишләнир.

Һеч заддан өзүмә бир иш чыхарырам (Ә. Гасымов).

Инкар әвәзлији *һеч* инкар әдаты илә шәхс билдирән *кәс* сөзүнүн јанашы ишләдилмәси јолу илә јараныр.

Һәсән киши бојланыб о јан-бу јана бахды, јахынлыгда *һеч кәс* көзә көрүнмүрдү (Г. Мусајев); Мән *һеч кәсә* јалан данышмамышам, нөгсанларымы кизләтмәк, өзүмү мүдафиә етмәк үчүн мүхтәлиф бәһанәләр ујдурмамышам, буна еһтијач дујмамышам (Ә. Гасымов); Евдә Нәрминәнин гоча нәнәсиндән башга *һеч кәс* јох иди (Б. Бајрамов); *Һеч кәс* фикирләшмәди ки, биринчи нөвбәдә һесаб-китабы бағламаг, сәнәдләри бир јерә јығыб гыфылламаг лазымдыр (Б. Бајрамов).

[30] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрijjаты, 1960, сәһ. 91.

Һеч инкар әдаты исмин мүхтәлиф һал шәкилчиләрини гәбул етмиш *кәс* сөзү илә инкар әвәзлији әмәлә кәтирир.

Лакин әсас бир мәсәлә *һеч кәсин* ағдына кәлмәди (Бајрам Бајрамов); Һәмзә *һеч кәсә* мачал вермирди (Б. Бајрамов); Мән исә *һеч кәси* севә билмәрәм, Гәдир (Г. Гасымов); Јенә дә *һеч кәси* көрмәди (Г. Мусајев); Һәләлик *һеч кәсдән* сәс чыхмырды (Б. Бајрамов).

Кимсә гејри-мүәјјән әвәзлији инкар фе'лләри илә ишләндикдә инкар әвәзлији кими чыхыш едир.

Кимсә она тәрәф бахмырды (М. Һүсејн); Ахтарыша кәләнләр ондан башга *кимсәни* тапа билмәјиб кор-пешиман гајыдырдылар (М. Һүсејн); Атамын *кимсәси* јохдур, Сәрвиназ нәнә! (Б. Бајрамов).

Бу инкар әвәзлији субстантив формада *кимсәнә* сөзү илә ифадә олунур:

Кимимиз, кимсәнәмиз јохдур, ај гардаш, һеч јери дә танымырыг (М. Ибраһимов); Күчәләрдә инс-чинс адына бир *кимсәнә* көрүнмүрдү (Г. Мусајев).

Кимсә сөзүнүн һәм гејри-мүәјјән, һәм дә инкар әвәзлији кими чыхыш етдијини ашағыдакы мисралардан даһа ајдын көрмәк олар:

Бурада *кимсә* јашајыр. Бурада *кимсә* јашамыр.

Бураја *кимсә* ајаг басыб. Бураја *кимсә* ајаг басмајыб.

Демәли, *кимсә* сөзү тәсдиг фе'лләри илә гејри-мүәјјән әвәзлик кими, инкар фе'лләри илә ишләндикдә исә инкар әвәзлији кими чыхыш едир.

Кимсә әвәзлији субстантивләшәрәк, сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едир вә башга нитг һиссәсинә чеврилир.

Кимсәсиз гарынын вәзијјәти мәни хүсусилә нараһат едирди (Ә. Гасымов).

Һеч сөзү инкар фе'лләри илә тә'јин вә зәрфлик јериндә чыхыш едир. Бә'зән инкарлыг мә'насыны күввәтләндирмәк үчүн белә һалларда *һеч* сөзү *бир* сөзү илә јанашы ишләнир.

Хәлил Мирзә нәфәс чәкмәјә белә еһтијат едирди: о, бурада галачағы дәгигәләрдә Ленинин *һеч бир* һәрәкәтини көзүндән гачырмамаға, онун кениш алныны, мәктубу охујаркән арабир гашларынын чатылдығыны, бә'зән дә хәфиф-хәфиф күлүмсәдијини һәмишәлик ојарат һафизәсиндә һәкк етмәјә чалышырды (Г. Мусајев); *Һеч бир* инсаф вә вичдан саһиби разы олмаз ки, һәр јериндән дуран наһәчиб, нә билим әмнијјә; нә билим нәзмијјә, нә билим мәлик, нә билим нүмајәндеји-дөвләт ады илә кәндчинин вар-јохуну әлиндән алыб ону ач вә лүт гојсун (М. Ибраһимов).

Һеч инкар әвәзлији *заман, вахт* сөзләрилә јанашы ишләдиләрәк заман зәрфлији кими, *јер* сөзү илә ишләнәрәк јер зәрфлији кими чыхыш едир.

Һәтта өзүндән, өз кәләчәјиндән о гәдәр архајын иди ки, ајагларыны јерә гојдугда, нә исә, *һеч заман* һисс етмәдији бир мөһкәмлик вә гүдрәт һисс едирди (М. Ибраһимов); ...әмиушағынын белә ачылышмасыны һеч кәс *һеч вахт* көзләмәзди (Б. Бајрамов); Рәси елә бил, ај дујдуғу үчүн *һеч јердә* көрүнмүрдү (Г. Мусајев); Хачатурјанс арвадын ваһимәли бахышларындан јајынмаға чалышды, анчаг *һеч чүр* мүмкүн олмады (Г. Мусајев).

ГАЈЫДЫШ ӘВӘЗЛИЈИ

Азәрбајчан дилиндә гајыдыш әвәзлији *өз* тә'јини әвәзлијинә мәнсубијјәт шәкилчиләри **-ум, -умуз, -ун, -унуз, -у, -ләри** артырмагла дүзәлир вә *өзүм* биринчи шәхсин тәкини, *өзүмүз* чәмини, *өзүн* икинчи шәхсин тәкини, *өзүнүз* чәмини, *өзү* үчүнчү шәхсин тәкини, *өзләри* исә чәмини ифадә едир.

Гајдыш әвәзликләри шәхслә бағлыдыр. Верилмиш һәр һансы чүмләдә иш көрән вә үзәриндә иш ичра олунан шәхсә бирликдә ишарә едән әвәзликләр гајыдыш әвәзлији адланыр.

«Бу әвәзликләрин гајыдыш әвәзлији адланмасы тәсадүфи дејил. Бу әвәзликләр һәгигәтән һаггында данышылан шәхс вә әшјалары бир нөв дәгигләшдирәрәк онлара ишарә едир»[31].

Гајыдыш әвәзликләри шәхслә бағлы олдуғундан чох заман онлары шәхс әвәзликләринин тәркибиндә, онун бир нөвү кими вермишләр[32].

Лакин *өз* әвәзлији чох вахт шәхслә бағлы олса да, шәхс онун јеканә објекти дејил. *Өз* сөзү бә'зән чансыз әшјалара, мүчәррәд анлајышлара да аид олур:

Амма күнләр кечдикчә бу «зарафатчыл» кишидә јени-јени хошакәлмәз хасијјәтләр *өзүнү* бүрузә вермәјә башлады (Ә. Гасымов); Саһилдәки јашыл, голлу-будаглы ағачлары мави сулар *өзүндә* әкс етдирирди (И. Һүсејнов).

Верилмиш чүмләләрдәки *өзүнү, өзүндә* сөзләри мүвафиг сурәтдә *хасијјәт* вә *сулар* сөзләринә аиддир.

Өз сөзүнүн гәдимдә конкрет лексик мә'насы олмушдур. Түрколожи әдәбијјатда бу сөзүн әсас, маһијјәт, өзәк, чан, бәдән үзвү мә'наларыны вердији барәдә чохлу фикир мөвчуддур[33].

---

[31] К. Е. Майтинская. Местоимение в языках разных систем. Издательство «Наука», М., 1969, сәһ. 267.

[32] Бах: М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1963, сәһ. 123; «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Нәшријјаты, 1951, сәһ. 152.

[33] Бах: П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка, сәһ. 42; Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. Издательство АН СССР, М.—Л., 1948, сәһ. 104—106; Баскаков. Каракалпакский язык; И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка, Фрунзе, 1940, сәһ. 54; Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, 1960, сәһ. 179; Е. И. Убрятова. Служебные слова в якутском языке. Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятилетию сборник статей, М., 1953, сәһ. 289; А. М. Щербак. Грамматический очерк, языка тюркских текстов X—XIII вв., Восточного Туркестана, М.—Л., 1961, сәһ. 129.

Тарихи инкишаф просесиндә *өз* сөзүнүн конкрет лексик мә'насы итиб кетмиш вә о, мүчәррәдләшмишдир. Бунун нәтичәсиндә дә һәмин сөз башга лексик-грамматик категоријаја—әвәзлијә чеврилмишдир.

Өз гајыдыш әвәзлији мәнсубијјәт шәкилчиләри илә ишләндији һалда данышана, динләјәнә вә ја һаггында данышылан шәхсә ишарә етмәк мәгсәди дашыјыр. Белә һалларда гајыдыш әвәзликләри субјекти билдирир.

Ширәли *өзүнү* сахлаја билмәди, дајысынын үмидсизлијинә дөзмәјиб барыт кими партлады (М. Һүсејн); *Өзүм* јеjәчәjәм! *Өзүм* кимдән әскијәм (М. Ч ә л а л); Ај оғул, нә олар бу гоча атана еләдијин нәсиһәтдән бир аз да *өзүнә* еләјәсән (Ә. Һ а г в е р д и ј е в).

Бу заман мүәјјән шәхсә ишарә гајыдыш әвәзлијинин шәхс әвәзликләриндә олдуғу кими, өз лексик мә'насы илә дејил, мәнсубијјәт шәкилчиләри илә ифадә олунур.

Бә'зән дә бу әвәзлик мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәдән ишләнир. Лакин мәнсубијјәт шәкилчиләри гајыдыш әвәзлијинин тә'јин етдији сөзә әлавә олунур:

Хавәр она *өз* кечмиш күнләриндән данышыр, нечә онун јолуну көзләдијини вә нәләр дүшүндүјүнү нағыл едирди (М. И б р а һ и м о в); Јәгин ки, о *өз* ачары илә гапыны ачмышды (Ә. Г а с ы м о в).

Гајыдыш әвәзлији објектин субјектә мүнасибәтини дә ифадә едир; даһа доғрусу, објектлә субјектин ејнилијини көстәрир:

Өзүм-өзүмә еләдим, күлү көзүмә (Аталар сөзү); *Өзүмүн-өзүмә* ачығым тутду (Ә. Г а с ы м о в); Һәр дәфә үрәјимлә олан сөһбәтләримдә шәһәрдә көрдүјүм, тәсадүф етдијим бә'зи һадисәләри хатырлајыр вә ахырда јенә *өз-өзүмә* гәрар веридим, белә олмаз (Ә. Г а с ы м о в).

Белә чүмләләрдәки иш, иш көрән үзәриндә ичра олунур.

Гајыдыш әвәзликләри субјекти даһа конкрет вә габарыг нәзәрә чарпдырмаг мәгсәди илә шәхс әвәзликләри илә бирликдә ишләнир. Бу заман онлар чүмләнин бир мүрәккәб үзвү кими чыхыш едир.

Бәһруз мәним ағыллы шакирдләримдәндир, сиздән нә кизләдим, мән *өзүм* дә футбол һәвәскарыјам (Ә. Г а с ы м о в);—Сән *өзүн* көрдүн аланда?—Белә нәгл ејләдиләр (М. Ә. Сабир); Түфәнки алыб бир кәндлијә верди, тапанчаны о өзү көтүрдү (М. Һ ү с е ј н).

Бу әвәзликләр анчаг адлыг һалда субјект билдирир вә мүбтәда вәзифәсиндә чыхыш едир:

Өзүнүз билирсиниз фачиәмизи, билирсиниз ки, вәзијјәт нечәдир (Ә. Г а с ы м о в); Ушаглары мәчбур еләјин, лап *өзүнүз* голунузу чырмајыб ишә киришин (Ә. Г а с ы м о в); *Өзү* көрүнмүр, амма бу онун сәсидир. Мүшфигин ше'ринн охуjур (Ә л ч и н); *Өзүм* кедәрәм, дедим, зәһмәт чәкмәјин (Ә. Г а с ы м о в).

Гајыдыш әвәзликләри хәбәр шәкилчиләри гәбул етдикдә хәбәр вәзифәсиндә чыхыш едир.

Гануни-әсасы нәди, фәрман *өзүмүндүр!*

Шөвкәт *өзүмүн,* фәхр *өзүмүн,* шан *өзүмүндүр!* (М. Ә. С а б и р).

Башга һалларда вә гошмаларла ишләнәркән гајыдыш әвәзликләри тамамлыг вәзифәсиндә чыхыш едир:

Нејләсин көрдү ки, алан јохдур, *өзүнү* зорла чалады биринә (Ә. Г а с ы м о в); О *өзүнү* итирдијиндән ајаға галха да билмәди (Г. М у с а ј е в); Арзуларыны да, кәләчәкдә көрәчәји ишләри дә *өзү* илә апарды (Ә. Г а с ы м о в); Рәси өз јерини раһатлајандан сонра јанындакы ағачдан будаглар гопарыб габағына дүздү вә белә ликлә *өзүнү* кәнар көздән мөһкәм кизләдә билди (Г. М у с а ј е в).

Гајыдыш әвәзликләри *дә* бағлајычысы илә бирликдә бә'зән мүрәккәб бағлајычы вәзифәсиндә ишләнир. Белә һалларда һәмин әвәзлик шәхслә әлагәдар олмур.

Лүзумсуз олараг евин, аиләнин ишинә гарышыр, *өзү* дә елә сөзләр дејир ки, елә көстәришләр верир, елә тәләбләр еләјир ки, бунлар гәтиjjән лазым дејил (Ә. Г а с ы м о в); Мәни евләринә дә'вәт етди. *Өзү* дә бу гејри-ади чағырыш иди (Ә. Г а с ы м о в).

Гајыдыш әвәзликләри *дә* бағлајычысы илә јанашы ишләнәркән һәмишә мүрәккәб бағлајычы вәзифәсиндә дејил, бә'зән үчүнчү шәхсә ишарә етмәк мәгсәди илә ишләнир:

Елә дүшүнүрдү ки, гыш хәрчини өзү илә апарачаг, Муса кишијә көмәк етмәклә *өзү дә* чөрәк дәрди чәкмәдән дарүлфүнунда охуја биләчәкдир (М. И б р а һ и м о в).

Гајыдыш әвәзликләри бир сыра һалларда *дә* бағлајычысы илә ишләнәркән мүхтәлиф әшја вә һадисәләри билдирир. Бу заман гајыдыш әвәзлији гаршысындакы сөз вә ифадәни даһа габарыг нәзәрә чарпдырмаға һәмин сөз вә ифадәнин бу гәбилдән олан анлајышлардан бири олдуғуну нәзәрә чарпдырмаға хидмәт едир:

Затән сәмими сөзүн *өзү дә* севки һиссләрини бәсләјән бир гәлбин мәһсулудур (М. С. О р д у б а д и); Затән гадынлара сијаси тапшырығын *өзү дә* әсасында јанлышдыр. Чүнки көзәллији вә гадынлығы сәбәбинә өзүнү севдирән вә бунунла да халғын үрәјиндән сирләри гапан бир гадынын *өзү* дә бә'зи тәсадүфләрлә севир вә өз гәлбини часуслара вермиш олур (М. С. О р д у б а д и).

Гајыдыш әвәзликләри ејнилә исимләр кими һалланыр:

Тәк

	I шәхс	II шәхс	III шәхс
А.	*өзүм*	*өзүн*	*өзү*
J.	*өзүмүн*	*өзүнүн*	*өзүнүн*
Jн.	*өзүмә*	*өзүнә*	*өзүнә*
Т.	*өзүмү*	*өзүнү*	*өзүнү*
Jер.	*өзүмдә*	*өзүндә*	*өзүндә*
Ч.	*өзүмдән*	*өзүндән*	*өзүндән*

Чәм

	I шәхс	II шәхс	III шәхс
А.	*өзүмүз*	*өзүнүз*	*өзләри*
J.	*өзүмүзүн*	*өзүнүзүн*	*өзләринин*
Jн.	*өзүмүзә*	*өзүнүзә*	*өзләринә*
Т.	*өзүмүзү*	*өзүнүзү*	*өзләрини*
Jер.	*өзүмүздә*	*өзүнүздә*	*өзләриндә*
Ч.	*өзүмүздән*	*өзүнүздән*	*өзләриндән*

Шәхс әвәзликләрилә јанашы ишләнәркән, шәхс әвәзликләри мәнсубиҹҹәт шәкилчиси, гајыдыш әвәзлији исә мүвафиг һал шәкилчиси гәбул едир.

Тәк

	I шәхс	II шәхс	III шәхс
А.	*мәним өзүм*	*сәнин өзүн*	*онун өзү*
J.	*мәним өзүмүн*	*сәнин өзүнүн*	*онун өзүнүн*
Jн.	*мәним өзүмә*	*сәнин өзүнә*	*онун өзүнә*
Т.	*мәним өзүмү*	*сәнин өзүнү*	*онун өзүнү*
Jер.	*мәним өзүмдә*	*сәнин өзүндә*	*онун өзүндә*
Ч.	*мәним өзүмдән*	*сәнин өзүндән*	*онун өзүндән*

Чәм

	I шәхс	II шәхс	III шәхс
А.	*бизим өзүмүз*	*сизин өзүнүз*	*онларын өзләри*
J.	*бизим өзүмүзүн*	*сизин өзүнүзүн*	*онларын өзләринин*
Jн.	*бизим өзүмүзә*	*сизин өзүнүзә*	*онларын өзләринә*
Т.	*бизим өзүмүзү*	*сизин өзүнүзү*	*онларын өзләрини*
Jер.	*бизим өзүмүздә*	*сизин өзүнүздә*	*онларын өзләриндә*
Ч.	*бизим өзүмүздән*	*сизин өзүнүздән*	*онларын өзләриндән*

Гајыдыш әвәзликләри саһиб-мәнсублуг билдирән -кү шәкилчиси гәбул едәрәк субстантивләшир.

Иш рәнҹбәрин, күҹ өкүзүн, јер *өзүнүнкү*,—
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин илаһи?! (М. Ә. Сабир).

Гајыдыш әвәзликләринин субстантив формасы башга нитг һиссәләринин субстантив формасы кими јенидән чәм, һал вә с. шәкилчиләрини гәбул едир, һабелә гошмаларла ишләнир.

А.	*өзүнүнкү*
J.	*өзүнүнкүнүн*
Jн.	*өзүнүнкүнә*
Т.	*өзүнүнкүнү*
Jер.	*өзүнүнкүндә*
Ч.	*өзүнүнкүндән*

Субстантив форма гәбул етмиш гајыдыш әвәзлијинин чәми исә ашағыдакы гајдада һалланыр.

А.	*өзүмүзүнкү*	*өзүнүзүнкү*	*өзләринин кі*
J.	*өзүмүзүнкүнүн*	*өзүнүзүнкүнүн*	*өзләринин кинин*
Jн.	*өзүмүзүнкүнә*	*өзүнүзүнкүнә*	*өзләринин кинә*
Т.	*өзүмүзүнкүнү*	*өзүнүзүнкүнү*	*өзләринин кини*
Jер.	*өзүмүнкүндә*	*өзүнүзүнкүндә*	*өзләринин киндә*
Ч.	*өзүмүзүнкүндән*	*өзүнүзүнкүндән*	*өзләринин киндән*

Ишин иш көрән үзәринә гајытдығы һалларда гајыдыш әвәзлији тәкрарланыр.

Һәр дәфә үрәјимлә олан сөһбәтләримдә, шәһәрдә көрдүјүм, тәсадүф етдијим бә'зи һадисәләри хатырлајыр вә ахырда јенә *өз-өзүмә* гәрар веридим, белә олмаз (Ә. Гасымов); Лејла ханым мәктублардан үмидини кәсмәмишди, о, фајтонда «Метропола» гајыдаркән *өз-өзүнә* дејирди: «Бәлкә мән унутмушам, бәлкә дә мәктублары мәнзилдә бурахмышам» (М. С. Ордубади).

Гајыдыш әвәзлијинин тәкрар ишләнмәси *өз* сөзүнүн үзәринә -лүк вә јерлик һал шәкилчиси артырмагла да әмәлә кәлир. Бә'зән дә ејни вәзифәни *өзлүјүндә* сөзү ифадә едир;

Рәси бир ан јериндән тәрпәнмәди. Сонра *өз-өзлүјүндә* нә фикирләшдисә, әлини һирслә јелләдиб, јолуна давам етди (Г. Мусајев); Сурхај *өзлүјүндә* чох рәсми вә чидди бир вәзијјәт алды, сәрт бир чаваб верди (М. Һүсејн); *Өзлүјүндә* бу көрүшүн Һикмәт Исфаһани үчүн о гәдәр дә бөјүк әһәмиҹҹәти јох иди (М. Ибраһимов); Јусиф инди *өз-өзлүјүндә* бу гәнаәтә кәлмишди ки, Шаһпәрини бәд әмәлләриндән чәкиндирмәк, дүзәлтмәк мүмкүндүр (Б. Бајрамов).

Гајыдыш әвәзликләринин сөз јарадычылығында да мүәјјән ролу вардыр. Доғрудур, әвәзликләр сөз јарадычылығы үчүн мәһсулдар нитг һиссәси сајылмыр, лакин бә'зи сөзләрин јаранмасында гајыдыш әвәзликләри иштирак едир:

Өз гајдыш әвәзлијинә -кә шәкилчиси әлавә етмәклә *өзкә* сөзү јаранмышдыр.

Додагларымы чејнәмәкдән, боғула ағламагдан *өзкә* чарә тапа билмирдим (Б. Бајрамов); Дејәсән, өз күнаһынызы *өзкәнин* үстүнә јыхмаг истәјирсиниз (Б. Бајрамов); Зарафата салыб дејирди ки, *өзкә* јер дејил ки, кејиниб-кечинәм (Ә. Гасымов).

Өз әвәзлији вә *баш* исминдән сифәт вә зәрф әмәлә кәлир.

Чәбһәнин бир нечә кәрә *өзбашына* бурахыб кедән ики јерли баталјон вардыр (М. С. Ордубади); Ширәли адәти үзрә *өзбашына* бир тәдбир көрә билмәдијиндән Әмраһы јанына чағырды (М. Һүсејн); Бу *өзбашыналыға* гаршы күтләнин ичәрисиндән өз е'тиразыны билдирәнләр дә вар иди (М. Һүсејн).

Өзүл, өзәк сөзләри гајдыш әвәзликләринин илкин мә'наларына үјғун кәлир. Анчаг мүасир дил бахымындан бунлар әвәзлик вәзифәсини јеринә јетирмир. Даһа доғрусу, гајдыш әвәзликләри бу сөзләрдән әмәлә кәлмишдир, бу сөзләрин әсасында јаранмышдыр.

Гајдыш әвәзликләри хүсуси, даһа күввәтли шәкилдә нәзәрә чарпдырылан мәнсубијјәт ифадә едир. *Мәним китабым, мәним ишим* әвәзинә *өз китабым, өзүмүн китабы, өз ишим, өзүнүн иши* вә с. ифадәләри даһа габарыг шәкилдә мәнсубијјәт ифадә едир.

Күнләр кечдикчә мән Бәһруза, Севинчә даһа чох исинишир, бу заваллыларын тәрбијәси илә мәшғул олмағы *өзүмүн* вичдани борчум һесаб едирдим (Ә. Гасымов); Јалвармагла *өз* јахасыны гуртара билмәјәчәјини анлајан гоча гарғыш јағдырмаға башлады (М. Һүсејн).

Бундан башга, гајдыш әвәзлијинин субстантив формасында да мәнсубијјәт хүсуси нәзәрә чарпыр.

Пис дә олсалар, јахшы да олсалар, *өзүмүзүнкүдүрләр* (М. Һүсејн); Јахшы кишидир, *өзүмүзүнкүдүр* (М. Һүсејн); Мән сәнә дејәндә ки, ај дајы, бунларын көкүнү кәсәк, дејирдин ки, кенә *өзүмүзүнкүдүр* (М. Һүсејн).

Гајдыш әвәзлији үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи кими ишләнир вә тә'јин еләдији сөзү хүсусилә габарыг нәзәрә чарпдырмаға хидмәт едир.

Гәдирин *өзү* һәдсиз дәрәчәдә пинти вә сәлигәсиз иди (Ә. Гасымов); Нәнәси *өзү* мәнә деди ки, дәрсдән кәлән кими дәфтәр-китабыны бир тәрәфә атыб чыхыр күчәјә (Ә. Гасымов); Мәним *өзүм дә* вахты чатмыш бә'зи мәсәләләрин һәллиндә кечикирдим (М. Һүсејн).

Бу әвәзликләр бир сыра идиоматик ифадәләрин вә мәчази мә'наларын јаранмасында иштирак едир: *өзүндән кетмәк, өзүнү тутмаг; өзүнә кәлмәк, өзүнү ода-көзә вурмаг; өзүнү көрмәк, өзүнү итирмәк; өзүндән чыхмаг; өзүнү о јерә гојмамаг; өзүнә көтүрмәк, өзүнү апармаг; өзүнә јер еләмәк; өзбашыналыг етмәк; өзкә гапысына даш атмаг; өзү үчүн умач ова билмир, өзкәјә әришtә кәсир* вә с.

ТӘ'ЈИН ӘВӘЗЛИКЛӘРИ

Тә'јин әвәзликләри чүмләдә исимләрдән әввәл кәләрәк, онлары тә'јин етмәјә хидмәт едир. Тә'јин әвәзликләринә ашағыдакы сөзләр дахилдир: *өз, бүтүн, һәр, филан, ејни, бә'зи* вә с.

О, бу намүссуз гачағы чамаатын көзү габағында бир сојғунчу кими кәбәрдиб *өз* үзәринә атылан бөһтаны, гара ләкәни силмәк истәјирди (Г. Мусајев); Буна көрә дә *бә'зи* адамларын гејри-сәмимилијини, мә'нәви пучлуғуну, јалтаглығыны һисс етмир (Елчин); Сархан *бүтүн* гүввәси илә ирәли доғру сәјирдирди (М. Һүсејн); *Бүтүн* дағлар, дәрәләр, бу шаггылтылардан мүтәәссир олурмуш кими сакит вә мәһзун көрүнүрдү (М. Һүсејн); Инди *һәр* шеј јенидән башланырды (М. Һүсејн); *Ејни* дәрд, *ејни* бәла һамынын башына кәлә биләрди (Б. Бајрамов).

Өз әвәзлији шәхсә көрә тәсрифләндикдә вә шәхс ифадә етдикдә гајдыш әвәзлијинә дахил едилир, шәхс билдирмәдикдә вә ја шәхсә көрә тәсрифләнмәдикдә тә'јин әвәзлији адланыр.

Әвәзлијин бу нөвү түрколожи әдәбијјатда бә'зән тә'јини үмумиләшдиричи әвәзлик, бә'зән дә гајдыш-тә'јин әвәзликләри[34], бир сыра китабларда исә садәчә олараг тә'јин әвәзлији ады алтында тәдгиг едилир [35]. Дикәр бир гисим тәдгигатчылар исә *өз* әвәзлијиндән гајдыш әвәзлији бәһсиндә данышыр, јердә галан тә'јин әвәзликләрини үмумиләшдиричи әвәзлик (обобщающие местоимение) адландырыр.[36]

Бу да онунла әлагәдардыр ки, тә'јин әвәзликләриндә үмумиләшдирмә чаларлығы вардыр. *Бүтүн, һамы, һәр, ејни* вә с. сөзләри үмумилик билдирир. Одур ки, бу әвәзликләр чәм шәкилчиси гәбул етмир. Тә'јин әвәзликләрини гајдыш әвәзликләри илә тәдгиг едәнләр дә *өз* әвәзлијинин һәр ики група аид олмасындан чыхыш едирләр. Белә ки, *өз* әвәзлији мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етдикдә ондан гајдыш әвәзлији бәһсиндә данышылыр, мәнсубијјәт шәкилчисиз ишләндикдә исә о, тә'јин әвәзликләринә дахил едилир. *Өз* әвәзлији ја субјекти, ја да објекти тә'јин етмәјә хидмәт едир. Бу заман *өз* әвәзлији мүәјјән шәхс-

---

[34] Бах: К. Е. Майтинская. Местоимение в языках разных систем. Издательство «Наука», М., 1969, сәһ. 266.

[35] Бах: Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. Издательство АН СССР, М.—Л., 1948, сәһ. А. Н. Кононов. Грамматика турецкого языка. Издательство АН СССР, М.—Л., 1941, сәһ. 100; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 130; «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты, 1960, сәһ. 91.

[36] Бах: А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, Издательство АН СССР, М.—Л., 1956, сәһ. 180; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1960, сәһ. 183; Сравнительная грамматика русского-туркменского языков, туркменское изд-во Ашхабад, 1964, сәһ. 123.

ләрин әшјаја олан мүнасибәтини, әшја илә шәхсин әлагәсини көстәрир.

Камил нә гәдәр чалышырдыса да *өз* ишләрини башгалары кими дәгигәләрлә көрүб гуртара билмирди (С. Гәдирзадә); Јас јериндә гарныны мәһкәмчә дојуран Һүммәтлә Гаракиши *өз* һәјәтләринә дојру кедирдиләр (Б. Бајрамов).

Өз сөзү објект олан һәр һансы әшјаны шәхсә көрә тә'јин едир. Бунунла әлагәдар олараг *өз* сөзүндән сонра көлән исим мәнсубиҗҗәт шәкилчиси гәбул едир вә белә ликлә дә *өз* сөзүнү мүәҗҗән шәхслә бағлајыр.

Күчә гапысындан киряркән, узун, гаранлыг бир даланы кечиб *өз* отағыма кедирдим (С. Һүсејн); Нә үчүн *өз* чанынызa анд верирсиниз (Н. Нәриманов); Мәнә елә көлирди ки, ушаг бунларын һамысыны анасына хәбәр вермәк үчүн, *өз* гәлб ағрысыны анасы илә бөлүшмәк үчүн кедиб (Ә. Гасымов).

Јухарыдакы чүмләләрдә *өз* сөзү илә објектин гәбул етдији мәнсубиҗҗәт шәкилчиси субјекти мүәҗҗәнләшдирмәјә хидмәт едир. Белә ликлә дә, әшја илә шәхс—објектлә субјект арасында мәһкәм, гырылмаз әлагә јаранмышдыр. Биринчи чүмләдә *отаг* исми биринчи шәхслә, икинчи чүмләдә *чан* исми икинчи шәхслә, үчүнчү чүмләдә исә *гәлб ағрысы* бирләшмәси үчүнчү шәхслә бағланмышдыр. Објектин гәбул етдији мәнсубиҗҗәт шәкилчиси дә *өз* тә'јин әвәзлијинин төләби илә әшја билдирән сөзә бирләшир. Әкәр исим мәнсубиҗҗәт шәкилчиси гәбул етмәсә, шүбһәсиз ки, *өз* әвәзлији илә әлагәдә ола билмәз вә онларын биркә ишләнмәси мүмкүн олмаз.

Доғрудур, шәкилчисиз ишләнән *өз* сөзү тә'јин әвәзлији адланыр. Лакин о, башга тә'јинләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир. *Өз* сөзү башга тә'јинләрдән фәргли олараг бирликдә ишләндији објекти јалныз бир чәһәтдән шәхсә көрә тә'јин едир, објекти субјектә көрә мүәҗҗәнләшдирир, конкретләшдирир.

Еһтијач вә кимсәсизлик ону бураја сүрүјүб кәтирмәсәјди, инди о *өз* мәһәббәтинә наил олан башга гадынлар кими хошбәхт иди (Г. Мусајев); О билирди ки, бу гадын дәллаллары фәлакәтә дүшмүш гурбанлар ны дәрһал көрүр, далларынча кәзир, јанына әхлагсыз гадынлар көндәрир, пул, палтар тәклиф едир вә *өз* мәгсәдләринә чатмајынча әл чәкмирләр (М. Ибраһимов); *Өз* ишчиләримиздир, онлар да ки тәзә костјумуму көрүбләр, билирләр ки, варымдыр (Ә. Гасымов).

Јухарыдакы мисалларда *өз* сөзү биринчи шәхслә објект арасында әлагәни конкретләшдирмәјә хидмәт едир. Белә һалларда *өз* сөзү јалныз мә'нача тә'јин һесаб едилир, чүмлә үзвү олмаг е'тибарилә о *(өз)*, објектлә бирликдә бир чүмлә үзвү олур вә ону објектдән ајырмаг кејри-мүмкүн олур[37].

[37] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили, Азәртәдрисnәшр, Бакы, 1963, сәһ. 131.

Фәгәт белә бир фикирдә оларкән тәкликлә һәр бири *өз аләминдә* бир суалдан хилас ола билмирдиләр (Нәриманов), «Јох, белә бир тәмиз, саф мәһәббәт һеч кимдә көрүнмүр!» фикриндә оларкән һәр икиси *өз аләминдә* кејриләринә мәғрурлугла бахырдылар вә һәр адама да белә бир али мәһәббәтин барәсиндә нағыл етмәк истәјирдиләр (Н. Нәриманов).

Верилмиш мисаллардакы *өз* сөзү илә *аләминдә* сөзүнү бир-бириндән ајры тәсәввүр етмәк кејри-мүмкүндүр. *Өз аләминдә* ифадәси мә'нача *өзлүјүндә, өз-өзлүјүндә* гајыдыш әвәзликләри илә ејнидир. Бу сөзләри бир-бириндән ајырдыгда чүмләнин мә'насы да итир.

Өз сөзүнүн, биринчи, икинчи вә үчүнчү шәхсдән сонра ишләнмәси мүәҗҗән үслуби чаларлыгла әлагәдардыр. Мән *өз* ишими јазыб гуртардым, сән *өз* ишини јазыб гуртардын, о *өз* ишини јазыб гуртарды дејә билдијимиз кими, мән ишими јазыб гуртардым, сән ишини јазыб гуртардын, о, ишини јазыб гуртарды да дејә билирик. *Өз* сөзү ишләнмәдән бу чүмләләрдәки ишин һансы шәхсә аид олмасыны мүәҗҗән етмәк олур. Лакин *өз* сөзү бу әлагәни даһа да күввәтләндирир, даһа габарыг нәзәрә чарпдырыр.

Дикәр тәрәфдән, икинчи вә үчүнчү шәхсләрдә *сән ишини јазыб гуртардын, о, ишини јазыб гуртарды* дедијимиз заман *иш* сөзүнүн һансы шәхсә аид олдуғу тамамилә ајдын дејилдир. Јухарыдакы чүмләләрин о, ишини (сәнин ишини) јазыб гуртарды, сән ишини (онун ишини) јазыб гуртардын кими анлашылмасы факты да тәчрид олунмур. *Өз* сөзү исә ишин һансы шәхсә аид олмасыны конкрет шәкилдә мүәҗҗәнләшдирир. Демәли, *өз* тә'јин әвәзлији објектлә субјектин гисмән мүәҗҗән әлагәсини там мүәҗҗән шәкилдә ифадә етмәкдә дә рол ојнајыр.

Өз сөзү гајыдыш әвәзлији формасында вурғусуз төләффүз едилдији һалда, тә'јин әвәзлији кими истифадә олундугда вурғу илә төләффүз олунур.

Өз сөзү бә'зән өзүндән сонра көлән сөзүн **-лыг** шәкилчиси гәбул едәрәк тә'јин әвәзликләри кими үмумилик билдирмәсини төләб едир:

Инсанын *өз* инсанлыг борчуну јеринә јетирмәси нә бөјүк фәдакарлыг имиш (Ә. Гасымов); Бу сөз мәнә өз мүәллимлик борчуму хатырлатды (Ә. Гасымов).

Тә'јин әвәзлији олан *бүтүн* сөзү исимләрдән әввәл көлир вә онлары тә'јин едир.

Һекајәмиздә нәгл едилән һадисәләрин чәрәјан етдији дөврдә һүгуг факүлтәсиндә *бүтүн* дәрсләр мүтләг белә бир нәтичә илә гуртарарды (М. Ибраһимов); Онда чаризмин төрәтдији *бүтүн* чинајәтләри она хатырлатдылар (И. Гасымов вә һ. Сејидбәјли); Партизанлар *бүтүн* дүзәнлијә јајыларағ әмәлијјата һазырлашмаға башладылар (И. Гасымов, һ. Сејидбәјли).

Бүтүн сөзү јалныз тә'јин етдији сөзлә бирликдә һалланыр.

Бу заман һал шәкилчиси *бүтүн* сөзүнүн тә'јин етдији сөзә әлавә олунур. *Бүтүн* сөзүнүн өзү исә һеч бир дәјишиклијә уғрамыр.

Тә'јин әвәзлији олан *һәр* сөзү дә бир сыра мараглы хүсусијјәтләрә маликдир.

Һәр сөзү исимләрдән әввәл кәлир вә онлары тә'јин едир.

Бу мећрибан мүнасибәт, бу сәмими нидалар мәнә *һәр* шеји, *һәр* шеји унутдурур, мәни һәјата даһа мөһкәм бағлајырды (Ә. Гасымов); Шәһәрдә исә *һәр* дәгигә тәзә хәбәр чыхырды (Г. Мусајев); Нә гәдәр Советләр вар, азадлығын күнәши батмајачагдыр, *һәр* јерә *һәр* тәрәф онун ишыгларыны көрәчәкдир (М. Ибраһимов).

Бә'зән *һәр* сөзү *бир* сөзү илә бирликдә тә'јин әвәзлији кими чыхыш едир.

Онларын *һәр бир грамы* дөвләт гиҗмәти илә һеч бир манат да тәшкил етмирди («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

Һәр бири ифадәси һалланыр. *Һәр* сөзү өзүндән сонра әшја тәләб едир вә онун тә'јини олур. *Һәр бири* ифадәсиндән сонра исим иштирак етмәјә дә билир.

Јығынчагдакыларын *һәр бири* бу мәсәләнин сон дәрәчә кизли сахланылмасынын зәрурилијини дәрк едирди (Г. Мусајев).

Һәр сөзү суал әвәзликләри илә ишләндикдә бә'зи түркологларын фикринчә, тә'јин әвәзлији әмәлә кәтирир,[38] бә'зиләри дә белә әвәзликләри гејри-мүәјјән әвәзликләрин ичәрисиндә верир[39].

Әслиндә исә *һәр* сөзү һәм тә'јин әвәзликләринин, һәм гејри-мүәјјән әвәзликләрин, һәм дә нисби әвәзликләрин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едир. Бунлар дашыдығы вәзифә е'тибарилә фәргләнир.

Һәр сөзү инсан тәсәввүрү верән адам шәхс сөзләринин әвәзинә ишләнән *кәс* сөзү илә бирликдә тә'јин әвәзлији кими чыхыш едир.

Һәр кәсин өз мөвгеји вә өз јеринә көрә гүсуру вардыр. Биринки аз, биринки чох. Лакин *кәскин* гүсуру вардыр вә бүтүн бунлары доғуран да бирчә сәбәбдир (М. Ибраһимов); *Һәр кәс* она сөјләсин: Рүстәми-дастан имиш! Бәхтәвәр олсун башым бәхтимиз оғлан имиш (М. Ә. Сабир).

Һәр кәс әвәзинә бә'зән *һәрә, һәрәси* сөзләри дә ишләнир вә ејни мә'наны верир.

Һәрә өзүнә бир дон, бир галыб тикиб, онун ичиндә башыны көзәлдир (М. Ибраһимов); *Һәрәси* өз фикринин доғру олдуғуну сүбут етмәјә чалышырды (Г. Мусајев); *Һәрә* өз јорғанына бахыб ајағыны узатмалыдыр (Б. Бајрамов).

Һәр сөзү һалланмадығы вә өзүндән сонра објект тәләб етдији

[38] А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Издательство АН СССР, М.—Л., 1960, сәһ. 183.

[39] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 128.

һалда *һәрә* сөзү һалланыр вә өзүндән сонра објект тәләб етмир. Чүнки *һәрә* сөзү шәхс тәсәввүрү верир.

Һәр сөзү суал әвәзликләриндән јалныз *һансы* сөзү илә тә'јин әвәзлији әмәлә кәтирә билир.

Крал дөвләти *һәр һансы* көзләнилмәз вәзијјәт вә әмр—ваге гаршысында галмамаг үчүн Инкилтәрәнин өзүнә садиг дост билдији әлаһәзрәти Һүмајунла индидән данышыглара башламағы мәсләһәт көрүр (М. Ибраһимов); *Һәр һансы* мәсәләјә даир чәтинлијә дүшәндә онун мәсләһәтләринә бир еһтијач дујурдум (Б. Бајрамов).

Һәрә, һәр бир, һәр һансы тә'јин әвәзликләри мәнсубијјәт шәкилчиләрилә ишләндикдә бөлкү мә'насы билдирир. *Һәрәмиз, һәр биримиз, һәр һансымыз.* Бу сөзләрин мә'насында чохлулуг мәзмуну олдуғундан биринчи вә икинчи шәхсин тәки мәнсубијјәт шәкилчиләрини гәбул едә билмир.

Һәр сөзү чох вахт заман билдирән сөзләрин әввәлиндә кәләрәк һәмин сөзләрин тә'јини олур: *һәр күн, һәр заман, һәр вахт.*

Севинч *һәр күн* мәни көрән кими өзүнү үстүмә атыр, мәндән бир мећрибан сифәт көрмәк, бир хош сөз ешитмәк истәјирди (Ә. Гасымов).

Чох заман бу гәбилдән олан тә'јин әвәзликләрини *һәмишә* сөзү әвәз едир;

Һә, ону демәк истәјирдим ки, бизим бу торпағын о тајында да, бу тајында да *һәмишә* јахшы бағ-бағат олуб (Б. Бајрамов); Мән *һәмишә* истәрдим, мәни бир адам тәмиз мәһәббәтлә, вар гүввәти илә севсин (Н. Нәриманов).

Бә'зи сөзү исимләрин гаршысында чыхыш едәркән тә'јин әвәзлији олур.

Јәгин ки, *бә'зи* адамлар мәним бу һәрәкәтимә башга мә'на верәчәк (Ә. Гасымов); Тајтс *бә'зи* мәнфи ишләри олдуғуну бәһанә едәрәк, евдән, онун әлиндән гачырды (Г. Мусајев).

Филан сөзү дә исимләрдән әввәл кәләрәк онлары тә'јин едир.

Адыны демәрәм, елдән ајыбдыр, *филакәсин* гызы *филан* ојнасын (М. П. Вагиф); *Филан* мәсәлә барәсиндә биз һәлә чох данышмалы идик (Ч. Мәммәдгулузадә).

Ејни сөзү дә исимләрдән әввәл кәләрәк тә'јин әвәзлији кими чыхыш едир.

Бу сөз һәр ики ағыздан *ејни* анда чыхды (М. Һүсејн).

Азәрбајчан дилиндә тә'јин әвәзликләри әсасән чәм шәкилчиси гәбул етмир. Бу да онунла әлагәдардыр ки, тә'јин әвәзликләринин мә'насында ја чохлуг, ја биркәлик, ја да гејри-мүәјјәнлик мәзмуну олур. Бу хүсусијјәтләр исә чәм шәкилчиләрини ишләтмәјә әсас вермир.

НИСБИ ӘВӘЗЛИКЛӘР

Бу вахта гәдәр Азәрбајчан дилчилијиндә әвәзлијин бир нөвү кими нисби әвәзликләр тәдгиг олунмамышдыр. Бунун

да әсас сәбәби бу нөв әвәзликләрин шәкилчә суал әвәзликләриндән фәргләнмәмәси олмушдур. Нисби әвәзликләр бүтүн дилләрдә суал әвәзликләриндән әмәлә кәлдијиндән шәкилчә һәмин әвәзликләрдән ибарәтдир. Лакин дашыдығы вәзифә е'тибарилә нисби әвәзликләр суал әвәзликләриндән фәргләнир. Әвәзлијин бу нөвүндә суал мәзмуну олмур. Суал әвәзликләри исә суал чүмләләриндә чаваб алмаг мәгсәдилә гаршыја суал гојур.

Нисби әвәзликләрлә суал әвәзликләринин јахынлығы бир чох дилчилик әдәбијјатында өз әксини тапмышдыр. Белә ки, әвәзлијин бу ики нөвү бә'зән бир ад алтында, суал—нисби әвәзликләри ады алтында тәдгиг едилир[40].

Бә'зән дә нисби әвәзликләр вә суал әвәзликләри ајрыча башлыглар алтында, һәр бири әвәзлијин бир нөвү кими арашдырылыр.

Ф. Е. Корш јазыр: «Елә дилләр вар ки (мәс.: әрәб, татар), бу дилләрдә суал әвәзликләри гејри-мүәјјән әвәзлик кими дејил, нисби әвәзлик кими истифадә олунур»[41].

Азәрбајчан дилиндә исә суал әвәзликләри истәр нисби, истәр гејри-мүәјјән, истәрсә дә инкар әвәзликләринин јаранмасында башлыча рол ојнајыр. Суал әвәзликләриндән дүзәлмиш гејри-мүәјјән әвәзликләрдән дә нисби әвәзлик кими истифадә едилир.

Һәр ким нә оғурласа, гијамәтдә *о шеј* көлиб дејәчәк ки, мәни филанкәс оғурлајыб (Ә. Һагвердијев); Бу гәрара кәлдиләр ки, *һәр кәс* бөјүк јалан десә, пул *онун* олсун (Ә. Һагвердијев); *Һәр кәс пул верибсә, онун* һејваныны наллајыб (М. Чәлал).

Азәрбајчан дилчилијиндә бу әвәзлик һаггында мә'лумата Ә. Абдуллајевин «Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр» адлы монографијасында раст кәлдик.

Тарихилик бахымындан нисби әвәзликләр дилин тарихи инкишафынын даһа сонракы дөврләриндә әмәлә кәлмишдир. Бу чәһәтдән риторик суаллардакы суал билдирән сөзләр суал әвәзликләри илә нисби әвәзликләр арасында орта мөвге тутур.

Ким даныша биләр, *ким* ағзына белә сөзләри ала биләр, хејр, јалныз галибијјәтдән, өзү дә ганла, силаһла, гәһрәманлыгла әлдә едилән галибијјәтдән данышмаг олар (М. Һүсејн). «Урра» сәси дағларда, дәрәләрдә, мешәнин ағачлары арасында сүрәкли бир курултү гопардығы заман бу өлүм *кими* дајандыра биләрди (М. Һүсејн); Она *ким* ихтијар вериб гапымызы кәсиб бизи сөјсүн (Б. Бајрамов); Һашым кими бир

[40] Грамматика русского языка, том I. Издательство Академии наук СССР, М., 1953, сәһ. 395; А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов, М.—Л., X—XIII вв. Изд. восточного Туркестана, 1961, сәһ. 130; А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. Издательство Академии наук СССР, М.—Л., 1962, сәһ. 136.

[41] Ф. Е. Корш. Способы относительного подчинения. М., 1877, сәһ. 25.

јолдаш өлəндən сонра бизим галмағымыздан *нə* фајда (М. Һүсејн).

Көрүндүју кими, јухарыдакы чүмләләрдәки *ким, кими, нə* әвәзликләри сөзүн там мә'насында гаршыја суал гојмур. Бу гәбилдән олан суаллара чаваб көзләнилмир; бунларын чавабы өзүндәдир.

Суал әвәзликләринин риторик суалларда истифадә олунмасы онларын нисби әвәзликләрә чеврилмәсиндә кечид мәрһәләси тәшкил едир[42].

Суал мәзмуну дашыдыгда, суал чүмләләринин тәркибиндә ишләнәрәк, чаваб чүмләсиндә гејри-суал мәзмунлу сөзлә әвәз олунмаг тәләб етдикдә, бунлара суал әвәзлији ким бахмаг лазымдыр, һаггында данышдығымыз әвәзликләр суал мәзмунлу олмајыб, чүмләләр арасында әлагә васитәсинә чеврилдикдә, мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бирләшдирмәјә хидмәт етдикдә исә онлара нисби әвәзлик ким бахмаг лазымдыр.

Јахшы, јахшы јолдаш Фәрәчов *нечә* десән, елә тәшкил едәрик (Б. Бајрамов); *Һара* кетдим, *һара* гәдәм гојдум, ејни дәрди, ејни бәланы көрдүм (М. Ибраһимов).

Јухарыдакы чүмләләрдә *нечә, һара* сөзләри нисби әвәзлик кими чыхыш етмишдир. Бу әвәзлик сөзләр јухарыдакы чүмләләрин тәркибиндә һеч бир суал мәзмунуна малик дејил, анчаг чүмләләри бир-биринә бағламаға хидмәт едир.

Нисби әвәзликләр бир тәрәфдән будаг чүмләнин тәркибиндә онун үзвләриндән бири кими чыхыш едир, дикәр тәрәфдән тәркибиндә иштирак етдији будаг чүмләни баш чүмләјә бағламаг вәзифәси дашыјыр.

Һараја кетмишәм иш үчүн, бир тикә чөрәк үчүн дәрбәдәр олмуш Азәрбајчан кәндлисинә, Азәрбајчан јохсулуна раст кәлмишәм (М. Ибраһимов); Инди аз галыб бир ил тамам олсун, анчаг нә рајон прокурорлуғу, нә дә милис шө'бәси иши гуртармыр, һагг-наһаггы үзә чыхарыб *ким* чинајәткардырса чәзасыны вермир («Кирпи» жур.); Инди *кимин* һүнәри вар, бујурсун мејдана (М. Ибраһимов).

Јухарыдакы чүмләләрдә *һараја, ким, кимин* сөзләри һәм чүмлә үзвү кими чыхыш етмиш, һәм дә баш чүмлә илә будаг чүмләни бағламаг вәзифәсини өз үзәринә көтүрмүшдүр.

Баш вә будаг чүмләләрин бағланмасында нисби әвәзликләр ики формада иштирак едир.

1) Будаг чүмләнин тәркибиндә нисби әвәзлик олур, баш чүмләдә бу әвәзлијә гаршы ишарә әвәзлији вә ја ишарә мәзмунлу сөз ишләдилир. Мәс.: Өлүмчүл јаталагдан саламат дуран инсан бәдәни *нечә* јенидән чанланар, даһа артыг бир һәјат гүввәси көстәрәрсә, Хавәр дә *еләчә* узун изтираблардан вә бәдбәхтликдән сонра Кәримханын гајытмасы илә ачылмаға башламыш-

[42] Г. А. Абдуррахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису, Изд-во «Наука», М., 1967, сәһ. 48.

ды (М. Ибраһимов); Мән нечә илдир чан чүрүдүрәм, сән јумуртадан дүнән чыхмысан, кәндлиләр *кими* истәр, о галар, *кими* истәмәз, кедәр (Ч. Чаббарлы); Аббас *һансы* сәнәти хошласа, гојарсан *о* сәнәти өјрәнәр («Азәрбајчан дастанлары»).

Јухарыдакы чүмләләрдә будаг чүмләнин тәркибиндәки нисби әвәзликләрә гаршы баш чүмләдә гаршылыг (корреләјат) сөз иштирак етдијиндән бунлара мүштәрәк вә ја корреләјатив сөзләр дә дејилир.

Будаг чүмләнин нөвүнү мүәјјәнләшдирмәкдә мәһз баш чүмләнин тәркибиндәки ишарә мәзмунлу сөз әсас рол ојнајыр. Бу сөз һансы чүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхыш едирсә, будаг чүмлә дә һәмин нөвдән олан будаг чүмлә сајылыр.

2) Будаг чүмләнин тәркибиндә нисби әвәзлик олур, лакин баш чүмләдә бу әвәзлијә гаршы ишарә мәзмунлу сөз иштирак етмир. Бу һалда баш вә будаг чүмләни будаг чүмләнин тәркибиндәки нисби әвәзлик тәкликдә, корреләјат олмадан бағлајыр. Бәс белә һалларда будаг чүмләнин нөвү нечә мүәјјән едилир? Бу һалда баш чүмләнин тәркибиндә ишарә мәзмунлу сөз иштирак етмирсә дә, асанлыгла тәсәввүр олунур. Будаг чүмләнин нөвү дә мәһз бу тәсәввүр олунан ишарә мәзмунлу сөзлә мүәјјәнләшдирилир; мәс.: Шаһ сағ олсун, голум гүввәтли, гылынчым кәскин, *кими* истәјирсән, боғазыны чүчә боғазы кими үзүм («Азәрбајчан дастанлары»); *Ким* бу барәдә чыхыш етмәк истәјирсә, бујурсун («Кирпи» жур.); *Һансы* мәмләкәтин малыны истәсән вар, *нә* рәнкдә, *нә* чешиддә истәсән бујур (М. Ибраһимов); Бириси молладан ешитмишди ки, *һәр кәс* «Әрәфә күнү» оруч тутса, бир ил күнаһы бағышланыр (Ә. Һагвердијев).

Нисби әвәзлик вәзифәсиндә јалныз суал әвәзликләри дејил, ишарә, гејри-мүәјјән, тә'јин әвәзликләри, бә'зи зәрфләр, хүсусилә *бир* сөзү вә тәркибиндә *бир* сөзү олан бирләшмәләр чыхыш едә билир.

а) нисби әвәзлик вәзифәсиндә ишарә әвәзлији чыхыш едир. Јаныма кәлмәсин *о кәс* ки, *онун* көнүл дәфтәриндә зәфәри јохдур (С. Рүстәм); ...*елә* бир алағын тохумуну сәпирләр ки, *онун* ачысыны көрән кәләчәк нәсилләр бу күн она баис оланлары рәһмәтлә јад едә билмәзләр (М. Ибраһимов); Бу бәладан гуртармаг үчүн кәрәк, *елә* бир јердә јува гурасан ки, сәнин дүшмәнин *һәмин јерин* горхусундан орә гәдәм гоја билмәјә («Коммунист» гәз.).

б) нисби әвәзлик вәзифәсиндә гејри-мүәјјән әвәзликләр чыхыш едир:

Һәр кимдир, чағыр кәлсин ичәри (Ә. Һагвердијев); *Һәр нә дүз* версән вер оғлум, борчуну вермә тамам, *һәр нә* алсан, ал амандыр, алма касыбдан салам (М. Ә. Сабир).

в) нисби әвәзлик вәзифәсиндә тә'јин әвәзлији чыхыш едир:

Индики заманда *һәр кәс* охумады, нә үзән биллаһ һејван кими бир шејдир (Ч. Чаббарлы); *Һәр кәс* анчаг бачарыб алды ләгәб, Дахили-зүмреји-әркан олду (М. Ә. Сабир).

г) нисби әвәзлик вәзифәсиндә бә'зи зәрфләр чыхыш едир:

Бир нәфәри *нә гәдәр* севсән вә *нә гәдәр* севилсән дә, јенә һәр кәсә хош кәлмәк истәјирсән (М. Ибраһимов); Гырылыб төкүлән чөр-чөп палчыглыг јердә *нә гәдәр* из бурахырса, онун гәлбинә дәјән бир шеј үзүндә *еләчә дә* гырышыг јарадырды (М. Чәлал); *Нечә ки,* дејирәм, *еләчә дә* кедиб фәһләләрә хәбәр апарын (М. С. Ордубади); Анчаг мән бунлара *нә гәдәр* јахшылыг етдимсә, *һамысы* һәдәр кетди (М. С. Ордубади).

д) нисби әвәзлик вәзифәсиндә *бир* сөзү вә ја тәркибиндә *бир* сөзү олан бирләшмәләр чыхыш едир.

Ајдынлашмамыш *бир* мәсәлә галырды ки, о да нөвбәти јығынчағы һарада кечирмәк мәсәләси иди (М. С. Ордубади); Мәним *бир* фикрим вардыр ки, о да чөрәји ләјагәтли адама вермәкдир (М. С. Ордубади); Шәргдә *дикәр бир* хүсусијјәт вардыр ки, ону да демәјә ичазәнизи истәјирәм (М. С. Ордубади); *Бир шеји* дә билмәлисиниз ки, мән һәдә-горху илә јеримдән ојнајан адам дејиләм (Ә. Гасымов); *Бир иш дә* вар ки, мәним бура кәләчәјими һеч кәс билмәмәлидир (И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли).

Бә'зән нисби әвәзлик кими истәр баш, истәрсә дә будаг чүмләнин тәркибиндә ишарә әвәзлијиндән истифадә олунур. Бу заман һәмин ишарә әвәзликләри корреләјатив нисби сөз кими чыхыш едир. Мәс.: Торпаг кәрәк *о* адамын ола ки, *о* кечә-күндүз үстүндә әлләшир, чан гојур, зәһмәт чәкир (М. Ибраһимов); *О* јердән данышырам ки, *ону* көрә билмәјәчәјик (Ә. Һагвердијев); *О шеји* ки мән хаһиш едирәм, *онларын* һамысы 84 нөмрәли тикинти базасындадыр («Коммунист» гәзети).

Јухарыдакы типли чүмләләрин будаг чүмләсиндәки ишарә әвәзлији мә'на е'тибарилә суал әвәзлијинә јахындыр. Будаг чүмләнин тәркибиндәки ишарә әвәзлијинин јеринә чох асанлыгла мүвафиг суал әвәзлијини ишләтмәк олар вә бундан чүмләнин мәзмунуна әсла хәләл кәлмәз. Јухарыда вердијимиз мисалларын үзәриндә бу әмәлијјаты апараг:

Ким ки кечә-күндүз торпағын үстүндә әлләшир, чан гојур, зәһмәт чәкир, торпаг кәрәк *о* адамын ола; *Һараны* ки, көрә билмәјәчәјик, *о* јердән данышырам; *Нәји* ки мән хаһиш едирәм, *онларын* һамысы 84 нөмрәли тикинти базасындадыр.

Бә'зән дә ишарә әвәзлији корреләјатив шәкилдә дејил, тәкликдә нисби әвәзлик кими чыхыш едир:

Амма бунунла белә, *о јерләрдә* ки, мүтрүб јохду, вагеән ил он ики ај мүсәлманлар ағламагла вахтларыны кечирирләр (Ч. Мәммәдгулузадә); Мәним әзизим, көзләрини сил вә ону бурада көрдүјүнү јаддан чыхар,—деди,—агил адамлар *о шеји* ки, көрмәк лазым дејил, көрмә демишләр (М. Ибраһимов).

Бу әвәзликләр дә мә'нача суал әвәзликләриндән дүзәлмиш нисби әвәзликләрә јахындыр. Јухарыдакы чүмләләрдә о јердә, о шеји сөзләрини мүвафиг сурәтдә *нарада, нәји* әвәзликләри илә әвәз етмәк олар.

Нисби әвәзлик кими ән чох суал әвәзликләри, һабелә суал әвәзликләриндән дүзәлмиш гејри-мүәјјән вә тә'јин әвәзликләри чыхыш едир. Бундан башга ишарә әвәзликләри вә бир сыра әвәзлик-зәрф сәчијјәли сөзләр дә нисби әвәзлик вәзифәсиндә ишләдилир.

Демәли, әвәзлијин нисби әвәзлик кими истифадә олунмасы үчүн әсас шәрт, әсас ме'јар онун табели мүрәккәб чүмләнин компонентләри арасында әлагә васитәсинә чеврилмәсидир.

ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘН ӘВӘЗЛИК

Гејри-мүәјјән әвәзликләр мүәјјәнләшмәјән шәхс, әшја, әламәт, мигдар вә с. билдирән сөзләрин әвәзинә ишләнир; *кимсә, ким исә, нәсә, нә исә, һансыса, һансы исә, кими, кимиси, нарадаса, нарада исә, нә гәдәрсә, нә тәһәрсә, бири, бириси, бә'зи* вә с.

Јахшы ки, мән *кимәсә, нәјәсә* лазым олдуғуму һисс едирдим (Ә. Гасымов); Бунунла белә нә гәдәр чалышдыса да јенә үрәјиндә *нарада исә* кор бир шүбһә јашајырды (М. Ибраһимов); Јусиф дә ағзыны ачыб *нә исә* демәк истәјирди ки, бир ушаг дарвазадан гышгырды (Б. Бајрамов).

Азәрбајчан дилиндә гејри-мүәјјән әвәзликләрин әксәријјәти суал әвәзликләринә *исә* гошмасы вә ја бу гошманын гыса формасы олан **-сә**-нин әлавәси илә дүзәлир. Лакин бу, гејри-мүәјјән әвәзликләрин әмәлә кәлмәсинин јеканә үсулу дејилдир.

Әвәзлијин бу нөвү бә'зән инкар әвәзликләри илә бирликдә тәдгиг едилир[43], бә'зән гејри-мүәјјән әвәзлик ады алтында ики јарымгрупда—гејри-мүәјјән вә инкар јарымгрупларында өјрәнилир[44], бә'зән дә әвәзлијин ајры-ајры нөвләри кими гејри-мүәјјән әвәзлик вә инкар әвәзлији ады алтында верилир[45].

Буна сәбәб дил фактларынын вердији мә'луматын заһири охшарлығыдыр. Мәсәлән, *кимсә* сөзү бир мүнасибәтлә гејри-мүәјјән әвәзлик кими, дикәр бир мүнасибәтлә исә инкар әвәзлији кими чыхыш едир:

[43] Бах: М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 128.

[44] Бах: А. Н. Кононов. Грамматика турецкого языка. Издательство АН СССР, М.—Л., 1941, сәһ. 101; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1960, сәһ. 184.

[45] Бах: «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрijjаты, 1960, сәһ. 88—91; «Сравнительная грамматика русского и туркменского языков», туркменское изд-во, 1964, сәһ. 126; А. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, изд-во АН СССР, М.—Л., 1948, сәһ. 106—107; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1956, сәһ. 178—180.

Кимсә јериндән дилләнди (Б. Бајрамов); Јолда *кимсә* көрүнмәдијиндән Маһирә бу тәклифә разы олду (М. Һүсејн).

Биринчи мисалда *кимсә* гејри-мүәјјән әвәзлик кими, икинчи мисалда исә *һеч ким* мә'насында инкар әвәзлији кими чыхыш етмишдир.

Гејри-мүәјјән әвәзликләр бир зүмрәјә дахил олан, бир группада бирләшән, шәхс әшја вә саирәдән мә'лум олмајан һәр һансы бирини ифадә едир. Инкар әвәзлији исә бу зүмрәдә, группа бирләшән шәхс, әшја вә саирәни истиснасыз олараг күлл һалында инкар едир. Буна көрә дә гејри-мүәјјән вә инкар әвәзликләрини ајры-ајрылыгда тәдгиг едиб онларын сәчијјәви чәһәтләрини ашкара чыхармаг даһа мәгсәдәујғундур.

Гејри-мүәјјән әвәзликләрин јаранма јоллары мүхтәлифдир. *Ким* сөзү даһа мүхтәлиф јолларла гејри-мүәјјәнлик мә'наларыны ифадә едир.

Ким сөзү шәкилчә һеч бир дәјишиклијә уғрамадан гејри-мүәјјәнлик мә'насы ифадә едир:

Кәнддә дејән *ким,* күлән *ким,* чалыб-чағыран *ким* (Б. Бајрамов); Атан *ким,* дајаныб бәркдән данышан *ким,* вај, һарај салан *ким,* позан, чығыран *ким* (М. Чәлал).

Ким сөзү **-и** шәкилчиси гәбул едәрәк гејри-мүәјјән шәхс ифадә едир:

Кими китаб охујур, *кими* тәзә гәзет вә журналлары көздән кечирир, *кими* дә кәркин әмәкдән сонра диванда отуруб динчәлирди (С. Гәдирзадә); *Кими* ағачларын дибини белләјир, *кими* дә тәзә чәкилмиш архдан тумурчугланмыш ағачлара тәраф шырымлар ачырды («Коммунист» гәзети).

Ким сөзү **-иси** шәкилчиси гәбул едәрәк гејри-мүәјјән әвәзлик вәзифәси дашыјыр:

Кимиси узагдан кәлән гонагларын атыны тутуб даһатлајыр, *кимиси* одун доғрајыр, *кимиси* дә чај пајлајырды (Б. Бајрамов); *Кимиси* һазырладығы уну кәндијә долдурур, *кимиси* јарманы кисәјә јығыр, *кимиси* јаман күнүн көмәји олан куду вә балгабаглары кизләдирди (М. Ибраһимов).

Ким сөзү *исә* гошмасы илә јанашы кәләрәк гејри-мүәјјәнлик ифадә едир:

Ким исә јавашчадан ичини чәкә-чәкә ағлајырды (Г. Мусајев); Чох кечмәди ки, дәрә тәрәфдәки бүрчүн этрафында чынгыллыг хырчылдады. Онун үстү илә *ким исә* аддымлајырды (Г. Мусајев).

Ким сөзү исмин бүтүн һаларында *исә* гошмасы илә ишләнәрәк һәмин вәзифәни ифадә едә билир:

Дејирләр ки, онлар *кими исә* тутмаг истәјибләр (Г. Мусајев); *Кимә исә* сохулду, анчаг тез дә сәсини кәсди (Б. Бајрамов); Оғлан керијә ганрылыб, ашағыја бахдыгда мејданда *кимин исә* һәрәкәт едән узун көлкәсини көрдү (Г. Мусајев).

Ким сөзү *исә* гошмасынын гыса формасы олан **-сә** илә бирликдә кәләрәк јенә дә гејри-мүәјјән шәхс ифадә едир:

Кимсə сəсини узадараг мəлаһəтлə зүмзүмə едирди (Г. Мусајев); Булудлар елə чахнашырды ки, санки *кимсə* əлиндə гылынч онлары доғрајыр, пəрən-пəрən салырды (Б. Бајрамов).

Кимсə гејри-мүəјјən əвəзлик кими чыхыш едəркən *ким* сөзүнүн *исə* гошмасы илə јанашы ишлənмəсиндə олдуғу кими онун гыса формасы олан **-сə**-дən əввəл һал шəкилчиси гəбул едир.

Чүнки бундан сонра *кимəсə* бағлана биләчəјими, *киминсə* ешгилə алышыб јана биләчəјими хəјалыма белə кəтирə билмирдим (Ə. Гасымов).

Һалбуки *кимсə* инкар əвəзлији кими чыхыш етдикдə һал шəкилчиləри **-сə**-дən сонра кəлир:

Зирзəминин бајыра ачылан гапысы *кимсəнин* диггəтини чəлб етмəјən бир јердə иди (М. Һүсејн); О, бејнинə тəзјиг едən бу фикирлəрə галиб кəлмək үчүн горхдуғуну *кимсəјə* һисс етдирмəди, чəлд өзүнү топлады (Мећди Һүсејн).

Нə сөзү дə *исə* гошмасы вə **-сə** илə бирликдə гејри-мүəјјən əвəзлик кими чыхыш едир.

Она елə кəлди ки, һəгиги инсан сəадəти, даима *нə исə* көзləјən вə һеч заман көзлəдијинə наил олмајан бу адамларын накам истəк вə арзуларында, севинч вə кəдərləриндə, јахшылыға, хош һəјата доғру əбəди чырпынышларындадыр (М. Ибраһимов); Диб төрəфдə отурмуш адам *нə исə* данышдығы үчүн һамы диггəтлə она гулаг асырды (Г. Мусајев); Камил *нəдəнсə* о гызы унуда билмирди (С. Гəдирзадə).

Нə суал əвəзлији мүхтəлиф һал шəкилчиləри вə гошмаларла ишлənəрəк гејри-мүəјјənлик ифадə едир.

Санки *нəји исə* хатырлатмаға чалышды (Г. Мусајев); Дəһлиздə хидмəтчи гадынларын *нə илə исə* мəшғул олмаларындан разы галмады (Г. Мусајев); Бəј *нəдənсə* бəрк һирслəнмишди вə *нə үчүнсə* һамыја ачыгланырды (Ч. Мəммəдгулузадə); Мənə елə кəлир ки, о, һəјатда *нə исə* бизим һамымыздан артыг бир шеј көрмүшдүр (М. Ибраһимов).

Һара суал əвəзлији **-са** гошмасы илə бирликдə гејри-мүəјјən əвəзлик кими чыхыш едир:

Ше'р јахшыдыр,—деди—анчаг мənə елə кəлир ки, ону *һарадаса* ешитмишəм (С. Гəдирзадə); Инсан *һарадаса, нəјəсə, кимəсə* лазым олдуғуну һисс етдији үчүн јашамалыдыр (Ə. Гасымов).

Бир сөзүнүн гејри-мүəјјən əвəзлик кими ишлənмəси Азəрбајчан дилиндə чох кениш јајылмышдыр. *Бир* сөзү үмуми исимлəрин əввəлиндə кəлəрək онлара гејри-мүəјјənлик мə'насы верир вə бир сыра гејри-мүəјјən əвəзликləрин јаранмасына сəбəб олур; мəс.: *бир адам, бир шəхс, бир кəс, бир шеј, бир иш* вə с.

Достум дејəсən, *бир шеј* фикирləшди вə мəни чəкə-чəкə апарды, *бир* аз кənарда *бир дашын* үстүндə отуртду вə өзү əјləшди (Ч. Мəммəдгулузадə); Фикир едирди ки, *бир чамаатын* ишини анчаг дүнјадан хəбəрдар елмли *бир адам* јахшы

апара билир (Н. Нəриманов); *Бир адам* тапмаг лазымдыр ки, бу ишləрдən башы чыхсын (И. Гасымов, Һ. Сејидбəјли).

Бир сајы бə'зən дə тəкликдə гејри-мүəјјən əвəзлик кими чыхыш едир: *бири, бириси.*

Бири дедијини, *о бириси* тəсдиг едир, үчүнчүсүнүн инкар етдији бир һəгигəтин үзəринə дөрдүнчүсү пəрдə чəкмəјə һазырлашырды (М. С. Ордубади); Һəр кəс бу хəбəри ешидирди, күлмəкдən башга чаваб тапа билмирди версин вə дəли-диванəдən савајы Һачы Рамазанла өврəтинə *бир гејри ад* тапа билмирди гојсун (Ч. Мəммəдгулузадə).

Азəрбајчан дилинин бир сыра гејри-мүəјјən əвəзликləри мəншəчə суал əвəзликləрилə һеч бир əлагəси олмајан сөзləрдən əмəлə кəлмишдир. Бə'зən гејри-мүəјјən əвəзлик кими *бир* сајы, *адам* исми, *башга, филан* вə с. сөзləри дə чыхыш едир:

Адам вар јарпағын титрəмəсиндən бəдəни титрəјəр, чаны титрəјəр, *адам* вар төрпənмəз топун сəсиндən, көрдүју һəр шејə «нə олсун» дејəр (Б. Вəһабзадə); *Адам* вар ки, адамларын нахшыдыр, *адам* вар ки, диндирмəсəн јахшыдыр (Аталар сөзү); Адыны демəрəм елдən ајыбдыр, *филанкəсин* гызы *филан* ојнасын (М. П. Вагиф); *Башга* бир шеј хəјалына кəлмирди ки, онлар үчүн мараглы олсун (Г. Мусајев); Мəним нə вечимə ки, *филанкəс* гызы *филанкəс* əввəлинчидən сонра ərə кетмир (Б. Бајрамов).

Гејри-мүəјјən əвəзлик кими *һамы, һамысы* сөзləри чыхыш едир;

Биз *һамымыз* халгымызын өвладыјыг. *Һамымыз* онун дəрдləрини, јараларыны дујур вə һалына үрəкдən ағлајырыг (М. Ибраһимов); Мəн бунларын *һамысыны* билə-билə совхоздан кəлмишəм (Б. Бајрамов); Һүчума кечəнləрин *һамысы* атлы иди (М. Һүсејн); Бандарчук јəгин ки, *һамыдан чох* изтираб чəкир (Г. Мусајев); Бу *һамыны* тəшвишə салды (С. Гəдирзадə).

Гејри-мүəјјən əвəзликləрин бир гисми дə *һəрə* сөзү илə ифадə олунур. Бу сөзүн гејри-мүəјјən əвəзликləр ичərисиндə бə'зи хүсусијјətləри вардыр. Бу сөзүн мənсубијјət шəкилчиси гəбул етмиш формасы гејри-мүəјјən əвəзлик кими чох кениш јајылмышдыр. *Һəрəси* дə *һəрə* сөзү кими *һəр* тə'јин əвəзлијиндən морфоложи јолла јаранмыш гејри-мүəјјən əвəзликдир. Бу сөзləр мə'нача гејри-мүəјјən шəхс билдирир:

Һəрə өз түтəјини көтүрүб апарыб (Ч. Мəммəдгулузадə); *Һəрə* өзүнə бир дон, бир галыб тикиб онун ичиндə башыны кизləдир (М. Ибраһимов); *Һəрə* өз нəзирини мүəјјən бир дешикдən саларды, үрəјиндən нə кечирəчəк кечирəрди (Н. Нəриманов); Сонра билдим ки, бунларын *һəрəси* он манатлыгдыр (Азəрбајчан һекајələри).

Һəрə сөзү үмумилик, чохлуг вə бу чохлуғун һиссələрə ајрыл-

дығыны билдирир. Она көрә дә биринчи вә икинчи шәхсин тәкинә аид мәнсубиҹҹәт шәкилчиси гәбул едә билмир. *Һәрә* сөзү биринчи вә икинчи шәхсин чәминә аид мәнсубиҹҹәт шәкилчиләрини исә гәбул едә билир; м ә с.: *һәрәмиз, һәрәниз.*

Ҝејри-мүәҹҹән әвәзлик олан *һәрә* сөзү чохлуг билдирдиҹиндән **-лар, -ләр** чәм шәкилчиләрини дә гәбул етмир. Үчүнчү шәхсин һәм чәминдә, һәм дә тәкиндә мәнсубиҹҹәт анчаг **-си** шәкилчиси илә ифадә олунур.

Һәр тә'јин әвәзлиҹи *бир* сајы илә јанашы ишләнәрәк ҝејри-мүәҹҹән әвәзлик әмәлә кәтирир:

Лакин әлләриниң титрәмәјини *һәр бири* һисс едирди (Н. Н ә р и м а н о в); Бу назик мәтләбләр *һәр бирисинин* үрәјинин ән назик күшәсиндә јер едирдиләр (Н. Н ә р и м а н о в).

Һәр кәс, һәр ким, һәр кимсә ҝејри-мүәҹҹән әвәзликләри дә синтактик јолла *һәр* тә'јин әвәзлиҹи илә шәхс билдирән сөзләрин јанашы ишләнмәси јолу илә әмәлә кәлир вә ҝејри-мүәҹҹән шәхс билдирир:

Һәр кәс бәдии әсәр охумурса, демәли, ағзының ләззәти јохдур (Б. Б а ј р а м о в); *Һәр кимдир,* чағыр кәлсин ичәри (Ә. Һ а ҝ в е р д и ј е в).

Һәр тә'јин әвәзлиҹи әшја билдирән *шеј* сөзү вә *нә* суал әвәзлиҹи илә јанашы ишләнәрәк ҝејри-мүәҹҹән әшја билдирир:

Кәндин вәзиҹҹәти дүзәлән кими *һәр шеј* јенә гајдасына дүшәчәк (Б. Б а ј р а м о в); Гары *һәр нә* десә, Шаһпәри анчаг «Баш үстә, Сәрвиназ хала»—дејә һазыр олдуғуну билдирирди (Б. Б а ј р а м о в).

Бә'зән *һәр чүр* бирләшмәси дә ҝејри-мүәҹҹән әвәзликләрә дахил едилир[46]. Үмумиҹҹәтлә, *һәр* тә'јин әвәзлиҹилә мүхтәлиф сөзләрин бирләшмәсиндән ҝејри-мүәҹҹәнлик мә'насы алыныр. Буна көрә дә *һәр чүр* бирләшмәси дә ҝејри-мүәҹҹән кејфиҹҹәт билдирир.

Даш дөшәмәли күчәдә исә фајтонларла јанашы *һәр чүр* мирник вә јүк машынлары арасы кәсилмәдән о тәрәф-бу тәрәфә һәрәкәт едирди (М. И б р а һ и м о в).

Ҝејри-мүәҹҹән әвәзлик ким *бә'зи* сөзү истәр тәк, истәрсә дә чәм шәкилдә ишләнир. Бу сөз мәнсубиҹҹәт шәкилчиләри илә дә ишләнир:

Бә'зиләри көјнәкләрини чыхарыб бир тәрәфә гојдулар, *бә'зиләри* исә әјинләриндә золаглы мајка бичинә киришдиләр (Г. М у с а ј е в); Јәгин ки, *бә'зиләриниз* мәним бу һәрәкәтимә башга мә'на верәчәк (Ә. Г а с ы м о в); Тајтс *бә'зән* мәхфи ишләри олдуғуну бәһанә едәрәк евдән, онун әлиндән гачырды (Г. М у с а ј е в).

Һәр тә'јин әвәзлиҹи *һансы* суал әвәзлиҹи илә јанашы ишләнәрәк синтактик јолла ҝејри-мүәҹҹән әвәзлик әмәлә кәтирир. Бә'зән бунлара *бир* сајы да јанашараг *һәр һансы бир* бирләшмәси шәклиндә мүхтәлиф һал шәкилчиләри илә ишләнир:

Һәр һансы бир гыза белә сөз десән, сәни бағышламазды, мән исә.... сәнин ирадәнә гаршы дурмагда ачизәм (С. Г ә д и р з а д ә); *Һәр һансы бир* фикир ағлына кәлсә, ону тез јазмаға чалышарды (С. Һ ү с е ј н).

ИНКАР ӘВӘЗЛИҸИ

Бу вахта гәдәр Азәрбајҹан дилчилиҹиндә инкар әвәзликләри әвәзлиҹин бир нөвү кими јалныз Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасының нәшр етдирдиҹи Азәрбајҹан дилинин грамматикасы китабында өзүнә јер тута билмишдир[47]. Азәрбајҹан дилинә даир јазылмыш башга тәдгигатларда әвәзлиҹин бу нөвү ҝејри-мүәҹҹән әвәзликләрлә бирликдә тәдгиг олунур вә ҝејри-мүәҹҹән әвәзлик ады алтында кедир. Бу да тәсадүфи дејилдир. Әвәзлиҹин бу ики нөвү арасында мүәҹҹән охшар чәһәтләр вардыр. Мә'лумдур ки, инкар әвәзлиҹи *һеч* инкар әдатының көмәҹилә дүзәлир. Н. К. Дмитриҹев *һеч* сөзүнүн әввәлләр *һәр һансы, һансы исә, нә гәдәрсә, нечә исә* мә'наларында ишләндиҹини ҝејд едир[48]. Бу мә'налары исә ҝејри-мүәҹҹән әвәзликләр ифадә едир. *Һеч* сөзүнүн белә чаларларда ишләнмәси мүасир Азәрбајҹан дилиндә дә өзүнә мүәҹҹән јер тутур: *Һеч* бизә кәлмисән? Сән *һеч* ону көрмүшдүн? вә с. типли чүмләләрдә *һеч,* инкарлыгдан чох ҝејри-мүәҹҹәнлик ифадә едир.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә **һеч** әсасән инкарлыг билдирир. Һеч инкар әдатының башга әвәзликләрә вә әвәзлик характерли сөзләрә гошулмасындан исә инкар әвәзликләри алыныр. Азәрбајҹан дилиндә әвәзлиҹин бу нөвү артыг формалашмышдыр. Әвәзлиҹин бу нөвүнә ашағыдакылар дахилдир: *һеч ким, һеч кәс, һеч нара, кимсә, һеч бир* вә с.

Буна көрә дә **һеч кәс** олдуғу кими көрүнмүр (М. И б р а һ и м о в); Лакин һәлә **кимсә** көрүнмүрдү (М. Һ ү с е ј н); Даһа *һеч кәсдән, һеч кимдән* пәнаһ јохдур (Г. М у с а ј а в); Онун бу һәрәкәтләриндән *һеч нә* баша дүшә билмирдим (Ә. Г а с ы м о в); Ушаглыгда күндә азы он дәфә гачдығым палчыглы күчәләрдән, јовшанлы тәпәләрдән *һеч бир* **из көрмәдим** (Г. М у с а ј е в).

Кимсә ҝејри-мүәҹҹән әвәзлиҹи инкар фе'лләри илә ишләндикдә инкар әвәзлиҹи кими чыхыш едир. *Кимсә* она тәрәф бахмырды (М. Һ ү с е ј н); Атамын *кимсәси* јохдур, Сәрвиназ хала (Б. Б а ј р а м о в).

Бу инкар әвәзлиҹи субстантив формада *кимсәнә* сөзү илә ифадә олунур: Кимимиз, *кимсәнәмиз* јохдур, ај гардаш, һеч јери дә танымырыг (М. И б р а һ и м о в); Күчәләрдә инс-чинс адына бир кимсәнә көрүнмүрдү (Г. М у с а ј е в).

[46] «Сравнительная грамматика русского и туркменского языков», туркменское изд-во, 1964, сәһ. 126—127.

[47] Б а х: Көстәрилән әсәр, Бакы, 1960, сәһ. 91.

[48] Н. К. Д м и т р и е в. Грамматика башкирского языка, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1948, сәһ. 107.

ФЕ'Л

ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТ

Фе'л морфолокијанын ән бөјүк вә зәнкин тәркиб һиссәсидир. Бу бөлмә иш, һал вә һәрәкәтлә бағлы олан сөз групуну әһатә етмәклә, фе'лә мәхсус бир сыра категоријалары вә мә'налары өјрәнир.

Фе'л мүстәгил бир нитг һиссәси кими өзүнәмәхсус лексик-семантик мә'наја, морфоложи әламәтә вә синтактик вәзифәјә маликдир. Бу хүсусијјәтләринә көрә фе'лләр тәкчә дикәр нитг һиссәләриндән сечилмир, һәмчинин нитг һиссәләри системиндә мүстәсна рол ојнајыр.

Биз инсан нитгини ајры-ајры варлыгларын вә мүчәррәд анлајышларын адыны билдирән исимләрсиз тәсәввүр едә билмәдијимиз кими, һәмчинин дили—онун башлыча вәзифәсини (үнсијјәт вәзифәсини) бу варлыгларла әлагәдар јаранан иш, һал вә һәрәкәтсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Мүхтәлиф варлыгларын адыны чәкмәк һеч дә бир шәхсин өз фикрини башгасына чатдырмасы дејилдир. Бунун үчүн, һеч шүбһәсиз, һәмин варлыгларла бағлы иш, һал, һәрәкәти көстәрән, онларын дүшдүјү вәзијјәти вә ја кечирдији һалы, дәјишиклији көстәрә билән хүсуси сөзләрә—фе'лләрә еһтијач дујулур. Әкәр биз үнсијјәт просесиндә *Севил* вә ја *китаб* сөзләрини тәкликдә ишләдириксә, тәбии ки, динләјичи үчүн сөһбәтин конкрет олараг нәдән кетдији мүәјјән олмур. Биз динләјичијә садәчә олараг, ики варлыгы хатырладырыг. Нә демәк истәдијимизи исә икинчи бир сөзүн көмәји илә датдырырыг, м ә с *Севил охујур, Севил кәлир, Севил јатыр, Севил күлүр; Севил јазылды, Севил апарды, Севил деди китаб алдым, китаб чап олунду, китаб јазылды, китаб сатылды* вә с. Еләчә дә иш, һал, һәрәкәт көстәрән сөзләри тәкчә ишләтмәклә лазыми фикри чатдыра билмир. Бунун үчүн һәмин фе'ллә-рин аид олдуғу исимләрин дә ишләнмәсинә еһтијач дујулур; м ә с.: *јазмаг, алмаг, кәлмәк, јатмаг* вә с. фе'лләринин конкрет олараг кимә вә ја нәјә аид олмасы, нә кими фикир билдирмәси јалныз лазыми исмин ишләнмәси илә мүәјјәнләшир. Башга сөзлә десәк, һәмин фе'лләр ашағыдакы гурулушларда ишләнмәклә истәнилән мәгсәд әлдә едилир: *Мәктуб јазмаг, Әли јазды, китаб алмаг, Севил алды, атам кәлди, ушаг кәлди, гонаг кәлди, сүрү кәлди, ушаг јатды, Адил јатды* вә с.

Фе'лләрин өзүнәмәхсус, о бири сөз групларындан тамамилә сечилән зәнкин вә кениш, рәнкарәнк вә мүрәккәб лексик-семантик мә'насы вардыр.

Фе'лләрин малик олдуғу вә көстәрдији иш, һал вә һәрәкәт

бунларын лексик-семантик мә'насыны тәшкил едир. Мүасир Азәрбајчан дилиндәки фе'лләр бир сыра лексик-семантик мә'на групларына маликдир. Һәмин лүғәти мә'налардан ирәли кәлә-рәк фе'лләрин бир һиссәси һәрәкәт, бир һиссәси иш, бир һиссәси һал, бир һиссәси вәзијјәт, бир һиссәси тәфәккүр, нитг, көрмә просеси вә с. билдирир.

Бу мә'налардан әлавә фе'лләр грамматиканын ихтијарына кечдикдән сонра бир чох әлавә мә'на да газаныр ки, бунлара дилчиликдә грамматик мә'налар дејилир. Бу грамматик мә'налар фе'ли морфоложи вә синтактик чәһәтдән сәчијјәләндирир. Фе'лдә һәмин мә'налары ашағыдакы груплара бөлмәк мүмкүндүр:

1. Тәсдиг вә инкарлыг билдирир: м ә с.: *јазмаг—јазмамаг, кетмәк—кетмәмәк, апармаг—апармамаг* вә с.
2. Тә'сирлилик вә тә'сирсизлик билдирир: м ә с.: *јазмаг—јазышмаг, јазылмаг, көчмәк—көчүрмәк, горхмаг—горхутмаг, чыхмаг—чыхармаг, вурушмаг—вурушдурмаг* вә с.
3. Нөв билдирир: м ә с.:*јазмаг, охумаг, апармаг* (мә'лум нөв), *јазылмаг, охунмаг, апарылмаг* (мәчһул нөв), *јазышмаг вурушмаг, гачышмаг, өтүшмәк* (гаршылыглы нөв), *јүјунмаг, ачылмаг, кеҹинмәк* (гајыдыш нөв); *јаздырмаг, охутмаг апартмаг* (ичбари нөв) вә с.
4. Грамматик заман билдирир: м ә с.: *јазырам, јазырсан,, јазыр, јазырыг, јазырсыныз, јазырлар* (индики заман), *јаздым, јаздын, јазды, јаздыг, јаздыныз јаздылар, јазмышам, јазмышсан, јазмыш, јазмышыг, јазмыш, јазмышсыныз, јазмышлар, јазыб, јазыблар* (кечмиш заман), *јазачағам, јазачагсан, јазачаг, јазачағыг, јазачагсыныз, јазачаглар, јазарам, јазарсан, јазар, јазарыг, јазарсыныз, јазарлар* (кәлә-чәк заман).
5. Шәкил категоријасына маликдир; м ә с.: *охујум, оху, охусун, охујаг, охујун, охусунлар* (әмр шәкли), *охујурам, охудум, охумушам, охујачағам, охујарам* (хәбәр шәкли), *охујасыјам, охујасысан, охујасыдыр, охујасыјыг, охујасы-сыныз, охујасыдылар,* (лазым шәкли), *кәрәк охујам, кәрәк охујасан, кәрәк охујам, кәрәк охујаг, кәрәк охујасыныз, кәрәк охујалар* (арзу шәкли), *охумалыјам, охумалысан, охумалыдыр, охумалыјыг, охумалысыныз, охумалыдырлар* (вачиб шәкли) *охусам, охусан, охуса, охусаг, охусаныз, охусалар* (шәрт шәкли), *охумагдајам, охумагдасан, охумагдадыр, охумагдајыг, охумагдасыныз, охумагдадырлар* (давам шәкли), *охуја билдим, охуја билмишәм, охуја билирәм, охуја биләчәҹәм, охуја биләрәм* (үмуми шәкил).
6. Тәрз билдирир: м ә с.: *көзләјиб дурмаг, баха-баха галмаг, чырпынмаг, дејинмәк, кәзинмәк* (давамлылыг), *узаныб кетмәк, фикрә гәрг олмаг, ахыб кәлмәк(* сүрәклилик), *гу-рујуб галмаг, кәлиб галмаг, сусуб дурмаг* (сабитлик), *ја-*

зыб гуртармаг, кәлиб чыхмаг, кәлиб чатмаг, ичиб гуртармаг (ичранын тамамланмасы) вә с.

7. Фе'лин функсионал формаларына маликдир: м ә с.: *јазан тәләбә, кетмәли јер, охунасы китаб, апарылмыш гонаг, дејиләчәк сөз, дедијим фикир* (фе'ли сифәт), *севиниб, билиб, дејәрәк, охујараг, көрдүкдә, апардыгда, ишә башлајанда, сөзү дејәндә, данышдыгча, динләдикчә, јахынлашынча, өјрәнинчә, көрәли, көрә-көрә, охујар-охумаз, өјрәнмәмиш* (фе'ли бағлама), *јазмаг, охумаг, демәк* (мәсдәр).

8. Тәсрифләнмә системинә маликдир (замана, шәхсә вә кәмијјәтә көрә): м ә с.: *апарырам, апарырсан, апарыр, апарырыг, апарырсыныз, апарырлар, апардым, апардын, апарды, апардыг, апардыныз, апардылар, апарачағам, апарачагсан, апарачаг, апарачағыг, апарачагсыныз, апарачагдыр* вә с.

9. Табе сөзү исмин һалларында идарә едә билир: м ә с.: *китабы апармаг, китабдан охумаг, китабда јазмаг, китаба гејд етмәк* вә с.

10. Фе'ли бирләшмә әмәлә кәтирир: м ә с.: *дәрсдән кәлән мәктәбли, агача чыхан ушаг* (фе'ли сифәт тәркиби), *китабы охумаг, китабдан охумаг* (мәсдәр тәркиби), *китаба бахыб, китабдан охујуб, евдән кәләрәк, биздән кедәндә* (фе'ли бағлама тәркиби).

11. Шәхс вә кәмијјәт билдирир: м ә с.: *јазырам—јазырыг, јазырсан—јазырсыныз, јазыр—јазырлар.*

Мүасир Азәрбајчан дилиндә көстәрилән грамматик мә'налар фе'лләрә хүсуси грамматик васитәләрин артырылмасы илә әмәлә кәлир. Һәмин грамматик васитәләр фе'лин шәкли, заман, нөв, инкарлыг, шәхс, тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријаларының, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр формаларының шәкилчиләридир. Шәкил вә заман категоријаларының шәкилчиләри анчаг фе'лин тәсрифләнән формасына, мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама шәкилчиләри тәсрифләнмәјән фе'л формаларына, нөв, тәрз, тә'сирлилик вә тә'сирсизлик, инкарлыг шәкилчиләри бүтүн фе'л системинә, шәхс вә кәмијјәт категоријаларының шәкилчиләри исә һәм фе'лләрә, һәм дә адлара аиддир.

Фе'лин синтактик әламәти дедикдә, һәр шејдән әввәл, онун табе сөзү исмин һалларында идарә етмәси, хүсуси тәркибләр әмәлә кәтирмәси, зәрфлә јанаша билмәси, өзүнәмәхсус синтактик вәзифәдә ишләнмәси вә с. баша дүшүлмәлидир. Фе'лин синтактик вәзифәси онун тәбиәтиндән вә үмумијјәтлә, фе'л системинин бәлкүсүндән, фе'лин нә чүр формалашмасындан асылыдыр. Белә ки, әкәр фе'л тәсрифләнән формаја маликдирсә, јә'ни шәкил, заман вә шәхс категоријалары үзрә дәјиширсә, демәли, онун чүмләдә бирчә вәзифәси вардыр. Фе'ли хәбәр дикәр һалларда исә, јә'ни тәсриф олунмајан формаларда һәм хәбәр, һәм дә чүмләнин дикәр үзвү кими чыхыш едә билир. М ә с.: *Тәләсән тәндирә дүшәр* (Аталар сөзү); *Күлмәк лазым дејил, сонра*

анан ешидәр... (С. Р ә һ и м о в); *Мәгсәди елә бу кечә Күрд Әһмәдлә көрүшүб ешитдијини она билдирмәкдир* (М. И б р а һ и м о в); *Кәлмәјиб Рүстәм әми, сәһәр кедәндир, јаман ишләјир, һеч бош отурмур* (М. И б р а һ и м о в); *Шамо вахтын јахынлашдығыны һисс едирди* (С. Р ә һ и м о в); *Биз дүнјалары абад етмәјә кәлмишик* (М. Ә н в ә р); *Фанары сөнмүш көрүб күчәдә варкар еләди* (Һ. М е һ д и); *Мөһкәм аддымларла ерижән пионер дәстәсинин учадан охунан шәргиси ешидилирди* (М. Ч ә л а л).

Һәр бир фе'л, хүсусилә тәсрифләнән фе'лләр беш башлыча грамматик мә'наны мүтләг өзүндә әкс етдирмәлидир: шәкил, заман, нөв, тә'сирлилик вә тә'сирсизлик, тәсдиг вә инкар мә'налары. Она көрә ки, һәр бир иш, һал вә һәрәкәтин ичрасынын конкрет вахты олмалы, һәмин иш, һал, һәрәкәтлә објект вә субјект арасында мүнасибәт өз әксини тапмалы, иш, һал вә һәрәкәтин ичра олунуб-олунмамасы үзә чыхарылмалы, һаггында сөһбәт кедән иш, һал вә һәрәкәтин ичрасы мүәјјән бир мүнасибәтлә бағланмалы—ишин ичрасы мәчбуридирми, јахуд мүәјјән бир шәртлә бағлыдырмы, ичрасы арзу олунурму, онун көрүлмәси заманда ким тәрәфиндән ичра олунуб-олунмамасы садәчә оларағ хәбәр верилирми вә с.

Азәрбајчан дилиндәки фе'лләр олдугча мараглы вә әһәмијјәтли грамматик категоријалара маликдир. Һәмин грамматик категоријалар бунлардыр: шәкил, заман, нөв, шәхс, тәрз, тә'сирлилик вә тә'сирсизлик, инкарлыг категоријалары.

Гејд етмәк лазымдыр ки, фе'лин зәнкин грамматик мә'на вә категоријалара малик олмасы тәкчә дилимизин мүасир дөврү үчүн дејил, һәмчинин Азәрбајчан дилинин илк формалашма дөврләри үчүн дә сәчијјәвидир. Ә. М. Дәмирчизадәнин сөјләдији бир фикир мәһз бу чәһәтдән мараглыдыр. О јазыр: «Мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими үмумхалг Азәрбајчан дилинин илк формалашма дөврүндә дә фе'л морфоложи чәһәтдән рәнкарәнклији илә дикәр нитг һиссәләриндән фәргләнмиш вә демәк олар ки, ијирмијә гәдәр грамматик анлајышы ифадә едән морфоложи әламәтә малик олмушдур. Бу әламәтләр сонралар даһа да тәкмилләшмиш вә дәгигләшмишсә дә, өз әслиндән, әлбәттә, ајрылмамышдыр»[1].

Һәмин категоријаларын бир гисми билаваситә иш, һал вә һәрәкәтин өзү илә (шәкил, тәрз, заман вә инкарлыг категоријалары), бир гисми фе'ллә субјект арасындакы мүнасибәтлә (нөв вә шәхс категоријалары), бир гисми исә иш, һал вә һәрәкәтлә објект арасындакы мүнасибәтлә (нөв, тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријалары) бағлы олур.

Фе'лләрин көкүндә вә ја әсасында ики башлыча мә'на өзүнү әввәлдән көстәрир: семантик мә'на тә'сирлилик вә тә'сирсизлик

[1] Проф. Ә. М. Д ә м и р ч и з а д ә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959, сәһ. 86.

мə'насы, дикəр грамматик мə'налар анчаг чүмлə дахилиндə мүəййəн еһтијач нəтичəсиндə мүхтəлиф грамматик васитəлəрин көмəји илə үзə чыхыр.

Јазмаг вə *кəлмək* фе'лләрини нəзəрдən кечирək. Бу фе'лләрдən биринчиси иш вə тə'сирлилик мə'насы, икинчиси исə һəрəкəт вə тə'сирсизлик мə'насы билдирир. Онлары чүмлədə ишлətдикдə мүхтəлиф сөзləрлə мүнасибəтə кирмəли олур. Бу заман һəмин сөзлərdə бир сыра дəјишиклик мејдана чыхыр. Һəмин дəјишиклији формалашдырмаг, лазыми грамматик мə'наны реаллашдырмаг үчүн хүсуси грамматик васитəни сөз көкүнə əлавə етмək лазым кəлир. Мə с.: *Мəн јаздым. Мəн кəлдим. Мəктуб јазылды. Гардашым кəлмəди. Гонаг кəлмəлидир. О гачыб кəлди. Јаздырдығым мəктубу вер. Кедən гонаг кəлди. Адил кедиб гајытды. Онун иши һеч јазмаг иди. Гонаглар кəлмəкдədир* вə с.

Верилəн нүмунəлərdə ејни фе'л бир јердə субјектлə мүнасибəтдən ирəли кəлəрək конкрет шəхс билдирир, јахуд објектлə мүнасибəтдən асылы олараг нөв мə'насыны үзə чыхарыр, бə'зən дə заманы дəгигləшдирмəјə, иш, һал вə һəрəкəтин ичра олунуб-олунмамасыны көстəрмəјə, фе'лдəки һəрəкəтин мə'насыны дəгигləшдирмəјə, ја'ни исмə вə ја фе'лə аид олдуғуну көстəрмəјə хидмəт едир.

Азəрбајчан дилинə даир јазылмыш əсəрləрdə үмуми бир фикир кениш јајылмышдыр. О да фе'лин нитг һиссələри ичəрисиндə мүһүм вə əсаслы јер тутмасы, башга нитг һиссələринə нисбəтən һəм кəмијјəтчə зəнкин, һəм дə мə'на вə мəзмун е'тибарилə чохчəһəтли олмасыдыр[2].

Əлбəттə, фе'лləрин бу чүр гијмəтləндирилмəси тəкчə онларын дилимиздə кəмијјəтчə чохлуғунда дејил, һəмчинин фе'лləрин морфоложи вə грамматик хүсусијјəтləриндə, онларын малик олдуглары грамматик васитələрин вə бунларын јаратдығы грамматик мə'наларын зəнкинлијиндə, рəнкарəнклијиндə, əһатəлијиндə, өзүнəмəхсус синтактик вəзифəсиндə, чүмləнин формалашмасындакы башлыча ролунда вə с.-дир.

Фе'л елə бир орижинал вə мараглы нитг һиссəсидир ки, о, нə кими лүғəви мə'на билдирмəсиндən асылы олмајараг мүтləг мүəййəн бир субјект вə објектлə мүнасибəтə кирир. Елə бу хүсусијјət фе'лин дикəр нитг һиссələриндən фəргləнмəси үчүн кифајət гəдəр əсас верир.

Фе'л үчүн башлыча əламəтləрdən бири тəсрифləнə билмəсидир. Əлбəттə, дилимиздə истənилəн фе'л мəсдəр шəкилчисини итирдикдən сонра Азəрбајчан дилинин грамматик гурулушуна ујғун вəһид тəсрифləнмə системи үзрə дəјишир. Бу дəјишиклик јалныз грамматик чəһəтдən кедир, бир нөв формал характер дашыјыр. Сөзүн илкин лексик мə'насы дəјишмədən јени грамматик мə'налар јараныр, хүсусəн иш, һал вə һəрəкəтlə заман, шəкил, шəхс, нөв, кəмијјət, инкарлыг вə с.

Ишин ичрачысы чүмlədə иштирак етмədən белə, фе'л гəбул етдији шəхс шəкилчиləринин көмəји илə ону өзүндə горујуб сахлајыр. Ишин ичрачысынын кимлијини, һансы шəхсə мəнсуб олдуғуну мүəййəнləшдирир. Мə с.: *Сəн ону көрмəлисəн—Ону көрмəлисəн. Биз дүнəн кəлмишик—Дүнəн кəлмишик. О охуду—Охуду* вə с.

Адил кедиб гајытды. Гонаглар кəлмəкдədир вə с.

Верилəн нүмунəлərdə ејни фе'л бир јердə субјектлə мүнасибəтдən ирəли кəлəрək конкрет шəхс билдирир, јахуд објектлə мүнасибəтдən асылы олараг нөв мə'насыны үзə чыхарыр, бə'зən дə заманы дəгигləшдирмəјə, иш, һал вə һəрəкəтин ичра олунуб-олунмамасыны көстəрмəјə, фе'лдəки һəрəкəтин мə'насыны дəгигləшдирмəјə, ја'ни исмə вə ја фе'лə аид олдуғуну көстəрмəјə хидмəт едир.

Азəрбајчан дилинə даир јазылмыш əсəрləрdə үмуми бир фикир өзүнə кениш јер тутмушдур. О да фе'лин нитг һиссələри ичəрисиндə мүһүм вə əсаслы јер тутмасы, башга нитг һиссələринə нисбəтən һəм кəмијјəтчə зəнкин, һəм дə мə'на вə мəзмун е'тибарилə чохчəһəтли олмасыдыр[3].

Əлбəттə, фе'лləрин бу чүр гијмəтləндирилмəси тəкчə онларын дилимиздə кəмијјəтчə чохлуғунда дејил, һəмчинин фе'лləрин морфоложи вə грамматик хүсусијјəтləриндə, онларын малик олдуглары грамматик васитələрин вə бунларын јаратдығы грамматик мə'наларын зəнкинлијиндə, рəнкарəнклијиндə, əһатəлијиндə, өзүнəмəхсус синтактик вəзифəсиндə, чүмləнин формалашмасындакы башлыча ролунда вə с.-дир.

Мүасир Азəрбајчан дилиндəки фе'lлəр билдирдији лүғəви мə'надан, мүнасибəтдə олдуғу сөзləрин һансы нитг һиссəси олмасындан, чүмlədəки синтактик вəзифə вə имканларындан, идарəетмə хүсусијјəтиндən, малик олдуғу грамматик категоријалардан вə с. ирəли кəлəрək дөрд група бөлүнүр; тəсрифləнən фе'lлəр, фе'ли сифət, мəсдəр вə фе'ли бағлама. Биринчи груп фе'lлəр шəкиллəр, заман, шəхс вə кəмијјət үзрə тəсрифləнир. Фе'ли сифət, фе'ли бағлама вə мəсдəр исə бу хүсусијјəтlərdən мəһрум олдуғуна көрə бунларын үчү дə бирликдə бир групда

[2] Һ. Мирзəзадə. Азəрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962, сəһ. 202—203; М. Һүсејнзадə. Мүасир Азəрбајчан дили, Бакы, 1963, сəһ. 133; Ə. М. Дəмирчизадə. «Китаби-Дədə Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959, сəһ. 86; «Азəрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссə, Бакы, 1960, сəһ. 93.

[3] Һ. Мирзəзадə. Азəрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962, сəһ. 202—203; М. Һүсејнзадə. Мүасир Азəрбајчан дили, Бакы, 1963, сəһ. 133; Ə. М. Дəмирчизадə. «Китаби-Дədə Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959, сəһ. 86; «Азəрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссə, Бакы, 1960, сəһ. 93.

бирләшир ки, буна фе'лин тәсрифләнмәјән вә ја шәхссиз формасы дејилир. Дилимиздәки фе'лләр мәһз бу ардычыллыгла изаһ едилир.

ФЕ'ЛЛӘРИН ЛҮҒӘВИ МӘ'НА ГРУПЛАРЫ

Түрк дилләриндә фе'лин лүғәви мә'на груплары чох аз тәдгиг олунмушдур. Бу мәсәләјә түрк дилләриндә анчаг бир әсәр—Н. Вешилованын «Түрк дилиндә һәрәкәт фе'лләри» адлы намизәдлик диссертасијасы[4] һәср олунмушдур. Бу әсәрдә, адындан көрүндүју кими, фе'лин бүтүн мә'на групларындан дејил, анчаг һәрәкәт фе'лләриндән бәһс олунур. Бир нечә әсәрдә исә фе'лләрин мә'на групларындан долајы јолла данышылыр.

Бу мәсәләдән бәһс олунан әсәрләрдә фе'лләрин лүғәви мә'на групларына верилән бөлкүләр мүхтәлифдир. Мәсәлән, Н. К. Дмитријев, В. М. Чистјаков вә И. З. Бакејеванын «Очерки по методике преподавания русского и родного языков в татарской школе» әсәриндә фе'лләр дөрд мә'на групуна бөлүнмүшдүр: 1) һәрәкәт фе'лләри; 2) иш фе'лләри; 3) нитг фе'лләри; 4) тәфәккүр фе'лләри (сәһ. 161—241)[5].

Л. Н. Харитонов «Типы глагольной основы в якутском языке»[6] әсәриндә фе'лләри үч бөјүк лүғәви грамматик група ајрылмышдыр: 1) иш-вәзијјәт фе'лләри; 2) сәстәглиди фе'лләр, 3) образлы фе'лләр.

Азәрбајчан дилчилијиндә фе'лин мә'на групларына даир фикирләри арашдырдыгда мә'лум олур ки, бу барәдә ја била-васитә, јахуд долајысы јолла данышмышлар. Р. Хәлилов[7] вә С. Ә. Рзајев[8] 1960-чы илдә чапдан чыхмыш «Азәрбајчан дилинин грамматикасы»нда кедән бөлкүјә истинад едирләр. Бу бөлкү һәмин ишдә дә өз әксини тапмышдыр. Бә'зи әсәрләрдә бу бөлкүјә бир нечә груп да әлавә едилир:

1. Психи вәзијјәт ифадә едән фе'лләр: *утан, шадлан, севин, һејрәтлән, гәзәблән, шүбһәлән, инан, горх, чәкин.*

2. Сәстәглиди фе'лләр. Бураја сәстәглиди сөзләрдән әмәлә кәлән фе'лләр аиддир: *вызылда.*

3. Образлы фе'лләр: *дијирлән.*

4. Тәбиәт һадисәләрини ифадә едән фе'лләр: *јағ, доғ, чах*[9].

[4] М., 1947.

[5] Учпедгиз, 1952, сәһ. 161—241.

[6] Изд. АН СССР, 1954.

[7] Р. Хәлилов. Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөзләр арасында синтактик әлагә груплары (нам. дисс.), Бакы, 1960, сәһ. 128.

[8] С. Ә. Рзајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'лин семантикасы (нам. диссерт.), Бакы, 1970.

[9] Г. К. Кулиев. Глагольное управление в азербайджанском и туркменском языках (авт. канд. дисс.), Баку, 1969 г.

Азәрбајчан дилиндә олан фе'лләр мүхтәлиф просесләри ифадә едир. Фе'лләрин бир гисми һәрәкәти, бир гисми иши, бир гисми һал-вәзијјәти, бир гисми исә тәфәккүр, нитг вә башга просесләри билдирир. Фе'лләрин бу чүр мүхтәлифлији онларын лүғәви мә'насындан доғур.

Биринчи бәнддәки фе'лләрин бир гисми вәзијјәт фе'лләри (*утан, шадлан, севин, һејрәтлән, гәзәблән*), бир гисми тәфәккүр фе'лләри (*инан*) бәндинә, сәстәглиди вә образлы фе'лләр исә мә'насындан асылы олараг ашағыда верәчәјимиз груплардан биринә аид едилә биләр.

Бә'зи әсәрләрдә јердәјишмә фе'лләри адланан ајрыча бир груп да верилир: *гачмаг, кетмәк, вејилләнмәк, јүјүрмәк, сүрүнмәк, апармаг, гојмаг, төкмәк, итәләмәк, кәтирмәк, көтүрмәк, гопартмаг, сүрүмәк, гачырмаг, кәздирмәк* вә с. Мисаллардан көрүндүју кими, бунлардан бир гисми һәрәкәт, бир гисми исә иш фе'лләриндән башга бир шеј дејилдир[10].

Фе'лләрин лүғәви мә'на групларына верилән бөлкүләрин мүхтәлифлији фе'лләрин зәнкин мә'на хүсусијјәтләринә малик олмасы илә әлагәдардыр. Одур ки, истәр јухарыда адлары чәкилән әсәрләрдәки, истәрсә дә бир гәдәр ашағыда верәчәјимиз бөлкү шәрти сәчијјә дашыјыр.

Азәрбајчан дилиндә олан фе'лләр мүхтәлиф просесләр ифадә едир. Фе'лләрин бир гисми һәрәкәти, бир гисми иши, бир гисми һал, вәзијјәти, бир гисми исә тәфәккүр, нитг вә с. просесләри билдирир. Фе'лләрин бу чүр мүхтәлифлији онларын лүғәти мә'насындан доғур.

Фе'лләр мә'на групларына малик олдуглары илкин нөвә көрә бөлүнүр. Сонрадан ајры-ајры мә'на групундан олан фе'ллә-рин башга нөвләр үзрә дәјишиб-дәјишмәсиндән, тә'сирли вә тә'сирсиз нөвләриндән, тәләб етдикләри објектләрдән бәһс олунур. Ајры-ајры мә'на групундан олан фе'лләрин заман, шәкил вә кәмијјәт категоријалары үзрә дәјишмәсиндә сәчијјәви вә фәргли хүсусијјәтләр олмадығына көрә онларын һәмин грамматик категоријалар үзрә дәјишмәсиндән данышылмыр.

Азәрбајчан дилиндәки фе'лләри, башлыча олараг ашағыдакы беш мә'на групуна бөлмәк олар: 1) һәрәкәт фе'лләри; 2) иш фе'лләри; 3) нитг фе'лләри; 4) тәфәккүр, көрмә вә ја ешитмә просеси илә бағлы олан фе'лләр; 5) һал-вәзијјәт фе'лләри.

Һәрәкәт фе'лләри

Инсан вә ја башга чанлы вә чансызларын һәрәкәти илә бағлы олан фе'лләр һәрәкәт фе'лләри адланыр; м ә с.: *кәзмәк, чыхмаг, ојнамаг, сүрүшмәк, кечмәк, өтмәк.*

[10] Бах: С. Ә. Рзајев. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә фе'лин семантикасы (нам. дисс.), Бакы, 1970.

Һәрәкәт фе'ләринин әксәријјәтини садә (м ә с.: *ахмаг, өтмәк, кечмәк, дөнмәк, учмаг, гачмаг, дүшмәк, доланмаг, јетишмәк, үзмәк, кетмәк, долашмаг, чапмаг, сәндәләмәк, дырманмаг, јүјүрмәк, кирмәк*), аз бир гисмини **-ла//-лә**; **-ал//-әл**; **-лаш//-ләш**; **-лан//-лән//-л** шәкилчили бир груп дүзәлтмә фе'ләр (м ә с.: *изләмәк, аддымламаг, дамчыламаг, далғаланмаг, јөнәлмәк, габаглашмаг, јолланмаг*), бөјүк бир групуну исә адлыг вә ја јөнлүк һалда олан адла етмәк; *вурмаг, чәкмәк, олмаг, галхмаг, атмаг, гојмаг, кәлмәк* вә ја *дүшмәк* көмәкчи фе'ләриндән ибарәт мүрәккәб фе'ләр тәшкил едир; м ә с.: *сәјаһәт етмәк, һүчум етмәк, гијам етмәк, вар-кәл етмәк; гыј вурмаг, дөвр вурмаг, тәпик вурмаг, баш вурмаг; баш чәкмәк, авар чәкмәк; ајаға галхмаг; аддым атмаг; үз гојмаг, гәдәм гојмаг; јан алмаг; раст кәлмәк; јола дүшмәк.*

Бу група дахил олан фе'ләр һәрәкәтин мүхтәлиф чәһәтләрини көстәрә биләр. Бу хүсусијјәтләриня көрә онлары ашағыдакы ики група ајырмаг олар.

1) һәрәкәтин истигамәтини көстәрәнләр; м ә с.: *енмәк, јоланмаг, чатмаг, дөнмәк, кетмәк, галхмаг, чыхмаг, үз гојмаг, дахил олмаг;*

2) һәрәкәтин тәрзини көстәрәнләр; м ә с.: *јавашымаг, вејилләнмәк, сәндәләмәк, аддымламаг, ахсамаг, јүјүрмәк, гачмаг.*

Һәрәкәт фе'ләринин бә'зиси һәрәкәтин ичрасында олан васитәни дә көстәрир. Исимләрдән төрәнән бир груп фе'ләр бу хүсусијјәтә маликдир; м ә с.: *изләмәк, аддымламаг, дамчыламаг, имәкләмәк, кәлә-мајаллаг вурмаг, јол кетмәк, тәпик атмаг, тәпик вурмаг, ајаға галхмаг, аддым атмаг.*

Һәрәкәт фе'ләринин бир гисми ади (аддымламаг), бир гисми сүр'әтли просеси билдирир. М ә с.: *атланмаг, шығымаг, чуммаг, атылыб-дүшмәк, гачмаг, сычрамаг, һоппанмаг, јүјүрмәк, јан алмаг, јахынлашмаг, имәкләмәк, сүрүнмәк, өтмәк* фе'ләри арасындакы фәрг дә һәрәкәт просесинин сүр'әтинә көрәдир. Биринчиләр ади, икинчиләр исә сүр'әтли һәрәкәти көстәрир.

Һәрәкәт фе'ләринин әксәријјәти тә'сирсиздир; м ә с.: *ахмаг, галхмаг.* Бу фе'ләрин аз бир гисмини тә'сирли фе'ләр тәшкил едир; м ә с.:*кәзмәк, доланмаг, өтмәк.*

Һәрәкәт фе'ләри ичәрисиндә гајыдыш нөвдә ишләнәни дә вардыр; м ә с.: *сүрүнмәк, фырланмаг, тулланмаг, кәзинмәк. Кәзмәк* фе'ли гајыдыш нөвдә ишләндикдә гајыдышлыг анлајышы илә бирликдә сүрәклилик мә'насыны да ифадә едир; м ә с.: О, отагда *кәзинди.*

Бүтүн тә'сирсиз фе'ләр кими, тә'сирсиз һәрәкәт фе'ләри дә тә'сирлилик әламәтиндән сонра ичбар нөвүн шәкилчисини гәбул едир; м ә с.: *кәзмәк—кәздирмәк.*

Һәрәкәт фе'ләринин бир гисми гаршылыглы нөвдә ишләнир; м ә с.: *ојанмаг—ојнашмаг, галхмаг—галхышмаг, габагламаг—габаглашмаг, гачмаг—гачышмаг, ахмаг—ахышмаг, доланмаг—долашмаг, јүјүрмәк—јүјүрүшмәк.*

Һәрәкәт фе'ләринин әксәријјәти тә'сирсиз, аз бир гисми исә тә'сирлидир. Тә'сирли һәрәкәт фе'ләри башлыча олараг бунлардыр: *кәзмәк, һәрләнмәк, кечмәк, габагламаг, изләмәк, тә'гиб етмәк.*

Кечмәз нөвдән олан һәрәкәт фе'ләринин бир гисми чүмләдә һеч бир објект тәләб етмир; м ә с.: *ахсамаг, јеримәк, сүзмәк* (ојнамаг мә'насында), *шыллаг вурмаг, һәрәкәт етмәк, арадан чыхмаг, атылыб-дүшмәк, сәндәләмәк, вејилләнмәк, јавашымаг.*

Тә'сирсиз һәрәкәт фе'ләри исә чүмләдә ашағыдакы һалларда олан објектлә ишләдилир.

Һәрәкәт фе'ләринин бир гисми јөнлүк һалда олан сөзлә ишләнәрәк, һәрәкәтин јөнәлдији објекти көстәрир; м ә с.: *дырмашмаг, һүчум етмәк, раст кәлмәк, јүрүш етмәк, дахил олмаг, кәлиб чыхмаг, кәлиб чатмаг, чуммаг.*

Һәрәкәт фе'ләри јөнлүк, јахуд чыхышлыг һалда олуб, **кимдән? нәдән?** вә ја **һарадан?** суалларына чаваб верән објект тәләб етдикдә исә һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини билдирир; м ә с.: *чыхмаг, јүјүрмәк, кечмәк, һоппанмаг, сычрамаг, атылмаг.*

Мисаллардан көрүндүју кими, чыхышлыг һалда дуран објект тәләб едән бу фе'ләр ејни заманда јөнлүк һалда ишләнән објектләр дә тәләб едә биләр.

Һәрәкәт фе'ләринин бир гисми дә тә'сирлик, јөнлүк вә ја чыхышлыг һалда олан објект тәләб едир; *кечмәк* (**һараны? һараја? һарадан?**).

Иш фе'ләри

Иш фе'ләри әшјанын бу вә ја дикәр һал-вәзијјәтә салынмасыны вә ја тә'сирә, дәјишиклијә дүчар едилмәсини, мәшғулијјәтини, сәнәтини билдирир; м ә с.: *бүкмәк, јумаг, бәднам етмәк, биабыр етмәк, јолдан етмәк, мүәллимлик етмәк.*

Иш фе'ләри кәмијјәтчә чохдур. Лакин бурада бунлардан ән чох мәһсулдар оланлары һаггында данышылачагдыр.

Иш фе'ләринин бир гисмини садә фе'ләр (м ә с.: *боғмаг, әјмәк, ојмаг, бојамаг, јонмаг, доғрамаг, вермәк, јормаг, кәсмәк*), бир гисмини **-ла//-лә** шәкилчили дүзәлтмә фе'ләр (м ә с.: *нал-ламаг, јағламаг, ајагламаг, хырдаламаг, димдикләмәк, әтирләмәк*), әксәр һиссәсини исә башлыча олараг адлыг, јөнлүк вә ја чыхышлыг һалда олан адла — *вермәк, вурмаг, көтүрмәк, кәлмәк, чәкмәк, салмаг, тутмаг, гојмаг, сүрмәк* вә ја *апармаг* көмәкчи фе'ләриндән ибарәт мүрәккәб фе'ләр тәшкил едир; м ә с.: *үстүнлүк вермәк; од вурмаг, јара вурмаг, баша вурмаг; мәһсул көтүрмәк; мүһасирәјә алмаг; һәрбә-зорба кәлмәк; баш чәкмәк; дара чәкмәк; јува салмаг, зәһмәтә салмаг; диван тутмаг, атәшә тутмаг; һүдуд гојмаг; дөврән сүрмәк; һазырлыг апармаг.*

И ш ф е'л л ə р и н и н г р а м м а т и к х ү с у с и ј ј ə т л ə р и. Иш фе'лләринин əксəриjjəти тə'сирлидир. Бунларын аз бир гисмини исə кечмəз нөвдəн олан фе'ллəр тəшкил едир. Хүсусилə, садə вə мүрəккəб иш фе'лләринин һамысы тə'сирли һесаб олунур; м ə с.: *чырмаг, гырмаг, мəһкəмəjə вермək, бүрүзə вермək, сəфəрбəрлиjə алмаг, суjа чəкмək, тə'хирə салмаг, əмəлə кətирмək, хараба гоjмаг.*

Мүрəккəб иш фе'лләринин ичəрисиндə һəм тə'сирсизи, һəм дə тə'сирлиси вардыр. Тə'сирсиз иш фе'лләринин бир гисми (м ə с.: *һədd гоjмаг, һүдуд гоjмаг, мисал чəкмək, диван тутмаг, кəлək кəлмək*) jөнлүк һалда, бир гисми исə (мə с.: *һejф чалмаг, мисал кətирмək*) чыхышлыг һалда ишлəнən објект тəлəб едир.

Иш фе'лләринин əксəриjjəти мəчһул вə ичбар нөв үзрə дəjишир; м ə с.: *кəсмək—кəсилмək—кəсишмək—кəсдирмək, гырхмаг—гырхылмаг—гырхдыртмаг.*

Иш фе'лləри ичəрисиндə фе'лин гаршылыглы нөвү үзрə дəjишмə габилиjjəтинə малик оланлары да чохдур. Бу иш фе'лləринин бир гисминдə гаршылыглы, бир гисминдə исə биркə иш просеси ифадə олунур.

Гаршылыглы нөвүн əламəтини гəбул едəрək, мүштəрək иши билдирənлəр; м ə с.: *дөjмək—дөjүшмək, вурмаг—вурушмаг, чырмагламаг—чырмаглашмаг, көтəкləмək—көтəкləшмək, тушламаг—тушлашмаг, буjнузламаг—буjнузлашмаг, jолламаг—jоллашмаг.*

Гаршылыглы нөвүн əламəтини гəбул едəрək, ишин биркə ичрасыны билдирənлəр; м ə с.: *jығмаг—jығышмаг, топламаг—топлашмаг.*

Иш фе'лləри ичəрисиндə фе'лин гаjыдыш нөв əламəтини гəбул едənлəр дə чохдур; м ə с.: *jумаг—jуjунмаг, зəһəрləмək—зəһəрлənмək, əтирləмək—əтирлənмək, корламаг—корланмаг, боғмаг—боғулмаг, бəзəмək—бəзənмək, горумаг—горунмаг.*

Нитг фе'лləри

Нитг просеси илə бағлы олан фе'ллəрə нитг фе'лləри дејилир; м ə с.: *данышмаг, демək, бағырмаг, гышгырмаг, видалашмаг.*

Нитг фе'лləринин əксəриjjəти гурулушча садə (м ə с.: *бағырмаг, данышмаг, сормаг, чығырмаг, демək*) вə мүрəккəбдир (м ə с.: *мүбаһисə етмək, тə'риф етмək, хəбəрдарлыг етмək, бошбоғазлыг етмək, вəсиjjət етмək, мүнагишə етмək, мүсаһибə етмək, тəшəккүр етмək, ифадə етмək; салам вермək, əмр вермək, хејир-дуа вермək, һаj вермək, сəс вермək; лағлығырты вурмаг, хејир-дуа вермək, һаj вермək, сəс вермək; лағлығырты вурмаг, һаj вурмаг; көпə басмаг, дилə басмаг; бөһтан демək, лајла демək; өзүнү өjмək; лајла чалмаг; анд ичмək; сөз атмаг; сөз гајтармаг; абрыны төкмək, дил төкмək; изин истəмək; дилə тутмаг, сөһбəтə тутмаг; сəс-күj галдырмаг; сөһбəт ачмаг*).

Мисаллардан көрүнүр ки, мүрəккəб нитг фе'лləринə адлыг, тə'сирлик вə jа jөнлүк һалда олан адла *етмək, вермək, чалмаг, вурмаг, басмаг, демək, өjмək, ичмək, атмаг, гајтармаг, төкмək, истəмək, тутмаг, ачмаг* вə jа *галдырмаг* көмəкчи фе'лləриндən əмəлə кəлəн бир груп мүрəккəб фе'ллəр дахил олур.

Дүзəлтмə нитг фе'лləринə исə, башлыча олараг, **-лан//-лəн; -лаш//-ləш; -ла//-лə** вə jа **-ылда//-илдə//-улдə//-үлдə** шəкилчили бир груп дүзəлтмə фе'лləри аид етмək олар; м ə с.: *дилləнмək, шикаjəтлəнмək, килејləнмək, һөчəтləшмək, бəһсləшмək, тəкрарламаг, саламламаг, ачыламаг, jаманламаг, лə'нətləмək, пычылдамаг.*

Нитг фе'лləри нитг просесинин мүхтəлиф хүсусиjjəтləрини көстəрə билир. Бунлар данышыг просесинин jүксəк вə jа алчаг тонда олмасыны билдирмələринə көрə ики jерə ајрылыр:

1) jүксəк тонлу нитг фе'лləри; м ə с.: *гышгырмаг, чығырмаг, бөjүрмək, һajламаг, гышгырыг салмаг, зарылдамаг, сəс-күj салмаг, һaj-күj салмаг, фəрjад етмək, налə етмək;*

2) алчаг тонлу нитг фе'лləри; м ə с.: *донгулдамаг, дејинмək, инləмək, нəм-нүм етмək, пычылдамаг, мырылдамаг, һымылдамаг, мызылдамаг.*

Нитг фе'лləринин бир гисми давамлы шəкилдə олан просеси билдирир; м ə с.: *сөһбəт етмək, һөчəтləшмək, бəһсləшмək, дејинмək, донгулдамаг, мырылдамаг, чəрənləмək, бошбоғазлыг етмək, лағлығырты вурмаг, тəкрар етмək* кими фе'ллəрдə нитг просесинин давамлылығы ифадə олунур.

Нитг фе'лləри суал вермək вə чаваб алмаг мəгамында да ишлəнир. Суал вермək мəгамында ишлədилən нитг фе'лləринə *сормаг, сорғу-суал етмək, хəбəр алмаг, суал вермək, мүрачиəт етмək* кими фе'лləри, чавабвермə мəгамында ишлədилən нитг фе'лləринə исə *һaj вермək, сəс вермək, чаваб вермək* вə башга фе'лləри мисал көстəрмək олар.

Фикри тəсдиг вə jа инкар етмək нөгтеји-нəзəриндən нитг фе'лləрини ики jерə бөлмək лазым кəлир:

1) фикри тəсдиг мəгамында ишлədиленлəр; м ə с.: *тəсдиг етмək, бəли-бəли демək.*

2) фикри инкар мəгамында ишлədиленлəр; м ə с.: *инкар етмək, рəдд етмək, е'тираз етмək.*

Нитг фе'лləри данышыг просесини мүсбəт (м ə с.: *тə'риф етмək, өjүд-нəсиһəт вермək, салам вермək, тəбрик етмək, тəшəккүр етмək, разылыг етмək, охшамаг, нəсиһəт вермək*) вə мənфи мə'нада (м ə с.: *мəсхəрəjə гоjмаг, истеһза етмək, бошбоғазлыг етмək, лағлығырты вурмаг, лағлағылыг етмək, көпə басмаг, лə'нətləмək, писləмək, мəзəммəтləмək, тə'нə вурмаг, ачыламаг*) көстəрə биләр.

Бир груп нитг фе'лləриндən данышанын наразылығыны, е'тиразыны ифадə етмək үчүн истифадə олунур; м ə с.: *сөjləнмək, мырылданмаг, налə етмək, дејинмək, донгулданмаг, гарғыш етмək, лə'нət етмək, шикаjəтлəнмək, килејləнмək.*

Нитг фе'лләринин әксәриjjәти тә'сирсиздир; м ә с.: *гарғымаг, инләмәк, пычылдамаг, зарымаг, килеjләнмәк, деjинмәк.* Һәмин фе'лләрдә гаршылыглы нөвүн ифадәсинә кәлдикдә гejд етмәк лазымдыр ки, бунларын ичәрисиндә мә'нача мүштәрәклик билдирәнләри дә вардыр; м ә с.: *һөвәтләшмәк, худаһафизләшмәк, дилләшмәк, видалашмаг, сөзләшмәк, шәртләшмәк, бәһсләшмәк, мүбаһисә етмәк.*

Бир груп нитг фе'лләри исә гаршылыглы нөвүн әламәтини гәбул едәрәк данышыг просесинин мүштәрәк шәкилдә ичра олундуғуну билдирир; м ә с.: *пычылдамаг—пычылдашмаг, бағырмаг—бағырышмаг, сәсләмәк—сәсләшмәк.*

Нитг фе'лләринин аз бир гисми исә гаjыдыш нөв шәкилчисини гәбул едир; м ә с.: *сөjләмәк—сөjләнмәк, демәк—деjинмәк.*

Донгулдамаг, мырылдамаг, гымылдамаг фе'лләри һәм өз-өзлүjүндә, һәм дә гаjыдыш нөв шәкилчисини гәбул едәрәк, гаjыдышлыг мә'насына малик олур; м ә с.: *мырылданмаг донгулданнаг.*

Нитг фе'лләри мәчһул вә ичбар нөвдә дә ишләнир; м ә с.: *данланмаг—данлатмаг, тәкрарланмаг—тәкрарлатмаг.*

Бу група дахил олан фе'лләрин һәм тә'сирлиси (м ә с.: *музакирә етмәк, сәсләмәк, һаjламаг, тәбрик етмәк, писләмәк, лә'нәтләмәк, данышмаг, ифадә етмәк, чағырмаг*), һәм дә тә'сирсиз (м ә с.: *һөвәтләшмәк, худаһафизләшмәк, видалашмаг, сөзләшмәк, мүбаһисә етмәк, мүнагишә етмәк, сөһбәт етмәк*) вардыр.

Тә'сирли нитг фе'лләринин әксәриjjәти jалныз тә'сирлик һалда олан објект тәләб едир, бир гисми исә тә'сирлик һалда објект тәләб етдиjи кими, башга һалларда олан објектлә дә ишләнир; м ә с.: *демәк* (нә? нәjи? нәjә?), *данышмаг* (нә? нәjи? кимә? кимдән? нәдән?), *хәбәр алмаг* (нә? нәjи? кимдән?), *сорушмаг* (нә? нәjи? кимдән?).

Тә'сирсиз нитг фе'лләринин бир гисми һеч бир објект тәләб етмир; м ә с.: *деjинмәк, гымылданмаг, донгулданмаг, сөjләнмәк, мырылданмаг, чәрәнләмәк, нәм-нүм етмәк, налә етмәк, динләмәк, бошбоғазлыг етмәк, лағлағылыг етмәк, өзүнү өjмәк, копа басмаг, лаггырты вурмаг.*

Лүғәти мә'наларында мүштәрәклик анлаjышы олан нитг фе'лләри *илә* гошмалы објект тәләб едир вә ким илә? суалына чаваб олур; м ә с.: *һөвәт етмәк, далашмаг, мүбаһисә етмәк, сөһбәт етмәк.*

Тә'сирсиз нитг фе'лләринин бир гисми jөнлүк һалда олан објект тәләб едәрәк, данышығын jөнәлдиjи әшjаны көстәрир; м ә с.: *сәс вермәк, өjүд вермәк, е'тираз етмәк, истеһза етмәк, лаjла чалмаг, сөз вермәк, мә'лумат вермәк.*

Бир груп тә'сирли вә тә'сирсиз нитг фе'лләри чыхышлыг һалда олан објект тәләб едәрәк, данышығын мәнбәjини вә jа чыхыш нөгтәсини көстәрир; м ә с.: *бәһс етмәк* (кимдән? нәдән?), *ичазә алмаг* (кимдән?), *үзр истәмәк* (кимдән?), *сорушмаг* (кимдән?), *хәбәр вермәк* (кимдән?).

Бу мисалларда хәбәр вермәк фе'ли jөнлүк, чыхышлыг, һәм дә тә'сирлик һалда олан објектләри идарә едир; м ә с.: *хәбәр вермәк* (нәjи? кимә? кимдән?).

Тәфәккүр, көрмә вә jа ешитмә просеси илә бағлы олан фе'лләр

Т ә ф ә к к ү р ф е' л л ә р и. Бураjа тәфәккүр просеси илә бағлы олан фе'лләр дахил олур; м ә с.: *дүшүнмәк, дәрк етмәк, хатырламаг, күман етмәк.*

Тәфәккүр фе'лләри гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур.

Садә тәфәккүр фе'лләринә бунлары мисал көстәрмәк олар: *танымаг, дуjмаг, билмәк, ганмаг, инанмаг, гаврамаг, бәjәнмәк.*

Дүзәлтмә тәфәккүр фе'лләринә башлыча олараг, **-ла//-лә//; -ырға, -имсә** шәкилчили бир груп дүзәлтмә фе'лләр дахилдир; м ә с.: *хатырламаг, jадырғамаг, мәнимсәмәк.*

Мүрәккәб тәфәккүр фе'лләринә, башлыча олараг адлыг, jөнлүк, jерлик вә jа чыхышлыг һалда олан адла *етмәк, чыхмаг, чыхартмаг, кетмәк, галмаг, дүшмәк, сахламаг, олмаг, алмаг, кәтирмәк* вә jа *дөнмәк* көмәкчи фе'линдән ибарәт бир груп мүрәккәб фе'лләр дахил олур; м ә с.: *зәнн етмәк, еһтимал етмәк, күман етмәк, иддиа етмәк, фикир етмәк, jаддан чыхмаг, гәрара кәлмәк, jадда галмаг, jада дүшмәк, фикир вермәк; jадда сахламаг, хатирәдә сахламаг, тәсәввүрә кәтирмәк, хәjала кәтирмәк, гәнаәтә кәлмәк, гәрара кәлмәк, баша дүшмәк, jада дүшмәк, нәзәрә алмаг, гәрара алмаг, нәзәрдә тутмаг, фикриндән дөнмәк.*

Т ә ф ә к к ү р ф е' л л ә р и н и н г р а м м а т и к х ү с у с и jj ә т л ә р и. Тәфәккүр фе'лләри ичәрисиндә һәм тә'сирли (м ә с.: *баша дүшмәк, jадырғамаг, хатырламаг, jадда сахламаг, jада салмаг, тәсәввүр етмәк, нәзәрдә тутмаг, баша салмаг, дәрд етмәк, jаддан чыхартмаг*), һәм дә тә'сирсиз (м ә с.: *jада дүшмәк, хәjала кетмәк, jанылмаг, үмид етмәк, күман етмәк, хәjал етмәк, сәһв етмәк*) оланлары вардыр.

Бу гәбилдән олан фе'лләрин jалныз бир нечәси гаршылыглы нөв үзрә дәjишир. Буна анчаг *севмәк* вә *өjрәнмәк* фе'лләрини мисал көстәрмәк олар; м ә с.: *севишмәк, өjрәнишмәк.*

Тә'сирсиз тәфәккүр фе'лләринин бир гисми шәхссиз нөвүн әламәтини дә гәбул едир; м ә с.: *тәхмин едилмәк.*

Бә'зи тәфәккүр фе'лләри һәм тә'сирлик, һәм дә jөнлүк һалда олан сөз тәләб едир; м ә с.: *баша салмаг* (кими? нәjи? кимә?).

Тәһсил алмаг, фикрә кетмәк, хәjал етмәк, мүһакимә етмәк, иддиа етмәк, фикир етмәк кими тә'сирсиз тәфәккүр фе'лләри објектлә сыфыр мүнасибәтдә олур.

Тә'сирсиз тәфәккүр фе'лләринин бир гисми (м ә с.: *е'тираз етмәк, иснад етмәк, разы олмаг*) jөнлүк һалда, бир гисми исә (м ә с.: *сәһв етмәк, jанылмаг*) jерлик һалда ишләнән објект тәләб едир.

Тәфәккүр фе'ләри просесин давамлылығыны да көстәрә билир. Бунлара *өлчүб-бичмәк, фикрә кетмәк, хәјал етмәк, өјрәнмәк, дүшүнмәк, көтүр-гој етмәк*, вә башга фе'ләри мисал көстәрмәк олар.

Ешитмә просеси илә бағлы олан фе'ләр. Бу фе'ләр, адындан көрүндүју кими, ешитмә просеси илә бағлы олур; м ә с.: *ешитмәк, динләмәк, гулаг вермәк*. Бунлар сајча аздыр.

Бу гәбилдән олан фе'ләр гурулушча садә (м ә с.: *ешитмәк*), дүзәлтмә (м ә с.: *динләмәк*) вә мүрәккәб (м ә с.: *гулаг асмаг, гулаг вермәк*) олур.

Бунлардан *гулаг асмаг, гулаг вермәк* тәсирсиз, динләмәк, *ешитмәк* исә тә'сирлидир.

Көрмә просеси илә бағлы олан фе'ләр. Бу група *бахмаг, нәзәрә чарпмаг, көрмәк* вә башга фе'ләр дахил олур. Көрмә просеси илә бағлы олан фе'ләр башга групдан олан фе'ләрә нисбәтән аздыр.

Бу фе'ләрин садәсинә *бахмаг, көрмәк*, мүрәккәбинә исә *көз кәздирмәк, көз дикмәк, көз гырпмаг, нәзәр салмаг, көз вурмаг, көз еләмәк, сејр етмәк, тамаша етмәк, көз гојмаг, көзә дәјмәк* вә с. фе'ләри мисал көстәрмәк олар.

Бунларын ичәрисиндә һәм тә'сирлиси (м ә с.: *бахмаг, көрмәк,*) һәм дә тә'сирсизи (м ә с.: *көзә чарпмаг, нәзәр салмаг, көз вурмаг, көз еләмәк, көзә дәјмәк, нәзәрә чарпмаг*) вардыр.

Бунлардан *бахмаг* гаршылыглы нөв үзрә дәјишир; м ә с.: *бахышмаг.*

Көрмә просеси илә бағлы олан фе'ләрдән *көрмәк, сејр етмәк* тә'сирлик һалда објект тәләб едир.

Бу нөв фе'ләрин бир гисми исә нә васитәли, нә дә васитәсиз објект тәләб едир; м ә с.: *көзә дәјмәк, көз гырпмаг.*

Һәмин фе'ләрин чох һиссәси јөнлүк һалда олан објекти идарә едир; м ә с.: *бахмаг, нәзәр салмаг, көз вурмаг, көз еләмәк, көз гојмаг, көз дикмәк, тамаша етмәк, көз кәздирмәк.*

Һал-вәзијјәт фе'ләри

Һал-вәзијјәт фе'ләри әшјанын алдығы вәзијјәти, әламәти, кејфијјәти, кәмијјәти, инсанын һисс-һәјәчаныны ифадә едир; м ә с.: *көзәлләшмәк, ағармаг, аһ чәкмәк, тагәтдән дүшмәк, азалмаг, артмаг.*

Һал-вәзијјәт фе'ләринин ашағыдакы нөвләри вардыр:

1) Әшјада кејфијјәт, кәмијјәт, әламәт, хасијјәт дәјишиклијинин әмәлә кәлмәсини көстәрәнләр. Бунлар һал-вәзијјәт фе'ләринин бөјүк бир групуну тәшкил едир. Бураја бир груп садә фе'ләр (м ә с.: *дәјишмәк, артмаг, јапышмаг, гајнамаг, дәјмәк* (мејвә), *дојмаг, гуртармаг, гыврылмаг*), **л-а//-лә; -лаш//-ләш; -лан -лән; -ал//-әл//-л; -ар//-әр; -ыг//-ых//; -ик//-уг//-үг//-у; -ы//-и//-у//-ү; -ын//-ин//-ун//-үн;** вә ја **-ыш//-иш//-уш//-үш** шәкилчили бир груп дүзәлтмә фе'ләр (м ә с.: *азарламаг, арзуламаг, тәрләмәк, арыг-*

ламаг, лахламаг, думанлашмаг, јерләшмәк, аловланмаг, барланмаг, варланмаг, гычыгланмаг, бошалмаг, сағалмаг. гочалмаг, јашармаг, бозармаг, ағармаг, көзәрмәк, сыныхмаг, кејикмәк, дурухмаг, јавашымаг, бәркимәк, кејимәк, туршумаг, чәкинмәк, чәкишмәк, дүзәлишмәк), адлыг, јөнлүк вә ја чыхышлыг һалда олан сөзлә *олмаг, кәлмәк, дүшмәк, чәкмәк, чыхмаг, галмаг, кечирмәк, етмәк, тутмаг, галмаг, тапмаг, газанмаг, чатмаг, гачыртмаг, салмаг* вә ја *долмаг* көмәкчи фе'линдән ибарәт бир груп мүрәккәб фе'ләр (м ә с.: *гијмәтли олмаг, архајын олмаг, кор олмаг, парча-парча олмаг, үјгун кәлмәк, јатмағы кәлмәк, хош кәлмәк, ағыр кәлмәк, чәтин кәлмәк, үстүн кәлмәк, әтә-чана кәлмәк; касыб дүшмәк, хәстә дүшмәк, узаг дүшмәк; һөрмәтдән дүшмәк, јорған-дөшәјә дүшмәк, көздән дүшмәк, рүтубәт чәкмәк, су чәкмәк; сәдагәтли чыхмаг, әкс чыхмаг, галиб чыхмаг, имтаһандан чыхмаг, бәркдән-бошдан чыхмаг; авара галмаг, ишсиз галмаг, јухуја галмаг; бөһран кечирмәк, тә'тил кечирмәк; төвбә етмәк, арзу етмәк; гыдығы тутмаг; гәләбә чалмаг, фүрсәт тапмаг, шәфа тапмаг; шөһрәт газанмаг; күчү чатмаг, баша чатмаг; бојун гачырмаг; көк салмаг; јаша долмаг*) дахил олур.

2) Гәзәб-һиддәт, кин-күдурәт, тәәссүф, пешиманчылыг, ағры билдирәнләр. Бунлар *һүркмәк, инчимәк, горхмаг, чырнамаг, көјнәмәк* кими бир груп садә фе'ләри, *инләмәк, ачыгланмаг, чинләнмәк, һирсләнмәк, ваһимәләнмәк, гәзәбләнмәк, уфулдамаг* кими дүзәлтмә фе'ләри вә *пешиманчылыг чәкмәк, пахыллыг чәкмәк, гәм чәкмәк; ачығы тутмаг, гәзәби тутмаг; өзүндән чыхмаг, һөвсәләдән чыхмаг; гарғыш етмәк, тәәссүф етмәк, нала етмәк, ачыг етмәк; сүкута кетмәк, өзүндән кетмәк; фикрә далмаг* кими бир груп мүрәккәб фе'ләри әһатә едир.

3) Севинч, разылыг, шадлыг билдирәнләр. Бу групдан олан фе'ләрә *күлмәк, севмәк* (садә), *шадланмаг, зөвгләнмәк, вурулмаг, севинмәк* (дүзәлтмә), *хошу кәлмәк, күлмәји кәлмәк, кефи кәлмәк; һејран олмаг, алудә олмаг; һәзз алмаг, зөвг алмаг; күлмәји тутмаг* (мүрәккәб) вә башга мисаллары көстәрмәк олар.

4) Гоһумлуг, јахынлыг вә ја гаршылыглы мүнасибәт ифадә едән һал-вәзијјәт фе'ләри. Бураја **-лаш /-ләш; -иш** шәкилчили бә'зи дүзәлтмә фе'ләр (м ә с.: *достлашмаг, гардашлашмаг, чәкишмәк*), адлыг һалда олан исимлә *олмаг* көмәкчи фе'линдән ибарәт бир груп мүрәккәб фе'ләр (м ә с.: *гардаш олмаг, јолдаш олмаг, гоһум олмаг, сирдаш олмаг, бачы олмаг*) дахил олур.

5) Инсан, һејван вә ја чансыз әшјаларын сәсләринә тәглидән јаранан һал-вәзијјәти бидирәнләр.

Бураја әсасән **-ылда//-илдә//-улда//-үлдә; ла-лә; -гыр//-хыр //-јүр//-күр** вә ја **-нә** шәкилчили бир груп дүзәлтмә фе'ләр (м ә с.: *пыгылдамаг, фысылдамаг, хырылдамаг, гырылдамаг, выгылдамаг, вызылдамаг, фырчылдамаг, хырчылдамаг, чаггылдамаг, вәнкилдәмәк, үгулдамаг, уламаг, һычгырмаг, фынхырмаг, бөјүрмәк, пүскүрмәк, кишнәмәк*), сәстәглиди сөзләрлә *ет-*

мәк вә ја *вурмаг* көмәкчи фе'линдән ибарәт бир гисим мүрәккәб (м ә с.: *чик-чик етмәк, гуггулугу етмәк, чәһ-чәһ вурмаг)* фе'лләр аиддир.

Инсан вә ја чансыз әшјаларын сәсләринә тәглидән әмәлә кәлән һал-вәзијјәт фе'лләринин ашағыдакы үч нөвү вардыр.

1) Чансыз әшјаларын сәсләринә тәглидән әмәлә кәләнләр; м ә с.: *зынгылдамаг, чинкилдәмәк, курулдамаг, чыртламаг, чынгылдамаг, хышылдамаг, выјылдамаг, шыггылдамаг, таггылдамаг, чырылдамаг, хырылдамаг, чызылдамаг, гуғулдамаг;*

2) Һејванларын сәсләринә тәглидән әмәлә кәләнләр; м ә с.: *чивилдәмәк, чәһ-чәһ вурмаг, уламаг, мәләмәк, зинкилдәмәк, гурулдамаг, бөјүрмәк, гуггулдамаг, гырылдамаг, фынхырмаг, вәнкилдәмәк, чинкилдәмәк, кишнәмәк, нәрилдәмәк, чик-чик етмәк, гуггулугу етмәк;*

3) Инсана мәхсус сәсләрә тәглидән әмәлә кәләнләр; м ә с.: *һыгганмаг, һыртылдамаг;*

4) Инсан вә һејванларын сәсләринә тәглидән әмәлә кәләнләр; м ә с.: *хорулдамаг.*

Һал-вәзијјәт фе'лләринин һамысы тә'сирсиздир. Бу фе'лләрин нөв категоријасы үзрә дәјишмәсиндә бир сыра сәчијјәви хүсусијјәтләр нәзәрә чарпыр.

Бу групдан олан фе'лләрин әксәријјәти гаршылыглы нөвдә ишләнир. Бу вахт онларын бир гисми мүштәрәк шәкилдә олан һал-вәзијјәти (м ә с.: *гардаш олмаг, јолдаш олмаг, бачы олмаг),* бир гисми исә биркә шәкилдә олан һал-вәзијјәти (м ә с.: *күлүшмәк, вызылдашмаг, улашмаг, зинкилдәшмәк, гурулдашмаг, мырылдашмаг, һырылдашмаг, вәнкилдәшмәк)* билдирир.

Һал-вәзијјәт фе'лләринин ичбар вә мәчһул нөв үзрә дәјишмәсинә кәлдикдә, гејд етмәк лазымдыр ки, бу чәһәтдән һәмин фе'лләр ашағыдакы үч хүсусијјәтә маликдир.

1) Бир груп һал-вәзијјәт фе'лләри мәчһул, һәмчинин ичбар нөвүн әламәтини гәбул едир; м ә с.: *кенишләндирмәк—кенишләндирилмәк.*

2) Бир груп һал-вәзијјәт фе'лләри мәчһул вә ичбар нөвүн әламәтини гәбул етмир. Бу мүрәккәб фе'лләри һәмин ики нөв үзрә дәјишдирмәк үчүн онлардакы тә'сирсиз көмәкчи фе'лләр тә'сирли көмәкчи фе'лләрлә әвәз олунур; м ә с.: *һејран олмаг—һејран етмәк, тәәссүркар олмаг—тәәссүркар етмәк, һәвәсдән дүшмәк—һәвәсдән салмаг, тәлатүмә кәлмәк—тәлатүмә кәтирмәк, әлдән чыхмаг— әлдән чыхартмаг, јетим галмаг—јетим гојмаг, шәфа тапмаг—шәфа вермәк.*

3) Һал-вәзијјәт фе'лләринин бир гисми исә мәчһул вә ичбар нөв үзрә дәјишмир. Бунлардакы просесләр башгасының тә'сири олмадан әмәлә кәлән һал-вәзијјәти көстәрир; м ә с.: *дәрд етмәк, күлмәји тутмаг, галиб кәлмәк* типли фе'лләр бу гәбилдәндир.

Һал-вәзијјәт фе'лләринин әксәријјәти тә'сирсиздир. Бу фе'лләрин чох гисми нәинки васитәли, һәтта васитәсиз објект дә тәләб етмир; м ә с.: *насазламаг, бошалмаг, бозармаг, үүссәлән-*

мәк, вајылдамаг типли фе'лләрин чүмләдә васитәли вә васитәсиз објект олмасына һеч бир еһтијачы јохдур.

Һал-вәзијјәт фе'лләринин бир гисми јөнлүк һалда (м ә с.: *гарһыш етмәк, үјғун кәлмәк, һејфи кәлмәк),* бир гисми исә чыхышлыг һалда (м ә с.: *горхмаг, һүркмәк, инчимәк, гачынмаг, разы галмаг)* олан објект тәләб едир.

Мүштәрәклик мә'насына малик һал-вәзијјәт фелләри *илә* гошмалы сөз тәләб едир; м ә с.: *разылыға кәлмәк* (ким илә?), *дост олмаг* (ким илә?), *гардаш олмаг* (ким илә?).

ФЕ'ЛИН ГУРУЛУШЧА НӨВЛӘРИ

Мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'лләр өз гурулушу е'тибарилә мүхтәлифдир. Бә'зи фе'лләр јалныз бирчә көкдән, бә'зиси көк вә сөздүзәлдичи (вә ја форма дүзәлдичи) шәкилчиләрдән, бә'зиси исә ики вә ја даһа артыг сөздән ибарәт олур. Фе'лләрин тәркибиндәки бу мүхтәлифлији нәзәрә алараг онлары гурулушча үч нөвә бөлмәк олар: 1) садә; 2) дүзәлтмә; 3) мүрәк-

Садә фе'л

Садә (әсли) фе'лләр һеч бир сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул етмәдән иш ифадә едән фе'лләрдир; м ә с.: *кет*(мәк), *отур*(маг), *бах* (маг).

Садә фе'лләрә мүасир дил нөгтеји-нәзәриндән һиссәләрә ајрылмајан фе'лләр дахил олур.

Фе'л әсаслары өз лексик мә'насына көрә ашағыдакы ики група ајрылыр:

1) анчаг фе'л мә'насы олан әсаслар (әмр шәклинин II шәхс тәкиндә ишләнәнләр; м ә с.: *јаз, ал, кәл, кет.*

2) адларла амоморф оланлар. Бунлар сајча аздыр; м ә с.: *дад-дад* (маг), *дон-дон* (маг), *көч-көч* (мәк).

Фе'л көкләриндә ашағыдакы хүсусијјәтләр мүшаһидә едилир:

Бир сыра садә фе'лләр ејни фонетик тәркибдә олан адларла ејнијјәт тәшкил едир. Е. В. Севортјан бунлары «первычные глагольные основы» адландырыр.

ач-ач (маг)
дад-дад (маг)
көч-көч (мәк)
шыш-шыш (мәк)

Бир груп фе'лләрдә исә синкретизм шәкилчидә олур. Е. В. Севортјан бу мүнасибәтлә гејд едир ки, түрк сөздүзәлтмәсиндә фе'л вә ад дүзәлтмәси кечид фазасындадыр.

ағры-ағры (маг)
гоху-гоху (маг)
оху-оху (маг)
јарыш-јарыш (маг)

Түрк дилләриндә фе'л әсасы әмр шәклинин икинчи шәхс тәкинә үјғун кәлир.

Əsaslar өz гурулушуна көрə бирһеҷалы, бə'зən ики вə ја чох-һеҷалы олур. Тəкһеҷалыларын əксəриjjəти гапалы һеҷалардан ибарətдир. Сəс тəркибинə көрə тəкһеҷалы фе'лляр (көкляр) мүхтəлиф саит вə самитляриn бирləшмəсиндən тəшкил едилир.

Түрколожи əдəбиjjатда түрк дилляриндəки көклярин (еляҷə дə фе'л көкляринин) мəншəҷə тəкһеҷалы вə ја икиһеҷалы олмасы һаггында əсасən ики фикир мөвҷуддур. Бə'зи түркологлара көрə фе'л көкləри мəншəҷə тəкһеҷалы, бə'зиляринə көрə икиһеҷалы олмушдур. Түрк дилляриндə фе'л көкляринин тəкһеҷалылыгынын даһа илкин олмасы фикри вардыр: «Азəрбаjҷан дилиндə *газ* фе'ли илə jанашы, һəмин мə'нада *газы* фе'ли ишлəнир ки, биринҷинин илкин олдуғуну, икинҷинин исə *газ* фе'линə гапалы **ы** сəсинин, башга сөзлə десəк, шəкилчинин əлавəсиндən дүзəлдиjини сөjləмək мүмкүндүр».[11]

Дилимиздə саит+самит+саит сғе типли көкляр даһа чох jајылмышдыр. Азəрбаjҷан дилинин орфографиja лүғətиндən сеҷдиjимиз мисалларын бөjүк һиссəси бу гурулуша маликдир. Белə көклярдə саитлярин һамысы иштирак едир.

Ən аз тəсадүф едилən самит + саит + саит + дəн ибарəт фе'л көкляридир.

Даһа чох **с+г+с + с**—саит + саит + самит + самит типли көкляр ишлənир: *дарт*.

Белə көклярдə сонунҷудан əввəлки самит һəмишə сонор сəс олур, бə'зən исə **и**.

Р. Рүстəмов доғру олараг гејд едир ки, «Азəрбаjҷан дилчилиjиндə тəкһеҷалы фе'л көкляринин фонетик гурулушу (тəркиби) кими мүһүм бир мəсəлə, нəдənсə, ишлənилмəмиш, бу мəсəлəjə нə ајрыча елми-тədгигат əсəри һəср едилмиш, нə долаjы jолла бу һагда гənаəтləндириҷи фикир сөjləнилмишди. Башга түрк дилляри материалы əсасында бу мəсəлədən бəһс едилмишдир»[12].

Əсил Азəрбаjҷан сөзляриндə нəинки ики кар сəссизин jанашы кəлмəси мүмкүн дејилдир, һətта мүхтəлиф чинсли (чинкилтили вə кар, jахуд əксинə) ики сəссиз дə надир һалларда jанашы кəлə биләр.

Мараглыдыр ки, Азəрбаjҷан əдəби дилиндə, түрк дилляринин əксəриjjətиндə бу нөв фе'л көкляриндə jанашы ишлənən сəссизлəрдən бири **р**, дикəри **т**-дир: *дарт, jырт, сүрт*.

Дүзəлтмə фе'л

Дүзəлтмə фе'л əсаслары ики чүр олур: а) аддан; б) фе'лдən дүзəлəнляр.

Фе'ли сөздүзəлтмədə ən чох исми нитг һиссəляриндən истифадə олунур. Бир чох исми көкляр фе'л əмəлə кəтирмир. Даһа доғрусу, исми фе'л дүзəлтмək үчүн һəр чүр əсас jарамыр, анчаг дүзəлтмə фе'ллə ифадə едилмиш һəрəкətə мүнасибəтиндə ишин алəт вə васитəсини, əшjасыны, jахуд əламəт вə формасыны (тəрз, нөв), jерини, вахтыны вə ја субjектини көстəрən əсаслар jарарлыдыр.

Бə'зи алимляр дүзəлтмə көкдən бəһс едəркən онларын тəкчə мүасир вəзиjjətини дејил, тарихини дə əсас тутурлар. Одур ки, *ағла, сахла, динлə, күләш, гырыш, ајыр* кими фе'ллəри дүзəлтмə һесаб едирлəр[13]. Белə бир фикирлə разылашмаг олмаз. Белə ки, дүзəлтмə əсасда мүстəгил сөз шəклиндə олан чанлы көк, мүасир дилдə jашајан вə мə'лум фе'лдүзəлдиҷи шəкилчи олур. «Анчаг көкдən ибарəт олуб, сөздүзəлдиҷи шəкилчиjə малик олмајан вə мүасир дилдə əсаслары тəркиб һиссəляриnə (көк вə шəкилчиjə) парчаланмајан фе'ллəр дүзəлтмə олмајан, jахуд парчаланмајан фе'ллəр адланыр»[14].

Сөздүзəлтмə морфемляр ики група бөлүнүр: чанлы сөздүзəлдиҷи үнсүрляр—мүасир дил нөгтеји-нəзəриндən сөздə там сəрбəст шəкилдə ајрыланлар вə өлү сөздүзəлтмə үнсүрляр—сөздə мүəjjən ахтарышлардан сонра анчаг етимоложи нөгтеји-нəзəрдən ајрыланлар. Һə'мин фе'ллəрдən (*ағла, сахла, динлə* вə с.) шəкилчиляр сонунҷу група дахил олур.

Мүасир дил чəһətдən сөздүзəлдиҷи үнсүрляр үч нөвдүр:

1. Гејри-мəһсулдар морфемляр—сөздə ајрылан, лакин һазырда jени сөз jаратмајанлар. М ə с.: *гавра* (маг) *гармала* (маг) фе'ллəриндəки **-ра** вə **-мала** шəкилчиси тарихən фе'лдүзəлдиҷи елемент олса да, һазырда бунлар васитəсилə jени сөз дүзəлмир.

2. Аз мəһсулдар морфемляр. **-а//-ə** шəкилчиси илə бир нечə фе'л (*сана*) (маг), *тыха* (маг), əмəлə кəлир.

3. Мəһсулдар сөздүзəлдиҷи морфемляр—бунлар фəал сурəтдə jени сөзляр дүзəлдир. Одур ки, онлар дилдə jаранмыш jүзлəрлə jени сөзляриn морфеми һесаб едилир. М ə с.: **-ла//-лə** фе'лдүзəлдиҷи морфем кими ən мəһсулдардыр.

Бə'зиляри шəкилчинин гејри-мəһсулдарлыгыны онун jени сөз дүзəлтмəмək, бу хүсусиjjəти итирмək бачарығы илə тə'jин едирлəр[15]. Бир груп дилчиляр исə чох сөз əмəлə кəтирə билən шəкилчиляри мəһсулдар, аз сөз əмəлə кəтирəнляри исə гејри-мəһсулдар адландырыр[16].

В. В. Виноградов мəсəлəjə даһа дүзкүн jанашыр. О, бу барədə белə jазыр: «Фəал шəкилдə jени сөзляр вə формалар дүзəлдən шəкилчиляр чанлы вə мəһсулдардыр. Сөздə вə формада ајрылан, лакин jени сөз дүзəлтмəjən шəкилчиляр гејри-

[11] Бах: Харитонов. Типы глагольных основ в якутском языке, изд.-во М., səh. 12.

[12] Р. Рүстəмов. Азəрбаjҷан дилинин диалект вə шивəляриндə фе'л. Азəрбаjҷан ССР ЕА Нəшриjjаты, 1965.

[13] Э. В. Севортjан. Көстəрилəн əсəри, səh. 32.

[14] Jенə орада.

[15] Р. Рүстəмов. Көстəрилəн əсəри.

[16] С. Чəфəров. Азəрбаjҷан дилиндə сөз jарадычылыгы, АДУ Нəшриjjаты, Бакы, 1960; Э. В. Севортjан. Көстəрилəн əсəри.

мәһсулдар, өзүнүн ајрылмасынын дәрәчә вә характеринднн асылы олараг бә'зән исә өлүү шәкилчиләр һесаб олунур»[17].

Дүзәлтмә фе'ллəр ад вә ја фе'лдән əмələ кəлир. Фе'лдән əмələ кəлмиш фе'ллəр исми нитг һиссələриндəн дүзəлдилмиш фе'ллəрдən фəргли олараг тəкчə јени мəфһум ифадə етмək чəрчивəсиндə галмыр, һəм дə фе'лдə мүəјјəн бир грамматик мə'наның əмələ кəлмəсинə сəбəб олур. Тəкрарлылыг, интенсивлик вə башга мə'на чаларлыглары јарадыр.

Фе'лдən фе'л дүзəлдən шəкилчиləрин əксəријјəти гејримəһсулдардыр.

Нөвүн сөздүзəлтмə, јахуд форма дүзəлтмəјə аид олмасы дилчиликдə мүбаһисəлидир. Бир груп дилчиləр бунлары форма дүзəлтмəјə, бир гисми исə сөздүзəлтмəјə аид едирləр. Бə'зи дилчиləр исə Азəрбајчан дилиндə нөвүн тарихən сөздүзəлтмə олдуғуну, сонрадан форма дүзəлтмəјə доғру инкишаф етдијини сөјləмишləр. Одур ки, гədимдə бу шəкилчиləрин адлардан фе'л əмələ кəтирдијини иддиа едирləр.

Һəрəкətин објект вə субјектлə əлагəсини јарадан үнсүрləр нөвдүзəлдичи шəкилчиләр адланыр. Нөв шəкилчиləри əсасən јени лүғəти мə'налы сөз əмələ кəтирмир. Бунлар анчаг нөв категоријасына мəхсус мə'налары ифадə едир. Мəс.: *јаз* (маг), *јаздыр*(маг) вə *јазыш*(маг) фе'ллəри бир-бириндən фəргли јени лүғəти мə'налара малик дејилдир. Бу үч фе'л бир-бириндən анчаг ифадə етдији нөв мə'насына көрə фəргlənир. Бу фе'ллəр ејни сөзүн мүхтəлиф формаларыдыр[18].

Сөзүн формаларыны əмələ кəтирən шəкилчиләр нитг һиссələринə гошулдуглары заман мүəјјəн грамматик категоријаја мəхсус олан мə'налары ифадə едир. Мəсəлən, фе'лин нөв, инкарлыг, исмин чəм шəкилчиси сөзləр арасында грамматик əлагə вə јени лүғəти мə'на јаратмајыб, анчаг мүəјјəн бир грамматик категоријаја мəхсус мə'налары ифадə едən сөз формалары дүзəлдир. Одур ки, бунлары (нөв, чəм, шəкилчиləрини) формадүзəлдичи шəкилчиләр адландырмаг дүзкүн олар.

Ола билсин ки, Азəрбајчан дилиндə нөвləр тарихən сөздүзəлтмə категоријасындан олмушдур, анчаг сонрадан онлар формадүзəлтмə шəклиндə инкишаф етмишдир[19].

Мəһсулдар фе'л дүзəлдən шəкилчиләр башлыча олараг ашағыдакылардыр.

I. **-ла//-лə.** Бу шəкилчи чох кениш јајылмагла бəрабəр, Азəрбајчан дилиндə чох гədимдən бəри ишлəнир. Бу шəкилчи **-да//-дə, -лы** шəклиндə, јə'ни дар саитлə дə ишлəнмишдир[20].

[17] В. В. Виноградов. Русский язык, 1947, сəһ. 36.

[18] Азəрбајчан дилиндə нөвүн тарихən сөздүзəлтмə олдуғуну, сонрадан формадүзəлтмəјə доғру инкишаф етдијини сөјləмишləр. Бах: Э. В. Севортјан. Көстəрилəн əсəри.

[19] Э. В. Севортјан. Көстəрилəн əсəри, сəһ. 544.

[20] Бах: Э. В. Севортјан. Јенə орада, сəһ. 35.

Бу шəкилчили фе'ллəр:

1) Ишин һəјата кечирилмəсинин алəт вə ја васитəсини билдирир: Бу шəкилчи ən чох алəт мə'налы фе'лин јаранмасына хидмət едир: *балтала*(маг), *малала*(маг), *бармагла*(маг), *ајагла*(маг), *күллəлə*(мək), *бизлə*(мək), *астарла*(маг), *бурунла*(маг), *гарышла*(маг), *гучагла*(маг), *дашла* (маг), *дишлə*(мək), *əллə*(мək).

Мисаллардан көрүндүјү кими, биринчи бəнддən олан фе'ллəр һəмин шəкилчинин исимлəрə гошулмасы јолу илə əмələ кəлир.

2) Просесин нəтичəсини билдирир. Бунларын чоху просесин мадди нəтичəсини, əламəтини көстəрən исимлəрдən дүзəлир; *аловла*(маг), *алғышла*(маг), *иринлə*(мək), *арыгла*(маг), *дала*(маг), *дəмлə*(мək), *дағла*(маг), *чешидлə*(мək), *чəпəрлə*(мək).

-ла... шəкилчиси илə əмələ кəлəн фе'ллəрин чохусу материал, əшја билдирən исимлəрдən дүзəлдилир. Ишлə һансы көрүнүшүн, форманын јарадылмасы ифадə олунур: *бетонла*(маг), *ишлə*(мək), *нөмрəлə*(мək), *бафтала*(маг), *бəхјəлə*(мək), *гатыгла*(маг).

3) Просесин адыны, јахуд онун əламəтини ифадə едир: Бунларын ичəрисиндə сифəтлəр аздыр, əксəријјəти исимлəрдир. *азарла*(маг), *арзула*(маг), *јухула*(маг), *инлə*(мək), *тəрлə*(мək), *сəринлə*(мək), *абырла*(маг), *вəрəмлə*(мək), *мүркүлə*(мək), *сөјлə*(мək).

4) Ишин тəрзини, үсулуну билдирир: *сырала*(маг), *керилə*(мək).

5) Ишин јерини, истигамəтини билдирир: *габагла*(маг), *гаршыла*(маг), *ирəлилə*(мək), *далдала*(маг).

6) Вахт билдирир: *кечəлə*(мək), *ахшамла*(маг), *гышла*(маг).

7) Гүввəтлəндиричи-интенсив мə'налы фе'ллəр јараныр: *сүрүклə*(мək), *сығалла*(маг), *гурдала*(маг), *јырғала*(маг), *тапдала*(маг), *чулғала*(маг).

II-лан//-лəн.

Бу шəкилчили фе'ллəрин əсасы ашағыдакы мə'налары ифадə едир. Бунларын һамысы тə'сирлидир.

1) Просесин нəтичəсини: *аловлан*(маг), *будаглан*(маг), *ағыллан*(маг), *бухарлан*(маг), *габарлан*(маг), *газлан*(маг), *маарифлəн*(мək), *кенишлəн*(мək), *кирдəлəн*(мək), *сəслəн*(мək), *чичəклəн*(мək).

2) Нəтичəнин əламəтини: *кəдərлəн*(мək), *аваралан*(маг), *бəһалан*(маг), *ејбəчərлəн*(мək), *рүтубəтлəн*(мək), *тəравəтлəн*(мək), *һамарлан*(маг), *шүурлан*(маг).

Мисаллардан көрүндүјү кими, **-лан...** шəкилчили дүзəлтмə фе'ллəрин əмələ кəлмəсиндə көкүн мүəјјəн бир нитг һиссəсинə (исмə, сифəтə, сајa вə с.) аид олмасы һəлледичи рол ојнамыр.

3) Ишин алəтини: *силаһлан*(маг), *зинəтлəн*(мək), *јараглан*(маг).

4) Ишин тәрзини, формасыны: *хорузлан*(маг), *јеллән*(мәк), *ағалан*(маг), *тирлән*(мәк), *ловғалан*(маг), *чәркәлән*(мәк).

5) Һәр һансы бир әламәт, кејфијјәт вә ја хүсусијјәтин јарамасыны: *алчаглан*(маг), *баһалан*(маг), *варлан*(маг), *пијлән*(мәк), *пуллан*(маг).

6) Просеси *баһимәлән*(мәк), *мараглан*(маг), *никаһлан*(маг), *кәдәрлән*(мәк), *мә'рифәтлән*(мәк), *тәәччүблән*(мәк), *фәрәһлән*(мәк), *бухарлан*(маг), *көллән*(мәк), *гурдлан*(маг), *түклән*(мәк), *көтүклән*(мәк), *чадарлан*(маг), *јарпаглан*(маг).

Гејд. **-лан//-лән** шәкилчили фе'лләр **-ла//-лә** шәкилчили фе'лләрин дүзәлтдији әсаслардан әмәлә кәлә биләр. **-ла//-лә** шәкилчили фе'лләрдә башлыча јери аләт ифадә едән әсаслар тәшкил едирсә, бурада нәтичә, просесин адыны билдирмәк дахә апарычыдыр.

Гејд. Фе'ләрә артырылан **-н** шәкилчисини **ла-н//-лә-н, -лан//-лән** сөздүзәлдичи шәкилчисиндән фәргләндирмәк лазымдыр. Мәсәлән, *хумар-лан* (маг), *дил-лән* (мәк), фелләриндә **-лан//-лән** сөздүзәлдичи шәкилчидир; чүнки диллә, хумарла демәк олмур. Лакин *хошлан* (маг), *тәмизлән* (мәк) фе'ләриндә **-ла//-лә** сөздүзәлдичи шәкилчисиндән сонра кәлән **-н** нөв шәкилчисидир; чүнки *хошла*(маг), *тәмизлә*(мәк) демәк мүмкүндүр.

III.-лаш//-ләш.

Һәмин шәкилчили фе'ләр ашағыдакы мә'налары ифадә едир:

1. Әламәт, кејфијјәт дәјишиклијини, онларын мүәјјән хүсусијјәтләрини билдирир: *абстраклаш*(маг), *башгалаш*(маг), *бәкарлаш* (маг), *биртәрәфләш* (мәк), *габаглаш* (маг), *гансызлаш*(маг).

2. Нәтичәнин, гисмән дә просесин әламәтини билдирир: *гатлаш*(маг), *дашлаш*(маг), *диләнчиләш*(мәк), *башгалаш*(маг), *вәһшиләш*(мәк), *габалаш*(маг), *гошалаш*(маг), *хараблаш*(маг), *шитләш*(мәк), *јахшылаш*(маг).

Мисаллардан көрүндүјү кими, бу шәкилчи әксәрән сифәтләрә гошулур. Атрибутив мә'нада олан исимләрдән исә ашағыдакы фе'ләр әмәлә кәлир: *автоматлаш*(маг), *гәрарлаш*(маг).

3) Просесин әшјәви нәтичәсини билдирир: *гатлаш*(маг), *гарылаш*(маг), *дашлаш*(маг), *диләнчиләш*(мәк), *коллективләш*(мәк), *колхозлаш*(маг), *кооперативләш*(мәк).

4) Һалын әламәтини көстәрир: *гызғынлаш*(маг), *әсәбиләшләш*(мәк), *кәркинләш*(мәк), *касадлаш*(маг), *таблаш*(маг), *һазырлаш*(маг).

5) Мәкан, истигамәт билдирир: *габаглаш*(маг), *јерләш*(мәк).

6) Форма, тәрз, јаһуд просесин субјектини билдирир: *итләш*(мәк), *чурлаш*(маг), *кипләш*(мәк), *чәркәләш*(мәк).

7) Просес, гисмән дә вәзијјәт вә ја әламәт көстәрир; *видалаш*(маг), *зарафатлаш*(маг), *көмәкләш*(мәк), *сөвдәләш*(мәк), *худаһафизләш*(мәк), *һалаллаш*(маг).

8) Нәтичә билдирир: *гардашлаш*(маг), *гонумлаш*(маг), *достлаш*(маг).

9) Ишин әшјасыны билдирир: *бәһләш*(мәк), *мәктублаш*(маг), *тәдбирләш*(мәк), *һаглаш*(маг), *шәртләш*(мәк).

10 Аләт билдирир: *ајаглаш*(маг), *дилләш*(мәк), *көзләш*(мәк), *пәнчәләш*(мәк), *сәсләш*(мәк), *чәнәләш*(мәк), *сөзләш*(мәк), *зәнкләш*(мәк).

11) Нитг просесини билдирир: *бајрамлаш*(маг), *әһваллаш*(маг), *саламлаш*(маг), *саламатлаш*(маг), *һаллаш*(маг).

Е. В. Севортјан көстәрир ки, **-лаш** ән гәдим абидәләрдә белә ишләнмишдир. Күлтәкин, Танјукук абидәләриндә бу шәкилчили фе'ләрә раст кәлдијини көстәрир[21].

-лат//-ләт, -ландыр//-ләндир, -лашдыр//-ләшдир. Бунлар адлардан фе'л әмәлә кәтирир. Ән чох **-лат** шәкилчиси, гисмән **-лашдыр,** ән аз исә **-ландыр** васитәсилә фе'л дүзәлир. Бунлар тә'сирли фе'ләр әмәлә кәтирир. Бир чох һалларда һәмин шәкилчи илә дүзәлән фе'ләрин мә'насы **-лан//-лән...** шәкилчили фе'ләрин мә'насына ујғун кәлир: *аловлат*(маг), *чинләт*(мәк), *кирләт*(мәк), *ачылат*(маг), *баһалат*(маг), *илыглат*(маг), *итиләт*(мәк), *назикләт*(мәк), *чирклат*(мәк), *ширнит*(мәк), *јахшылат*(маг).

IV. **-ылда//-илдә//-улда//-үлдә.** Бу шәкилчи илә сәстәглиди фе'ләр дүзәлир: *гаггылда*(маг), *дангылда*(маг), *зынгылда*(маг), *шаппылда*(маг), *чинкилдә*(мәк), *зинкилдә*(мәк), *кумбулда* (маг).

-ылда... шәкилчили фе'ләрин әксәријјәти илә чанлы ја чансыз әшјалар тәрәфиндән јарадылан сәс вә күј ифадә едилир.

V. **-ал//-әл.** Бу шәкилчили фе'ләрин әксәријјәти просесин, нәтичәнин әламәтини билдирир: *бошал* (маг),,*дарал* (маг), *сағал*(маг), *сарал*(маг), *учал*(маг), *гочал*(маг), *гарал*(маг).

2. Бә'зән бу шәкилчили фе'ләр истигамәт, форма билдирир: *дикәл*(мәк), *дирил*(мәк), *дирчәл*(мәк), *дүзәл*(мәк), *јекәл*(мәк), *инчәл*(мәк), *көкәл*(мәк), *созал*(маг), *учал*(маг).

VI. **-ыш-иш//-уш//-үш-ш-јыш//-јиш//-уш//-јүш.** Бу шәкилчи фе'ләрә гошуларағ просесуал мә'налы фе'ләр әмәлә кәтирир: м ә с.: *гапыш*(маг), *чалыш*(маг), *дидиш*(мәк), *чәкиш*(мәк), *соруш*(маг), *тутуш*(маг), *сүпүрүш*(мәк), *дүшүнүш*(мәк), *үзүлүш* (мәк).

1. Мүәјјән әламәт көстәрән әсаслардан әмәлә кәлән фе'ләр: *гануниләшдир*(мәк), *дүзкүнләшдир*(мәк), *конкретләшдир*(мәк), *күтләвиләшдир*(мәк), *објективләшдир*(мәк), *сахталашдыр*(маг), *таразлашдыр*(маг), *ганунлашдыр*(маг), *миллиләшдир*(мәк), *сахталашдыр*(маг).

2. Нәтичә мә'налы әсаслардан әмәлә кәләнләр: *ганунлашдыр*(маг), *машынлашдыр*(маг), *радиолашдыр*(маг), *телефон-*

[21] Бах: Э. В. Севортјан. Көстәриләнәсәри, сәһ. 172—180.

лашдыр(маг), *гиjмәтләндир*(мәк), *ишыгландыр*(маг), *нурландыр*(маг).

3. Шәкил, көрүнүш, гурулуш мә'налы әсаслардан әмәлә кәлән фе'лләр: *планлашдыр*(маг), *рајонлашдыр*(маг), *системләшдир*(мәк).

4. Просесин, субјектин, нитгин әламәти мә'налы әсаслардан әмәлә кәлән фе'лләр: *идеаллашдыр*(маг), *лә'нәтләндир*(мәк).

-лаш... вә **-лашдыр** шәкилчисинин ишләнмәси инсан фәалиjjәти илә бағлыдыр. Белә ки, мүәjjән груп инсанларын фәалиjjәти илә бағлы олан коллективләшмәк фе'ли ишләндиjи һалда, инсанын фәал тә'сири нәтичәсиндә jаранан телефон-**лаш** (маг) дејил, телефонлашдырыл(маг) ишләнир.

-ы//-и//-у//-ү.

Бу шәкилчиләрлә әмәлә кәлән фе'лләрин әсаслары ашағыдакы мә'налары билдирир;

1) Просесин, jахуд онун нәтичәсинин әламәтини билдирир: *гуру*(маг), *кеjин*(мәк), *ләнки*(мәк), *тәнки*(мәк), *туршу*(маг), *јавашы*(маг).

2) Просесин адыны билдирир: *зары*(маг).

3) Нәтичә билдирир: *гоху*(маг), *иjи*(мәк).

4) Jер, истигамәт билдирир: *jери*(мәк), *дашы*(маг).

Jухарыдакы мәһсулдар шәкилчиләрлә jанашы олараг дилимиздә бир сыра гејри-мәһсулдар фе'лдүзәлдичи шәкилчиләр дә вардыр. Бу шәкилчиләр әшjанын бу вә ja дикәр әламәт, кеjфиjjәт, хүсусиjjәт кәсб етмәсини, еләчә дә һансы бир тә'сирә дүчар олмасыны көстәрән фе'лләр әмәлә кәтирир.

VII.**-ар//-әр//-вар** шәкилчиси. Бу шәкилчи исим вә ja сифәтләрә гошуларағ ашағыдакы мә'налара малик фе'лләр әмәлә кәтирир.

1) Нәтичәнин, jахуд просесин нәтичәсини билдирир; *ағар* (маг), бозар (маг), көзәр (мәк), көjәр (мәк), jашар (маг).

2. Просесин адыны билдирир: *отар*(маг), *сувар*(маг).

VIII. **-а//-ә.** Бу шәкилчиjә малик фе'лләр просесин, о чүмләдән һалын адыны билдирир: *гана*(маг), *тыха*(маг), *гына*(маг), *ојна*(маг), *сана*(маг), *jаша*(маг), *боша*(маг), *дилә*(мәк).

IX. **-ыг//-х//-ик//-уг//-үк//-х.** Бу шәкилчили фе'лләрин әксәриjjәти тә'сирсиз олуб просесин нәтичәсини, әламәтини көстәрир: *ачыг*(маг), *бирик*(мәк), *долух*(маг), *кеjик*(мәк), *кечик*(мәк), *сыных*(маг), *шцрник*(мәк), *азых*(маг), *бурхул*(маг), *донуг*(маг), *сохул*(маг)

4) Jер вә истигамәт билдирир: *jолух*(маг), *галх*(маг).

-са//-сә//-сы//-су//-сү: *сүса*(маг), *тамаһсы*(маг), *гәрибсә*(мәк), **-имсә//-үмсә:** *мәнимсә*(мәк), *күлүмсә*(мәк).

X.**-ы//-шдыр//-шдир//-шдур//-шдүр.** Бунлар-ш әламәтинин

сонракы морфоложи инкишафыдыр. Бу гоша шәкилчи фе'лә сүрәклилик, jахуд давамлылыг мә'насы вермәклә, интенсивлик, тә'кидлилик дә ифадә едир. Бу шәкилчили сөзләрдә ишин гүввәтләнмәси дә ифадә едилир. *Аралашдырмаг, гапышдырмаг, дартышдырмаг, дидишдирмәк, әлләшдирмәк.*

XI. **-ан//-ән//-ган//-гүн:** *бошан*(маг), *һоппан*(маг), *ныган*(маг), *дадан*(маг), *күчән*(мәк), *гысган*(маг), *гычан*(маг), *удгун*(маг).

XII. **-ырға//-иркә:** *әсиркә*(мәк), *jадырға*(маг). **-ала//-әлә.** Бу **-а** вә **-ла** фе'лдүзәлдичи шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бу, просесин сүрәклиjини билдирән фе'лләр дүзәлдир: *говаламаг, итәләмәк, оваламаг, сәпәләмәк, силкәләмәк, сүртәләмәк.*

XIII.**-ала//-ға//-хала.**

Бу шәкилчинин дә тәркибинә **-ла** фе'лдүзәлдичи шәкилчиси дахил олур. Бунун сүрәклилик мә'насы вардыр. Бу һәмин мә'надан башга, просесин интенсивлиjини, jахуд гүввәтлилиjини дә көстәрир: *чулғала*(маг), *овхала*(маг), *овха*(маг), *чалхала* (маг), *чалха*(маг).

XIV.**-ын//-ин//-ун//-үн:** *алын*(маг), *jајын*(маг), *севин*(мәк), *чәкин*(мәк), *кечин*(мәк).

-аш: *туташ*(маг).

-ил//-ул: *әкил*(мәк), *тутул*(маг).

-ала//-әлә: *чапала*(маг), *ешгләә*(мәк).

-хул: *бурхул*(маг).

-(н)-ух: *вурнух*(маг).

-уз: *удуз*(маг).

-ырға: *jадырға*(маг).

-на-нә: *чырна*(маг), *көjнә*(мәк), *кишнә*(мәк).

-ха//-гы. Бунлар тәкрар—интенсив мә'наjа малик олур. *Овха*(маг), *чалха*(маг), *jајха*(маг)[22].

Мүрәккәб фе'л

Сон он илдә түрколоkиjада, о чүмләдән Азәрбаjчан дилчилиjиндә мүрәккәб фе'л һаггында чохлу мәгалә, монографиjа вә намизәдлик диссертасиjасы jазылмышдыр. Буна бахмаjараг, сон илләрә гәдәр анчаг онларын типләрини мүәjjәнләшдирмәклә кифаjәтләнмишләр. Одур ки, мүрәккәб сөзүн, о чүмләдән онун бир нөвү олан мүрәккәб фе'лләрин өjрәнилмәсиндә гарышыглыг н ә з ә р ә чарпыр. Бу да орадан ирәли кәлир ки, аналитик диллә рдә мүрәккәб сөзлә сөз бирләшмәсинин сәрһәдди там

[22] Фе'лдүзәлдичи шәкилчиләрин мәншәji һаггында әтрафлы изаһат үчүн бах: Э. В. С е в о р т j а н. Көстәрилән әсәри.

мүәjjән дејилдир. Бундан әлавә һәр бир конкрет дилдә мүрәккәб фе'лин мүәjjән гурулуш әламәтләри вардыр.

Мүрәккәб фе'л мәсәләси илә jахындан танышлыг көстәрир ки, бу һагда дилчиликдә мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Мүрәккәб фе'л мәфһуму, мүрәккәб фе'лләрин гурулушуна, нөвләринә мүхтәлиф чәһәтдән jанашылыр.

Ад+*етмәк* вә jа *олмаг* көмәкчи фе'линдән ибарәт бирләшмәнин һансы морфоложи категоријаjа аид олмасы мүбаһисәли мәсәләдир. Әксәр дилчиләр[23] бу гәбил фе'ләри мүрәккәб, бә'зиләри[24] исә тәркиби һесаб едирләр.

Ад+*етмәк* вә jа *олмаг*—дан ибарәт фе'ләрин нә үчүн мүрәккәб фе'л олмамасының сәбәби көстәрилмир.

Етмәк вә jа *олмаг* фе'ли jанашдығы сөзүн лүғәви мә'насы илә бағлы мүхтәлиф мә'налы фе'ләр дүзәлдир. Бу мүрәккәб фе'ләр өз лексик-семантик тәбиәтинә көрә шәкилчили синтетик фе'ләрә jахындыр. Одур ки, бунлар лексемләрдир.

Бу фе'ләрин тәркибиндә ики үнсүр вардыр; ад+көмәкчи фе'л. Биринчи сөз гејри-мүәjjән тә'сирлик һалда чыхыш едир. *Етмәк, олмаг* фе'ләри мүстәгил мә'нада олдугча аз ишләнир, демәк олар ки, онлар көмәкчи фе'л вәзифәсинә кечмишдир.

* * *

Ад+сал, вур, дүш тут, кәл, кет чых, вер, чәк, көтүр, ач, ат вә с. фе'ләрин бириндән ибарәт бирләшмәләрин мүрәккәб фе'л олуб-олмамасы да мүбаһисәлидир. Дилчиләрин әксәриjjәти бунлары мүрәккәб,[25] бә'зиләри сабит бирләшмә [26] һесаб едирләр,

[23] Р. Рүстәмов. Азәрбаjчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. Бакы, 1965; «Азәрбаjчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбаjчан ССР ЕА Нәшриjjаты, 1961; «Мүасир Азәрбаjчан дилинин морфолокиjасы», АПИ Нәшриjjаты, Бакы, 1961.

[24] Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Изд. Восточной литературы, М., 1962; А. Алекперов. Сложные глаголы в современном азербайджанском языке (автореф. канд. дисс.), Баку, 1961.

[25] Г. К. Багиров. Лексико-семантическое развитие глагола в азербайджанском языке (автореф. докт. дисс.), Баку, 1966; А. Т. Тыбыкова. Составные и сложные глаголы в алтайском языке, М., 1967; Б. О. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке (автореф. докт. дисс.), Фрунзе, 1964; К. М. Мусаев. Грамматика караимского языка, фонетика и морфология. Изд. «Наука», М., 1964; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, часть I, М., 1952, сәһ. 23—331; Р. А. Рустамов. Глагол в диалектах и говорах азербайджанского языка (автореф. докт. дисс.). Баку, 1964; Х. Баилиев. Сложные глаголы в туркменском языке. Проблемы туркменской филологии, т. 1, Ашхабад, 1944, сәһ. 5; М. Һүсеjнзадә. Мүасир Азәрбаjчан дили, АДУ Нәшриjjаты, Бакы, 1954, сәһ. 188—189 и. др.

[26] А. К. Алекперов. Сложные глаголы в современном азербайджанском языке (автореф. канд. дисс.), Баку, 1961; М. И. Исаев. О классификации фразеологических единиц, «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей», Изд. АН Азерб. ССР, Баку, 1968 и др.

бә'зиләри исә «хүсуси вәзиjjәтдә олан семантик бирләшмәләр»[27] адландырырлар.

Бунларын мүрәккәб сөз олмамасы һаггында нә кими әсаслар кәтирирләр?

Белә бир фикир ирәли сүрүлүр ки, сабит сөз бирләшмәси шәклиндә олан мүрәккәб фе'ләрдә аналитик (мүрәккәб) фе'ләрдән фәргли олараг, фе'л мүәjjән дәрәчәдә өз конкрет мә'насының әламәтини сахлаjыр[28].

Бунларын тәркибиндәки фе'ләр мүәjjән дәрәчәдә өз мә'насыны сахласаjды, онда онлар тәркиб әмәлә кәтирмәз, сәрбәст сөз бирләшмәси олараг галарды.

Белә бир фикир дә ирәли сүрүлүр ки, «түрк дилләриндә фе'ләрин аналитик дүзәлмәси сөздүзәлтмәнин мәһсулдар вә гәдим формаларындан һесаб едилир. Сабит сөз бирләшмәләри исә һәр һансы бир грамматик гајда үзрә дејил, онлар сәрбәст сөз бирләшмәләринин мә'насынын дәjишмәси әсасында дүзәлир»[29].

Гејд етмәк лазымдыр ки, лексик ваһидләрин һамысы ејни бир jолла әмәлә кәлмир. Бу тәкчә фе'ләрдә дејил, башга нитг һиссәләриндә дә беләдир; м ә с.: *дәвәдабаны, гушәппәји, итбурну* кими мүрәккәб исимләрлә *нәнәгызы, Һәсәноғлу* кими мүрәккәб исимләрин әмәлә кәлмә jоллары мүхтәлифдир, jә'ни биринчиләрдә тәркиб һиссәләрдә мәчазлылыг вар, икинчиләрдә исә һәр ики сөз өз мүстәгил мә'насында ишләнмишдир. Демәли, мүрәккәб нитг һиссәләринин әмәлә кәлмә үсул гајдаларыны мәһдудлашдырмаг олмаз. Мүрәккәб фе'ләр сәрбәст сөз бирләшмәләринин мә'насынын дәjишмәси нәтичәсиндә дә әмәлә кәлә биләр.

Белә бир фикир вардыр ки, куjа сабит сөз бирләшмәләриниң ад һиссәси аналитик (мүрәккәб) фе'ләрдән фәргли олараг һәр чүр аддан ибарәт ола биләр[30].

Бу фикирлә разылашмаг олмаз. Белә ки, *дәһшәтә кәлмәк, сәс салмаг, гәриб дүшмәк* вә с. бу кими jүзләрлә фе'лин дүзәлдилмәсиндә мүәjjән бир грамматик вә мә'на чәһәтдән гануна-уjғунлуг вардыр. Мәсәлән, *салмаг* фе'ли мүәjjән адларла jахынлашырса, *дүшмәк* фе'ли башга групдан олан исимләрлә бирләшиб, мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир[31].

[27] Э. В. Севортян. Словообразование в тюркских языках, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», II., морфология изд.-во АН СССР, М., 1956.

[28] Э. В. Севортян. Словообразование в тюркских языках, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», II., морфология, изд-во АН СССР, М., 1956.

[29] Ф. Р. Байрамов. Аналитические глаголы в письменных памятниках азербайджанского языка XIII—XVIII вв. (автореф. канд. дисс.), М., 1967, сәһ. 13

[30] Jенә орада.

[31] Jенә орада.

Сабит сөз бирләшмәләринин мүрәккәб фе'лә дахил етмәјин доғру олмамасы илә әлагәдар ашағыдакы дәлилләр кәтирилир:

1. «Мүрәккәб сөзүн һәр ики тәрәфи мүстәгил вә конкрет лексик мә'на дашыјан сөзләрдән ибарәт олмалыдыр»[32].

Шүбһәсиз, бу фикир сөјләниләркән һәмин сөзләрин тәркибдән харич мүстәгил мә'на дашымасы нәзәрдә тутулур. Чүнки мүрәккәб сөзүн һәр ики тәркиб һиссәси бирләшмә дахилиндә мүстәгил вә конкрет мә'насыны сахласа, онда онлар бир лексик ваһид олмаз.

Күзәштә кетмәк типли ад+фе'лдән ибарәт бирләшмәләрдә дә һәр ики сөзүн тәркибдән харичдә мүстәгил мә'насы вардыр.

Она көрә дә мүрәккәб сөздән бәһс едәнләр «Мүрәккәб сөз компонентләри о заман јени сөз јарадыр ки, онлар тәркиб дахилиндә әввәлки мә'наларындан фәргли мә'на версин» вә «бир гисим мүрәккәб сөзләрин, демәк олар ки, һамысы идиоматик сәчијјә дашыјыр»[33]—фикрини ирәли сүрүрләр.

2. «Мүрәккәб фе'лләрдән фәргли олараг, ад+фе'л сабит сөз бирләшмәләри синтактик јолла әмәлә кәтирилир. Ад илә фе'л арасындакы мүнасибәт синтактик әлагәләрә (објект, атрибутив, предикатив) әсасланыр. Мүрәккәб фе'лин тәрәфләри арасында һеч бир синтактик әлагә јохдур»[34].

Мәкәр мүәллифин мүрәккәб фе'л кими вердији *учуб кетмәк, чашыб галмаг* вә с. кими мүрәккәб фе'лләрин арасындакы әлагә јанашма әлагәси дејилми?

3. «Бунлар (мүрәккәб фе'лләр—3. Б) бир вурғу илә бирләшмәјиб, һәр бир сөз өз вурғусуну сахлајыр». Бурада компонентләрин јерини дәјишмәк мүмкүндүр». Мүрәккәб фе'лләрдәки ваһид вурғунун олмамасы һәлә бунларын мүрәккәб сөз олмамасы үчүн дәлил ола билмәз. Башга нитг һиссәләриндән олан *тез-тез, он сәккиз, һеч кәс* кими мүрәккәб сөзләрә нәзәр салсаг, бунларда тәркиб үзвләрин һәр бириндә вурғунун сахландығыны көрәчәјик. Ваһид вурғу өзүнү битишик јазылан мүрәккәб сөзләрдә даһа чох көстәрир» (м ә с.: *нәнәгызы* вә с.)[35].

4. «Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб фе'лин һәр ики тәрәфи фе'л олмалыдыр»[36]. Башга нитг һиссәләринә дахил олан мүрәккәб сөзләр мүхтәлиф нитг һиссәләриндән тәшкил едилә

[32] Ф. Р. Б а ј р а м о в. Аналитические глаголы в письменных памятниках азербайджанского языка XIII—XVIII.

[33] М. А д и л о в. Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб сөзләр, С. М. Киров адына АДУ-нун елми әсәрләри, Бакы, 1957, сәһ. 116.

[34] А. А л е к п е р о в. Сложные глаголы в современном азербайджанском языке (автореф. канд. дисс.), Баку, 1961.

[35] Г. А. Б а й р а м о в. Основы фразеологии азербайджанского языка (автореф. докт. дисс.), Баку, 1970, сәһ. 68.

[36] А. А л е к п е р о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 14.

билдији кими (м ә с.: *үчбучаг, јарымкечиричи, узагкөрән* вә с.), мүрәккәб фе'л дә ад вә фе'лдән дә әмәлә кәлә билир. Дилимиздәки мүрәккәб фе'лләрин бөјүк гисмини бу нөв фе'лләр тәшкил едир.

* * *

Исми бирләшмәләрдә олдуғу кими фе'ли бирләшмәләрдә дә идиоматик сәчијјә дашыјаны вар вә бунлардан мүрәккәб исимләр бәһсиндә данышылыр; м ә с.: *күј-галмагал, хата-бала, фәгир-фүгәра, һөрмәт-иззәт.*

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сабит бирләшмәләрин һамысыны мүрәккәб сөзә аид етмәк олмаз. Бунларын бир гисми чүмләјә еквивалентдир (м ә с.: *көзүм сәндән су ичмир*), бир гисми һәгигәтән сөз бирләшмәләридир (м ә с.: *гырды гачды*), үчүнчү бир гисми исә лексик ваһидләрдир (м ә с.: *сәс вермәк*). Анчаг сонунчу типдән оланлары мүрәккәб фе'лләрә аид етмәк лазым кәлир.

5. Бә'зи дилчиләр фразеоложи типли фе'лләри лексикләшмиш ифадәләр адландырдыгдан сонра гејд едирләр ки: «Бу гурулушлу ифадәләр синтактик бирләшмәләр олуб, хүсуси вә зијјәтә маликдир»[37].

Редигатчылар мүрәккәб сөзлә лексикләшмиш сөз бирләш

Тәдгигатчылар мүрәккәб сөзлә лексикләшмиш сөз бирләшмәси, мүрәккәб сөзлә фразеоложи ваһидләр арасында дәгигләрдән бири фе'лин бачарыг формасыдыр. Бир чох әсәрләрдә бунлар мүрәккәб фе'л кими изаһ едилир[38]. Бу чүр бирләшмәләрдә билмәк фе'ли өз лүғәви мә'насыны итириб бачарыг мәнасы—субјектин иши көрмәк габилијјәтинә малик олмасыны көстәрир. Мәсәлән, *јазмаг, көмәк етмәк* фе'лләри илә *јаза билмәк, көмәк едә билмәк* арасында анчаг грамматик фәрг мөвчуддур. Одур ки, -а//-ә шәкилчили фе'л *бил-*(мәк) фе'линдән бачарыг бирләшмәләр лексик ваһид олмајыб, фе'лин ибарәт формасыны ифадә едән тәркиби фе'лләрдир.

Кетмәли, кедәси, кетмиш, кедәчәк вә *ол-*(маг) фе'линдә ибарәт бирләшмәләрә дә мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрдән јанашылмышдыр. Бир чох әсәрләрдә бу бирләшмәләр мүрәккәб фе'л

[37] Бах: Э. В. С е в о р т я н. Словообразование в тюркских языках, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, морфология, Изд-во АН СССР, М., 1956,

[38] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрижјаты, 1951; «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы», Бакы, 1961; Р. Ч. М ә һ ә р р ә м о в а, М. П. Ч а һ а н к и р о в. Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрижјаты, 1962; С. Ч ә ф ә р о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 113; Н. И. Б а с к а к о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 339; «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы», АПИ Нәшрижјаты, Бакы, 1962 вә с.

hесаб едилир[39]. Башга груп түркологлар исә бунлары «перифрастик-тәсвири формалар» адландырырлар[40].

Әлбәттә, бунлары мүрәккәб фе'лләрә аид етмәк доғру олмаз. Белә ки, *данышмалы олмаг, кедәси олмаг* кими формалар синтактик бирләшмәләрдир. Һәмин бирләшмәләрдә *ол* фе'ли ишләндији фе'ли сифәтә јени мә'на вермир, јахуд онунла бирликдә јени мә'налы сөз јаратмыр. Бунларда бу вә ја дикәр сәбәб үзүндән данышанын иши ичра етмәк мәчбуриҹҹәтиндә галдығы ифадә едилир.

Бәлкә, мән сәнинлә јенә *данышмалы олдум* (Ч. Ч а б б а р л ы); Баш мүфәттиш әввәлчә дивардакы, сонра голундакы саата бахды—25 дәгигә *көзләмәли олачагсыныз* (С. Р ә һ и м о в); Ахыр заманлар о чох вахт ишдән евә гајыдыб һәлимәни *көзләмәли олурду* (М. Ә н в ә р); Атасы өләндән сонра кәнч Гафар бир парча чөрәк үчүн доғма кәндиндән ајрылыб, газанч далынча Бакыја *кәлмәли олмушдур* (М. С ү л е ј м а н о в); Бу сөзләр инди јерсиз көрүнсә белә, үрәјиндән кәлдији үчүн бир өвладым кими сәнә *дејәси олдум* (С. Г ә д и р з а д ә).

-мыш... шәкилчили фе'ли сифәт (вә ја фе'ли сифәт тәркиби) +*олмаг* фе'линдән ибарәт бирләшмәләр исә һаггында данышылан әшјанын мүәјјән әламәт кәсб етмәсини көстәрир.

Инди орада *ачылмыш олар* күл, һәр чичәк (Ә. Ч ә м и л); Бәли, бизим мачәрамыз бунунла да *гуртармыш олду* (С. Г ә д и р з а д ә); Јавәр Чавадов өзү дә ораны јохламаға *башламыш олур* (С. Р ә һ и м о в).

* * *

Тәркиби фе'лләрин бир нөвүнү дә тәрз бирләшмәләри тәшкил едир. Тәрз бирләшмәләрини мүрәккәб фе'л һесаб етмәк нә гәдәр доғрудур? Бу мәгсәдлә тәрз бирләшмәләри илә үмумиҹҹәтлә, мүрәккәб фе'л, о чүмләдән гурулушча тәрз бирләшмәләринә бәнзәјән мүрәккәб фе'лләрин фәргли хүсусиҹҹәтләрини мүәјјәнләшдирмәк лүзуму мејдана кәлир.

Тәрз бирләшмәләри ашағыдакы үч чәһәтинә көрә лексик бирләшмәләрлә үјғунлуг тәшкил едир.

Тәрз конструксијаларысәсасән фе'ли бағлама илә көмәкчи фе'лдән ибарәт олур.

[39] С. А. Ч ә ф ә р о в. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы, Азәрбајчан Дөвләт Университетинин Нәшриҹҹаты, Бакы, 1960; Н. А. Б а с к а к о в. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, часть I, изд. АН СССР, М.—Л., 1940; «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», Азәрб. ССР ЕА Нәшриҹҹаты, Бакы, 1951; А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного турецкого литературного языка, Изд.-во АН СССР. М.—Л., 1960.

[40] Д. М. Н а с и л о в. К вопросу о перифрастических формах глагола в древнетюркских языках, «ВЯ», № 3, 1960; А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956; Н. Г. А г а з а д е. Система глагольных наклонений в современном азербайджанском литературном языке, Баку, 1967; М. С. М и х а й л о в. Перифрастические формы и категория вида в турецком языке. Изд-во Московского Ин-та Востоковедения, М., 1954.

а) тәрз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына, лексик бирләшмәләрдә олдуғу кими, башга сөз дахил ола билмәз; м ә с.:

Азча кечмәмиш ајаг сәсләри гаранлыг вә сакит пајыз кечәсинин гојнунда *итиб кетди* (М. И б р а һ и м о в).

Билмән нә нәһс күндә чыхдым, бу даға,
Бир лалә үзлүдән дүшдүм ираға,
Јана-јана галдым белә фәраға (М. В а г и ф).

Ашағыдакы хүсусиҹҹәтләринә көрә тәрз бирләшмәләри лексик ваһидләрдән фәргләнир:

а) тәркибиндә *гуртармаг* вә ја *галмаг* көмәкчи фелләри дахил олан бирләшмәләр мүстәсна олмагла галанларының икинчи тәрәфи өз һәгиги мә'насыны итирәрәк грамматикләшир, јә'ни сөздәјишдиричи бир үнсүрә чевриләрәк фе'л тәрзләринә мәхсус олан бу вә ја дикәр мә'наны ифадә едир; м ә с.:

О бүтүн суаллара гаршы һәмишә олдуғу кими «билмирәм» *дејиб дурду* (М. И б р а һ и м о в); Мәсәлә белә *һәлл олунуб кедәчәкди* (С. Р ә һ м а н).

Бу чүмләләрдәки «билмирәм» *дејиб дурду* вә *һәлл олунуб кедәчәкди* бирләшмәләринин тәркибиндәки *дурмаг* вә *кетмәк* фе'лләри өз мүстәгил лексик мә'наларыны итирәрәк, ишин давамлығыны (*дурмаг*) вә ишин сон һәддини (*кетмәк*) билдирир.

б) тәрз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи бирликдә чүмләнин бир үзвү вәзифәсиндә ишләнир.

Күнәш довшаны Поладын әлиндә көрүнчә Азәрин сөзләрини хатырлајараг һејрәтиндән *донуб галды* (А. Ш а и г); Әмраһ кедәндән јарым саат сонра Чәмил ахырынчы шүары да *јазыб гуртарды* (Г. М у с а ј е в).

Тәрз бирләшмәси тәркибиндә өзүнү грамматик бир үнсүр кими көстәрән көмәкчи фе'лләр гошулдуғу әсас фе'ллә бирликдә јени лексик мә'наја малик олан сөз әмәлә кәтирмир. Буна көрә дә А. Н. Кононов һаглы олараг көстәрир ки, бу бирләшмә (тәрз бирләшмәси—*З. Б.*) јени сөз әмәлә кәтирмир: биринчи компонент—әсас мә'наны дашыјан иши ифадә едир, икинчи компонент исә биринчини тәрз хүсусиҹҹәтләри илә зәнкинләшдирәрәк, онун мә'насыны модификасија едир[41]. Мәсәлән, *чашыб кетмәк, охујуб гуртармаг* вә башга тәрз бирләшмәләри өз тәркибләриндәки фе'ли бағлама формасында олан әсас фе'лләрдән лексик чәһәтдән дејил, ишин мүхтәлиф кәмиҹҹәт әламәтләрини ифадә етмәсилә фәргләнир.

* * *

Фе'ллә *иди* вә ја *имиш*-дән ибарәт олан формалар узун мүддәт мүрәккәб фе'л һесаб едилмишдир[42]. Мүрәккәб фе'лләрин

[41] А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1960.

[42] С. Ч ә ф ә р о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 113; Н. А. Б а с к а к о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 339; «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», Азәрбајчан ССР ЕА Нәшриҹҹаты, 1951.

икинчи компоненти бирләшмәдән харичдә мүстәгил (вә ја јарыммүстәгил) мә'наја малик фе'ллләрдән ибарәт олур. *Иди, имиш*-ин исә нә ајрылыгда, нә дә мүәјјән сөзләрлә ишләндикдә мүстәгил (еләчә дә јарыммүстәгил) мә'насы јохдур. Ола билсин ки, дилимизин мүәјјән инкишаф мәрһәләсиндә, һәгигәтән бунлар мүстәгил мә'налы фе'лләр олмушдур. Мүасир вәзијјәтләриндә бунлар бағлама вәзифәсиндә чыхыш едир, јә'ни нитг һиссәләринә гошуларағ онлары кечмиш заманла бағламагла бәрабәр, һәм дә модаллыг категоријасына мәхсус гәтилик вә ја гејри-гәтилик мә'наларыны ифадә едир.

Бунлар фе'лләрлә ишләндикдә заман вә шәкил формалары јарадыр вә јанашдығы нитг һиссәси илә бирликдә јени лексем әмәлә кәтирмир[43].

* * *

Мүрәккәб фе'л анлајышынын өзүнүн изаһында долашыглыг олдуғу кими, истилаһларын ишләдилмәсиндә дә һәрч-мәрчлик нәзәрә чарпыр. Бир сыра әсәрләрдә «тәркиби фе'лләр» истилаһы фе'лин мүәјјән бир гурулуш формасы кими ишләдилир вә мүрәккәб фе'л термининә гаршы гојулур. Бә'зи әсәрләрдә исә «тәркиби фе'л истилаһы алтында ад+*ет* вә ја *ол* фе'линдән ибарәт фе'лләр нәзәрдә тутулур. *Ад* вә *олмаг* вә ја *етмәк* фе'линдән ибарәт мүрәккәб фе'лләри тәркиби вә ја аналитик адландыранлар да вардыр. Чох заман да бу үч истилаһ мүвази ишләдилир: Фикримизчә, *јаза билмәк, охумаға башламаг, кедәси олмаг* типли бирләшмәләр үчүн «аналитик фе'лләр», *кәлир иди, јазыр имиш*—үчүн «тәркиби фе'лләр», *һәлл етмәк, мәғлуб олмаг, чашыб галмаг, сәс салмаг* кими лексемләр үчүн исә «мүрәккәб фе'лләр» терминини ишлətмәк мәгсәдәујғундур.

Белəликлə, мүрәккәб фе'ли ашағыдакы шәкилдә сәчијјәләндирмәк олар:

1. Мүрәккәб фе'л ики вә ја даһа артыг сөзүн лексик вә грамматик гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә јаранур; м ə с.: *дәһшәтә кәлмәк.*

2. Мүрәккәб фе'лин тәркибиндә биринчи компонент әсасән грамматик дәјишиклијә уғрамыр.

3. Мүрәккәб фе'лин биринчи компоненти мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олуна биләр:

1) Адларла: *ад гојмаг, һүчум етмәк, мәғлуб олмаг.*

2) Фе'ллә: *кәлиб чыхмаг, бәзәниб-дүзәнмәк.*

Демәли, мүрәккәб фе'л тәркибиндә ики сөзүн мөвчудлуғу вә һәр бир сөзүн мүстәгил вурғуја малик олмасы тәркибиндә мүхтәлиф нитг һиссәләринин олмасы, тәркибдәки сөзләрдән бириниң илк мә'насыны итирмәси, бирләшмәдән харичдә тәркиб һиссәләрин өз мүстәгиллијини сахламасы, бир үзв вәзифәсиндә чыхыш етмәси; икинчи компонентин сөздәјишдиричи әламәтләри гәбул етмәси, гурулуш-семантик чәһәтдән сабитлији илә сәчијјәләнир.

[43] Бу һагда б а х: «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, «Бағламалар» бәһси.

Мүрәккәб фе'ллəр, әсасән, аналитик үсулла дүзәлдилир. Мүрәккәб фе'ллəрин тәркибиндәки биринчи сөзүн нитг һиссәсинә көрə мүхтәлифлијини нәзәрə алараг мүрәккәб фе'ллəри, тәхминән ашағыдакы ики нөв үзрə тəсриф етмәк олар.

1) Исим, сифәт, әвəзлик, мəсдəр вə ја зəрф илə тəсрифлəнən фе'лдən ибарəт олан мүрəккəб фе'ллəр; м ə с.: *һəјат сүрмәк, јардым көстәрмәк, мүбаһисə ачмаг, ад гојмаг, сас салмаг, амансыз олмаг, өзүнə кəлмəк, мəғлуб олмаг, гəбул олунмаг.*

Бу нөвдən олан фе'ллəр ики гисмə ајрылыр.

1) Бирləшмədən харичдə, əсасən, лексик мүстəгиллијини итирмиш көмəкчи фе'ллəрин *(етмək), (еləмək, олмаг)* јардымы илə əмəлə кəлəнлəр.

2) Бирləшмədən харичдə өзүнүн лексик-семантик мүстəгиллијини сахламыш фе'ллəрин јардымы илə əмəлə кəлəнлəр. Бураја вурмаг, атмаг, тутмаг, вермək, дүшмək, басмаг вə с. фе'ллəрə адларын јанашмасы илə дүзəлəн сабит бирləшмə сəчијјəли мүрəккəб фе'ллəр дахилдир.

3) Фе'ли бағлама илə тəсрифлəнən фе'лдən ибарəт олан мүрəккəб фе'ллəр; м ə с.: *чалышыб-чарпышмаг, бəзəниб-дүзəнмək.*

Мүрəккəб фе'ллəрин тəркибинə дахил олан көмəкчи фе'ллəрин һəр бири бирləшмədən харичдə мүстəгил мə'налы фе'ллəрдир. Одур ки, фе'ллəрдən бəһс едилдији заман онларын тəркибиндəки көмəкчи вə ја мүстəгил мə'налы фе'ллəрин бирləшмədən харичдəки лүғəти мə'наларындан да данышылыр.

И с и м, с и ф ə т, ə в ə з л и к, м ə с д ə р в ə ј а з ə р ф и л ə т ə с р и ф л ə н ə н ф е'л д ə н и б а р ə т о л а н м ү р ə к к ə б ф е'л л ə р. Бу нөв мүрəккəб фе'ллəр дилимиздə олдугча чохдур. Бунларын əксəријјəти ејни заманда фразеоложи ифадəлəрдир.

Исим, сифət, əвəзлик, мəсдəр вə ја зəрфлə ишлəниб, мүрəккəб фе'л əмəлə кəтирən көмəкчи фе'ллəр сајча чохдур. Бурада мүрəккəб фе'ллəрин əмəлə кəлмəсиндə иштирак едən көмəкчи фе'ллəрин даһа чох мəһсулдар оланларындан данышылачагдыр.

Биринчи нөв мүрəккəб фе'ллəрин тəркибинə *олмаг, етмək, дүшмək, тутмаг, кəлмək, кетмək, чыхмаг, вермək, чəкмək, көтүрмək, ачмаг, атмаг, чалмаг, вурмаг, кəтирмək, салмаг, галмаг* вə с. көмəкчи фе'ллəрдən бири дахил олур. Бу көмəкчи фе'ллəр мүəјјəн нитг һиссələринə гошуларағ, мүхтəлиф мə'налы мүрəккəб фе'ллəр əмəлə кəтирир. Көмəкчи фе'ллəрин рəнкарəнк мə'налы фе'ллəр дүзəлтмəси онларын гошулдуглары нитг һиссələринин мə'насындан да ирəли кəлир.

Олмаг көмəкчи фе'ли. Бу, тə'сирсиз фе'лдир. *Олмаг* фе'ли

чох аз һалларда мүстәгил фе'л кими ишләнир. Бу фе'л өз мүстәгил мә'насында әсасән ашағыдакы ики мә'нада олур:

1) *Јашамаг* мә'насында.

Онлар мәсчидин јахынлығында јан-јөрәси учмуш бир дахмада *олурдулар* (Һ. М е һ д и).

2) Мөвчудијјәт мә'насында.

Кабабым *олајды*, көзүм *олајды;* Јар јанында өткәм сөзүм *олајды* (М. П. В а г и ф); Сизин јердә өрдәк *олур*, газ *олур;* Бизим јердә сөһбәт *олур;* саз *олур* («Дастанлар вә нағыллар»).

Олмаг фе'ли адларла јанашы кәлиб, јухарыдакы һәр ики мүстәгил мә'насыны итирәрәк, мүхтәлиф мә'налы мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир:

а) адлыг һалда олан *гардаш, гоһум, дост, јолдаш, сирдаш, таныш, гоншу* вә бу кими гоһумлуг вә ја танышлыг мүнасибәтләрини ифадә едән исимләрлә јанашы кәләрәк јахынлыг вә ја гоһумлуг әламәтләринин јаранмасыны ифадә едән мүрәккәб фе'лләр дүзәлдир; м ә с.: *гардаш олмаг, јолдаш олмаг, дост олмаг, гоншу олмаг, гоһум олмаг.*

б) садә вә ја дүзәлтмә сифәтләрлә бирликдә ишләндикдә әшјанын әламәт, кејфијјәт кәсб етмәсини вә ја онун бир вәзијјәтдән башга бир вәзијјәтә дүшмәсини ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *бикеф олмаг, пәришан олмаг, ширин олмаг, гијмәтли олмаг, гәзәбли олмаг, амансыз олмаг, дадлы олмаг, саһиб олмаг, пәрт олмаг, разы олмаг, мүвәффәг олмаг.*

в) мүрәккәб зәрфләрлә јанашы кәләрәк, әшјанын кәсб етдији әламәт вә кејфијјәти даһа инчәликләри илә нәзәрә чарпдыран мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *парча-парча олмаг, гырыг-гырыг олмаг, бомбош олмаг, алт-үст олмаг, дүјүндүјүн олмаг, хал-хал олмаг, јумру-јумру олмаг.*

Олмаг көмәкчи фе'ли фразеоложи ифадә сәчијјәси дашыјан мүрәккәб фе'лләр дә әмәлә кәтирир. Бу нөвдән олан мүрәккәб фе'лләр инсанын кәсб етдији хүсусијјәти вә ја онун вәзијјәтини көстәрир; м ә с.: *көздә-гулагда олмаг, даш үрәкли олмаг, башы гарышыг олмаг, үзә ағ олмаг.*

Етмәк//еләмәк көмәкчи фе'ли. Бу фе'л чох аз һалларда мүстәгил фе'л кими ишләнир. Өз мүстәгил мә'насында ишләндији заман тә'сирлик һалда олан објект тәләб едир; м ә с.: Бу иши Әләкбәр *етди//еләди.*

Етмәк//еләмәк фе'ли әксәрән бу вә ја дикәр мә'наја малик олан адларла јанашы кәләрәк ашағыдакы мә'налары ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир.

а) адлыг һалда ишләниб вәзифә, мәшғулијјәт вә ја пешә билдирән исимләрлә јанашы кәләрәк шәхсин мәшғулијјәт, вәзифә вә ја сәнәтини көстәрән мүрәккәб фе'лләр дүзәлдир; м ә с.: *мүәллимлик етмәк, рәһбәрлик етмәк, сәдрлик етмәк, башчылыг етмәк;*

б) адлыг һалда олан һисси гаврајыш исимләри илә јанашы кәлиб, субјектин һисс вә һәјәчанының ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *налә еләмәк, һејран етмәк, гарғыш еләмәк, тәәчүб етмәк, ачыг еләмәк, дәрд етмәк, инад етмәк, уму-күсү етмәк, ловғалыг еләмәк;*

в) адлыг һалда олан бир груп исимләрлә јанашы кәләрәк, һәр һансы објектә доғру јөнәлмиш иш вә һәрәкәти көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир. Бу нөв мүрәккәб фе'лләр өзләриндән габаг јөнлүк һалда олан објект тәләб едир; м ә с.: *тамаша етмәк, зәнк еләмәк, һүчум етмәк, адәт етмәк, диктә етмәк, һөрмәт етмәк, вә'д етмәк, әл етмәк.*

г) јерлик һалда олан исимлә јанашы кәләрәк, шәхсин һәр һансы бир објектә јиҹәләндијини ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *әлдә етмәк.*

ғ) чыхышлыг һалда олан исимләрлә јанашы кәләрәк, һәр һансы бир објектә олунан манеәни ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *јолдан еләмәк, ишдән еләмәк;*

д) сифәтләрлә јанашы кәләрәк, әшјаја верилән әламәт, кејфијјәт вә ја һал-вәзијјәти ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *күлмәли етмәк, ачыначаглы етмәк, паһат етмәк, ајдын етмәк, рүсвај етмәк, һазыр етмәк, мүгәссир етмәк.*

Бу мүрәккәб фе'лләрин чохундан *етмәк//еләмәк* көмәкчи фе'лини атыб, сифәтин көкүнә **-ла//-лә, -лаш+дыр, -ләш+дир** шәкилчиләрини әлавә етмәклә ишләнир; м ә с.: *јашыл етмәк—јашыллашдыр*(маг), *паһат етмәк—паһатла*(маг), *сакит етмәк—сакитләшдир*(мәк), *ајдын етмәк—ајдынлашдыр*(маг).

е) фе'лин әмр шәклинин икинчи шәхс тәкиндә ишләнән фе'ллә јанашы кәләрәк, тәкрарлы иши ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *көтүр-гој еләмәк, вар-кәл еләмәк;*

ә) мүрәккәб зәрфләрлә јанашы кәләрәк, әшјаја верилән әламәт вә ја кејфијјәти даһа инчәликләри илә нәзәрә чарпдыран мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир: м ә с.: *јумру-јумру етмәк, хырда-хырда етмәк, гырыг-гырыг етмәк, парча-парча етмәк, бом-бош етмәк, алт-үст етмәк.*

Кәлмәк көмәкчи фе'ли. Бу, тә'сирсиз фе'л олуб, һәрәкәтин данышана доғру истигамәтини көстәрир.

Кәлмәк фе'ли мүхтәлиф һалда олан исимләрлә јанашы ишләнәрәк өз мүстәгил лүғәви мә'насыны итириб ашағыдакы мә'налара малик олан мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир.

1) Адлыг һалда олан адларла биркә ишләниб:

а) һәр һансы бир шәхсә доғру јөнәлмиш бу вә ја дикәр мәнфи һәрәкәти ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *һәрбә-зорба кәлмәк, гара-горху кәлмәк, һәдә-горху кәлмәк, кәләк, кәлмәк.*

б) адлыг һалда олан мәнсубијјәт шәкилчили исимлә вә ја мәсдәрлә јанашы кәләрәк, һисс-һәјәчан, һал-вәзијјәт билдирән

мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *јазығы кәлмәк, рәһми кәлмәк, јемәји кәлмәк, һејфи кәлмәк, күлмәји кәлмәк, кефи кәлмәк, јатмағы кәлмәк, севинмәји кәлмәк, хошу кәлмәк.*

2) Јөнлүк һалда олан исимләрлә, бә'зән дә әвәзликләрлә јанашы кәләрәк әшјада һәр һансы бир һал-вәзијјәт ләјишиклијинин әмәлә кәлмәсини вә ја һәр һансы бир нәтичәнин әлдә едилмәсини көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *сазишә кәлмәк, һәрәкәтә кәлмәк, тәлатүмә кәлмәк, өзүнә кәлмәк, дилә кәлмәк, сөзә кәлмәк, дәһшәтә кәлмәк, әтә-чана кәлмәк, ләрзәјә кәлмәк, вәчдә кәлмәк, чана кәлмәк, разылыға кәлмәк, сөзә кәлмәк, дәһшәтә кәлмәк, јола кәлмәк, нәтичәјә кәлмәк, фикрә кәлмәк.*

3) Сифәтлә јанашы кәләрәк:

а) һәр һансы бир објектин инсана бағышладығы бу вә ја дикәр тә'сири көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *чәтин кәлмәк, хош кәлмәк, ағыр кәлмәк, гәриб кәлмәк.*

б) һәр һансы објектә јөнәлмиш иш вә һәрәкәтин нә илә нәтичәләнмәсини көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *галиб кәлмәк, үстүн кәлмәк.*

4) Мүрәккәб зәрфләрлә јанашы кәләрәк, иш вә һәрәкәти, һәм дә онун (иш вә һәрәкәтин) тәрзини көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *кәллә-кәлләјә кәлмәк, үз-үзә кәлмәк.*

Танклар габаглашды. Елә бил ки, ики гоч *кәллә-кәлләјә кәлди* (Ә. В ә л и ј е в); ... Исмајылзадәнин јолуну көзләмәкдән јорулмуш бир нәфәр мүхбир кор-пешиман кери гајытмаға һазырлашанда дәниз бурулгарындан јеничә гајыдан Гүдрәтлә *үз-үзә кәлди* (Һ. М е һ д и).

Кетмәк көмәкчи фе'ли. Бу фе'л тә'сирсиз олуб, һәрәкәтин данышандан башга тәрәфә доғру јөнәлдијини көстәрир.

Кетмәк фе'ли исмин мүхтәлиф һалында олан адларла јанашы кәләрәк, өз мүстәгил лүғәви мә'насыны итириб, ашағыдакы мә'налара малик мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир.

1) Адлыг, јөнлүк вә ја чыхышлыг һалларда олан бир груп исимләрлә јанашы кәләрәк, әшјада һал-вәзијјәт, кејфијјәт дәјишиклијинин јаранмасыны көстәрән мүрәккәб фе'лләр дүзәлдир:

а) адлыг һалда олан мәнсубијјәт шәкилчили исимләрлә *кетмәк* көмәкчи фе'линдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр; м ә с.: *ағлы кетмәк, үрәји кетмәк, зәһләси кетмәк.*

б) јөнлүк һалда олан исимләрлә *кетмәк* көмәкчи фе'линдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр; м ә с.: *фикрә кетмәк, хәјала кетмәк, сүкута кетмәк, күзәштә кетмәк, гијмәтә кетмәк, ијһуја кетмәк, әрә кетмәк.*

в) чыхышлыг һалда олан адла көмәкчи фе'лдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр; м ә с.: *өзүндән кетмәк, әлдән кетмәк.*

2) Гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан бир груп адла јанашы кәләрәк:

а) һәрәкәт фе'ли әмәлә кәтирир; м ә с.: *јол кетмәк.*

б) бу вә ја дикәр објектә јөнәлмиш иш вә ја һәрәкәти көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *гонаг кетмәк, зидд кетмәк.*

Дүшмәк көмәкчи фе'ли. Бу, тә'сирсиз фе'л олуб, мүстәгил мә'нада ишләндији заман һәрәкәтин јухарыдан ашағыја доғру истигамәтини көстәрир; *онлар ағачдан бир-бир дүшдүләр.*

Дүшмәк фе'ли бир груп исимлә јанашы кәлиб, өз мүстәгил лүғәви мә'насыны итирәрәк, ашағыдакы мә'налара малик олан мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир.

1) Адлыг һалда олан исимләрлә биркә ишләниб, һәр һансы бир објектә доғру јөнәлмиш иш вә һәрәкәти көстәрән мүрәккәб фе'лләр; м ә с.: *иши дүшмәк, елчи дүшмәк, әсир дүшмәк.*

2) Јөнлүк һалда олан (исим вә ја сифәтлә) јанашы кәләрәк, субјектин һал-вәзијјәтини, јахуд һәр һансы бир һадисәјә дүчар олмасыны көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *тәшвишә дүшмәк, дәрдә дүшмәк, јорғун-дөшәјә дүшмәк, дара дүшмәк, азара дүшмәк, горхуја дүшмәк, фәлакәтә дүшмәк, фикрә дүшмәк.*

3) Чыхышлыг һалда олан исимләрлә јанашы кәләрәк, әшјада әламәт, кејфијјәт, мөвге вә ја вәзијјәтә көрә дәјишиклик әмәлә кәлдијини ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *һөрмәтдән дүшмәк, әһәмијјәтдән дүшмәк, күчдән дүшмәк, әлдән дүшмәк, көздән дүшмәк.*

4) Сифәт вә ја зәрфләрлә јанашы кәләрәк, әшјада һал-вәзијјәтә көрә дәјишиклик әмәлә кәлмәсини көстәрән мүрәккәб фе'лләр дүзәлдир; м ә с.: *касыб дүшмәк, ајры дүшмәк, ашағы дүшмәк.*

Чәкмәк көмәкчи фе'ли. Бу, тә'сирли фе'л олуб, мүстәгил шәкилдә ишләндији заман тә'сирлик һалда објект тәләб едир; м ә с.: *Фиридун ипи бәрк-бәрк чәкди.*

Чәкмәк фе'ли адлыг һалда ишләнән бир груп адла јанашы кәләрәк, ашағыдакы мә'налара малик олан мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир вә бу заман о өз мүстәгил лүғәви мә'насыны итирир.

1) Гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан исимлә биркә ишләнәрәк:

а) субјектин кечирдији һал-вәзијјәти көстәрән мүрәккәб фе'лләр; м ә с.: *кеф чәкмәк, горху чәкмәк, корлуг чәкмәк, чәза чәкмәк, ләззәт чәкмәк, зәһмәт чәкмәк, дәрд чәкмәк, гәһгәһә чәкмәк, нә'рә чәкмәк, гәм чәкмәк, гуссә чәкмәк, зәрәр чәкмәк, зијан чәкмәк.*

б) мүәјјән бир објектә доғру јөнәлмиш иш вә һәрәкәти көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир. Бу нөв мүрәккәб фе'лләр јөнлүк һалда олан објект тәләб едир; м ә с.: *гәләм чәкмәк, сәдд чәкмәк, дәстә чәкмәк, мисал чәкмәк, баш чәкмәк, орду чәкмәк, әнчам чәкмәк, гол чәкмәк, һүчум чәкмәк, харч чәкмәк.*

в) әшјанын әламәт, кејфијјәт вә ја һал-вәзијјәт кәсб етмә-

сини көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *әтир чәкмәк, ширә чәкмәк, рүтубәт чәкмәк, јел чәкмәк, һис чәкмәк, су чәкмәк; нәм чәкмәк, зәрәр чәкмәк, зијан чәкмәк.*

г) субјектин мүәјјән бир ишдән имтина етдијини көстәрән мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир; м ә с.: *әл чәкмәк.*

2) Јөнлүк һалда олан исимләрлә јанашы кәләрәк, әшјаја бу вә ја дикәр чәһәтдән тә'сир едилмәсини көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир. Бу нөв мүрәккәб фе'лләрин һамысы тә'сирли олур; м ә с.: *дара чәкмәк, дәмә чәкмәк, суја чәкмәк.*

3) Бир сыра садә вә ја дүзәлтмә сөзләрлә биркә ишләниб, инсанын кәдәр вә ја гәзәбини ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *аһ чәкмәк, аһ-зар чәкмәк, дад-аман чәкмәк.*

Салмаг көмәкчи фе'ли. Бу фе'л өз мүстәгил мә'насында ишләндији заман һәрәкәтин истигамәтини көстәрир; м ә с.: Наилә стәканы әлиндән *салды.*

Салмаг фе'ли бир груп адла јанашы кәлиб, ашағыдакы мә'налара малик олан мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир:

1) Тә'сирлик һалда олан исимләрлә биркә ишләнәрәк:

а) һәр һансы бир әшјанын әмәлә кәтирилмәсини көстәрән мүрәккәб фе'лләр дүзәлдир. Әмәлә кәтирилән објектин нәдән ибарәт олмасы мүрәккәб фе'лин тәркибиндәки биринчи сөздән ајдынлашыр; м ә с.: *јува салмаг, јурд салмаг, јол салмаг, мешә салмаг, јорған салмаг.*

б) һәр һансы бир објектә доғру јөнәлдилмиш иш, һал вә һәрәкәти ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир. Бу нөв мүрәккәб фе'лләр јөнлүк һалда олан објект тәләб едир; м ә с.: *мәхшушлуг салмаг, нәзәр салмаг, мәһәббәт салмаг, вәлвәлә салмаг, мејл салмаг, нифаг салмаг, ләкә салмаг, дава салмаг.*

в) бу вә ја дикәр һал-вәзијјәтин јарадылмасыны көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир. Бу нөв мүрәккәб фе'лләрин «б» бәндиндәки фе'лләрдән фәрги ондан ибарәтдир ки, бунларда ифадә олунан иш, һал, һәрәкәт конкрет олараг бу вә ја дикәр објектә доғру јөнәлдилмир; м ә с.: *һарај салмаг, сөһбәт салмаг, әдавәт салмаг, галмагал салмаг, шулуглуг салмаг.*

2) Јөнлүк һалда олан адларла биркә ишләниб, әшјанын бу вә ја дикәр һал-вәзијјәтә салынмасыны вә ја һәр һансы бир һадисәјә дүчар едилмәсини көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир. Бу нөв мүрәккәб фе'лләрин һамысы тә'сирли олур; м ә с.: *дәһшәтә салмаг, сәлигәјә салмаг, баша салмаг, ишә салмаг, әлә салмаг, хатаја салмаг, фикрә салмаг, тәшвишә салмаг, тә'хирә салмаг, зарафата салмаг, дилә-ағыза салмаг.*

3) Чыхышлыг һалда олан исимләрлә јанашы кәләрәк, әшјада әламәт, кејфијјәт, мөвге вә һал-вәзијјәтә көрә дәјишиклик әмәлә кәтирилмәсини көстәрән мүрәккәб фе'лләр дүзәлдир. Бу нөв фе'лләрин һамысы тә'сирли олур; м ә с.: *тагәтдән салмаг, күчдән салмаг, әлдән салмаг, ајагдан салмаг, һөрмәтдән салмаг, әһәмијјәтдән салмаг, көздән салмаг, руһдан салмаг, чандан салмаг.*

Тутмаг көмәкчи фе'ли.Бу тә'сирли фе'лдир. *Тутмаг*—мүстәгил фе'л кими ишләндији заман тә'сирлик һалда олан објект тәләб едир; м ә с.: Молла Нәсрәддин мешәјә одун доғрамаға кедәндә јолда бир довшан *тутур* («Молла Нәсрәддин лətифәләри»).

Тутмаг фе'ли бир груп адла јанашы кәләрәк, өз мүстәгил лүғәви мә'насыны итириб, ашағыдакы мә'налара малик мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир.

1) Тә'сирлик һалда олан исимләрлә биркә ишләнәрәк:

а) мүхтәлиф мәгсәдлә һәр һансы бир објектә доғру јөнәлмиш иш, һал вә һәрәкәти ифадә едән мүрәккәб фе'лләр дүзәлдир; м ә с.: *үз тутмаг, диван тутмаг, әл тутмаг, тој тутмаг.*

б) бу вә ја дикәр ишин ичрасында мүәјјән бир објектә әсасланылдығыны көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *әсас тутмаг, бәһанә тутмаг.*

в) *баш* исми илә јанашы кәләрәк, бу вә ја дикәр мәгсәдин һәјата кечмәсини көстәрән мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир; м ә с.: *баш тутмаг.*

г) *хәбәр* исми илә јанашы кәләрәк, мүәјјән бир мәсәлә вә ја һадисә һаггында мә'лумат әлдә едилдијини көстәрән мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир; м ә с.: *хәбәр тутмаг.*

ғ) мүхтәлиф мә'наја малик олан мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *оруч тутмаг, јас тутмаг, матәм тутмаг.*

2) *Тутмаг* фе'ли мәнсубијјәт шәкилчили мәсдәр вә ја исимлә јанашы кәләрәк, бу вә ја дикәр тә'сир нәтичәсиндә әшјада һал-вәзијјәт дәјишиклијинин јаранмасыны көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *ачығы тутмаг, ғыдығы тутмаг, күлмәји тутмаг, гәзәби тутмаг, ағламағы тутмаг, һирси тутмаг, пахыллығы тутмаг, јухусу тутмаг.*

3) Јөнлүк һалда олан исимләрлә јанашы кәләрәк, әшјаја бу вә ја дикәр чәһәтдән тә'сир едилмәсини көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *дилә тутмаг, сорғу-суала тутмаг, атәшә тутмаг.*

4) Јерлик һалда ишләнән исимләрлә јанашы кәләрәк, тәфәккүр просеси илә әлагәдар олан фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *нәзәрдә тутмаг, фикирдә тутмаг*[44].

5) Сифәтләрлә биркә ишләнәрәк, мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир; м ә с.: *уча тутмаг, үстүн тутмаг.*

Чыхмаг көмәкчи фе'ли. Бу, тә'сирсиз фе'лдир. *Чыхмаг* фе'ли өз мүстәгил лүғәви мә'насында ишләндији заман һәрәкәтин:

а) мүәјјән бир објектә доғру истигамәтини көстәрир. Бу за-

[44] *Фикирдә тутмаг* мүрәккәб фе'линин биринчи сөзү мәнсубијјәт шәкилчиси илә ишләнир.

ман *чыхмаг* фе'ли јөнлүк һалда олан објект тәләб едир; м ә с.: Нәзирә *ағача чыхды.* Ушаг *балкона чыхды.*

б) мүәјјән мәкандан чыхыш нөгтәсини көстәрир. Бу вахт *чыхмаг* фе'ли чыхышлыг һалда олан објект тәләб едир; м ә с.: Онлар *кабинетдән чыхдылар* (С. Р ә һ и м о в); О, сүр'әтлә *китабханадан чыхды* (Һ. М е һ д и); Көч *мешәдән чыхды* (С. С. А х у н д о в).

Чыхмаг фе'ли бир груп адла јанашы кәләрәк, ашағыдакы мә'налара малик олан мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир.

1) Адлыг вә ја јөнлүк һалда олан бир груп адла биркә ишләнәрәк мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир. Бу фе'лләр әшјанын мүәјјән бир әламәт, кејфијјәт вә ја һал-вәзијјәт кәсб етмәси илә нәтичәләнән иш, һал вә һәрәкәти ифадә едир; м ә с.: *шәрик чыхмаг, ја лан чыхмаг, тәмиз чыхмаг, хаин чыхмаг, чәсарәтли чыхмаг, вәфалы чыхмаг, ады чыхмаг, сәдагәтли чыхмаг, е'тибарлы чыхмаг, бош чыхмаг, үстүн чыхмаг, үзә чыхмаг, боша чыхмаг, тәмизә чыхмаг, пуча чыхмаг, гәһәтә чыхмаг, јоха чыхмаг, мејдана чыхмаг.*

2) Јөнлүк һалда олан бир груп исимлә, гисмән дә мәсдәрлә јанашы кәлиб, мүәјјән бир мәгсәдә доғру јөнәлдилмиш иш вә һәрәкәти ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир. Һәмин мәгсәдин нәдән ибарәт олмасы мүрәккәб фе'лин тәркибинә дахил олан биринчи сөзлә мүәјјәнләшир; м ә с.: *ова чыхмаг, тамашаја чыхмаг, сәфәрә чыхмаг, ишә чыхмаг, кәзмәјә чыхмаг.*

3) Чыхышлыг һалда олан бир груп адла јанашы кәлиб, мүхтәлиф мә'наја малик мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *әлдән чыхмаг, јаддан чыхмаг, өзүндән чыхмаг, һөвсәләдән чыхмаг, хәчаләтдән чыхмаг, имтаһандан чыхмаг, дәридән чыхмаг.*

Бурада дөрд мүрәккәб фе'лин (*өзүндән чыхмаг, хәчаләтдән чыхмаг, јаддан чыхмаг* вә *әлдән чыхмаг*) биринчи сөзү, әксәрән, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир.

Вермәк көмәкчи фе'ли. Бу, тә'сирли фе'л олуб, өз мүстәгил мә'насыны сахладығы заман һәмишә тә'сирлик һалда олан објект тәләб едир; м ә с.: Мән китабы *Јасәмәнә вердим.* Шәкли *Кубраја вер.*

Вермәк фе'ли бир груп исимлә јанашы кәләрәк, өз мүстәгил лүғәви мә'насыны итирмәк, ашағыдакы мә'налара малик олан мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир.

1) Гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан бир груп исимлә биркә ишләнәрәк:

а) һәр һансы бир објектә доғру јөнәлмиш иш вә һәрәкәти ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир. Бу нөв мүрәккәб фе'лләр јөнлүк һалда олан објект тәләб едир; м ә с.: *нагг вермәк, тәһвил вермәк, нәш'ә вермәк, әл вермәк, гулаг вермәк, салам вермәк, үрәк вермәк, чаваб вермәк, сөз вермәк, әмр вермәк, ичазә вермәк, тохтаглыг вермәк, сәс вермәк, јол вермәк, хәбәр вермәк, фикир вермәк, әһәмијјәт вермәк.*

б) мүәјјән бир һадисә вә ја һал-вәзијјәтин јаранмасыны көстәрән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *үз вермәк, баш вермәк, чан вермәк.*

2) Јөнлүк һалда олан бир груп исимлә јанашы кәләрәк, објектә бу вә ја дикәр тә'сирин көстәрилмәсини ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *бүрүзә вермәк, јухуја вермәк, әлә вермәк, мәһкәмәјә вермәк.*

Вурмаг көмәкчи фе'ли. Бу, тә'сирли фе'л олуб, мүстәгил шәкилдә ишләндији заман һәмишә тә'сирлик һалда олан објект тәләб едир; м ә с.: Овчу *гушу вурду.*

Вурмаг фе'ли бир груп адла јанашы кәлиб, өз мүстәгил лүғәви мә'насыны итирәрәк, ашағыдакы мә'налара малик мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир.

1) Адлыг һалда олан исимләрлә биркә ишләнәрәк һәр һансы бир објектә јөнәлдилмиш иш вә һәрәкәти ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *көз вурмаг, әл вурмаг, јекун вурмаг, зијан вурмаг, шиллә вурмаг, јара вурмаг, күл вурмаг, нахыш вурмаг, од вурмаг.*

Чамаат азадлыгдан, демократлыгдан *дәм вурду* (М. И б р а һ и м о в).

2) Јөнлүк һалда олан исимләрлә биркә ишләнәрәк, објектә бу вә ја дикәр тә'сирин көстәрилмәсини ифадә едән мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *баша вурмаг, ағла вурмаг, үзә вурмаг.*

О, өмрүнү нечә *баша вурмушду?* (И. Г а с ы м о в вә Һ. С е ј и д б ә ј л и); Молла деди: бир ағлына *вур* көр, бу һеч олан ишдирми? («Молла Нәсрәддин ләтифәләри»); Мәшәдибәј өз гәләбәсини *үзә вурмады* (Һ. М е һ д и).

3) Сәстәглиди сөзлә јанашы кәлиб, сәстәглиди фе'л әмәлә кәтирир; м ә с.: *чәһ-чәһ вурмаг.*

Мүхтәлиф нитг һиссәләри илә көмәкчи фе'лдән ибарәт фразеоложи сөчијјәли мүрәккәб фе'лләрин даһа бир сыра нөвләри вардыр. Бунларын бә'зисиндән үмуми шәкилдә бәһс едәк.

Адла *көтүрмәк* көмәкчи фе'линдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр; м ә с.: *нүмунә көтүрмәк, әл көтүрмәк, мәһсул көтүрмәк, оғуллуға көтүрмәк, мәнфәәт көтүрмәк, һамилијә көтүрмәк.*

Адла *ачмаг* көмәкчи фе'линдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр; м ә с.: *атәш ачмаг, мүбаһисә ачмаг, сөһбәт ачмаг, дил ачмаг, әл-аја ғ ачмаг, сөз ачмаг, гол-ганад ачмаг, баш ачмаг.*

Адла *чалмаг* көмәкчи фе'линдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр; м ә с.: *әл чалмаг, күлүнк чалмаг, зәфәр чалмаг, лајла чалмаг, гәләбә чалмаг, зәрбә чалмаг, ганад чалмаг.*

Адла *кәтирмәк* көмәкчи фе'линдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр; м ә с.: *һәвәсә кәтирмәк, хәбәр кәтирмәк, јола кәтирмәк, таб кәтирмәк, һејрәтә кәтирмәк, һәрәкәтә кәтирмәк, тәнкә кәтирмәк.*

Адла *атмаг* көмәкчи фе'линдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'л-

ләр; м ә с.: *чан атмаг, боj атмаг, меjдана атмаг, сөз атмаг, бөhтан атмаг, әл атмаг, шәр атмаг, әл-гол атмаг.*

Адла *галмаг* көмәкчи фе'линдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'ләр; м ә с.: *разы галмаг, никаран галмаг, hеjран галмаг, jетим галмаг, садиг галмаг, ағлар галмаг, кери галмаг, геjдә галмаг, jухуjа галмаг, керидә галмаг.*

Адла *гоjмаг* көмәкчи фе'линдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'ләр; м ә с.: *шәрт гоjмаг, миннәт гоjмаг, чавабсыз гоjмаг, вахт гоjмаг, гәдәм гоjмаг, үз гоjмаг, гол гоjмаг, виран гоjмаг, лаға гоjмаг, мүзакирәjә гоjмаг, мәсхәрәjә гоjмаг.*

Адла *көрмәк* көмәкчи фе'линдән ибарәт олан мүрәккәб фе'ләр; м ә с.: *hазырлыг көрмәк, тәдбир көрмәк, мәсләһәт көрмәк.*

Адла *сүрмәк* көмәкчи фе'линдән ибарәт олан мүрәккәб фе'ләр; м ә с.: *дөврән сүрмәк, өмүр сүрмәк, jер сүрмәк, һәjат сүрмәк.*

Адла *кечирмәк* көмәкчи фе'линдән ибарәт олан мүрәккәб фе'ләр; м ә с.: *вахт кечирмәк, тә'тил кечирмәк, бөhран кечирмәк, һәjата кечирмәк, көздән кечирмәк.*

Адла *чыхартмаг* көмәкчи фе'линдән ибарәт олан мүрәккәб фе'ләр; м ә с.: *гәрар чыхартмаг, hогга чыхартмаг, ад-сан чыхартмаг, jоха чыхартмаг, hөвсәләдән чыхартмаг.*

Адла мүстәгил мә'налы фе'лдән ибарәт олан мүрәккәб фе'ләр. Дахили објектли фе'ләр адлыг hалда олан исмин бир груп фе'ләрә јанашмасы јолу илә дүзәлир. Бу нөвдән олан мүрәккәб фе'ләрин бир гисминдә фе'л өзүндән әввәл кәлән исмин көкүндән дүзәлмишдир; м ә с.: *шум шумламаг, су суламаг, от отламаг, үтү үтүләмәк, иш ишләмәк* вә с. Бир гисминдә исә исим өзүндән сонра кәлән фе'лин көкүндән әмәлә кәлмишдир; м ә с.: *сөjүш сөjмәк, бичин бичмәк, тикиш тикмәк, әкин әкмәк, јамаг јамамаг.*

Дахили објектли фе'ләрдән бәһс етдикдә бир мәсәләни унутмаг лазым дејил ки, ејни көкдән әмәлә кәлмиш исим вә фе'л чүмләдә јанашы ишләндикдә һәр заман мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирмир. Белә hалларда јанашы кәлән исим вә фе'лин бирликдә бүтөв бир мә'на ифадә едиб-етмәмәсинә диггәт јетирмәк лазымдыр. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк:

1. Сән кет, мән *үтү үтүләjирәм.*
2. Колхозчулар *кум шумлаjырлар.*
3. Анам *тикиш тикир.*
4. Күлназ хала *јамаг јамаjыр.*
5. *Чалғы чалыр,* сонра, шаир синәсиндән сөзләр дејир.
Һәр мәчлисә јарашыгдыр көзәл кәлам, көзәл ше'р
(С. Вургун).
6. Анам бу саат *бишмиш биширир.*
7. Бајырда бәрк *јағыш јағыр.*

Илк бахышда курсивлә јазылан сөзләрин һамысынын дахили објектли фе'ләр сырасына дахил олдуғу дүшүнүлә биләр; чүнки бунларда «дахили објектли фе'ләрдә олдуғу кими ја исим өзүндән сонра кәлән фе'лин көкүндән вә ја фе'л өзүндән габаг кәлән исмин көкүндән әмәлә кәлмишдир. Лакин биз бунларын һамысында мүрәккәб фе'ләрә хас олан хүсусијјәтләрин олуб-олмамасына нәзәр јетирсәк, көрәчәјик ки, бунлар ејни хүсусијјәтә малик дејилдир.

Биринчи чүмләдәки *үтү үтүләjирәм,* икинчи чүмләдәки *шум шумлаjырлар,* үчүнчү чүмләдәки *тикиш тикир* вә дөрдүнчү чүмләдәки *јамаг јамаjыр* тәркибләриндә компонентләр лексик вә грамматик чәһәтдән вәһдәт тәшкил едир.

Бешинчи чүмләдәки *чалғы,* алтынчы чүмләдәки *бишмиш* (хөрәк мә'насында ишләнмишдир) вә једдинчи чүмләдәки *јағыш* исми өзүндән сонра кәлән фе'ллә бирликдә лексик вә грамматик чәһәтдән вәһдәт тәшкил етмир. *Чалғы, бишмиш* исимләри чүмләнин васитәсиз тамамлығы, *јағыш* исми исә чүмләнин мүбтәдасы вәзифәсиндә ишләнмишдир.

Демәли, ејни көкдән әмәлә кәлмиш исим вә фе'л чүмләдә јанашы ишләндикдә һәр заман мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирмир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, адла мүстәгил мә'налы фе'лдән ибарәт мүрәккәб фе'ләр һаггында рус вә түрколожи дилчилик әдәбијјатында мүхтәлиф сәрләвһә вә терминләр алтында бәһс олунмушдур.

А. А. Шахматов бу нөвдән олан мүрәккәб фе'ләри дахили објектли фе'ләр (глаголы с внутренним объектом); м ә с.: думу думать адландырыр вә көстәрир ки, бунлар фразеоложи сәчијјә дашымагла, башлыча олараг, данышыг вә халг поетик дилиндә ишләнир[45].

А. Н. Кононов адла мүстәгил мә'налы фе'лдән ибарәт олан мүрәккәб фе'ләр һаггында «Мүрәккәб фе'ләрин хүсуси типи», мәс.: уаг учамак, dik is dikмак, пуну пуптак, is цее men вә с.)[46]

С. Акбаров исә «хүсуси типли мүрәккәб фе'ләр» сәрләвһәси алтында бәһс едир; м ә с.: *суз сузлади—сөз сөjләди, уj уjлади—фикирләшди* вә с.[47]

Рус дилиндә вә башга түрк дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә *шум шумламаг, үтү үтүләмәк, тикиш тикмәк, бичин бичмәк* типли мүрәккәб фе'ләр ән чох үмумхалг данышыг вә халг поетик дили үчүн сәчијјәвидир.

Фе'ли бағлама илә тәсрифләнән фе'лдән ибарәт олан мү-

[45] А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, М., 1925, вып. I, сәһ. 327.

[46] А. Н. Кононов. Грамматика турецкого литературного языка, М.—Л. 1941, сәһ. 121.

[47] С. Акбаров. Сложные глаголы в узбекском языке, Ташкент, 1949, сәһ. 31 (намизәдлик диссертасијасы).

рəккəб фе'лляр. Фе'ли бағлама илə тəсрифлəнəн фе'лдəн ибарəт олан мүрəккəб фе'ллярин əсас лексик мə'насы фе'ли бағламада ифадə олунур, тəсрифлəнəн фе'л исə фе'ли бағламадакы ишин сон нөгтəjə чатмасыны *(кəлиб чыхмаг, кедиб чатмаг)*, həрəкəтин истигамəтини *(ахыб кəлмəк, гаjыдыб кетмəк* вə с.) вə диқəр грамматик мə'налары ифадə едир.

Тəркибляриндəки тəсрифлəнəн фе'лин көмəкчи вə jа мүстəгил мə'налы олмасыны нəзəрə алараг, фе'ли бағлама илə тəсрифлəнəн фе'лдəн ибарəт мүрəккəб фе'лляри ики нөвə аjырмаг олар:

Фе'ли бағлама илə көмəкчи фе'лдəн ибарəт олан мүрəккəб фе'лляр.

Фе'ли бағлама илə мүстəгил мə'налы фе'лдəн ибарəт олан мүрəккəб фе'лляр.

Фе'ли бағлама илə көмəкчи фе'лдəн ибарəт олан мүрəккəб фе'лляр. Фе'ли бағлама илə көмəкчи фе'лдəн əмəлə кəлəн мүрəккəб фе'ллярин тəркибинə **-ыб//-иб//-уб//-үб//-jыб//-jиб//-jуб//-jүб** вə **-а//-ə, -jа//-jə** шəкилчили фе'ли бағлама, *кəлмəк, кетмəк* вə jа *чыхмаг* көмəкчи фе'линдəн бири дахил олур;

а) Фе'ли бағлама илə *чыхмаг* көмəкчи фе'линдəн əмəлə кəлəн мүрəккəб фе'лляр.

Чыхмаг фе'ли *кəлиб* вə *кедиб* фе'ли бағламалары илə jанашы кəляpək, өз лексик мə'насыны итириб, həрəкəтин сон нөгтəjə чатмасыны көстəрəн мүрəккəб фе'лляр əмəлə кəтирир; *кəлиб чыхмаг.*

1. *Кəлиб* фе'ли бағламасы илə *чыхмаг* көмəкчи фе'линдəн əмəлə кəлəн мүрəккəб фе'лляр данышана доғру истигамəтлəнмиш həрəкəтин сон нөгтəjə чатмасыны көстəрир.

Чыхмаг көмəкчи фе'линин кечмиш вə jа кəлəчəк заманда ишлəнмəсиндəн асылы олараг, həрəкəтин сон нөгтəjə чатмасы битə биляр вə jа кəлəчəjə аид ола биляр. Бу нөвдəн олан мүрəккəб фе'лляр индики заманда ишлəнмир; чүнки jухарыда гejд етдик ки, *кəлиб* вə *кедиб* фе'ли бағламалары илə *чыхмаг* көмəкчи фе'линдəн ибарəт олан мүрəккəб фе'лляр həрəкəтин сон нөгтəjə чатмасыны билдирир; həрəкəтин сон нөгтəjə чатмасы исə сөз сөjлəнəн вахтда давам едə билмəз. Буна көрə дə Фəрhад *кəлиб чыхды.* Фəрhад *кəлиб чыхачаг* вə *кəлиб чыхар* дejə билдиjимиз hалда, Фəрhад *кəлиб чыхыр* дejə билмəрик.[47а]

Бу нөвдəн олан мүрəккəб фе'ллярдə *чыхмаг* көмəкчи фе'ли инкар шəкилдə ишлəнəрək, сон нөгтəjə чатмасы арзу олунан həрəкəтин ичра едилмəдиjини көстəрир:

Ah кечə кечди, нижə бу jазыг Бəhрам *кəлиб чыхмады* (Ч. Ч а б б а р л ы); О, кечə Мүрсəли чох көзлəди, лакин о, *кəлиб чыхмады* (А. Ш а и г).

[47а] Бу фе'л индики заман формасында ишлəндикдə кечмиши билдирир.

Ахшам чатыр, күнəш сөкүлүр; о исə həлə дə *кəлиб чыхмырды* (h. M e h д и).

2. *Кедиб* фе'ли бағламасы *чыхмаг* көмəкчи фе'ли илə jанашы кəлиб иш вə jа həрəкəтин сон нөгтəjə чатмасыны ифадə едəн мүрəккəб фе'л əмəлə кəтирир. Бу заман həмин мүрəккəб фе'л jөнлүк hалда олан објект тəлəб едир: *кедиб чыхмаг.*

Фе'ли бағлама илə мүстəгил мə'налы фе'лдəн ибарəт олан мүрəккəб фе'лляр. Фе'ли бағлама илə мүстəгил мə'налы фе'лдəн əмəлə кəлəн мүрəккəб фе'лляр ифадə етдикляри мə'налара көрə ашағыдакы нөвляpə аjрылыр:

1) həрəкəтин сон нөгтəjə чатдығыны билдирəн мүрəккəб фе'лляр.

Кəлиб вə jа *кедиб* фе'ли бағламалары илə *чатмаг* фе'линдəн ибарəт олан мүрəккəб фе'лляр, əсасəн, həрəкəтин сон нөгтəjə чатдығыны вə jа чатачағыны билдирир.

Кəлиб фе'ли бағламасы илə *чатмаг* фе'линдəн ибарəт олан мүрəккəб фе'л данышана доғру jөнəлмиш həрəкəтин сон нөгтəjə чатдығыны вə jа чатачағыны билдирир; *кəлиб чатмаг.*

Кəлиб чатмаг мүрəккəб фе'линин синоними *кəлиб jетишмəк* мүрəккəб фе'лидир.

Кедиб фе'ли бағламасы илə *чатмаг* фе'линдəн ибарəт олан мүрəккəб фе'лляр исə данышандан башга тəрəфə jөнəлмиш həрəкəтин сон нөгтəjə чатдығыны вə jа чатачағыны билдирир; *кедиб чатмаг.*

2. həрəкəтин истигамəтини көстəрəн мүрəккəб фе'лляр. **-ыб//-иб//-уб//-үб//-jыб//-jиб//-jуб//-jүб** шəкилчили фе'ли бағламалар əксəрəн *кетмəк* вə jа *кəлмəк*, гисмəн дə башга фе'лляpлə jанашы кəляpək, həрəкəтин данышана вə jа данышандан башга тəрəфə jөнəлдиjини ифадə едəн мүрəккəб фе'лляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *учуб кетмəк, учуб кəлмəк, гачыб кетмəк, гачыб кəлмəк, кечиб кетмəк, кечиб кəлмəк, гаjыдыб кетмəк, гаjыдыб кəлмəк, дөнүб кетмəк, дөнүб кəлмəк, чыхыб кетмəк, чыхыб кəлмəк, гоjуб кетмəк, гоjуб кəлмəк, кəлиб кечмəк, өтүб кечмəк.*

Jухарыдакы лексик бирləшмəлəрдəки фе'ли бағламалары тəрз-həрəкəт зəрфлиjи кими көтүрə билмирик, чүнки бунларда фе'ли бағлама jанашдығы фе'ллə həм лексик, həм дə грамматик чəhəтдəн сых əлагəjə кириб, бүтөв бир мə'на ифадə едир.

həрəкəтин данышана вə jа данышандан башга тəрəфə доғру истигамəтини көстəрəн мүрəккəб фе'ллярин бə'зисиндə фе'ли бағлама өз лексик мə'насыны итирир; м ə с.: *гоjуб кетмəк* вə *гоjуб кəлмəк* мүрəккəб фе'лляриндə олдуғу кими. Лакин бу заман бир hалы да унутмаг лазым дejилдир ки, *гоjуб* фе'ли бағламасы *кетмəк* вə jа *кəлмəк* фе'лляри илə jанашы кəлдикдə həр заман мүрəккəб фе'л əмəлə кəтирмир.

Гөjуб фе'ли бағламасы *кəлмəк* вə jа *кетмəк* фе'ли илə jана-

шы кәләрәк, өз лексик мә'насыны итириб, әсас фе'ллә вәһдәт тәшкил етдикдә мүрәккәб фе'л дүзәлдир.

Ашағыдакы мисаллары нәзәрдән кечирәк:

1. Һәлимә хәлвәтчә Һәмидин јанына кәлир, чох вахт да ону ајылтмадан кәтирдији шорбаны онун јанына *гојуб кедирди* (Ә. Мәммәдханлы); 2. Анасы ушағы евдә *гојуб кәлди* (Һ. Мећди); 3. Мәһәммәдһәсән әми бир гәдәр көзләдикдән сонра *гојуб кетди* (Ч. Мәммәдгулузадә).

Биринчи чүмләдәки *гојуб кедирди* вә икинчи чүмләдәки *гојуб кәлди* бирләшмәләри мүрәккәб фе'л дејилдир. Бунлар синтактик бирләшмәләрдир. Бу синтактик бирләшмәләрин биринчи тәрәфи дилин үслуби тәләбинә көрә фе'ли бағлама шәклинә дүшмүшдүр; чүнки һәмчинс хәбәрләрин һамысында ејни заман вә шәхс шәкилчисинин кәлмәси үслубда ағырлыг төрәдир.

Билдијимиз кими, *гојмаг* фе'ли өз мүстәгил мә'насында ишләндији заман тә'сирлик һалда олан објект тәләб едир. Биринчи чүмләдәки *гојуб кедирди* вә икинчи чүмләдәки *гојуб кәлди* синтактик бирләшмәләриндә *гојуб* фе'ли бағламасы мүстәгил мә'налы фе'л олдуғу үчүн биринчи *шорбаны*, икинчи чүмләдә исә *ушағы* објектини тәләб етмишдир.

Үчүнчү чүмләдәки *гојуб кетди* исә синтактик бирләшмә олмајыб, мүрәккәб фе'лдир. Чүнки онун тәркибиндәки *гојуб* фе'ли бағламасы *кетмәк* фе'ли илә бирликдә бүтөв бир мә'на ифадә едир. Мәһз буна көрә дә үчүнчү чүмләдә *гојуб* фе'ли бағламасы тә'сирлик һалда олан објект тәләб етмәмишдир.

3. Һал-вәзијјәтин әламәт вә ја тәрзини ифадә едән мүрәккәб фе'лләр.

Һал-вәзијјәтин әламәт вә ја тәрзини ифадә едән мүрәккәб фе'лләрин биринчи тәрәфи **-ыб//-иб//-уб//-үб//-јыб//-јиб//-јуб//-јүб** шәкилчили фе'ли бағламадан ибарәт олур. Бу нөв мүрәккәб фе'лләрдә фикир даһа образлы вә даһа гүввәтли шәкилдә ифадә олунур; м ә с.: *чалышыб-вурушмаг, чалышыб-чапаламаг, ашыб-дашмаг, гызарыб-бозармаг, јандырыб-јахмаг, гатыб-гарышдырмаг, бәзәниб-дүзәнмәк, саралыб-солмаг, гышгырыб-бағырмаг* вә с.

ФЕ'ЛИН НӨВЛӘРИ

Түрколожи әдәбијјатда нөв категоријасына тә'риф вәрәркән, әсасән, дөрд принсипдән истифадә едилир:

1) Һәрәкәтлә објект арасындакы мүнасибәтә көрә; 2) һәрәкәтлә субјект арасындакы мүнасибәтә көрә; 3) һәрәкәтлә објект вә субјект арасындакы мүнасибәтә көрә; 4) һәрәкәтин субјекти вә објекти арасында олан мүнасибәтә көрә.

Биринчи принсип түрколокијада, о чүмләдән Азәрбајчан дилчилијиндә о гәдәр дә јајылмамышдыр. Бу фикри Азәрбајчан дилчилијиндә илк дәфә М. Хәлифәзадә сөјләмишдир. О, фе'л

нөвләринә белә бир тә'риф верир: «Фе'лдә һадисәни објектә нисбәтлә хүсусиләшмиш һалда көстәрән чәһәтә фе'лин нөвү вә ја садәчә нөв дејилир»[48]. Бу тә'риф анчаг һәрәкәтлә објект арасындакы мүнасибәти әсас көтүрдүјүндән нә Азәрбајчан дилчиләри тәрәфиндән, нә дә дикәр түркологлар тәрәфиндән давам етдирилмишдир.

Сонракы үч бөлкү үмуми түрколокијада, еләчә дә Азәрбајчан дилчилијиндә кениш јајылмышдыр. Фикир мүхтәлифлији, биринчи нөвбәдә, нөвүн тәбиәтиндән, һәрәкәтин субјектинә икили бахышдан ирәли кәлир.

Түркологларын бөјүк бир гисми фе'лин нөвләрини мүәјјәнләшдирәркән субјектин ишин ичрасында иштиракыны әсас көтүрүр, фе'ллә објектин мүнасибәтини нәзәрдән гачырырлар[49].

Нөвләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә һәрәкәтин објект вә субјектә, јахуд һәрәкәтин субјект вә објектә мүнасибәтини әсас көтүрәнләр дә вардыр[50]. Көрүндүјү кими, бу бөлкүдә објект вә субјектин һәрәкәтлә мүнасибәти әсас рол ојнајыр. Лакин бә'зи түркологлар тәрәфиндән бу фикир мүдафиә едилмәмишдир. Бир груп дилчиләр исә нөв категоријасының субјектлә објект арасында олан мүхтәлиф мүнасибәт билдирдијини көстәрир[51] вә ајры-ајры түрк дилләринә аид јазылмыш грамматика китабларында бу бөлкү өз әксини тапмышдыр[52].

Н. А. Баскаков вә М. Һүсејнзадә түрк дилләриндә нөв категоријасындан данышаркән әввәлки фикирләрин һәр үчүнү нә-

---

[48] М. Хәлифәзадә. Азәрбајчан дилиндә фе'ли әсаслар (нам. дисс.), Бакы, 1946, сәһ. 46.

[49] Л. А. Покровская. Грамматика гагаузского языка, М., 1964, сәһ. 169; Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, 1962, сәһ. 550; А. А. Дарбеева. Выступления. Категория залога. «Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР», Уфа, 1958, сәһ. 107; Б. А. Серебренников. О залоге в финно-угорских и тюркских языках. Көстәрилән әсәр, сәһ. 61; М. З. Закиев. Выступления. Категория залога. Көстәрилән, әсәр, сәһ. 102.

[50] Х. Якубова. Залоги в узбекском языке в сопоставлении с залогами русского языка (автореф. канд. дисс.), Ташкент, 1954, сәһ. 9; Б. Чарыяров. Хәзирки заман туркмен дилиндә ишлик дережелери, Ашгабат, 1957, сәһ. 24; А. А. Азер. Категория залога в современном азербайджанском языке, (автореф. канд. дисс.), Баку, 1955, сәһ. 18; Х. Фатыхов. Категория залога в башкирском языке. «Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР», Уфа, 1958, сәһ. 74.

[51] Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1947, сәһ. 179; Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, Л., 1940, сәһ. 141; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, Ташкент, 1956, сәһ. 192, 364; А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948, сәһ. 261; Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка, фонетика и морфология, М., 1961, сәһ. 272; А. Г. Гуламов. Фе'л «Хозирги замон узбек тили курсидан материаллар», Тошкент, 1954, сәһ. 56; К. М. Мусаев. Грамматика караимского языка, М., 1964, сәһ. 245.

[52] Бах: «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, 1951, сәһ. 173; «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы», В. И. Ленин адына АПИ-нин Нәшријјаты, Бакы, 1961, сәһ. 123; Хозирги замон узбек тили, Тошкент, 1957, сәһ. 429—430.

зәрә алмыш вә мөвчуд бөлкүләрин һамысыны әсас көтүрмүшләр. Онлар нөв категоријасына тә'риф верәркән бу вә ја дикәр нөвүн дејил, үмумијјәтлә, бүтүн нөвләрин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмышлар[53].

Һәгигәтән дә мөвчуд дөрд бөлкүнү ајры-ајрылыгда нөв категоријасына тәтбиг етдикдә онлар анчаг бу вә ја дикәр нөвү мүәјјәнләшдирәчәкдир. Белә ки, биринчи бөлкү, олса-олса анчаг мәчһул нөвү, икинчи бөлкү мә'лум, гајыдыш, шәхссиз вә ичбар нөвләри, үчүнчү вә дөрдүнчү бөлкүләр исә мәчһул вә гајыдыш нөвләри мүәјјәнләшдирә биләр. Дејиләнләри үмумиләшдирәрәк фе'л нөвләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә ашағыдакы принсипдән истифадә етмәк олар:

Субјектлә һәрәкәт, һәрәкәтлә субјект вә објект, бир дә субјектлә објект арасында мөвчуд олан мүнасибәт фе'л нөвләрини әмәлә кәтирир. Башга сөзлә десәк, субјект иши објект үзәриндә билаваситә өзү көрдүјү кими (мә'лум), башгасына дачра етдирир (ичбар), һәмчинин субјект иши башга бир субјектлә биркә јеринә јетирир (гаршылыглы), јахуд да субјектин ичра етдији иш вә һәрәкәт објект үзәриндә дејил, субјектин өз үзәриндә көрүлүр (гајыдыш), бә'зән исә иш вә һәрәкәтин ичрасында субјект өз јерини објектә верир (мәчһул), јахуд субјект олмур вә објект ону әвәз едә билмир (шәхссиз).

Фе'лин ајры-ајры нөвләриндә һәрәкәтлә субјект вә објект арасындакы мүнасибәтин мүхтәлиф шәкилдә изаһы истәр-истәмәз нөвләрин тәснифиндә долашыглыға сәбәб олмушдур. М. Кашғаридән башламыш бу күнә гәдәр фе'л нөвләринин тәснифиндә, әсасән, ики принсип көтүрүлмәкдәдир. Бунлардан ән кениш јајыланы вә гәдими һәрәкәтлә субјект вә објект арасында олан мүнасибәтә әсасланан принсипдир. Бу принсипә әсасланан түркологлар, демәк олар ки, бүтүн түрк дилләриндә фе'лин беш нөвү олдуғуну көстәрирләр; мә'лум, мәчһул, гајыдыш, гаршылыг-биркәлик вә ичбар[54]. Азәрбајчан дилинә аид јазылмыш грамматика китабларынын чохунда бу бөлкү әсас

[53] Н. А. Баскаков. Категория залога. «Вопросы составления описательных грамматик, языков народов СССР», Уфа, 1958, сәһ. 104; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, АДУ нәшријјаты, Бакы, 1963, сәһ. 145.

[54] Бах: М. А. Казем-бек. Грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1839, сәһ. 165—167; М. Везиров. Учебник татарско-азербайджанского наречия, Санктпетербург, 1861, сәһ. 20; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сәһ. 192, 364; Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1947, сәһ. 179—180; Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.—Л., 1940, сәһ. 179—180; Л. А. Покровская. Грамматика гагаузского языка, М., 1964, сәһ. 170; Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка, М., 1961, сәһ. 273; «Хозирги замон узбек тили», Тошкент, 1957, сәһ. 430; «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1951, сәһ. 173—178; Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы, В. И. Ленин адына АПИ-нин Нәшријјаты, Бакы, 1961, сәһ. 123—132; «Мүасир Азәрбајчан дили», Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 145—149.

јер тутур. Лакин сон ијирми илдә Азәрбајчан дилчилијиндә фе'л нөвләрини тә'сирли вә тә'сирсизлијә көрә бөлмәјә дә чалышмышлар[55]. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабында фе'лләри нөвләрә ајыраркән онларын тә'сирлик вә тә'сирсизлик билдирмәси әсас көтүрүлдүүндән фе'л нөвләринин сајы, әввәлки китаблардан фәргли олараг, једдијә чатдырылмышдыр: кечәр нөв, кечмәз нөв, гајыдыш нөв, гаршылыглы нөв, ичбар нөв, мәчһул нөв вә шәхссиз нөв[56].

Бу һал ејни илә дикәр түрк дилләриндә дә өзүнү көстәрир. Үмумијјәтлә, түркологларын бир групу белә бир фикирдәдир ки, фе'лин нөвләри онларын гәбул етдикләри морфоложи әламәтә көрә дејил, тә'сирли вә тә'сирсизлик билдирмәсинә әсасән бөлүнмәлидир[57].

Фе'лин бу ики категоријасы тарихән бир-бири илә чох јахын олмушдур. Лакин бу јахынлыг һеч дә онлардан биринин ролуну азалдыб, икинчисинин тәркибиндә әритмәјә, бир категорија кими мәһдудлашдырмаға әсас вермир.

Фе'л нөвләрини тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасына дахил етмәк, бу принсип әсасында бөлмәк елми чәһәтдән гејри-мәгбулдур. Чүнки онлары бир-бириндән фәргләндирән бир сыра мүһүм хүсусијјәтләр вардыр:

1. Тә'сирлилик вә нөв дилдә сабитләшмиш мүстәгил грамматик категоријалардыр. Она көрә дә нөвләри тә'сирлилијә көрә бөлмәк нөв категоријасыны инкар етмәк демәкдир.

2. Бүтүн фе'лләр објектә олан мүнасибәтинә көрә ја тә'сирли, ја да тә'сирсиз олур. Нитг просесиндә һәр бир фе'л субјект вә објектлә мүхтәлиф мүнасибәтә кирир. Бу мүнасибәт нөвләри мејдана чыхарыр.

3. Һәр ики категоријанын өзүнәмәхсус шәкилчиси вардыр. Тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасына мәхсус шәкилчиләр јалныз тә'сирли фе'лләрдән тә'сирсиз вә тә'сирсиз фе'лләрдән тә'сирли фе'л дүзәлтмәкдирсә, нөв категоријасынын шәкилчиләри, бир тәрәфдән, фе'л нөвләрини јарадыр, икинчи тәрәфдән исә тә'сирлилик категоријасына тә'сир едир; м ә с.: *чүрүт, охшат, бошалт, чохалт, дүзәлт, ахыт, һүркүт, бәркит, чыхар, гопар; гачыр, көчүр; өлдүр, бахдыр, јандыр; гондар, дөндәр* вә с.

Бу сөзләрдәки **-т; -ыш//-иш//-уш; -ар//-әр; -ыр//-ир//-ур//-үр; -дыр//-дир//-дур//-дүр; -дар//-дәр; -уз** шәкилчиләри анчаг тә'сирсиз фе'лләрдән тә'сирли фе'л әмәлә кәтирир. Бунларын һамысы фе'лин мә'лум нөвүндәдир. Һәмин шәкилчиләрин фе'л

[55] Бах: И. Әфәндијев. Азәрбајчан дилиндә фе'лләр (нам. дисс.). Бакы, 1944, сәһ. 49; М. Хәлифәзадә. Азәрбајчан дилиндә фе'ли әсаслар (нам. дисс.), Бакы, 1946, сәһ. 59—110; А. Азер. Категория залогов современном азербайджанском языке (автореф. канд. дисс.), Баку, 1955, сәһ. 10—17.

[56] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Бакы, 1960, сәһ. 130—138.

[57] Бах: А. Боровков. Учебник уйгурского языка, 1935, сәһ. 141; Н. А. Баскаков. Залоги в каракалпакском языке, Ташкент, 1951, сәһ.7—8; И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка, вып. III, Фрунзе, 1940, сәһ. 8.

көкләринә артырылмасы әввәлки нөвү дәјишмир. Лакин һәмин сөзләрә нөв категоријасының шәкилчиләри гошулдугда һәм нөв дәјишәчәк, һәм дә тә'сирлилик; м ә с.: *чүрүдүлмәк, охшадылмаг, бошадылмаг, чохалдылмаг, дүзәлдилмәк, ахыдылмаг, һүркүдүлмәк, бәркидилмәк, чыхарылмаг, гопардылмаг, гачырылмаг, көчүрдүлмәк, өлдүрүлмәк, бахдырылмаг, јандырылмаг, гондарылмаг, дөндәрилмәк* вә с.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, түрколокијада олдуғу кими, Азәрбајҹан дилчилијиндә дә тә'сирлилик категоријасының ролуну тамамилә азалдыб, ону фе'л нөвләринә дахил етмәк һалларына да тәсадүф олунур. 1936-чы илдән е'тибарән Азәрбајҹан дилчилијиндә тә'сирлилик категоријасы фе'л нөвләри дахилиндә әридилмиш, тә'сирлилијә мәнсуб олан бүтүн шәкилчиләр ичбар нөвүн шәкилчиси кими верилмишдир. Бу фикир бир нечә ил орта мәктәб дәрсликләриндә дә ејни илә давам етдирилмиш, тә'сирлилик әмәлә кәтирән шәкилчиләрлә ичбар нөвүн шәкилчиси ејниләшдирилдијиндән бә'зи доғру олмајан нәтичәләр чыхарылмышдыр. 1936—1939-чу илләрдә нәшр олунмуш грамматика китабларында **-дыр//-дир//-дур//-дүр-т** вә с. шәкилчиләрин мә'лум, мәчһул, гајыдыш вә гаршылыглы нөвдән ичбар нөв әмәлә кәтирдији гејд едилир[58]. Көстәрилән һәмин мүддәа анчаг вә анчаг тә'сирлиликлә ичбар нөвүн ејниләшдирилмәсиндән, ичбар нөвүн тә'сирлилик билдирмәсинин дүзкүн баша дүшүлмәмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Ичбар нөвлә тә'сирлилик шәкилчиләринин гарышдырылмасына башга түрк дилләриндә дә тәсадүф едилир[59].

Азәрбајҹан дилчилијиндә сон он илдә тә'сирлилик вә нөв категоријасының сәрһәдди мүәјјән гәдәр дәгиглөшдирилмиш, һәр ики категоријанын морфоложи әламәтләри аз-чох мүәјјәнләшдирилмишдир.

4. Тә'сирлилик категоријасының шәкилчиләри һәрәкәтин субјект вә објекти арасындакы мүнасибәти дәјишмир. Буна јалныз нөв шәкилчиләри едә биләр.

5. Нәһајәт, Азәрбајҹан дилинин, еләчә дә дикәр түрк дилләринин тарихи инкишафы көстәрир ки, гәдим дөврләрдә фе'лләрдә тә'сирлилик вә тә'сирсизлик мә'налары ајрылмамышдыр[60].

Түрколокијада, еләчә дә Азәрбајҹан дилчилијиндә фе'л нөвләринин тә'сирли вә тә'сирсиз фе'л көкләриндән әмәлә кәлмәси дә гисмән мүбаһисәлидир. 1958-чи илдә Уфа шәһәриндә «ССРИ халгларынын дилләринин тәсвири грамматикасынын тәртиби мәсәләси»нә һәср олунмуш мүшавирәдә дә бу мәсәләјә тохунулмушдур. Мөвчуд фикир долашыглығы ики сәбәбдән ирәли кәлир:

1. Түрколожи әдәбијјатда шәхссиз фе'лләр чох өтәри шәкилдә мәчһул нөв дахилиндә изаһ едилир. Она көрә дә мәчһул нөвүн һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'л көкләриндән дүзәлдији көстәрилир. Лакин сон илләрдә түркологлар фе'лләрдәки мәчһуллуг вә шәхссизлик мә'наларыны ајырмаға сә'ј көстәрмишләр[61]. Азәрбајҹан дилиндә, еләчә дә дикәр түрк дилләриндә, бир гајда олараг, мәчһул мә'на тә'сирли, шәхссиз мә'на исә тә'сирсиз фе'лләрдән әмәлә кәлир; м ә с.: *кедилди, бахылды* (шәхссиз), *чәкилди, сөкүлдү* (мәчһул).

Көрүндүјү кими, мәчһуллуг вә шәхссизлик мүхтәлиф мә'налы фе'лләрдән әмәлә кәлдијиндән онларын һәр бирини ајрыча нөв кими вермәк даһа мүнасибдир.

2. Ичбар нөвлә тә'сирли фе'лләр гарышдырылдығындан ичбар нөвүн һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'л көкләриндән әмәлә кәлдији гејд едилмәкдәдир.

Дил фактлары көстәрир ки, фе'л нөвләринин әмәлә кәлмәси, әсасән, тә'сирлидән тә'сирсизә, тә'сирсиздән исә тә'сирлијә принсипи әсасында кедир.

Азәрбајҹан дилиндә фе'л нөвләри өзләринә мәхсус инкишаф мәрһәләси кечмишдир. Бу инкишаф дөврләриндә мәчһулдан гајыдыша, гајыдышдан мәчһула, гајыдышдан гаршылыға, гаршылыгдан гајыдыша; мәчһул, гајыдыш вә гаршылыглы нөвдән мә'лум нөвә кечмә һаллары баш вермишдир. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә ишләнән *булашмаг, сармашмаг, бүзүшмәк, бүрүшмәк, битишмәк, дашлашмаг, ачышмаг, јығышмаг, дирәшмәк, бәркишмәк, сорушмаг* вә с. типли сөзләрдә мә'нача дифференсиасијасынын кетмәмәси мәчһул, гајыдыш, гаршылыглы вә мә'лум нөвләр арасында инкишафын битмәдијини көстәрир. Мисаллардан көрүндүјү кими, нөв мә'насы тәкчә шәкилчиләрлә дејил, һәмчинин фе'лин лүғәви мә'насы илә дә ифадә олунур.

---

[58] Бу һагда әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили, Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 140—142.

[59] Бах: Б. А. Серебренников. О залоге в финно-угорских и тюркских языках. «Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР», Уфа, 1958, сәһ. 68; М. Казем-бек. Грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1939, сәһ. 165; Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.—Л., 1940, сәһ. 132—133, 182; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сәһ. 203—204; Н. А. Баскаков. Северные диалекты алтайского (ојротского) языка. Диалект черных татар (тутакижи), грамматический очерк и словарь, М., 1966, сәһ. 44—45; Х. Бајлыев вә Г. Сопыев. Грамматика, Ашгабат, 1937, сәһ. 51; «Хозирги замон узбек тили», Тошкент, 1957, сәһ. 436.

[60] Бах: В. И. Асланов. Некоторые вопросы глагольного управления в памятниках азербайджанского языка в сравнительном освещении (переходные глаголы), (автореф, канд. дисс.), Баку, 1960, сәһ. 7; Хәлифәзадә Мәммәдәли. Көстәрилән диссертасија, сәһ. 59.

[61] Бах: А. Азер. Көстәрилән автореф; сәһ. 16—17; А. Әбдүлрза. Фе'лин нөвләри. «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», I һис., Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 147—148; Хозирги замон узбек тили. Тошкент, 1957, сәһ. 431; С. Ш. Ајлыров. Учебник турецкого языка. Издательство МИВ, 1954, сәһ. 272; Л. А. Покровская. Көстәрилән әсәри, сәһ. 174; Э. В. Севортјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 505—511.

Она көрә дә нөвләри мүәjjәнләшдирәркән шәкли әламәтләрлә jанашы, фе'лин лүғәти-грамматик мә'на гурулушу вә синтактик вәзифәси дә нәзәрә алынмалыдыр.

Фе'л нөвләрини әмәлә кәтирән шәкилчиләр сөздүзәлдичи, jахуд сөздәjишдиричидир? Түркологларын әксәриjjәти нөв шәкилчиләринин сөздәjишдиричи сәчиjjәjә малик олдуғуну көстәрир[62]. Нөв шәкилчиләринин гәдим дөврләрдә сөздүзәлдичи, инди исә сөздәjишдиричи олдуғуну иддиа едәнләр дә вардыр[63]. Лакин бир груп дилчи-алимин әсәрләриндә исә һәмин фикрин әксини көрмәк олур[64].

Азәрбаjчан дилчилиjиндә, бир гаjда олараг, нөв шәкилчиләри сөздәjишдиричи шәкилчиләр кими изаһ едилир. Лакин бә'зән аjры-аjры нөв мә'наларынын ифадәсиндән данышаркән jазылыр: «Бу мә'наларын (нөвләрин—*В. Ә.*) ифадәси үчүн хүсуси сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән истифадә олунур»[65]. «Азәрбаjчан дилинин грамматикасы» (I һиссә) китабында исә нөв шәкилчиләринин jени лүғәви мә'налы сөз әмәлә кәтирмәдиjи, бунларын анчаг нөв категоријасына мәхсус мә'налары ифадә етдиjи көстәрилир[66].

Фикир мүхтәлифлиjи, долашыглыг, һәр шеjдән әввәл, исимдән фе'л әмәлә кәтирән бә'зи шәкилчиләрлә нөв шәкилчиләрини, лексикләшән фе'лләрлә нөвләри ejниләшдирмәкдән, аjры-аjры нөвләрин бир-биринә кечә билмәсини гарышдырмагдан ирәли кәлир. Мә'лумдур ки, сөздүзәлдичи шәкилчиләр, о чүмләдән исимдән фе'л әмәлә кәтирән шәкилчиләр тамамилә jени лексик мә'наjа малик сөз дүзәлдир. Нөв шәкилчиләри исә jени лексик мә'на jарада билмир. Она көрә дә нөв шәкилчиләри гошулдуглары фе'лләрин анчаг формасыны дәjишир вә чүмләдә субjект, објект вә һәрәкәт арасында мүхтәлиф мүнасибәтләри үзә чыхарыр. Бүтүн бунлар нөв шәкилчиләриниң сөздүзәлдичи шәкилчиләр групуна дахил етмәjә имкан вермир. Дилимизин истәр гәдим дөврләринә аид материаллар, истәрсә дә мүасир дил фактлары көстәрир ки, нөв шәкилчиләри һәмишә сөздәjишдиричи вәзифәсиндә чыхыш етмишдир. Нөв шәкилчиләринин тарихән сөздүзәлдичи хүсусиjjәтә малик олдуғуну иддиа едән-

[62] Бах: М. Һүсеjнзадә. Мүасир Азәрбаjчан дили, Бакы, 1963, сәһ. 139; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сәһ. 190, 360; В. И. Алатырев. Выступления. «Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР», Уфа, 1958, сәһ. 82.

[63] Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962, сәһ. 550.

[64] Бах: Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, сәһ. 179; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, часть первая, М., 1952, сәһ. 306; Б. Чарыяров. Хәзирки заман түркмен дилиндә ишлик дережеләри, Ашгабат, 1957, сәһ. 22—24; Л. А. Покровская. Көстәрилән әсәри, сәһ. 170; Б. А. Серебренников. О залоге в финно-угорских и тюркских языках. «Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР», Уфа, 1948, сәһ. 71—72.

[65] «Азәрбаjчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Бакы, 1951, сәһ. 168.

[66] Jени орада, 1960, сәһ. 109.

ләр мүасир дөврдә артыг лексикләшән аjры-аjры нөв фе'лләрин лексикләшмәjән һәмин нөв фе'лләрлә формача охшар олмаларына әсасланырлар. Онлар лексикләшән бә'зи фе'лләрин артыг мә'лум нөвә кечдиjини нәзәрдән гачырыр, jа да әһәмиjjәт вермирләр. Һәгигәтән дә, лексикләшән фе'лләрдә нөв шәкилчиси нөв мә'насы билдирмәдиjи үчүн сырф сөздүзәлдичи шәкилчи хүсусиjjәтинә малик олур.

Н. А. Баскаков нөв шәкилчиләрини ики група бөлүр: тәмиз нөв мә'насы олан шәкилчиләр; нөв мә'насыны сахлаjан вә лексикләшмәjә мejл көстәрән шәкилчиләр. О бу шәкилчиләрлә jанашы, тамамилә лексикләшән вә нөв мә'насыны итирән шәкилчиләрин дә олдуғуну гejд едир[67].

Әкәр нөв шәкилчиләри өз һәгиги вәзифәсиндә ишләнәрсә, шүбһәсиз, сөздәjишдиричи шәкилчиләр групуна дахил олачагдыр. Һәмин формаларла дүзәлән фе'лләр мәчһул, гаjдыш, гаршылыг вә ичбар нөв мә'насы билдирмәдикдә исә сөздүзәлдичи шәкилчи вәзифәсини jеринә jетирәчәкдир. Чүнки тамамилә jени мә'налы фе'л әмәлә кәлир. Бу типли фе'лләрин бир гисми түрколожи әдәбиjjатда «медиальный глагол» ады илә верилир[68].

Дикәр түрк дилләриндә олдуғу кими, Азәрбаjчан дилиндә дә мә'лум нөв мүстәсна олмагла, дикәр нөвләр анчаг морфоложи jолла дүзәлир. Мәчһул, шәхссиз вә гаjдыш нөвләри дүзәлтмәк үчүн ejни шәкилчиләрдән истифадә едилир, башга сөзлә десәк, һәр үч нөвүн шәкилчиләри мүштәрәкдир. Онларын фе'лин һансы нөвүнү дүзәлтмәси, әсасән, чүмлә дахилиндә реаллашыр. Бу чәһәт мәчһул вә гаjдыш нөвләрдә өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир. Мәчһул вә шәхссиз нөвләри исә чүмләдән кәнарда белә мүәjjәнләшдирмәк мүмкүндүр. **-ыл//-ил//-ул//-үл** вә **-ын//-ин//-ун//-үн** шәкилчиләри илә дүзәлән фе'лләрин һансы нөвә мәнсуб олдуғуну билмәк үчүн биринчи нөвбәдә фе'лин көкүнә диггәт jетирмәк лазымдыр. Әкәр фе'л тә'сирлидирсә, о заман мәчһул нөв, тә'сирсиз олдугда исә шәхссиз нөв дүзәлир. Гаршылыглы-биркәлик вә ичбар нөвләрин исә һәр биринин өзүнәмәхсус шәкилчиси вардыр.

Мүасир Азәрбаjчан дилиндә морфоложи әламәтинә, лексик (семантик) мә'насына, чүмләдәки синтактик вәзифә вә ролуна көрә фе'лләр алты нөвә аjрылыр:

1. Мә'лум нөв.
2. Мәчһул нөв.
3. Шәхссиз нөв.
4. Гаjдыш нөв.
5. Гаршылыглы-биркәлик нөв.
6. Ичбар нөв.

[67] Н. А. Баскаков. Выступления. «Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР», Уфа, 1958, сәһ. 104.

[68] Э. В. Севортян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 480—496.

Мә'лум нөв

Мә'лум нөв фе'лләр дикәр нөвләрин јаранмасы үчүн башланғыч, чыхыш нөгтәсидир.

Түрколожи әдәбиҹјатда, о чүмләдән Азәрбајҹан дилчилијиндә мүхтәлиф истилаһларла верилән («основной залог», «прямой залог», неоформленный залог»[69], «действителъный залог»[70], актив нөв[71], нормал тә'сирсиз вә тә'сирли фе'лләр[72], кечәр нөв, кечмәз нөв[73] вә с.) мә'лум нөв фе'лләр, нечә адланмасындан асылы олмајараг, һеч бир хүсуси шәкилчи гәбул етмәдән анчаг лексик јолла мүәјјәнләшир, һәрәкәтлә субјект вә објект арасындакы мүнасибәти әкс етдирир. Мә'лум нөв фе'лләрин билдирдиҹи иш-һәрәкәт грамматик мүбтәдаја (субјектә—иши ичра едәнә) аид олур, онун вәзиҹјәтини көстәрир. Онларын лексик мә'налары һеч бир васитәнин көмәји олмадан субјект вә објектин һәрәкәтлә мүнасибәтини тә'мин едир. Бу фе'лләрин иш көрәни мә'лумдур. О, адәтән, чүмләнин мүбтәдасы олур. Иш көрән чүмләдә ишләнмәдикдә белә, јенә дә иш-һәрәкәтин ичрасында фәал иштирак едир, иш-һәрәкәт билаваситә онун өзү тәрәфиндән јеринә јетирилир. Она көрә дә мә'лум нөв фе'лләрин субјекти истәнилән вахт үзә чыхарыла билир.

Аслан кечә-күндүз *сә'ј едир, чалышырды* (Ч. Ч а б б а р л ы);

Фариз гәһәрләнмиш кими *сусду* (Ј. Ә з и м з а д ә); Бу бахышлар алтында һәјатда илк дәфә оларағ өзүнүн көзәл бир гыз олдуғуну *хатырлады* (Ч. Ч а б б а р л ы); Узаг сәфәрдән тәзәчә *гајытмышдым* (Ј. Ә з и м з а д ә).

Мә'лум нөвдәки фе'лләр васитәсиз објектә олан мүнасибәтә көрә ики група ајрылыр:

1. Т ә'с и р л и ф е'л л ә р—*бојамаг, таламаг, алмаг, бичмәк, боғмаг, бүзмәк, вурмаг, гапмаг, јыртмаг, өлчмәк, санчмаг, силмәк, сүртмәк, чыртмаг, бөлмәк, будамаг, данламаг, сахламаг, гурдаламаг, јырғаламаг, әсиркәмәк, итәләмәк; балталамаг, ағачламаг, гајчыламаг, дузламаг, најламаг, әфсунламаг, парчаламаг, чызыгламаг, дүмсүкләмәк, дишләмәк, димдикләмәк, пиҹләмәк; тәркитмәк, бәркитмәк, ләнкитмәк, туршутмаг; гәбул етмәк, јәғин етмәк, әлавә етмәк, әмин етмәк, баша дүшмәк, әлә салмаг, әлә кәтирмәк, дилә тутмаг, мәсләһәт көрмәк* вә с.

2. Т ә'с и р с и з ф е'л л ә р—*ахмаг, батмаг, битмәк, итмәк, бишмәк, дурмаг, дөзмәк, дашмаг, дүшмәк, артмаг, галмаг, чүрүмәк, горхмаг, пөртмәк, ахсамаг, ачымаг, бөҹүмәк, гурумаг, гајнамаг, әримәк, чапаламаг, сәндәләмәк, асғырмаг, һычғырмаг, өскүрмәк, чымхырмаг, чығырмаг, гышгырмаг, выҹылдамаг, динкилдәмәк, марчылдамаг, мовулдамаг, уфулдамаг, хышылдамаг; бәрәлмәк, дирчәлмәк* вә с.

[69] Ф. Г. И с х а к о в, А. А. П а л ь м б а х. Көстәрилән әсәр, сәһ. 272.

[70] М. В е з и р о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 20; А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сәһ. 192.

[71] И. Ә ф ә н д и ҹ е в. Азәрбајҹан дилиндә фе'лләр (нам. дисс.), Бакы, 1944, сәһ. 49.

[72] Х ә л и ф ә з а д ә М ә м м ә д ә л и. Азәрбајҹан дилиндә фе'ли әсаслар (нам. дисс.), Бакы, 1946, сәһ. 69, 121.

[73] Азәрбајҹан дилинин грамматикасы, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшриҹаты, 1960, сәһ. 135—139.

Бу нөвдәки тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрин дүзәлтдикләри чүмләләр гурулушча фәргли слур. Белә ки, әкәр хәбәр тә'сирли фе'лдирсә, чүмләдә һәм васитәли, һәм дә васитәсиз тамамлыг, тә'сирсиз фе'ли чүмләләрдә исә јалныз васитәли тамамлыг ишләнир. Демәли, биринчи групдан оланлар чүмлә үзвләринин сајына көрә икинчиләрдән сечилир. Башга сөзлә десәк, тә'сирли фе'ли чүмләдә ән азы үч, тә'сирсиз фе'ли чүмләдә исә ән азы ики үзв ишләнир.

Алын тәримизи ичди «бөҹүкләр»,
Күмүш гәдәһләрдә бир шәрбәт кими (С. В у р ғ у н).

Бөҹүк рус торпағы, рус тәбиәти
Силаһа гуршаныб ајаға галхды (С. В у р ғ у н).

Һәр ики групдан олан чүмләләрин кенишләндирилмиш формасында исә чүмлә үзвләринин сајы үчдән артыг олур.

Мән ана көрүрәм јухуда тез-тез,
Көркәми пәришан, көзләри нәмли.
Мән ана көрүрәм јухуда тез-тез.
Чөһрәси гајғылы, көнлү ситәмли (Ә. К ү р ч а ј л ы).

Санки бир *метеор* јох, бир *мәһәк дашы*
Әрзин үзәринә кәлир көҹләрдән (Ә. К ү р ч а ј л ы).

Һәмин нүмунәләри схемлә вердикдә белә бир форма алыначагдыр.

I һал мүбтәда	хәбәр—тә'сирли васитәсиз тамамлыг		хәбәр—тә'сирсиз мүбтәда	
II һалда	хәбәр—тә'сирли		хәбәр—тә'сирсиз	
мүбтәда	васитәсиз тамамлыг	васитәли тамамлыг	мүбтәда	васитәли тамамлыг	васитәли тамамлыг

Лексик мә'надан ирәли кәләрәк, мә'лум тә'сирли фе'ли чүмләләрдә објект (васитәсиз) һәмишә меҹданда олур. Субјектин иштиракы о гәдәр дә вачиб дејилдир. Она көрә ки, субјект чүмләдә ишләнмәсә дә, асанлыгла үзә чыхыр. Тә'сирсиз фе'ли чүмләләрдә исә субјект, әсасән, грамматик мүбтәда шәклиндә чыхыш едир.

Демәли, мә'лум нөв фе'лләрин һамысында иш-һәрәкәтлә субјект вә објект арасында олан мүнасибәт, әлагә ејни дејилдир. Белә ки, мә'лум тә'сирли фе'лләр чүмлә дахилиндә икитәрәфли мүнасибәтдә ола билир: бир тәрәфдән, фе'ллә субјект (грамматик мүбтәда), дикәр тәрәфдән исә, фе'ллә објект (васитәсиз

тамамлыг) арасында. Мә'лум тә'сирсиз фе'лләрдә исә јалныз биртәрәфли мүнасибәт мејдана чыхыр. Она көрә ки, һәмин фе'лләрдәки иш-һәрәкәтин тә'сири објектә кечмәдијиндән фе'л анчаг субјектлә мүнасибәтдә олур.

1. Мә'лум тә'сирли фе'лләрдә мүнасибәт:

Гатар сүр'әтини артырды (Ј. Әзимзадә).

артырды ——— *гатар* (грамматик субјект).
артырды ——— *сүр'әтини* (грамматик објект).

2. Мә'лум тә'сирсиз фе'лләрдә мүнасибәт:

Сәфигулу бәј јаралы ајы кими нәрилдәди (М. Ибраһимов).

нәрилдәди ——— *Сәфигулу бәј*

Мә'лум тә'сирсиз фе'лләрин бир групу васитәли објект белә тәләб етмир. Бунларын әксәријјәти һәрәкәт фе'лләриндән *(јүк дашымаг, ахсамаг, јеримәк, сүзмәк—ојнамаг* мә'насында), *шыллаг атмаг, шыллаг вурмаг, һәрәкәт етмәк, арадан чыхмаг, атылыб-дүшмәк, сәндәләмәк; вејилләнмәк, јавашымаг*[74], *авара-авара кәзмәк, сәфил доланмаг, ағылсызлыг етмәк, сәрхош доланмаг, сәфил кәзмәк,* нитг фе'лләриндән (*дејинмәк, гымылданмаг, донгулданмаг, сөјләнмәк, мырылданмаг, мыртданмаг, чәрәнләмәк, чәнә дөјмәк, нәм-нүм етмәк, нала-мыха вурмаг, налә етмәк, аһ чәкмәк, бошбоғазлыг етмәк, лағлағалыг етмәк, өзүнү өјмәк, өзүнү данламаг, копа басмаг, басыб-бағламаг, һарај гопармаг, сәс салмаг*[75]), тәфәккүр фе'лләриндән *(тәһсил алмаг, фикрә кетмәк, хәјал етмәк, көтүр-гој етмәк, фикир етмәк, атыб-тутмаг—фикирләшмәк* мә'насында); көрмә просеси илә бағлы олан фе'лләрдән *(көзә дәјмәк, көз гырпмаг)*[76], һал-вәзијјәт фе'лләриндән *(насазламаг, үрәји бошалмаг, бозармаг, гүссәләнмәк, дәрд чәкмәк, вајылдамаг, уфулдамаг)*[77] вә с. ибарәтдир.

Мә'лум нөв башланғыч нөв олдуғундан Азәрбајчан дилиндә ишләнән фе'лләрин бүтүн лүғәви мә'на групларыны әһатә едир. Лакин һәмин лүғәви мә'на груплары мә'лум нөв дахилиндә ики групда бирләшир. Садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб фе'лләрин бир гисми өз лүғәви мә'насындан ирәли кәләрәк мә'лум тә'сирли фе'лләрә, дикәр групу исә мә'лум тә'сирсиз фе'лләрә дахил олур. Башга сөзлә десәк, мә'лум тә'сирсиз фе'лләрин әксәријјәтини һәрәкәт фе'лләри, нитг фе'лләри, һал-вәзијјәт фе'лләри, көрмә просеси илә бағлы олан фе'лләр вә башгалары; мә'лум тә'сирли фе'лләри исә, әсасән, тәфәккүр фе'лләри, ешитмә просеси илә бағлы олан фе'лләр, иш фе'лләри вә с. тәшкил едир.

Субјектин објект үзәриндә тә'сиринин һәгиги мә'нада дејил, мәчази мә'нада олмасы данышыг просеси вә инсан фикринин

[74] Азәрбајчан дилинин грамматикасы, I һиссә, Бакы, 1960, сәһ. 95
[75] Јенә орада, сәһ. 100.
[76] Јенә орада, сәһ. 101.
[77] Јенә орада, сәһ. 105.

үзә чыхарылмасы илә әлагәдар олан фе'лләрдә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр; м ә с.: *демәк, сорушмаг, һал-әһвал тутмаг, тәбрик етмәк, тә'рифләмәк, саламламаг, өјрәнмәк* вә с. Бу груп фе'лләрдә субјектин објектә бағлы олмасы вә субјектин објект һаггындакы тәсәввүрү үзә чыхыр.

О нә исә әфсанәви бир сәнәткары хатырладырды (Ә. Һачызадә).

Мә'лум тә'сирли фе'лләр һиссетмә, көрмә вә ешитмә илә әлагәдар олдугда јенә дә васитәсиз објект мүәјјән тә'сирлик һалда ишләнир. Лакин әввәлкиләрдән фәргли олараг, бурада субјект објектә һеч бир тә'сир едә билмир; садәчә олараг објект һаггындакы фикир субјектин тәсәввүрүндә чанландырылыр.

Еј сәадәт, сәадәт,
Әлимиздә оларкән
Көрә билмирик сәни
Елә ки, ганад ачыб
Биздән узаглашырсан,
Изләјирик көлкәни (Б. Ваһабзадә);

Заман дајанмадан даим ахса да,
Дәрк едә билмирик биз һәр ан буну (Б. Ваһабзадә).

Мә'лум тә'сирли фе'лләрин објектләри инсанын бәдән үзвләринә аид олдугда исә субјектин објект үзәриндә тә'сири һәгиги мә'нада баша дүшүлмәлидир. Һәмин објект һәм субјектин өзүнә, һәм дә дикәр субјектә аид ола биләр. Һәр ики һалда објект мүәјјән тә'сирлик һалда ишләнир.

Башыны јуду. *Сачыны* дарадым. *Оғлунун үзүнү* јуду вә с.

Көрүндүјү кими, бир груп мә'лум тә'сирли фе'лләрин ифадә етдикләри васитәсиз објект ја тәктәрәфли исми сөз бирләшмәси, ја да III нөв исми сөз бирләшмәси шәклиндә ишләнир. Она көрә ки, һәмин објектләр анчаг аид олдуглары шәхс вә субјектлә бирләшмәдә дәгиглашир.

Мә'лум тә'сирли фе'лләрин бөјүк бир групу гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда ишләнән објект тәләб едир. Бу, објектин конкрет вә мүәјјән олмамасындан ирәли кәлир. Һәмин објектләрин бә'зиләри иш-һәрәкәтин нәтичәси кими мејдана чыхыр.

Гују газдым; *ев* тикдим; *палтар* јуду; *ев* тәмизләди; *арх* чәкдиләр вә с.

Мә'лум тә'сирли фе'лләрлә онларын идарә етдикләри васитәсиз објектләр ејни көкдән олдугда, јахуд хәбәр тәкрар фе'лләрлә дүзәлдикдә јенә дә објект гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда ишләнәчәкдир.

Су суладым; *ичлас* апарыр апарсын да; *гуш* гушладым; *от* отлады; *китаб* охујурсан, оху вә с.

Мә'лум нөв тә'сирли фе'лләрин објектләри әшјанын бир һис-

сәсинә аид олдугда о, тә'сирлик һалда дејил, чыхышлыг һалда ишләнәчәкдир. Һәмин објект чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул етсә дә, ону асанлыгла тә'сирлик һалда ишләнән *бир һиссәсини, бир нечәсини, бир парчасыны, бир тәрәфини* сөзләри илә әвәз етмәк олур.

Әли *чөрәкдән* једи.

Әли *чөрәјин бир һиссәсини, бир парчасыны бир тәрәфини, бир нечәсини једи.*

Мә'лум тә'сирли фе'лләр тәкчә васитәсиз објект дејил, һәмчинин васитәли објект дә тәләб едир. Васитәли објект мә'лум тә'сирли фе'лин тәләби илә исмин јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һалларында ишләнир .

Кәрәк киши олан кәс өз сиррини *һамыдан* кизли сахласын... һәр еһтимала гаршы кедиб *әманәт кассасындан* пул-пәләнин икинчи јарысыны да кәтириб бир гисмини иш *столумун архасында* дајанан *шкафа* гојдум, бир гисмини дә *китабларын арабәрәсиндә* кизләтдим (С. Рәһимов).

Мә'лум нөвдәки тә'сирсиз фе'лләр исә анчаг васитәли објектлә әлагәдә олдуғундан табе сөзү исмин јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һалларында идарә едир.

Дилбәр атасы илә, бачысы илә вә дилсиз-агызсыз анасы илә видалашыб *әр евинә* кетди (Ч. Чаббарлы); Горхурам ки, *мәһәллә*дә ган салар (Һ. Сејидбәјли); Ше'рин сон мисралары сылдырым, *јалчын зирвәләрдән, гранит гајалар үзәринә* ашан шәлалә дағлары кими *алгыш курултулары ичиндә* итиббатды (М. Рзагулузадә).

Мә'лум тә'сирсиз фе'лләр чүмлә дахилиндә ејни заманда бир нечә васитәли објектлә дә әлагәдә олур. Һәмин објектләрдән биринчиси чыхышлыг һалда, икинчиси исә јөнлүк һалда ишләнир.

Бајырдан мәтбәхә сојуг пајыз һавасы долур, *мәтбәхдән бајыра* исә бухар чыхыр (Ј. Әзимзадә).

Мә'лум нөвдәки фе'лләр гурулушча мүхтәлифдир. Онлары үч групда бирләшдирмәк олар:

1. Садә мә'лум фе'лләр: *јазмаг, билмәк, охумаг, атмаг, асмаг, чалмаг* вә с.

2. Дүзәлтмә мә'лум фе'лләр: бунларын өзләри дә бир нечә група ајрылыр:

а) **-ла//-лә//-лаш; -лан//-лән; -ылда//-илдә//-улда//-үлдә; -ал//-әл//-л; -ы//-и//-у//-ү; -ар//-әр//-вар; -а//-ә; -ыг//-ик, -ух; -са//-сә//-сы; -имсә//-үмсә; -ырға; -на//-нә; -ан//-ән; -гыр//-гур//-хыр//-јур** вә башга сөздүзәлдичи шәкилчиләрин адлара, зәрфләрә вә сәстәглиди сөзләрә гошулмасы илә әмәлә кәлән дүзәлтмә мә'лум фе'лләр[78]; мә с.: *овламаг, күлләләмәк, балталамаг, икиләмәк, тәзәләмәк, габагламаг; колхозлашмаг, бәситләшмәк, узаглашмаг, ағылланмаг, ловғаланмаг, кенишләнмәк, гаггылдамаг, шаггылдамаг, чинкилдәмәк, куппулдамаг, бошалмаг, көкәлмәк, азалмаг; ачымаг, бәркимәк; јашармаг, көјәрмәк; ганамаг, әләмәк; јолухмаг, дарыхмаг, кечикмәк; сусамаг, гәрибсәмәк; мәнимсәмәк, күлүмсәмәк; јадырғамаг, кишнәмәк, чырнамаг; даданмаг; фынхырмаг, бөјүрмәк, һычгырмаг* вә с.

б) гајыдыш, гаршылыглы, мәчһул нөв мә'наларыны итирән фе'лләр; мә с.: *бәрәлмәк, дирчәлмәк, әјләшмәк, әлләшмәк, дырмашмаг, илишмәк, гамашмаг, совушмаг, кәрнәшмәк, күтләшмәк, ијрәнмәк* вә с.

3) Мүрәккәб мә'лум фе'лләр. Бу груп фе'лләр адларла көмәкчи фе'лләрин вә фе'ли бағламаларла әсас фе'лин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир; мә с.: *кәлиб дурмаг, кедиб отурмаг, гајыдыб кәлмәк, јазыб вермәк, тәнгид етмәк, бәһанә етмәк; һејран олмаг, дәли олмаг; әл чәкмәк, көз вурмаг, бел бағламаг, әл тутмаг, јол кетмәк, гәбул етмәк, вәкил тутмаг, баша дүшмәк, әлә салмаг* вә с.

Мәчһул нөв

Мәчһул фе'лләр һәрәкәтлә објект вә субјект арасындакы мүнасибәти көстәрир. Мә'лум нөв фе'лләрдән фәргли олараг, бу нөвдәки фе'лләрдә ишин ичрачысы өз јерини чүмлә дахилиндә тамамлыгла дәјишир. Башга сөзлә десәк, чүмләдә иш-һәрәкәтин һәгиги ичрачысы грамматик објект (тамамлыг), һәгиги објекти исә грамматик субјект (мүбтәда) кими ишләнир. Демәли, мәчһул нөв фе'лләрлә ифадә олунан чүмләләрдә ики субјектли вә ики објектли гурулуш мејдана чыхыр; јә'ни субјектләрдән бири мәнтиги, икинчиси грамматик; објектләрин исә бири мәнтиги, икинчиси грамматик олур. Мә'лум нөв фе'лләрдә мәнтиги субјект вә објект бир-бирини тамамладыгы һалда, мәчһул нөв фе'лләрдә бунун тамамилә әкси мүшаһидә олунур; мә с.:

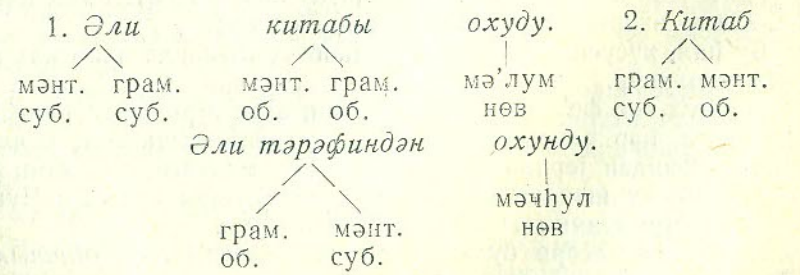

Схемдән дә көрүндүјү кими, мә'лум нөвдә фе'л чүмләнин хәбәри, мәнтиги субјект мүбтәдасы, мәнтиги објект исә тамам-

[78] Бу барәдә этрафлы мә'лумат үчүн бах: «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Бакы, 1960, сәһ. 106—109 вә бу әсәрин «Дүзәлтмә фе'лләр» бөлмәси.

лығы олур; мәчһул нөвдә исә мәнтиги субјект тамамлыг, мәнтиги објект исә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнир.

Мәчһул фе'лләрдә иш-һәрәкәтин ичрасында субјектин иштиракы гејри-фәал олдуғундан о, заһирә чыха билмир. Она көрә дә објект онун јерини тутур вә субјекти әвәз едир. Мәнтиги субјект бир гајда оларағ чүмләдә ишләнмир, ишләндикдә исә тамамлыг олур.

Мәктуб јазылды.
Мәктуб Әли тәрәфиндән јазылды.

Мәнтиги субјект (ишин ичрачысы) чүмләдә ишләндикдә хүсуси конструксија (гурулуш) әмәлә кәтирир: әсасән *тәрәфиндән,* аз һалларда исә *илә* гошмасыны гәбул едир вә чүмләнин васитәли тамамлығы олур.

Мәчһул нөв фе'ли чүмләләрдә мәнтиги субјект һәмишә васитәли објект шәклиндә ишләнмир. Мәнтиги субјектин бурахылмасы чүмләдә ифадә олунан фикирлә сых бағлыдыр. Әкәр мәчһул нөв фе'лдә мәгсәд—анчаг ишин нәтичәсини хәбәр вермәкдирсә вә иш көрән арха плана кечирсә, мәнтиги субјектә еһтијач јохдур.

Бүтүн пәнчәрәләр *өртүлдү,* пәрдәләр *салынды* (М. С. О р д у б а д и).

Чиләнди нарын-нарын,
Күр сачлара *сәпилди,*
Јанаглара *сәпилди,*
Палтарлара *сәпилди* (Н. К ә н ч ә л и).

Иши ичра едән мәтн дахилиндә вә әввәлки, ја да сонракы чүмләдә ајдынлашырса, јенә дә мәнтиги субјект чүмләдә бурахылыр.

Гызлардан икиси јазды,
алнында дамчы-дамчы тәр.
Бири отурду бекар,
гаршысында *јонулмамыш* гәләм,
јазылмыш вәрәгләр (Р. Р з а).

Гапы јенә *ачылды. Анам* иди (Ј. Ә з и м з а д ә). Гапы *ачылды. Женја* ичәри кирди (М. С. О р д у б а д и).

Бу һал, хүсусилә табели мүрәккәб чүмләләрдә даһа чох мүшаһидә олунур.

Мәчһул нөв фе'лли чүмләләрдә иш ајры-ајры шәхс тәрәфиндән дејил, һәр һансы бир идарә, мүәссисә, тәшкилат, коллектив тәрәфиндән јеринә јетирилдикдә дә мәнтиги субјектин васитәли објект шәклиндә ишләнмәсинә еһтијач галмыр. Чүнки иш көрән чүмләнин мәзмунундан ајдын олур.

...«Вагиф» әсәри бу күн дә мүвәффәгијјәтлә *ојнанылыр* «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети); Мүәллимләрин бир дәстәсинә орден вә медал *верилмишдир* («Азәрбајчан мүәллими» гәзети).

Бу тип мәчһул нөв фе'лли чүмләләрин чохунда, бир гајда оларағ, иш көрәни мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едән сөзләр ишләнир. Онларын васитәсилә мәнтиги субјект ајдынлаша билир.

Хасијјәтин дә зәһмәтин кими олсајды, өлүнчәјә гәдәр *Нобел гардашларының мүәссисәләриндән бајыра атылмаздын* (М. С. О р д у б а д и); М. Ә. Сабирин ше'рләри «Молла Нәсрәддин» журналында *чап олунмушдур* («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети).

Мәчһул нөвдәки фе'лләрин мәнтиги субјекти гејри-мүәјјән шәхс олдугда да иш көрән чүмләдә ишләнмир.

Кечән ил октјабр ајынын орталарында ССРИ Јазычылар Иттифагындан телеграм алдыг ки, декабрын ахырларында Дөһлидә Һиндистан мүтәрәгги јазычылар тәшкилатының конфрансы *чағырылыр...* (М. И б р а һ и м о в).

Иш-һәрәкәтин ичрасы мүрәчиәт олунан шәхсә, биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләринә аид олдугда да мәчһул фе'лли чүмләләрдә мәнтиги субјект *тәрәфиндән* гурулушлу тамамлыг шәклиндә ишләнмир.

Әли, сағ ол, гонаг јахшы *гаршыланды; Севил,* гызым, әризә бу чүр *јазылмаз;* Мәктуб *мәндә сахланыр.*

Мәчһул нөв, әсасән, иш *(бүкмәк, биабыр етмәк, јонмаг, боғмаг, јағламаг, вурмаг, јува салмаг, һазырлыг апармаг* вә с.), нитг *(данышмаг, демәк, чағырмаг, данламаг, тәкрарламаг, сәсләмәк, сөһбәт етмәк, данышмаг* вә с.), тәфәккүр *(хатырлатмаг, баша дүшмәк, баша салмаг, дәрк етмәк* вә с.) вә ешитмә просеси илә бағлы олан *(ешитмәк, динләмәк, гулаг асмаг* вә с.) фе'лләри әһатә едир. Онлар анчаг морфоложи јолла дүзәлир вә гурулушча үч јерә бөлүнүр:

1. Әсли фе'лләрдән дүзәлән: *көр-үл-мәк, јаз-ыл-маг, силин-мәк, ал-ын-маг* вә с.

2. Дүзәлтмә фе'лләрдән дүзәлән: *башланмаг, ишләнмәк, рәнкләнмәк* вә с.

Дилимиздә *абадлашмаг, көзәлләшмәк, чохлашмаг, болшевикләшмәк, ағырлашмаг* вә с. типли дүзәлтмә фе'лләрә тәсадүф олунур ки, бунларын да һәгиги ичрачысы јалныз мәчһул фе'лләрдән олдуғу гајдада мүәјјәнләшдирилир. Мәчһул нөвүн морфоложи әламәтини гәбул етмәдијиндән бу фе'ллər мә'лум нөвдә верилир.

3. Мүрәккәб фе'лләрдән дүзәлән: *гәбул едилмәк, јола кәтирилмәк, дилә тутулмаг, әлә салынмаг, әлә кечирилмәк* вә с.

Фе'лин мәчһул нөвүнү әмәлә кәтирән шәкилчиләр бунлардыр:

а) **-ыл//-ил//-ул//-үл//-л.**

Бу шәкилчиләр сон һечасында **-л** сәси олмајан бүтүн мә'лум тә'сирли фе'лләрә гошулур. Һәмин шәкилчиләрин әсли фе'лләрдән сонра кәлмәси додаг аһәнкинә көрә олур, јә'ни әкәр фе'лин сон һечасында додагланан саит олдугда **-ул//-үл,** додаг-

ланмајан саит олдугда исә **-ыл//-ил** шәкилчиси ишләнир: *јаз-ыл-маг, әз-ил-мәк, гур-ул-маг, поз-ул-маг, үз-үл-мәк.*

б) **-ын//-ин//-ун//-үн//-н.** Бу шәкилчиләр дә додаг аһәнкинә уjғун олараг фе'лләрә гошулур вә мәчһул фе'л әмәлә кәтирир. Бунлардан **-ын//-ин//-ун//-үн** сону **-л** сәси илә битән мә'лум тә'сирли фе'лләрә гошулур.

јол-ун-маг, бил-ин-мәк, сил-ин-мәк, ал-ын-маг, бөл-үн-мәк, сал-ын-маг (јола сал-ын-маг) вә с.

-н шәкилчиси исә **-ла//-лә** илә дүзәлән бүтүн тә'сирли фе'лләрә вә сону саитлә гуртаран икиһеҹалы фе'лләрә артырыларағ мәчһул фе'л әмәлә кәтирир; м ә с.: *оху-н-маг, баш-ла-маг, ишлә-н-мәк, бағла-н-маг, рәнклә-н-мәк, дишлә-н-мәк, пајла-н-маг* вә с.

Мәчһул нөв тәкчә мә'лум нөв фе'лләрдән дејил, һәмчинин бә'зи гаршылыглы вә гајыдыш нөвләрдән дә дүзәлир. Бу һалда һәмин нөвдән олан фе'лләр әввәлчә тә'сирлилик категоријасының, сонра исә мәчһул нөвүн шәкилчисини гәбул едир; м ә с.: *үзләшдирилмәк, көрүшдүрүлмәк, һазырлашдырылмаг, диллəндирилмәк, кејиндирилмәк* вә с.

Бүтүн ичбар нөв фе'лләр исә чох асанлыгла мәчһул нөвә кечә билир; м ә с.: *јаздыр-ыл-маг, охуд-ул-маг, әкдир-ил-мәк,* вә с. Мәчһул фе'лләрдә субјект заһирдә олмадығындан ону һеч чүр иш көрәни мә'лум олан гајыдыш, гаршылыглы вә ичбар нөвләрә кечирмәк мүмкүн дејил. Мәчһул фе'ллəр јалныз икинчи дәфә мәчһул нөв шәкилчисини гәбул едир. Бу, әлбәттә, мәчһул нөвдәки бүтүн фе'ллəрә дејил, анчаг **-ла//-лә** шәкилчиси илә дүзәлән фе'ллəрә аиддир. М ә с.: *јохла-н-ыл-маг, көзлә-н-ил-мәк, бағла-н-ыл-маг, ишлә-н-ил-мәк, дишлә-н-ил-мәк. сөјлә-н-ил-мәк, башла-н-ыл-маг* вә с.

Мәчһул нөв фе'ллəрә һәмин нөвә мәхсус шәкилчинин икинчи дәфә артырылмасы тәкчә дилимизин мүасир дөврүнә дејил, һәмчинин гәдим дөврләринә дә аиддир. Тарихән гајыдыш нөвүн шәкилчиси -н илә мәчһул нөвүн шәкилчисиндән **(-л)** дүзәлән **-ныл//-нил//-нул//-нүл,** бир гајда олараг, гајыдыш формасындакы фе'ллə мәчһул мә'наны ајырмаға хидмәт етмишдир[79].

Бүтүн түрк дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә мәчһул вә гајыдыш нөвләрин шәкилчиләри кифајәт гәдәр ајрылмамышдыр. Ејни форма һәм мәчһул, һәм дә гајыдыш нөв кими ишләнә билир. Һәмин нөвләрин формача охшар олмалары бә'зән долашыглыға кәтириб чыхарыр. Һәтта грамматика китабларында онлар бә'зән гарышдырылыр. Н. К. Дмитријев түрк дилләриндә сону саитлə вә -л сәси илә битән фе'ллəрдә мәчһул вә гајыдыш нөвләрин уjғун кәлмәсиндән данышаркән һаглы олараг көстәрир ки, әввәллəр һәр ики нөв ајрылмамышдыр, бир

[79] Э В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском

нөв—гајыдыш-мәчһул нөв мөвчуд олмушдур[80]. Дилимизин гәдим дөврләриндә олдуғу кими, инди дә һәмин нөвләрин ајрылмасында әсас ме'јар фе'лин чүмлə дахилиндә билдирдији мә'надыр. Лакин формал чәһәтдән дə онлар мүәjjән гәдәр фәрглəнир. Башга сөзлə десәк, һәр ики нөвү дүзəлдән шәкилчиләрдән **-ыл//-ил//-ул//-үл** даһа чох мәчһул, **-ын//-ин//-ун//-үн/** исә, әсасән гајыдыш нөвүн әламәти кими формалашмагдадыр.

Көстәрилән формаларын һәр икиси **-ыл//-ил//-ул//-үл** вә **-ын//-ин//-ун//-үн** мәчһул нөв дүзəлтмәкдə фəал олса да, мүасир Азәрбајчан дилиндə **-ыл//-ил//-ул//үл** даһа чох мәчһул нөвүн, **-ын//-ин//-ун//-н** исә гајыдыш нөвүн шәкилчиси кими чыхыш едир. Бу чәһәт өзүнү бир груп фе'лдə габарыг шәкилдə көстәрир. Белə ки, Азәрбајчан дилиндə бə'зи фе'ллəр һәр ики шәкилчини гәбул етмәклə һəм мәчһул, һəм дə гајыдыш нөвləри јарадыр. Бу вахт **-ыл//-ил//-ул//-үл** шәкилчили фе'л мәчһул нөвə, **-ын//-ин//-ун//-үн** шәкилчили фе'л исə гајыдыш нөвə дахил олачагдыр; м ə с.: *кејмәк* — *кејилмәк* (мәчһул), *кејинмәк* (гајыдыш)

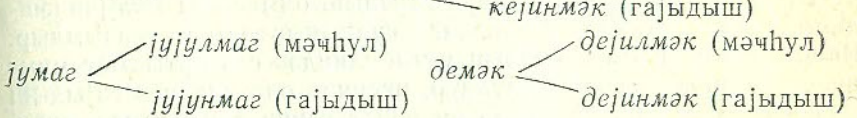

Мәчһул вə гајыдыш нөвləрин арасында əсас фəрг һəрəкəтин субјектə, һабелə субјектин објектə олан мүнасибəтинин характериндəн асылыдыр. Белə ки, гајыдыш нөвдə грамматик субјект (мүбтəда) һəмчинин мəнтиги субјект олур. О, һəрəкəтлə мүнасибəтдə фəалдыр, онун ичра едəнидир. Мəчһул нөвдə исə, əксинə, грамматик субјект (мүбтəда) мəнтиги објект олур. О, ишин ичрасында гејри-фəалдыр.

Күнəш доғду, *јер шəфəгə бүрүндү,*
Булуд гачыб *үфүгləрдə сүрүндү,*
Үрəjиндəн *һејдəрбаба көрүндү,*
Салам вердин бу көрүнəн даға сəн,
Бир гул идин, өз елиндə ағасан (Б. В а һ а б з а д ə).

Бу нөвлəр арасындакы мүһүм фəргləрдəн бири дə фе'лин һансы шəхс сонлуғу илə ишлəнмəсиндəдир. Гајыдыш нөвдə иш көрəн мејданда олдуғундан фе'л һəр үч шəхс үзрə дəjишир. Мəчһул нөвдə исə ишин ичрачысы чүмлəдə гејри-фəал вə гејри-мүəjjəн олдуғундан фе'л III шəхс сонлуғуну гəбул едир, бир нөв, бу фе'ллəрдə үмумиләшдирмə əсас јер тутур, үчүнчү шəхс исə үмумилик билдирир; м ə с.: *мəн јујундум; сəн јујундун; о јујунду; биз јујундуг; сиз јујундунуз; онлар јујундулар.* Ағач доғранды.

[80] Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М., 1940, сəһ. 181.

Лакин бу һеч дә мәчһул фе'лләрин I вә II шәхсләр үзрә дәјишмәсини инкар етмәк дејилдир. Дилимиздә бир груп фе'л *(дөјүлмәк, вурулмаг, сөјүлмәк, данланмаг* вә с.) вар ки, онлардакы иш-һәрәкәт данышан шәхсә јөнәлир. Һәмин фе'лләрдә иш көрән башга бир субјект олдуғундан мәчһул мә'нада ишләнир вә һәр үч шәхс үзрә дәјишир. Бу исә фе'лин лексик мә'насы илә әлагәдардыр; м ә с.: *мән дөјүлдүм; сән дөјүлдүн; о дөјүлдү; биз дөјүлдүк; сиз дөјүлдүнүз; онлар дөјүлдүләр.*

Елә фе'лләр дә вардыр ки, һәм мәчһул, һәм дә гајыдыш нөв кими ишләнир. Бунларын һансы нөвдән олмасы анҹаг чүмлә дахилиндә реаллашыр; м ә с.: *кизләнмәк, доланмаг, гошулмаг, јыхылмаг, сојулмаг, чәкилмәк, дашынмаг, гашынмаг, гапылмаг, әтирләнмәк, кисәләнмәк, гуруланмаг* вә с.

1. Гајыдыш нөв мә'насында. 2. Мәчһул нөв мә'насында.

Су чәкилди. — *Ип чәкилди.*
Күл ачылды. — *Гапы ачылды.*
Дәри сојулду. — *Ағач сојулду.*

Бу фе'ллөрин мәчһул, јахуд гајыдыш олмасыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн ким тәрәфиндән? суалыны вермәк лазымдыр. Әкәр чүмләјә һәмин суалын мүгабилиндә сөз артырмаг мүмкүнсә, демәли, фе'л мәчһулдур, әксинә олдугда исә гајыдыш мә'насы билдирир. Хүсусилә бу чәһәт өзүнү *әтирләнмәк, гуруланмаг, сәрилмәк, пудраланмаг, кисәләнмәк* вә с. типли фе'лләрдә көстәрир. М ә с.: Әли *јерә сәрилди.* Палтар *Севил тәрәфиндән сәрилди.*

Һәмин чүмләләр тәкчә гурулушуна көрә дејил, онлары әмәлә кәтирән үзвләрин сәчијјәсинә көрә дә фәргләнир. Белә ки, 1-чи чүмләдәки грамматик мүбтәда *(Әли)* мәнтиги субјект (иш көрән), 2-чи чүмләдәки грамматик мүбтәда *(палтар)* исә мәнтиги објект олачагдыр. Чүнки 2-чи чүмләдә *палтар Севил* тәрәфиндән тә'сирә мә'руз галыр. Башга сөзлә десәк, әввәлки чүмләдә субјект (иш көрән) мејданда олдуғу һалда, икинчидә иш көрән гејри-фәалдыр; мәгсәд ишин намә'лум субјект тәрәфиндән ичрасыны хәбәр вермәкдир.

Фе'ли сифәтләрдәки мәчһул мә'на бу чәһәтдән тәсрифләнән фе'ллөрдәки мәчһуллугдан сечилир. Фе'ли сифәтдә әсас диггәт субјектә јох, һәрәкәтә вә һәмин һәрәкәтин тә'сири кечән објектә јөнәлир.

...диварларда да јағлы боја илә, карандашла *чәкилмиш шәкилләр* асылмышды (С. Р ә һ м а н); Мән китаб рәфинә јахынлашыб, бә'зи јерләрдә јан-јана *дүзүлмүш,* бә'зи јерләрдә исә *үст-үстә галанмыш чилдләрин* арасындан бир јығын дәфтәр, блокнот, гәзет көтүрдүм (Ј. Ә з и м з а д ә).

Бурада һәм данышан шәхсә, һәм дә динләјәнә шәкли чәкән, чилдләри үст-үстә галајан, дүзән, демәк олар ки, мә'лумдур.

Мәгсәд һәмин субјектләр һаггында мә'лумат вермәк дејил, објекти нәзәрә чарпдырмагдыр. Фе'ли сифәтләрдә мәчһул нөв шәкилчиси, мисаллардан да көрүндүју кими, мәчһул мә'на јаратмагдан чох, бир нөв, објекти мүәјјәнләшдирмәјә хидмәт едир. Тәсадүфи дејилдир ки, гәдим түрк дилләриндә фе'ли сифәтдә мәчһуллуг нөв шәкилчиси илә јох, фе'ли сифәтлә тә'јин олунан сөздән асылы олмушдур. Үмумијјәтлә, фе'ллөрдә, фе'ли сифәтләрдә мәчһул мә'на сөз бирләшмәси тәркибиндә реаллашмышдыр.

XI әсрин ән гијмәтли јазылы абидәси кими танынан «Диванү-лүғәти түрк» әсәриндә буна аид күлли мигдарда нүмунә вардыр[81].

Мәчһул нөв фе'ллөр тәкчә мә'насына вә билдирдији мүнасибәтә көрә дејил, һәмчинин табе сөзү исмин һалларында идарә етмәси илә дә дикәр нөвләрдән сечилир. Бу нөвдән олан фе'ллөр чүмлә дахилиндә табе сөзү исмин јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һалларында идарә едә билир.

Павлуша *заводдан* говулду (М. С. О р д у б а д и); «Мәһкәмә хроникасы» кими пјесләр *мүасир мөвзуларда* јазылмышдыр («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети).

Чүмләләрдә тамамлыг вәзифәсиндә чыхыш едән мәнтиги субјект мәчһул фе'лин тәләби илә *тәрәфиндән* гошмасы илә бирликдә чыхышлыг һалда ишләнир. Бу вахт мәнтиги субјектлә *тәрәфиндән* гошмасы исми сөз бирләшмәсини әмәлә кәтирир. Әкәр *тәрәфиндән* сөзүнүн гошулдуғу мәнтиги субјект адам адларындан, мә'лум шәхсдән, идарә, мүәссисә вә тәшкилат адларындан ибарәт оларса, о заман биринчи тәрәф гејри-мүәјјән јиҹәлик һалда ишләнир, *тәрәфиндән* гошмасы исә әввәлчә III шәхсин нисбәт шәкилчисини, сонра исә чыхышлыг һалын шәкилчисини гәбул едир.

Гәрар *рајком тәрәфиндән* тәсдиг олунмушдур. Јер *колхоз вә совхоз тәрәфиндән* чәкилир вә с.

Гајыдыш нөв

Бу нөв фе'ллөр иш-һәрәкәтин ичрачынын өз үзәринә гајытдығыны, јөнәлдијини, иш-һәрәкәтин субјектин мәһз өз үзәриндә ичрасыны, ја да һәмин иш-һәрәкәти өзү үчүн, өз мәнафеји үчүн јеринә јетирдијини билдирир.

Камал *удгунду, тутулду, дүшүндү* (Ч. Ч а б б а р л ы).
Вүсал һәсрәтилә *чырпыныр* көнүл,
Башга сөз, әфсанә, гуру ҹаландыр (М. Р а һ и м).
Гапы бачымын архасынча *өртүлдүкдән* сонра ајаға галхыб отагда *кәзиндим* (Ј. Ә з и м з а д ә).

Көрүндүју кими, гајыдыш фе'ллөрдә иш субјектин өз үзә-

[81] Бу һагда кениш мә'лумат үчүн бах: Э. В. С е в о р т я н. Көстәрилән әсәри, сәһ. 508—509.

риндә ичра олундуғундан онун тә'сири ајрыча бир објектә дејил, субјектә кечир. Мә'лум тә'сирли вә ичбар фе'лләр кими онларда да тә'сир мүәјјән бир објектә јөнәлир. Лакин әввәлкиләрдән фәргли олараг, бунларда васитәсиз објект чүмләдә тамамлыг шәклиндә чыхыш етмир. Чүнки тә'сирә мә'руз галан објектлә онун ичрачысы ејнидир. Башга сөзлә десәк, мәнтиги субјект илә мәнтиги објект чүмлә дахилиндә формача бирләшир вә грамматик мүбтәда һалында ишләнир. Онлар чох асанлыгла мүәјјәнләшә билир.

Солмаз јујунду дедикдә, ајдын олур ки, мәнтиги субјект *Солмаздыр*. О, иши башга бир шәхс үзәриндә дејил, мәһз өз үзәриндә ичра едир.

Гајыдыш нөв фе'лләрдә субјектлә објектин бирләшмәси формал чәһәтдән мәчһул фе'лләрдә олдуғу кимидир. Әсас фәрг бундадыр ки, мәчһулда објект субјекти өз дахилинә алыр, гајыдыш фе'лдә исә әксинә. Гајыдыш фе'лләрдә објект субјектин өзү олдуғундан ону ајрыча сөз кими чүмләјә кәтирмәк чәримүмкүндүр, мәчһул фе'лләрдә исә субјект истәнилән вахт мејдана чыха биләр.

Ај матәмли бир гадын кими булудларын гара чаршабына *бүрүнүб*, мүсәлман гәбиристанлығының гәбир дашлары үстүндә дурмушду (М. С. О р д у б а д и); Јолун алт вә үст тәрәфләринә топа-топа сөјүд, тут, гәләмә, ијдә тинкләри вә бурғу *тәкүлмүшдү* (Ә. В ә л и ј е в).

Бу чүмләләрин субјект вә објектләрини мүәјјәнләшдикдә онлар белә гурулуша дүшәчәкдир:

Ај матәмли бир гадын кими булудларын гара чаршабына *өзүнү бүрүјүб*, мүсәлман гәбристанының гәбир дашлары үстүндә дурмушду. Јолун алт вә үст тәрәфләринә топа-топа сөјүд, тут, гәләмә, ијдә тинкләри вә бурғу *колхозчулар тәрәфиндән төкүлмүшдү*.

Гајыдыш нөв, бир гајда олараг, тә'сирли фе'лләрдән, әсасән, морфоложи јолла дүзәлир вә иш-һәрәкәтин ичрачы үзәриндә чәмләндијини, иш-һәрәкәтин субјект үзәриндә сакит ичрасыны, субјектин һәрәкәт етмәсини, јерин дәјишмәсини, бәдән үзвләринин тәрпәнмәсини, онун хасијјәтини, иш-һәрәкәти јеринә јетирмәјә чан атмасыны вә с. көстәрир; м ә с.: *севинмәк, көрүнмәк, кәзинмәк, ешинмәк, әјләнмәк, көтүрүлмәк, чәкилмәк, силкинмәк, чәкинмәк, овунмаг, дырманмаг, сәрилмәк, гошулмаг, даранмаг, јујунмаг* вә с.

Мә'лум фе'лләрә ашағыдакы шәкилчиләр гошулмагла гајыдыш нөв әмәлә кәлир:

1. **-ыл//-ил//-ул//-үл.** Бу шәкилчиләр, додаг аһәнкинә үјғун олараг, әсасән, сону самитлә гуртаран бир вә икиһечалы мә'лум фе'лләрә артырылыр; м ә с.: *атылмаг, тутулмаг, вурулмаг, әјилмәк, чәкилмәк, совулмаг, гошулмаг, бүкүлмәк, ачылмаг, көтүрүлмәк, јорулмаг, әзилмәк, үзүлмәк, дурулмаг, әкилмәк (Әли),*

гырылмаг (үрәјим), кәсилмәк (ајағым онлардан), ганрылмаг, ајрылмаг, чевриlмәк вә с.

2. **-ын//-ин//-ун//-үн//-н.** Бунлардан **-ын//-ин//-ун//-үн** сону самитлә битән бирһечалы мә'лум фе'лләрә гошулур. Додаг вә дамаг аһәнкинә үјғун олараг **-ун//-үн** шәкилчиләри тәркибиндә **о, у, ө, ү** саитләри олан фе'лләрә, **-ын//-ин** исә тәркибиндә **-а, ы, ә, и, е** сәсләри јерләшән фе'лләрә артырыла билир; м ә с.: *кејинмәк, көрүнмәк, сүрүнмәк, чәкинмәк, гызынмаг, сојунмаг, кәзинмәк, өјүнмәк, чырпынмаг, көрүнмәк, дөјүнмәк, сығынмаг* вә с.

Азәрбајчан дилиндә сону саитлә гуртаран бир нечә бирһечалы мә'лум нөв фе'л вардыр ки, онлар **-јын//-јун** шәкилчиләрини тәләб едир; м ә с.: *јујунмаг, дејинмәк* вә б.

-н шәкилчиси исә сону саитлә битән икиһечалы мә'лум фе'лләрә вә **-ла//-лә** шәкилчиси илә дүзәлән фе'лләрә артырылараг гајыдыш нөв әмәлә кәтирир; м ә с.: *даранмаг, бәзәнмәк, дырманмаг, сөјкәнмәк, гашынмаг, сөјләнмәк, топланмаг, сәринләнмәк, әтирләнмәк, фырланмаг, кизләнмәк* вә с.

Бә'зи гајыдыш фе'лләр формача мә'лум нөвдүр. Онлар лексик мә'наларына көрә гајыдыш мә'на билдирир. Бураја ашағыдакы шәкилчили фе'лләр аиддир:

1. **-лан//-лән.** Бу шәкилчиләрлә адлардан дүзәлән фе'лләр шәхсин, јахуд әшјанын алдығы вәзијјәти, дахили вә харичи дәјишиклији, кечирдији һәјәчаны, дахилән баш верән кејфијјәт дәјишиклијини вә с. билдирир. Онлар гурулушча дүзәлтмә олуб, нөв шәкилчисиз белә гајыдыш мә'на ифадә едир; м ә с.: *һәјәчанланмаг, шәнләнмәк, ағылланмаг, хәстәләнмәк, силаһланмаг, чичәкләнмәк, пасланмаг, түкләнмәк, јастыланмаг, далғаланмаг, һаваланмаг, будагланмаг, гәзәбләнмәк, күчләнмәк, ловғаланмаг, шадланмаг, евләнмәк, ачыгланмаг, буғланмаг, марагланмаг, ваһимәләнмәк, һејрәтләнмәк* вә с.

2. **-лаш//-ләш.** Бунлар да адлара артырыларағ гајыдыш мә'налы фе'лләр әмәлә кәтирир. Һәмин фе'лләр шәхсин вә әшјанын истәр дахили, истәрсә дә харичи аләминдә баш верән кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишиклијини, инкишафы көстәрир; м ә с.: *чаваплашмаг, көзәлләшмәк, абадлашмаг, болшевикләшмәк, ағырлашмаг, узаглашмаг, јахынлашмаг, архајынлашмаг, активләшмәк, галынлашмаг, гочаглашмаг, бәдбинләшмәк, јашыллашмаг, күтләшмәк, камилләшмәк* вә с.

3. **-ыг//-ик//-ух.** Бу шәкилчиләр, әсасән, бир вә икиһечалы сөзләрә гошуларағ гајыдыш мә'налы дүзәлтмә фе'л әмәлә кәтирир; м ә с.: *безикмәк, дөјүкмәк, дарыхмаг, кејикмәк, долухмаг, ширникмәк, кечикмәк* вә с.

Гајыдыш нөв мә'насы тәкчә бу шәкилчиләрлә дүзәлмир. Азәрбајчан дилиндә бир груп мә'лум нөв фе'л, һабелә гаршылыг нөв шәкилчиси илә дүзәлән фе'лләр вар ки, онлар өз лексик мә'наларына көрә гајыдыш нөвә јахынлашыр; м ә с.: *ағармаг, сағалмаг, бозармаг, көјәрмәк, габармаг, гочалмаг,*

инчәлмәк, динчәлмәк, бәрәлмәк, дирчәлмәк, кенәлмәк, бәркимәк, гәрибсәмәк, диксинмәк, тамсынмаг, хырылдамаг, курулдамаг, нәрилдәмәк, чырылдамаг, булашмаг (hава), *сармашмаг, бурушмаг, бүзүшмәк, бүрүшмәк, битишмәк, ачышмаг, јығышмаг, дирәшмәк, бәркишмәк, сүрүшмәк* вә с.

Верилән нүмунәләрдән дә көрүндүјү кими, гајыдыш нөв фе'лләр, әсасән, һәрәкәт *сүрүнмәк, кәзинмәк, јыхылмаг, атылмаг, тулланмаг, кәзинмәк, һәрләнмәк* вә с.), иш *(јујунмаг, даранмаг, әтирләнмәк, бәзәнмәк, тумарланмаг* вә с.), нитг *(дејинмәк, сөјләнмәк, сәсләнмәк, донгулданмаг, гымылданмаг, мырылданмаг* вә с.), ешитмә просеси илә бағлы олан *(ешидилмәк, гулаг асылмаг, гулаг верилмәк, нәзәр салынмаг* вә с.) лүғәви мә'на групларыны әһатә едир.

Бә'зән дә мүрәккәб фе'л ејни мә'налы гајыдыш нөв фе'лин гаршылығы кими чыхыш едир; м ә с.: *даранмаг—сачыны дарамаг, јујунмаг—үзүнү јумаг, пәрвазланмаг—пәрваз етмәк, шадланмаг—шад олмаг* вә с.

Һәмин мүрәккәб фе'лләр чох асанлыгла гајыдыш нөв формасына дүшә билир. Әкәр мүрәккәб фе'л *ет, ол* көмәкчи фе'ллəри илә ифадә олунмушса, о вахт биринчи тәрәф гајыдыш нөв әмәлә кәтирир, галан һалларда исә әксинә, биринчи тәрәф бурахылыр.

Гајыдыш нөв мә'насы һансы јолла ифадә олунса да, бир гајда олараг, фе'л өзүндән әввәл *өз* гајыдыш әвәзлијини гәбул етмәклә мәчһул фе'ллəрдә олдуғу кими хүсуси конструксија јарадыр: *өз*+јијәлик һал шәкилчиси +мәнсубијјәт шәкилчиси +мә'лум нөв фе'л; м ә с.: *атылмаг—өзүнү атмаг, јыхылмаг—өзүнү јыхмаг, бәзәнмәк—өзүнү бәзәмәк, сүрүнмәк—өзүнү сүрүмәк* вә с.

Азәрбајчан дилиндә, демәк олар ки, гајыдыш фе'ллəрин әксәријјәти *өз* гајыдыш әвәзлији тәләб едир. Лакин бир груп гајыдыш нөв шәкилчили фе'ллəр вардыр ки, *өз* гајыдыш әвәзлији илә ишләнә билмир. Азәрбајчан дилиндә бунларын сајы чох дејил, чәмиси бир нечәдир: *кејинмәк, сојунмаг, чырманмаг, бурулмаг* вә с.; м ә с.:

Сәлим *палтарыны сојунду.*
Сәлим палтарыны кејинди.

Гатар *дөнкәни бурулду,* һәр шеј архада галды (Ј. Ә з и м з а д ә).

Мөвчуд грамматика китабларында *кејинмәк* вә *сојунмаг* фе'ллəрининн шәкилчә гајыдыш, мә'нача мә'лум нөв олмасы фикри өзүнә јер тапмышдыр[82]. Әслиндә исә һәр ики фе'л һәм

[82] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1951, сәһ. 176; «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1962, сәһ. 140; «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы», АПИ Нәшријјаты, 1961, сәһ. 126; М. Һ ү с е ј н з а д ә. Мүасир Азәрбајчан дили, АДУ Нәшријјаты, 1963, сәһ. 149.

форма, һәм дә мәзмунча гајыдыш нөвдəндир. Ашағыдакы чәһәтләрə әсасән *кејинмәк* вə *сојунмаг* фе'лləри гајыдыш нөвə дахил едилир:

1. Әввәла, бу фе'лləрин гајыдыш нөвдə васитәсиз објект тәләб етмәси һеч дə онлардакы гајыдыш нөв мә'насынын јох олмасы илə дејил, әксинə, һəмин фе'лləрин семантик мә'насы илə әлагәдардыр. Гајыдыш фе'лləр ичәрисиндə *кејинмәк* вə *сојунмаг* сөзləрининн мүстәсналыг тәшкил етмәси дə көстәрир ки, васитәсиз објектин ишләнмәси нөв шәкилчиси илə јох, фе'лин лексик мә'насындан ирəли кəлир. *Кејинмәк, сојунмаг* ишинин бүтүн чанлылара дејил, мəһз инсанлара аид олмасы, һабелə мə'лум фе'лləрин нөв јарадычылығында гејри-бəрабəр ишләнмəси, бүтүн түрк дилləриндə олдуғу кими, Азəрбајчан дилиндə дə нөвləрин мүəјјəнləшдирилмəсиндə фе'лləрин семантик мə'насынын мүһүм рол ојнадығыны көстəрир. Дикəр тəрəфдən, *палтарыны* објектинин *кејинмəк* вə *сојунмаг* сөзləри илə јанашы ишлəдилмəси олса-олса чанлы данышыг формасынын јазыда кенишлəндирилмиш шəклидир. Һəр ики фе'л данышыг дилиндə мə'лум нөв кими чыхыш етдикдə, адəтən, *палтарыны, кејимини* вə с. васитəсиз објектлə јанашы ишлəнир. Лакин онлар гајыдыш нөвдə олдугда көстəрилəн објектлəр бурахылыр. Һəмин објектин нəдəн ибарəт олмасы истəр данышан үчүн, истəрсə дə динлəјичијə ајдындыр, башга сөзлə десəк, *кејинмəк* вə *сојунмаг* фе'лləринин семантик мə'насы васитəсиз тамамлыгы тəсəввүрдə чанландырыр. Мə'лумдур ки, тəсəввүрдə чанландырылан мəфһумларын һамысы һеч дə јазыја көчүрүлмүр вə буна ehtијач да јохдур.

2. Мə'лумдур ки, гајыдыш фе'лləр ичбар нөв шəкилчиси гəбул етмир. Бу гајда *кејинмəк* вə *сојунмаг* фе'лləриндə дə (онлар васитəсиз објект тəләб етмələринə бахмајараг) өзүнү көстəрир. Дикəр гајыдыш фе'лləр кими бунлар да анчаг тə'сирлилик шəкилчисиндəн сонра ичбар нөвүн əламəтини гəбул едир; м ə с.: *кејинмəк, кејиндирмəк, кејиндиртмəк, сојундурмаг, сојундуртмаг.*

3. *Кејинмəк вə сојунмаг* сөзləри бүтүн гајыдыш фе'лləр кими һеч вахт бирбаша мəчһул нөв шəкилчиси гəбул етмир. Үмуми гајдаја əсасən онлара əввəлчə тə'сирлилик шəкилчиси артырмаг лазымдыр; м ə с.: *кејинмəк, кејиндирмəк, кејиндирилмəк; сојунмаг, сојундурмаг, сојундурулмаг.*

Үмумијјətlə, *кејинмəк, сојунмаг* фе'лləриндə мүшаһидə олунан бу мараглы хүсусијјətə гədим абидələрин əксəријјətиндə кениш тəсадүф едилир[83].

Гајыдыш фе'лləрин һəм ајрылыгда, һəм дə *өз* гајыдыш əвəзлијинин көмəклијилə дүзəлəн конструксија илə чыхыш етмəси

[83] Бу һагда этрафлы мə'лумат үчүн бах: В. А с л а н о в. Көстəрилəн автореферат, сəһ. 9.

бу нөвүн ики инкишаф мәрһәләси кечдијини көстәрир. Һәмин мәрһәләләр бунлардыр:

I. а) *өз* гајыдыш әвәзлији+тә'сирлик һалда ишләнән *әлини, үзүнү, бәдәнини, сачыны, башыны* вә с. сөзләр+мә'лум фе'л; м ә с.: *өз үзүнү јуду; өз сачыны дарады* вә с.

б) *өзүнү* гајыдыш әвәзлији+мә'лум фе'л; м ә с.: *өзүнү јыхды; өзүнү јуду, өзүнү кејдирди* вә с.

II. Мә'лум фе'л+гајыдыш нөв шәкилчиси; м ә с.: *даранмаг, јыхылмаг, сөјләнмәк, дејинмәк, гашынмаг* вә с.

Көрүндүју кими, мә'нача ејни олан бу ики гурулушда кетдикчә абстрактлашма баш вермиш вә белӛликлә дә, икинчи әсас јер тутмушдур.

Шәхссиз нөв

Шәхссиз нөв фе'лләр ичрачысыны итирән вә мүәјјәнләшдирилмәси гејри-мүмкүн олан үмуми бир һәрәкәти билдирир. Азәрбајчан дилинә даир јазылмыш дилчилик китабларында шәхссиз фе'лләр 1961-чи илә гәдәр мәчһул нөв ады алтында верилмишдир. Бунунла јанашы, шәхссиз вә мәчһул фе'лләр бир јердә изаһ олунсалар да, ајры-ајры тәдгигатчылар онларын арасындакы инчә мә'на фәргини һисс етмиш, она көрә дә мәчһул нөвдә верилән фе'ллӛрин бир һиссәсини «шәхссиз фе'ллӛр» адландырмышлар[84]. Лакин һәмин фе'ллӛрин әсас хүсусијјәтләри, мәчһул нөвдән фәрги, бир нөв кими ајрыла билмәси вә с. елми шәкилдә әсасландырылмамышдыр. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә) китабында[85] бу мәсәлә чидди гојулмуш вә дүзкүн олараг ајрыча нөв кими верилмишдир.

Һәгигәтән дә, шәхссиз нөвдәки фе'ллӛр әмәлә кәлмәсинә, семантик мә'насына, чүмләдәки вәзифәсинә көрә мәчһул фе'ллӛрдән сечилир. Онларын арасындакы әсас фәрг бунлардыр:

1. Мәчһул нөвүн әмәлә кәлмәсиндә **-ын//-ин//-ун//-үн** вә **-ыл//-ил//-ул//-үл** шәкилчиләри ејни дәрәчәдә чыхыш едир; шәхссиз нөвүн исә дүзәлдилмәсиндә јалныз **-ыл//-ил//-ул//-үл** шәкилчиләриндән истифадә олунур.

2. Мәчһул нөв тә'сирли фе'ллӛрдән әмәлә кәлдији һалда, шәхссиз фе'ллӛрин әсасында тә'сирсиз фе'л дурур. Она көрә дә биринчидә мәнтиги субјект узаглашдырылырса, икинчидә субјект тамам јоха чыхыр вә ону тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил.

мүб. хәб. тамам.
Мәктуб јазылды (ким тәрәфиндән?—*Әли тәрәфиндән*)
Бу күн бир «Емадин» көрдүм јолда мән
Гулаг тутулурду нәрилтисиндән (Б. В а һ а б з а д ә).

3. Мәчһул фе'ллӛрдә мәнтиги објект субјекти сыхышдырыб

[84] М. Һ ү с е ј н з а д ә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1963, сәһ. 143—144.

[85] Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрijjаты, 1962.

арадан чыхарыр вә чүмләдә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнә билир; шәхссиз фе'ллӛрдә исә мәнтиги објект чүмлә дахилиндә тамамлыг олараг галыр. Адәтән, шәхссиз фе'ллӛрлә дүзәлән чүмләләр ики тәркиб һиссәдән ибарәт олур: тамамлыг вә фе'ли хәбәр: бу чүмләләрин мүбтәдасы ола билмир; м ә с.:

Китаб Һәсән тәрәфиндән *охунду.*

Кәнч хәфијјәнин, нә дә Женјанын шејләринә *әһәмијјәт верилди* (М. С. О р д у б а д и).

Мисаллардан ајдын олур ки, мәчһул фе'ллӛрдә мәнтиги објект ишин һәгиги ичрачысыны өз дахилинә алыр вә чүмләдә грамматик мүбтәда шәклиндә ишләнир; һәмин фе'ллӛрин ичрачысыны чүмләјә кәтирмәк мүмкүндүр; бу вахт о, грамматик тамамлыг олачагдыр. Икинчи чүмләнин хәбәри шәхссиз фе'лдир. О, тә'сирсиз фе'лдән дүзәлдији үчүн субјекти јохдур вә ону тәсәввүрдә чанландырыб чүмләјә кәтирмәк дә имкан харичиндәдир.

Шәхссиз нөв, әсасән, һәрәкәт *(һүчум едилмәк, раст кәлинмәк, јүрүш едилмәк, јанашылмаг, кедилмәк* вә с.), тәфәккүр *(фикир едилмәк, тәәссүф едилмәк, инанылмаг, дашынылмаг* вә с.), ешитмә просеси илә бағлы олан *(гулаг асылмаг, гулаг верилмәк,, фикир верилмәк* вә с.) фе'ллӛри әһатә едир.

Шәхссиз нөв анчаг тә'сирсиз фе'ллӛрә нөв шәкилчисинин әлавәси илә дүзәлир.

Шәхссиз нөвдә бирләшән фе'ллӛрин өзләринә мәхсус хүсусијјәтләри вардыр. Һәмин хүсусијјәтләр, әсасән, бунлардыр:

а) шәхссиз нөвдә субјект нәзәрдә тутулмур, данышан шәхс анчаг иш һаггында мә'лумат верир;

б) шәхссиз нөвдә фе'ллӛр шәхсләрә көрә дәјишмир, јалныз гејри-мүәјјән вә үмуми шәхс билдирир. Чүмләдә һәмишә III шәхсдә ишләнир;

в) мәсдәр формасында ишләнмир;

г) бу нөвдән олан фе'ллӛр, әсасән, табе сөзү исмин јөнлүк вә чыхышлыг һалларында идарә едир; м ә с.: *евә кедилди, китабдан истифадә едилди, сөзә әмәл едилди, ишә башланылды* вә с.

Гаршылыглы-биркәлик нөв

Гаршылыглы-биркәлик нөв фе'лдәки иш-һәрәкәтлә онун ичрачылары арасындакы мүнасибәти көстәрир. Бу нөв ики әсас мә'наја маликдир: гаршылыглы вә биркәлик. Икинчи мә'на (биркәлик) фе'лдәки гаршылыглы мә'надан инкишаф етмишдир.

Азәрбајчан дилчилијиндә гаршылыглы-биркәлик нөвдәки көстәрилән ики әсас мә'нанын һансы фе'ллӛрлә әлагәдар олмасы фәргли шәкилдә изаһ едилир. Бә'зән гаршылыглы мә'насыны субјектләри шәхс олан фе'ллӛрә, биркәлик мә'насыны исә субјектләри дикәр чанлылар, јахуд чансыз әшјалар

олан фе'лләрә аид етмә һалларына сә'j көстәрилир[86]. Лакин дилимизин фактик материаллары көстәрир ки, фе'лдәки гаршылыглы-биркәлик мә'налары субјектләрин сәчијјәси илә дејил, билаваситә онларын семантикасы илә бағлыдыр; м ә с.: *мәктублашмаг, саламлашмаг, атышмаг, боғушмаг, көрүшмәк* вә с. (гаршылыглы), *күлүшмәк, ағлашмаг, мәләшмәк, улашмаг* вә с. (биркәлик).

Фе'лин бу нөвү, әсасән, һәрәкәт, *(ојнашмаг, галхышмаг, габаглашмаг, гачышмаг, долашмаг, сүрүшмәк, кәзишмәк* вә с.), иш *(вурушмаг, дөјүшмәк, көтәкләшмәк, бујнузлашмаг, чалышмаг* вә с.), нитг *(бағырышмаг, сәсләшмәк, пычылдашмаг, һөчәтләшмәк, дилләшмәк, видалашмаг, сөзләшмәк, шәртләшмәк, бәһсләшмәк, худаһафизләшмәк* вә с.), һал-вәзијјәт (*күлүшмәк, вызылдашмаг, улашмаг, зинкилдәшмәк, гурулдашмаг, мырылдашмаг, һырылдашмаг, вәнкилдәшмәк* вә с.) вә башга лүғәви мә'на групларыны әһатә едир. Гаршылыглы-биркәлик фе'лләр мәчһул вә гајдыш нөв фе'лләрдә олдуғу кими, хүсуси конструксија јарадыр. Онлар чүмлә дахилиндә *бир-биринә, бир-биринә сары, бир-биринин һәвәсинә, бир-бири илә* вә *бирликдә* сөзләрини гәбул едир; м ә с.: *бир-биринин һәвәсинә чалышмаг; бир-биринә данышмаг; бир-бири илә вурушмаг; бир-биринә сары сүрүшмәк; бир-биринә бахышмаг; бирликдә данышмаг* вә с.

Көрүндүју кими, гаршылыглы-биркәлик нөв, әсасән, чанлылара аид олан фе'лләри өзүндә бирләшдирир; лакин олдугча аз мигдарда фе'л вар ки, онлардакы гаршылыглы, јахуд биркә иш чанлылара дејил, һәрәкәтин әшјасына (чансыз әшјаја) аид олур; м ә с.: *тоггушмаг, гызышмаг* вә с.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә гаршылыглы-биркәлик нөв дикәр нөвләрдән фәргли олараг, ваһид көстәричијә маликдир. Онларын шәкли әламәтләри ашағыдакылардыр:

1. **-ыш//-иш//-уш//-үш//-ш.** Бунлардан **-ыш//-иш//-уш//-үш** додаг вә дамаг аһәнкинә ујғун олараг сону самитлә гуртаран тәк вә чохһечалы фе'лләрә гошулур: *атышмаг, боғушмаг, тутушмаг, кәзишмәк, вурушмаг, бахышмаг, гачышмаг, бағырышмаг, чапышмаг, јатышмаг, тапышмаг, јарышмаг, сүрүшмәк, чәкишмәк, дөјүшмәк, сөјүшмәк, дартышмаг, гонушмаг, учушмаг, күлүшмәк* вә с.

Сону саитлә гуртаран аз мигдарда фе'л вардыр ки, онлар **да-ыш** шәкилчисини гәбул едир, бу вахт фе'ллә шәкилчи арасына **j** сәси артырылыр; м ә с.: *дејишмәк.*

-ыш//-иш//-уш//-үш шәкилчиләри бә'зән дә гајдыш нөв фе'лләрә гошуларағ гаршылыглы-биркәлик нөв әмәлә кәтирир. Бу шәкилчинин гајдыш фе'лләрә артырыла билмәси, һәр шејдән әввәл, онларын субјектләрлә билаваситә әлагәдар олмасыдыр; м ә с.: *дағылышмаг.*

[86] И. Әфәндијев. Азәрбајчан дилиндә фе'лләр (нам. дисс.), Бакы, 1944, сәһ. 59.

Дөјүшчүләрлә сөһбәт еләмәк, вәзијјәти онлара этрафлы баша салмаг, вәтәнпәрвәрлик борчларыны, һәрби анд вердикләрини, һәр чүр көзләнилмәз һадисәләрә һазыр олмағы онлара бир даһа хатырлатмаг барәдә тапшырыг алыб *дағылышдыг* (Ј. Әзимзадә).

-ш шәкилчиси исә сону саитлә битән чохһечалы садә вә дүзәлтмә фе'лләрә, һәмчинин **-ла//-лә** шәкилчили дүзәлтмә фе'лләрә артырылыр; м ә с.: *гымылдашмаг, вәнкилдәшмәк, пычылдашмаг, ојнашмаг, вызылдашмаг, габаглашмаг, көтәкләшмәк, бујнузлашмаг, гучаглашмаг, саламлашмаг, топлашмаг, ағлашмаг* вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дилимиздә ишләнән бир груп фе'л **-ыш//-иш//-уш** шәкилчиси илә дүзәлсә дә, онлар гаршылыглы-биркәлик нөв мә'насы билдирмәсинә бахмајараг, тәркиб һиссәләринә ајрылмыр. Һәмин фе'лләрин көкләри өз илкин мә'насыны итирмиш вә мүасир дөврдә шәкилчи илә бирликдә садә бир сөз кими нәзәрә чарпыр; м ә с.: *тоггушмаг, күләшмәк, барышмаг, јарышмаг, јанашмаг, дирәшмәк* вә с.

2. **-лаш//-ләш.** Бу шәкилчи ики тәркиб һиссәдән: **-ла//-лә** фе'л дүзәлдән шәкилчи илә гаршылыглы-биркәлик нөвүн шәкилчиси *-ш-*нин бирләшмәсиндән ибарәт олуб, исим, сифәт, сај вә әвәзликдән фе'л дүзәлтмәкдә чох фәал ишләнир. Лакин бу групдан олан фе'лләрин һамысы дејил, јалныз бә'зиләри гаршылыглы-биркәлик нөв әмәлә кәтирир; м ә с.: *худаһафизләшмәк, сөзләшмәк, видалашмаг, һимләшмәк, көзләшмәк, шәртләшмәк, әлләшмәк, һөчәтләшмәк, мәсләһәтләшмәк* вә с.

Көстәрилән формаларла дүзәлән гаршылыглы-биркәлик фе'лләр мүхтәлиф мә'налар ифадә едир. Һәмин мә'налар иш-һәрәкәтлә ону ичра едән субјектләр арасындакы мүнасибәтдән ирәли кәлир:

1. Гаршылыглы-биркәлик нөв фе'лләрин бөјүк бир гисми биркәлик мә'насы билдирир. Бу мә'на, бир гајда олараг, тәглиди сөзләрә вә һәрәкәт фе'лләринә нөв шәкилчиси артырылмагла дүзәлир; м ә с.: *һүрүшмәк, хорулдашмаг, һүркүшмәк, вагғылдашмаг, улашмаг, гуггулдашмаг, кәзишмәк, сүрүшмәк, гачышмаг.*

2. Иш-һәрәкәтин гаршылыглы шәкилдә ичрасыны көстәрир; м ә с.: *гучаглашмаг, өпүшмәк, көрүшмәк, мәктублашмаг* вә с.

3. Иш-һәрәкәтин ичрасындакы тәкрарлылығы, сүрәклилији, чохдәфәлилији вә башга мә'налары көстәрир; м ә с.: *ағлашмаг, ојнашмаг, учушмаг.*

4. Субјектләрин иш-һәрәкәтин ичрасында бир-биринә көстәрдији көмәји, јардымы үзә чыхарыр; м ә с.: *јапышмаг, битишмәк, тапышмаг, бөлүшмәк* вә с.

5. Гаршылыглы-биркәлик нөвә дахил олан фе'лләрин бә'зиләри јарыш мә'насы билдирир; м ә с.: *јарышмаг, гачышмаг, сүрүшмәк, туташмаг, күләшмәк, чәкишмәк, дартышмаг.*

6. Дахили һиссләрлә бағлы олан мә'налары көстәрир; м ә с.:

барышмаг, күсүшмәк, сөјүшмәк, өпүшмәк, севишмәк, далашмаг, күлүшмәк, ағлашмаг вә с.

7. Ишә башламаг мә'насыны билдирир; м ә с.: *алышмаг, вериш-мәк.*

8. Бә'зи фе'лдә исә мәчазлашма үстүнлүк тәшкил едир; мә с.: *гајнашмаг, пыртлашмаг, ачышмаг, чәкишмәк* вә с.

Нүмунәләрдән дә көрүндүјү кими, дилимиздә бу мә'налар тәдричән конкретлик билдирән көмәк, јарыш, сүрәклилик, тәкрарлылыг мә'наларындан даһа үмуми кениш мә'наја малик олан гаршылыглы вә биркәлик мә'налара доғру инкишаф етмишдир. Бу, биринчи нөвбәдә, гаршылыглы вә биркәлик мә'наларының инсанларын әмәк фәалијјәти, һәјат тәрзи, бир-биринә олан мүнасибәти вә дахили һиссләри илә әлагәдардыр.

Гаршылыглы-биркәлик фе'лләрдәки иш-һәрәкәтин ичрасында субјектләрин иштиракы ики сәчијјәдә олур:

1. Фе'л ики вә даһа артыг субјект арасында олан вә онларын бир-биринә тә'сир етдијини көстәрән иш-һәрәкәт билдирир; м ә с.: *гучаглашмаг, өпүшмәк, дөјүшмәк* вә с.

Бу һалда субјектләрдән сонра *бир-бири илә, өз араларында* вә башга сөзләри артырмаг мүмкүндүр.

2. Фе'л иш-һәрәкәтин субјектләр тәрәфиндән биркә ичрасыны, ејни вахтда јеринә јетирмәсини көстәрир. Бу вахт субјектләр бир-биринә тә'сир етмир. Онлар иш-һәрәкәтин ичрасында ејни һүгуглу субјект кими чыхыш едир вә нәзәрдә тутулан иши ејни вахтда бирликдә јеринә јетирир; м ә с.: *кәзишмәк, гачышмаг, күлүшмәк.*

Гаршылыглы-биркәлик фе'лләрлә ифадә олунан чүмләләрдә субјектләрин һамысы һәмишә адлыг һалда ишләнмир. Бә'зән субјектләрдән бири ишин ичрасында даһа фәал чыхыш едир. Бу һалда фәал субјект чүмләнин мүбтәдасы, о бириләр исә исмин дикәр һалларында ишләнәрәк васитәли тамамлыг олур. Васитәли тамамлыг олан мәнтиги субјект гејри-мүәјјән һалда ишләнир вә өзүндән сонра *илә* гошмасыны гәбул едир; м ә с.:

Биз бу күндән Тифлисә мүрачиәт етмәли, *онларла әлагәјә кириш-мәлијик* (М. С. О р д у б а д и).

Гаршылыглы-биркәлик фе'лләрин субјектләри шәхс әвәзликләри вә *бу* ишарә әвәзлији илә ифадә олундугда бир сыра фәргли чәһәтләр үзә чыхыр. Белә ки, бу групдан олан фе'лләрдә биринчи субјект һәмишә адлыг һалда, икинчи субјект кими ишләнән *мән, сән, о, биз, сиз, бу* әвәзликләри мүәјјән ҝијәлик һалда, III шәхсин чәми *(онлар)* исә гејри-мүәјјән һалда чыхыш едир вә өзләриндән сонра, үмуми гајдаја ујғун олараг, *илә* гошмасыны гәбул едир.

Мән сәнинлә јазышдым, сән мәнимлә јазышдын, мән онунла јазышдым, сән онунла јазышдын, о мәнимлә јазышды, о сәнинлә јазышды, о онунла јазышды, мән сизинлә јазышдым, мән онларла јазышдым, сән бизимлә јазышдын, сән онларла јазышдын, о бизимлә јазышды, о онларла јазышды.

Биринчи субјекти шәхс әвәзлији илә ифадә олунан чүмләләрдә чох вахт мүбтәда мејданда олмур. Лакин ону мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Чүнки чүмләнин хәбәриндәки шәхс сонлуғу субјектин ким олдуғуну көстәрир. Бу гәбилдән олан чүмләләрдә икинчи, үчүнчү субјектләр һәм шәхс әвәзликләри илә, һәм дә исимләрлә вә гејри-мүәјјән әвәзликләрлә *(ким, һәр бириси)* ифадә едилә биләр[87].

Әли илә кәзишдим; Кимлә савашдын? Сәнинлә көрүшдү вә с. Бу ахшам динләдим мән ләпәләри, Көрдүм бир-биринә *пычылдашырлар* (Н. К ә н ч ә л и).

Табели мүрәккәб чүмләнин фе'ли хәбәри гаршылыглы-биркәлик фе'ллә ифадә олундугда субјектләрин бири әввәлки чүмләдә, о бири исә сонракы чүмләдә ишләнир: өзү дә һәр икиси исмин адлыг һалында олмагла мүбтәда вәзифәсиндә чыхыш едир; м ә с.:

Әкәр Әли сөз салса, өзүн көрүш.
Әлбәттә, өзүм *көрүшәчәјәм.*

Бурада әсас субјект *(өзүн, өзүм)* икинчи јердәдир, о бириси исә биринчи јердә кәлмиш вә адлыг һалда ишләнмишдир. Онлары бир чүмләдә бирләшдирдикдә, үмуми гајдаја әсасән икинчи субјект *(Әли)* чүмләдә адлыг һалда дејил, *илә* гошмасы илә ишләнәчәкдир.

Өзүн *Әли илә* көрүш. Өзүм *Әли илә* көрүшдүм.

Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә икинчи субјект һәмишә ахырынчы чүмләдә кәлир вә чүмләнин тамамлығы олур.

Сона ишдә сакит доланыр ды, анчаг һеч *кимлә* саламлашмазды.

Гаршылыглы-биркәлик фе'лләрин субјектләри чүмләдә ајры-ајры сөз шәклиндә ишләнмәјә дә биләр. Әкәр субјект кәмијјәт шәкилчиси гәбул едәрсә, мигдар вә гејри-мүәјјән сајла, топлу исимләрлә, әввәлиндә мигдар сајы олан исимләрлә ифадә олунарса, о заман субјектләр бир сөздә бирләшәчәкләр.

Ушаглар гачышдылар. Гочалар кәзишдиләр. Бир нечәси сүрүшдү. Һамысы данышыр. Халг вурушур. Чамаат ағлашыр. Беш кәнч туташды. Ики гыз мәктублашды вә с.

Верилән нүмунәләрдән ајдын олур ки, ичрачыларын чүмләдә грамматик субјект вә објект кими ишләнмәсиндән ирәли кәләрәк хәбәрлә мүбтәданын узаглашмасында бә'зи фәргләр нәзәрә чарпыр. Белә ки, мәнтиги субјектләр чүмләнин һәмчинс үзвү кими ишләндикдә хәбәр үчүнчү шәхсин чәми илә, субјект-

[87] Г е ј д: Бурада икинчи вә үчүнчү субјект дедикдә мәнтиги субјект—иш, һал вә һәрәкәтин ичрачысы нәзәрдә тутулур. Шәрти олараг субјект адландырылан сөзләр чүмләдә грамматик објект-тамамлыг кими ишләнир.

ләрдән бири адлыг һалда, дикәри исә *илә* гошмасы илә ишләндикдә хәбәр биринчи субјектә көрә узлашыр.

Гаршылыглы-биркәлик фе'лләрин субјектә олан мүнасибәти илә ичбар вә чәм формалы мә'лум фе'лләрин субјектә олан мүнасибәтиндә бә'зи охшар чәһәтләрлә јанашы, бир сыра мүһүм фәргләр дә вардыр. Онлары бирләшдирән үмуми чәһәт һәр үчүндә ән азы ики субјектин олмасыдыр. Лакин ашағыдакы мүһүм фәргләр онлары бир-бириндән ајырыр:

1. Гаршылыглы-биркәлик фе'лләрдә ичрачылар чох олса да, онларын һамысынын мејданда олмасы вачиб дејилдир. Мә'лум вә ичбар нөвләр үчүн исә бу әсасдыр.

2. Гаршылыглы-биркәлик нөв фе'лләр шәхс шәкилчисиз белә чохлуғу билдирир.

3. Иш-һәрәкәтин гаршылыглы вә биркә көрүлмәси гаршылыглы-биркәлик фе'лләр үчүн сәчијјәвидир. Мә'лум фе'лләрдә иш-һәрәкәт субјектләр тәрәфиндән ајрылыгда, ичбар нөвдә исә табелик әсасында ичра олунур, јахуд иши бири көрүр, галанлар исә мүшаһидә едирләр.

4. Гаршылыглы-биркәлик фе'лләр чүмләдә һәр үч шәхсин һәм тәкиндә, һәм дә чәминдә ишләнир. Мә'лум вә ичбар фе'лләрдә исә грамматик субјектин чохлуғу јалныз I, II, III шәхсин чәминин әламәтини гәбул етмәклә ифадә олунур.

5. Гаршылыглы-биркәлик фе'лләрдә, адәтән, ејни һүгуглу ичрачылардан бири грамматик субјект, о бириси исә грамматик објект олур. Мә'лум нөв фе'лләрдә исә ишин ичрачысы јалныз грамматик субјект кими ишләнир.

6. Фе'лин дикәр нөвләриндән фәргли олараг, гаршылыглы-биркәлик нөв һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз мә'лум фе'лләрә хүсуси шәкилчиләр артырылмагла әмәлә кәлир. Ичбар, мәчһул, шәхссиз вә гајыдыш фе'лләрдән гаршылыглы-биркәлик нөв дүзәлмир. Чүнки ичбарда мәчбуријјәт, мәчһулда иш көрән гејри-мүәјјән, шәхссиз фе'лләрдә шәхс олмадығындан вә гајыдышда исә иш-һәрәкәт субјектә јөнәлдијиндән иш-һәрәкәти гаршылыглы вә биркә јеринә јетирән чохсубјектли фе'л әмәлә кәлмир.

Ичбар нөв

Ичбар нөв фе'лин һәрәкәт *(ојнатдырмаг, јеритдирмәк, кәздиртмәк, һәрләндирмәк, һоппандырмаг, сүздүрмәк)*, иш *(дашытмаг, бүкдүрмәк, јудурмаг, бојатмаг, доғратмаг, наллатмаг, чәкдирмәк, кәсдирмәк, галдыртмаг, топлатмаг)*, нитг *(данышдырмаг, дедирмәк, гышгыртмаг, хәбәрдарлыг етдирмәк, салам вердирмәк, суал вердирмәк, данлатмаг, тәкрарлатмаг, мүзакирә етдирмәк)*, тәфәккүр *(хатырлатмаг, е'тираз етдирмәк, тәһсил алдырмаг, мүһакимә етдирмәк, көтүр-гој етдирмәк)*, ешитмә *(гулаг асдырмаг, динләтмәк, гулаг вердирмәк)*, көрмә *(сеjр етдирмәк, көз еләтдирмәк, көз вурдурмаг)* вә башга лүғәви мә'на

групларыны әһатә едир. Бу нөвдән олан фе'лләрдәки иш-һәрәкәти һәр һансы бир шәхсин тә'сир вә көстәриши илә икинчи бир шәхс (буну ардычыл субјект, јахуд субјектләр дә адландырмаг олар) јеринә јетирир. Она көрә дә ичбар нөвү мүәјјәнләшдирәркән фе'ллә иш-һәрәкәтин ичрасында билаваситә иштирак едән субјектләрин мүнасибәти әсас көтүрүлүр; м ә с.:

Сәлим мәктубу *гардашына* охутду.

Бурада һәр ики субјект *(Сәлим вә гардашы)* фе'ллә мүнасибәтдә олса да, јалныз бири *(гардашы)* ишин һәгиги ичрачысыдыр, о бириси *(Сәлим)* исә ону ишин ичрасына јөнәлдир. Бурада һәм хаһиш, һәм арзу, һәм тә'кид, һәм әмр, һәм тапшырыг, һәм рича вардыр. Ичбар нөв тә'сирли фе'лләрдән дүзәлир. Бу фе'лләрдә ишин һәгиги ичрачысы һеч вахт чүмләдә грамматик субјект ола билмир: о, мәнтиги чәһәтдән субјект олса да, чүмләдә тамамлыг кими ишләнир. Башга сөзлә десәк, ичбар фе'лли чүмләдә грамматик мүбтәда өзү билаваситә иши јеринә јетирмир: нәзәрдә тутулан иш-һәрәкәт онун әмри, хаһиши, тапшырығы, ичазәси, арзусу, тә'киди илә башгалары тәрәфиндән көрүлүр. Һәгиги ичрачы чүмләдә тамамлыг вәзифәсиндә, әсасән, васитәли, аз һалларда исә васитәсиз тамамлыг кими чыхыш едир. Иш-һәрәкәтин белә бир табелилик әсасында ичрасы истәр-истәмәз субјектләрин сајыны артырыр.

Ичбар фе'л бә'зән икинчи вә үчүнчү дәфә аид олдуғу нөвүн шәкилчисини гәбул едир. Ичбар нөвдә ики шәкилчинин далбадал ишләнмәси бә'зән субјектләрин икидән артыг олмасы илә әлагәләндирилир. Әкәр тә'сирли фе'л бир шәкилчи гәбул едибсә, о вахт мејданда ики субјект, икинчи шәкилчи гошулдугда үч субјект, үчүнчү шәкилчи артырылдыгда исә дөрд субјект ола чагдыр. Әлбәттә, мәсәләнин бу шәкилдә гојулмасы дүзкүн дејил, о, анчаг формал сәчијјә дашыјыр. Ичбар фе'лләрдә иш-һәрәкәтин ичрасында ики вә икидән артыг субјектин иштиракында тәкрарланан нөв шәкилчиләринин һеч бир ролу јохдур. Бурада, садәчә олараг, нөв мә'насы күчләндирилир: мә'лум тә'сирли фе'лләрдән фәргләндирилир. Ичбар фе'лләрдә субјектләрин аз вә ја чох олмасынын сирри тамамилә башгадыр. Белә ки, фе'лин семантикасындан вә чүмләдә ишләнмәсиндән ирәли кәлән субјект ән азы ики олур. Фикрин ифадәсиндән асылы олараг ишин ичрасына даһа чох субјект гарыша билир; м ә с.:

Елчин мәһсулу *јығдырды* (јахуд *јығдыртды, јығдыртдырды*) чүмләсиндәки фикри бир нечә шәкилдә чатдырмаг мүмкүндүр.

Елчин мәһсулу ушаглара *јығдырды*.

Елчин мәһсулу мүәллимләрин васитәсилә ушаглара *јығдыртды//јығдыртдырды*.

Ичбар нөв фе'лләр ичрачысынын чох олмасы е'тибарилә гаршылыглы фе'лләрә охшајыр. Лакин бу охшарлыг формал сәчијјә дашыјыр. Она көрә ки, гаршылыглы фе'лин субјектлә-

ри ишин ичрасында ejни һүгуглудур. Онлар чүмләдә һансы үзв вәзифәсиндә ишләнмәсиндән асылы олмајараг, иш-һәрәкәти өз араларында ejни дәрәчәдә бөлүшдүрүрләр.

Ичбар фе'ләрдә исә, гејд олундуғу кими, иш-һәрәкәтин ичрачылары арасында бир табелилик, асылылыг вардыр: гаршылыглы фе'ldәки тәнасүб бурда позулур. Бу фәрг ашағыдакы чүмләләрдә ачыгча көрүнүр.

Илһам илә гардашы *јазышдылар.*

Илһам гардашы илә *јазышды.*

Илһам мәктубу гардашына *јаздырды.*

Верилән нүмунәләрдән дә көрүндүју кими, һәмин чүмләләрин һәр үчүндә ишин ичрасында ejни шәхсләр иштирак едирләр. Һәтта икинчи вә үчүнчү чүмләләрдә мәнтиги субјектләрдән биринин *(Илһам)* мүбтәда, о биринин *(гардашы илә, гардашына)* исә васитәли тамамлыг вәзифәсиндә ишләнмәсинә бахмајараг, онларын ичрасындакы иштираклары тамамилә фәрглидир.

Ичбар нөв өз семантик мә'насына көрә тәкчә гаршылыглы нөвдән дејил, һәмчинин мәчһул фе'ләрдән дә сечилир. Онлар мәчһул нөвүн там әксини тәшкил едир вә бир гајда олараг, һәмишә фәал објектлә ишләнир. Ичбар фе'ләрин һәм биринчи, һәм дә икинчи субјектләри, әсасән, чанлы олур. Чох надир һалларда онларын субјектләри чансыз әшјалара аид ола билир. Бу заман һәмин әшјалар фикирдә чанландырылыр.

Көтәк сәнә бу фикри *ункутдурду.*

Гарлы дағлар чохларына ган *ағлатдырмыш.*

Азәрбајчан дилчилијиндә ичбар нөвүн тә'сирли, јахуд тә'сирсиз фе'л көкләриндән әмәлә кәлмәси вә һансы шәкли әламәтләри гәбул етмәси 50-чи илләрә гәдәр мүбаһисәли олмушдур. Бу мәсәлә һазырда белә, түрколокијада, о чүмләдән мүәјјән гәдәр Азәрбајчан дилчилијиндә мүбаһисәлидир. Ичбар нөв әмәлә кәтирән шәкилчиләрин сајынын сүн'и сурәтдә артырылмасы тә'сирли фе'ләрлә ичбар фе'ләрин ejниләшдирилмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Әсәрләрин чохунда тә'сирлилик јарадан шәкилчиләрин һесабына ичбар нөвүн әһатәси кенишләндирилмишдир[88]. Бу долашыглыг тә'сирлилик анлајышы илә ичбар нөв

[88] Бах: М. Казем-бек. Грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1839. сәһ. 165; М. Везиров. Учебник татарско-азербайжанского наречия, СПб., 1861, сәһ. 20, Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1947, сәһ. 182, 183; Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.—Л., 1940. сәһ. 182; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого языка, М.—Л., 1956, сәһ. 201—204; Э. В. Севортян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 517—523; Ш. С. Айлярова. Учебник турецкого языка, М., 1954, сәһ. 246—249; Л. А. Покровская. Грамматика гагаузского языка, М., 1964, сәһ. 174, ф. 5; Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка, М.—Л., 1961, сәһ. 276—278. Хозирги заман узбек тили, Тошкент, 1957, сәһ. 436: «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Бакы, 1960, сәһ. 144; Б. Чарыяров. Хәзирки заман түркмен дилиндә ишлик держелери, Ашгабат, 1957, сәһ. 125—130.

анлајышынын гарышдырылмасындан ирәли кәлмишдир. Азәрбајчан дилчилијиндә тә'сирлилик шәкилчиләри илә ичбар нөв шәкилчиләринин мүәјјән дәрәчәдә ejниләшдирилмәси, һәр шејдән әввәл, түрколокијадакы үмуми ән'әнә илә бағлыдыр. Дилчилијимиздә сон он илә гәдәр аз вә ја чох дәрәчәдә өзүнә тәрәфдар тапан һәмин фикир һазырда, демәк олар ки, әксәријјәт тәрәфиндән инкар олунур.

Азәрбајчан дилиндә ичбар нөв јалныз **-дыр//-дир//-дур//-дүр** вә **-т** шәкилчиләринин көмәји илә дүзәлир. Һәмин шәкилчиләр, бир гајда олараг, тә'сирли фе'ләрә артырылыр; чүнки ичбар нөвдә тә'сирлилик икигат чохалыр. Бунлардан **-дыр//-дир//-дур//-дүр** сону самитлә вә **-т** самити илә битән фе'ләрә гошулур; м ә с.: *јаздырмаг, алдырмаг, бошалтдырмаг, газдырмаг, јағдырмаг, вердирмәк, сәрдирмәк, гојдурмаг, сөјдүрмәк, тутдурмаг, бөлдүрмәк, сүздүрмәк* (*ојнатмаг* мә'насында), *үјүтдүрмәк, асдырмаг, ачдырмаг, гырдырмаг, сағдырмаг, јардырмаг, гејд етдирмәк, әкдирмәк, гошдурмаг, сордурмаг, вурдурмаг, һөрдүрмәк, өртдүрмәк, сүрдүрмәк* вә с.

-т шәкилчиси исә сону саитлә гуртаран тә'сирли мә'лум фе'ләрә вә **-дыр//-дир//-дур//-дүр** шәкилчили мә'лум фе'ләрә гошулур; м ә с.: *охутмаг, ишләтмәк, јандыртмаг, долдуртмаг, күлдүртмәк* вә с.

-т шәкилчиси һәмишә ичбар нөв әмәлә кәтирмир. Һәтта **-ар//-әр; -ыр//-ир//-ур//-үр** шәкилчиләри илә дүзәлән тә'сирли фе'ләрә гошулдугда белә ичбар нөв дүзәлтмир; м ә с.: *кечиртмәк, көчүртмәк, чыхартмаг, гопартмаг, ағартмаг* сөзләриндә-**т** шәкилчисинин һәмин фе'ләрлә ишләнмәси ики мәгсәд дашыјыр:

1. Фе'лин әмр шәкли илә индики вә гејри-гәти кәләчәк заманлары ајырыр;

2. Фе'ldәки тә'сирлилији артырыр.

Ичбар нөв бә'зи тә'сирсиз мә'лум фе'ldән, һәмчинин аз да олса, гаршылыг вә гајыдыш фе'ләрдән әмәлә кәлир; м ә с.: *ојнатмаг* (ушағы), *јеритмәк, һәрләндирмәк, һоппандырмаг, вурушдурмаг, дөјүшдүрмәк, јазышдырмаг, сөјүшдүрмәк, гачышдырмаг* вә с.

Бу гәбилдән олан ичбар мә'налы фе'ләр дилимиздә чох дејилдир. Мисаллардан көрүндүју кими, онларын билдирдикләри иш-һәрәкәт билаваситә субјектин өзүнә аид олдуғу үчүн ону субјект јеринә јетирир. Бу вахт мејданда ики субјект олур: биринчи субјект иши ичра етдирән (о, чүмләдә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнир), икинчиси исә һәгиги ичрачыдыр (о исә тамамлыг кими чыхыш едир). Дикәр ичбар фе'ләрдән фәргли олараг бу фе'ләр чүмләдә анчаг васитәсиз објект тәләб едир; һәмин објект биринчи субјектин тәһрикинә мә'руз галан, онун тә'киди, хаһиши, тапшырығы, арзусу вә с. илә иши ичра едәндир. Өзү дә ичбар нөв әмәлә кәтирән һәмин фе'ләрин мәнтиги субјекти (чүмләдә исә грамматик објекти) јалныз чанлылардан ибарәт олур.

Бир груп фе'л дә (онлар һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'лләрдән әмәлә кәлмишдир) вардыр ки, формача ичбара охшајыр. Илк анда адама елә кәлир ки, онлардакы иш-һәрәкәт башгасы тәрәфиндән ичра олунур, һәтта данышандан әлавә икинчи бир субјект дә нәзәрдә чанланыр. Лакин диггәтлә фикир вердикдә бурада иш-һәрәкәтин икинчи субјект тәрәфиндән дејил, билаваситә данышанын өзү тәрәфиндән ичра олундуғу билдирилир; м ә с.: *данышдырмаг, бәзәндирмәк, јујундурмаг, кејиндирмәк, көчүр* (т) *мәк* вә с.

Көрүндүју ки, бурада биринчи субјект (данышан шәхс) һәр һансы бир мә'луматы үзә чыхармаг, ајдынлашдырмаг үчүн бир нечә субјекти данышдырыр, јахуд кәлинин бәзәнмәсиндә, ушағын кејинмәсиндә вә јујулмасында, аиләнин көчүрүлмәсиндә өзү дә фәал иштирак едир. Һеч шүбһәсиз ки, бу тип фе'лләрдәки иш-һәрәкәтдә тә'сирә мә'руз галан објект өзү дә мүәјјән фәалијјәт көстәрир, лакин о, фәалијјәт мүстәгил олмадығындан ичрачы она дејил, биринчи субјектә (тә'сир едәнә) мәнсубдур.

Дикәр түрк дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилчилијиндә дә **-дыр//-дир//-дур//-дүр, -ыр//-ир//-ур//-үр** вә **-т** шәкилчили мә'лум тә'сирли фе'лләрлә ичбар нөв фе'лләри фәргләндирәркән јалныз фе'лин көкү әсас алыныр. Һәмин гајдаја көрә шәкилчи атылдыгдан сонра јердә галан һиссә јенә тә'сирли олурса, о заман фе'л ичбар, тә'сирсиз олурса, фе'л кечәр (мә'лум—*В. Ә.*) нөвдән сајылмалыдыр[89]. Дүздүр, бу гајда ичбар нөвү мүәјјәнләшдирмәкдә мүһүм амилләрдән биридир. Лакин әсас дејилдир. Дилимиздә елә фе'лләр вар ки, гурулушча ичбар фе'лләрә охшајыр, һәтта шәкилчи атылдыгдан сонра да фе'л көкү тә'сирлилик билдирир. Буна бахмајараг, онлар ичбар нөвә дејил, мә'лум нөвә дахил олур; м ә с.: *көчүртмәк, билдирмәк, данышдырмаг, кејиндирмәк* вә с.

Ичбар вә мә'лум тә'сирли фе'лләри ајыраркән биринчи нөвбәдә фе'лин семантикасына вә чүмләдә дикәр үзвләрлә мүнасибәтинә фикир вермәк лазымдыр. Дикәр тәрәфдән, фе'лин ичбар олуб-олмамасыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн чүмләјә *әмрлә, хаһишлә, тә'кидлә, көстәришлә, разылыгла, арзу илә, рича илә* вә башга сөзләри артырмаг лазымдыр. Бу вахт ичбар фе'ллә ифадә олунан чүмләнин гурулушунда мүәјјән дәјишиклик олачагдыр. Буна бахмајараг, әввәлки мәзмун ејни илә галыр. Үмуми гајдаја риајәт едәрәк икинчи субјект (тә'сирә мә'руз галан субјект) чүмләдә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнир; чүмләнин хәбәри исә мә'лум фе'ллә ифадә олунмалыдыр.

I. *Сәлим јери Кәримә газдырды.*

II. *Кәрим јери Сәлимин тә'киди (разылығы, хаһиши, арзусу, әмри, ричасы) илә газды.*

[89] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрijjаты, 1962, сәһ. 144.

Ичбар фе'лләр дә бүтүн тә'сирли фе'лләр кими васитәли, һәм дә васитәсиз тамамлыг төләб едир; тамамлыглардан бири исмин тә'сирлик һалында, о бириси исә јөнлүк һалында ишләнир. Лакин онларын идарә етдикләри објектләр өз сәчијјәсинә көрә сечилир. Белә ки, мә'лум тә'сирли фе'лдә грамматик чәһәтдән објект олан сөзләр һәмчинин мәнтиги објектдир; ичбар фе'лләрдә исә васитәли тамамлыг кими ишләнән сөз әслиндә мәнтиги субјектдир. Ичбар фе'лләрдәки иш-һәрәкәт табелилик-асылылыг принсипи әсасында көрүлдүјүндән, һәмишә табе субјект фе'лин төләби илә исмин јөнлүк һалында чыхыш едир; чох надир һалларда исә икинчи субјект исми сөз бирләшмә тәркибиндә јиҹәлик һал шәкилчисини гәбул едир. Хәбәри ичбар фе'ллә ифадә олунан чүмләләрдә тә'сирә мә'руз галан мәнтиги вә грамматик објект тә'сирлик һалда ишләнир. Ичбари фе'лләр јерлик вә чыхышлыг һалларда ишләнән објектләр дә төләб едә билир.

Севил *китабы Сонаја евдә* охутду.

Севил *китабы Москвадан Сонаја* кәтиртдирди.

Гоча *ушагларын ајаггабысыны* силдирди.

Мисаллардан көрүндүју ки, биринчи субјект һеч вахт адлыг һалда олмур. Истәр данышыгда, истәрсә дә јазыда икинчи субјект вә мәнтиги објект чох вахт бурахылыр. Мәтндән ајдын олур ки, тә'сир һансы објектә јөнәлмиш вә ким тәрәфиндән ичра едилир. Бә'зән исә ичбар фе'лләрин биринчи објектләри дүшүр. Бу һал даһа чох шәхс әвәзликләри илә ифадә олунан субјектләрдә нәзәрә чарпыр. Һәр ики субјектин кимлији, нәлији әввәлки вә ја сонракы чүмләләрдән, һабелә хәбәрдәки шәхс сонлуғу илә мүәјјәнләшир.

Әли фәһләләри бу күн чох ишләтди.

О ән азы 5 метр дивар *гојдурду* (кимә?)

Мән һекајәни *охутдурдум. Сәмәд* ахырынчы чүмләни хүсуси интонасија илә охујурду.

Машыны јола *салдырдым* (ким?)

Ичбар фе'лләр, мисаллардан да көрүндүју кими, бир гајда олараг, васитәсиз тамамлыг да төләб едир. Лакин дилимиздә ишләнән бә'зи ичбар фе'лләр бу үмуми гајдаја табе олмур. Бу, фе'лин лүғәти мә'насы илә әлагәдардыр. Мәсәлән, *вермәк* мә'лум тә'сирли фе'ли исимлә бирләшәрәк нитг фе'ли әмәлә кәтирир вә васитәсиз објектини итирир. Онлар ичбар нөв шәкилчиси илә ишләндикдә белә, јенә дә васитәсиз објектдән мәһрум олур вә буна еһтијач да дујулмур; чүнки бу гәбилдән олан фе'ллөрдә диггәт објектә дејил, мәнтиги субјектә јөнәлир: *вер*—нәји? (*китабы*), *салам вердирмәк, әмр вердирмәк, хејир-дуа вердирмәк, һај вердирмәк, суал вердирмәк* вә с.

Дилимиздә бу типли ичбар фе'ллөр чох дејилдир; онлар ичбар нөв дахилиндә мүстәсналыг төшкил едир.

ТӘ'СИРЛИЛИК ВӘ ТӘ'СИРСИЗЛИК КАТЕГОРИЈАСЫ ВӘ ТӘ'СИРСИЗЛИК КАТЕГОРИЈАСЫ

Иш һал вә һәрәкәтин објектлә мүнасибәти тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасының јаранмасына сәбәб олуб. Һәмин формалашма һәм лексик, һәм дә грамматик јолла олур. Она көрә дә тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасы лексик-грамматик категорија һесаб едилир. Бә'зән дә бунун әксини көрүрүк, јә'ни тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасының нөв категоријасына дахил едилмәси мүшаһидә олунур. Сон ијирми илдә Азәрбајҹан дилчилијиндә фе'л нөвләрини тә'сирлилик вә тә'сирсизлијә көрә бөлмәјә дә чалышмышлар.[90] «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» китабында фе'лләри нөвләрә ајыраркән онларын тә'сирлилик вә тә'сирсизлик билдирмәси әсас көтүрүлдүјүндән фе'л нөвләринин сајы әввәлки китаблардан фәргли олараг једди јә чатдырылмышдыр: кечәр нөв, кечмәз нөв, гајыдыш нөв, гаршылыглы нөв, ичбар нөв, мәчһул нөв вә шәхссиз нөв[91].

Бу һал еҹнилә дикәр түрк дилләриндә дә өзүнү көстәрир. Умумијјәтлә, түркологларын бир групу белә бир фикирдәдир ки, куја фе'лин нөвләри онларын гәбул етдикләри морфоложи әламәтә көрә дејил, тә'сирлилик вә тә'сирсизлик билдирмәсинә әсасән бөлүнмәлидир.[92]

Һәгигәтән дә фе'лин бу ики категоријасы бир-биринә чох јахындыр. Бу јахынлыг, биринчи нөвбәдә, фе'лин тәбиәтиндән, јә'ни онун субјект вә објектлә олан мүнасибәтиндән ирәли кәлир. Мәсәлән, биз *кәл, кет, јаз, оху* фе'лләрини чүмләдә ишләтдикдә бу јахынлыг даһа ајдын көрүнүр.

Севил евә *кәлди*. Севил мәктәбә *кетди*. Севил мәктуб *јазды*. Севил китаб *оҳуду*.

Биринчи ики чүмләдә *кәлмәк* вә *кетмәк* фе'лләри *евә* вә *мәктәбә* објектләринә бирбаша тә'сир көстәрмәдијиндән тә'сирсизлик категоријасына, *Севил* тәрәфиндән ичра едилмәси мә'лум олдуғу үчүн мә'лум нөвә дахилдир. *Јазмаг* вә *охумаг* фе'лләри илә дүзәлән чүмләләрдә исә иш бирбаша *мәктуб* вә *китаб* објектләринә јөнәлир. Она көрә дә бунлар тә'сирлилик категоријасына дахил олур. Бу фе'лләр ишин ичрачысы мә'лум олдуғундан јенә дә мә'лум нөв кими чыхыш едир. Һәмин фе'лләрин нөвүндә, јахуд тә'сирлилик вә тә'сирсизлијиндә дәјишиклик јаратдыгда мүтләг бу ики категоријанын бир-биринә тә'сири өзүнү көстәрир. Чүнки нөвүн дәјишмәси фе'лин субјектә вә објектә олан мүнасибәтинә, демәли, тә'сирлилик, тә'сирсизлик мә'насының дәјишмәсинә, тә'сирлилик вә тә'сирсизлијин дәјишмәси исә фе'лин објектә олан мүнасибәтинә, јә'ни нөвүн дәјишмәсинә сәбәб олур.

Севил мәктубу *јазды*. Мәктуб Севил тәрәфиндән *јазылды*.

Биринчидә фе'л (*јазды*) тә'сирли олдуғу үчүн објектлә билаваситә әлагәдардыр. Икинчидә исә (*јазылды*) објектлә билаваситә әлагә јохдур. Она көрә дә мәнтиги субјект грамматик субјект кими ишләнә билмир. Беләликлә дә, икинчи бир нөв—мәчһул нөв јараныр.

Онлары гаршылыглы, әлагәли шәкилдә изаһ етмәдән тә'сирлилик вә тә'сирсизлик, еләчә дә нөв категоријаларының елми тәһлилини вермәк мүмкүн дејил.

Фе'л нөвләрини тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасы әсасында бөлмәк елми чәһәтдән дүзкүн дејил:

1. Тә'сирлилик вә нөв дилдә сабитләшмиш мүстәгил грамматик категоријалардыр. Она көрә дә нөвләри тә'сирлилијә көрә бөлмәк нөв категоријасыны инкар етмәк демәкдир.

2. Тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасы, әсасән, лексик јолла ифадә олунур. Нөв исә лексик-морфоложи јолла дүзәлир. Бүтүн фе'лләр објектә олан мүнасибәтә көрә ја тә'сирли, ја да тә'сирсиз олур. Нитг просесиндә һәр бир фе'л субјект вә објектлә мүхтәлиф мүнасибәтдә олур. Бу мүнасибәт нөвләри мејдана чыхарыр. Нөв шәкилчиләри исә гошулдуғу фе'лин лексик мә'насында мүәјјән дәјишиклик јаратдығындан әввәлки сөзү ја тә'сирли, ја да тә'сирсиз фе'лә чевирир.

3. Нөв категоријасының шәкилчиләри, бир тәрәфдән, фе'л нөвләрини јарадыр, икинчи тәрәфдән исә тә'сирлилик категоријасына тә'сир едир; м ә с.: *чүрүт, охшат, бошалт, чохалт, дүзәлт, ахыт, һүркүт, бәркит, чыхар, гопар, гачыр, көчүр, өлдүр, бахдыр, јандыр, гондар, дөндәр, горхуз* вә с.

Бу сөзләрдәки **-т, -ар//-әр, -ыр//-ир//-ур-үр, -дыр//-дир/ -дур//-дүр, -дар//-дәр, -уз** шәкилчиләри анчаг тә'сирсиз фе'лләрдән тә'сирли фе'л әмәлә кәтирир. Бунларын һамысы фе'лин мә'лум нөвүндәндир. Лакин бу сөзләрә нөв шәкилчиләри гошулдугда һәм нөв, һәм дә тә'сирлилик дәјишәчәкдир. м ә с.: *чүрүдүлмәк, охшадылмаг, бошалдылмаг, һүркүдүлмәк, бәркидилмәк, чыхарылмаг, гопардылмаг, гачырылмаг, көчүрдүлмәк, өлдүрүлмәк, бахдырылмаг, јандырылмаг, дөндәрилмәк* вә с.

Түрколокијада олдуғу кими, Азәрбајҹан дилчилијиндә дә тә'сирлилик категоријасының ролуну тамамилә азалдыб, ону фе'л нөвләринә дахил етмәк һалларына да тәсадүф олунур. 1936-чы илдән е'тибарән Азәрбајҹан дилчилијиндә тә'сирлилик категоријасы фе'л нөвләри дахилиндә әридилмиш, тә'сирлилијә мәнсуб олан бүтүн шәкилчиләр ичбар нөвүн шәкилчиси кими верилмишдир. Бу фикир бир нечә ил орта мәктәб дәрсликләриндә дә еҹнилә давам етдирилмишдир. Тә'сирлилик әмәлә кәтирән шәкилчиләрлә ичбар нөвүн шәкилчиси еҹниләшдирилдијиндән бә'зи доғру

[90] И. Әфәндијев. Азәрбајҹан дилиндә фе'лләр (нам. дисс.), Бакы, 1944, сәһ. 49; Хәлифәзадә Мәммәдәли. Азәрбајҹан дилиндә фе'ли әсаслар (нам. дисс.), Бакы, 1946, сәһ. 59—110; А. А. Азер. Категория залога в современном азербайджанском языке (автореф. канд. дисс.), Баку, 1955, сәһ. 10—17.

[91] «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», I һиссә, Бакы, 1960, сәһ. 130—138.

[92] А. Боровков. Учебник уйгурского языка, Л., 1935, сәһ. 141; Н. А. Баскаков. Залоги в каракалпакском языке, Ташкент, 1951, сәһ. 7, 8; И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка, вып. III, Фрунзе, 1940, сәһ. 8.

олмајан нәтичәләр чыхарылмышдыр. Бу долашыглыг һәмчинин ичбар нөвүн гејри-елми изаһына сәбәб олмушдур. 1936—1939-чу илләрдә чыхан грамматика китабларында **-дыр//-дир//-дур//-дүр** -т вә с. шәкилчиләрин мә'лум, мәчһул, гајыдыш вә гаршылыглы нөвдән ичбар нөв әмәлә кәтирдији гејд едилир. Бу фикир јалныз тә'сирлиликлә ичбар нөвүн ејниләшдирилмәсиндән, ичбар нөвүн тә'сирлилик билдирмәсинин сәһв баша дүшүлмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Ичбар нөвлә тә'сирлилик шәкилчиләринин гарышдырылмасына башга түрк дилләриндә дә тәсадүф едилир.[93]

4. Тә'сирлилик категоријасынын шәкилчиләри һәрәкәтин субјект вә објекти арасындакы мүнасибәти дәјишмир. Буну јалныз нөв шәкилчиләри едә биләр[94] вә објект арасындакы мүнасибәтә көрә тәсниф етмәјә әсас верир.

Дилчилик әсәрләриндә бу категоријадан данышыларкән фе'лләр, әсасән, ики група : тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрә бөлүнүр. Лакин бә'зи китабларда бу бөлкүјә үчүнчү бир груп да әлавә олунур. Бунлар һәм тә'сирлилик, һәм дә тә'сирсизлик билдирән фе'лләр адланыр.[95] Әлбәттә, бу ејни бир фе'лин һәм тә'сирлик, һәм дә дикәр һаллары идарә едә билмәси илә изаһ едилир.

Фе'л тамамлыг төләб едәрсә, тә'сирли, тамамлыг төләб етмәзсә, тә'сирсиз олур.

Азәрбајчан дили фе'лләри өзләринин лексик-семантик мә'насына вә морфоложи әламәтинә көрә ики група ајрылыр: 1) тә'сирли фе'лләр; 2) тә'сирсиз фе'лләр.

Биринчи бөлкүдә фе'лләрин лексик-семантик мә'насында дилимиздәки фе'лләрин лексик-семантик мә'насы, објектә олан мүнасибәт, икинчи бөлкүдә (морфоложи әламәтиндә) тә'сирли фе'лләрдән тә'сирсиз, тә'сирсиз фе'лләрдән исә тә'сирли фе'л әмәлә кәтирән хүсуси шәкилчиләр әсас көтүрүлүр.

Тә'сирлилик мә'насы. а) Һәрәкәт фе'лләриндән аз бир гисми садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб гурулушда тә'сирли мә'нада ишләнир: м ә с.: *һоппанмаг, сычрамаг, кәзмәк, чыхмаг, кечмәк, галхмаг, ојнамаг, сүрүшмәк, дөнмәк, дүшмәк, доланмаг, үзмәк, долашмаг, чапмаг, изләмәк, аддымламаг* вә с.

[93] Бах: В. А. Серебренников. О залоге в финно-угорских и тюркских языках. «Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР», Уфа, 1958, сәһ. 68; М. Казем-бек. Грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1939, сәһ. 165; Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.—Л., 1940, сәһ. 132—133, 182; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сәһ. 203—204; Н. А. Баскаков. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (туба-кижи), грамматический очерк и словарь, М., 1966; «Хозирги замон узбек тили», Тошкент, 1957, сәһ. 436.

[94] Бах: В. И. Асланов. Некоторые вопросы глагольного управления в памятниках азербайджанского языка в сравнительном освещении (переходные глаголы, автореф, канд. дисс.), Баку, 1960, сәһ. 7; Мәммәдәли Хәлифәзадә. Көстәрилән диссертасија, сәһ. 59.

[95] А. Н. Кононов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 205; М. Һүсејнзадә, Көстәрилән әсәри, сәһ. 136; «Хозирги замон узбек тили», Тошкент, 1957, сәһ. 428 вә с.

б) Иш фе'лләриндән. Бу група дахил олан садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб фе'лләрин әксәријјәти тә'сирлилик билдирир. Чүнки һәмин фе'лләрин лүғәви мә'насында објектлә әлагә чох күчлүдүр. Башга сөзлә десәк, фе'лдәки иш, һәрәкәт билаваситә објектә јөнәлмиш олур: м ә с.: *боғмаг, чырмаг, бүкмәк, гырмаг, јумаг, әјмәк, бојамаг, јанмаг, доғрамаг, вермәк, јормаг, кәсмәк, налламаг, јағламаг, ајағламаг, хырдаламаг, димдикләмәк, әтирләмәк, пудраламаг, бәзәмәк, баша вурмаг, бәднам етмәк, биабыр етмәк, мүһасирәјә алмаг, дара чәкмәк, зәһмәтә салмаг, хәрчә салмаг, атәшә тутмаг, мәһкәмәјә вермәк, сәфәрбәрлијә алмаг, суја чәкмәк, тә'хирә салмаг, әмәлә кәтирмәк, хараба гојмаг* вә с.

в) Нитг фе'лләриндән аз бир гисми билаваситә ики субјектин гаршылыглы әлагәсини, јә'ни биринин о биринә тә'сирини, нәсә чатдырмасыны, хатырлатмасыны вә с. билдирдикдә тә'сирлилик мә'насында ишләнир. Бу групдан олан тә'сирли фе'лләрин әксәријјәти **-ла//-лә** шәкилчиси илә дүзәлән фе'лләрдән, *ет, бас* вә *тут* көмәкчи фе'лләри илә дүзәлән мүрәккәб фе'лләрдән, аз бир һиссәси исә садә фе'лләрдән ибарәтдир; м ә с.: *демәк, данышмаг, сормаг, тәкрарламаг, саламламаг, ачыламаг, јаманламаг, лә'нәтләмәк, пычылдамаг, мүбаһисә етмәк, вәсијјәт етмәк, хәбәрдар етмәк, ифадә етмәк, копа басмаг, дилә басмаг, дилә тутмаг, сөһбәтә тутмаг* вә с.

г) Тәфәккүр, көрмә вә ешитмә просеси илә бағлы олан фе'лләрдән даһа чох биринчиси, јә'ни тәфәккүр просеси илә бағлы оланлар, көрмә вә ешитмә просеси илә бағлы оланлардан исә аз бир гисми тә'сирлилик мә'насы билдирир; м ә с.: *севмәк, өјрәнмәк, дүшүнмәк, хатырламаг, танымаг, дујмаг, гаврамаг, билмәк, бәјәнмәк, ганмаг, јадырғамаг, мәнимсәмәк, өлчүб-бичмәк, дәрк етмәк, күман етмәк, зәнн етмәк, еһтимал етмәк, иддиа етмәк, јадда сахламаг, тәсәввүрә кәтирмәк, хәјала кәтирмәк, баша дүшмәк, нәзәрә алмаг, гәрара алмаг, нәзәрдә тутмаг, ешитмәк, динләмәк, көрмәк, сеjр етмәк* вә с.

2. **Тә'сирсизлик мә'насы.** а) Һал-вәзијјәт фе'лләриндән. Әввәлки груплардан фәргли олараг бу груп садә, дүзәлтмә, мүрәккәб фе'лләрин һамысы тә'сирсизлик билдирир. Бу, илк нөвбәдә, һәмин фе'лләрин һәр һансы бир субјектлә билаваситә әлагәдә олмасындан ирәли кәлир. Чүнки һал-вәзијјәт фе'лләринин бир һиссәси әшјанын алдығы вәзијјәти, әламәти, кејфијјәти, кәмијјәти, бир һиссәси исә инсанын һисс-һәјәчаныны ифадә едир; м ә с.: *гыврылмаг, азарламаг, сүнбүлләмәк, тәрләмәк, арыгламаг, лахламаг, думанлашмаг, јерләшмәк, аловланмаг, варланмаг, гычыгланмаг, бошалмаг, сағалмаг, гочалмаг, бозармаг, ағармаг, көзәрмәк, сыныхмаг, кејинмәк, дурухмаг, јавашымаг, бәркимәк, туршумаг, чәкинмәк, чәкишмәк, дүзәлишмәк, кор олмаг, архајын олмаг, үјгун кәлмәк, хош кәлмәк, ағыр кәлмәк, чәтин кәлмәк, үстүн кәлмәк, касыб дүшмәк, хәстә дүшмәк, үзаг дүшмәк, көздән дүшмәк, һөрмәтдән дүшмәк, рүтубәт чәкмәк, галиб чыхмаг, ишсиз галмаг, авара галмаг, бөһран кечирмәк, арзу етмәк, гәләбә чал-*

маг, баша чатмаг, көк салмаг, бојун гачырмаг, јаша долмаг, һүрмәк, инчимәк, горхмаг, көјнәмәк, чырнамаг, инләмәк, ачыгланмаг, һирсләнмәк, өзүндән чыхмаг, тәәссүф етмәк, налә етмәк, өзүндән кетмәк, өзүнә кәлмәк, күлмәк, севинмәк, һејран олмаг, һәзз алмаг, зөвг алмаг, күлмәји тутмаг, достлашмаг, чәкишмәк, дост олмаг вә с.

Бу група дахил олан тә'сирсиз фе'лләрин бир гисмини дә чансыз әшјаларын, һејван вә инсанларын чыхардығы сәсләри тәглид етмәклә јаранан фе'лләр тәшкил едир; м ә с.: *чиһкилдәмәк, зынгылдамаг, курулдамаг, чырылдамаг, хырылдамаг, чызылдамаг, уғулдамаг; чивилдәмәк, уламаг, мәләмәк, гурулдамаг, бөјүрмәк, гуггулдамаг, фынхырмаг, вәнкилдәмәк, чинкилдәмәк, нәрилдәмәк, һыгганмаг, һыртылдамаг, хорулдамаг* вә с.

б) Һәрәкәт фе'лләриндән. Бу груп фе'лләрдәки иш, һәрәкәтлә објект арасында билаваситә әлагә олмадығындан онлар тә'сирсизлик мә'насы әмәлә кәтирир; м ә с.: *ахмаг, учмаг, гачмаг, јетишмәк, кетмәк, сәндәләмәк, дырманмаг, јүјүрмәк, кирмәк, имәкләмәк, дамчыламаг, далғаланмаг, габаглашмаг, јолланмаг, ајаға галхмаг, аддым атмаг, үз гојмаг, јан алмаг, раст кәлмәк, јола дүшмәк* вә с.

в) Иш фе'лләриндән. Әввәлки груп фе'лләрдән фәргли олараг иш фе'лләриндә објектлә бирбаша әлагә јарандығындан чох аз бир һиссәси тә'сирсизлик билдирир; м ә с.: *мүәллимлик етмәк, од вурмаг, мәһсул көтүрмәк, гисас алмаг, баш чәкмәк, јува салмаг, диван тутмаг, һазырлыг апармаг.*

Мисаллардан көрүндүјү кими, бу груп фе'лләрин јалныз мүрәккәби, әсасән, мәчази мә'нада ишләндикдә тә'сирсизлик јарадыр.

г) Нитг фе'лләринин чоху објектә тә'сир етмәдијиндән тә'сирсизлик категоријасына дахил олур; м ә с.: *бағырмаг, гышгырмаг, видалашмаг, бошбоғазлыг етмәк, мүнагишә етмәк, тәшәккүр етмәк, салам вермәк, хејир-дуа вермәк, һај вурмаг, һај вермәк, сәс вермәк, лаггырты вурмаг, бөһтан демәк, лајла демәк, өзүнү өјмәк, анд ичмәк, лајла чалмаг, сөз атмаг, сөз гајтармаг, абрыны төкмәк, дил төкмәк, сәс-күј галдырмаг, сөһбәт ачмаг, дилләнмәк, шикајәтләнмәк, һөчәтләшмәк, килејләнмәк* вә с

ғ) Тәфәккүр, көрмә вә ешитмә просеси илә бағлы олан фе'лләрин дә аз бир гисми мәһз тә'сирсизлик әмәлә кәтирир; м ә с.: *инанмаг, јаддан чыхмаг, гәрара кәлмәк, јада дүшмәк, јадда галмаг, фикир вермәк, гәнаәтә кәлмәк, гәрара кәлмәк, јада дүшмәк, фикрә кетмәк, гулаг вермәк, гулаг асмаг, бахмаг, көз кәздирмәк, көз дикмәк, көз гырпмаг, нәзәр салмаг, көз вурмаг, көзә өјмәк* вә с.

Фе'лләр нөв шәкилчиләри, еләчә дә тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасы шәкилчиләрини гәбул етмәклә бәвәлки мә'наны дәјишдирә дә билир. Бир гајда олараг, мәчһул, гајыдыш вә гаршылыг нөв шәкилчиләрини гәбул едән фе'лләр тә'сирлилик дејил, тә'сирсизлик мә'насыны өзүндә әкс етдирир; м ә с.: *јазмаг—јазылмаг, јазышмаг; јумаг—јујунмаг; көрмәк—көрүлмәк, көрүнмәк, көрүшмәк; охумаг—охунмаг; гәбул етмәк—гәбул едилмәк* вә с.

Бунун әксинә, јә'ни тә'сирсизлик мә'насындан тә'сирлилик мә'насы јарадылмасына да раст кәлирик. Бунун үчүн тә'сирсиз фе'лләрдәки кими нөв шәкилчиләриндән дејил, тә'сирлилик категоријасына мәхсус грамматик формалардан истифадә олунур. Һәмин грамматик формалар бунлардыр:

1. **-т.** Бу шәкилчи дилимиздә ики грамматик мә'наны ифадәсинә, башга сөзлә десәк, ики грамматик категоријаны формалашмасына сәбәб олур: сону саитлә битән тә'сирли фе'лләрлә ишләндикдә ичбар нөвү, сону саитлә битән тә'сирсиз фе'лләрлә ишләндикдә исә тә'сирлилик категоријасыны јарадыр. Әкәр фе'лин төләб етдији јөнлүк һалдакы објект әслиндә ишин һәгиги ичрачысыдырса, ичбар нөв белә бир һүгуга малик дејилдирсә, јә'ни һәгиги ичрачы дејилсә, тә'сирлилик мә'насыны әмәлә кәтирир; м ә с.: Мән Севинчи *Лаләјә* охшатдым. Мән отағы *Лаләјә* тәмизләтдим.

Биринчи чүмләдәки *кимә?* суалына чаваб верән *Лаләјә* објекти мәнтиги објект вә васитәли тамамлыг олдуғу үчүн *охшатдым* фе'ли тә'сирли фе'л олараг галыр. Икинчи чүмләдә исә *Лаләјә* сөзү васитәли тамамлыг вә мәнтиги субјект олдуғундан *тәмизләтдим* фе'ли ичбар нөв билдирир.

-т шәкилчиси ики һалда тә'сирсиз фе'лләрдән тә'сирли мә'на јарадыр:

а) саитлә битән мә'лум нөв тә'сирсиз фе'л көкләриндән. М ә с.: *охшатмаг, чүрүтмәк, ачытмаг, сојутмаг, бәнзәтмәк* вә с.

б) бир груп мә'лум нөв дүзәлтмә, хүсусилә саитлә гуртаран тә'сирсиз фе'лләрдән:

1. **-лә//-лә** шәкилчиси илә дүзәлән фе'лләрин бир гисминә, хүсусилә әшјанын мүәјјән бир вәзијјәт алмасыны вә ја кејфијјәт кәсб етмәсини көстәрән фе'лләрә вә бә'зи сәстәглиди сөзләрә гошулмагла тә'сирли фе'л дүзәлдир; м ә с.: *азарлатмаг, тәрләтмәк, арыглатмаг, лахлатмаг, нахошлатмаг, һарынлатмаг, партлатмаг, мәләтмәк* вә с.

2) **-ылда//-илдә//-улда//-үлдә** шәкилчиләринин әмәлә кәтирдији сәстәглиди фе'лләрдән; м ә с.: *выјылдатмаг, гаггылдатмаг, чырылдатмаг, таггылдатмаг, шаггылдатмаг, чинкилдәтмәк, гығылдатмаг, вызылдатмаг* вә с.

3) **-ал//-әл//-л** шәкилчиләри илә дүзәлиб, лүғәви мә'на е'тибарилә әшјанын мүәјјән бир әламәт, кејфијјәт вә ја кәмијјәт кәсб етмәсини билдирән фе'лләрдән; м ә с.: *учалтмаг, гаралтмаг, јекәлтмәк, дикәлтмәк, гысалтмаг, инчәлтмәк, бошалтмаг* вә с.

4) **-ы//-и//-у//-ү** шәкилчиләри илә дүзәлиб, лүғәви мә'на е'тибарилә әшјада кејфијјәт, һал-вәзијјәт дәјишиклији әмәлә кәлмәсини көстәрән фе'лләрдән; м ә с.: *бәркитмәк, кејитмәк, ләнкитмәк, туршутмаг* вә с.

5) **-а//-ə** вə **-на//-нə** шəкилчиляри илə дүзəлəн бə'зи фе'ллəрдəн; м ə с.: *ганатмаг, јашатмаг, көјнətмək, кишнətмək, чырнатмаг* вə с.

Азəрбајчан дилиндə **-т** шəкилчиси, адətən, тə'сирли фе'ллəрə гошулдугда ичбар нөв дүзəлдир. Лакин бир груп тə'сирли фе'ллəрə артырылдыгда ичбар нөв јаратмыр, садəчə олараг дилимиздəки омоним сəчијјəли шəкилчиляри ајырмагда үслуби рол ојнајыр; м ə с.: *көчүртмək, учуртмаг, гопартмаг, чыхартмаг,* вə с. М. Һүсејнзадə буну чох дүзкүн əсасландырмышдыр. Онун фикринчə: «Үмумијјətлə, **-ар//-əр//; -ыр//-ир//-ур//-үр** шəкилчиляриндən сонра **т** самитинин əлавə едилмəсини дилимизин инкишафы, зənкинləшмəси илə əлагələндирмək лазымдыр...

Дилимиздə ејни шəкилдə ајры-ајры мəзмунлар ифадə едən бу шəкилчиляри бир-бириндən фərгləндирмək мəгсəдилə мүвафиг јерлəрдə **т** самитинин əлавə едилмəсиндən истифадə олунмушдур. Фе'ллəри тə'сирли едən **-ыр// -ир// -ур// -үр** вə **-ар// -əр** шəкилчиляриндən сонра һəмин **т** самитинин əлавəси илə сөзүн мəзмунча һеч бир дəјишиклијə уғрамамасы да бу фикрин тəсдиги үчүн мүəјјən əсас һесаб олуна биләр»[96].

2. **-дыр// -дир// -дур// -дүр.** Бу шəкилчиляр дə **т** шəкилчиси кими ики вəзифəлидир. Тə'сирли фе'ллəрə гошулдугда ичбар нөв, тə'сирсиз фе'ллəрə битишдикдə исə тə'сирли фе'л əмəлə кəтирир; м ə с.: *јаздырмаг, поздурмаг, чəкдирмək; диндирмək, долдурмаг, булашдырмаг* вə с. Бунлары фərгləндирмək үчүн **т** шəкилчиси илə дүзəлəн фе'ллəрдəки гајдадан истифадə етмək лазымдыр.

-дыр// -дир// -дур// -дүр шəкилчиляри Азəрбајчан дилиндə сону самитлə гуртаран садə вə дүзəлтмə тə'сирсиз фе'ллəрдən тə'сирли фе'л дүзəлдир; м ə с.: *кəздирмək, солдурмаг, чимдирмək, јандырмаг, күлдүрмək, бирləшдирмək, бахдырмаг, вурушдурмаг, тутушдурмаг, аловландырмаг, түстүləндирмək, јујундурмаг* вə с.

3. **-ар//-əр** шəкилчиси илə; м ə с.: *гоп-армаг, чых-артмаг* вə с.

4. **-ыр//-ир /-ур -үр** шəкилчиси илə; мəс.: *артырмаг, биширмək, дүшүрмək, көчүрмək, дашырмаг, битирмək* вə с.

5. **-дар//-дəр** шəкилчиси илə; м ə с.: *гондармаг, дөндəрмək, көндəрмək* вə с.

6. **-ыз//-из//-уз//-үз** шəкилчиляри илə; м ə с.: *галхызмаг, горхузмаг* вə с.

Дејиләнлəрдən ајдын олур ки, Азəрбајчан дилиндə тə'сирсизлик мə'насы үч јолла: а) мə'лум нөв фе'л көкləри илə; б) мə'лум нөвдəки бир груп дүзəлтмə тə'сирсиз фе'ллəрлə; в) мəчһул, гајыдыш вə гаршылыг нөвləрлə дүзəлир. Тə'сирдилик мə'насы исə: а) мə'лум нөвдəки тə'сирли фе'л көкləри илə; б) мə'лум нөвдəки бир груп дүзəлтмə тə'сирли фе'ллəрлə; в) хүсуси грамматик формаларла əмəлə кəлир.

[96] М. Һүсејнзадə. Көстəрилən əсəри, сəһ. 139.

ФЕ'ЛЛƏРИН ТƏСДИГ ВƏ ИНКАР ФОРМАЛАРЫ

Фе'ллəрдə тəсдиг мə'насы јалныз сөзүн семантикасы илə верилир; м ə с.: *Гатар, көзүмүн ишығы, дүнјамын јарашығы Бакыја доғру ирəлиləјирди* (К. Дадашоғлу); *Сəмəндəр совхоз бағындан күл дəриб евləринə јолланды* (Б. Бајрамов); *Кечə-күндүз јол кедир, дағлы-дəрəли, чəмəнли отлу, бағлы-бағатлы јерləри ајағлајырдыг* (К. Дадашоғлу).

Фе'ллəрдə инкарлыг мə'насынын ифадəси үчүн əсасən инкарлыг шəкилчиляриндən истифадə олунур.

Үмумијјətлə, фе'ллəрдə инкарлыг мə'насыны билдирмək үчүн ашағыдакы васитəлəрдən истифадə олунур.

1. **-м, -ма//-мə** инкарлыг шəкилчиляри фе'л əсасына артырылыр. Инкарлыг шəкилчиляриндən сонра артырылачаг заман, шəкил вə с. шəкилчиляринин саит, јахуд самитлə башламасындан, əввəлки саитин инчə, ја да галынлығындан асылы олараг инкарлыг шəкилчиляринин **-м,-ма// -мə** формалары ишлənир; м ə с.: Шиддətли јағыша гатышыб бизи чатдыран, əл-ајағымыз дондуран выјылтылы күләк *көз ачмаға* гојмур, ətрафа азачыг да олса *нəзəр салмаға* имкан вермирди (К. Дадашоғлу); Кечə ағылларын үстүнү алана гədəр Гошатхан Кəрəмин хəстə арвады јатан алачыға *кирмədи* (Мирзə Ибраһимов); Мəктубларын һамысы мəним əлимдən кечмишди, елə бир дəрин мə'на *вермədим* (Б. Бајрамов); Гызлар саһилə енəндə гаршыдакы адада улғун коллардан башга һеч нə *көрмədиләр* (И. Шыхлы); *Чапма* атыны, *кирмə* бу мејдана, а молла! Чох мəсхəрə сəн *јазма* мүсəлманə, а молла! (М. Ə. Сабир); Мəн дуз-чөрək төкən адамы *сахламарам* (Ə. Һагвердијев); Бөјрүмчə һəмаһəнк јериди, бирчə ан да мəни фикримдən *ајырмады* (Б. Бајрамов).

Б'зəн фе'л көкləринə артырылан **-ма//-мə** инкарлыг шəкилчиси илə гејри-гəти кələчək заман шəкилчисинин ејничинсли саитləриндən бири ихтисар олунур. Бундан сонра исə **р** самити түрк дилləринə мəхсус материаллардан мə'лум олдуғу кими **з** самитинə чеврилир. Белəликлə, инкарлыг əламəти гејри-гəти кələчək заман шəкилчиси **-маз//-мəз** шəкилчиляринə чеврилиб һəм инкарлыг, һəм дə гејри-гəти кələчək заман анлајышынын ифадəсинə бирликдə хидмəт едир: м ə с.: Дəмир јолу əмəлləри һеч вə'дə буна јол *вермəзлəр* (Ə. Һагвердијев); Белə нөгсана дөзмək *олмаз* (М. Ибраһимов); Башга вахт олсајды, о, јериндən *дурмазды* (И. Шыхлы); Белə һəрəкəт етсəм дə өзүмү күнаһлы *сајмаздым* (Б. Бајрамов); Ким ки бу ишə биканə бахыр, о гурултајын гəрарларыны ləјагəтлə һəјата кечирə *билмəз* (Мирзə Ибраһимов); Еһтијатлы оғулун анасы һеч вахт ағламаз (И. Шыхлы); ...Ушаг атадан јетим галмаз (Б. Бајрамов); Мəнə белə иттиһам верə билмəзлəр, чүнки о чүр күнаһдан узағам (М. Ибраһимов).

2. Фе'ллəрдə инкарлыг мə'насы јаратмаг үчүн *нə (нə дə)* баг-

лајычысындан да истифадә едилир. Бу заман фе'лләр тәсдиг формасында олур; м ә с.: Бизим киминсә нәннисини јелләмәјә *нә вахтымыз вар, нә дә һәвәсимиз* (Б. Б а ј р а м о в); *Нә* Шамхал атасынын үзүнә *ағ олду, нә дә* атасы она күлдән ағыр сөз деди (И. Ш ы х л ы); ...һәрәкәт еләмәк әвәзинә, бош хәјалындан *нә* мән *әл чәкирдим, нә дә* о мәндән *узаглашырды* (Б. Б а ј р а м о в).

ФЕ'ЛИН ТӘРЗЛӘРИ

Дилчи түркологлар тәрәфиндән фе'лин тәрзләри һаггында јүрүдүлән фикирләри ики група ајырмаг олар:

Биринчи груп дилчи-түркологлар[97] тәрз категоријасы анлајышы алтында, әсас е'тибарилә иш, һал вә һәрәкәтин тәкрар олунмасы, сүрәклилији, давамлылығы, бирдәфәлилији, иш вә һәрәкәтин һала чеврилмәси, һәрәкәтин мүхтәлиф истигамәтләри вә с. кими мә'наларыны ифадә едилдијини сөјләјирләр. Һәмин дилчиләр бу мә'наларла бирликдә фе'лин заман формалары, гисмән дә тәрз конструксијалары илә битмәклик, битмәмәклик мәфһумларынын ифадә олундуғуну гејд едирләр. Лакин бу дилчиләр тәрәфиндән битмәклик вә битмәмәклик категоријаларынын түрк групуна дахил олан дилләрдә тәрзләр үчүн сәчијјәви олмасы фикри ирәли сүрүлмүр.

Икинчи груп дилчи-түркологларын[98] нөгтеји-нәзәринчә, тәрзләрлә әсасән, рус дилиндә олдуғу кими, иш, һал вә һәрәкәтин битмәси, битмәмәси вә башланмасы ифадә едилир. Бу дилчиләр көмәкчи фе'лләри битмиш, битмәмиш, бә'зән дә башланан тәрзләр үзрә тәсниф едәрәк, түрк групуна дахил олан дилләрдә фе'лин тәрз категоријасы үчүн сәчијјәви һесаб едилән мә'наларын изаһына лазыми әһәмијјәт вермирләр. Демәк олар ки, онлар фе'лин заман формаларында өз ифадәсини тапан тәрзләрдән данышырлар. Чүнки түрк групуна дахил олан дилләрдә, иш, һал вә һәрәкәтин битиб-битмәмәси әсасән фе'лин заманларында ифадә олунур.

[97] Бах: Н. К. Д м и т р и е в. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1949; Н. А. Б а с к а к о в. Каракалпакский язык, ч. II, М., 1952; И. А. Б а т м а н о в. Грамматика киргизского языка; вып. II, Фрунзе, 1940; В. М. Н а с и л о в. К вопросу о грамматической категории вида в тюркских языках, Спб, «Труды Московского Ин-та Востоковедения», т. 4, 1947, сәһ. 39; Н. К. Б а с к е е в а. О преподавании русского глагола в V—VII классах в татарской школе, Татгосиздат, 1951, сәһ. 47; Н. И. И л ь м и н с к и й. Материалы к изучению киргизского наречия, Казань, 1861; И. А. Б а т м а н о в. Грамматика киргизского языка, вып. III, Фрунзе, 1940.

[98] А. И. Х а р и с о в. Категория глаголвных видов в башкирском языке, Уфа, Башгосиздат, 1944; Г. Ш а р и п о в. Категория глагольного вида в современном узбекском языке, канд. дисс., М., 1945; М. Г у р б а н г а л л и е в, И. Р. Г а з и з о в. Опыт систематической грамматики татарского языка в сравнении с грамматикой русского языка, Казань, 1931; А. Б о р о в к о в. Учебник уйгурского языка, Л., 1935; Н. Т. С а у р а н б а е в. Семантика и функции деепричастий в казахском языке, Алма-Ата, 1940; Б. М. Ю н у с а л и е в. Вспомогательные глаголы в киргизском языке, канд. дисс., Фрунзе, 1949; И. Е. М а м а е в. Вспомогательные глаголы в казахском языке, Алма-Ата, 1942.

Јухарыда һаггында данышдығымыз биринчи груп дилчиләр түрк групуна дахил олан ајры-ајры дилләрдә фе'лин тәрзләри үчүн даһа сәчијјәви һесаб едилән мә'налардан бәһс едирләр.

Икинчи груп дилчиләр исә фе'лин тәрзләрини рус дилиндә олдуғу кими изаһ етмәјә чалышырлар. Одур ки, онларын әсас мәгсәди түрк групуна дахил олан ајры-ајры дилләрдә рус дилинин бу вә ја дикәр тәрзинә адекват ахтарыб тапмагдыр.

Фе'лин тәрз категоријасына һәср едилмиш Алма-Ата мүшавирәсиндә дә фикир ајрылығы олмушдур. Һәмин мүшавирә иштиракчыларынын бир гисми түрк дилләриндә тәрз категоријасынын мөвчудлулуғуну инкар едәркән ашағыдакы чәһәтләрә әсасланмышлар.[99]

Көмәкчи фе'лләрин тәрз әмәлә кәтирмәси үчүн онлар бу мә'наны (тәрз мә'насыны) һәр бир фе'ллә бирләшмәдә ифадә етмәлидир. Ајры-ајры тәрз бирләшмәләрини тәрз синифләри (видовыми классами) адландырмаг олар. Бунлар тәрз мә'наларыны ифадә едир, лакин тәрз категоријасыны әмәлә кәтирмир.

Һәмин мүшавирәнин бә'зи иштиракчылары, рус дилиндә олдуғу кими, түрк дилләриндә битмиш вә битмәмиш нөвләрини олдуғуну гәбул едир вә бунларын фе'ли бағлама формасында олан әсас фе'ллә бирләшәрәк ифадә едилдијини көстәрирләр.[100] Бә'зиләри бу бөлкүјә башланан тәрзи дә әлавә едирләр[101].

А. И. Харисов көстәрир ки, «Һәмин дилләрин ганунларындан чыхыш етсәк, тәрз категоријасынын түрк дилләриндә сәчијјәвилији вә вәтәндашлыг һүгугу асан сүбут едилә биләр, башга дил, мәсәлән, рус дили нөгтеји-нәзәриндән јанашсаг, бу категоријанын варлығыны инкар етмәк олар.»[102]

Азәрбајчан дилиндә фе'лин тәрзләриндән илк дәфә М. Хәлифәзадә бәһс етмишдир.[103]

О јазыр: «Фе'лдә һал вә һәрәкәтин ичра вәзијјәтини билдирән чәһәтә фе'лин өвзасы (тәрзләри—*З. Б.*) дејилир. Мүхтәлиф фе'лләри өвзача ашағыдакы «зүмрәләрә» ајырыр.[104]

1. Өвзасыз фе'лләр. Бүтүн садә вә дүзәлтмә фе'лләр өвзасыз фе'лләр сырасына дахил едилир.

2. Игтидар фе'лләри; м ә с.: *охуја билмәк, гача билмәк* вә с.

3. Гәрарлы фе'лләр; м ә с.: *баха-баха галмаг, кәзә-кәзә дурмаг* вә с.

4. Давамлы фе'лләр; м ә с.: *јазмагда олмаг.*

[99] Б. А. С е р е б р е н н и к о в. Проблема глагольного вида в тюркских языках, «Вопросы грамматики тюркских языках», сәһ. 30.

[100] И. Е. М а м е д о в. Глагольные виды и их выражение в казахском языке. Б а х: Көстәрилән мәчмуә, сәһ. 44.

[101] А. И. Х а р и с о в. Способы выражения глагольных видов в башкирском языке (көстәрилән мәчмуә).

[102] Јенә орада.

[103] М. С. М и х а й л о в. Перифастические формы и категория вида в турецком языке. Изд.-во Московского Ин-та Востоковедения, 1954.

[104] М. Х ә л и ф ә з а д ә. Азәрбајчан дилиндә фе'ли әсаслар (нам. дисс.), Бакы, 1946.

5. Битмиш фе'ллəр; м ə с.: *јазмыш олмаг, охумуш олмаг* вə с.
6. Нисбəтли фе'ллəр; м ə с.: *отурачаг олмаг, кедəси олмаг, кəзəјən олмаг* вə с.
7. Кəрəкли фе'ллəр; м ə с.: *јазмалы олмаг, јазасы олмаг* вə с.

Көрүндүју кими, М. Хəлифəзадə Азəрбајчан дилиндə тəрз конструксијаларыны дүзкүн мүəјјəнləшдирə билмəмишдир. О, ики гоша кəлəн һəр чүр бирləшмədə тəрзин ифадə олундуғуну иддиа етмишдир.

М. Хəлифəзадəнин тəрзləр сырасына дахил етдији игтидар фе'ллəри əслиндə фе'лин бачарыг аспектини көстərən бирləшмələрдир.

Мүəллифин ишлətдији «гəрарлы фе'ллəр» истилаһлары да охучу үчүн анлашылмаздыр.

И. Əфəндијев[105] фе'лин башга категоријалары илə јанашы, тəрз категоријасындан да бəһс етмишдир.

Мүəллифин вердији изаһата көрə, фе'лин дəрəчə (тəрз) категоријасы иш вə һəрəкətин бачарылыб-бачарылмамасыны, битиб-битмəмəсини, давам етмəсини, сүр'ətlə, јаһуд тədричlə ичрасыны, һала чеврилмəсини вə башга бир сыра бунлара охшар мə'налары ифадə едир. Бу мə'наларын аналитик, гисмən дə фе'лин заман формаларында ифадə олундуғу көстərилир.

И. Əфəндијев гејд едир ки, «Иш вə һəрəкətин тədricлə ичрасыны билдирмək үчүн фе'ли бағлама *гуртар(маг)* фе'ли илə ишлəнир; м ə с.: *јазыб гуртарды, ишлəјиб гуртарды* вə с.

Һəгигətdə исə *гуртармаг* көмəкчи фе'ли тəрз конструксијасы тəркибиндə иш вə һəрəкətин тədricən ичрасыны дејил, онун там ичрасыны көстərир.

Фе'лин тəрзləри һаггында дилчи-түркологларын јүрүтдүкləри мүхтəлиф фикирлəрдən ајдын олур ки, əввəллəр «мүрəккəб фе'ллəр» вə бə'zən дə фе'ли бағламалар сəрləвһəси алтында фе'лин тəрзləри мəсələсинə өтəри шəкилдə тохунулмушдур. Сон вахтлар исə тəрз категоријасы мəсələси дилчиləри даһа чох марагландырыр. Буна көрə дə ајры-ајры əсəрлəрдə фе'лин тəрзləриндən бəһс олунур.

Фе'л иш, һал вə һəрəкət билдирдији кими, өзүнəмəхсус категоријаларын формал əламətləрини гəбул едəрək, чүмлədəки сөзлəр арасында мүхтəлиф грамматик мүнасибətləри дə көстərир. Фе'лин грамматик категоријаларынын һəр бири өзүнəмəхсус форма вə мə'наја маликдир. Бунунла бирликдə фе'лин грамматик категоријалары бир-бирилə үзви шəкилдə əлагədардыр.

Азəрбајчан дилиндə, һəмчинин түрк групуна дахил олан башга диллəрдə фе'лин нөвləри илə иш, һал вə һəрəкətин субјектə олан мүнасибəти ифадə едилир. Фе'лин тəрзləри исə иш, һал вə һəрəкətин кəмијјət əламətləрини—битмəсини, давамлылығыны, тəкрар олунмасыны, инкишафыны, там ичрасыны, һəрəкətин һала чеврилмəсини вə с. билдирир.

[105] «Азəрбајчан дилинин грамматикасы», Азəрбајчан ССР ЕА Нəшријјаты, 1951, сəһ. 164—165.

Түрк групуна дахил олан диллəрдə, о чүмлədən дə Азəрбајчан дилиндə фе'ллəрин һəр бири өз-өзлүјүндə бу вə ја дикəр нөвə дахил едилə билмир.

Фе'лин шəкил категоријасы исə иш, һал вə һəрəкətин реал олуб-олмамасы чəһətиндən данышанын иш, һал вə һəрəкətə олан мүнасибətини көстərир.

Фе'лин заман вə шəкил категоријалары тəрзləрдən мə'нача фəргləндији кими, ифадə үсулуна көрə дə сечилир. Фе'лин тəрзləри, башлыча олараг аналитик үсулла ифадə олунур.

Заман вə шəкил формалары сөздəјишдиричи, тəрзləр исə сөздүзəлдичи-сөздəјишдиричи сəчијjə дашыјыр.

Үмумијjətlə, сөздəјишдиричи формалар аид олдуглары нитг һиссələри тəркибиндəки бүтүн сөзləри əһатə етмəклə чүмлədə сөзлəр арасында мүхтəлиф грамматик мүнасибətləри ифадə едир, јени мə'налы сөзлəр əмəлə кətирмир.

Сөздүзəлдичи формалар исə аид олдуглары нитг һиссələри тəркибиндəки бүтүн сөзləри əһатə едə билмир. Бу категоријаларын сөз дүзəлтмək үчүн ишлəнмəси һəмишə сөз дүзəлдən əсасын мə'насы илə əлагədар олур.

Тəрз мə'наларыны ифадə едən көмəкчи фе'ллəрин һəр бири дилимиздəки əсас фе'ллəрин һамысы илə ишлəнмək габилијjətinə малик дејилдир. Демəли, тəрз бирləшмələриндə һəмин нитг һиссəси тəркибиндəки сөзləрин һамысыны əһатə едə билмəмək кими сөздүзəлдичи формалара хас олан хүсусијjətlərdən бири мөвчуддур. Мəсəлən, *кетмək* көмəкчи фе'ли *сөнмək, өлмək, ахмаг, узанмаг, јүксəлмək* вə с. фе'ллəрlə гоша кəлдикдə *сөнүб кетмək, өлүб кетмək, ахыб кетмək, узаныб кетмək, јүксəлиб кетмək* кими тəрз бирləшмələрини əмəлə кətirəрək, иш, һал вə һəрəкətин инкишафыны көстərə билдији һалда, *јемək, јатмаг, јазмаг, охумаг* вə б. фе'ллəрlə ишлəнəркən тəрз конструксијалары əмəлə кətirə билмир. Һəмчинин *дурмаг* көмəкчи фе'ли *бахмаг, јазмаг, горумаг, шикајəтлəнмək* вə с. фе'ллəрlə гоша ишлəндикдə *бахыб дурмаг, јазыб дурмаг* вə *горујуб дурмаг* кими иш, һал вə һəрəкətин давамлылығыны, јаһуд сүрəклилијini көстərən тəрз бирləшмələри əмəлə кətирир. Белəликlə, ајдын олур ки, көмəкчи фе'ллəрин һəр биринин дилимиздəки əсас фе'ллəрlə ишлəнмəси һəмишə əсас фе'ллəрин лексик мə'наларындан асылы олур.

Тəрз бирləшмələринин бу хүсусијjətinə бахмајараг, ону халис сөздүзəлдичи форма адландырмаг олмаз. Чүнки сөздүзəлдичи формаларын əсас хүсусијjətlərindən бири дə гошулдуглары сөзləрə јени мə'на вермələриндən ибарəтдир. Һалбуки көмəкчи фе'ллəр гошулдуглары əсас фе'лə јени мə'на вермир, һəмчинин өзүндən габаг кəлən əсас фе'ллəр бирликдə јени лексик мə'налы сөз əмəлə кətирмир. Мисал үчүн, *дејиниб дурмаг, јатыб галмаг, чашыб кетмək, охујуб гуртармаг* вə с. тəрз бирləшмələри өз тəркибləриндəки фе'ли бағлама формасында олан əсас фе'ллəрdən лүгəви дејил, мүхтəлиф кəмијjət əламətləрini

ифадә етмәләрилә фәргләнир. Тәрз бирләшмәләринин биринчи, һәм дә ахырынчы хүсусиjjәтини нәзәрә алараг, ону сөздүзәлдичи-сөздәjишдиричи форма адландырмаг олар.

Түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбajчан дилиндә фе'лин тәрзләри, адәтән, аналитик үсулла ифадә олунур. Тәрз бирләшмәләринин тәркибиндә олан фе'ли бағлама тәрз бирләшмәсинин лүғәти мә'насыны мүәjjәнләшдирдиjи үчүн, шәрти олараг «әсас фе'л», тәсрифләнән фе'л тәрзләри ифадә едән сөздәjишдиричи бир үнсүрә чеврилдиjинә көрә «көмәкчи фе'л» адландырыла биләр. Тәрз бирләшмәси тәркибиндә әсас фе'л һәмишә көмәкчи фе'лдән габаг кәлир.

Азәрбajчан дилиндә мүхтәлиф шәкли әламәтли чохлу мигдарда фе'ли бағлама вардыр. Лакин бунларын һамысы тәрз бирләшмәсинин әмәлә кәлмәсиндә иштирак етмир. Jалныз ашағыдакы морфоложи әламәтләрә малик фе'ли бағламалар тәрз бирләшмәләринин тәркибинә дахил ола биләр:

1) **-ыб//-иб//-уб//-үб//-jыб//-jиб//-jуб//-jүб:**

2) **-араг//-әрәк//-jараг//-jәрәк;** 3) **-а//-ә; -jа//-jә:**

-ыб//-иб//-уб//-үб//-jыб//-jиб//-jуб//-jүб шәкилчили фе'ли бағламалар, үмумиjjәтлә өзләриндән сонра кәлән фе'лдә ифадә олунан ишдән габаг, **-араг//-әрәк//-jараг//-jәрәк** вә **-а//-ә; -jа//-jә** шәкилчили фе'ли бағламалар исә өзләриндән сонра кәлән фе'лдәки ишлә ejни вахтда ичра олунан иши көстәрир.

Тәрз бирләшмәси тәркибиндә мүһүм әһәмиjjәтә малик олан үнсүрләрдән бири дә көмәкчи фе'лдир. *Дурмаг, гуртармаг, галмаг, кетмәк, кәлмәк, чатмаг, jетишмәк* вә *чыхмаг* фе'лләри тәрзләри ифадә едән көмәкчи фе'лләрдән һесаб олунур. Бу көмәкчи фе'лләрин һәр бири аjрылыгда мүстәгил мә'наjа маликдир. Тәрз бирләшмәләри тәркибиндә исә онларын бә'зиси өз һәгиги мә'насыны итирәрәк, грамматик үнсүрә чеврилир. Көмәкчи фе'ллəр ишин мүхтәлиф тәрзини ифадә етмәсинә көрә дөрд група аjрылыр:

1) ишин давамлылығыны вә jа сүрәклилиjини ифадә едән; (м ә с.: *дурмаг, бахыб дурмаг, көзләjиб дурмаг);*

2) ишин «инкишафыны» көстәрән; *кәлмәк* (м ә с.: *давам едиб кәлмәк);*

3) ишин һала чеврилмәсини көстәрән; *галмаг* (м ә с.: *донуб галмаг, jыхылыб галмаг, jатыб галмаг);*

4) ишин там ичра олунмасыны көстәрән; *гуртармаг, чыхмаг, jетишмәк, чатмаг* (м ә с.: *ишләjиб гуртармаг, ичиб гуртармаг, кәлиб чыхмаг, кәлиб jетишмәк, кедиб чатмаг);*

5) ишин ичра олунмаға башланмасыны көстәрән *башламаг* (м ә с.: *ишләмәjә башламаг, кетмәjә башламаг, jатмаға башламаг).*

Бу бөлкүдән аjдын олур ки, көмәкчи фе'ллəр фе'ли бағламаларла jанашмада ишин давамлылығы, инкишафы, һала чеврилмәси, там ичра олунмасы, башланмасы кими мә'налары ифадә едир.

Биринчи тәрәфи фе'ли бағлама илә ифадә олунан синтактик лүғәви вә тәрз бирләшмәләри арасындакы охшар вә фәргли хүсусиjjәтләр

Һәр һансы бир дилдә бу вә jа дикәр грамматик категоријаны дүзкүн мүәjjәнләшдирмәк үчүн һәмин категоријаjа мәхсус формалары дүзкүн тә'jин етмәк лазымдыр.

Геjд етмәк лазымдыр ки, лексик, синтактик вә тәрз бирләшмәләриндә бә'зи охшар чәһәтләрин олмасына бахмаjараг, онлар бир-бириндән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Бу фәрги аjдын шәкилдә көрмәк үчүн **-а//-ә; -jа//-jә; -ыб//-иб//-уб//-үб//-jыб//-jиб// -jуб// -jүб//** вә **-араг// -әрәк// -jараг// -jәрәк** шәкилчили фе'ли бағламаларла тәсрифләнән фе'лдән дүзәлән лүғәти, синтактик вә тәрз бирләшмәләринин охшар вә фәргли чәһәтләрини аjрылыгда нәзәрдән кечирәк.

Биринчи тәрәфи фе'ли бағлама илә ифадә олунан синтактик бирләшмәләр

Бу нөв синтактик бирләшмәләр фе'ли бағлама илә там лүғәти мә'наjа малик фе'лдән ибарәт олур. Һәмин синтактик бирләшмәләр ашағыдакы хүсусиjjәтләрә маликдир.

1) Фе'ли бағлама илә тәсрифләнән фе'лдән дүзәлән синтактик бирләшмәләрин тәрәфләри арасына башга сөз дахил олдугда jенә дә тәрәфләр өз әввәлки лүғәти вә грамматик мә'наларыны сахлаjыр; м ә с.: Дәмиров көj халлы атын үстүндә отурдуғу һалда мешәнин ичи илә *баха-баха кәлирди* (С. Р ә һ и м о в) чүмләсини Дәмиров көj атын үстүндә отурдуғу һалда мешәнин ичи илә *баха-баха рајона кедирди* шәклиндә ишләтмәклә, jә'ни чүмләдәки *баха-баха кирди* синтактик бирләшмәсинин тәрәфләри арасына *рајона* сөзүнү дахил етмәклә һәмин бирләшмәнин лүғәти вә грамматик мә'насында һеч бир дәjишиклик әмәлә кәлмәди. *Баха-баха* фе'ли бағламасы тәрзи-һәрәкәт зәрфлиjи, *кедирдиләр* фе'ли исә чүмләнин хәбәри вәзифәсиндә ишләнмишдир.

2) Бә'зи синтактик бирләшмәләрдә фе'ли бағлама инкарлыг категоријасы үзрә дә дәjишир.

Фуад *дүшүнмәjәрәк деди:* мән сәни өзүмлә апараn дejиләм. Бу чүмләдә *дүшүнмәjәрәк демәк* синтактик бирләшмәсинин биринчи тәрәфи *(дүшүнмәjәрәк* фе'ли) инкарда ишләнмишдир.

3) Синтактик бирләшмәләрин тәрәфләри чүмләнин аjры-аjры үзвү вәзифәсиндә ишләнир.

Гоjун сүрүсүнүн габағында кедән узунсаггал, дикбуjнуз кечи тајалыға галханда сүрүнүн архасы һәлә сahилдәки гумсаллыгда *тоз галдыра-галдыра кедирди.* Хәдичә сөһбәт үчүн мәни палаталарын кәнарына кәтирди. Отун үстүндә *дирсәкләниб отурдуг.* Бу чүмләләрдәки *тоз галдыра-галдыра* вә *дирсәкләниб* фе'ли

бағламалары чүмләнин тәрзи-һәрәкәт зәрфлији, *кедирди* вә *отурдуг* фе'лләри исә чүмләнин хәбәридир.

4) Синтактик бирләшмәләрин икинчи тәрәфи һәмишә өз һәгиги мә'насында ишләнир.

Чәлил бајырда пәнчәрәнин бармаглығына *сөјкәниб дурмушду* (Г. Мусајев); Наилә дүнән чәкдији шәклә *баха-баха отурмушду.*

Биринчи чүмләдәки *сөјкәниб дурмушду,* икинчи чүмләдәки *баха-баха отурмушду* синтактик бирләшмәләринин икинчи тәрәфи, јә'ни *дурмушду* вә *отурмушду* фе'лләри өз һәгиги мә'наларында ишләнмишдир.

Биринчи тәрәфи фе'ли бағлама илә ифадә олунан лүғәви бирләшмәләр. Бу нөв лүғәви бирләшмәләр, әсасән, фе'ли бағлама илә там лүғәви мә'наја малик фе'лдән ибарәт олур. Онлар (лүғәви бирләшмәләр) ашағыдакы хүсусијјәтләрә маликдир.

1) Лүғәви бирләшмәләрин тәрәфләри сәрбәст дејилдир, одур ки, бирләшмәнин тәрәфләри арасына башга сөз дахил олдугда, онлар әввәлки лүғәти вә грамматик мә'наларыны итирир.

Һајды, инсанлара *гајнајыб-гарыш* (С. Вурғун); Дүнја дәјишмишдир о вахтдан бәри, *өлчү-бичмәмишәм* гәринәләри (С. Вурғун); Көј халлы атын белинә галхан Дәмиров сон ики һәфтә ичәрисиндә хејли *кәзиб-доланды* (С. Рәһимов); Бир гәдәр *гызарыб-бозарды* (Ә. Вәлијев).

Бу чүмләдәки *гајнајыб-гарыш* лүғәви бирләшмәсинин тәрәфләри арасына башга сөз дахил етдикдә бирләшмә һәм өз әввәлки лүғәти, һәм дә грамматик мә'насыны дәјишәчәкдир.

2) Лүғәви бирләшмәләрдә фе'ли бағлама инкарда ола билмир. Мәсәлән, *гајнајыб-гарышмаг* фразеоложи характерли сөзүн биринчи тәрәфи инкарлыг әламәтини гәбул етмир.

3) Лүғәви бирләшмәләрин һәр ики тәрәфи бирликдә чүмләнин бир үзвү олур.

Дәличај исә колхозчуларын она көстәрдији мүгавимәтдән гәзәбләнмиш кими күчү кәлдикчә *гышгырыб-бағырырды* (Ә. Вәлијев).

4) Лүғәви бирләшмәләрин икинчи тәрәфи өзүндән габаг кәлән фе'ли бағлама илә бирликдә јени мә'налы сөз әмәлә кәтирир. Бу һалы лүғәви бирләшмәләр үчүн вердијимиз јухарыдакы мисалларда көрә биләрик.

Тәрз бирләшмәләри

Тәрз бирләшмәләри фе'ли бағлама илә көмәкчи вә ја мүстәгил мә'налы фе'лдән ибарәт олур. Бунлар ашағыдакы хүсусијјәтләрә маликдир.

1) Әксәр тәрз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына лүғәти бирләшмәләрдә олдуғу кими, башга сөз дахил ола билмәз.

Кәләнләр буну дүшүнсәләр дә, һеч нә демәдән *баха-баха галдылар* (Мир Чәлал); Бичарә Мәнсурун ағламаг сәдасы, зарылтысы вә нәвасы ики дашүрәкли инсанын гәһгәһәләри арасында *итиб кедир* (Ч. Чаббарлы).

Бу чүмләләрдәки *јана-јана галдым, баха-баха галдылар* вә *итиб кедир* тәрз бирләшмәләринин тәрәфләрини бир-бириндән ајырмаг мүмкүн дејилдир. Әкәр бу бирләшмәнин тәрәфләрини ајырсаг, һәмин бирләшмә өз әввәлки лүғәти вә грамматик мә'насыны итирир.

2) Тәрз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи бирликдә чүмләнин бир үзвү вәзифәсиндә ишләнир.

Кедирләр, Солмаз бир тәәссүфлә ардларынча *бахыб галыр* (Ч. Чаббарлы); Әмраһ кедәндән јарым саат сонра Чәмил ахырынчы шүары да *јазыб гуртарды* (Г. Мусајев); Дүнәндән бәри Таһирин үзүндәки ушаглыг ифадәләри *јох олуб кетмишди* (Һ. Мећди).

Тәркибинә *гуртармаг, гачмаг, чатмаг, јетишмәк* вә *башламаг* фе'лләри дахил олан бирләшмәләрдән башга, галан тәрз бирләшмәләринин икинчи тәрәфи өз һәгиги мә'насыны итирир, јә'ни сөздүзәлдичи бир үнсүрә чеврилир. Тәрз бирләшмәләринин тәркибиндә тәсрифләнән фе'л јанашдығы бағламаја јени лүғәти мә'на вермир, даһа доғрусу, тәрз бирләшмәләри лүғәти ваһидләр дејилдир, јалныз фе'л тәрзләринә мәхсус бу вә ја дикәр мә'наны ифадә едир.

О, бүтүн суаллара гаршы һәмишә олдуғу кими *«билмирәм» дејиб дурурду* (М. Ибраһимов); Мәсәлә белә *һәлл олунуб кедәчәкди* (С. Рәһман).

Бу чүмләләрдәки *«билмирәм» дејиб дурурду* вә *һәлл олунуб кедәчәкди* бирләшмәләринин тәркибиндәки *дурмаг* вә *кетмәк* фе'лләри өз мүстәгил лүғәти мә'наларыны итирәрәк, тәрз категоријасына мәхсус олан бу вә ја дикәр мә'наны ифадә едән грамматик үнсүрә чеврилмишдир. Бу бирләшмәләрдәки *дурмаг* фе'ли ишин давамлылығыны, *кетмәк* фе'ли исә ишин сон һәддини билдирир.

Азәрбајчан дилиндә фе'лин тәрзләри, әсасән, аналитик үсулла ифадә олунур. Бунлардан башга, тәрз мә'налары фе'лин заманларында да өз ифадәсини тапыр.

1. Ишин давамлылығыны көстәрән тәрз бирләшмәләри. Ишин давамлылығыны көстәрән тәрз—фе'ли бағлама илә *дурмаг* вә ја *галмаг* көмәкчи фе'лләриндән дүзәлән тәрз бирләшмәләриндә ифадә олунур.

Дурмаг көмәкчи фе'ли **-ыб//-иб//-уб//-үб//-јыб//-јиб//-јуб//-јүб; -араг//-әрәк//-јараг//-јәрәк** вә **-а//-ә//-ја//-јә** шәкилчили фе'ли бағламаларла јанашы кәләрәк, ишин давамлылығыны вә ја сүрәклилијини билдирир.

Әһмәд көзләрини бир нөгтәјә *дикиб дурду* (Р. Рза); Һәр ики кәнч тојун тезликлә баша кәлмәсини интизар ичиндә *көзләјиб дурурду* (А. Шаиг); Гыз удгунду, көзүнү нарзан гәдәһинә *дикиб дурду* (А. Ширван); О *дејиниб дурур,* Имран исә сакит-сакит ону динләјирди (Ч. Чаһанбәхш); О мәндән ај-

рылмајараг динмәз-сөјләмәз архамча суларда *долашыб дурурду* (М. Әнвәр); һүнәр ушаглара мәхсус бир һүркү вә нараһатлыгла каһ әлиндәки машына, каһ гонаға *бахыб дурурду* (Мир Ҷәлал); Күлназ вә Ајазы итирдикдән сонра о, Нијаздан бәрк-бәрк *тутараг дурмушду* (М. Ибраһимов); Ишин јоғунладығыны вә бунун ачы бир нәтичә верәчәјини дујмуш олан синиф һәзин бир сүкут ичиндә ојнанмагда олан бу комедијанын сон пәрдәсини көрмәк үчүн дәрин бир һәјәчан ичиндә *чырпынараг дурурду* (А. Шаиг); Ушаг сәһәрдән бәри *ағлаја-ағлаја дурур.*

Галмаг көмәкчи фе'ли **-а// -ә//; -ја// -јә** шәкилчили фе'ли бағламаларла јанашы кәләрәк, ишин ејни вәзијјәтдә давамлылығыны көстәрир.

Гары һејрәтлә бир мүддәт оғлунун үзүнә *баха-баха галды* (М. Әнвәр); Сизә мүштаг дурур Бағдад елләри, Көзләјә-көзләјә *галыб јоллары* (М. П. Вагиф).

-а// -ә; -ја// -јә шәкилчили фе'ли бағламаларла *галмаг* көмәкчи фе'линдән ибарәт тәрз бирләшмәләриндә бә'зән фе'ли бағлама тәкрар олунмајыб, тәк шәкилдә ишләнир. Бу формаја XV—XVI әср Азәрбајчан классик әдәбијјатында даһа чох раст кәлирик.

Ондан дәхи сәндән өтрү кәлдим. Көрдүм үзүнү чү *баха галдым* (Хәтаи); Бир ләһзә ону тәһәјјүр алды, һејрәт көзү илә *баха галды* (М. Фүзули); О, јорғунлуғуну алыб, тәрини сојудунчаја гәдәр *узана галды* (Ә. Әбүлһәсән); Күлсәнәм гарғы илә јазылмыш, сонра габланмыш галын кағызы назик бармаглары илә ачды. Орада олан илана охшар әјри-үјрү чизкиләрә вә онларын әтрафында олан сајсыз-һесабсыз нөгтәләрә бахыб, јенә дә *дона галды* (С. Рәһимов).

Дилимиздә бир нечә фе'л вардыр ки, гајдыш нөв шәкилчисини гәбул едәрәк, ишин давамлы шәкилдә ичра олундуғуну билдирир. Бу фе'лләр, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) *чырпынмаг* фе'ли.

Севинчиндән онун үрәји јеничә гәфәсә салынмыш гуш кими *чырпыныр*ды (Һ. Мећди); Мүгабил дә һамы илә бәрабәр јалныз бир нечә јүз аддым ирәлидәки сәрһәддимизи көрмәк арзусу илә *чырпыныр*ды (Һ. Мећди).

б) *дејинмәк* фе'ли.

Күларә көрпәсини јенә бағрына басараг каһ ағлајыр вә каһ өз-өзүнә *дејинирди* (Ә. Вәлијев); Араз *чырпыныр:* јалварыр, дејинир, сөјүр, лакин фајда вермирди: нөвбәтчи ону чәкә-чәкә апармаг истәјирди (А. Шаиг).

в) *бахынмаг* фе'ли.

Хәзәлләр јенә пычылдашды. Онлар сүкут едиб әтрафа *бахындылар* (Һ. Мећди); Холмагортсев бу гәфил партлајышлардан диксинәрәк әтрафына *бахынды* (Ә. Әбүлһәсән).

г) *дөјүнмәк* фе'ли.

Гүдрәтин көксүнә сығмајан үрәји гејри-ади бир севинч вә гүрурла *дөјүнүрдү* (Һ. Мећди); Ханлар. Үч илдир о јолу көзләјирик биз, һәсрәтлә *дөјүнүр* үрәкләримиз (С. Вурғун).

ғ) *кәзинмәк* фе'ли.

Һикмәт Исфаһани әлини әлинә вуруб, «бәһ-бәһ» едә-едә отагда *кәзинди* (М. Ибраһимов); Әмраһ фикирлә отагда *кәзинди* (Г. Мусајев).

д) *сөјләнмәк* фе'ли.

Муса киши арвадыны јенә гоншуда көрүб *сөјләнди.*

2. Ишин «инкишафыны» көстәрән тәрз. Ишин «инкишафыны» көстәрән тәрз фе'ли бағлама илә *кетмәк* вә ја *кәлмәк* көмәкчи фе'лләриндән дүзәлмиш тәрз бирләшмәләри дә ифадә олунур.

Кетмәк көмәкчи фе'ли **-ыб//-иб//-уб//-үб//-јыб//-јиб//-јуб//-јүб** шәкилчили фе'ли бағламаларла јанашы кәлиб, фе'ли бағламанын мә'насы илә бағлы олараг, ашағыдакы мә'на чаларлыгларыны ифадә едир.

1) *Кетмәк* көмәкчи фе'ли *узаныб* фе'ли бағламасы илә ишләндикдә ишин һәдсиз дәрәчәдә «инкишафыны» билдирир.

Архын о тәрәф, бу тәрәфиндә учсуз-бучагсыз памбыг тарлалары *узаныб кедирди* (И. Әфәндијев); Һәр күн кәлин вә гајнана арасында дејишмәләр, вурушмалар белә *узаныб кедирди* (А. Шаиг).

2) *Кетмәк* көмәкчи фе'ли бир груп һал-вәзијјәт фе'лләри илә ишләндикдә һал, вәзијјәтин «инкишаф» едәрәк сон нөгтәјә чатмасыны көстәрир. *Кетмәк* көмәкчи фе'линин тәрз бирләшмәси тәркибиндә фе'лин мүхтәлиф заманында ишләнмәсиндән асылы олараг ишин «инкишафынын» сон нөгтәјә чатмасы битә биләр, давам едә биләр вә кәләчәјә аид ола биләр.

Бу кечәдә һәр кәс онун сәадәтинә севинәркән о, бүтүн варлығыны итирмиш, көз јашларында *боғулуб кетмишди* (Ч. Чаббарлы); Фишәнк о тәрәфләрдә, дүшмәнин јерләшдији тәпәјә, гар үстүнә дүшүр, орадакы кол-кослуғу, ағачлары ишыгландырырды, сонра *сөнүб кедирди* (Ә. Әбүлһәсән); Хејирсиз, әмәлсиз јашајан инсан, һәјатда мејвәсиз ағач кимидир. Мин јарпаг ачса да һәр будағында, Бир күләк әсәндә *мәһв олуб кедир* (Ә. Тудә).

3) *Кетмәк* көмәкчи фе'ли бир нечә һисси гаврајыш фе'ли илә ишләндикдә һал-вәзијјәтин сон һәддини көстәрир.

Белә һәр кәс Хосров үчүн дәрин фикрә *гәрг олуб кедирди* (С. Рәһимов); Дилсуз сәһв едирсә, бағышла, јарым: *Чашыб кедиб,* валлаһ, әгли-камалым («Дастанлар вә нағыллар»).

Фе'ли бағлама илә *кетмәк* көмәкчи фе'линдән ибарәт тәрз бирләшмәләриндә әсас фе'л бә'зән тәсрифләнмиш шәкилдә ишләнир. Тәсрифләнмиш шәкилдә олан әсас фе'ллә *кетмәк* көмәкчи фе'линдән ибарәт тәрз бирләшмәләриндә һәр ики тәрәф һәм шәхс, һәм дә кәмијјәтә көрә узлашыб, бүтөв бир мә'на

ифадә етмәклә тәрз бирләшмәләринә хас олан хүсусијјәтләри өзүндә сахлајыр.

Дилбәр... Мән сөз вермишәм, *битди кетди* (Ч. Ҹаббарлы); Ҹамал. О бир шеј дејил, дүзәлтмәк олар, әризә верәрик, *дүзәләр кедәр* (Ч. Ҹаббарлы).

Биринчи вә икинчи чүмләдәки *битди кетди* вә *дүзәләр кедәр* бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи ејни шәхс вә кәмијјәтдә ишләнәрәк, бүтөв бир мә'на ифадә едир. Бу бирләшмәләрин һәр ики тәрәфи бирликдә чүмләнин хәбәридир.

Кетмәк көмәкчи фе'ли бирләшмә тәркибиндә инкарда ишләнәркән ишин ејни вәзијјәтдә галмасыны билдирир.

Китаб јандырыларса, шаирин әсәрләри *мәһв олуб кетмир* (Һ. Мећди); һәлә трамвајдан дүшәндән сонра јаваш-јаваш, лакин зәһмлә галхыб-енән гылчалар онун тәсәввүрүндән *силиниб кетмирди* (Һ. Мећди).

Бу чүмләләрдәки *мәһв олуб кетмир* вә *силиниб кетмирди* тәрз бирләшмәләри ишин ејни вәзијјәтдә галмасыны көстәрир.

Кәлмәк көмәкчи фе'ли **-ыб**... шәкилчили фе'ли бағламаларла јанашмада ишин инкишафынын кечмишдән сөз сөјләнән вахта дојру давам етдијини, јахуд данышана тәрәф јөнәлдијини көстәрир.

Бәлкә, инди Таһирлә онун бағланмаг арзусу бу мејлдән *дојуб кәлир?* (С. Рәһимов); Бирдән шаирин бир мусиги *ахыб кәлди* (И. Әфәндијев); Мән кечәни динләјирәм. Чырчырамаларын ара вермәјән јекнәсәг, гајғысыз сәси ешидилирди. Инсана елә кәлирди ки, бу сәс дүнја бина оландан бәри *давам едиб кәлир* (И. Әфәндијев); Елә бил күн *дојуб кәлир* баһарла, һүснүнүн шө'ләси чәмән-чәмәндир (С. Вурғун).

3. Ишин һала чеврилмәсини көстәрән тәрз бирләшмәләри. *Галмаг* көмәкчи фе'ли **-ыб//-иб//-уб//-үб//-јыб//-јиб//-јуб//-јүб** вә **-араг//-әрәк//-јараг//-јәрәк** шәкилчили фе'ли бағламаларла јанашы кәләрәк, ишин һала чеврилмәсини көстәрир.

Әшрәф јатаға узанмыш, көзләрини бир нөгтәјә *дикәрәк галмышды* (А. Шаиг); Дүшмәнин бир полковники *јараланыб галмышды* (Мир Чәлал); Дүшмән солдатлары машындан чыхыб, кериј гачмаг истәркән гвардијачыларын амансыз атәшинә тутулмуш вә танкын јанына *сәриләрәк галмышдылар* (Һ. Мећди).

Фе'ли бағлама илә *галмаг* көмәкчи фе'линдән ибарәт тәрз бирләшмәләри, әксәрән көзләнилмәз бир һадисә, тә'сир, јахуд һисси гаврајыш нәтичәсиндә субјектин алдығы вәзијјәти көстәрир.

Һамысы марагла башларыны галдырыб, кечәки туфандан сонра халчаны јохламаг истәдиләр вә бирдән онлар көрдүкләри бу мәнзәрәдән *донуб галдылар* (М. Әнвәр); О, бу әһвалаты ешитчәк *гурујуб галды.*

Фе'ли бағлама илә *галмаг* көмәкчи фе'линдән ибарәт тәрз

бирләшмәләриндә әсас фе'л бә'зән тәсрифләнмиш шәкилдә ишләнир. Белә һалларда ики јанашы кәлән мүстәгил мә'наја малик фе'ллә тәрз бирләшмәсини гарышдырмамаг үчүн һәмин јанашы кәлән фе'лләрдә тәрз бирләшмәләринә хас олан хүсусијјәтләрин олуб-олмамасына диггәт јетирмәк лазымдыр. Ашағыдакы үч чүмләни мүгајисә едәк:

Јахшы. Eh....Инәк *кәлди галды* бајырда (Ч. Ҹаббарлы); Гапы ағзына јахынлашдыгча Әшрәф фит вериб, орада һазыр олдуғуну билдирир, бир санијә һәр ики мә'сум бахышлар бир-биринә *дикилир галырды* (А. Шаиг); Дилбәр јухуда имиш кими диксинди, башыны галдырды, анчаг данышмады, *сусду галды* (Ч. Ҹаббарлы).

Биринчи чүмләдәки *кәлди* вә *галды* фе'лләринин һәр бири ајрылыгда чүмләнин мүстәгил хәбәридир. Һәмин чүмләни: —Eh, инәк кәлди, бајырда галды шәклиндә ишләтмәклә *кәлди* вә *галды* фе'лләринин арасына башга сөз дахил етсәк, һәмин фе'лләр чүмләдәки өз әввәлки вәзифәләрини сахлајачагдыр. Икинчи чүмләдәки *дикилир галырды* вә үчүнчү чүмләдәки *сусду галды* тәрз бирләшмәләри олдуғу үчүн бунларын тәрәфләри арасына башга сөз дахил етдикдә онлар (бирләшмәләр) әввәлки мә'на бүтөвлүјүнү итирир. *Галмаг* көмәкчи фе'ли икинчи вә үчүнчү чүмләдә мүстәгил мә'наја малик олмадығы, јалныз ишин һала чеврилмәсини ифадә етдији үчүн ону (*галмаг* көмәкчи фе'лини) һәмин чүмләдән атсаг белә, чүмләнин үмуми мәзмунунда һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлмәз. Лакин биринчи чүмләдәки *галды* фе'лини һәмин чүмләдән атмаг мүмкүн дејилдир, чүнки о, мүстәгил мә'наја малик фе'л кими ишләнмишдир.

Фе'ли бағлама илә *галмаг* көмәкчи фе'линдән ибарәт тәрз бирләшмәсиндә икинчи тәрәф инкарда ишләнәркән ишин һала чеврилмәси дејил, әксинә, һәрәкәтдә вә «инкишафда» олмасы ифадә едилир.

Инди Севил китаб јазмагла *гуртарыб галмыр,* артыг о, силаһа кечир (Ч. Ҹаббарлы); Ишләмәк, јол чәкмәк инди бир зәһмәт әламәти *олуб галмыр,* һәм дә бир ада-сана чеврилир (С. Рәһимов).

4. Ишин там ичра олунмасыны көстәрән тәрз. Ишин там ичра олунмасыны көстәрән тәрз фе'ли бағлама илә *гуртармаг, чыхмаг, јетишмәк* вә ја *чатмаг* фе'лләриндән ибарәт тәрз бирләшмәләриндә ифадә едилир.

Гуртармаг фе'ли **-ыб//-иб//-уб//-үб; -јыб//-јиб//-јуб//-јүб** шәкилчили фе'ли бағламаларла јанашы кәләрәк, ишин там ичра олунмасыны ифадә едир. *Гуртармаг* фе'линин мүхтәлиф заманларда ишләдилмәсиндән асылы олараг, ишин там ичрасы битә биләр, давам едә биләр вә кәләчәјә аид ола биләр.

Хөрәји *јејиб гуртардылар.* Јадымдадыр, кечән ил бу күн гоча бир јазычымызын бөјүк бир романыны *редактә едиб гуртармышдым* (М. Әнвәр); Падшаһ једди газан аш биширтдирди. Кәл һәсән о саат једди газан ашы *јејиб гуртарды* («Азәр-

бајчан нағыллары»); Мән кәләндә о, мәктубу *јазыб гуртарды*. ...Әкәр анан да бизә охшаса, бир-ики күнә, иншаллаһ, евимизин диварлары да күнүн алтында *әрijиб гуртарар* («Молла Нәсрәддин ләтифәләри»).

Гуртармаг көмәкчи фе'ли тәрз бирләшмәси тәркибиндә ишләнәркән ишин тамамилә ичра олунмасыны билдирир.

Ахырынчы шүары Чәмил һәлә *јазыб гуртармамышды* (Г. Мусајев); Гасымәли һәлә сөзләрини *дејиб гуртармамышды* ки, Физзә илә Зиба ағламаға башладылар (Ч. Мәммәдгулузадә).

Чыхмаг, чатмаг вә *јетишмәк* фе'лләри *кәлиб* вә *кедиб* фе'ли бағламалары илә јанашы ишләнәрәк, ишин тамамилә гуртардығыны көстәрир. *Кәлиб* фе'ли бағламасы илә *чыхмаг, чатмаг* вә ја *јетишмәк* фе'лләриндән ибарәт тәрз бирләшмәләри данышана доғру истигамәтләнмиш иши; *кедиб* фе'ли бағламасы илә *чыхмаг, чатмаг* вә ја *јетишмәк* фе'лләриндән әмәлә кәлән тәрз бирләшмәләри исә данышандан башга тәрәфә доғру јөнәлдилмиш ишин сон нөгтәјә чатдығыны вә ја чатмадығыны көстәрир.

Истираһәт дәгигәләри гуртармамышды ки, рота командири *кәлиб чыхды* (Ә. Вәлијев); Сән елә бир-ики кәлмә мәнимчин оху, индичә онлар да һарда олса, *кәлиб чыхарлар* (Ч. Чаббарлы); Ики күндән бәри ону нараһат едән хәбәри демәк вахты *кәлиб чатмышды* (М. Ибраһимов); Ону архадан тә'гиб едәнләр дә *кәлиб јетишди* (М. С. Ордубади); Арзу етдијимиз күн кәлиб чатачаг, Әли сабаһ кәндә *кедиб чатачаг*. Онун кичик гардашы Фәррух Москваја *кедиб чатды*.

Ишин ичра олунмаға башланмасыны көстәрән тәрз. Фе'лин бу тәрзи *башламаг* фе'линин јөнлүк һалда мәсдәрә јанашмасындан әмәлә кәлән бирләшмәләрдә ифадә олунур.

1) О, һәбсхана гаршысында *кәзинмәјә башлады* (Ә. Мәммәдханлы); 2) Аркади јериндән сычрајыб *кејинмәјә башлады* (С. Рәһимов); 3) Ајаз кечән ил дүшәркәдә олмуш ушаглары бир-бир *јадына салмаға башлады* (Г. Мусајев).

Биринчи чүмләдә субјектин *кәзинмәк*, икинчи чүмләдә *кејинмәк*, үчүнчү чүмләдә исә *јадына салмаг* ишинә башладығы ифадә олунмушдур.

Мәсдәрлә *башламаг* фе'линдән ибарәт олан тәрз бирләшмәләрinin тәркибиндәки тәсрифләнән фе'л (*башламаг* фе'ли) мәсдәрдән габаг да кәлир. Белә һалларда һәр ики тәрәф арасына башга сөз дә дахил ола биләр. Буна ән чох шифаһи данышыг дилиндә раст кәлирик.

Молла Нәсрәддинә *бахыб башлајырлар* зарафатјана *јазмаға* (Ч. Мәммәдгулузадә); Һәсән киши *башлады дејинмәјә*.

Мүрәккәб мәсдәрлә *башламаг* фе'линдән ибарәт олан бирләшмәләрдә бә'зән мәсдәрин икинчи тәрәфи, јә'ни кәмәкчи фе'л

дүшүр, *башламаг* фе'линдәки јөнлүк һал шәкилчисини өзүндән габагда кәлән ад гәбул едир.

Авропа фәһләләри Гәрби Алманијанын јенидән һәрбиләшдирилмәси планларыны позмаг үчүн *фәалијјәтә башламышлар* («Азәрбајчан гадыны» журналы); Әмир өзү дә *һазырлыға башламышды* (М. С. Ордубади); Овдан гајыданда шиддәтли *јағыш башлајыр* («Молла Нәсрәддин ләтифәләри»); Белә́ликлә, Молланы *мәзәммәтә башлајырлар* («Молла Нәсрәддин ләтифәләри»).

Бу чүмләләрдәки *фәалијјәтә башламышлар, һазырлыға башламышды, јағыш башлајыр* вә *мәзәммәтә башлајырлар* бирләшмәләрinin биринчиси *фәалијјәт көстәрмәјә башламышлар*, икинчиси *һазырлыг көрмәјә башламышды*, үчүнчүсү *јағыш јағмаға башлајыр*, дөрдүнчүсү исә *мәзәммәт еләмәјә башлајырлар* бирләшмәләрinin дилин үслуби тәләбинә көрә ихтисара дүшмүш формаларыдыр.

Һәр һансы бир грамматик категорија мәнсуб олдуғу конкрет дилдә өјрәниләркән онун (грамматик категоријанын) бир чох сәчијјәви хүсусијјәтләри мејдана чыхыр. Азәрбајчан дили материалы үзәриндә апардығымыз тәдгигатдан ајдын олур ки, фе'лин тәрзләри өзүнәмәхсус ифадә үсулуна маликдир.

Тәрз мә'наларынын фе'лин заман формаларында ифадәси

Заман вә мәкандан харичдә һәрәкәт олмадығы кими, һәрәкәтин мүхтәлиф тәрзләринин ифадәси дә бунлардан кәнарда мүмкүн дејилдир.

Азәрбајчан дилиндә фе'лин тәрз вә заман категоријалары бир-бири илә үзви шәкилдә әлагәдардыр. Буна көрә дә бир чох тәрз мә'налары өз ифадәсини заман формаларында тапыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, фе'лин заманларында тәрз мә'наларыны ифадә едәчәк хүсуси бир шәкли әламәт јохдур. Бунлар (тәрз мә'налары) билаваситә заман шәкилчиләри илә ифадә олунур. Буна көрә дә фе'лин заман формаларында өз ифадәсини тапан тәрз мә'наларыны ајрыча тәрзләр кими вермәк доғру дејилдир.

Фе'лин заманлары ишин битиб-битмәмәсини ифадә етмәсинә көрә ики јерә ајрылыр.

1) Ишин битмәсини көстәрән заманлар: нәгли кечмиш, шүһуди кечмиш вә узаг кечмиш.

2) Ишин битмәсини көстәрән заманлар: битмәмиш кечмиш, гејри-гәти кәләчәкли кечмиш, давамлы кечмиш, индики заман, гејри-гәти кәләчәкли кечмиш вә индики заман.

Гәти кәләчәк вә гејри-гәти кәләчәкли кечмиш заманлар илә ичрасы сөз сөјләнән вахтда мә'лум олмајан иш ифадә олундуғу үчүн һәмин заманларда һеч бир тәрз мә'насы өз ифадәсини тапа билмир.

Јери кәлмишкән **гејд едәк ки, битмәклик** мәфһуму алтында садәчә олараг ишин ичра просесинин кәсилмәси, сөз сөјләнән вахтда давам етмәмәси баша дүшүлмүр. Битмәклик анлајышы алтында ишин ичра просесинин кәсилмәси, сөз сөјләнән вахтда давам етмәмәси баша дүшүлсәјди, о заман ишин битиб-битмәмәсини көстәрмәләринә көрә нәгли кечмиш, шүһуди кечмиш вә узаг кечмишлә гејри-гәти кәләчәкли кечмиш, битмәмиш кечмиш вә давамлы кечмиш заман формалары арасында һеч бир фәрг олмазды: чүнки бу кечмиш заман формаларынын һамысында иш просеси сөз сөјләнән вахта көрә кәсилир. Бәс, һәмин кечмиш заман формалары арасында тәрзчә нә кими фәрг вардыр?

Фе'лин нәгли кечмиш, шүһуди вә узаг кечмиш заманы ишин ичра едилиб гуртармасыны, јахуд нәтичәсини көстәрир. Гејри-гәти кәләчәкли кечмиш, битмәмиш вә давамлы кечмиш заманлар исә ишин ичра едилмә просесиндә олдуғуну көстәрир, ишин ичра едилиб гуртармасыны, јахуд нәтичәсини исә билдирмир.

Фе'лин заман формаларында ишин битиб-битмәмәси кими тәрз мә'наларындан башга, ишин тәкрарланмасы, давамлылығы, адәт шәклинә дүшәрәк ичра едилмәси кими тәрз мә'налары да ифадә олунур.

Фе'лин заманларында өз ифадәсини тапан тәрз мә'наларыны нәзәрдән кечирәк.

I. **Кечмиш заман формаларында.** 1. Шүһуди кечмишдә. Шүһуди кечмишдә ишин битмәси, ичра олунуб гуртармасы кими фе'л тәрзләринә хас олан мә'налардан бири ифадә олунур.

«Искра» мәсләки Русијанын сосиал-демократ тәшкилатлары ичәрисиндә *галиб кәлди* («Коммунист» гәзети); Маһирә севинә-севинә гајытды, кәлиб төјләдән Мусанын атыны чыхартды, евләринә *апарды* (Һ. Мещди); Мәшәдибәј Технолоҗи институту әла *гуртарды* (Һ. Мещди); Мәләк бачы вә Дилбәр Күр саһилинә чатаркән һава *ишыгланды* (Ә. Садыг).

2. Нәгли кечмишдә. Фе'лин нәгли кечмиш заманынын һәм биринчи, һәм дә икинчи формасында ишин ичра олунуб гуртармасы вә нәтичәси кими фе'лин тәрзләринә мәхсус мә'на ифадә олунур.

Сүлһ һәрәкаты инди дүнјанын бүтүн прогрессив адамларыны бир мүбаризә бајрағы алтына *топламышдыр* («Азәрбајчан гадыны» журналы); Гаты дөјүшләрдә о гуртарыбдыр, Дүшмән пәнчәсиндән әлләримизи. Зәфәрләр газанан Совет Ордусу, Бу азад күнләрә *чатдырыб* бизи (М. Дилбази).

3. Битмәмиш кечмишдә. Бу заманда ики чүр тәрз мә'насы ифадә олунур:

а) ишин битмәмәси—давам етмәси.

Шәһәрдән кечәркән орада зенит топлары јенә көјә *атәш ачырды* (М. Әнвәр); Әлинин тәјјарәси дүшәркәјә тәрәф јенәлир, көј далғаларын арасы илә јырғалана-јырғалана *кедирди* (С. Рәһимов); Һәлә дүнәнә кими думанлар ичәрисиндә үзән евләрин үстүндә чәһрајы булудлара кириб-чыхан күнәшин зијасы *парылдајырды* (Һ. Мещди).

Бу чүмләләрдәки *атәш ачырды, јенәлир (ди), кедирди* вә *парылдајырды* фе'ләриндә ифадә олунан ишин ичра просеси данышанын сөз сөјләдији вахта көрә кәсилмишдир, лакин ишин ичра олунуб гуртармасы мә'лум дејилдир.

б) ишин тәкрарланмасы.

Рүхсарә һәр күн бу јол узуну азы ијирми километр *кәзиб доланыр*, јериндә јолчулара тибби *јардым көстәрирди* (С. Рәһимов); Һәлимә хәлвәтчә Һәмидин јанына *кәлир*, чох вахт ону ајылтмадан кәтирдији шорбаны онун јанына *гојуб кедирди* (М. Әнвәр).

4. Давамлы кечмишдә. Фе'лин бу заманында, давамлы индики заманда олдуғу кими, ики чүр тәрз мә'насы ифадә олунур:

а) ишин битмәмәси; б) ишин давамлылығы.

Советләрлә тичарәт мүгавиләсинин бағланмасыны тәләб едән сәсләр *учалмагда иди* (М. Ибраһимов); Дөрд илдән бәри зил гаранлыгда јатан шәһәр инди рәнк вериб, рәнк *алмагда иди* (Һ. Мещди); Кәнддән чыхан Шамо чијниндә чүт гајышы Дурна булағына *јахынлашмагда иди* (С. Рәһимов).

5. Узаг кечмишдә. Фе'лин бу заманында ишин ичра олунуб гуртармасы кими фе'л тәрзләринә мәхсус мә'налардан бири ифадә олунур.

Мәшәдибәјин дәстәси матәм јеринә чатанда килсә габағындакы бөјүк мејдан *долмушду* (Һ. Мещди); Кәнддә мүштәрәк тәсәррүфат *дүзәлдилмишди*, «ким кими» мәсәләси *һәлл едилмишди* (С. Рәһимов); Марал саһилә ендији заман артыг Күр сулары да *сапсары олмушду* (Һ. Мещди); Умуд кәлиб Језданкилин гапысына чатдыгда артыг *ахшам олмушду* (С. Рәһимов).

6. Гејри-гәти кәләчәкли кечмишдә. Фе'лин гејри-гәти кәләчәкли кечмиш заманында, бир тәрәфдән, ишин битмәмәси, дикәр тәрәфдән исә тәкрарлы шәкилдә ичра едилмәси кими фе'л тәрзләринә мәхсус мә'налар ифадә олунур.

Фәһләләр она доғма ушаглары кими *бахар*, ону *севәр, һөрмәт едәр, сөзүндән чыхмаздылар* (М. Ибраһимов); Сабир Шамахыда икән ән јахын досту олан шаир Сәһһәтлә тез-тез *көрүшәр*, билмәдији шејләри ондан һәвәслә өјрәнәрди (М. Ибраһимов); Гаш гараларкән евә о чох јорғун *дөнәрмиш*. Хан овчу, хаган овчу Гәлби вурғун *дөнәрмиш* (М. Раһим); Һүсејнгулу ағаја бир гонаг кәләндә о өз гонагларыны бағына тамаша етмәјә *апарырды* (С. С. Ахундов); Онун дөшүндәки ләкәләрә баханда билдим ки, о, күллә габағына мәрдликлә *кедәрмиш* (Һ. Мещди).

Һәр ики чүмләдәки *бахар, севәр, һөрмәт едәр, сөзүндән чыхмаздылар, көрүшәр* вә *өјрәнәрди, дөнәрмиш, апарарды* вә

кедәрмиш фе'лләриндә ифадә олунан ишләрин ичрасы сөз сөјләнән вахтда кәсилмишдир, јә'ни давам етмир, лакин һәмин ишләрин ичра олунуб гуртармасы бәлли дејилдир. Дикәр тәрәфдән дә һәмин фе'лләрдә ифадә едилән ишләр ичрачы тәрәфиндән анчаг бир дәфә дејил, тәкрарлы шәкилдә ичра едиләрмиш.

II. **Индики заман формаларында.** 1. Индики заманда. Индики заманда ашағыдакы тәрз мә'налары ифадә олунур:

а) ишин битмәмәси—давам етмәси.

Биз бу саатда Азәрнефтдә биринчи јердә *дуруруг* (М. Сүлејманов); Биз ики јолдаш кими гәлбимиз чарпа-чарпа *кедирик* ана-бала Ленинин көрүшүнә (М. Дилбази); Даһи сәнәткар Фүзулинин јаратдығы «Лејли вә Мәчнун» дастаны 400 илдән артыгдыр ки, Азәрбајчан халгы тәрәфиндән севилә-севилә *охунур*.

б) вәрдиш һалына кечмиш иш.

Баһар кәлир, дәрәләр чичәкләнир, күлләнир, Бүлбүлләр ахшам, сәһәр будагларда *дилләнир* (А. Шаиг); Јер күнәшин әтрафында *фырланыр*. Заман гоча варлыгла апарыр кизлин саваш, Әсрләр дәрјалары сәһралара *дөндәрир*. Заман дашлары белә *әридир* јаваш-јаваш, Илләр ағыр тунчлары торпагларa *дөндәрир* (Р. Рза); Өмүр дедикләри чошгун чај кими күкрәјиб-көпүрүр һәр заман *кедир*. Она бел бағлама о гәдәр дә сән, бә'зән ачылмамыш күл бағбан *кедир* (М. Раһим).

в) ишин тәкрарланмасы.

7-чи мә'дәнин бүтүн бригадалары истеһсалат тапшырығыны артыгламасы илә *јеринә јетирирләр* («Коммунист» гәзети); Онлар мүнтәзәм сурәтдә гәзет вә китаблар *охујурлар*, кәнд тәсәрруфат машынларынын гурулушуну, онлары ишлətмәк гајдаларыны *өјрәнирләр* (И. Әфәндијев).

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәр дөрд бәнд алтында верилән чүмләләрдәки фе'лләрдә ичра олунмуш иш сөз сөјләнән вахтда давам едир, јә'ни кәсилмәмишдир.

2. **Давамлы индики заманда.** Бу заманда ишин битмәмәси вә давамлылығы кими ики чүр тәрз мә'насы ифадә олунур.

Ленинизмин һәр шејә галиб кәлән идејалары, ССРИ-дә коммунизм гуручулуғунун мүвәффәгијјәтләри халгларын мүгәддәратына, дүнја тарихинин бүтүн кедишинә даһа гүдрәтли *тә'сир көстәрмәкдәдир* («Коммунист» гәзети); Кечәнин зүлмәт гаранлығы *гуртармагдадыр*. Ејнал-Зејнал дағының далында гызармаға башлајан шәфәгләр Тәбризә јенә парлаг бир сәһәр *вә'д етмәкдәдир* (М. Ибраһимов).

III. **Гејри-гәти кәләчәк заманда.** Бу заманда әшјанын тәбиәтинә хас олан вә ја вәрдиш һалына кәлмиш ишин ичрасы конкрет замана дејил, һәр замана аид олур. Бу вахт һәмин заманда сүрәклилик кими фе'л тәрзләринә мәхсус мә'на ифадә олунур.

Огтајын хасијјәтидир, һәмишә атасындан кәлән мәктубу апарыб мәктәбдә јолдашларына *көстәрир* (М. Әлизадә); Гызылы удса да гара торпаглар, Јенә гијмәтини өзүндә *сахлар* (С. Вурғун); Көлләриндә өрдәкләри *үзәрләр*, Чөлләриндә мараллары *кәзәрләр*, Күлләриндән кәлинләр тач *бәзәрләр*, Чејран көзлү гызлары вар өлкәмин (Ч. Чаббарлы); Һәр күрәнин бир јери вар, бу каинатда, Өз јериндә *дөврә вурар* өз мећвәрилә (С. Вурғун).

Гејд етмәк лазымдыр ки, јухарыда һаггында данышдығымыз заманларын һамысында битмәклик вә ја битмәмәклик мәфһумларындан башга, о бири тәрз мә'налары һәр вахт ифадә олунмур. Мәсәлән, јухарыда көстәрилән тәрз мә'налары давамлы кечмиш вә давамлы индики заманда һәмишә ифадә олундуғу һалда, гејри-гәти кәләчәкли кечмиш, битмәмиш кечмиш, гејри-гәти кәләчәк вә индики заман формаларында һәр вахт өз ифадәсини тапа билмир. Бу заман формалары мүәјјән конкрет вахтла әлагәдар олмајан адәт, вәрдиш һалына кечмиш ишин ичра едилдијини көстәрдикдә һәмин заманларда тәрз мә'налары ифадә едилмир.

ШӘХС КАТЕГОРИЈАСЫ

Шәхс категоријасы әсас грамматик категоријалардан бири һесаб олунур. Бу категоријанын мә'насы нитг просесиндә иштирак едәнләрин һәрәкәтә мүнасибәтини билдирмәкдир.

Мә'лум олдуғу кими, һәр бир иш, һал-һәрәкәт мүәјјән заман дахилиндә вә мүәјјән шәхс тәрәфиндән ичра олунур. Шәхс категоријасы заман вә шәкил категоријасы илә үзви әлагәдардыр. Буна көрә дә шәхс категоријасындан истәр-истәмәз фе'лин заман вә шәкилләрилә әлагәли сурәтдә бәһс етмәк лазым кәлир.

Үмумијјәтлә, түрколокијада шәхс шәкилчиләринин мәншәји һаггында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур.

Дилчиләрдән А. П. Посулевски шәхс шәкилчиләринин мәнсубијјәт шәкилчиләриндән, А. Н. Кононов, Е. В. Севортјан вә б. шәхс шәкилчиләринин бир гисминин мәнсубијјәт шәкилчиләриндән, дикәр гисминин исә шәхс әвәзликләриндән, Р. И. Рамстедт, Н. К. Дмитријев, Н. А. Баскаков, М. Һүсејнзадә вә З. Будагова исә шәхс әвәзликләриндән тәшәккүл етмәси фикрини ирәли сүрүрләр.

Беләликлә, «һәм шәхс шәкилчиләри, һәм дә мәнсубијјәт шәкилчиләри мәншәчә шәхс әвәзликләриндән тәшәккүл етдији үчүн ики мүхтәлиф вәзифә—тә'јинлә тә'јин олунан вә мүбтәда илә хәбәрин мүнасибәтини көстәрән шәкилчинин ејни сөзләрдән—шәхс әвәзликләриндән тәшәккүл етдијини сөјләмәк олар».[106]

Түрколокијада, о чүмләдән Азәрбајчан дилчилијиндә бә'зи

[106] З. Будагова. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә садә чүмлә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1963, сәһ. 26.

мүәллифләр шәхс категоријасы шәкилчиләрини хәбәр вә ја хәбәрлик шәкилчиләри адландырырлар.[107]

З. И. Будагова бу барәдә јазыр: «Шәхс шәкилчиси хәбәрә аид әламәт олмајыб, шәхс категоријасынын ифадә васитәсидир. Шәхс категоријасынын бу әламәти ејни заманда хәбәрлијин ифадәсинә хидмәт едир. Шәхс шәкилчиләрини «хәбәрлик», јахуд «хәбәр» шәкилчиси адландырсаг, онда кәрәк исмин тә'сирлик һал шәкилчисини дә «тамамлыг шәкилчиси» адландыраг, чүнки бу шәкилчијә малик сөз һәмишә тамамлыг вәзифәсиндә чыхыш едир».[108]

Шәхс категоријасы шәкилчиләри мүәјјән нитг һиссәләринә гошулуб, һәрәкәтин ичрасынын һансы шәхсә аид олдуғуну билдирир. Дилимиздә дә үч шәхс мөвчуддур; биринчи шәхс, икинчи шәхс, үчүнчү шәхс. Бундан башга һәмин шәхсләрин һәр бириниң чәмлијини ифадә едән форма да вардыр.

Һәрәкәтин субјекти данышан шәхсин өзү олдугда иш биринчи шәхсә, субјект һәрәкәтин ичрасынын һәмсөһбәти олдугда икинчи шәхсә; субјект, јахуд нитгдә иштирак етмәјән шәхс, башга чанлы вә әшја олдугда исә үчүнчү шәхсә аид олур. Бу грамматик мә'на мүхтәлифликләри фе'лин шәхс шәкилчиләри васитәсилә мүәјјәнләшир.

Биринчи вә икинчи шәхс ады алтында јалныз инсанлар нәзәрдә тутулур. Лакин үслуби һалларда һејван вә ја әшјалара да аид ола биләр. Експрессив нитгдә чансыз әшјаларын да биринчи вә икинчи шәхсләрлә ишләнмәсинә тәсадүф олунур.

III шәхс исә һәм инсан, һәм дә дикәр әшја вә чанлылара мәхсусдур. Она көрә дә фе'лин үчүнчү шәхс тәк вә чәминдә фе'лләрдән әввәл шәхс әвәзлијинин—мүбтәданын ишләдилмәси вачибдир.[109]

Лакин мәтн дахилиндә үчүнчү шәхсин тәк вә чәминдә шәхс әвәзлијилә ифадә олунмуш мүбтәданын ишләдилмәмәси һалларына да тәсадүф едилир. Бу заман һәмин һәрәкәтин шәхс, јахуд дикәр чанлы вә ја әшјаја аид олдуғу мәтнин мәзмунундан анлашылыр.

Азәрбајчан дилиндә шәхс шәкилчиләри ашағыдакылардыр:

Биринчи шәхсин тәки:**-м, -ам -әм -јам -јәм -ым -им -ум -үм -јым -јим -јум -јүм -јыг -јик.** Биринчи шәхсин чәми: **-г -к -аг -әк -ыг -ик -јыг-јик.**

Икинчи шәхсин тәки: **-н, -сан -сән;** икинчи шәхсин чәми: **-ын -ин -ун -үн; -јын -јин -јун -јүн; -ыныз -иниз -унуз -үнүз; -јыныз -јиниз -јунуз -јүнүз; -сыныз -синиз -сунуз -сүнүз.**

Үчүнчү шәхсин тәки вә чәми: **-сын -син -сун -сүн, -дыр -дир -дур -дүр.**

Мүәјјән шәхси ифадә етмәк үчүн ишләдилән шәкилчиләр фе'лин заман вә шәкилләри үзрә әсаслы сурәтдә дифференсиаллашмышдыр.

Биринчи шәхсин тәки үчүн фе'лин хәбәр шәклинин шүһуди кечмиш заманында; арзу, шәрт, лазым, вачиб шәклиндә (заман вә шәкил категоријалары шәкилчиләри саитлә битдијиндән) **-м** шәкилчисиндән истифадә олунур; м ә с.: *кетдим, сајдым, көрдүм, охудум, алам, кәләм, охујам, көндәрәм, чалышам, көрсәм, билсәм, кетсәм, охусам, алсам.*

Фе'лин нәгли, индики, гәти кәләчәк вә гејри-гәти кәләчәк заманларында, лазым вә вачиб шәкилләриндән сонра (заман вә ја шәкил әламәтинин тәркибиндәки сон саитин галын вә ја инчәлијиндән асылы олараг) **-ам, -әм** шәкилчисиндән истифадә олунур; м ә с.: *гајытмышам, кәлмишәм, көрмүшәм, гурмушам, алырам, көрүрәм, охујурам, алачағам, көрәчәјәм, гајыдарам, көтүрәрәм, аласыјам, кәләсијәм, охумалыјам, билмәлијәм.**

Фе'лин әмр шәклиндә биринчи шәхсин тәки үчүн **-ым -им -ум -үм** шәхс шәкилчиләриндән истифадә олунур; м ә с.: *алым, кедим, охујум, көрүм.*

Икинчи шәхсин тәкинә мәхсус шәхс шәкилчиләриндән фе'лин заман вә шәкилләриндә ашағыдакы гајда үзрә истифадә едилир.

Фе'лин шүһуди кечмиш заманы вә шәрт шәклинин әламәтләриндән сонра **-н** шәхс шәкилчиси әлавә олунур; м ә с.: *апардын, алдын, охудун, көрдүн, бахсан, көрәсән.*

Фе'лин нәгли кечмиш, индики, гәти кәләчәк, гејри-гәти кәләчәк заманлары, лазым, арзу вә вачиб шәкилләриндән сонра **-сан -сән** шәхс шәкилчиләри артырылыр. Заман вә ја шәкил әламәти галын саитли олдугда **-сан,** инчә саитли олдугда исә **-сән** шәкилчисиндән истифадә олунур; м ә с.: *алырмышсан, охујурмушсан, кәлмишсән, көрмүшсән.*

Фе'лин башга заманларындан фәргли олараг нәгли кечмиш заман әламәтли фе'л икинчи шәхсин тәк вә чәминә аид шәхс шәкилчиси гәбул етдикдә, бә'зән сөзүн аһәнкдар, даһа јығчам, гыса вә ајдын сәсләнмәси хатириnә заман шәкилчисинин сон самити (**-ш**) дүшүр; м ә с.: *охумусан, көрмүсән, јазмысан, билмисән.*

Гејд. Белә формадан сон заманлар истәр чанлы данышыг

---

[107] Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.—Л., 1940, сәһ. 44—46; «Грамматика башкирского языка», М.-Л., 1956, сәһ. 51; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, АДУ Нәшријјаты, Бакы, 1954, сәһ. 106.

[108] З. Будагова. Мүасир Азәрбајчан дилиндә хәбәрлик категоријасы, «Әдәбијјат вә дилчилик» мәчмуәси, Бакы, 1960, сәһ. 120—121.

[109] Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.-Л., 1940, сәһ. 45; «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 168.

* Гејд. Фе'лин лазым вә вачиб шәкилләриндә һәм шәкил әламәти, һәм дә шәхс шәкилчиси саитлә башладығы үчүн бунларын арасына бир **j** самити әлавә едилир.

дилиндә, истәрсә дә јазылы әдәбиҹјатда **-мыш** формасына нисбәтән даһа чох истифадә едилир.

Фе'лин индики заманында: м ә с.: *алырсан, көрүрсән, охујурсан, кәтирирсән; башлајачагсан, алачагсан, көрәчәксән, ишләјәчәксән, аларсан, апарарсан, кедәрсән, кәләрсән; аласысан, охујасысан, кәтирәсисән, кәләсисән; тапасан, аласан, көрәсән, биләсән; чалышмалысан, охумалысан, ишләмәлисән, көрмәлисән.*

Биринчи шәхсин чәминә мәхсус шәхс шәкилчиләриндән ашағыдакы һалларда истифадә олунур:

Фе'лин хәбәр шәклинин шүһуди кечмиш заман, арзу вә шәрт шәкилләринин әламәтләриндән сонра, биринчи шәхсин чәми үчүн **-г -к** шәхс шәкилчиләриндән истифадә олунур.

Фе'лин мәсдәр әламәтинин сон самити чинкилтили олдугда **-г,** кар олдугда исә **-к** үнсүрүндән истифадә олунур; м ә с.: *хатырладыг, охудуг, көрдүк, кетдик; дашыјаг, алаг, охујаг, әкәк, бичәк; отурсаг, алсаг, көрсәк, кәтирсәк.*

Фе'лин хәбәр шәклинин кечмиш, индики, гәти кәләчәк, гејри-гәти кәләчәк заманлары, лазым вә вачиб шәкилләринин әламәтләриндән сонра биринчи шәхсин чәми үчүн **-ыг -ик -уг -үк; -јыг -јик** шәкилчисиндән истифадә олунур.

Заман вә ја шәкил әламәтинин сон һечасы, аһәнк ганунуна ујғун олараг галын, лакин додагланмајан саитлидә **-ик,** галын додагланан саитлидә **-уг,** инчә додагланан саитлидә исә **-үк** шәкилчисиндән истифадә олунур. Сону саитлә битән фе'л шәкилләриндән сонра **ј** самити дә артырылыр; м ә с.: *дајанмышыг, кәлмишик, көрмүшүк, охумушуг; алырыг, кәлирик, дүшүнүрүк, охујуруг; алачағыг, көрәчәјик; һазырларыг, көндәрәрик; аласыјыг, кәләсијик, бачармалыјыг, јашатмалыјыг, көрмәлијик.*

Г е ј д; а) фе'лин гәти кәләчәк заман әламәти **(-ачаг -әчәк)** галын вә инчә, лакин додагланмајан саитли олдугда јалныз **-ыг -ик** вариантларындан истифадә едилир; б) заман әламәтинин сон самити ики саит арасына дүшдүкдә **«г»** сәси **«ғ»** сәсинә, **«к»** сәси **«ј»** сәсинә чеврилдији кими, бә'зән **«г»** сәсинин **«ј»** сәсинә чеврилмәси һалларына да тәсадүф едилир; м ә с.: *ачачајыг, охујачајыг.*

Фе'лин әмр шәклиндә сөз көкү саитлә гуртардыгда **-аг -әк,** саитлә битдикдә исә **-јаг -јәк** вариантларындан истифадә едилир; м ә с.: *гајыдаг, алаг, кәләк, дүзәлдәк, бағлајаг, ишләјәк.*

Икинчи шәхсин чәминә мәхсус шәхс әламәтләриндән фе'лин заман вә шәкилләриндә ашағыдакы кими истифадә едилир:

Фе'лин әмр шәклиндә икинчи шәхсин чәми үчүн **-ын -ин -ун -үн; -јын -јин -јун -јүн** шәхс әламәтләриндән истифадә едилир; м ә с.: *алын, кәлин, охујун, көрүн; башлајын, көзләјин, охујун, сүрүјүн;* б) **-ыныз -иниз -унуз -үнүз; -јыныз -јиниз -јунуз -јүнүз** шәхс шәкилчиләриндән истифадә олунур; *алыныз, кәлиниз,*

дурунуз, көрүнүз; башлајыныз, ишләјиниз, охујунуз, көтүрүнүз.

Фе'лин шүһуди кечмиш заман вә шәрт шәклиндә II шәхсин чәми үчүн **-ныз, -низ, -нуз, -нүз** шәхс шәкилчиләриндән истифадә олунур; м ә с.: *алдыныз, кәлдиниз, охудунуз, көрдүнүз; јазсаныз, көрсәниз, отурсаныз.*

Фе'лин нәгли кечмиш, индики, гәти кәләчәк, гејри-гәти **кәләчәк** заманлары вә лазым, вачиб, арзу шәкилләриндән сонра **-сыныз, -синиз, -сунуз, -сүнүз** шәхс шәкилчиләриндән истифадә едилир; м ә с.: *алмышсыныз, кәлмишсиниз, охумушсунуз, көрмүшсүнүз; атырсыныз, кәлирсиниз, отурурсунуз, көтүрүрсүнүз; алачагсыныз, охујачагсыныз, јетирәчәксиниз, биләчәксиниз; охујарсыныз, кәләрсиниз; аласысыныз, көрәсисиниз, охујасыныз, көрәсиниз; башламалысыныз, көтүрмәлисиниз, өдәмәлисиниз.*

Г е ј д. Фе'лин нәгли кечмиш вә индики заманларында шәхс шәкилчиләри һәм галын вә инчәлијә, һәм дә додагларын иштиракына көрә аһәнк ганунуна табе олдуғу һалда, гәти кәләчәк, гејри-гәти кәләчәк заманларда вә лазым, вачиб, арзу шәкилләриндә исә галын вә инчәлијә көрә аһәнк ганунуна табе олур, додагларын иштиракына көрә исә табе олмур.

Фе'лин үчүнчү шәхс тәк вә чәми үчүн әмр шәклиндә **-сын, -син, -сун -сүн** нәгли кечмиш, гәти кәләчәк заманларда лазым вә вачиб шәкилләриндә **-дыр, -дир** шәкилчиләриндән истифадә едилир; м ә с.: *бахсын, кәлсин, отурсун, көрсүн; алмышдыр, кетмишдир, охумушдур, көтүрмүшдүр; аласыдыр, көрәсидир; алмалыдыр, охумалыдыр.*

Шәхс шәкилчиләринин ихтисары. Бә'зән һәрәкәтин иҹрасыны чүмләнин фе'ли вә ја исми хәбәриндә формал олараг әкс етдирән шәхс шәкилчиси бурахылыр. Белә үслуби вәзиҹјәтдән аталар сөзләриндә, бәдии әсәрләрин дилиндә кениш истифадә олунур; м ә с.: Мәни сајанын гулуҹам; сајмајанын *ағасы* (Аталар сөзү).

«Фикрин гүввәтли, образлы ифадәси илә бағлы олараг шәхс әламәтләри ихтисар едилир».[110] Белә ихтисарлар, шүбһәсиз ки, дилдә ифадәнин јығчамлығына мүәјјән тә'сир көстәрир.

Һ и д а ј ә т. Анам узаға ки, кетмир, о јенә дә мәним анамдыр, мән дә онун *баласы* (Б. Б а ј р а м о в).

Демәк лазымдыр ки, бу типли чүмләләрдә шәхс шәкилчисинин атылмасы ифадә олунан мәтләбин анлашылмасына һеч бир хәләл кәтирмир. Шәкилчинин ихтисар олунмасына бахмајараг, ишин һансы шәхсә вә замана аидлији конкрет чүмләнин өзүндән белә мә'лум олур.

Бә'зән ики шәхсә мәхсус шәхс әламәтләри ихтисар олунур:

---

[110] З. Б у д а г о в а. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә садә чүмлә, сәһ. 81.

— Үрәк еләмәдим, Дилдар! Мән дустаглыгдан кәлмиш *адам, о рајком* (Ә. В ә л и ј е в).

1) Чүмләдә бә'зән ејни шәхсә аид бир нечә һәмчинс фе'ли хәбәр олур. Бу заман сонунчудан башга әввәлки фе'лләрдә шәхс шәкилчиләри ихтисар олунур:

Сәһәр саат бешдә јухудан *ајылыр,* күләкли, гумлу чөлләрдә мәшғәләләрә *башлајыр,* саат дөрддә-бешдә дүшәркәмизә *гајыдыр,* јејиб динчәлмәмиш газмалары газмаға *башлајырдыг* (К. Д а д а ш о ғ л у); Биз сабаһдан е'тибарән *чалышмалы,* Тәбриз һакими ону *әлә алмалыјыг* (М. С. О р д у б а д и).

Субјектин бири хүсуси исимлә, дикәри шәхс әвәзлији илә ифадә олундугда да, бә'зән һәр ики шәхсә мәхсус грамматик әламәт ихтисар олунур.

— Күлшән памбыг *устасы,* сиз һејвандарлыг *устасы* (Ә. В ә л и ј е в).

Бә'зән чүмләдә бир нечә һәмчинс хәбәр олур. Белә һалларда:

а) әввәлинчи сөздән јалныз шәхс сонлуғу ихтисар едилир. Ә н в ә р . Биз бир-биримизә рәгиб олмарыг; чүнки икимиз дә ејни мәсләкин *јолчусу,* ејни партијанын салдатыјыг (Ә. В ә л и ј е в).

б) биринчи фе'лдән һәм заман формасынын әламәти, һәм дә шәхс әламәти ихтисар едилир.

Н у р и ј ј ә. Мән дә онлара һөрмәт *едәр,* әлимә билет дүшәндә киноја, театра апарардым (И. Ә ф ә н д и ј е в); Дүзәнлијин ортасына јахын бир јердә донмаға башлајан торпағын бағрыны *јарыр,* өзүмүзә сығыначаг *јарадырыг* (К. Д а д а ш о ғ л у).

в) һәмчинс фе'ли хәбәрләрдән биринчиси заман вә шәхс әламәти әвәзинә фе'ли бағлама шәкилчиси гәбул едир, икинчи фе'лдән исә заман вә шәхс әламәти ихтисар олунур. Јалныз сонунчу фе'л заман вә шәхс әламәтини гәбул едир, м ә с.: Биз һәр дәфә драм театрынын тамашаларына кедиб, һамынын таныдығы, севдији мәшһур актрисанын ојунуна *баханда* о кечә сәһәрә гәдәр өзүмү онун јеринә гојараг мин чүр һәјәчан кечирир, бә'зән хәјалән ифа етдијим ролун изтираблары илә көз јашы төкәрдим (И. Ә ф ә н д и ј е в); Әмири јолдашы Тәбриз нәзмијјәсинин башына кечирмәли, тәдричи сүрәтдә нәзмијјәнин тәркибинин *дәјишиб,* јерләринә ингилаб чәбһәсиндә чалышан мүчаһидләри тә'јин етмәлијик... (М. С. О р д у б а д и).

2) Чүмләдә иш вә ја һәрәкәтин бири икинчи шәхсин, дикәри исә үчүнчү шәхсин төкинә аид олур. Белә һалларда әввәлинчи сөз шәхс сонлуғу гәбул едир, сонунчу сөздән исә шәхс әламәти атылыр; Г о ч а Б а х ш ы. Сән азәрбајчанлысан, Бахыш *ермәни* (Ч. Ч а б б а р л ы).

3) Чүмләдә олан сөзләрин һамысындан шәхс әламәти ихтисар едилир; Ш а һ б а з. Һөкумәт әлејһинә ишләјәк *сиз,* һәбсә

алынан *мән* (С. С. А х у н д о в); Һәр һалда сәрвахт олмалы, сабаһ евдән чыхмалы (С. С. А х у н д о в).

Бә'зән чүмләдә ејни шәхсә мәхсус фе'лләрин һамысындан шәхс әламәти ихтисар олунур.

С ә ф ә р б ә ј. Бәли, доғру дејирсән, адам кәрәк *горхаг олмаја, еһтијатыны әлдән гојмаја* (М. Ф. А х у н д о в).

Бә'зән һәмчинс сөзләрин бир гисминдә шәхс шәкилчиләри ихтисар едилир.

Гызым, онлар бәјдирләр, биз *рәиҗјәт,* онлар ағадырлар, биз *нөкәр* (С. С. А х у н д о в).

Мүәјјән вахтларда ејни тәкрарланан фе'лләрдә шәхс әламәти (үчүнчү шәхсин) шәкил әламәти илә әвәз олунур.

Бәли, доғру дејирсән, адам кәрәк *горхаг олмаја, еһтијатыны әлдән гојмаја* (М. Ф. А х у н д о в).

Чүмләдә һәмчинс фе'ли хәбәрдән һәм заман, һәм дә шәхс шәкилчиси сонунчуда сахланылмагла әввәлкиләрдә ихтисар олунур;

Јухуда һәбини *көрәр,* хөрәк пајымы һәби илә *бөләр,* дәрдими һәбијә *дејәр,* онун балача бармагларындан тутуб, шећли отларда, исти гумларда, дашлы дәрәләрдә аддымлардым (М. Ч ә л а л).

Фе'лин шәхсләринин ишләдилмәсиндә мүәјјән әвәзләнмәләр нәзәрә чарпыр. Фе'лин биринчи вә икинчи шәхсләринин тәк вә чәми үчүнчү шәхсә нисбәтән ишләнмә даирәсинә көрә сабитдир. Лакин башга дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә фе'лин шәхсләри үслуби мәгамларда бири дикәринин јеринә ишләдилир. Бу үслуби имканлар дилдә һеч бир долашыглыға јол вермир. Әксинә, нитгин даһа долғун, даһа ифадәли ишләнмәси, фикрин дәгиг чатдырылмасына шәраит јарадыр, бир чох мә'на чаларлыгларының реаллашмасына хидмәт едир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә шәхсләр ашағыдакы һалларда бир-бирини әвәз едир.

Б и р и н ч и ш ә х с и н ч ә м и һ ә м и н ш ә х с и н т ә к и ј е р и н д ә. 1. Мүәллиф өзүнү кизләтмәк истәдикдә. Орасыны да *дејәк ки,* Күнәшли рајонунун кәндләрини кәзмәјә дәјәрди (Ә. В ә л и ј е в).

2. Данышан шәхс өзү илә әлагәдар ишин ичра едилмәсини еһтимал етдикдә вә бунун фәргинә вармадыгда; Дејәк ки, мәни һәр јердән чыхартдылар, лап Мүдһәт кими сүркүнә *јола салдылар,* сонра? (М. Һ ү с е ј н).

3. Данышан шәхс өз һәмсөһбәтинә мүәјјән мүнасибәтини билдирмәк истәдикдә;—Бир дә ки, киши илә дуз-чөрәк *кәсмишик,*—дејиб Салман чиддиләшди (М. И б р а һ и м о в).

4. Мүәллиф ичра едиләчәк ишин үмуми шәхсә аид олдуғуну билдирмәк мәгсәди дашыдыгда. Фургон илә сәјаһәт етмәк ләззәтини гәләмә алмагдан ваз *кечирик...* (С. С. А х у н д о в).

5. Данышан шәхс мүәјјән бир ишдә һаглы олдуғуну билдирмәк мәгамында; С а л м а н. Һамы билир ки, һеч кәсин јах-

шы вә пис күнүндә далда *кизләнмәмишик* (М. Ибраһимов); Әдһәм. Бизләр... саггалымызы бу шәһәрин абадлығы јолунда *ағартмышыг* (Б. Бајрамов); Чох көзәл олар, сән муавин, Һәтәм гаға ферма мүдири! «Јени һәјатдан» *архајын оларыг* (М. Ибраһимов).

6. Кинаја мәгамында: Нәчәф сәдрин истеһзасына даһа кәскин бир мәсхәрә илә чаваб верди:—Бәли, балача мәсәләләр илә ишимиз јохдур, *бахарыг* өзүмүздән бөјүкләрә, онлар нечә, биз дә елә (М. Ибраһимов); Рүстәм киши, данышығынын јерини бил, биз адамы *әзиб сујуну чыхардарыг!* (М. Ибраһимов).

7. Данышан шәхс мүәјјән ишин ичрасында өзүнү дә һәмин ишин иштиракчыларындан бири сандыгда: Демәли, јаза һазырлыг јахшы кечирилиб, һавалар пис олмајачаг, колхозчуларын руһу јүксәкдир—*туфан едәчәјик,*—Рүстәм киши белә дүшүнүрдү (М. Ибраһимов).

8. Данышан шәхс коллективин адындан чыхыш етдикдә: Гызјетәр Шәрәф оғлунун голундан тутду, пианоја тәрәф чәкди:—Шәрәф дајы, рича едирик бизә севдијиниз бир шеј *чалын* (М. Ибраһимов); Билирсинизми, биз көрәк һәмишә чамаатла јахын әлагә сахлајаг (И. Әфәндијев).

Икинчи шәхсин тәки биринчи шәхсин тәки јериндә: 1) Данышан шәхс ичра етдији һәрәкәтдән пешиман олдугда, тәрәддүд етдикдә: Белә дүшүнсә дә, кетмәјә ајағы кәлмирди, үрәји она дејирди: «Нијә өзүнү Кәләнтәр ләләшә *борчлу едирсән* (М. Ибраһимов).

2) Данышан шәхс ичра олуначаг һәрәкәтин нә илә нәтичәләнәчәјини дүшүндүкдә: Һикмәт Исфаһани тамамилә өзүнү итирди, икиси дә дәлидир, боғуб өлдүрдүләр, нә *едәчәксән?* (М. Ибраһимов).

3) Данышан шәхс дүшдүјү вәзијјәтә һејифсиләндикдә, бу вәзијјәтдән наразы галдығыны билдирдикдә: Чүнки тәрс бир фикир көзләрини бағламышды:

«Күл башына, Рүстәм киши, көр нә күнә *галдын* ки, һәр ушаг-мушаг сәнә дәрс дејир» (М. Ибраһимов).

Үчүнчү шәхсин тәки биринчи шәхсин тәки јериндә: 1) Данышан шәхс һәмсөһбәти үчүн ичра едәчәји иш һаггында фикир сөјләдикдә: Нәриман.—Горхма, һәр нә лазым олса, Нәриман әмин *дүзәлдәчәк* (И. Әфәндијев).

2) Данышан шәхс көрүләчәк ишин онун васитәсилә јеринә јетирәчәјини дүшүндүкдә: Рүстәм киши.—Пис дејил,—деди вә дүшүндү ки, кәлән илә өлү дә олса, дири дә, көрәк кәндин ортасында бундан да јахшы бир мәдәнијјәт еви *дикәлтсин* (М. Ибраһимов).

3) Данышан шәхс һәмсөһбәтинә өзү һаггында мүәјјән мүлаһизә јүрүтдүкдә, аид олдуғу үмуми групун хүсусијјәтләринин бир фәрд кими онун өзүнә дә аид олдуғуну билдирмәк истәдикдә: Сиз инанырсынызмы ки, сизин тәрбијәнизи алмыш бир коммунист оғруја *нимајәчилик еләсин,* онун чинајәтләри үчүн *шәраит јаратсын!* (Ә. Вәлијев).

4) Данышан шәхс өзүнүн мүәјјән мәсәләдә һаглы олдуғуну нәзәрә чарпдырмаг мәгамында. Бу мә'нанын тәзаһүрүнә мәтн дә тә'сир едир: Әбил инамла данышырды:—Көрәк сиз разы олмајасыныз ки, намуслу бир коммунист јолдашыныз наһагдан *ләкәләнсин* (Ә. Вәлијев).

Икинчи шәхсин тәкинин үслуби имканлары. Әсасән ашағыдакы һалларда икинчи шәхсин чәми һәмин шәхсин тәки јериндә ишләнир:

1) Һөрмәт, нәзакәт мәгамында: Мурад.—Нуриҗҗә ханым, бураны өз евиниз *һесаб еләјин* (И. Әфәндијев); Сиз һавасызлыгдан боғулан бир адама бирдән-бирә Алп чәмәнликләринин һавасыны *кәтирдиниз* (Г. Мусајев).

Рәсмиҗҗәт мәгамында: Әбил Гәнбәров көзләрини ағартды:—Һарада олдуғунузу, киминлә данышдығынызы *унутмајын* (Ә. Вәлијев); Вәтәндаш Таһирә бу иш барәсиндә нә *билирсиниз?* (С. С. Ахундов); Рүстәм киши, каһиш едирәм, нағыл-һекајәт ачмајын, ишин вәзиҗҗәтиндән *мә'лумат верин* (М. Ибраһимов).

Үчүнчү шәхс икинчи шәхс јериндә.

Үслуби вәзиҗҗәтдә икинчи шәхсин тәки үчүнчү шәхсин тәки илә ифадә олунур.

1) Һәмсөһбәтә мүәјјән бир ишин ичрасы мәсләһәт көрүлдүкдә: Рүстәм киши һәлә дә гашгабағы ачылмајан Нәчәфә: Белә ишләрдә көрәк комсомол *голуну чырмајыб дүшә* орталыға (М. Ибраһимов); Бир дә каһиш едирәм, һеч кәс зәһмәт чәкиб мәним дәдәмин адына күлдән ағыр сөз *данышмасын* (М. Ибраһимов).

2) Данышан һәмсөһбәти илә разылашмадыгда вә наразылығыны конкрет објектә јөнәлтмәк истәдикдә:

— Каһиш олунур чамаат бөһтана *әл атмасын* (И. Әфәндијев).

II шәхсин тәки III шәхс јериндә.

1) Икинчи шәхсин тәкиндә ишләнмиш фе'л гејри-мүәјјән үчүнчү шәхсә аид олдугда. Бу әсасән аталар сөзләриндә даһа чох истифадә олунур: Кен газ, дәрин газ, өзүн *дүшәрсән* (Аталар сөзү). Белә үслуби имканлара бәдии әсәрләрин дилиндә дә раст кәлмәк олур; Атын јоруланы илә су дәјәнин ики әлачы вар: бириси будур ки, көрәк азы он-он ики саат *көзләјәсән* (Ә. Вәлијев).

2) Икинчи шәхсин тәкиндә ишләнмиш фе'л үчүнчү шәхсә (гејри-мүәјјән) аид олур.

Салман. Гәзет-мәзет јаландыр, охујуб чырыб *атырсан,* амма китаб галыр (М. Ибраһимов).

3) Фе'лин үчүнчү шәхсинә аид олан иш, һал, һәрәкәт икинчи шәхсин чәмилә ифадә олунур. Бу үсулдан әсасән бәдии әсәрләр-

дә, мүәллиф охучуларына мүрачиәт етдији заман даһа чох истифадә олунур.

Мәдәдлә һүммәтјарын, Күлшәнин комсомол рејдинин Ханпәријә нә дәрәчәдә тә'сир етдијини тәсәввүрә кәтирмәк истәсәниз, *кәлин* «Бәрәкәтәли дүзә» (Ә. В ә л и ј е в).

Үслуби мәгамларда бә'зән конкрет шәхсин морфоложи әламәти үмуми шәхс мә'насы дашыјыр.

Фә'лә, мәнә бир сөјлә, нәдән *һөрмәтин олсун?* Ахыр нә сәбәб сөз демәјә *гүдрәтин олсун?* (М. Ә. С а б и р); Јар-јолдашла көрүшүб *әһваллашырсан,* шәһәр бағынын сәрин, мусигили, шәнлик ахшамларында *кәзирсән...* (М и р Ч ә л а л).

Шәхс категоријасынын бу формасындан аталар сөзләриндә даһа чох истифадә едилир вә бу һалда шәхс әвәзлији илә ифадә олуначаг субјектин ишләнмәсинә еһтијач галмыр; м ә с.: Нә *әкәрсән,* ону да *бичәрсән* (Аталар сөзү); Гој балаларын көзү, аналарын үрәји нискилли *галмасын* («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); «Адәт белә дир»—дејә ата-ананын бизә чәкдији һәр зәһмәти өзчә гануни һагымыз *һесаб едирик* (Б. Б а ј р а м о в).

Бундан башга шәхс шәкилчиләринин чәми илә һәм конкрет, һәм дә үмуми шәхс анлајышы да ифадә олунур:

Данышан шәхс үмуми коллектив, мүәссисә вә с. адындан данышдыгда үмуми шәхс анлајышы ифадә олунур: Мәдәнијјат евинин тикилмәсинә башламаг үчүн дөвләт банкындан беш јүз мин манат *борч алмалыјыг* (М. И б р а һ и м о в); Тәкрар елә јирәм, һәркаһ әлбир ишә киришсәк, гаратиканлығы тәмизләсәк, мәгсәдимизә наил *ола биләрик* (Ә. В ә л и ј е в).

Субјектләрдән бири хүсуси исимлә, дикәри исә шәхс әвәзликләринин тәки илә ифадә олундугда, шәхс шәкилчиләри конкрет шәхс (чәмлик) анлајышының ифадәсинә хидмәт едир: Бизим бу көчәри һәјатымыз мәнә дә, Мәһбубәјә дә о гәдәр ләззәт верир ки, һәр ил истираһәт ајларымызы белә кечирмәји *арзулајырыг* (С. Г ә д и р з а д ә); Евә кәләндә бә'зән Инчи илә *јолдаш олуруг* (С. Р ә һ м а н).

Бә'зән үслуби мәгамларда фе'л шәкилләринин формал әламәтләри, мәсдәр, фе'ли бағлама шәкилчиләри дә шәхс шәкилчиләринин грамматик синоними кими ишләнә билир;—Бәли, доғру дејирсән, адам кәрәк *горхаг олмаја, еһтијатыны әлдән гојмаја* (М. Ф. А х у н д о в); Володарски адына тикиш фабрикинин ишчиләри белә бир артырылмыш өһдәлик көтүрмүшләр—бешиллик планы сентјабрын ахырына гәдәр *јеринә јетирмәли!* («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); Бизә көмәјә кәлән... гардашларымыздан дәрс алмаг кәрәк (М и р Ч ә л а л); Гүдрәтов јаваш-јаваш ајаға галхды, көзләрини рајком катибинин көзләриндән чәкмәдән деди: Сәһвинизи бојнунуза алмаг, сәмими сурәтдә *е'тираф еләмәк!* (Ә. В ә л и ј е в); Дилим лал олсун, һәзрәти-али барәсиндә бир сөз *дејибсә* (Ч. Ч а б б а р л ы).

ФЕ'ЛИН ШӘКИЛЛӘРИ

Фе'лә хас олан әсас грамматик категоријалардан бири дә шәкил категоријасыдыр. Шәкил категоријасы мүхтәлиф модаллыгларын дилдә систем шәклиндә ифадәсинә хидмәт едир. Башга сөзлә, шәкил категоријасынын дилдәки функсијасы данышанын нөгтеји-нәзәриндән мүәјјән һәрәкәтин, һадисәнин керчәклијә мүнасибәтини билдирмәкдир.

Шәкил категоријасы модаллығын грамматик-морфоложи јолла ифадә үсулу олмагла, онун дикәр ифадә үсулларына гаршы дурур, функсионал-семантик мәркәз ролуну ојнајыр вә онлардан дилдәки мөвгејинә көрә әсаслы сурәтдә фәргләнир. Буна көрә дә шәкил категоријасындан грамматик бир һадисә кими данышаркән онун һүдудуну конкретләшдирмәк зәруридир. Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф модаллыгларын лексик, лексик-семантик ифадә үсуллары шәкил категоријасы «әразисиндән» кәнарда галыр[111]. Шәкил категоријасы систем шәклиндә конкрет морфоложи әламәтләрин грамматик мә'наларын мәчмуундан ибарәтдир вә грамматик категорија кими јалныз фе'лин шәхсли формасыны әһатә едир.

Фе'лин шәкил категоријасы васитәсилә ифадә олунан модаллыгы чүмләнин модаллыгындан фәргләндирмәк лазымдыр. Мә'лумдур ки, «һәр һансы бир чүмлә һәмишә модал чәһәтдән тәчһиз олунмушдур, чүнки, о, нәинки бу вә ја дикәр факты мүәјјән едир, һәм дә данышанын бу факты, һадисәјә вә с. олан мүнасибәтини ифадә едир. Лакин фе'л формасынын модаллыгы икинчи модаллыгдыр, бу, санки чүмлә модаллыгы үзәринә гојулур вә гат-гат јыгылыр. Чүмләнин модаллыгы ифадәнин (данышыгын) бүтүн чәһәтләринә, фе'л формасынын модаллыгы исә хүсуси олараг фе'ли хәбәрә аиддир».[112]

Мәнтиги модаллыгын (һәгиги модаллыг, зәруриҗјәт модаллыгы, еһтимал модаллыгы) һәр бирини јеринә көрә мүасир Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр вә әдатларла, мүхтәлиф лексик ваһидләр (лазым, кәрәк, вачиб, зәрури) вә заман шәкилчиләри васитәсилә дә ифадә етмәк олар.[113] Лакин јухарыда гејд етдијимиз кими, модаллыг анлајышынын бу ифадә васитәләринин шәкил категоријасы илә әлагәси јохдур вә онлардан синтак-

---

[111] Н. Ағазадә фе'лин вачиб шәклинин форма вә мә'насыны тәһлил едәркән һеч бир гејд-шәрт гојмадан модал сөзлү конструксијалардан да бәһс едир. Һалбуки белә конструксијалар вачиб шәклинин мә'насы илә ујғун кәлсә дә, шәкил категоријасы илә гәтијјән ејниләшмир вә үмумијјәтлә модаллыгын лексик јолла ифадә васитәси һесаб едилир. Бах: Н. А ғ а з а д е Система глагольных наклонений в современном азербайджанском языке. Изд.-во АН Азерб. ССР, Баку, 1967, сәһ. 126.

[112] Р. Б у д а г о в. Дилчилијә даир очеркләр, Бакы, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 203.

[113] З. Б у д а г о в а. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә садә чүмлә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрижјаты, 1969, сәһ. 34—38.

сисдә—чүмләнин модаллығындан данышаркән бәһс етмәк олар. Дедикләримиз ону да инкар етмир ки, өз тәбиәти е'тибарилә морфоложи-сөздәјишдирићи категорија[114] олан шәкил категоријасы һал категоријасы кими синтаксислә сых сурәтдә әлагәдардыр. Шәкил категоријасынын грамматик формалары мүхтәлиф модаллыгларын һәгиги реаллыгыны јалныз чүмлә тәркибиндә, шәхс категоријасы илә вәһдәтдә тапыр.

Шәкил категоријасы васитәсилә данышанын һәрәкәтин керчәклијә мүнасибәтини ифадә етмәсини нәзәрә алан бә'зи түркологлар ону субјектив категорија һесаб едир, керчәклијә мүнасибәти субјектин нөгтеји-нәзәри илә мүәјјәнләшдирилир.[115]

Лакин дил фактларынын тәһлили сүбут едир ки, шәкил категоријасы васитәсилә һәрәкәтин ичра олунмасынын керчәклијә мүнасибәтинин субјективлик тә'сири бағышламасы хүсуси һалдыр вә үмумијјәтлә онун објектив категоријасы сырасында галмасыны инкар етмир.

Шәкил категоријасынын заһири субјективлији вә мәнтиги-семантик чәһәтдән онун кәләчәк заманла јахынлыгы Азәрбајчан дилчилијиндә дә мүхтәлиф, бир-биринә зидд олан нөгтеји-нәзәрләрин јаранмасына сәбәб олмушдур. Азәрбајчан дилчилијиндә ән'әнәви олараг кәләчәк заманын ики нөвә бөлүнмәсинин әксинә олараг,[116] С. Чәфәров онун (кәләчәк заманын) ифадә васитәләрини даһа кениш көтүрүр. Грамматика китабларымызда фе'лин хүсуси шәкил категоријасынын әламәти һесаб едилән **(-асы//-әси**—лазым шәкли; **-малы//-мәли**—вачиб шәкли; **-а//-ә**—арзу шәкли; **-са//-сә**—шәрт шәкли) формалар да мүәллиф тәрәфиндән кәләчәк заманын нөвләри кими тәгдим олунур. О јазыр: «Фе'лин **-асы//-әси,-а//-ә,-малы//-мәли,-са//-сә** шәкилчиләри илә дүзәлән формалары Азәрбајчан дилиндә әсасән кәләчәк заман әмәлә кәтирир вә бу шәкилчиләр кәләчәк заман категоријасына мәнсуб шәкилчиләрдән башга бир шеј дејилдир.[117] Беләликлә, мүәллиф Азәрбајчан дилиндә кәләчәк заманын ики дејил, алты формасынын варлыгы фикрини ирәли сүрүр. Кәләчәк заман формалары илә шәкил категоријасынын әламәти һесаб олунан формалар арасындакы охшарлыг, јахынлыг, һәтта заман

[114] Түрколожи әдәбијјатда шәкил категоријасыны сөздүзәлдичи һесаб едәнләр дә вардыр. Бах: Н. А. Баскаков. Категория наклонения и времени в тюркских языках. Вопросы категории времени и наклонения глагола в тюркских языках. Изд.-во «Элм», Баку, 1968, сәһ. 10.

[115] Бах: Н. Ағазадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 5; Н. А. Баскаков. Көстәрилән әсәри, сәһ. 10.

[116] М. Казым бәј дә Азәрбајчан дили заман категоријасы системиндә кәләчәк заман даирәсини кенишләндирәрәк онун үч нөвүнү гејд етмишдир. О, кәләчәк заманы I кәләчәк заман, II кәләчәк заман, III кәләчәк заман олмагла үч јерә бөлмүш, мүасир дилимиздә вачиб шәклинин әламәти һесаб едилән **-малы//-мәлини** үчүнчү кәләчәк заманын формал әламәти кими көстәрмишдир. Бах: Общая грамматика турецко-татарскоко языка, Казань, 1946, сәһ. 255.

[117] С. Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә фе'лин шәкилләри мәсәләсинин гојулушуна даир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси, биринчи бурахылыш, Бакы, 1963, сәһ. 21.

мәзмуну е'тибарилә јенилик һәлә онларын арасына бәрабәрлик ишарәси гојмаға, онлары бир категорија дахилиндә чәм етмәјә әсас вермир. Чүнки бу формалар арасындакы ејнилик мәнтиги мә'на ејнилијидир, шәкилчиләрин грамматик маһијјәти исә ејни олмајыб, тамамилә фәрглидир. Азәрбајчан дилчилијиндә фе'л шәкилләри кими танынан формаларын кәләчәк заман ичәрисиндә әридилмәсинә е'тираз едәркән ики мәсәләјә әсасланырыг:

I. Әввәлән, дилдә мөвчуд олан бүтүн морфоложи грамматик категоријалар әсас вә әлавә мә'наларын мәчмусундан ибарәтдир. Әсас мә'на грамматик форманын маһијјәтини тәшкил едир, ону ејни вә јахуд мүхтәлиф категорија формаларындан фәргләндирир, форманын әсас фәргләндирићи әламәтләрини өзүндә әкс етдирир, дилин грамматик системиндә онун јерини мүәјјәнләшдирир. Грамматик форманын әлавә мә'насы исә әсас мә'надан фәргли олараг контекстдә, хүсуси ситуасијада реаллашыр. Грамматик форманын әсас мә'насы контекстдән асылы олмајыб, дилин парадигматик тәрәфинә аиддир. Әлавә мә'на исә әксинә, контекстдә, хүсуси шәраитдә формалашдыгы үчүн дилин синтагматик планына мәнсубдур. Јухарыда гејд етдијимиз формалара да **(-асы//-әси, -а//-ә, -малы//-мәли, -са//-сә)** бу чәһәтдән јанашмаг лазымдыр. Бу формаларын әсас грамматик мә'насы мүәјјән һәрәкәтин ичрасына лазымлыг, вачиблик, арзу вә шәрт мәзмуну вермәкдир. Бунлар форманын «чаны», габарыг ифадә олунан мә'насыдыр. Формаларын кәләчәк заман ифадә етмәсинә кәлинчә, буну инкар етмәк олмаз. Лакин бу, семантик формалара хас олан әлавә икинчи дәрәчәли хассәдир вә кәләчәк заман анлајышы илә фе'л шәкилләринин үмуми охшарлыгы, мәнтиги ујгунлуғу илә әлагәдардыр.

Мә'лум олдуғу кими, фе'лин әсас шәкилләри заман е'тибарилә кәләчәјә аид олур. «Бу формаларын **(-асы//-әси, -а//-ә, -малы//-мәли, -са//-сә)** мә'насындакы модаллыгын реал характери онларын семантикасыны кәләчәклә бағлајыр. Беләликлә, фе'л шәкилләринин кәләчәк заман мә'насы әлавә мә'надыр вә шәкилләрә хас олан модаллыгын идеал характериндән асылыдыр».[118]

II. Мүасир дилимиздә шәкил категоријасынын әламәти һесаб олунан формалары кәләчәк заман шәкилчиси һесаб едәркән, форманын кечдији тарихи инкишаф јолуна да биканә галмаг олмаз. Мә'лум олдуғу кими, мүасир Азәрбајчан дилиндә сабит, конкрет мә'налы формалар дилин мүәјјән тарихи дөврүндә һәддиндән артыг полисемантик сәчијјә дашымыш, мүвафиг форма бир нечә мә'на ифадә едәрәк, һеч бир әлавә васитәнин (контекст,

[118] Н. Г. Агазаде. Система глагольных наклонений в современном азербайджанском литературном языке. Изд-во АН Азерб. ССР, Баку, 1967, сәһ. 36.

интонасија вә с.) тә'сири олмадан бир-биринин јериндә ишлә-нмишдир. Заман кечдикчә дилдә формаларын мә'насы арасында дифференсиаллашма просеси кетмиш, форманын ифадә етдији мә'на тәдричән даралмыш вә бир әсас мә'на ифадә етмәк бахымындан моносемантик олмушдур. Азәрбајҹан дилинин морфолокијасында бунун әкси олан просес јохдур. Ејни ганунаујғунлуғу мүбаһисәјә сәбәб олан формаларын кечдији инкишаф јолунда да мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Дилимизин мүәјјән тарихи дөврүндә һәмин шәкилчиләр **(-асы//-әси, -а//-ә, -малы//-мәли, -са//-сә)** әсас мә'налары илә јанашы кәләчәк заман мә'насы да ифадә етмиш, **-ачаг//-әчәк** вә **-ар//-әр** шәкилчиләри онларын дублетләри кими ишләнмишдир. Бу мүнасибәтлә Е. А. Грунина **-а//-ә** формасындан бәһс едәрәк јазыр: «Бизим фикримизчә **-у (-а)** шәкилчиси модаллыг категоријасынын формасы кими јалныз XVI әсрдә сабитләшмишдир. Бу дөврә гәдәр-(у) **-а** формасы заман көстәричиси кими ишләнмиш, модаллыг мә'насыны исә хүсуси контекстдә ифадә едә билмишдир»[119].

XIV—XVIII әср јазылы абидәләримизин дилини тәдгиг етмиш М. Рәһимов **-а// -ә** формасынын һәмин дөврләрдә арзу шәклинин әламәти олмагла јанашы, кәләчәк заман мә'насы ифадә етдијини дә гејд едәрәк јазыр: «Арзу формасынын хәбәр шәклинин кәләчәк заманы ифадә етмәси онунла изаһ олуна биләр ки, дилин әввәлки дөврләриндә форманын арзу модаллығы илә кәләчәк заман мә'насы арасында сәрһәд јох иди вә кәләчәк заманы ифадә етмәк үчүн сабитләшмиш морфоложи әламәт олмамышдыр.»[120] Мүәллиф фикринә давам едәрәк дејир: «Сонракы шәкилчинин **(-ачаг//-әчәк)** мејдана кәлмәси илә **-а//-ә** формасы асанлыгла әлавә функсијасындан әл чәкир вә өзүнүн әсас функсијасы арзу мәнасынын ифадәсинә хидмәт едир»[121].

Ејни фикри мүасир дилимиздә шәкил категоријасынын формалары кими сабитләшмиш диқәр морфоложи әламәтләрин инкишаф јолу һаггында да сөјләмәк олар.[122] Дедикләримиздән бу нәтичәјә кәлирик ки, индијәдәк түрк дилләринә аид јазылмыш грамматика китабларында фе'лин хүсуси шәкилләринин әламәти һесаб едилән грамматик формалар **(-асы//-әси, -а//-ә, -малы//-мәли//,-са//-сә)** онларын сематик тбәиәтинә, әсас мә'насына, формаларын кечдији инкишаф јолуна тамамилә ујғундур. Формалары кәләчәк заманын хүсуси нөвләри һесаб етмәк, мүхтәлиф ифадә васитәләри һесабына грамматик категоријанын

[119] А. Грунина. Соотношение форм настоящего и будущего времени по памятникам турецкого языка XIII—XIV вв. «Вопросы тюркской филологии». Изд-во Московского университета, 1966, сәһ. 84.

[120] М. Рәһимов. Азәрбајҹан дилиндә фе'л шәкилләринин формалашмасы тарихи, Бакы, 1965, сәһ. 235.

[121] Јенә орада.

[122] Бах: М. Рәһимов вә А. Грунина. Көстәрилән әсәрләри.

(заман категоријасынын) даирәсини сүн'и сурәтдә кенишләндирмәк тә'сири бағышлајарды.

Мүхтәлиф түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајҹан дилиндә шәкил категоријасынын истәр тарихи инкишафы, истәрсә дә мүасир вәзијјәти мүәјјән гәдәр тәдгиг олунса да, бу мәсәләнин маһијјәти һаггында мүбаһисәли чәһәтләр һәлә дә галмагдадыр. Шәкил категоријасынын һүдуду вә шәкилләрин кәмијјәти һаггында сөһбәт кедәркән фикир ајрылығы даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Шәкилләрин Азәрбајҹан дилчилијиндә әксәријјәт тәрәфдән гәбул едилән вә әсаслы елми е'тираз доғурмајан, мүасир дил фактлары илә тәсбит едилән бөлкүсү белә дир: хәбәр шәкли, әмр шәкли, арзу шәкли, вачиб шәкли, шәрт шәкли, лазым шәкли.

Хәбәр шәкли грамматик мә'насындакы хүсуси чәһәтә көрә (һәрәкәтин керчәклијә мүнасибәтиндәки реаллыг) доғру олараг грамматика китабларында заман категоријасы кими шәрһ едилир. Галан шәкилләр реал һәрәкәтин керчәклијә мүнасибәтини дејил, ирреал, мәнтиги мә'нада данышыг анындан сонра ичра олунмасы тәһрик едилән, вачиб вә лазым сајылан, арзу олунан, мүәјјән шәртә бағланан һәрәкәтин ифадәсинә хидмәт едир. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә адларыны чәкдијимиз һәр бир шәкил истәр грамматик форма сабитлијинә, истәрсә дә морфосемантик хүсусијјәтинә көрә тамамилә формалашмышдыр. Буна көрә дә һәр бир шәклин әсас хүсусијјәтләри һаггында ајрыча бәһс етмәк олар.

Әмр шәкли

Азәрбајҹан дилиндә әмр шәкли истәр мә'на зәнкинлијинә, истәрсә дә грамматик формасына көрә галан шәкилләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир. «Әмр шәкли» бирләшмәсиндәки әмр сөзүнү һәрфи мә'нада дејил, терминоложи мә'нада башa дүшмәк лазымдыр. Белә ки, бу шәкил васитәсилә тәкчә әмр дејил, һәмчинин хаһиш, нәсиһәт, чағырыш, јалварыш, мәсләһәт, истәк вә с. мә'налар да ифадә олунур. Бу мә'на кенишлији контекстуал шәраитдә вә хүсуси интонасијанын мүдахиләси сајәсиндә конкретләшир.

Әмр шәклинин хүсуси морфоложи әламәти јохдур. Фе'л көкү+шәхс сонлуғу+әмр интонасијасы әмр шәклинин грамматик структуруну тәшкил едир.

Түрколокијада, еләчә дә Азәрбајҹан дилчилијиндә әмр шәклинин парадигмасы һаггында мүхтәлиф фикирләр вардыр. Бир груп түркологлар (П. М. Мелиорански, Н. К. Дмитриев, А. Н. Кононов, А. А. Јулдашев, Н. Ағазадә вә б.) әмр шәклинин I шәхсини хүсусилә (I ш. тәки) инкар едирләр. Башга бир груп (В. А. Богородитски, А. Боровков, Н. П. Дыренкова, Н. Т. Сауранбајев, М. Рәһимов вә с.) әмр шәклинин һәр үч шәхсдә варлығыны тәсдиг едирләр. Биринчи нөгтеји-нәзәрин

тәрәфдарлары әмр шәклинин семантикасына дејил, онун сырф әмретмә функсијасына әсасланараг бу гәнаәтә кәлирләр ки, биринчи шәхс өз-өзүнә әмр едә билмәз.

Н. Ағазадә арзу шәклинин әламәти илә **-ым...** шәкилчисинин кенетик үмумилијиндән бәһс едәрәк јазыр: «...**-ым,-им** формасынын әсас апарычы грамматик мә'насы нијјәт, арзу, потенсиал һәрәкәт мәзмуну илә мүәјјәнләшир; әмр, тәһрик мә'насы... **-ым, -им** формасынын әлавә мә'насыдыр».[123]

Беләликлә, мүәллифин фикринчә, мүасир Азәрбајҹан дилиндә **-ым//-им** формасынын әсас мә'насы арзу модаллығыны билдирмәкдән ибарәтдир.[124]

Азәрбајҹан дилинин мүхтәлиф тарихи дөврләринә, истәрсә дә мүасир әдәби дилә аид фактлар јухарыдакы мүлаһизәни тәсдиг едир. Мүәллифин өзүнүн сәчијјәви һесаб едәрәк кәтирдији мисаллар да сүбут едир ки, дилчилијимиздә әмр шәклинин биринчи шәхси кими гәбул едилмиш **-ым//-им** шәкилчиси арзу мә'насы дејил, әмр шәклинин мүхтәлиф чаларлыгларыны ифадә едир.

1. Сиз дајанын, мән *кедим,* машын *кәтирим.*
2. Вер *гачым,* булаға, долдурум, *кәтирим.*
3. Бир раст чалын, мән дә гулаг асыб чаванлығымы хәјалыма *кәтирим.*
4. В а г и ф. Сабаһ мәни јола сал *кедим.* Торпаг евчијими зијарәт *едим* (С. В ү р ғ у н)[125].

Шүбһәсиз ки, Азәрбајҹан дилиндә бә'зи контекстуал шәраитдә әмр вә арзу шәкилләринин мә'насы I шәхсдә бир-биринә чох јахынлашыр, һәтта бир-биринин синоними кими ишләнир. «Лакин бу, һеч дә онлары там ејниләшдирмәјә вә ја онлар арасында там бәрабәрлик ишарәси гојмаға һагг вермир. Чүнки бунларын бә'зән охшар мә'налары ифадә етмәси үмумијјәтлә әмр шәкли илә арзу шәкли арасында грамматик мә'на јахынлығы олмасы илә әлагәдардыр. Лакин бир категорија кими һәр ики шәклин бүтүн шәхсләрдә өзүнә мәхсус ифадә формасы олдуғу кими, һәрәсинин дә өз ишләнмә даирәси, өз семантик мүстәгиллији вардыр»[126].

Ајдындыр ки, әмр шәклинин әсас мә'насы олан тәһрик модаллығы, сырф әмр семантикасы өз ифадә сәртлијини јалныз икинчи шәхсин тәкиндә, һәм дә сырф морфоложи әламәтлә тапыр. Чүнки бу мә'нанын реаллашмасы үчүн данышыг просесиндә тәһрикә мә'руз галан вә ону ичра етмәјә һазыр олан мүстәгил субјектин олмасы әсас шәртдир. Бу мүстәгим, бирбаша әлагә исә јалныз икинчи шәхслә (*«сән»*лә) мүмкүндүр. Әмр шәклинин I вә III шәхсләриндә бу мүстәгимлик олмадығы

[123] Н. А г а з а д е. Көстәрилән әсәри, сәһ. 82—83.
[124] Јенә орада, сәһ. 84.
[125] Јенә орада, сәһ. 149.
[126] М. Р ә һ и м о в. Азәрбајҹан дилиндә фе'л шәкилләринин формалашмасы тарихи. Азәрб. ССР ЕА Нәшрижјаты, 1965, сәһ. 10.

үчүн сырф әмр мә'насы дејил, мүвафиг мә'на чаларлыглары тәзаһүр едә билир. Тәһрикедичи мә'на зәифлијинә көрә биринчи вә үчүнчү шәхс арасында демәк олар ки, фәрг јохдур. Бир һалда ки, әмр шәклинин III шәхсинин варлығы шүбһә алтына алынмыр, I шәхсин әмр шәкли парадигмасындан чыхарылмасы да һеч бир мәнтигә сығмыр.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә истәр формал-морфоложи, истәрсә дә функсионал-семантик чәһәтдән бир-бириндән фәрглә-нән әмр шәклинин шәхсләр үзрә там парадигмасы белә дир:

	тәк	чәм
I ш.	**-ым// -им// -ум// -үм;**	**-аг//-әк**
II ш.	сырф морфоложи әламәт	**-ын//-ин//-ун//-үн**
III ш.	**-сын//-син//-сун//-сүн**	**-сын//-син//-сун//-сүн//-лар//-ләр**

	тәк	чәм
I ш.	*кәлим, охујум*	*кәләк, охујаг*
II ш.	*кәл, оху*	*кәлин, охујун*
III ш.	*кәлсин, охусун*	*кәлсинләр, охусунлар*

Әмр шәклинин инкары фе'л көкүнә инкарлыг категоријасынын морфоложи әламәтини (**-ма /-мә**) артырмагла дүзәлир.

I ш. *кәлмәјим*	*кәлмәјәк*
II ш. *кәлмә*	*кәлмәјин*
III ш. *кәлмәсин*	*кәлмәсинләр*

Бу морфоложи әламәтләр (шәхс сонлуглары) фе'л көкүнә инкарлыг, нөв вә тә'сирлилик категоријасындан сонра гошуларағ әмр шәклинин мүхтәлиф мә'наларынын ифадәсинә хидмәт едир. Әмр шәклинин мә'наларынын мүәјјәнләшмәсиндә һәлледичи семантик ағырлыг шифаһи нитгдә интонасијанын вә ситуасијанын, јазылы нитгдә контекстин үзәринә дүшүр.

Шәхс сонлуглары исә јалныз мүәјјән һәрәкәти ичра етмәјә, јахуд ичра етмәмәјә тәһрик олунан шәхсин грамматик чәһәтдән конкретләшмәсинә хидмәт едир.

Јухарыда гејд олундуғу кими, әмр шәклинин мә'на структуру өз кенишлији вә експрессивлији илә галан шәкилләрдән фәргләнир. Әмр шәкли васитәсилә ифадә олунан мә'налары шәхсләр үзрә ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

Әмр шәкли биринчи шәхсдә сырф әмр мәзмуну ифадә етмәјиб (чүнки мәнтиги олараг адам өз-өзүнә әмр едә билмәз), мәсләһәт, тәклиф, истәк, хаһиш-ичазә, објектив мәчбуријјәт, јалварыш вә с. мә'наларын тәзаһүрүнә хидмәт едир:

— Бағышла, сән аллаһ, дәрд мәни өлдүрүр, ичазә вер бирчә пијалә *ичим* (М. И б р а һ и м о в); Јахшысы будур, сән гал, мән *кедим* (М. И б р а һ и м о в); Јахшы, *кедим,* јохса гары мәни бо-

шаjар,—дејә гоча уста чох чәтин сезилән бир тәрздә күлүмсәди (Һ. Мәһди); Сән ону вер, бибичан, суја *салым* көрүм јеријирми (Ч. Чаббарлы); Пис олмаз дејирәм, *јазым* бир гәдәр, онун сүфрәсинин не'мәтләриндән (М. Рәһим); Инди ки сөз ачылыб, гој һамысыны *дејим;* дәдәм дејәр ки, палтары тәр чүрүдәр, үрәји сөз (М. Ибраһимов).

Әмр шәкли I шәхс чәмдә ашағыдакы мә'налара маликдир:

а) чағырыш мә'насы. Бу мә'на варианты ән чох мәтбуат үслубунда, шүар мәтнләриндә ишләнир: Јүксәк мәһсул усталарынын тәчрүбәсини *өјрәнәк* («Коммунист» гәз.). Гуру сағ олсундан бир шеј чыхмаз, нәнә галх *кедәк,* дур ајаға (М. Ибраһимов).

б) тәклиф мә'насы:—Мәним бир тәклифим вар, *кәлин* Сејмура телефонла гыз тапаг (М. Ибраһимов);—Јох-јох бу баш тутан иш дејил. *Кәлин,* белә данышаг (М. Ибраһимов).

в) хаһиш мә'насы. Бу мә'нанын реаллашдырылмасында контекст тәркибиндә ишләнән хаһиш мәзмунлу лексик ваһид хүсуси рол ојнајыр: Хаһиш едирәм, икичә дәгигә дә сәбр елә көлкәдир, динчәл, јығышдырым, бир јердә *кедәк,* һара дејирсән апарым (М. Ибраһимов);—Маја, хаһиш едирәм, беш дәгигә күчәјә *чыхаг* (Һ. Мәһди).

г) тәклиф, ичазә, јалварыш мә'насы. Бу мә'наларын да тәзаһүрүндә мүвафиг мәзмунлу лексик ваһидләр һәлледичи рола маликдир:—Сән дә кет бала, һазырлаш бригадирләри *јығаг,* гој јаз әкининә һазырлыг һаггында мә'лумат версинләр (М. Ибраһимов);—*Кедәк* нәнә, гурбан олум, бир дәфә дә сән мәним сөзүмә бах (М. Ибраһимов).

Әмр шәклинин II шәхс тәки бу шәклин әсас, чыхыш формасыны тәшкил едир. II шәхс тәкдә һеч бир морфоложи әламәтин олмамасы, интонасија илә мүшајиәтин апарычы ролу, II шәхс тәкин һәм мә'на чаларлығынын артмасына, һәм дә ифадәнин јүксәк дәрәчәдә експрессивлијинә, емосионаллығына сәбәб олур. Әмр шәкли II шәхс тәк вә чәминдә ашағыдакы мә'налара маликдир:

а) әмр, тәһрик, мәчбурәијјәт мә'насы. Бу мә'налар һеч бир шәхсдә II шәхс тәкдә олдуғу гәдәр габарыг ифадә олунмур.—Бујур, сән *мәдәнијјәтли* ол, анчаг *сәсини кәс* (Мир Чәлал);—Онда далымча *кәл. Кедәк* гышлагларa, чобанларын ичинә, нечә ки, дедим, орада мәним јахшы е'тибарлы достларым вар (М. Ибраһимов); Угрјумов әлиндәки тапанчаны ојнада-ојнада партизанлара:

— Бу алчаглары *күлләләјин!*—дејә әмр етди (Әфган). Сәлим аға өзүндән чыхды. Бизимкиләри сөјдү, сонра да гызышыб әмр етди:—*вурун! Дәрсини* елә *верин* ки, бир дә чашмасын (М. Ибраһимов).

б) нәсиһәт, мәсләһәт мә'насы.

Оғлум, ағ күнүнү, сәадәтини
Кеф-дамагда дејил, әмәкдә *ахтар.*

Анамыз Вәтәнә мәһәббәтини

Синәндә дөјүнән үрәкдә *ахтар* (С. Рүстәм); Рәссам пычылдады:—Ај Сәјавуш, *сакит ол бир аз,*—деди (Анар);—Наһаг јерә данышыб ағзыны ағрытма, Әнтәрзадә белә Әнтәрзадәдир (Мир Чәлал). Өзүн дә *архајын ол,* Сәфигулу белә-зада *баш әјмә,* дурмушуг далында, өлән күнә кими (М. Ибраһимов); *Дарыхма,* оғлум, аллаһ гојса, бир нечә күнә сағалыб дурачагсан (С. С. Ахундов).

в) хаһиш мә'насы. Әмр шәклинин бу мә'насы икинчи шәхсин әсас мә'насынын лексик васитәләрлә нејтраллашмасы сајәсиндә јараныр. Мәним Штејманлар аиләсинә бөјүк һөрмәтим вар. Анчаг ричa едирәм, мәним евимдә белә сөзләр *данышма* (Әфган); Хаһиш едирәм, бу ахшам бизә *кәлин!*

г) әмр, тә'кид, тәләб мә'насы. II шәхс тәкдә бу мә'нанын ифадәсиндә бир гајда олараг шәхс әвәзлији (*«сән»*) чүмләдә мүстәгил сөз шәклиндә ишләнир:

Тез олун, сөндүрүн очағы кедәк.

— Јох, нијә сөндүрәк, гој јансын очаг.

Сәндәки сөндүрмәк ешгинә бир бах (Ә. Кәрим);—Сәнә дејирм, *көтүр* онлары бурдан (Ч. Чаббарлы);—*Дүш, сәнә* дејирәм (Мир Чәлал); Ојна, дејирәм, *сәнә* (Ч. Чаббарлы).

д) нифрәт, гәзәб мә'насы: Шәрәфнисә хаһым: *Итил* чәһәннәмә. Күлнисә. Бу саат *рәдд ол* өз харабана, чых ешидирсәнми? (Ч. Чаббарлы).

Әмр шәклинин үчүнчү шәхс тәк вә чәми илә ашағыдакы мә'налар ифадә олунур.

а) гәзәб мә'насы: Вәли марагла динләјир вә тез-тез «паһ атоннан!» Ај сәнин инсафын *јансын!* Ај јурдунузда бајгуш *уласын!* кими нидаларла онун сөзүнү кәсирди (М. Ибраһимов).

б) тә'кид мә'насы: Танысалар да, гој *исбат етсинләр* ки, мәнәм кәрәк, нечә исбат едәчәкләр (Анар); Ону мәнә һәвалә елә, *ишин олмасын* (М. Ибраһимов); *Дустаг едилсинләр* (Ч. Чаббарлы).

в) мәгсәд мә'насы.

Дағлар аста-аста дајанды һејран,
Дајанды *көрсүн* ки, күнәш һардадыр (Ә. Кәрим); Јумду көзүнү, Атыны *сүрсүн,* Бирдән өзүнү узагда *көрсүн* (Ә. Кәрим).

г) арзу мә'насы.

Достлар бир ше'р *десинләр,*
Ишди,
Имкан олса, бир дәнә дә
маһны *чалдырсынлар* (Ә. Кәрим).

Гејд олундуғу кими, әмр шәклинин мә'на структуру чох кениш әһатә даирәсинә маликдир. Әмр шәклинин јухарыда гејд олунмуш мә'налары бә'зән хүсуси модал сөзләр, әдатлар вә әлавә морфоложи әламәтләрлә мүшајиәт олунур вә бу мүдахилә

əmr şəklinin mүvafiq mə'naларынын күчләнмәсинә, нејтраллашмасына, зәифләмәсинә хидмәт едир.

Чүмләдә əmr шəklinin mə'nasына tə'sir edən leksik vasitələr fe'ldən əvvəl kəldikdə bir gajda olaraq, mүvafiq mə'nanын jумшалдылмасына хидмәт едирсә, fe'ldən sonra ишләндикдə ифадә олунан təhrikedičilik tə'kid mə'nasынын gүvvətlənмәсинә səbəb olur.

Əmr шəklinin mə'nasына tə'sir edən və bir gajda olaraq fe'ldən əvvəl kələn vasitələr ашағыдакылардыр:

а) *-di* ədaty. Bu ədat jalnыz II və III шəxs tək və čəmdə ишләнир: Севинчиндән Jассарын көзләри парылдады: *Di apar* (Мир Чəлал); *Di* онда *bašla,* Бабакиши (Ч. Чаббарлы); *Di ver* čavabыny, nə durmusan, *din* (С. Вурғун).

б) *goj// gojun// gojsana* ədaty. Bu ədat əmr шəklinin II шəxs tək və čəmi ilə ишләнмәjиб, I və III шəxs tək və čəmdə ишләнмиш fe'lin əvvəlində kələrək, ičazə, arzu, истək, jалварыш və s. mə'naларын ифадәсинә хидмәт едән грамматик елементләр функсијасы дашыjыр:

Goj бу mə'dəndə ja mən galым, ja da o (М. Сүлејманов); *Goj* hələ Балоғланы da tapag (Ч. Чаббарлы); *Goj* бу jер үзүнүн gara gүvvəti, Гəфлətdə sajmasын бəшəриjjəti (С. Рүстəм);—Дүздүр, дүздүр, разыjam сəнинлə, *Goj* адамлары көчүртсүнләр.—Евләр исə галсын (Анар).

в) *kəl// kəlin* ədatлары. Bu ədatлардан биринчиси əmr шəklinin II шəxs təki və I шəxsin čəmi ilə, икинчиси I шəxsin və II шəxsin čəmi ilə ишләнərək мүрачиət олунан шəxsin мүəjjən hərəkəti ичра етмəси үчүн данышанын arzusunu, истəjini, мəsləhət və təklifini билдирир: Охучум, *kəl* сəни *tanыš eləjim, söz ačym* башга бир gəhrəmanymdan (М. Рahим); *Kəl* инди čəbhəjə, *joldaš olag* биз, Бир чүт аслан кими *vurušag* гоша (С. Вурғун); Jолдашлар *kəlin* мəsələjə мүасирлик нөгтеји-нəzəриндən *janašmag, Kəl,* Бəhram, *əl čək* hər бир шejдən, сағлам бир вүчуда малик икən өзүнү gejriləra *əsir etmə* (Ч. Чаббарлы).

г) *təki* ədaty. Bu ədat əmr шəklinin бүтүн шəxsləri ilə ишләнир, ифадənин кəскин təhrik тонуну зəифләдərək, ону arzu-истək čalары ilə əvəz edir: *Təki* биздən sonra kələnlər jахшы *jašasynlar* (Ч. Чаббарлы); *Təki* торпағымыздан *neft čыхсын* (А. Шаиг); *Təki* сəн *čых кет,* галанлары бизим бојнумуза.

д) *bir//birčə* ədaty. Bu ədat əmr шəklinin II, III шəxs tək və čəmilə ишләнərək xahiш čalarlы tə'kid və gəti əmr mə'nasынын ифадәсинә хидмәт едир: Шапур, көзəл достум, гардашым, *bir dur* (С. Вурғун); Чан оғлум... чан гызым, гулаг *asym bir* (С. Вурғун); *Birčə* aj əmi, сəн онун сөзләринə *gulag asma* (Ч. Чаббарлы); *Birčə* hамыныз бурадан рədd олуб *kedin.*

Фе'ldən sonra ишләнən vasitələr.

а) *ha* ədaty. Bu ədat I шəxs tək истисна олмагла əmr шəklinin бүтүн шəxsləri ilə ишләнərək kinajə, хəbərdarлыг, tə'kid mə'naларынын jаранмасында башлыча рол ojnajыр: Бала, сəн hələ jумуртадан тəzə чыхмыш бир jени чүчəсən, амма өзүнү шиширдиб бир əždahaja *oxšatma ha!* (С. Рəhман); Дајынызын кағызыны *unutmajын ha* (Ч. Чаббарлы); Ej, дүз-əməlli *daныш ha* (И. Əfəndijev).

б) *bары* ədaty. Bu ədat əmr шəklinin, II, III шəxs tək və čəmində ишләнərək arzu-xahiш mə'nasынын ифадәсинә хидмәт едир:

Вердијин вə'dəjə *əməl et bары, Birləšsin* arzumuz, үrəjimiz (Ə. Əlibəjli); *Bары* kələndə ону *garšylajardылар.*

в) *da//də* ədaty. Bu əlavə vasitə əmr шəklinin бүтүн шəxsləri ilə мүхтəlif məgamларда ишләнərək jени mə'na jaratmajыб, əmr шəkli ilə ифадә олунан tə'kid, təəččүб, лагејдлик və s. mə'naларын гүvvətlənмәсинә хидмәт едир: А Лətиф гардаш, буну əvvəldən *de də* (Мир Чəлал); Нə вар бир *de də* (С. Вурғун); Нədir буjур көрək, биз də *bilək də* (С. Вурғун); Арвадын икидлијинə *bax da* (Мир Чəлал); Атам, гəрдəшим, мүсəлман, мən нə дејирəм ки, *daныšын da* (М. Ибрahимов).

г) *-sana//-sənə//-saныz//-səniz* ədaty. Bu ədat jалныз əmr шəklinin II шəxs tək və čəmi ilə ишләнərək мүvafiq mə'nanын гүvvətlənмәсинә хидмәт едир: Чаным, көзүм, бир *dinsənə.* Jандын нədən, сусдун нədən (Ə. Kərim); *Əl čəksənə,* нə вермисən, ала билмирсən (С. Рəhман); Ушаг мəsələsини *daныšsana* (Ч. Чаббарлы); Бу нədир хала, бирчə *baxsana* (Ə. Мəммədханлы); Чаным, бир *dajansana,* көрək кишинин гызы нə буjурур (Ч. Чаббарлы);—Aj Вəли, aj ушаглар, бир *gabağa čыхсаныз!* Бу азар вурмушлары *sakit etsəniz* (М. Ибрahимов).

Əmr шəklinin əlavə mə'naлары. Jухарыда гејд етдијимиз əmr шəklinin əsas mə'nasыдыр. Bundan башга əmr шəkli хүсуси контекстдə реаллашан бир сыра əlavə mə'nalara маликдир. Əmr шəklinin əlavə mə'naлары dildə olan башга грамматик формаларын əsas mə'nasына jахынлашараг онун грамматик синоними кими ишләнир. Əmr шəklinin əlavə mə'naлары ашағыдакылардыр:

1. Əmr шəkli əlavə mə'nada шərt шəklinin əsas mə'nasынын синоними кими ишләнир. Əmr шəkli бу вəzifəni бир ганунаујғунлуг олараг үчүнчү шəxsdə, nadir hallarda исə икинчи шəxsin тəkində ифадə едир. Биринчи шəxsdə бу mə'na вариантына тəsadүф олунмур. Шərt mə'nasы ифадə едən əmr формалы конструксија həm əmr шəklinin, həm də шərt шəklinin əsas mə'nasындан кејфијjətчə фəргләнир. Бу форма васитəсилə ифадə олунан грамматик-семантик mə'nada həm шərt, həm də əmr čalары вардыр. Əmr шəklinin шərt mə'nasы ифадə едən варианты, əsasən, табели мүрəккəб чүмлə тəркибиндə, həm də сыра е'тибарилə биринчи компонентин тəркибиндə реаллашыр.

Мүшаһидәмизә әсасән дејә биләрик ки, үмумијјәтлә, әмр шәкли өз әсас мә'насында табели мүрәккәб чүмләнин биринчи компонентиндә чох надир һалларда ишләнир. Әмр шәкли табели мүрәккәб чүмләнин биринчи компонентиндә әсас мә'насында ишләнәркән хүсуси лексик васитәләрдән истифадә олунур *(истәјирсән, лазымса)*. Белә синтактик вәзијјәтдә (табели мүрәккәб чүмләнин биринчи компонентиндә) әмр шәкли өз әсас мә'насындан гисмән узаглашараг, башга грамматик формаларын мә'насынын ифадәсинә хидмәт едир. Әмр шәклинин шәрт шәклинә синоним олараг ишләнмәсиндә әсас хүсусијјәт одур ки, белә әвәзләнмә һәрәкәти мүәјјән шәртә бағламагла, һәм дә она (һәрәкәтә) бир гәтилик чалары верир, һәрәкәти сырф шәртә бағламајыб, ону реал бир һәрәкәт кими тәгдим едир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә әмр шәкли шәрт мә'насында чох ишләкдир:

Муса киши јавашча әлини арвадынын чијнинә гојду:—*Чан сағлығы олсун,* ишләрәм, јығарыг, ондан да гијмәтлисини аларсан,—дејиб ајаға дурду (М. И б р а һ и м о в); Јүзбашы Мирзәнин сары чилдли голтуг дәфтәрханасыны көстәрәрәк:—Чыхарт, елә инди бурада пристава бир рапорт јаз!—јаз ки дүнән гара гајада вурулуб, вураны да бәрк ахтарырыг. *Јердә олсун,* ја көјдә, ја да лап бир атын налы илә дырнағы арасында *кизләнсин,* вураны тапыб, тутуб голубағлы һүзуруна кәтирәчәјәм (С. Р ә һ и м о в).

Кәтирдијимиз биринчи нүмунәдә әмр шәкли шәрт мә'насы ифадә етмәклә бир арзу, истәк чаларына да маликдир. Икинчи мисалда исә јалныз гәти тонлу шәрт мә'насы (гаршылыг күзәшт чалары) ифадә олунмушдур. Формал әламәтин бә'зән чаларлар силсиләсинә малик олмасы лексик мүһитдән, мәтнин мәзмунундан асылы олур.

2. Әмр шәкли әлавә мә'нада вачиб шәклинин әсас мә'насынын синоними олур. Бу әлавә мә'на әмр шәклинин, әсасән, үчүнчү шәхс тәкиндә өзүнү көстәрир. Һәм дә әмр шәкли аналитик форма илә ифадә олунур: *кәрәк* шәхс сонлуғу. Әмр шәклинин вачиблик чалары ифадә едән синтетик формасы (јә'ни *кәрәк* әдаты ишләнмәдән, јалныз шәхс сонлуглу) мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмир. Вачиб мә'насы ифадә едән конструксијадан *кәрәк* әдаты атылса, нәинки бирләшмәнин вачиблик мә'насы итәр, һәтта үмуми мәзмун анлашылмаз олар. Демәли, әмр формасынын вачиб шәклинин мә'насыны ифадә етмәк мәгсәдилә ишләнә билмәси үчүн башга јардымчы васитәләрлә (контекст интонасија) јанашы, *кәрәк* әдатынын да ролу һәлледичидир. Бу исә *кәрәк* әдатынын дилимиздә кетдикчә итән мүстәгил лүғәти мә'насы илә әлагәдардыр. *Кәрәк* сөзү илә *вачиб* сөзүнүн лүғәти мә'насы арасында үмумилик, јахынлыг вардыр. Бурада да *кәрәк* формасы өз илкин лексик семантикасы үзәриндә грамматикләшир. Морфоложи абстраксија лексик-семантик бүнөврә үзәриндә дурур.

Кәрәк әдаты вә әмр шәклинин үчүнчү шәхс тәки илә ифадә олунан вачиблик, зәрурилик мә'насы, вачиб шәклинин формал әламәтинин әсас мә'насындан, һәр шејдән әввәл, гәтилији илә сечилир. Вачиб шәклиндән фәргли олараг, дедијимиз форма структур үстүнлүјә дә маликдир. Белә ки, әмр шәкли васитәсилә реаллашан вачиблик анлајышында ики грамматик васитә иштирак едир вә бу васитәләрин һәр бири хүсуси грамматик вәзифә јеринә јетирәрәк, бир-бириниң мә'насынын тамамланмасына вә ефектинә көмәк едир. *Кәрәк* бирләшмәјә вачиблик чалары верирсә, әмр шәкли бу вачиблији зәифләтмәдән ону бир гәдәр дә артырыр вә гәтилик чалары ифадә едән грамматик васитә ролуну ојнајыр:

— Бизә дә охумаг *өјрәдәчәксиниз?*

— Бәс нә? Ленин дејиб һамы *кәрәк охусун!* (М и р Ч ә л а л); К ү л л ү. Машаллаһ де, көзүм дәјәр. Салеһ *кәрәк* бу чүр арвадын гәдрини *билсин* (С. Р ә һ м а н); Дејирәм дүнјада әсил сәнәткар дөврүн чөврүнә дә *гатлашсын кәрәк* (Н. Х ә з р и); Т ә р л а н х а н ы м. Кишинин нә гоча, нә чаваны? Севки-мевки һавајы сөздүр. Гадын *кәрәк* чичәк кими *әлдән-әлә кәзсин* (С. Р ә һ м а н);—Ревком өз дәрдиндән габаг биз фүгәраји-касибәнин дәрдини *кәрәк десин.* Ленин өзү сорушачаг (М и р Ч ә л а л).

3. Әмр шәклинин әлавә мә'насы арзу шәклинин әсас мә'насынын синоними олур. Бу, Азәрбајчан дилиндә әмр шәклинин биринчи вә үчүнчү шәхсләриндә өзүнү көстәрир. Грамматик форма, еләчә дә онун ифадә етдији мәзмун мүхтәлиф васитәләрлә вәзијјәтин тәләбинә, данышанын истәјинә ујғун вәзифә јеринә јетирир.

Үмумијјәтлә, түрк дилләриндә фе'л шәкилләри ичәрисиндә истәр формал чәһәтдән, истәрсә дә мә'на е'тибарилә әмр вә арзу шәкилләри бир-биринә чох јахындыр. Бу јахынлыг әмр шәкли илә арзу шәкли арасындакы синонимликдә өзүнү даһа ајдын бүрузә верир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу шәкилләрин бир-бириниң јериндә ишләнмәси о бириләрдән сечилир. Һәтта биринчи шәхсин чәминдә бу шәкилләр ејни бир морфоложи әламәтлә ифадә олунур. Арзу вә әмр мә'насы биринчи шәхс чәмдә јалныз контекстдә, шифаһи нитгдә исә хүсуси һәрәкәт вә интонасија васитәсилә ајырд едилир. Лакин бүтүн бунлар, әмр вә арзу шәкли арасындакы үмуми чәһәтләр онлары гәтијјән ејниләшдирмир.

Әмр шәклинин арзу мә'насы ифадә едән әлавә мә'насы да әксәр һалда табели мүрәккәб чүмлә тәркибиндә өзүнү көстәрир. Белә вәзијјәтдә арзу мә'насынын јаранмасына үмуми контекстдән чох, баш чүмләдә ишләнән лексик ваһид *(истәмәк)* тә'сир едир. Бу форма илә ифадә олунан арзу мә'насы арзу шәклинин әсас мә'насындан ики чәһәтдән фәргләнир. Әввәлән, әмр шәкли васитәсилә ифадә олунан арзу мә'насы өз дәрәчәси е'тибарилә үстүн олур. Бундан башга, белә арзу адәтән кечмиш замана аид олур вә бу кечмишлик баш чүмләнин хәбәри илә мүәјјәнләшир:

Бу заман Чәлил *истәјирди* ки, бу јери сатыб, өзү үчүн бир дүкан *ачсын* вә чанының кәдалыгдан *гуртарсын,* анчаг Әһмәд киши илә Гурбан буна мәсләһәт көрмәмишдиләр (И. Мусабәјов); Мән *истәјирдим* ки, онлар *данышсынлар* (И. Әфәндијев); Ахы мән *истәрдим,* чаван чағымда елмин јолларында галхыб *учалым...* Халга хејир *верим* өз торпағымда, обаја *сәс салым,* елә *сәс салым* (Н. Хәзри); *Истәјирдим* ки, кәләпләрин һамысы онун кими *олсун:* јенә күләш *гызышсын,* «кәмәр ојуну» *башлансын,* бир сөзлә, бу дава сөһбәти бирдәфәлик *рәдд олуб кетсин* (Ә. Әјлисли); Биз *истәрдик* ки, гурбәтдә, сәфәрдә, ја чәбһәдә адамы олан евләрин һамысы *мәктуб алсын.* Анчаг һеч бир евә белә *хәбәр кәлмәсин* (Мир Чәлал).

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилиндә баш чүмләнин фе'ли хәбәри арзу семантикалы сөзләрлә ифадә олунмуш табели мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмләнин фе'ли хәбәри, бир гајда олараг әмр шәклинин үчүнчү шәхси илә, аз да олса, биринчи шәхслә формалашыр вә үмуми чүмлә арзу мәзмуну билдирир. Бунун бир сәбәби дә, бизчә, арзу шәклинин үчүнчү шәхсдә шәхс анлајышыны ифадә етмәк үчүн морфоложи әламәтә малик олмамасыдыр. Арзу мә'налы әмр шәкли шәхс сонлуғу васитәсилә арзуну һөкмә чевирир, баш чүмләдә лексик васитәнин лүғәти мә'насындан интишар тапан арзу, истәк будаг чүмләдә хүсуси интонасија илә, хүсуси грамматик форма васитәсилә гүввәтләнир вә нәтичәдә арзу шәклинин әсас мә'насындан кејфијјәтчә (чаларча) фәргләнир.

Хәбәр шәкли

ҮМУМИ ГЕЈДЛӘР

Хәбәр шәкли Азәрбајчан дили фе'л шәкилләри ичәрисиндә өз грамматик вә мә'на хүсусијјәтләри илә диггәти даһа чох чәлб едир. Фе'л шәкилләринин мүстәгил грамматик категорија кими формалашмасында әсас олан заман, шәхс вә хүсуси шәкилчиләрин ишләниб-ишләнмәмәсинә көрә хәбәр шәкли өзүнәмәхсус сәчијјәви хүсусијјәтләри илә сечилир. Түрк дилләринин һамысында олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә хәбәр шәклини башга шәкилләрдән фәргләндирәчәк хүсуси шәкилчиләр јохдур. Јә'ни өзүнәмәхсус елә бир шәкилчи јохдур ки, мәсәлән, фе'лин вачиб, лазым, арзу, шәрт вә с. шәкилләриндәки кими, хәбәр шәклини формал чәһәтдән фәргләндирсин. Хәбәр шәклинин фе'лин мүстәгил шәкилләри сырасында верилмәсинә бә'зән шүбһә илә јанашанлар, бәлкә дә онун бу чәһәтинә әсасланырлар. Лакин фе'л шәкилләринин үмуми вәзифәси, јә'ни һәрәкәтин керчәклијә мүнасибәти бахымындан хәбәр шәклинин мүстәгил варлығына нәинки шүбһә галмыр, әксинә, о башга шәкилләрдән өз кенишлији вә зәнкинлији илә тамамилә фәргләнир. Дикәр тәрәфдән, фе'л шәкилләринин варлығыны шәртләндирән галан ики хүсусијјәтин, заман вә шәхс, хүсусән заман шәкилләринин ишләнмәсинә көрә дә хәбәр шәкли башга шәкилләрә нисбәтән үстүнлүк тәшкил едир. Даһа доғрусу, фе'л шәкилләри ичәрисиндә јалныз хәбәр шәкли грамматик заман әламәтләрини өзүндә бирләшдирир. Фе'лин бу шәклинин үмуми мәзмуну заман вә шәхс анлајышлары илә даһа чох бағлы олдуғу үчүн хүсуси шәкилчијә ещтијач галмыр. Чүнки хәбәр шәклиндә һәр һансы бир иш, һал вә һәрәкәтин ичрасы мүәјјән шәхс тәрәфиндән хәбәр верилир. Бунун үчүн исә заман вә шәхс шәкилчиләри вардыр. Демәли, заман вә шәхс шәкилчиләри хәбәр шәклинин модаллыг семантикасыны бүтүнлүклә ифадә етдикләринә көрә башга әламәтләрә ещтијач галмыр. Ирәлидә дејилән лардан ајдын олур ки, фе'лин хәбәр шәкли бүтөвлүклә заман вә шәхс анлајышлары илә бағлыдыр.

Хәбәр шәкли реал иши билдирир. Башга сөзлә десәк, ишин кечмиш, индики вә кәләчәкдә ичра олунуб-олунмамасыны көстәрир. Бу вә ја дикәр ишин үмуми заманын мүхтәлиф анларында ичрасы исә дилдә грамматик заман категоријасынын варлығыны шәртләндирир. Грамматик заман објектив заманын дилдә ифадә васитәсидир. Лакин мә'лумдур ки, објектив заман шүурдан асылы олмајараг мөвчуд олдуғу кими, онун башланғычы вә сону да јохдур. Бир сөзлә, објектив заман өз-өзлүјүндә һиссәләрә (кечмиш, индики, кәләчәк) бөлүнмүр. О, ардычыл давам едән там шәкилдәдир. Лакин баш вермиш һәр һансы бир һәрәкәт објектив заманын мүтләг мүәјјән бир нөгтәсинә, анына аид олур. Објектив замандан фәргли олараг, грамматик заман шүурла, онун керчәклији әкс етдирмә дәрәчәси вә инкишаф сәвијјәси илә бағлыдыр. Бунунла әлагәдар олараг бүтүн дүнја халглары үчүн үмуми олан објектив заман бу халгларын мүхтәлиф ичтимаи, игтисади вә мәдәни, бир сөзлә, өзүнәмәхсус инкишафы илә бағлы, онларын дилиндә дә мүхтәлиф сәвијјәдә вә мүхтәлиф формаларла ифадә олунур. Бу бахымдан Азәрбајчан дилинин дә, үмуми түрк дилләри фонунда, објектив заманы ифадә етмәк үчүн өзүнәмәхсус үсул вә формалары вардыр ки, бунлары грамматик заманы өзүндә бирләшдирир. Ишин, һадисәнин, објектив заманын мүхтәлиф анларында баш вермәсиндән асылы олараг грамматик заманын кечмиш, индики вә кәләчәк кими нөвләри мејдана чыхыр. Бу нөвләр ичәрисиндә индики заман ме'јар, мүәјјәнләшдиричи сәрһәд кими гәбул едилир, кечмиш вә кәләчәк заманларын варлығыны шәртләндирир. Сөз сөјләнән вахтда ичра олунан иш, һал вә ја һәрәкәт индики, сөз сөјләнән вахтдан сонра ичра олунан иш, һал вә ја һәрәкәт кәләчәк, сөз сөјләнән вахтдан габаг ичра едилмиш иш, һал вә ја һәрәкәт исә кечмиш заман адланыр.

Фе'л заманларынын морфолокијадакы јери гәти олмалыдыр.

Фе'л заманларынын грамматикада дәгиг мүәјјәнләшдирилмәси һәм онларын өјрәнилмәсини асанлашдырыр, һәм дә лүзумсуз тәкрары арадан галдырыр.

Јухарыда дејилди ки, хәбәр шәклиндә һәр һансы бир иш, һал, һәрәкәтин мүәјјән заманда, мүәјјән шәхс тәрәфиндән ичра олунмасы һаггында хәбәр верилир. Ја'ни хәбәр шәклинин модаллыг семантикасы, әсасән заман вә шәхс категоријалары илә бағлыдыр. Бу категоријалардан икинчиси, хәбәр шәкли илә бәрабәр, фе'лин башга шәкилләриндә дә өзүнү көстәрир. Шәхс категоријасының фе'л даирәсиндә ишләнмә диапазонунун кенишлијини нәзәрә алараг, ону нисбәтән үмуми грамматик категорија кими ајрыча да вермәк олар вә бу бизчә, нә елми, нә дә методики чәһәтдән сәһв сајылмаз. Лакин бу бахымдан фе'л заманларында вәзијјәт башгадыр. Фе'л заманлары грамматик категорија кими јалныз хәбәр шәкли илә бағлыдыр. Белә ки, заман шәкилчиси гәбул етмиш фе'лләр хәбәр шәкли даирәсиндән кәнара чыха билмир. Үмумијјәтлә, хәбәр шәкли фе'лин башга шәкилләринә нисбәтән грамматик чәһәтдән там диференсиаллашмышдыр. Фе'л заманларының хәбәр шәклинә мүнасибәтдә белә сабитләшмәсини нәзәрә алмајараг, дилчиләр бә'зән ону хәбәр шәкли дахилиндә дејил, ондан кәнарда изаһ едир вә хәбәр шәклинин изаһына кәләндә јенә дә грамматик заман дан бәһс етмәјә мәчбур олурлар. Нәтичәдә, ејни бир мөвзу фе'л бәһсиндә ики дәфә тәкрар едилир.

Бүтүн түрк дилләриндә олдуғу кими Азәрбајчан дилиндә дә фе'л заманларының үч нөвү һаггында һеч бир фикир ајрылығы өзүнү көстәрмир. Даһа доғрусу, дилчиләр фе'л заманының индики, кечмиш вә кәләчәк кими үч нөвүнүн варлығыны мүбаһисәсиз гәбул едирләр. Лакин фе'л заманлары һаггында там фикир бирлији, демәк олар ки, бунунла битир. Грамматик заманын үмуми түрк дилләриндә ифадә үсул вә васитәләри, кечмиш, индики, кәләчәк заманларын дахили бөлкүләринин сајы вә с. һаггында дилчиликдә һәлә ваһид фикрә кәлинмәмишдир.

Конкрет дил фактлары әсасында фе'л заманларыны ашағыдакы шәкилдә тәсниф етмәк олар:

Кечмиш заман

Кечмиш заман иш, һал вә һәрәкәтин данышыг вахтындан әввәл ичра олундуғуну билдирир. Бу ики иш арасындакы мүддәтә кечмиш заман дејилир. Һәмин мүддәтин гәти бир өлчүсү јохдур. О, данышыг вахтындан бир гәдәр әввәл олдуғу кими, он, јүз илләрлә дә әввәл ола биләр. Кечмиш замандакы ишин гәти битиб-битмәмәсини, јахуд да һәмин ишин өзүнү вә ја да нәтичәсини вә с. мә'налары нәзәрә чарпдырмаг үчүн фе'л заманының бу нөвүнү ифадә васитәләрини әсас тутараг ики јерә бөлмәк олар: 1) Кечмиш заманын садә формалары; 2) Кечмиш заманын мүрәккәб формалары. Садә кечмиш заманын да ики нөвү вардыр: шүһуди вә нәгли кечмиш.

ШҮҺУДИ КЕЧМИШ

Шүһуди кечмиш иш, һал вә ја һәрәкәтин гәти ичра едилмәсини билдирир. Кечмиш заманын бу нөвүндә иш, һал вә һәрәкәтин ичра олунуб битмәсинә һеч бир шүбһә галмыр. Шүһуди кечмиш замандакы иш, һал вә ја һәрәкәтин ичрасында данышан ја биласитә иштирак едир, ја да ичрасы јәгин вә шүбһәсиз сајылан иш, һал вә һәрәкәт һаггында мә'лумат верир:

Јаман гонду о күн туфан, Јаман *әсди* күләк бирдән. Дәниз *чошду* фыртынадан. Даш *гопарды* саһилләрдән (С. Вурғун); Даға *дөндү* фәрәһи, Ағачлар бој атанда. Әскәр күнләри *сајды*, Вахт олду ки, јатанда јухусунда *көрдү* о, Бар кәтириб ағачлар (М. Рәһим); Дүшүндүјүм тәдбирә әввәлчә *күлдүм*. Сонра исә дүшүндүјүм кими дә *елә́дим*. Пишијин ичәри кечмәсинә јол *ачды́м* (Б. Бајрамов); Дилбәр *галхды*, гапыны *ачды*, бајыра *бахды* (Ч. Чаббарлы).

Шүһуди кечмиш заманын шәкли әламәти. Шүһуди кечмиш **-ды//-ди//-ду//-дү** шәкилчисинин фе'л әсасына битишмәси илә дүзәлир: мәс.: *алды, деди, дурду, көрдү*. Азәрбајчан дили шүһуди кечмиш заманын нә шәкли әламәти, нә дә мә'насы башга түрк дилләриндән бир о гәдәр дә фәргләнмир. Үмумијјәтлә, түрк дилләри фе'л заманлары системиндә шүһуди кечмиш даһа үмуми характер дашыјыр. Бу дилләрин мүхтәлиф сәвијјәли вә чох шахәли инкишафы, шүһуди кечмиш замана нә мә'на, нә дә формача елә бир әсаслы тә'сир едә билмәмиш, һәмин заман гәдим дөврләрдән башламыш бизим күнләрә гәдәр түрк дилләриндә өз јекчинс форма вә мә'насыны лап аз дәјишикликлә сахлаја билмишдир.

Азәрбајчан дилиндә шүһуди кечмиш биринчи шәхсин тәкиндә **-м** (мәс.: *алдым),* чәминдә **-г, -к** (мәс.: *алдыг, кәлдик);* икинчи шәхсин тәкиндә **-н** (мәс.: *алдын);* чәминдә **(-ныз//-низ//-нуз//-нүз)** (мәс.: *алдыныз, кәлдиниз, охудунуз, дүшдүнүз)* шәхс шәкилчиләрини гәбул едир. Шүһуди кечмиш заман үзрә үчүнчү шәхсин тәкини билдирән шәхс шәкилчиси јохдур: мәс.: *алды, кәлди* үчүнчү шәхсин чәминдә шәхсин чохлуғуну билдирмәк үчүн фе'л аччаг-**лар//-ләр** чәм шәкилчисини гәбул едир: мәс.: *алдылар, кәлдиләр.*

а) Шүһуди кечмиш заманын мә'на хүсусијјәтләри. Шүһуди кечмиш заман башга заманлардан, хүсусән нәгли кечмишдән өзүнүн јалныз формал әламәти илә дејил, һәмчинин зәнкин мә'на хүсусијјәтләри илә дә сечилир:

1. Шүһуди кечмиш заман иш, һал вә ја һәрәкәтин гәти ичра олунуб битдијини билдирир. Шүһуди кечмиши бу мә'на хүсусијјәти онун башлыча фәргләндиричи әламәтидир.

Гаш гаралан заман атлы бир орду кәлиб бир тәпәнин јанында *дурду* (С. Вурғун); Мүһарибә башлананда бир ил сонра Рәһманын арвады Нәркиз сәтәлчәмдән *өлдү* (С. Гә-

дирзадә); Түкәзбан хала диггәтлә оғлунун үзүнә *бахды* (И. Шыхлы).

2. Шүһуди кечмиш заман иш, һал вә ја һәрәкәтин ичрасында данышанын билаваситә шаһидлијини билдирир. Азәрбајҹан дилиндә шүһуди кечмиш заманын бу мә'на хүсусијјәти дә кениш јајылмышдыр. Һәтта бә'зи түркологлар һәмин мә'нанын нисбәтән кениш даирәдә ишләнмәсинә әсасланараг шүһуди кечмишин изаһында ону өн плана чәкмәјә чәһд көстәрмишләр.

Шүһуди кечмиш заманын ифадә имканлары илә мүгајисәдә шаһидлик мә'насы мәһдуддур. Јә'ни шүһуди кечмиш заманда ичра олунан елә иш, һал вә һәрәкәт вардыр ки, онларын јеринә јетирилмәсиндә һәмишә шаһид кими чыхыш етмәк олмур. Лакин һәрәкәтин гәти битдијини билдирән биринчи мә'на бүтүн шәраитләрдә шүһуди кечмиш заманы изләјир. Бу бахымдан шаһидлик мә'насыны шүһуди кечмиш заманын апарычы мә'насы кими гејд етмәк онун бүтүн имканларыны нәзәрә алмамагдан ирәли кәлир:

— Гыз үчүн тәһгирли дә олса, мән ешгимә тәслим олуб, чырпынан һәјәчанлы үрәјими *ачдым* (С. Рәһимов); Нәдәнсә мәнә гәһәр, гүрбәтә дүшмүшләрә мәхсус ағыр дујғулар *кәлди* (Б. Бајрамов); Чејраны көрмәк үчүн кәлән һәфтәнин күнләрини, саатларыны сајдығым һалда, үчүнчү көрүшә *кетмәдим* (С. Гәдирзадә).

3. Шүһуди кечмиш заман ичра олунмуш иш, һал вә ја һәрәкәтин бирдәфәлилијини билдирир. Јә'ни кечмишдә ичра олунмуш иш, һал вә ја һәрәкәт дәфәләрлә дејил, јалныз бир дәфә ичра олунмушдур:

Өлдү, башы вуруб һәлә чаванкән, Бојнуна чәкдији вәзифәләри (Б. Вәһабзадә); Уста Сәмәд өз кичик гызы вә гоча арвады илә бизим күчәјә *көчдү* (Ч. Чаббарлы).

4. Шүһуди кечмиш заманын мә'на хүсусијјәтләриндән бири дә бир-бирини изләјән һәрәкәтләри билдирмәсидир. Кечмиш заманын бу нөвүндә ичра олунан һәрәкәтләрдән бири ичра едилир, онун нәтичәси олараг башга һәрәкәтләрин ичрасы нөвбә илә кәлир:

Су кәлди долду бәндә, *Ахды төкүлдү* кәндә (Бајатылар); Бирдән онун ағзы *әјилди,* додаглары әсмәјә *башлады,* көзләринин гапаглары һәрәкәтдән *дүшдү,* бәбәкләри *кенишләнди* (А. Абасов).

5. Шүһуди кечмиш заманын мә'на хүсусијјәтләриндән бири дә һәрәкәтин динамиклијини билдирмәкдир. Бу мә'на хүсусијјәти шүһуди кечмиш заманда ишләнән бүтүн фе'лләри әһатә едир:

Дилбәр галхды, гапыны ачды, бајыра бахды (Ч. Чаббарлы); Нәсил-нәсил *кетдиләр,* нәсил-нәсил *кәлдиләр* (Фикрәт Гоча); Лачыноғлу ајаға *дурду,* биздән *араланды,* гоз ағачынын алтындан *чыхды* (Б. Бајрамов).

б) Шүһуди кечмишин ишләнмәсиндә үслуби һаллар.

Шүһуди кечмиш заман өзүнүн үслуби хүсусијјәтләри илә дә

диггәти чәлб едир. Данышан иш, һал вә ја һәрәкәтин ичрасыны лабүд вә шүбһәсиз һесаб етдикдә кәләчәк заман јеринә шүһуди кечмиш заман формасы ишләнир:

Ваj о замандан ки, чичәкләр *солду,* о заман ја мәним нәһајәтимдир вә јахуд мән бу дүнјада јохам (Ч. Чаббарлы); Ким билир, бәлкә јенә дә бир-биринизә *гисмәт олдунуз.* (И. Әфәндијев); Дајан, тәрпәнмә, атдан дүш, јохса *одладым* (С. С. Ахундов).

Шүһуди кечмиш заман фе'лин шәрт шәклинин јеринә дә ишләнир.

Балыг судан *чыхды,* өлдү (Аталар сөзү); Гоншун пис *олду* көч гуртар, дишин *ағрыды* чәкдир гуртар (Аталар сөзү).

НӘГЛИ КЕЧМИШ

Кечмиш заманын икинчи нөвү нәгли кечмишдир. Нәгли кечмиш шүһуди кечмиш замандан һәм формал чәһәтдән, һәм дә мә'нача фәргләнир. Белә ки, шүһуди кечмиш заманда һал вә һәрәкәтин ичра олунма просеси өн плана чәкилир. Даһа доғрусу, кечмиш заманын бу нөвүндә һал вә һәрәкәтин өзү нәзәрә даһа чох чарпыр. Нәгли кечмиш исә ичра олунмуш иш, һал вә ја һәрәкәтин өзүнү дејил, онун нәтичәсини билдирир. Јә'ни кечмиш заманын бу нөвүндә иш, һал вә ја һәрәкәтин өзүндән чох онун нәтичәси өн плана чәкилир.

Азәрбајҹан дилчилијиндә, башга түрк дилләриндә олдуғу кими, нәгли кечмишә аид фикирләрдә о гәдәр дә кәскин фәргләрә раст кәлинмир. Бу барәдә Азәрбајҹан дилчиләринин фикир бирлији даһа гүввәтлидир. Лакин бунунла белә ара-сыра да олса, Азәрбајҹан дилчилијиндә дә нәгли кечмишин мүхтәлиф терминләрлә адландырылмасына раст кәлинир. Мәсәлән, кечмиш заманын бу нөвү бә'зән узаг кечмиш, бә'зән исә нисби кечмиш вә с. адландырылмышдыр. Әлбәттә, мүшаһидә көстәрир ки, нәгли кечмишин адландырылмасы һаггындакы бу кими фикир мүхтәлифлији Азәрбајҹан дилчилијинин нисбәтән әввәлки дөврләринә тәсадүф едир. Бу дилә аид јазылмыш сон елми тәдгигат ишләриндә нәгли кечмиш һаггында әсаслы бир фикир мүхтәлифлијинә тәсадүф олунмур. Дилчиләрин, демәк олар ки, һамысы нәгли кечмишин ифадә етдији мә'наны, јә'ни кечмишдә јеринә јетирилмиш иш, һал вә ја һәрәкәтин өзүнү дејил, онун нәтичәсини билдирмәсини әсас тутурлар:

Јунисин илк газанчыны, һәлә ијирми ил әввәл Москвада нүфус сијаһисиндә ишләјән тәләбә Јунисин илк газанчыны мән *јемишәм* (Мир Чәлал); Дүз ики илди мән сәннән белә үз-үзә отуруб кал *еләмәмишәм* (Исаһүсејнов); Әввәлән, ушаглар јахшы билирләр ки, дөрд аја јахындыр мүһарибә *гуртармышдыр* (Мир Чәлал); Һаггы-сајдан *кечмәмишик,* дуз-чөрәји *басмамышыг.* Биз өзкәнин очағында кәлиб газан *асмамышыг.*

Горумушуг азадлығы, тарих боју мәрд *олмушуг*. Хаин көзә ити бычаг, хаин гәлбә дәрд *олмушуг* (Р. Р з а).

а) Н ә г л и к е ч м и ш з а м а н ы н ш ә к л и ә л а м ә т и. Нәгли кечмиш заман шүһуди кечмиш замандан формал әламәтләринә көрә ики чәһәтдән фәргләнир. Биринчиси, тамам башга шәкилчиләрдән истифадәјә, икинчиси исә, һәмин шәкилчиләрин сајына көрә. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә нәгли кечмиш **-мыш//-миш//-муш//-мүш** вә **-ыб//-иб//-уб//-үб** әламәтләри илә дүзәлир.

Азәрбајчан дилиндә нәгли кечмиш заман шәкилчиләри ким ишләнән **-мыш...** вә **-ыб...** формалары арасында функсија вә ифадә етдикләри мә'наја көрә һеч бир фәрг јохдур. Онларын һәр икиси кечмишдә ичра олунмуш иш, һал вә ја һәрәкәтин данышыг вахтында нәтичәсини билдирир:

Дејирәм:—Гәм јемә, достум, һәлә *өлмәмишәм*. Сәнсиз, билирсән ки, *дејиб-күлмәмишәм* (С. Р ү с т ә м); Инсанлығын мин илләр әрзиндә синәсиндә бәсләдији ән јахшы арзуларыны јеринә јетирмәк шәрәфи совет халгына нәсиб *олмушдур* («Әдәбијјат» гәзети);—Мәһәлләмиздә сүпүркә јуклу дәвәләр кедәндә *көрмүшәм* (С. Р ә һ и м о в); Евдә галан гардаш јухудан ојаныб көрдү ки, ев *сүпүрүлүб*, көрәк *биширилибдир* («Дастанлар вә нағыллар»); Бедров мәнә Лермонтовун јени кәлмиш «Сечилмиш әсәрләри»ни верәчәјини вә'д *едиб* (М. С ү л е ј м а н о в); Дилбәр шәһәри сејр етмәкдән бөјүк зөвг аларағ,—Көр бир нә гәрибә шәһәр јараныб,—деди (Ә. С а д ы г).

Бу мисаллардакы нәгли кечмиш заман һәм **-мыш...**, һәм дә **-ыб... шәкилчиләринин** һәр икиси илә ифадә олунса да, заман мә'насына көрә онларын арасында елә бир әсаслы фәрг көрүнмүр. Һәмин чүмләдә һәр ики форманын јаратдығы кечмиш заман мәзмунунда ичра олунмуш һал вә һәрәкәтин нәтичәси һаггында мә'лумат верилир. Бурадан бир даһа ајдын олур ки, һәмин шәкилчиләр нәгли кечмиш мәзмуну бахымындан синоним формалар кими чыхыш едир вә ејни функсијада паралел ишләнир.

Нәгли кечмиш заманын биринчи формасы олан-**мыш...** шәкилчисинин бир сыра әлавә хүсусијјәтләри вардыр. Бу шәкилчи там шәкилдә ишләндији кими, бә'зән сонундакы **ш** самити олмадан да ишләнир вә өз әввәлки функсијасыны јеринә јетирир. Һәмин шәкилчинин белә хүсусијјәтинә ән чох икинчи шәхсин тәк вә чәминдә, һәм дә данышыг дилиндә раст кәлинир. Лакин **-мыш** шәкилчисинин-**ш** үнсүрү олмајан фонетик вариантына арасыра јазылы дилдә дә тәсадүф олунур.

— Хејир ола, јенә нә *ешитмисән*, ај Көмәк? (М. Э л и з а д ә). Бәс нијә күндүз материалын буруға чатыб-чатмадығыны *јохламамысан?* Бәс нә үчүн индијә кими Москваја *кетмәмисиниз?*

Чүмләдә һәмин заманын **-мыш...** шәкилчиси илә *имиш* бағламасынын гысалдылмыш формасы олан **-мыш...** әламәтини гарышдырмамалы. Һәмин формалар фонетик тәркибчә охшасалар

да, ишләндикләри јерә вә функсијаја көрә бир-бирләриндән сечилир. Нәгли кечмишин шәкилчиси **-мыш...** бирбаша фе'л әсасына гошулур вә һал-һәрәкәтин кечмишдә ичра вахтыны билдирир. *Имиш* бағламасынын гысалдылмыш формасы олан **-мыш...** исә јалныз заман вә шәкил әламәтләриндән сонра фе'лә гошула билир вә модал мүнасибәт билдирир. Бундан әлавә, нәгли кечмиш заман шәкилчиси гәбул етмиш фе'лин ифадә етдији иш, һал вә һәрәкәтин ичрасында данышан шаһидлик едә биләр.

— Будур, *кәлмишәм* дә,—дејә Әлибалајев үрәкләнди (М. С ү л е ј м а н о в); Редаксијамыз кичик В. шәһәринин јанында балача бир стансијада јерләшмишдир (М. Ә н в ә р).

Имиш бағламасынын гысалдылмыш формасы исә иш, һал вә һәрәкәтин ичрасында данышанын шаһидлијини көстәрә билмир:

Бура ән мүгәддәс јер *һесаб олунурмуш*. Хәзри шиддәтләнән кечәси фәһләләрдән бә'зиләри *јатыбмыш*. Инди башга дүшдүм ки, евә кәлмәјә нијә *тәләсирсәнмиш*.

Бу чүмләләрдәки *һесаб олунурмуш, јатыбмыш* вә *тәләсирсәнмиш* фе'лләриндә ифадә олунан чш, һал вә һәрәкәтин ичрасында данышан билаваситә иштирак етмәјиб, башгасындан ешитмәк јолу илә мә'лумат верир.

Нәгли кечмиш заманын формал әламәтләри олан-**мыш...** вә **-ыб** гәбул етдикләри шәхс шәкилчиләри чәһәтиндән мүәјјән гәдәр фәргләндикләри үчүн онлар һаггында ајрылыгда данышмаг мәгсәдәујғундур. Нәгли кечмишин биринчи шәкилчиси, ја'ни **-мыш...** шәхсләр үзрә ашағыдакы кими дәјишилир:

Биринчи шәхсин тәкиндә **-ам//-әм**; м ә с.: *алмышам, кәлмишәм;* чәминдә **-ыг//-ик//-уг//-үк**; м ә с.: *алмышыг, кәлмишик, отурмушуг, көрмүшүк;* икинчи шәхсин тәкиндә **-сан//-сән**; м ә с.: *алмышсан, кәлмишсән;* чәминдә **-сыныз//-синиз//-сунуз//-сүнүз**; м ә с.: *алмышсыныз, кәлмишсиниз, охумушсунуз, дүшүнмүшсүнүз;* үчүнчү шәхсин тәкиндә **-дыр//-дир//-дур//-дүр**; м ә с.: *алмышдыр, кәлмишдир, охумушдур, күлмүшдүр;* үчүнчү шәхсин чәминдә үчүнчү шәхсин тәкиндәки шәхс вә **-лар//-ләр** чәм шәкилчиләри илә; м ә с.: *алмышдырлар, кәлмишдирләр, охумушдурлар, күлмүшдүрләр.*

Нәгли кечмиш заманын **-мыш...** шәкилчиси илә дүзәлән формасында үчүнчү шәхсин чәми шәхс шәкилчисиз ишләнир; м ә с.: *алмышлар, кәлмишләр, охумушлар, күлмүшләр.*

Нәгли кечмиш заманын-**ыб...** шәкилчиси илә дүзәлән нөвүнүн дә гәбул етдији шәхс шәкилчиләри чәһәтдән мараглы хүсусијјәтләри вардыр. Нәгли кечмиш заманын һәмин нөвүнүн мүасир Азәрбајчан дилиндә гәбул етдији шәхс шәкилчиләри шәхсләр үзрә там дејилдир.

-ыб формасы нәгли кечмиш заман шәкилчиси кими мүасир Азәрбајчан дилиндә биринчи шәхсдә ишләнмир. Бу дилин әввәлки инкишаф мәрһәләләриндә биринчи шәхсдә дә-**ыб** нәгли кечмиш заман вә она мәхсус шәхс шәкилчиси ишләнмишдир.

Та *дүшүбмән* ешгинә, һичриндә мән зарәм һәнуз (К и ш в ә р и).

Азәрбајчан дилинин сонракы инкишаф пилләләриндә **-ыб...** шәкилчисинин нәгли кечмиш заман билдирмә вәзифәси кет-кедә даралыр вә о, мүәјјән дөврдән сонра биринчи шәхсин һәм тәк, һәм дә чәмини тамамилә тәрк едир.

Үмумијјәтлә, **-ыб...** шәкилчиси нәгли кечмиш заманын шәхсләр үзрә бөлүнмәсини ашағыдакы кими көстәрмәк олар: биринчи шәхсин тәк вә чәминдә шәхс шәкилчиси ишләнмир. Икинчи шәхсин тәкиндә **-сан// -сән;** м ә с.: *алыбсан, кәлибсән;* чәминдә **-сыныз//-синиз//-сунуз//-сүнүз;** м ә с.: *алыбсыныз, кәлибсиниз, охујубсунуз, күлүбсүнүз;* үчүнчү шәхсин тәкиндә **-дыр//-дир// -дур//-дүр;** м ә с.: *алыбдыр, кәлибдир, охујубдур, күлүбдүр;* чәминдә **-дырлар//-дирләр//-дурлар//-дүрләр;** м ә с.: *алыбдырлар, кәлибдирләр, охујубдурлар, күлүбдүрләр.*

б) Н ә г л и к е ч м и ш з а м а н ы н м ә ' н а х ү с у с и ј ј ә т л ә р и. Азәрбајчан дили фактик материалларындан ајдын олур ки, **-мыш//-миш//-муш//-мүш** вә **-ыб//-иб//-уб//-үб** шәкилчили нәгли кечмиш заманын мә'на хүсусијјәтләриндән ајры-ајрылыгда бәһс етмәк нә елми, нә дә методики чәһәтдән дүзкүн олар. Чүнки бу шәкилчиләрин һәр икиси ифадә етдији заман мә'насына көрә, дејилдији кими, гәти фәргләнмир. Һаггында бәһс олунан шәкилчиләр нәгли кечмиш заман мә'насынын ифадә олунмасында ејни дәрәчәдә иштирак етдикләринә көрә, һәмин заманын мә'на хүсусијјәтләриндән данышаркән онлары ајрылыгда гејд етмәјә еһтијач һисс олунмур.

Азәрбајчан дилиндә нәгли кечмиш заманын ашағыдакы әсас мә'на хүсусијјәтләри вардыр:

1. Нәгли кечмиш заманын әсас вә нәзәрә даһа габарыг чарпан мә'на хүсусијјәти кечмишдә ичра олунмуш бир ишин данышыг вахтында нәтичәсини билдирмәкдир. Даһа доғрусу, нәгли кечмиш заманда динләјичини һал вә һәрәкәтин өзүндән чох, онун ичра нәтичәси марагландырыр. Нәгли кечмиш заманын бу мә'на хүсусијјәти, демәк олар ки, башга мә'на хүсусијјәтләри илә һәмишә паралел чыхыш едир. Һәмин хүсусијјәт нәгли кечмиш заманын апарычы мә'на хүсусијјәтидир:

Он илдә маашымдан артырыб *јығмышам,* өзүм үчүн *јығмамышам* (И. Һ ү с е ј н о в); Јенә гумлу саһил, јенә сәрин бағ, јенә ахшам *дүшүб* мејнәликләрә (Н. Х ә з р и); Бағ *салмышам* јол үстә, Мејвәси вар бол үстә (Бајатылар); Мән Хәзәрин саһилиндән *кәлмишәм* һава кими уда-уда јоллары. Дост өлкәјә дост елиндән *кәлмишәм.* Үрәјимдә гардашлығын баһары (С. Р ү с т ә м).

2. Нәгли кечмиш заманын ән чох јајылмыш мә'на хүсусијјәтләриндән бири дә, һәмин заманын иш, һал вә һәрәкәтин гејри-мүәјјән кечмиш заманда ичра олундуғуну билдирмәкдир. Лакин фактик материала әсасланыб демәк олар ки, һәмин мә'на

хүсусијјәти нә гәдәр кениш олса да, биринчи мә'на хүсусијјәти гәдәр ишләк дејилдир:

Чох бүтләри дағылан, Јексан олан *көрмүшүк.* Чох мәрмәр һејкәлләри, Биз учалан *көрмүшүк* (Б. В а һ а б з а д ә); *Кәзмиш* бу дијарда фикрән о даһи, Сиз дә бу јерләрдән һөрмәтлә кечин (М. Р а һ и м); Ача доггуз јорған *өртүбләр,* јенә јата билмәјиб (Аталар сөзү); Анчаг мәнә саj *өјрәдиб,* Аj *өјрәдиб,* Иш *өјрәдиб;* Ән вачиби: Дил *өјрәдиб* мәним анам (Б. В а һ а б з а д ә).

3. Нәгли кечмиш заманын мә'на хүсусијјәтләриндән бири дә иш, һал вә ја һәрәкәтин ичрасы һаггында данышанын гејри-шаһидлијидир, һәгигәтән дә, шүһуди кечмишлә мүгајисәдә нәгли кечмишдә данышанын иш, һал вә һәрәкәтин ичрасы һаггында шаһидлији чох аз һисс олунур:

Мурадхан—дәстәнин јени рәһбәри: О бир комсомолчу олан-дан бәри, Варлығы, мәнлији *бәркијиб* ишдә (С. В ү р ғ у н); Нечә гыш *кечибдир,* нечә дә баһар, Нечә јол дүзләрә нур *әләнибдир* (Н. Х ә з р и); Кечә дә, күндүз дә *јанмыш* бош јерә, һәлә *гызынмамыш* бу ода әлләр (Б. В а һ а б з а д ә).

Јухарыдакы мисалларда данышан нәгли кечмишдә иш, һал вә ја һәрәкәтин ичрасында билаваситә нә иштирак етмиш, нә дә шаһид олмушдур. Бә'зән бу мә'наны нәгли кечмиш заманы мүәјјәнләшдирән мә'на хүсусијјәти кими гејд едирләр. Күја шүһуди кечмишлә нәгли кечмиш иш, һал вә һәрәкәтин ичрасында данышанын мәһз шаһид кими чыхыш едиб-етмәмәси илә фәргләнир. Мәсәләни белә гојмаг кечмиш заманын һәр ики нөвүнүн мә'на хүсусијјәтләринин изаһына биртәрәфли јанашмагдан ирәли кәлир. Нәгли кечмишдә шүһуди кечмиш замана нисбәтән, иш, һал вә һәрәкәтин ичрасында шаһидлик билдирмәк хүсусијјәти бир гәдәр зәиф олса да, һәмин мә'на хүсусијјәти кечмиш заманын бу нөвүнүн әсасыны тәшкил едә билмәз. Нәгли кечмишлә ифадә олунан иш, һал вә һәрәкәтин ичрасында данышан шаһид кими чыхыш етмәјә дә биләр.

Сән мәнә дедијин ишләрин һамысыны јербәјер *еләмишәм* (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә); Он ики ил бундан габаг институту бирликдә *гуртармышыг* (Ә. В ә л и ј е в); Зәһмәтими пуча чыхарма, гызым? Мән бу јолда *чан гојмушам, өмүр чүрүтмүшәм* (И. Г а с ы м о в вә Һ. С е ј и д б ә ј л и);... о күнү мән өз көзләримлә көрмүшәм, ијирми алтыларла бир јердә әл-әлә вериб *вурушмушам* (Һ. М е һ д и); Одунуз болдур. Һамысы да фыстыг, палыд. Мешәдән мәктәбә одун кәтирмәјә кедәндә шәхсән өз әлимлә *сечмишәм* (И. Ш ы х л ы).

4. Нәгли кечмиш заманда һал вә һәрәкәтин нәтичәси субјектин, еләчә дә објектин вәзијјәти кими гејд едилир. Нәгли кечмиш бу һалда тәсвир хүсусијјәтинә малик олур:

Һәлә әлләр, ағ биләкли ипәк әлләр. Кәклик кими *хыналанмыш,* јахшы бахын (С. В ү р ғ у н); Гаршымда ики ләвһә: бири гара, гапгара. Бири гызыл күнләрин шәфәгинә *бојанмыш* (Р. Р з а); Јенкә сүзүр, шабаш јағыр, өлмә аман! Гаша вәсмә,

көзə сүрмə *чəкилмишдир*. Мејдан гызыр, көзләр гызыр вурһараждан, елə бил ки, көј дə јерə *төкүлмүшдүр* (С. Вурғун); Гушу көзүндən вуран һачы аға киши инди көр нə күнə галыб? Өз əјалым мəним дүшмəнләримə *сатылыб* (Ə. Аббасов).

4. Нəгли кечмишə аид мə'на хүсусијјəтләриндən бири дə кечмишдə ичра олунмуш иш, һал вə ја һərəкəтин гəти сурətдə битдијини көстərмəкдир. Азəрбајчан дилинə аид фактик материаллардан ајдын олур ки, бу мə'на хүсусијјəти нəгли кечмишдə тəсадүфи характер дашымыр. Һəмин мə'на хүсусијјətинə нəгли кечмишдə, шүһуди кечмишдəки гəдəр олмаса да, кифајət гəдəр раст кəлинир. Һəмин мə'на хүсусијјətини ашағыдакы мисалларда даһа ајдын көрмək олар:

— Сөзүм будур ки, мən үч мин километр јол *кəлмишəм* (М. Чəлал); Һəмишə һəсрətəм, мən сənə һəсрət, Мən сəни өмрүмдə бир јол *көрмүшəм* (Б. Ваһабзадə); Атамын ады, фамилијасы, үнваны јазылыб (Б. Бајрамов); Бах јашыл Крымда јарпаглар *солуб*, елə бил тəбиət ишдən *јорулуб* (Р. Рза); Адын Азад, өзүн азад, дилин азад, сөзүн азад. Достларын тək азадларын вətəниндə *доғулмусан* (С. Рүстəм).

Јухарыдакы чүмləләрдə верилмиш иш, һал вə һərəкəтин ичра олунуб битмəсинə һеч бир шүбһə галмыр. Чүмləләрин үмуми мəзмунундан ајдын олур ки, һəмин иш, һал вə һərəкəтлəр артыг јеринə јетирилмишдир.

Нəгли кечмиш замана аид јухарыда верилмиш мə'на хүсусијјətləри кечмиш заманын бу нөвүнə даһа чох хас олан, ону фе'л заманларынын дикəр нөвləриндən фəргləндирир. Азəрбајчан дилиндə нəгли кечмишə аид хүсусијјətlər јухарыда һаггында бəһс олунанларла битмир. Мүхтəлиф синтактик шəраитдəн асылы олараг кечмиш заманын бу нөвү даһа бир сыра мə'на чаларларында чыхыш едə биләр. Мəсələн, чүмləдə јүрүдүлən фикирlərдən асылы олараг нəгли кечмиш тарихи фактлары, һərəкəтин статиклијини ифадə едə биләр. Бунлардан əлавə, һал-вəзијјət билдирən фе'lлəр-**мыш...** шəкилчили нəгли кечмишдə ишlənəркəн просесин, ја'ни һал-вəзијјətин сөз сөјlənən вахтда да давам етдијини дə билдирир. Белə һалларда һал-вəзијјətин ичрасы, нəгли кечмиш заманын башга мə'на хүсусијјətləриндə олдуғу кими, кечмишдə битиб гуртармыр, индики заманда да давам едир.

Бу күн биз имтаһан кечиририк, тарихимиз имтаһан гаршысында *дајанмышдыр* (С. Рəһимов); Инди Таһир гар бүрүмүш балача бир дəјənин ичəрисиндə *јатмышдыр* (С. Рəһимов); Көзəл вətən, көзəл вətən, хидмətиндə *дурмушам* мəн (М. Дилбази); Һазыр дајанмышыг, əмр елə, ата, Чаван икидləрин сычрасын ата (Р. Рза).

Нəгли кечмишин биринчи формасынын *дејил* сөзү илə ишləндикдə данышан һəмин фе'lдə ифадə олунан иш, һал вə ја һərəкəти гисмən тəсдиг едир.

Мəн өзүм дə бу нөгсаны аз-чох өзүмдə *һисс етмəмиш дејиләм* (С. Рəһимов); Шүбһəсиз, мəндə *тəгсир олмамыш дејилдир*.

Нəгли кечмиш заман да фе'lин башга заманлары кими, чүмləдə јүрүдүлən фикирдən вə онун ишlənмə мəгсəдиндən асылы олараг мүхтəлиф үслуби имканлара маликдир. Кечмиш заманын бу нөвүнүн шəкилчиləри бə'зən башга заман вə шəкилlərин мə'насыны ифадə едə билир.

КЕЧМИШ ЗАМАНЫН МҮРƏККƏБ ФОРМАЛАРЫ

Узаг кечмиш. Узаг кечмишин һəм биринчи, һəм дə икинчи формасы ичра олунмуш иш, һал вə ја һərəкəтдəн əввəлки иш, һал вə ја һərəкəти, јахуд узаг кечмишдə ичра олунмуш иш вə һərəкəти билдирир.

а) узаг кечмишин биринчи формасына аид мисаллар.

Көч кəлиб Күллүчə кəндинə чатанда бу кəндин əһалиси *јатмышды* (С. С. Ахундов); Дəстə саһилə чыхдығы заман танклар бүсбүтүн *узаглашмыш иди* (Һ. Меһди); Фиридун тəлəбə јолдашлары илə бирликдə дəфələrlə Зəркəндə вə Шамрона *кəлмиш*, онун көзəл тəбии мənзəрələrinə *тамаша етмишди* (М. Ибраһимов); Јени-јени јанмаға башлајан Бакы ишыгларынын јанындан кечəркən Сəлим көзləрини јерə *зиллəмишди*. О, кефсиз-кефсиз аддымлајараг *фикрə чуммушду* (Һ. Меһди); Демəли, Ветрова јашајырды: чүнки онун далында өлүмдən белə гүввəтли олан инсанлар *дурмушду* (Һ. Меһди); Кениш отагда боја-бој стол гојулмуш, үзəринə исə гар ками аг бир сүфрə *өртүлмүшдү*. Стол үзəриндə јемəкlər, күллəр вə чичəкlər бир-биринə гарышмыш иди. Саги *өзүндən чыхмышды* (С. Рəһимов);

б) узаг кечмишин икинчи формасына аид мисаллар.

Аслан сəһəнки гајыранда онун торпагына бир дамчы өз ганындан *гатыбмыш* (Р. Рза); Дејəсəн, гујунун ичи башдан-баша гумла *тутулубмуш* (М. Сүлејманов); Молла шəһəрдən бир габ шəрикли гатыг *алыбмыш* («Молла Нəсрəддин лəтифələри»).

Узаг кечмишин биринчи формасы фе'л əсасына **-мыш//-миш -муш//-мүш** шəкилчисинин гошулмасы вə бу шəкилчијə *иди* вə ја *имиш* бағламасынын гошулмасы јолу илə дүзəлир; мəс.: *алмыш иди, кəлмиш иди, охумуш иди, күлмүш иди; алмыш имиш, кəлмиш имиш, охумуш имиш, күлмүш имиш.*

Гејд. Узаг кечмишин биринчи формасынын, елəчə дə ашағыда һаггында данышачағымыз гəти кəлəчəкli кечмиш, гејритəти кəлəчəкli кечмиш, битмəмиш кечмиш вə давамлы кечмиш заманларын тəркибиндəки *иди* вə ја *имиш* бағламасы чох заман сөзə битишик јазылыр.

Узаг кечмишин һекајəси шүһуди кечмишдə ишlənən шəхс шəкилчиləрини гəбул едир; мəс.: *алмыш идим//алмышдым, алмыш идин//алмышдын, алмыш иди//алмышды; алмыш идик//*

алмышдыг, алмыш идиниз//алмышдыныз, алмыш идиләр//алмышдылар.

Узаг кечмишин рәвајәти исә нәгли кечмишдә ишләнән шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; м ә с.: *алмыш имишәм//алмышмышам, алмыш имишсән//алмышмышсан; алмыш имиш//алмышмыш: алмыш имишик//алмышмышыг, алмыш имишсиниз//алмышмышсыныз, алмыш имишләр//алмышмышлар.*

Узаг кечмишин икинчи формасы фе'л әсасына **-ыб//-иб//-уб//-үб//-јыб//-јиб//-јуб//-јүб** шәкилчисинин битишмәси вә бу шәкилчијә *имиш* бағламасынын ихтисар шәкли олан **-мыш//-миш//-муш//-мүш//-үн** гошулмасы јолу илә дүзәлир; м ә с.: *јазыбмыш, кәлибмиш, охујубмуш, күлүбмүш.* Узаг кечмишин икинчи формасы нәгли кечмишдә ишләнән шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; м ә с.: *алыбмышам, алыбмышсан, алыбмыш, алыбмышыг, алыбмышсыныз, алыбмышлар.*

ГӘТИ КӘЛӘЧӘКЛИ КЕЧМИШ

Гәти кәләчәкли кечмиш иш, һал вә ја һәрәкәтин кечмишдә ичра олуначағынын нәзәрдә тутулдуғуну билдирир.

Мән сабаһ лабораторијаја *кәләчәк,* биринчи һиссәнин илк тәдгиг јекунларыны *көздән кечирәчәкдим* (С. Р ә һ м а н); Бундан сонра Сәлимназ арвадын еви *шәнләнәчәк иди,* о, Мәшәдибәји евләндириб, тәклијин дашыны бирјоллуг *атачагды* (Һ. М е һ д и); Онун парылдајан дәрин вә нүфузедичи гара көзләриндән бу дәгигә јаш *төкүләчәкди* (Һ. М е һ д и); С е в и л. Бурах, мән сәнин динчлијини, хош күнүнү позмамаг үчүн онсуз да *кедәчәкдим* (Ч. Ч а б б а р л ы); Бу күн мүһүм бир мәсәләни һәлл *едәчәкди* (М. Ә н в ә р); Һәмин кечә јемәк ичмәклә бәрабәр сәһәрә кими рәгс дә *олачаг иди* (М. С ү л е ј м а н о в); Онлар ики күндән сонра јола дүшәчәкмишләр (М. С. О р д у б а д и).

Гәти кәләчәкли кечмиш әксәрән мүрәккәб шәрт шәклинин һекајәсиндән сонра ишләнир. Бу фе'лдәки ишин ичрасы шәрт шәклиндәки ишин ичрасы илә билаваситә бағлы олур.

Гәти кәләчәкли кечмиш заманын тәсдиги мүрәккәб шәрт шәклинин тәсдигиндән сонра ишләндикдә һәмин заманда да ифадә олунан иш, һал вә ја һәрәкәтин ичрасы реал олмур.

Күлмәјин, әкәр евимиздә јағ, дүјү олса иди, сизә бу тас илә шорба *верәчәкдим* («Молла Нәсрәддин ләтифәләри»); Онун ағламағындан үрәји јумшалса иди, дәнизин дибинә *кедәчәкдим* (Г. М у с а ј е в).

Фе'лин гәти кәләчәкли кечмиш заманын инкары мүрәккәб шәрт шәклиндән сонра ишләнәрсә, һәмин замандакы (гәти кәләчәкли кечмишдәки) иш, һал вә ја һәрәкәт ичра едилмиш олур.

Ләтифә имтаһанларына сә'јлә назырлашса иди, *кәсилмәјәчәкди.* О, атасындан мәктуб алмаса иди, ијулда кәндә *кетмәјәчәкди.*

2. Гәти кәләчәкли кечмишин шәкли әламәти.

Гәти кәләчәкли кечмиш заман фе'л әсасына **-ачаг//-әчәк//-јачаг//-јәчәк** шәкилчисинин битишмәси вә бу шәкилчијә *иди* вә ја *имиш* бағламасынын гошулмасы јолу илә дүзәлир: м ә с.: *јазачаг иди, кәләчәк иди, охујачаг иди, ишләјәчәк иди.*

Гәти кәләчәкли кечмиш заманын һекајәси шүһуди кечмишдә ишләнән шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; м ә с.: *јазачаг идим//јазачагдым, јазачаг идин//јазачагдын, јазачаг иди//јазачагды; јазачаг идик//јазачагдыг, јазачаг идиниз//јазачагдыныз, јазачаг идиләр//јазачагдылар.*

Гәти кәләчәкли кечмиш заманын рәвајәти исә нәгли кечмишдә ишләнән шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; м ә с.: *јазачаг имишәм//јазачагмышам, јазачаг имишсән//јазачагмышсан, јазачаг имиш//јазачагмыш; јазачаг имишик//јазачагмышыг, јазачаг имишләр//јазачагмышлар.*

ГЕЈРИ-ГӘТИ КӘЛӘЧӘКЛИ КЕЧМИШ

Гејри-гәти кәләчәкли кечмиш иш, һал вә ја һәрәкәтин кечмишдә гејри-мүәјјән вахтда ичра едилдијини көстәрир.

О өз аиләсини сон дәрәчә чох *севәрмиш* (М. И б р а һ и м о в); Нәби мәним атамы, мәним рәһмәтлик атам да Нәбини јахшы *таныјар имиш* (С. Р ә һ и м о в); Һәтта Пушкин күвәнәрәк тәб'и-валаја, Бу јерләрдә долашараг ше'р *јазармыш,* Бахыб шаир көзләрилә Бағчасараја, Јарарлы бир аслан кими *чошуб гызармыш...* (С. Р ү с т ә м); Бу гызчығаз да суја *кедәр,* чај *һазырлар,* сүфрә *салар,* наһар һазырламаға *мәшғул олар иди* (Ә. В ә л и ј е в); Исти јај күнләриндә һәр ики аилә бурада дәјирми масанын даирәсиндә *отурар,* гадынлар *сөһбәт едәр,* кишиләр исә шаһмат *ојнајардылар* (Һ. М е һ д и); Гызчығаз күндүзләр дәрсә *кедиб-кәләр,* ахшамлар исә сабаһкы дәрсләрини назырладыгдан сонра нәнәсинин нағылларына *гулаг асарды* (Һ. М е һ д и); Өз әли илә Наташа бағ салыб, күл *суларды.* Көпәк ону көрәндә гујруғуну *буларды.* Ганадланыб үстүнә *учарды* чил-чил фәрә, Елә бил ки, билирди инсан кими дил, фәрә... (М. Р а һ и м).

Гејри-гәти кәләчәкли кечмишдә олан фе'л чүмләдә шәрт шәклинин инкарынын һекајәсиндән сонра ишләндикдә иш, һал вә ја һәрәкәтин ичра едилдијини көстәрир.

Әкәр мән бурадакы адамларын һәрәкәтиндә мә'нәви бир көзәллик нишанәси тапмаса идим, бир күн дә онларла *ишләјә билмәздим* (Һ. М е һ д и); Нурәддин олмаса иди, Баһар да чохдан *чыхыб кедәрди* (С. С. А х у н д о в).

Фе'лин бу заманынын тәсдиги чүмләдә шәрт шәклинин тәсдиг вә инкар һекајәсиндә ишләнән фе'лдән сонра кәлдикдә ичра едилмәмиш, анчаг ичрасы тәхмин едилән иш, һал вә ја һәрәкәти билдирир.

Һәркаһ мәним ишләрим әввәлки кими дүзкүн олса иди, сәнә *әл тутардым* (С. С. А х у н д о в); Јахшы овчу олан һәр ики кәнч тәләсмәсә идиләр, бурадакы габанлардан бир нечәсини бөјүк һәззлә *овлардылар* (А. М а к у л и); Сонралар јолдан ке-

чән һәр кәс диггәтлә бахса иди, о гәбрин үстүнә тәзә чичәкләр сәпилдијини *көрәрди* (Һ. Мећди); Нурәддин олмасајды, Бәһар да чохдан *чыхыб кедәрди* (С. С. Ахундов).

2. Гејри-гәти кәләчәкли кечмишин шәкли әламәти.

Гејри-гәти кәләчәкли кечмиш фе'л әсасына **-ар//-әр//-јар//-јәр** шәкилчисинин битишмәси вә бу шәкилчијә *иди* вә ја *имиш* бағламасынын гошулмасы јолу илә дүзәлир; мәс.: *јазар иди, кәләр иди, охујар иди, ишләјәр иди.*

Фе'лин бу заманынын һекајәси шүһуди кечмишдә ишләнән шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; мәс.: *јазар идим//јазардым, јазар идин// јазардын, јазар иди//јазарды; јазар идик//јазардыг, јазар идиниз// јазардыныз, јазар идиләр//јазардылар.*

Гејри-гәти кәләчәкли кечмишин рәвајәти исә нәгли кечмишдә ишләнән шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; мәс.: *јазар имишәм//јазармышам, јазар имишсән//јазармышсан, јазар имиш// јазармыш; јазар имишик//јазармышыг, јазар имишсиниз//јазармышсыныз, јазар имишләр//јазармышлар.*

Гејри-гәти кәләчәкли кечмиш заман индики вә кәләчәк заманларын јеринә дә ишләнир.

Данышан өз фикрини һәмсөһбәтинә һөкм јолу илә дејил, мәсләһәт, арзу шәклиндә чатдырмаг истәдикдә индики заман әвәзинә гејри-гәти кәләчәк заман формасы ишләдир.

Сәдр. Биз јалныз ушагларын нә ојнадығыны көрмәк *истәрдик* (Ч. Чаббарлы); *Истәрдим* ки, о да мәним кими бир һөрмәтә чатсын (М. Ә. Сабир); Мән *дејәрдим* ки, бир вәтәндаш кими, о өз нөгсанларыны билиб исте'фа версин (Ч. Чаббарлы); Чох мараглы мөвзудур, амма мән сәнә бир *мәсләһәт көрәрдим.* Мән *дејәрдим* ки, лап әкәр мүмкүнсә, һәлә бир нечә вахт, лап көч шәһәрә (Ч. Чаббарлы).

Гејри-гәти кәләчәкли кечмиш чүмләдә шәрт шәклинин һекајәсиндән сонра ишләндикдә бә'зән ондакы (гејри-гәти кәләчәкли кечмиш замандакы) иш, һал вә ја һәрәкәтин ичрасы кәләчәјә аид олур.

Ичлас чағрылса иди, пис олмазды. Лап вахтыдыр, Чамааты бир *силкәләјәрдик* (М. Сүлејманов); Мирзә Сәмәндәр. Бирчә сәнин әлиндән гуртарса идим, бир јејиб, бир дә *аллаһ јолуна верәрдим* (Ч. Чаббарлы).

БИТМӘМИШ КЕЧМИШ

Фе'лин бу заманы кечмишдә мүәјјән вахтда ичра олунан вә битмәси сөз сөјләнән заман динләјәнә мә'лум олмајан иш, һал вә ја һәрәкәти билдирир. Иш, һал вә һәрәкәтин ичрасының мүәјјән вахтла әлагәдар олмасы мәтндән вә ја чүмләдәки зәрфликдән ајдын олур.

Көјдә ојнајан јаз булудлары санки танкын куруптусундан горхуб *сејрәкләшир, һүркүр, гачышырды* (Һ. Мећди); Әһмәдов завод һаггында Приваловдан соруша-соруша јаваш-јаваш *јеријирди* (Мир Чәлал); Бөјүк Горкинин совет Неаполу адландырдығы бу шәһәрин ахшамларыны Сәбри та ушаглыгдан *севирди* (Һ. Мећди); Фиридун адәт етдији мүәззинин наләсинә вә хырманлардан учалан «аллаһү әкбәр» сәсләринә фикир вермәдән *ишләјирди* (М. Ибраһимов); Бајрам күндүзләр евдә *јатыр,* ахшамлар полисин кәлмәк горхусу оланда исә евин дамында *кизләнирди* (Һ. Мећди); Чох узагдан инилти сәсләри *кәлир иди.* Бу күнкү сәһәр иди Азәрбајчан сәһәрләрини хатырладырды. Һәзин меһ *әсирди.* Күндоған тәрәфдәки тала-тала булудлар гырмызы дон *кејинир,* күнәшин доғмасына *шәнлик едирдиләр* (Ә. Вәлијев).

Гејри-гәти кәләчәкли кечмишлә битмәмиш кечмиш бә'зи чәһәтләринә көрә бир-биринә охшаса да, бунларын бир сыра фәргли хүсусијјәтләри вардыр. Бунларын охшар чәһәти ондан ибарәтдир ки, һәр ики кечмиш заман формасында ифадә олунан иш, һал вә ја һәрәкәтин битиб-битмәмәси сөз сөјләнән вахт динләјәнә ајдын олмур. Фәргли чәһәтләри исә ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Гејри-гәти кәләчәкли кечмиш заманда ифадә олунан иш, һал вә ја һәрәкәтин ичра просеси битмәмиш кечмиш замана нисбәтән даһа узаға аид олур;

2) Гејри-гәти кәләчәкли кечмиш заманда ифадә олунан иш, һал вә ја һәрәкәт битмәмиш кечмиш замана нисбәтән гејри-мүәјјән вахта аид олур;

3) Гејри-гәти кәләчәкли кечмиш заманда әксәрән тәкрарлы иш, һал вә ја һәрәкәт ифадә едилир (һәр ики замана аид верилмиш мисаллары мүгајисә ет).

Битмәмиш кечмиш фе'л әсасына **-ыр//-ир//-ур//-үр//-јыр//-јир//-јур//-јүр** шәкилчисинин битишмәси вә бу шәкилчијә *иди* вә *имиш* бағламасынын гошулмасы јолу илә дүзәлир; мәс.: *јазыр иди, кәлир иди, анлајыр иди, ишләјир иди, охујур иди, үшүјүр иди; јазыр имиш, кәлир имиш, анлајыр имиш, ишләјир имиш, охујур имиш, үшүјүр имиш.*

Битмәмиш кечмишин һекајәси шүһуди кечмиш заманда ишләнән шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; мәс.: *јазыр идим//јазырдым, јазыр идин//јазырдын, јазыр иди//јазырды; јазыр идик//јазырдыг, јазыр идиниз//јазырдыныз, јазыр идиләр//јазырдылар.*

Битмәмиш кечмишин рәвајәти исә нәгли кечмиш заманда ишләнән шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; мәс.: *јазыр имишәм//јазырмышам, јазыр имишсән//јазырмышсан, јазыр имиш// јазырмыш; јазыр имишик//јазырмышыг, јазыр имишсиниз//јазырмышсыныз, јазыр имишләр//јазырмышлар.*

ДАВАМЛЫ КЕЧМИШ

Фе'лин давамлы кечмиш, еләчә дә давамлы индики заманы фе'лин шәкилләриндән һесаб етмәк доғру дејилдир. Белә ки, *јазмагда идим* вә *јазмагдајам* фе'ләриндә иш, һал вә ја һә-

рәкәтин ичра вахты ифадә олунур. Иш, һал вә һәрәкәтин ичра вахтыны билдирмәк исә фе'лин заман категоријасына мәхсус әсас хүсусијјәтләрдәндир. Бунлары о бири заман формаларындан фәргләндирән анчаг онларын инкарда ишләнмәмәсидир. Нә үчүн фе'лин бу заман формалары о бири заманлардан фәргли олараг, инкарла ишләнмир? Давамлы индики вә давамлы кечмиш заманларда сөз сөјләнән вахтдан әввәл башланыб давам едән иш, һәрәкәт ифадә олундуғу үчүн һәмин заманларын инкарда ишләнмәмәси лазым кәлир.

Давамлы кечмиш иш, һал вә ја һәрәкәтин кечмишдә давамлы шәкилдә ичра олундуғуну көстәрир.

Машын сүзүб *кетмәкдә иди* (М и р Ч ә л а л); Улдуз гаранлыгда сәссиз *ағламагда иди* (М. Ә н в ә р); Күнәш солғун шәфәгләрини Муров дағынын зирвәсиндән *јығмагда иди* (Ә. В ә л и ј е в); Һәр јердә үмуми бир һәвәс вә шәнлик *һөкм сүрмәкдә иди* (М и р Ч ә л а л); Балконда дуранлар сааты *көздән кечирмәкдә* вә беш дәгигәлик мүддәтин битиб-битмәдијини *јохламагда идиләр* (М. С. О р д у б а д и); Мај күнүнүн һавалары јүксәк дағлары әридәрәк јени әкин тарлаларыны суваран каналлары буланлыг вә чошғун суларла *долдурмагда иди* (И. Ә ф ә н д и ј е в); Артыг дан јери *ағармагда иди* (Һ. М е һ д и); Үч нәфәр ағач алтында бизи *көзләмәкдә иди* (М. Ә н в ә р).

Давамлы кечмиш фе'л әсасына **-магда//-мәкдә** шәкилчисинин битишдирилмәси вә бу шәкилчијә *иди* вә ја *имиш* бағламасынын гошулмасы јолу илә дүзәлир; м ә с.: *јазмагда иди, кәлмәкдә иди; јазмагда имиш, кәлмәкдә имиш.*

Давамлы кечмишин һекајәси шүһуди кечмишдәки шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; м ә с.:*алмагда идим, алмагда идин, алмагда иди; алмагда идик, алмагда идиниз, алмагда идиләр.*

Давамлы кечмишин рәвајәти исә нәгли кечмишдә ишләнән шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; м ә с.: *алмагда имишәм, алмагда имишсән, алмагда имиш; алмагда имишик, алмагда имишсиниз, алмагда имишләр.*

ИНДИКИ ЗАМАН

Азәрбајчан дилиндә индики заман һәм ифадә үсулу, һәм дә формал әламәти чәһәтдән түрк дилләри ичәрисиндә фәргләнир. Белә ки, бә'зи түрк дилләриндә, хүсусилә гыпчаг групу түрк дилләриндә (мәсәлән, газах, тувин вә с.) индики заман һәм синтетик, һәм дә аналитик үсулла дүзәлир. Азәрбајчан дилиндә исә индики заман јалныз синтетик јолла әмәлә кәлир. Јери кәлмишкән көстәрмәк лазымдыр ки, индики заманын ифадә үсулларына көрә Азәрбајчан дили башга түрк дилләриндән, даһа чох индики инкишаф мәрһәләсиндә фәргләнир. Чүнки өзүнүн нисбәтән әввәлки инкишаф мәрһәләләриндә Азәрбајчан

дили дә индики заманын ифадәсиндә *ала турур* кими аналитик формалардан истифадә етмишдир. Сонракы инкишаф мәрһәләләриндә бу дил индики заманын ифадә үсулларына көрә тамам сабитләшмиш, һәмин заманын формалары чәһәтиндән даһа чох чилаланмышдыр. Нәтичәдә, индики заманын ифадәсиндә јалныз синтетик үсулдан вә мүвафиг мә'на чәһәтдән там сабитләшмиш формалардан истифадә едән мүасир Азәрбајчан дили әксәр түрк дилләриндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Түрк дилләринин бә'зиләри индики заманын ифадәсиндә синтетик вә аналитик үсуллардан истифадә етдији кими, онлар һәмин заманын синтетик әламәтләри чәһәтиндән дә һәлә сабитләшмә просеси кечирир. Чүнки мүгајисә көстәрир ки, белә дилләрдә ишләнән индики заман шәкилчиләри бир заман мә'насында дејил, чүмләнин мәзмунундан асылы олараг индики-кәләчәк заман әламәтләри кими ишләнир. Јә'ни белә шәкилчиләрин ифадә етдији заман мә'насында диференсиаллашма һәлә там дејилдир.

Бә'зән Азәрбајчан дилчилик әдәбијјатында индики заманын ики нөвү гејд едилир вә бунлардан һәр биринә мәхсус шәкилчиләр верилир. Индики заманын һәмин нөвләри, шәрти олараг, биринчи вә икинчи индики заман адландырылыр. Биринчи индики заман һаггында һеч бир мүбаһисәјә раст кәлинмир вә һәмин заман Азәрбајчан дилчилијинин лап илк мәрһәләләриндән тәдгигатчылар тәрәфиндән изаһ олунур. Лакин икинчи нөв кими гејд едилән индики заман грамматик заман бәһсиндә сон вахтлар изаһ олунмаға башланмышдыр. Индики заманын һәмин нөвүнүн **-магда//-мәкдә** шәкилчиси илә дүзәлдији гејд едилир. Бу шәкилчи фе'лин давам шәклинин ифадә васитәләри кими изаһ олунмушдур. Мүшаһидә көстәрир ки, һәмин шәкилчиләрин гошулдуғу фе'лләрдә заманлыг вә тәрзлик семантикасы өзүнү көстәрир.

Азәрбајчан дилинин мүасир мәрһәләсиндә ишләнән индики заман шәкилчиси синтактик шәраитин көмәклији илә, һәмин замана аид бүтүн мә'на хүсусијјәтләрини ифадә етмәк имканына маликдир вә бу мәгсәдлә башга формалара олан еһтијачы арадан галдырыр.

а) И н д и к и з а м а н ы н ш ә к л и ә л а м ә т и. Индики заман фе'л әсасына **-ыр//-ир//-ур//-үр; -јыр//-јир//-јур//-јүр** шәкилчисинин әлавәси илә дүзәлир; м ә с.: *алыр, кәлир, дурур, күлүр, анлајыр, ишләјир, үшүјүр, охујур.*

Индики заман ашағыдакы шәхс шәкилчиләрини гәбул едир: биринчи шәхсин тәкиндә **-ам//-әм;** м ә с.: *алырам, кәлирәм;* чәминдә **-ыг//-ик//-уг//-үк:** м ә с.: *алырыг, кәлирик, дуруруг, күлүрүк;* икинчи шәхсин тәкиндә **-сан//-сән;** м ә с.: *алырсыныз, кәлирсиниз, дурурсунуз, күлүрсүнүз;* үчүнчү шәхсин тәкинин шәхс шәкилчиси јохдур; м ә с.: *алыр, кәлир, дурур, күлүр;* чәминдә заман шәкилчисиндән сонра **-лар//-ләр** чәм шәкилчиси артырылыр; м ә с.: *алырлар, кәлирләр, дурурлар, күлүрләр.*

б) И н д и к и з а м а н ы н м ә ' н а х ү с у с и ј ј ә т л ә р и.

Фе'лин индики заманы Азәрбајчан дилиндә формал чәһәтдән олдуғу кими, өзүнүн зәнкин мә'на хүсусијјәтләринә көрә дә хүсуси мараг доғурур. Грамматик индики заманын мәзмунунда ики әсас мә'на нөзәри даһа чох чәлб едир. Бу мә'на хүсусијјәтләриндән биринчиси, фе'лин индики заманында иш, һал вә һәрәкәтин ичрасынын данышыг вахтына билаваситә ујғун кәлмәсидир. Икинчисиндә исә, иш, һал вә һәрәкәтин ичра вахты данышыг анына там ујғун кәлмир. Бу мә'на хүсусијјәтиндә һал вә һәрәкәтин ичра мүддәти өз давамлылығына көрә данышыг вахты мүддәтиндән кәнара чыхыр.

Индики заманын ашағыдакы мә'на хүсусијјәтләрини көстәрмәк олар:

1. Һал-һәрәкәтин данышыг вахты илә там ујғунлуғуну билдирән мә'на хүсусијјәти. Јә'ни иш, һал вә ја һәрәкәтин ичра заманы илә онун һаггында мә'лумат верилән заман, демәк олар ки, ејни вахта тәсадүф едир.

Топ *атылыр,* фишәнк *јаныр,* Сары, јашыл, ал гырмызы ишыг *сачыр,* гәшәнк *јаныр* (М. Р а һ и м); Сиздән ејб олмасын, о кәнддә бир кәсијимиз вар, әри дөјүб инчидир. *Кедирәм* көтүрүб евимә апарам (Ә. А б а с о в); *Бахырам,* нә гәдәр танышсан мәнә һардаса көрмүшәм елә бил сәни (Н. Х ә з р и); Бир дивара бах: Саат *ишләјир* (М. Р з а г у л у з а д ә).

2. Индики заманын бир мә'на хүсусијјәти дә данышыг вахты там ујғунлуг тәшкил етмәклә бәрабәр, үмуми әламәтләри көстәрир.

Дырнағыны *чејнәјир* һиддәтиндән баш вәзир. Додаг *әсир,* дил *әсир,* ајаг *әсир,* баш *әсир* (Р. Р з а); Өзү дә һансы гыз кәлин ону *көрүр,* рәнк вериб рәнк *алыр,* ағ синәләр кизли бир аһ илә галхыб *енир,* гара көзләрдән гығылчым *чыхыр* (М. И б р а һ и м о в); Ленин сакит *данышыр,* јаваш-јаваш тәмкинлә, каһ бөјүк бир мәһәббәт, каһ да чолан бир кинлә (Р. Р з а).

3. Иш, һал вә һәрәкәтин ичрасы данышыг вахтына ујғун кәлмәклә бәрабәр, ејни заманда узун дөврләрә һәм кечмиш, һәм дә мүәјјән дәрәчәдә кәләчәк замана аид олур.

Чөлләр сәндән су *ичир,* сөјүдләр көлкә *салыр.* Илләр, әсрләр *кечир,* Күр чајы чаван *галыр* (Н. Х ә з р и); Адыны улдузунда *дашыјыр* аг әсрләр, Заман арханда сәнин човғун кими *сүрүнүр* (Р Р з а); Мећман тәмкинлә ајаға галхыб:—Мән исә өз һәјатымы башга чүрә гурмағы *дүшүнүрәм,*—деди (С. Р ә һ и м о в).

4. Индики заманын мә'на хүсусијјәтләриндән бири дә субјектә аид пешә вә ја сәнәтлә, һабелә вәрдишлә әлагәдар олан, һәмчинин әшјанын даими хүсусијјәтләрини билдирән үмуми һал вә һәрәкәт билдирмәсидир:

—Мусиги дејәндә ки, мән бизим о гәдим һавалары чох *севирәм.* Бир дә ки, бу муғаматы *хошлајырам* (С. Г ә д и р з а д ә); Чөрәк јеја-јеја, нәрд вура-вура. *Бахырам* һәр ахшам телевизора (Б. В а һ а б з а д ә); Дон чајы лал *ахыр* (М. Ә н-

в ә р); Бир көзәл кәнд јерләшир, бу дағын алтында о кәндин оғлу, гызы та гәдимдән *мәрд олур.* Бир нахәләф чыхдымы, бүтүн кәндә дәрд *олур* (С. Р ү с т ә м); Көј дәрјалар *дәрин олур,* Баһар јели *сәрин олур:* Әсиркәсәм ону сәндән, Намәрд олум мән, еј вәтән (Р. Р з а).

5. Данышыг вахты илә билаваситә бағлы олмајан индики заманын мә'на хүсусијјәтләриндән бири дә тәбиәти вә мүәјјән шәраитин тәсвир едилмәсидир:

Булут *кәлир* дағ үстә, шеһ *төкүлүр* баг үстә (Бајатылар); —Тәбиәт *ағлајыр,* тәбиәт *күлүр,* бах көрүрсүнүзмү гаранлыглашыр, бир аздан *ајдынлашыр* (С. Р ә һ и м о в); Шимшәк *јарыр* көјләри одлу бир мизраг кими, көјләр *енир* торпаға јерләр көјә *габарыр* (Р. Р з а).

6. Индики заман данышыг вахты илә билаваситә әлагәдар олмагла бәрабәр, субјектив сүрәкли характердә олан вахташыры иш, һал вә ја һәрәкәтини дә билдирир:

Бәхтијар кечәләр вахтсыз *ојаныр.* Аһ *чәкир,* наләси әршә *дараныр. Көзинир* каһ евдә, каһ ешикдә. Башына *доланыр* ев дә, ешик дә (С. В у р ғ у н); Раст *кәлир* һәр ахшам, һәр сәһәр мәнә доғма Бакымызда өзү, ишләри. Јениликдән *верир* о хәбәр мәнә, нә чохдур ағыллы көстәришләри (М. Р а һ и м); Каһи јағышы, каһи мүсәлман *данырсан,* каһ өкүзүн үстә бу дүнјаны да данырсан (С а б и р).

в) И н д и к и з а м а н ы н и ш л ә д и л м ә с и н д ә ү с л у б и һ а л л а р. Кечмишдә ичра олунмуш иш, һал вә ја һәрәкәти даһа чанлы шәкилдә вермәк үчүн чох вахт кечмиш заман јеринә индики заман формасы ишләдилир:

Шеһли кәндинин дөвләтлиләри Шамонун симасында өзләринин ән горхулу дүшмәнләрини *көрүр* вә ону мәһв етмәјә *чалышырлар* (С. Р ә һ и м о в); Мән үзәримә ендирилән бир сүнкү зәрбәсини дәф едәрәк, гаршымдакына һүчум едирәм. Онун үзү мәнә таныш *кәлир.* Бир ан диггәт едәрәк, ону таныјырам. Гызын јанындакы оғландыр. Лакин ендирмәјә мүвәффәг *олмур.* Мән бир сычрајышдан ону вуруб ашырырам вә дәрһал о бириләринин үзәринә *дүшүрәм.* Бирисини дә синәсиндән *вурурам.* Бирдән бөјрүмдән көскин бир агры һисс едирәм. Бунун ардынча да башыма нә исә бир шеј *дәјир.* Гулагларым шиддәтлә чинкилдәјир (М. Ә ф ә н д и ј е в); Дејирләр ки, бир күн Молла Нәсрәддин бирисинин бостанына оғурлуға *кедир* («Кирпи» журналы).

Көләчәк лабүд вә шүбһәсиз сајылдыгда онун јеринә индики заман формасы ишләнир:

Јолдаш Әскәр гуртарсан, бу дәгигә *кедирик* (С. Р ә һ и м о в); Уста бәркдән деди: — Бу саат *кәлирәм* (М. С ү л е ј м а н о в); Мећрибан јолдашлар, әзиз гонаглар, сабаһ јола *дүшүр* мәним һејдәрим (Ә. А б б а с о в); Будур, сабаһ печләри *јандырыгыг* (М и р Ч ә л а л); Бу сәһәр сојуға вә гара бахмајараг рајондан

чыхырыг (М и р Ч ə л а л); Бир аздан Нефтлитəпəјə *чатырыг* (Һ. М е һ д и).

Давамлы индики заман. Давамлы индики заман, иш, һал вə ја һərəкətin сөз сөјlənən вахтдан əvvəl башланыб давам етдијини көстərир.

Тикинтидə һидротехника кетдикчə *үстүнлүк газанмагдадыр* (Ə. С а д ы г); А л м а з. Јолдашлар, мən билирəм ки, бу кəнддə мəним дилимдən мəним һаггымда бир чох əсассыз сөзlər *данышылмагдадыр* (Ч. Ч а б б а р л ы); Əрзи күмүш бычаг кими икијə бөlən Күр нəһри *узаныб кетмəкдəдир* (М и р Ч ə л а л); Һазырда Муған дүзүндə екскаватор, трактор, електрик матору, скрепер *ишləмəкдəдир* (Ə. С а д ы г); Онун мазутла парлајан јорғун олмасындакы тəнтəнəли шадлыг һələ дə көзүмүн гаршысында *дурмагдадыр* (М. Ə н в ə р).

Давамлы индики заман фе'л əсасына **-магда//-мəкдə** вə шəхс шəкилчиləринин битишдирилмəси јолу илə дүзəлир. Давамлы индики заман нəгli кечмишдə ишlənən шəхс шəкилчиlərini гəбул едир; м ə с.: *јазмагдајам, јазмагдасан, јазмагдадыр, јазмагдајыг, јазмагдасыныз, јазмагдадырлар.*

КƏLƏЧƏК ЗАМАН

ҮМУМИ МƏ'LУМАТ

Фе'lин кələчək заманы, бүтүн диllərдə олдуғу кими, Азəрбајчан дилиндə дə иш, һал вə һərəкətin данышыг вахтындан сонра ичра олунмасыны билдирир. Һəмин заманы грамматик чəһətдən ифадə етмək үчүн мүхтəлиф формал əламətlərдən истифадə едилир.

Кələчək заманын ики нөвү вардыр: гəти вə гејри-гəти кələчək заман. Кələчək заманын бу нөвləри бир-бириндən һəм мəзмунча, һəм дə формача фəргlənир.

Гəти кələчək

а) Г ə т и к ə л ə ч ə ј и н ш ə к л и ə л а м ə т и. Гəти кələчək иш, һал вə ја һərəкətin данышыг вахтындан сонра шүбһəсиз јеринə јетириləчəјini билдирир. Јə'ни кələчəкдə ичра олуначӑг иш, һал вə һərəкətin јеринə јетириləчəјинə шүбһə галмаjанда гəти кələчək заман формасындан истифадə олунур.

Гəти кələчək заман шəхсlər үзрə ашағыдакы шəхс шəкилчиləрini гəбул едир: биринчи шəхсин тəкиндə **-ам//-əм**; м ə с.: *алачағам, кələчəјəм;* чəмдə **-ыг//-ик**; м ə с.: *алачағыг, кələчəчəјик;* икинчи шəхсин тəкиндə **-сан//-сəн**; м ə с.: *алачагсан, кələчəксəн;* чəминдə **-сыныз//-синиз**; м ə с.: *алачагсыныз, кələчəксиниз;* үчүнчү шəхсин тəкиндə **-дыр//-дир//-дур**; м ə с.:

алачагдыр, кələчəкдир. Һəмин шəхсин чəминдə заман шəкилчисинə **-лар//-лəр** чəм шəкилчиси артырылыр.

Гəти кələчək заманын **-ачаг//-əчək** шəкилчисиндən сонра биринчи шəхсин тək вə чəминдə саитlə башланан шəкилчи əlавə едилдији үчүн гəти кələчək əламətинин сонундакы **г** сəси **ғ-ја**, **к** сəси исə **j-ја** чеврilир.

б) Гəти кələчək заманын мə'на хүсусијјəтləри.

1. Гəти кələчək заманда һал-һərəкətin ичрасына һеч бир шүбһə галмыр.

Онун овуч-овуч ганыны *ичəчəм.* Гој билсин ки, гызышыб адам үстүнə кəlмəјин ахыры нечə олур (И. Ш ы х л ы); —Сиз өləсиниз, бах, бу дəгигə сиркə *кələчək* (Ч. М ə м м ə д г у л у з а д ə); Көкү кəсиləчək нифрətин, кинин, Лоғманлар *олачаг* онда һөкмран (Б. В а һ а б з а д ə); Мən профессорла видалашмаг үчүн мүтləг онун јанына *кələчəјəм* (С. Р ə һ и м о в).

2. Гəти кələчəјин мə'на хүсусијјəтləриндən бири дə иш, һал вə ја һərəкətin кələчəкдə бир дəфə ичра олуначӑғыны билдирмəкдир.

Рајком Косаоғлуну *чағырачаг.* О да синəсинə дөјүб һəштад сентнерə сөз *верəчək* (И. Ш ы х л ы); Инди мən сənə бир сөз *дејəчəјəм,* амма горхурам инанмајасан (Ч. М ə м м ə д г у л у з а д ə); Бурада тəзə бир трубка да вар, телефон дəстəји инди кəтириб *асачағам* (С. Р ə һ и м о в); Рајсоветин һесабына Əлизадə јолдаш сəнинlə *данышачаг* (М. Ч ə л а л).

3. Гəти кələчək замана мəхсус хүсусијјəтlərдən бири дə ардычыл, тəкрар иш, һал вə һərəкət билдирмəкдир. Мə'lум олдуғу кими, бу мə'на јалныз гəти кələчək замана хас дејилдир. Она фе'lин башга заман нөвləринин дə мə'насында раст кəlинир.

Мən дə демəсəм, ким дејəчək? Бу чүр фикирlər чүчəриб *бөјүјəчək,* кишини апарыб *салачаг* учурумун тəкинə (М. И б р а һ и м о в); Инди јухары *галхачаг,* Күлкəз ону балконда гаршылајачаг, əl-үз јуjана су *төкəчək,* онун пенчəјини, шапкасыны алыб ичəри *апарачаг,* ишыглары јандырыб сүфрə *ачачаг* (И. Һ ү с е ј н о в); Һəр күн, һəм нагыл *едəчəксəн,* һəм дə јазынын сəлигəсини *јохлајачағам* (М. Ч ə л а л).

Гəти кələчək иш, һал вə ја һərəкətin динамикасыны билдирир. Бу хүсусијјəт, демək олар ки, гəти кələчək заманда ишlənən фе'lləрin һамысыны əһатə едир. Үмумијјəтlə, гəти кələчəјин семантикасына үјғун олараг, бу заман даирəсиндə ишlənən фе'lləрin һамысы һərəки олур:

Өзүмүз дə дилдən-дилə *дүшəчəјик.* Јеjиб *кедəчəкləр,* он бешини дə үстүнə гојуб *данышачаглар* (М. И б р а һ и м о в); Гызыл үзүк фирузə, кедин, дејин хоруза. Бу кечə банламасын. Јар *кələчəкдир* бизə (Бајатылар); Н ө в р ə с т ə:—Јох, ханым,— деди, мən һəмишəlик сиздə гуллугчу ола билмəрəм. Бу күн, сабаһ саһибим *кələчək,* јығышыб башга кəндə *кедəчəјик*

(Ә А б б а с о в); Чыхыб *кедәчәм.* Һарада олса, бир парча чөрәк тапарам (И. Ш ы х л ы).

Гәти кәләчәјин јухарыда верилмиш мә'на хүсусиҹҹәтләри онун мәзмунунда нисбәтән кениш јајылмышдыр. Бу мә'на хүсусиҹҹәтләри гәти кәләчәк заманын мәзмунча формалашмасында, фе'л заманларынын башга нөвләриндән фәргләнмәсиндә әсас рол ојнајыр. Әсасән һәмин мә'на хүсусиҹҹәтләри гәти кәләчәји семантик чәһәтдән фәргләндирир. Әлбәттә, гәти кәләчәјин мә'на хүсусиҹҹәтләри дејилөнләрлә мәһдудлашмыр. Ишләндији синтактик шәраитдән асылы олараг гәти кәләчәк заман даһа бир сыра мә'на хүсусиҹҹәтләри билдирә билир. Мәсәлән, фе'лин бу заманы реал олмајан иш, һал вә һәрәкәтин ичрасында кинајә, мүстәсна һәрәкәтләр вә с. кими мә'на хүсусиҹҹәтләрини дә ифадә едә биләр. Лакин белә мә'на хүсусиҹҹәтләри гәти кәләчәк заманын мә'насында чох сејрәк, ара-сыра ишләјир.

Гејри-гәти кәләчәк

Кәләчәк заманын икинчи нөвү гејри-гәти кәләчәкдир. Гејри-гәти кәләчәк заман гәти кәләчәкдән формал чәһәтдән олдуғу кими, мә'на е'тибарилә дә фәргләнир. Гејри-гәти кәләчәјин өзүнәмәхсус форма вә мә'насынын варлығы ону кәләчәк заманын мүстәгил нөвү кими гејд етмәјә һагг верир. Иш, һал вә һәрәкәтин кәләчәкдә ичра олуначағы нәзәрдә тутулур. Лакин гәти кәләчәкдә олдуғу кими ичрасы нәзәрдә тутулан иш, һал вә һәрәкәтин јеринә јетирилиб-јетирилмәјәчәји гәти сурәтдә тәсдиг едилмир. Һәмин иш, һал вә ја һәрәкәт кәләчәкдә ичра олуна да биләр, олунмаја да. Гејри-гәти кәләчәјә мәхсус бу мә'на ону гәти кәләчәкдән тамамилә фәргләндирир.

а) Г е ј р и-г ә т и к ә л ә ч ә ј и н ш ә к л и ә л а м ә т и. Гејри-гәти кәләчәк фе'л әсасында **-ар//-әр//-јар//-јәр** шәкилчисинин әлавәси илә дүзәлир; м ә с.: *алар, кәләр, охујар, ишләјәр.*

Гејри-гәти кәләчәк заман шәкилчиси бә'зән синкопа (орта әсас дүшүмү) вә ассимиљасија һадисәсинә уғрајыр. Белә һаллара данышыг дилиндә даһа чох раст кәлинир:

(Күрд Муса) Чејранам дүзә *кәлләм.* Отларам дүзә *кәлләм,* Јүз ил гәзәмәт чәксәм, Гуртарсам сизә *кәлләм* (С. В у р ғ у н); Јол үстә булаг *оллам,* Ахарам булаг *оллам.* Сән мәним бир дәнәмсән, өзүм көз-гулаг *оллам* (Бајатылар); Кәрәм дејәр даг дөшүндә *отуррам.* Дәрдим әлли икән јүзә *јетиррәм.* Лоғман һәким кими чәррah *кәтиррәм.* Мәним дәрдләрими билән олмады (Дастанлар).

Бу мисалларда *кәлләм, булаг оллам* вә *көз-гулаг оллам* фе'ллəриндə **-ар//-әр** гејри-гәти кәләчәк шәкилчиси орта сәс дүшүмү вә ассимиљасија, *отуррам, јетиррәм* вә *кәтиррәм* фе'ллəриндə исә орта сәс дүшүмү һадисәсинә уғрамышдыр.

Гејри-гәти кәләчәк заманда олан фе'ллəрин һамысы һәр үч шәхс үзрә дәјишә билир вә ашағыдакы шәхс шәкилчиләрини

гәбул едир: биринчи шәхсин тәкиндә **-ам//-әм;** м ә с.: *аларам, кәләрәм;* чәминдә **-ыг//-ик;** м ә с.: *аларыг, кәләрик;* икинчи шәхсин тәкиндә **-сан /-сән;** м ә с.: *аларсан, кәләрсән;* чәминдә **-сыныз//-синиз;** м ә с.: *аларсыныз, кәләрсиниз,* үчүнчү шәхсин тәкини билдирән шәхс шәкилчиси јохдур; м ә с.: *алар, кәләр;* чәминдә исә фе'л анчаг **-лар//-ләр** чәм шәкилчисини гәбул едир; м ә с.: *аларлар, кәләрләр.*

Гејри-гәти кәләчәк заманын шәхсләр үзрә гәбул етдији шәхс шәкилчиләриндән ајдын олур ки, кәләчәк заманын бу нөвүнүн шәхс шәкилчиләри илә нәгли кечмиш заманын гәбул етдији мүвафиг шәкилчиләри арасында һеч бир принсипиал фәрг јохдур.

Гејри-гәти кәләчәк заманын инкар формасында өзүнү көстәрән бир хүсусиҹҹәт дә диггәти чәлб едир. Һәмин заманын инкарында заман шәкилчисинин **р** самити **з** самити илә әвәз олунур. Гејри-гәти кәләчәк заманын шәкилчисиндә кедән белә дәјишиклији көрә Азәрбајчан дили башга мүасир түрк дилләриндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Чүнки гејри-гәти кәләчәк заманын формал әламәтиндә баш верән **р** вә **з** әвәзләнмәси бу дилләрдә дә мөвчуддур. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, гејри-гәти кәләчәк заман **-ар//-әр** шәкилчисинин инкарда дәјишилмәсини дилчиләр түрк дилләринин лап гәдим дөврләри илә бағлајырлар. Гејри-гәти кәләчәк заман һаггында охујуруг: «Дүзәлмәсинә көрә бу форма Орхон-Јенисеј абидәләриндә олан ејни формаларын әмәлә кәлмәсиндән фәргләнмир... Инкар формасында **-ма//-мә** шәкилчиләриндән сонра **р** самити **з** самитинә кечир»[127]. Азәрбајчан дили гејри-гәти кәләчәк заманын шәкилчисиндәки **р** вә **з** әвәзләнмәсинин бир чәһәтинә көрә башга түрк дилләриндән фәргләнир. Белә ки, һәмин сәсләрин әвәзләнмәси өзүнү мүасир Азәрбајчан дилиндә јалныз икинчи вә үчүнчү шәхсләрдә көстәрир. Биринчи шәхс гејри-гәти кәләчәк заманда сәс әвәзләнмәси өзүнү көстәрмир. Лакин башга түрк дилләринин бә'зиләриндә исә гејри-гәти кәләчәк заман шәкилчисиндә ишләнән **р** самитинин **з** самити илә әвәзләнмәсинә һәр үч шәхсдә тәсадүф едилир. Азәрбајчан дилинин тарихи инкишаф мәрһәләләринә аид апарылмыш тәдгигат ишләриндән мә'лум олур ки, **р**—**з** әвәзләнмәсинә бу дилин әввәлки инкишаф мәрһәләләриндә биринчи шәхсдә дә раст кәлинир.

б) Гејри-гәти кәләчәк заманын мә'на хүсусиҹҹәтләри.

Гејри-гәти кәләчәк заманын мә'на хүсусиҹҹәтләри ичәрисиндә икиси нәзәри даһа чох чәлб едир. Бунлардан биринчиси һал-һәрәкәтин ичрасынын гәти олмадығыны көстәрән, икинчиси исә үмумилик билдирән мә'на хүсусиҹҹәтләридир. Гејри-гәти кәләчәк заманын ашағыдакы мә'на хүсусиҹҹәтләрини гејд етмәк олар:

1. Гејри-гәти кәләчәк заманын мәзмунунда өзүнә даһа чох мөһкәм јер тутан, кениш јајылан мә'на хүсусиҹҹәти иш, һал вә

[127] В. М. Н а с и л о в. Древне-уйгурский язык, М., 1963, сәһ. 73.

ја һәрәкәтин кејри-мүәјјән кәләчәк заманда ичрасыны билдирмәкдир:

Сәс Муған дүзүнә дә *јајылар,* бәлкә бир аз да о јана. Бакыја да кедиб *чыхар* (М. И б р а һ и м о в); Гара көзлүм, дөјүнмәсин үрәјин, Мән *гојмарам* елдә башын алчала (Р. Р з а); Сөзләрим һарада олсан ахтарыб *тапар* сәни (Б. В а һ а б з а д ә); Ајрылыг мүтләг араны *сојудар,* Мәрјәм сәһвини баша *дүшәр,* кет-кедә Сәлими *унудар* (И. Г а с ы м о в, һ. С е ј и д б ә ј л и).

2. Кејри-гәти кәләчәк заман иш, һал вә һәрәкәтин кәләчәкдә ичра олунаҹағыны дикәр бир **һәрәкәтин ичрасы илә бағлајыр.** Даһа доғрусу, кејри-гәти кәләчәкдә ифадә олунаҹаг иш, һал вә һәрәкәтин јеринә јетирилмәси башга бир иш, һал вә һәрәкәтин ичрасындан асылы олур:

Бағрым башы *од тутар,* бир ан јерә салсаныз, Әкәр мәним ричамы (М. Р а һ и м); Әкәр сөзүмә гулаг ассан лап кероj да *оларсан* (И. Ш ы х л ы); Сән мәнә гонаг кәлсән, *сахларам* көзүм үстә (Бајатылар); Узунгулаға да туман кејдириб, башына јајлыг өртсән, Бахыш бәјин тамаһы дүшәр (Ә. А б б а с о в); Аллаһ гојса нефт чыхар, сәнин үчүн папаглыг, арвадын үчүн туманлыг, оғлун үчүн дә... башмаг вә көјнәк *аларам* (Ч. Ч а б б а р л ы).

3. Кејри-гәти кәләчәк заманын бир мә'на хүсусијјәти дә иш, һал вә һәрәкәтин ичрасының кәләчәкдә мүмкүн олдуғуну билдирмәкдир. Бу мә'на хүсусијјәтинин дүзәлдилмәсиндә даһа чох **ол** көмәкчи фе'линдән истифадә олунур:

Јад јерин һалвасы чох ширин *олар* (Б. В а һ а б з а д ә); Говала, говала, ај Султан, ахыры ајдынлыг *олар*... (И. Һ ү с е ј н о в); Алманы алма, кәлин. Ал, јерә салма, кәлин. Евдә сөзсов чох *олар.* Үрәјинә салма, кәлин! (Бајатылар); Дедиләр — көрдүјүнүз Јелисеј чөлләридир. Дедим:—Мә'насы вармы? Шәһәрдә чөл *оларму?* (Н. Х ә з р и).

4. Кејри-гәти кәләчәк заман һәм динамик, һәм дә статик һал-һәрәкәт билдирир. Бу заманын динамик вә ја статик һал-һәрәкәт билдирмәси, биринчи нөвбәдә, ишләндији синтактик шәраитдән асылыдыр:

Әрәб гызы, ахма десән Бир сөзүнә Нил *дајанар* (М. Р а һ и м); Чох кечмәз ки, инанын, *кечәр* гыш, *кәләр* баһар (Р. Р з а); Өјүнмәк јарашмаз һеч заман мәнә (Б. В а һ а б з а д ә); Мән сизи мүшаијәт *еләрәм,*—дејә Мещман нәһајәт дилләнди (С. Р ә һ и м о в).

5. Кејри-гәти кәләчәк заман бә'зән кәләчәкдә ардычыл ичра олунаҹаг иш, һал вә һәрәкәти дә билдирир:

Һеч ејби јохдур, һәлә *өлмәнәм,* сағ *галарам,* гуллуг *еләрәм,* әвәзи чыхар, бир гәләтди еләмишәм... (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә); Учадан *башларсан,* арвад да *гызышар.* Евин сирри һәјәтә чыхар, кәндә *јајылар.* Буну да бир зурна еләјиб *чаларлар* (М. И б р а һ и м о в); Буну *охујарсан,* һәр күн беш вәрәгәнин

үзүнү *көчүрәрсән.* Сәлигәли бир дәфтәрә *көчүрәрсән,* кәтирәрсән. Јаздыгларыны да мәнә нағыл *едәрсән* (М. Ч ә л а л).

6. Ирәлидә дејилди ки, кејри-гәти кәләчәјин икинчи мә'на хүсусијјәти онун бүтүн заманлары еһтива етмәсидир. Бу мә'на хүсусијјәти кејри-гәти кәләчәјин ән кениш јајылмыш вә ишләнән мә'на хүсусијјәтләриндәндир. Һәмин мә'на хүсусијјәтинә даһа чох аталар сөзләриндә, зәрб-мәсәлләрдә, афоризмләрдә вә с. тәсадүф едилир:

Сорушан дағлары *ашар,* сорушмајан дүздә *чашар* (Аталар сөзү); Көрүлмүш ишдән күл ији *кәләр* (Аталар сөзү); Дејирләр:—Даш дүшдүјү јердә ағыр *олар* (С. Р ә һ и м о в); Тикә гарын *дојурмаз,* мәһәббәт *артырар* (Аталар сөзү); Инсаны гәм *чүрүдәр,* Дәмири нәм чүрүдәр (Аталар сөзү).

Кејри-гәти кәләчәк заманын ирәлидә верилмиш мә'на хүсусијјәтләриндән башга, даһа бир сыра мә'на хүсусијјәтләрини мүшаһидә етмәк олар.

в) Кејри-гәти кәләчәјин ишләдилмәсиндә үслуби һаллар.

Кејри-гәти кәләчәк заман формасы кечмиш вә индики заманларын јеринә ишләнир:

1. Һадисәләри даһа чанлы шәкилдә вермәк үчүн бә'зән кечмиш заман јеринә кејри-гәти кәләчәк ишләнә биләр:

Бир күн киши вуруб ова *чыхар,* онда гарғадан ат *сәксәнәр,* тәрлан һаваја *галхар,* кишинин ајағы үзәнкидә *галар.* Ат кишини сүрәтмә кими сүрәкләјиб, һеј ора-бура *чырпар.* Бир аздан башсыз бәдән атын гујруғунда сүрүнүб евә *кәләр* (С. Р ә һ и м о в); Һәрдән бир *отурарам* вә папағымы габағыма гојуб *фикирләшәрәм* вә өз-өзүмә дејәрәм: —Ај рәһмәтлијин оғлу, ахы бу мүсәлманлардан нә истәјирсән. Сонра өз-өзүмә чаваб верәрәм ки, «валлаһ һеч өзүм дә билмирәм ки, нә истәјирәм» (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә).

2) Кејри-гәти кәләчәк индики заманын јеринә дә ишләнир:

Испанијанын хәбәрләри үрәјими *дәләр,* јенә, Дејирләр ки, чөлләриндә гызыл күлләр *мәләр* јенә (Р. Р з а).

АРЗУ ШӘКЛИ

Арзу шәклинин әмәлә кәлмәси үчүн фе'л көкүнә, јахуд әсасына **-а//-ә** шәкилчиләриндән бири артырылыр. Бу гарммматик форманын әсас мә'насы реал шәкилдә олмајан, лакин ичрасы субјект тәрәфиндән арзу едилән, кәрәк сајылан **һәрәкәти ифадә етмәкдир.**

Азәрбајчан дилиндә арзу шәклинин гурулушу белә дир: фе'л көкү + шәкил әламәти **-а//-ә** + шәхс сонлуғу. Арзу шәклинин әмәлә кәтирилмәсиндә јалныз III шәхс тәк сыфыр морфемлә ифадә олунур, галан шәхсләр мүстәгил шәхс сонлуглары илә тәзаһүр едир.

тәсдигдә

	тәк	чәм	тәк	чәм
I шәхс	*кедәм*	*кедәк*	*охуjам*	*охуjаг*
II шәхс	*кедәсән*	*кедәсиниз*	*охуjасан*	*охуjасыныз*
III шәхс	*кедә*	*кедәләр*	*охуjа*	*охуjалар*

инкарда

I шәхс	*кетмәjәм*	*кетмәjәк*	*охумаjам*	*охумаjаг*
II шәхс	*кетмәjәсән*	*кетмәjәсиниз*	*охумаjасан*	*охумаjасыныз*
III шәхс	*кетмәjә*	*кетмәjәләр*	*охумаjа*	*охумаjалар*

Фе'лин галан шәкилләриндән фәргли олараг, арзу шәклинин суал формасы јохдур. [128] Бу, арзу шәклинин грамматик мә'насы илә әлагәдардыр. Мәнтиги олараг ичрасы арзу олунан һәрәкәти башгасындан суал етмәк гејри-мүмкүндүр, јахуд лүзумсуздур.

Түрколокијада, о чүмләдән Азәрбајчан дилчилијиндә шәкил категоријасындан бәһс едән әксәр мүәллифләр бу вә ја дикәр шәклин мә'насынын ики, бә'зән дә үч замана аид олмасыны гејд едирләр. Үмумијјәтлә, кениш јајылмыш бу мүлаһизәнин һеч бир елми әсасы јохдур. Шәкил категоријасынын, о чүмләдән арзу шәклинин морфоложи әламәти илә ифадә олунан мә'нанын заман категоријасы илә, заман анлајышы илә билаваситә әлагәси јохдур. Шәкил формасындан сонра гошулан *иди, имиш* үнсүрләрилә јаранан кечмиш замана вә шәкилләрин грамматик тәбиәтиндән, мәнтиги мә'насындан интишар тапан кәләчәк заманлылыг мә'насына кәлинчә, бунлары заман категоријасы системи илә ејниләшдирмәк олмаз.

Грамматика китабларында арзу шәклинин рәвајәти кими гејд олунан *«ала имишәм, кәлә имишәм, охуја имишсән, јаза имишләр...»* формасы да практик олараг дилдә ишләнмир. Арзу шәклинин һекајәси адланан **-а//-ә** + *иди* формасы исә әксәр мәгамларда гүввәтли арзу мә'насы ифадә едир. Башга шәкилләрдән фәргли олараг арзу шәклинин әламәти илә *иди* елементинин бирләшмәсиндә *иди* формасы арзу шәклинин мә'насына тә'сир едә билмир. Әксинә, биринчи форма икинчинин мә'насыны нејтраллашдырараг, өзүнүн әсас мә'насынын габарыг ифадәсинә «тәһким едир», нәтичәдә «**-а//-ә**+*иди*» јени кејфијјәтли мүрәккәб бир шәкилчи кими **-ајды//-әјди** гајнајыб-гарышараг, тәзә семантик чаларлыг газанмыш олур:

Дедим: — Ај гыз, нәдир адын. Деди:«—Мәнәм, мәнәм көзүн ајдын». Дедим—*Дост олајдын, дост олајдын* (М. Әлизадә); Бир адам *олајды,* о Бахшынын чалдығы һаваны бир *чала иди, гулаг аса идим* (Ч. Чаббарлы); Каш Әнтигә дә белә пиано *чала биләјди* (Иси Мәликзадә).—Көзләјир јолуну о доғма Вәтән: *Кедәјдим* нә ола сәнинлә өзүм (Ә. Кәрим); Доғрусу, достум үчүн бир гәдәр дә дарыхдым. Дедим бирчә *кәләјди.* Кәлиб *көрәјди* мәни (Ә. Кәрим).

Арзу шәкли дә әмр шәкли кими әдатларла ишләнә билир. Мүхтәлиф әдатлар арзу шәклинин морфоложи әламәтини гәбул етмиш фе'лдән әввәл кәләрәк ја арзу мә'насынын гүввәтләнмәсинә, ја да формасынын транспозисијасына хидмәт едир. Азәрбајчан дилиндә арзу шәкли илә ишләнән әдатлар ашағыдакылардыр:

1) *каш// каш ки* әдаты. Бу әдат арзу шәклинин бүтүн шәхсләри илә ишләнәрәк ифадә олунан мә'нанын (арзу мә'насынын) лап чох шиддәтләнмәсинә, күчләнмәсинә сәбәб олур.

Мән сизин дијары кәзмәк истәрәм. Каш ки, сизин дилдә *данышам* ајдын. Каш ки, мүәллимим өзүн *олајдын* (Ә. Кәрим); Каш Күлүш, мән дә сәнин кими *олајдым,* охујардым Балаша көмәк едәрдим (Ч. Чаббарлы); Каш ки, сәнин дедикләрин дүз *олајды* (С. Рәһман); Каш ки, бүтүн јолдашлар Әзиз кими тәвазөкар *олајдылар* (Ә. Вәлијев).

2) *Бары* әдаты. Бу әдат да *каш* әдаты кими арзу шәкли илә ишләндикдә мә'нанын гүввәтләнмәсинә хидмәт едир. Лакин *бары* әдаты ишләнән чүмләдә ичрасы арзу олунан ән азы ики һәрәкәт гаршылашдырылыр, данышан ичрасы нәзәрдә тутулан һәрәкәтдән һеч олмазса, биринин реаллашмасыны арзу едир.

Бары гара бир хәбәр *кәлмәјәјди* бу анда, Иш гуртаран заманда (С. Вурғун); Биз һеч, бары бунлар *јатајдылар,*—дејә фикирләшәндә Мәшәдибәј ихтијарсыз олараг көксүнү өтүрдү (Һ. Мещди); Бары онлар гајыдыб бир *хәбәр кәтирәјдиләр* (Ч. Чаббарлы).

3) *Тәки* әдаты. Бу әдат арзу шәклинин бүтүн шәхсләри илә ишләнәрәк арзу формасы илә ифадә олунан мә'нанын гүввәтләнмәсинә хидмәт едир:—Мәнә һеч шеј лазым дејил, тәки сән *сағаласан* (Ч. Чаббарлы).

4) *Кәлсәнә* әдаты. Арзу шәкли илә формалашмыш фе'лин әввәлиндә кәләрәк, бу әдат арзу мә'насына хәләл кәтирмәдән, она бир мәсләһәт чалары әлавә едир:

Кәлсәнә евинизә кағыз *јазаг* (Һ. Мещди); Кәлсәнә бу мәһүрү хышалајыб, чејранын *дөшүнә басасан* (Мир Чәлал); Баласы, кәлсәнә кәмидә отуруб кәмичи илә *далашмајасан* (С. Рәһимов); Мән өлүм, кәлсәнә бу иши *дүзәлдәсән* (Ч. Чаббарлы).

5) *Бир//бирчә* әдаты. Бу әдат **-а//-ә** вә **-ајды//-әјди** формалыры илә ишләнәрәк арзу мә'насынын даһа да гүввәтләнмәсинә хидмәт едир: Бирчә *бөјүјәјдин,* бала, Бојуна дојунча *бахајдым. Дејәјдин, күләјдин, севиләјдин.* Бирчә мәчлис *гурајдым.* Дојунча *ојнајајдым,* кәдәрими *дағыдајдым* (Ф. Зејналов). Ах, бирчә *көрәјдим* сәни севкили варис, Мејлим сәнин ол дәсти зәрәфшанынын үчүндүр (М. Ә. Сабир).

6) *Кәрәк* әдаты. Мүасир Азәрбајчан дилиндә бу әдат **-а//-ә** шәкилчиләри илә кениш шәкилдә ишләнәрәк морфемин арзу мә'-

[128] Әмр шәклинин II шәхс тәк вә чәминин дә суал формасы јохдур.

насыны тамамилə нејтраллашдырыр, бүтүн мəгамларда лазым вə вачиб мə'насынын ифадəсинə хидмəт едир:

Мəн вəтəнə борчлујам, борчуму *верəм кəрəк,* Уғрунда һəр бəлаја синəми *кəрəм кəрəк,* Ону белə һəмишə ағ күндə *көрəм кəрəк* (С. Рүстəм);—Кəл кедəк Исмајыл, гызышма көрək! Итдəн өлүмү дə *горујаг кəрəк* (Ə. Кəрим);—Үз тутду бу вахт, Чəркəз достуна:—А достум, *кəрək* онларда *галаг* (Ə. Кəрим), Инди чарын гуллугчулары бунларын əл-ајағыны јығыб, дејир ки, *кəрək* һəр иши законнан *көрək* (М. Ибраһимов); Бајагдан бəри бир гырагда киримишчə отуран Деди Годујев арабир:—Јох, мəн партлајачағам... Јох, мəн *кəрək партлајам* (Анар).

Кəрək ədаты-**ајды//-əјди** формасы илə ишləндикдə гүввətли арзу ифадə едən мүрəккəб шəкилчинин мə'насына чидди мүдахилə едə билмир, арзу мə'насыны бир гədəр зəифлədир, лакин итирə билмир:

Кəрək күнəш дағлары ашыб *сөнмəјəјди* (Ч. Ҹаббарлы); Бураја *кəрək* нефтсиз дəрə дејəјдиләр (М. Сүлејманов); Буну демəјимə пешман олдум. *Кəрək демəјəјдим* (Анар).

Азəрбајчан дилчилијиндə *кəрək* + **-а//-ə** бирləшмəсинин мүасир мөвгеји һаггында бир-биринə зидд ики фикир мөвчуддур. Биринчи фикрин тəрəфдарлары белə һесаб едир ки, *кəрək* +-**а//-ə** формасы арзу шəклинин ədатларла ишлənмəсидир вə вачиб мə'насы ифадə едир.

Икинчи мүлаһијəсə көрə *кəрək*+-а//-ə вачиб шəклинин аналитик ифадə формасыдыр.

Доғрудан да, синтактик шəраит мүхтəлифлијиндən асылы олмајараг *кəрək* елементи арзу шəклинин синтетик формасы илə ишləндикдə арзу мə'насы итир, вачиб, лазым, зəрурət мə'насы јаранып. Бу мə'наларын јаранмасында грамматик «ағырлыг», семантик мəркəз *кəрək* елементинин үзəринə дүшүр вə мүвафиг мə'налар онун илкин лексик мə'насындан интишар тапыр. *Кəрək* елементинин чүмлədə ишлənмə сəрбəстлији (бə'зən бешалты сөздən ибарət чүмлə *кəрək* сөзү илə башлајыб, арзу формасы илə ишлənмиш фе'ллə битир), грамматик мүстəгиллији буну демəјə əсас верир ки, бирləшмə дахилиндə һəмин елемент өз лексик-семантик мə'насында чыхыш едир вə -**а//-ə** морфеминин мүчəррəд мə'насыны өз конкрет семантикасы фонунда əридир. Буна көрə дə мүбаһисəјə сəбəб олан форманын кələчək инкишафынын нə илə нəтичələнəчəјини бир кənара гојараг онун мүасир дилдəки вəзиjjətindən вə үмумиjjətlə Азəрбајчан дилинин морфоложи системиндə аналитиклијин јохлуғундан чыхыш едəрək дејə биләрик ки, *«кəрək* + **-а//-ə»** бирləшмəси арзу шəклинин морфоложи əламəти вə лексик ваһидин мүштərəклији сајəсиндə реаллашан əлавə мə'надыр.

Кəрək ədаты əмр шəклинин биринчи вə үчүнчү шəхсиндə дə арзу шəкли илə ишлənəндə јаратдығы мə'нанын ифадəсинə хидмəт едир:

Амма нечə дејərлəр, достлуг олан јердə *кəрək дүзлүк олсун*

(Анар); Бу сирри билəн адам *кəрək сағ галмасын, өзүјлə апарсын* гəбрə, нə гədəр тез кетсə, о гədəр јахшыдыр (М. Ибраһимов).

Арзу шəклинин мүасир Азəрбајчан дилиндə малик олдуғу əлавə мə'налары ашағыдакылардыр:

1) Арзу шəклинин əлавə мə'насы əмр шəклинин əсас мə'насына синоним олур. Белə əвəзлəнмə дə мүəjjən мəгсəдə хидмəт едир. Данышан мүсаһибинин мүəjjən иши ичра етмəси үчүн она мүрачиət едир. Лакин бу мүрачиəти билаваситə əмр тону илə демəкдəн чəкинир, формал олараг мүсаһибин иши ичра етмəсини арзу формасы илə ифадə едир. Үмуми контекстдəн ајдын олур ки, мүвафиг шəкилдə ифадə олунан мə'на арзу дејил, халис əмрдир, лакин əмр тонунун дəрəчəсинə көрə, əмр шəклинин əсас мə'насындан зəиф олмагла, ондан фərглидир.

Арзу шəклинин əмр шəклинə синоним олараг ишлənмəси бəдии үслубда кениш јајылмышдыр. Ичтимаи мəнсублуг е'тибарилə, вəзифəчə ашағы олан сурət өзүндəн бөjүjə, адətən, əмр шəкли васитəсилə дејил, арзу шəклинин əламəти васитəсилə мүрачиət едир.

Гејд етдијимиз синонимлик, бир тəрəфдən, əмр шəкли илə арзу шəклинин һəм кенетик, һəм дə семантик-грамматик јахынлығы илə, диқəр тəрəфдən, дилимизин дахили имканларынын зəнкинлији кими изаһ едилə биләр.

Мүасир Азəрбајчан дилиндə арзу шəклинин əмр шəклинə синоним олараг ишлənмəси, адətən, икинчи шəхсдə өзүнү көстərир. Синонимлијин шəхсləрə көрə мəһдудлуғу, јухарыда гејд етдијимиз кими, əмр шəклинин икинчи шəхсдə мүстəгим əмр тонуну арзу шəклинин əламəти васитəсилə зəифлətмək мəгсəдиндən асылыдыр. Буна көрə дə арзу шəклинин əламəти илə ифадə олунан əмр мəзмунлу контекстдə арзу шəклинин əламəти асанлыгла əмр шəклинин грамматик көстəричиси илə əвəз олуна билир:

Белə ки, бəj, бизим тəрəфлəрдə бу əһвалатлардан сонра кədəкүдə јаман гудурмуш, баш галдырыбдыр. Дедик, һəр һалда *билəсиниз!* (С. Рəһимов); Гəрənфил бачы ејванын тəкјəсинə јахынлашараг: — Əши, һеч олмаса, бир стəкан чај *ичəјдин,* — дејə сəсləнди (И. Əфəндијев).

Мүасир Азəрбајчан дилиндə арзу шəклинин əмр шəклинə синоним олараг ишлənмəсинин бир хүсуси типи дə вардыр. Бу əмр мəзмуну **ифадə едən лексик васитəлəрин көмəји илə** реаллашан мə'на варианты мүасир дилимиздə даһа кениш шəкилдə ишлənмəси илə сечилир. Мүасир Азəрбајчан дилиндə лексик васитəлəрин тə'сири илə мејдана кəлən арзу-əмр синонимлији бир гајда олараг табели мүрəккəб чүмлə дахилиндə өзүнү көстərир. Баш чүмлədə əмр мə'налы (əмр бурада əмр шəкли мə'насында ишлədилир) сөзлəр (хаһиш, тəвəггə, мəсləһəт, рича), будаг чүмлənин арзу **шəкли илə формалашмыш хəбəрин** мə'насына тə'сир едəрək, ону əмр шəклинин синониминə чевирир. Белə конструксијалы əмр мəзмуну онунла сəчијjəвидир ки, бурада тəкчə əмр

мə'насы дејил, һəм дə субјектин, данышанын зəиф шəкилдə олса да, арзусу да мүһафизə олунур. Башга сөзлə, əмр шəклинин мə'насыны билдирən лексик васитələр, сөзлəр габарыг шəкилдə арзу формасыны əмр шəклинин синониминə чевирə билсə дə, грамматик форма да өз əсас мə'насындан тамамилə узаглашмајыб, зəиф дə олса, јенə арзу мə'насыны мүһафизə едир. Нəтичədə əмр вə арзу мə'насының синтезиндən јени бир мə'на варианты (хаһиш-арзу) јараныр:

Башыашағы, үзүјола, иш көрən ушагдыр. Анчаг ки, мəним хаһишим будур, *јола верəсиниз, өјрədəсиниз,* јетимдир, гəлби сынығдыр (Мир Чəлал); «Əввəла, салам, һөрмəтли ана. Икинчиси, һал-əһвал сормаг тəбиидир. Үчүнчү, хаһиш едирəм ки, мəндən рүһən *никаран галмајасыныз»* (Ə. Əјлисли); —Оғлан сəнə мəн мəсləһəт көрүрəм ки, бу фикирлərдən *əл чəкəсən.* Јохса хејир көрмəзсən (М. Ибраһимов);—Əлејкүм салам!—деди,—гардаш хејир ола, мəнə көрə фəрмајишиниз?—Фəрмајишим будур ки, гардаш мəни дə өз јанына сучулуға *көтүрəсən* (С. Рəһимов); Сизə нə вар күləрсиниз! Амма мəним үрəјим дəрдлə долудур. Ричa едирəм, мəнимлə бир аз меһрибан *доланасыныз* (М. Ибраһимов).

Арзу шəклинин табели мүрəккəб чүмлə тəркибиндə, лексик васитələрин мүдахиləси илə јаранан бу мə'на варианты, нүмунələрдən көрүндүју кими, һəм гурулуш, һəм дə семантик-грамматик хүсусијјəти илə фəргlənир.

2) Арзу шəклинин əлавə мə'насы шəрт шəклинин əсас мə'насының синоними олур. Бу формалар арасында мөвчуд олан синонимлик даһа гədим олуб, дилимизин гədим абидələриндən тутмуш бу күнə гədəр ишlənир. Арзу шəкли илə шəрт шəклинин синонимлик мүнасибəти хүсуси, контекстуал шəраитдə вə адəтən бағлајычысыз табели мүрəккəб чүмлə тəркибиндə, һəм дə будаг чүмлədə өзүнү көстərир. Шəрт шəклинин əламəти илə формалашан шəрт будаг чүмləсиндən фəргли олараг, арзу шəклинин əламəти илə формалашмыш будаг чүмləнин табели мүрəккəб чүмлə тəркибиндəки јери сабит дејилдир. Белə ки, шəрт шəкли илə формалашмыш шəрт будаг чүмləси бир гајда олараг, əввəл кəлирсə, арзу формасы илə ифадə олунан шəрт будаг чүмləси һəм баш чүмləнин əввəлиндə, һəм дə ондан сонра кəлə билир. Бу сəрбəстлик арзу шəклинин шəрт шəкли ифадə едən вариантының мəншəчə данышыг үслубуна хас олмасы илə изаһ олуна биләр. Арзу шəклинин шəрт мə'насыны ифадə едən вариантының шəрт шəклинин əсас əламəтинин мə'насындан фəргинə кəлинчə, бунлар арасында принсипиал грамматик фəрг олмаса да, һəр һалда, инчə чалар фəрги вардыр. Бу ондан ибарəтдир ки, -а//-ə шəкилчиси илə ифадə олунан шəрт мə'насы гəтилији илə -са//-сə шəкилчисиндən фəргlənир:

Сəн јолларын бағланмағына бахма.. Он ики имама анд ичирəм ки, он беш ил дава *ола,* јоллар *бағлана,* бир јердən бу Ирана бир аршын мал *кəлмəјə,* јенə вətən малы ишə кетмəјəчəк

(М. Ибраһимов);—Сəһəрə гədəр јатмајыб, јастығының дибиндə отурмушам. Аллаһ еləмəсин башына бир иш *кəлə,* мəн...» (М. Ибраһимов). Өзүнə чүр'əт верди: — Мəн Сона дејиləм, əкəр бу чејрана инкилис *əли дəјə!* (Мир Чəлал); — Бу ушаглар *олмајајды,* валлаһ бу кечə һамысына од вурардым (М. Ибраһимов).

Гејд етдијимиз бу синонимлик мүнасибəтиндə арзу шəклинин формал əламəти илə ифадə олунан шəрт мə'налы будаг чүмлədən сонра, бир гајда олараг, баш чүмləнин фе'ли хəбəри инкарда олур. Бу структур хүсусијјəт грамматик форманын мə'насындан интишар тапыр. Арзу шəклинин шəрт мə'насыны ифадə едən вариантында шəртин објектив олараг мөвчуд олмамасы еһтималы вардыр. Мəһз бу грамматик мə'на инкарлығы ифадəнин гурулушуна да тə'сир едир. Бундан əлавə, арзу шəкли шəрт мə'насы ифадə едəркən хүсуси интонасија илə дејилир.

3) Арзу шəклинин формал əламəти тəкчə шəкил категоријасының формаларының синоними олмагла мəһдудлашмыр. Бундан əлавə, арзу шəклинин грамматик əламəти хүсуси контекстдə заман шəкилчиləринин əсас мə'насының синоними кими ишlənир. Мə'лум олдуғу кими, Азəрбајчан дилиндə фе'л шəкилləри, о чүмlədən арзу шəкли əсас грамматик мə'насындан башга, мəнтиги планда кələчəк заман анлајышы да билдирир. Лакин шəкил категоријасының заман категоријасының əламəтləри илə синонимлијиндən данышаркən, грамматик заманла мəнтиги заман ујғунлуғу дејил, мəһз грамматик заманла (заман категоријасы илə) грамматик заман (шəкил категоријасы) арасындакы синонимлик нəзəрдə тутулур (əмр шəклиндə олдуғу кими). Башга сөзлə, арзу шəкли хүсуси шəраитдə грамматик заман анлајышы јаратмаға хидмət едəрək, мүхтəлиф заман формаларының, хүсусилə кələчəк заманын синоними олур.

Арзу шəклинин əлавə мə'насы кələчəк заман формасының əсас мə'насының синоними кими ишlənир. Үмумијјətлə, мүасир ədəби дилимиздə мүшаһидə етдијимиз фактларда арзу шəкли јалныз гəти кələчəк заман шəкилчисинин **(-ачаг//-əчəк)** синоними олараг ишlənир:

Мəним идеалым кələчəк күндүр, биз о күнə чатачағыг биз сəнин үчүн дə, оғлумуз үчүн дə хошбəхт һəјат, көзəл, ишыглы һəјат јарадачағыг. Елə бир һəјат ки, аjларла да евə кəлмəсəм, тəлашa *дүшмəјəсən,* үрəјинə һеч бир горху *долмасын* (М. Ибраһимов); Күлнисə. Мəн сəни əввəлдəн оғуллуға көтүрмүшəм вə үмидварам ки, сəн дə мəнə оғул олмаға разы олуб сөзүмдən *чыхмајасан* (Ч. Чаббарлы).

Арзу шəкли илə ифадə олунан кələчəк заман мə'налы чүмlələр, бир гајда олараг, хəбəри шəрт шəклинин əламəти илə формалашмыш чүмlədən сонра кəлир. Һəм дə əввəлки чүмlələрдə кələчəк заман шəкилчиси илə формалашмыш фе'лдə ишlənир ки, бу да арзу шəклинин əлавə мə'насының тəзаһүрүнə көмək едир.

Арзу шəклинин формал əламəти илə ифадə олунан кələчəк заман мə'насы -ачаг.. шəкилчисиндən мүəjjən чəhətdən фəргlənир. Бу ондан ибарətдир ки, арзу шəклинин формал əламəти илə hərəkətин ичрасыны, баш вермəсини, реаллашмасыны субjекти шəртə бағламагла, həм дə бу шərти арзу едир. Арзу шəклинин формал əламəти грамматик планда кələчəк заман ифадə етмəклə, əсас мə'насыны тамамилə итирмədən ümуми мəзмунда арзу чаларыны да jарада билир.

Арзу шəклинин əлавə мə'насы индики заман формасының əсас мə'насынын синоними кими ишлəнир. Бу мə'на варианты əввəлки чümлədə ишлəнən индики заманын əсас əламəти вə арзу формасынын мүшajиət edən индики заман мə'налы лексик vahidин *(инди)* тə'сири илə реаллашыр:

Гурбан. О сөзləри мənə дejирсən?

Сəриjjə. Бəли! Сənə, сənин кими вичdансызлара.

Гурбан. Мən дəхи сənин кими арвады истəмирəм. Əждаhа кими икидлəр мəним габағымда титрəjирлəр. Инди сən мənə белə сөзлəр *дejəсən* (Ч. Чаббарлы).

Арзу шəклинин формал əламəтинин əлавə мə'насы илə индики заман формасынын əсас мə'насы арасындакы фəрг ондан ибарətдир ки, -а// -ə шəкилчиси илə ифадə олунан индики заман мə'насы тəəччүб, е'тираз чаларына маликдир. Елə буна көрə дə мүвафиг контекстдə арзу шəклинин əламəти *дejə билмəзсən, демəмəлисən* бирлəшмələри илə əвəз олуна билир.

ВАЧИБ ШƏКЛИ

Мүасир Азəрбajчан дилиндə хүсуси морфоложи əламəтə малик олан вачиб шəклинин əсас мə'насы мүəjjən hərəkətин ичрасынын вачиб, зəрури олмасыны көстəрмəкдир. Вачиб шəклинин морфоложи əламəти олан мүрəккəб гурулушлу **-малы//мəли** шəкилчиси лексик мə'насындан асылы олмajараг бүтүн фе'л көкləринə гошулур вə шəхс сонлуглары илə бирликдə мүвафиг мə'нанын ифадəсинə хидмəт едир.

Азəрбajчан дилиндə вачиб шəклинин тəсдиг вə инкарда там парадигмасы белədир:

тəк	Тəсдиг	чəм
I ш.	*кетмəлиjəм*	*апармалыjам*	*кетмəлиjик*	*апармалыjыг*
II ш.	*кетмəлисən*	*апармалысан*	*кетмəлисиниз*	*апармалысыныз*
III ш.	*кетмəлидир*	*апармалыдыр*	*кетмəлидирлəр*	*апармалыдырлар*

Нүмунəлəр:

— Мəчнунун hejкəлидир, jанында да бир чejран. Чохдан ишлəjирəм. Əлдən салыб мəни. Сағлыг олсун, бу jај *гуртармалыjам* (С. Гədирзадə);—Кəрək бағышлajасан, Көнүлчан, мən сəни ajры чүр *гаршыламалыjдым* (С. Гədирзадə); Əлбəттə, əлбəттə, *көмək етмəлиjик* (М. Ибраhимов); Мəним тəгсирим нədир ки, чаван өмрүмү белə инсанларын ичиндə *чүрүтмəлиjəм* (Анар); Баша дүшүрсəнми, биз зəhərə гаршы зəhər *ишлətмəлиjик*, партизанлара кəлək кəлмəлиjик (Əфган).

Вачиб мə'насы биринчи ики нүмунədə зəрурилик, үчүнчүдə е'тираз, ахырынчыда исə мəчбуриjjət чаларына маликдир. Бə'зən вачиб шəкли хүсуси лексик васитəлəрлə (мүтлəг, hөкмən) ишлənərək гəти вачиблик, зəрурət, тə'хирəсалынмазлыг ифадə едир:

Пəнчəрə шүшəсиндəки соjуг бозартыja баха-баха Мəрдан фикирлəширди ки, лап jахын вахтларда бир иш тапыб, мүтлəг *ишлəмəлидир*, ев-ешиjə həjət-бачаja өзү *бахмалыдыр*, лазым кəлсə, лап *евлənмəли*, Сəфурəни ики евин гəhрини чəкмəкдən *гуртармалы* вə онун нечə иллик хəчаləтиндən дə jаваш-jаваш *чыхмалыдыр* (Ə. Əjлисли).

-малы// -мəли шəкилчиси *иди, имиш* үнсүрləри илə ишлənərək вачиб шəклинин асанлыгла тəркиб hиссələринə парчаланан мүрəккəб формасынын hекajəсини вə рəвajətини əмələ кəтирир: *кетмəлиjдим, кетмəлиjдин, кетмəлиjди, кетмəли имишəм, кетмəли имишсən, кетмəли имиш.*

— *иди, имиш* үнсүрləри вачиб шəклини кечмиш заманла бағлajыр. Белəликлə, мүрəккəб форма васитəсилə обjектив зəрурət нəтичəсиндə ичра едилмиш, jахуд ичрасы вачиб олан hərəkətин кечмишдə баш вериб вермəмəсинин данышана мə'лум олмамасы ифадə едилир:

Мən ону фикирлərдən дашындырмаг үчүн оланы *демəлиjдим*, онун бу алданышыны бирчə кəлмəjлə, jа бирчə hərəkətлə она *анлатмалыjдым* (Анар); Биз *аjрылмалы идик* (Мир Чəлал); Hесабыма көрə онлар дүнən *кəлмəли идиlər* (М. С. Ордубади); Борулар həлə дүнən ахшамдан *кəтирилмəли иди* (Һ. Мehди); Тahир jүjүрүб jеддинчи чəркənин гуртарачағында jерини тутду вə jалныз инди анлады ки, Лətифəни бу адамлар арасында ахтарыб тапмаг үчүн чох-чох бундан əввəл *кəлмəли имиш* (Һ. Мehди).

Əмр, арзу, шəрт шəкилləриндən фəргли олараг вачиб шəклинин инкары həм синтетик (-ма//-мə), həм дə аналитик (малы+ *дejил*) jолла ифадə олунур: *кетмəмəлисən, алмамалысан, кетмəли дejилсən, алмалы дejилсən...*

Вачиб шəклинин инкарынын аналитик jолла ифадəсиндə икинчи тəркиб hиссə, инкарлыг мəркəзи нисби мүстəгиллиjə малик олур, шəхсləрə көрə дəjишəрək -малы// -мəли шəкилчисинин предикативлиjини нejтраллашдырыр вə белəликлə, өзүнүн əсас мə'насынын—инкарлығын -ма//-мə формасына нисбətən гəти сəчиjjəли олмасына сəбəб олур. Ашағыдакы мисаллары мүгajисə едək:

Мən фыртыналы күнлərдə дə тəhлүкədən *чəкинмəмəлиjəм* (Һ. Мehди); Мən онун ардынча *кетмəли дejиləм* (Ч. Чаббар-

лы);—Һәр һалда... бајырда *кәзмәли дејилик,* Көнүлчан (С. Гәдирзадә).

Вачиб шәкли «*олмаг*» фе'ли илә ишләнәрәк аналитик форма әмәлә кәтирир. Вачиб шәклинин формал әламәти илә ишләнмиш әсас фе'лдән сонра кәлән *олмаг* фе'ли һәр үч замана вә шәхсә көрә дәјишәрәк мүхтәлиф заманларда мүәјјән һәрәкәтин ичрасының објектив зәрурәтдән, мәчбуријјәтдән асылы олдуғуну билдирир:

25 дәгигә *көзләмәли олачагсыныз* (С. Рәһимов); Ахыр заманлар о чох вахт ишдән евә гајыдыб һәлимәни *көзләмәли олурду* (Ә. Мәммәдханлы); О, гонаглары илә бураја *гајытмалы олду.* Трамвајын дурачағына јетишәндә уста Рамазан чаванлардан *ајрылмалы олду* (Һ. Мећди); Нәһајәт, Фәридә 18 јашына чатанда ону бир башгасына *әрә вермәли олдулар* (Һ. Мећди).

Вачиб шәклинин әлавә мә'налары. Вачиб шәклинин әлавә мә'налары ашағыдакылардыр:

1) Вачиб шәклинин әлавә мә'насы әмр шәклинин әсас мә'насынын синоними кими ишләнир. Бу мә'на варианты мүасир Азәрбајчан дилиндә истәр данышыг, истәрсә дә бәдии үслубда чох ишләкдир. Хүсуси шәраитдә, мүхтәлиф гурулушлу чүмләләрдә вачиб шәклинин әламәти бүтүн шәхсләр үзрә әмр мә'насы ифадә едә билир. Лакин вачиб шәкли әмр шәклинин синоними кими ән чох икинчи шәхсдә ишләнир. Биринчи вә үчүнчү шәхсдә һәмин мә'на вариантының ишләнмәси нисбәтән мәһдуддур.

Вачиб шәклинин әмр мә'насыны ифадә едән әлавә мә'насы әмр шәклиндән һәм грамматик мә'на, һәм дә гурулуш е'тибарилә фәрглөнир. Вачиб шәклинин грамматик әламәти васитәсилә данышанын (субјектин) башгасына субјектив тәһрики дејил (бу, әмр шәклинин грамматик категорија кими әсас мә'насыдыр), бу вә ја дикәр һәрәкәтин ичрасыны, баш вермәсини әмр чалары илә, лакин објектив зәрурәт кими ифадә едир. Мәһз буна көрәдир ки, вачиб шәклинин грамматик әламәти илә ифадә олунан әмр мә'насы әксәр һалларда мәсләһәт чаларлы олур. Јә'ни мүәјјән һәрәкәтин ичрасы тәһрик, һәтта хаһиш дә едилмир, садәчә олараг јада салыныр, мәсләһәт көрүлүр. Вачиб шәклинин әмр мә'насы ифадә едән варианты, гејд едилдији кими, гурулуш чәһәтдән дә әмр шәклиндән фәрглөнир. Белә ки, вачиб шәкли васитәси илә ифадә олунан әмр мә'насы хүсуси грамматик әламәт **-малы//-мәли)** вә шәхс сонлуғу илә јараныр. Бу да өз нөвбәсиндә дилдә систем һалында грамматик әламәтсиз ифадә олунан мә'наны (әмр мә'насыны) хүсуси нитг тәзаһүрү кими чаларча гәтиләшдирир:

Буну да *демәлијәм ки,* мәктубда Һачы чәнабларыны да хатырламыш вә хүсуси салам көндәрмишдир (М. С. Ордубади); Павлуша гулаг ас, әсәбиләшмә! Сөјлә. Мән бу палтары чыхарыб һапсы палтары *кејмәлијәм* (М. С. Ордубади); Һачы Аслан сәнин нөкәриндир! Бу саат бујурун ки, Һачы Аслан *өлмәлисән!* Өлмәсәм киши дејиләм (М. С. Ордубади); Инди

исә сиз мәни «сән» дејә *чағырмалысыныз,* мән о сөздән дә мә'нәви ләззәт алачағам (М. С. Ордубади).

Јухарыдакы мисалларда вачиб шәклинин әламәти илә формалашмыш фе'лләрин әмр мә'насы билдирмәсинә шүбһә етмәмәк үчүн вачиб шәклинин әламәтини асанлыгла әмр шәкли илә (фе'л көкү+шәхс сонлуғу) әвәз етмәк олар. Лакин белә бир дәјишиклик үмуми мә'наја хәләл кәтирмәсә дә, вачиб шәклинин әламәти васитәсилә ифадә олунан әмр мә'насынын јухарыда гејд етдијимиз чалар фәргинин «силинмәсинә» сәбәб олачагдыр.

Мүасир дилимиздә вачиб шәклинин әламәти илә формалашмыш фе'л бә'зән шәхс сонлуғу гәбул етмәдән дә әмр мә'насы ифадә етмәк мәгсәдилә ишләдилир. Белә гурулушлу синонимлик мүнасибәти үчүн сәчијјәви хүсусијјәт ондадыр ки, әмр мә'насы конкрет шәхсә дејил, үмуми шәхсә аид олур. Форманын үмуми шәхс билдирмәси контекстдән асанлыгла мә'лум олур. Бу үмуми шәхслилик вә гурулуш фәрги мүәјјән грамматик фәргин јарамасы үчүн әсас верир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, вачиб шәкли әмр шәклинин синоними олараг ишләндикдә, әсасән мәсләһәт чалары ифадә едир. Бундан фәргли олараг, вачиб шәкли конкрет шәхс сонлуғу гәбул етмәдән әмр мә'насы билдирдикдә, бир гајда олараг, төрәддүд, чарәсизлик, чағырыш чалары ифадә едир:

Һәјәт-бача, ев-ешик она ағыр зиндан кими кәлди. Елә бил дајандығы јерә ону мыхламышдылар, ифадә вә тәфәккүрүнү итирмиш, һиссләри кејләшмишди. «Һара *кетмәли, нә етмәли,* нечә *етмәли?*» (Мир Чәлал);—Ајрылыг дејилми?—деди вә тәкрар ағлады:—Ајрылыг, иштә, һәјатын әсасы! Бундан мүтәәссир *олмамалы!* (Ј. В. Чәмәнзәминли); Бәс сују буландыраны тапмаг фикриниз јохдурму?—Нечә јохдур. Елә әлләшдијимиз дә онун үчүн дејилми? Лакин нә *етмәли,* тапмаг о гәдәр дә асан дејил (М. Ибраһимов).

Вачиб шәклинин шәхс сонлугсуз ифадә етдији әмр мә'насы үчүн сәчијјәви бир хүсусијјәт кими ону да гејд етмәк олар ки, бу форма шәхс сонлуглу формадан фәргли олараг просеси габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырыр.

2) Вачиб шәклинин әлавә мә'насы кәләчәк заман формасынын әсас мә'насынын синоними кими ишләнир. Вачиб шәклинин грамматик әламәти кәләчәк заман шәкилчисинин синоними кими ишләндикдә, вачиблик мә'насыны тамамилә итирәрәк, кәләчәк заманын ифадәсинә хидмәт едир, һәм дә ифадә кинајә илә мүшајиәт олунур:

Мәһәррәм. Онда он ики ил Сибирә сәјаһәтә *чыхмалысыныз* (Ч. Чаббарлы).

Кәләчәк заманын әсас грамматик әламәтиндән фәргли олараг, **-малы//** -**мәли** шәкилчиси васитәсилә ифадә олунан кәләчәк заман мә'насы, һал вә һәрәкәтин, һадисәнин кәләчәкдә ичрасыны, баш вермәсини, бир гајда олараг, субјектин ирадәсиндән асылы олмајараг, мүәјјән објектив сәбәблә бағлы олдуғуну да ифадә

едир. Елә буна көрә дә вачиб шәкли васитәсилә ифадә олунан кәләчәк заман мәзмунунда, һәрәкәтин ичрасынын кизли шәкилдә сәбәби дә ифадә олунур.

ШӘРТ ШӘКЛИ

Шәрт шәклинин әсас грамматик мә'насы конкрет һәрәкәтин ичра олунуб-олунмамасыны мүәјјән шәртлә бағламагдыр. Шәрт шәклинин морфоложи әламәти илә формалашмыш фе'ли хәбәрли чүмлә мүстәгил ишләнә билмир. **-са//-сә** шәкилчиси өз мә'насыны јалныз табели мүрәккәб чүмлә тәркибиндә, һәм дә будаг чүмләнин хәбәриндә реаллашдыра билир. Ајрылыгда садә чүмлә тәркибиндә шәрт шәклинин тәзаһүрү гејри-мүмкүндүр. Фе'л шәкилләринин синтактик характерли олмасы шәрт шәкли тимсалында өзүнү даһа габарыг вә әјани нәзәрә чарпдырыр. Шәрт шәклинин әламәти илә ишләнмиш чүмлә бүтөвлүкдә шәрт мә'насы ифадә едәрәк, өзүндән сонракы чүмләдәки мәзмунла, табелилик әлагәсилә бағланыр, икинчи һәрәкәтин—фе'лин һансы шәкил вә заман формасы илә (һәтта гәти кәләчәк заманла да) ишләнмәсиндән асылы олмајараг, ичрасы јалныз биринчи һәрәкәтин, шәртин баш вермәсиндән асылы олачагдыр:

Тапсан бу һәјатда јерини, оғлум, Ел биләр о заман јерини, оғлум (С. Рүстәм); Сән јахшы *ишләсән,* күлүмсәјәчәк һәр јазын достларын тәбәссүмүјлә (Ә. Кәрим); Гәсдән бу ола ки, һүрүнү чәкиб апарсын, сәрдарын адамлары ишә *гарышсалар,* сандыгчаны гојсун габагларына (М. Ибраһимов).

Бә'зән шәрт шәклинин морфоложи әламәти шәрт мәзмунлу *әкәр* әдаты илә мүшајиәт олунур. Комплекс ифадә васитәләри шәрт мә'насынын гүввәтләнмәсинә, габарыг нәзәрә чарпмасына сәбәб олур:

Әкәр дејилмәсә, һәр сөз јериндә, Мәнчә дастанымыз олар марагсыз (М. Рahим); *Әкәр* Таһир көһнә ашыглар кими көзәлләрә сөз *гошсајды,* Лятифәнин хурмајы көзләрини бир чүт пијаләјә, узун һөрүкләрини кәмәндә бәнзәдәрди (Һ. Мehди).

Азәрбајчан дилиндә шәрт шәклинин мә'насы хүсуси морфоложи әламәтлә (**-са// -сә**) ифадә олунур.

Шәрт шәклинин әламәти олан **-са// -сә**, бир гајда олараг, билаваситә ја фе'л көкүнә, јахуд да инкарлыг вә нөв шәкилчиләриндән сонра ишләнир. Дикәр шәкил формалары кими, **-са//-сә** шәкилчиси илә ишләнмиш фе'л заман категоријасынын һеч бир әламәтини гәбул едә билмир. *Исә* үнсүрү, әксинә, билаваситә фе'л көкүнә гошула билмәјиб, јалныз заман, шәкил (әмр шәкли истисналыр), һәтта шәхс шәкилчисиндән сонра ишләнир. Һәм дә тәкчә фе'лләрлә дејил, адларла да ишләнәрәк шәрт мә'насынын ифадәсинә хидмәт едир вә грамматик категорија кими шәрт шәклинин һүдудундан кәнарда галыр. Мүг. ет: Әкәр мәнимлә белә көрүшмәјә еһтијат е*дирсәнсә,* онун чарәси асандыр: елчи көндәрәрәм, нишанланарыг (С. Гәдирзадә).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә шәрт шәклинин там парадигмасы беләдир:

I ш.	*кәлсәм*	*кәлсәк*	*охусам*	*охусаг*
II ш.	*кәлсән*	*кәлсәниз*	*охусан*	*охусаныз*
III ш.	*кәлсә*	*кәлсәләр*	*охуса*	*охусалар*

Шәрт шәклинин инкары јалныз морфоложи јолла, **-ма// -мә** шәкилчиси илә ифадә олунур. Бу чәһәтдән дә о, *исә* үнсүрүндән фәргләнир. Мүгајисә ет: *мүәллим дејилсә: кәлмәсә, охумаса...*

Фе'лин о бири шәкилләриндән фәргли олараг,[129] шәрт шәклинин суал формасы јохдур. Чүнки суал шәрт шәклинин семантикасына зиддир. Шәрт шәкилчили фе'ли хәбәрдән сонра кәлән икинчи чүмлә суал интонасијасы илә дејилдикдә дә, суал шәрт шәклинә аид олмајыб, шәртә бағланан һәрәкәтин сонракы һәрәкәтә тә'сирини мүәјјәнләшдирир; м ә с.: Јағыш јағса, сәфәрә чыхачагсан? Бу ил чидди ишләсәк, планы икигат өдәјә биләрикми?

Гејд олундуғу кими, шәрт шәклинин морфоложи әламәти илә формалашмыш фе'ли хәбәрли чүмлә мүстәгил ишләнә билмәјиб, табели мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәси кими Азәрбајчан дилиндә јалныз шәрт будаг чүмләси кими өзүнү көстәрир[130]. Бу гурулуш мәһдудлуғу, синтактик асылылыг шәрт шәклинин семантик хүсусијјәти илә сых әлагәдардыр вә һәмин чәһәти нәзәрә алмадан шәрт шәклинин грамматик маһијјәтини ачмаг гејри-мүмкүндүр. Шәрт шәклинин мә'насы билаваситә шәртә бағланан һәрәкәтин, јә'ни баш чүмләнин мәзмунундан чох асылыдыр.

Шәртә бағланан һәрәкәти шәрт мә'насына вә реаллыг мүнасибәтинә көрә үч јерә бөлмәк олар.[131]

1. Баш чүмләдә ифадә олунмуш мәзмун шәртә бағланса да, о артыг реалдыр, лакин һәрәкәтин ичрасыны мүәјјән шәртә бағламагла данышан тәәссүф-пешиманчылыг вә с. мә'наларын ифадәсинә наил олур:

Әкәр Мәрдан күнләрин бир күнү рајона *кетмәсәјди,* кедиб орада араг *ичмәсәјди,* јахуд Зәһраја бирдән-бирә мүштәри чыхмыш о чәкмәчи вичдансыза, һеч олмаса, ичмәмишдән раст *кәлсәјди,* бәлкә һәр шеј беләчә совушуб кедәчәкди (Ә. Әјлисли); Буранын дәнизи *олмаса,* јајда истидән адамын бағры чатлар (Һ. Мehди); Өз өмрүнү *лазым кәлсә,* Гурбан вериб фәһлә гардаш (М. Күлкүн).

2. Баш чүмләдәки мәзмунун реаллашмасы онун бағландығы

[129] Әмр шәклинин II шәхс тәк вә чәминдә суал формасы јохдур.

[130] Надир һалларда шәрт шәклинин әламәти *иди* үнсүрү илә бирләшәрәк мүстәгил чүмлә шәклиндә ишләнир, лакин бу форма **(-са+иди//-сәјди)** шәртдән чох, арзу, истәк мә'насы ифадә едир.—Бир беш дәгигә онунла көрүшә *билсәјдим* (М. Ибраһимов);—Бирчә о күнләрә *чатсајдыг*!...

[131] Бах: Ә. Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1964, сәһ. 333.

шәртдән асылыдыр. Шәрт шәклинин мә'насындан ајдын олур ки, субјект конкрет шәртә әмәл етсәјди, јахуд шәрти реаллашдыра билсәјди, сонракы һәрәкәтин реаллашмасына наил оларды. Контекстдәки конкрет шәртин реаллашмасы нәтичәсиндә, сонракы һәрәкәт дә (баш чүмләнин хәбәри) ирреал олараг галыр:

Күчәјә чыханда тәсадүфдән бириси она *тохунсајды,* хәстә кими әһвалы позуларды (М и р Ч ә л а л); Бир нөв илә Сараны да бу евдән чыхара *билсәјдим,* онда даһа раһат олардым (Ч. Ч а б б а р л ы).

3. Бә'зән шәртә бағланан һәрәкәтин кәләчәкдә ичрасы еһтимал олунур. Бу мүнасибәтдә шәрт шәклинин мә'насы да еһтимали сәчијјә дашыјыр. Кәләчәкдә ола биләр ки, шәрт реаллашсын, јахуд да һеч реаллашмасын. Бу икилик шәртә бағланан сонракы һәрәкәтин дә ичрасыны гәтиликдән мәһрум едир:

Гачај анлады ки, дајаныб мусигијә *гулаг асса,* ахшама гәдәр һеч ики көтүк дә јара билмәјәчәк (И. М ә л и к з а д ә); Мағазаларда әлчәк *тапмаса,* бармаглары доначаг Дәрјамын (С. Г ә д и р з а д ә); О сизин дијары, көзәл дијары, Бу дилдә данышан мәрд адамлары *көрмәсәм,* өлүмә чан вермәрәм мән (Ә. К ә р и м); Сизи хошбәхт *көрсәм,* өлмәрәм, өлмәрәм гардаш! (М. И б р а һ и м о в); Өзүнә дә бир дәфә хәбәрдарлыг еләмишәм ки, һүрүнүн башындан бир түк *әксик олса,* јурдунузу дағыдарам (М. И б р а һ и м о в).

Азәрбајчан дилиндә бир гајда олараг, шәрт шәкилли будаг чүмлә табели мүрәккәб чүмләнин биринчи тәркиб һиссәси кими ишләнир. Лакин бә'зән данышыг дилинин бу сыраланма нормасынын позулмасы һалларына да тәсадүф олунур.

— Достлар мәндән инчимәзләр, һәркаһ әввәлчә сәнә дејиләси сөздән *башласам* (М. И б р а һ и м о в).

Шәрт шәклинин морфоложи әламәти илә формалашмыш чүмләнин нәтичәси кими чыхыш едән сонракы чүмләнин хәбәри фе'ли мүхтәлиф заман шәкилләри (индики заман, шүһуди кечмиш заман вә нәгли кечмишин садәсиндән башга), шәкил формалары илә (арзу шәклиндән башга), мүхтәлиф модаллыглы ифадәләрлә ишләнә билир. Бу структур рәнкарәнклик конкрет шәраитдә **-са//-сә** шәкилчисинин бир-бириндән фәргли семантик мәзмун јаратмасына хидмәт едир: шәрт гәтиләшир, гејри-мүәјјән олур, објектив зәрурәт кәсб едир, арзу чаларына, објектив заман мә'насына малик олур вә с. Нүмунәләрә нәзәр салаг. Үрәјинә јол *тапса* горху, Инсан да өлмәјә башлар о күндән (Ә. К ә р и м); Күзарын саһилә *дүшсә* бир сәһәр, Сачыны *охшаса* һәзин күләкләр, Нәғмәләр *охуса* сулар тәзә-тәр... Јада сал мәни (С. Р ү с т ә м); Елә билдим Емини *тутсам,* һәмишәлик өзүмүнкү олачаг (С. Г ә д и р з а д ә); Ону бил ки, мәнә *десән,* бу саат кет евләринә од вур, вурарам! (М. И б р а һ и м о в); Атан инди мәни *динләмәсә,* мәчбурам забитләрин мүшавирәсини чағырам (Ә ф г а н).

Азәрбајчан дилиндә шәрт шәклинин әсас ифадә формасы олан **-са//-сә** шәкилчисинин бир әлавә вәзифәси дә вардыр. **-са//**

-сә шәкилчиси **да, дә** бағлајычысы илә бирликдә ишләндикдә зәиф шәкилдә өзүнүн әсас мә'насы олан шәрт билдирмәклә јанашы, баш чүмләнин мәзмуну илә мүгајисә, гаршылашма мә'насынын ифадәсинә хидмәт едир; м ә с.: Таһир үрәјиндә горхуја *дүшсә дә,* бабасынын нағылларындан руһланараг өзүнү јығышдырды (һ. М е һ д и); Чәмилин пендир-чөрәјини *јесә дә,* һаггын тәрәфини сахлады (һ. М е һ д и); Адамлар ону *анламасалар* да, дајандырмаг, тәсәлли вериб овутмаг истәјирдиләр (М и р Ч ә л а л).

ЛАЗЫМ ШӘКЛИ

Фе'лин лазым шәкли бу вә ја дикәр ишин ичра едилмәсинин лазым олдуғуну билдирир.

Тој бу күнләрдә *башланасыдыр* (Ч. Ч а б б а р л ы); Баһар, сән шәһәрдә *галасысан* (С. С. А х у н д о в); Үстүнүн күләшинә бир кибрит вурсан, шам кими *јанасыдыр* (М. Ә л и з а д ә).

Лазым шәклинин шәкли әламәти

Лазым шәкли фе'л әсасына **-асы//-әси//-јасы//-јәси** вә шәхс шәкилчиләринин артырылмасы илә дүзәлир. Фе'лин садә лазым шәкли биринчи шәхсин тәкиндә **-јам//-јәм,** чәминдә **-сыныз//-синишт;** үчүнчү шәхсин тәкиндә **-дыр//-дир** шәхс шәкилчиләрини, чәминдә **-дыр//-дир** шәхс вә **-лар//-ләр** чәм шәкилчисини гәбул едир; *аласыјам, аласысан; аласыдыр; аласыјыг, аласысыныз, аласыдырлар; кәләсијәм, кәләсисән, кәләсидир, кәләсијик, кәләсисиниз, кәләсидирләр.*

Садә лазым шәклиндә ифадә едилән ишин ичрасы кәләчәјә аид олур.

Лазым шәклинин һекајәси биринчи шәхсин тәкиндә **-м,** чәминдә **-к;** икинчи шәхсин тәкиндә **-н,** чәминдә **-низ** шәхс шәкилчиләрини гәбул едир. Үчүнчү шәхсин тәк вә чәминдә шәхс шәкилчисиз ишләнир. Үчүнчү шәхсин чәминдә **-лар// -ләр** чәм шәкилчисини гәбул едир; м ә с.: *јазасы идим, јазасы идин, јазасы иди; јазасы идик, јазасы идиниз, јазасы идиләр.*

Лазым шәклинин рәвајәти биринчи шәхсин тәкиндә **-әм,** чәминдә **-ик;** икинчи шәхсин тәкиндә **-сән,** чәминдә **-синиз** шәхс шәкилчиләрини гәбул едир. Үчүнчү шәхсин тәк вә чәминдә шәхс шәкилчисиз ишләнир. Үчүнчү шәхсин чәминдә анчаг **-ләр** чәм шәкилчисини гәбул едир; м ә с.: *јазасы имишәм, јазасы имишсән, јазасы имиш; јазасы имишик, јазасы имишсиниз, јазасы имишләр.*

Лазым шәклинин һекајәси вә рәвајәти мүәјјән бир ишин кечмишдә ичрасынын нәзәрдә тутулдуғуну билдирир; Ана, Әлибәјин һеч вахты вармы. Валлаһ, *кәләсијдик* бу һәфтә сизә, Сәнин ајрылығын дәрд олуб бизә (С. В у р ғ у н).

Лазым шәкилли фе'лләр чох заман *олмаг* фе'ли илә ишләнир. Шәхс вә заман шәкилчисини *олмаг* фе'ли гәбул едир. Лазым шәкилли фе'л *олмаг* фе'ли илә ишләндикдә лазым мә'насы зәифлә-

jир. Бу заман бу вə jа дикəр сəбəб үзүндəн данышанын мүəjjəн бир иш, hал вə həрəкəти ичра етмək мəчбуриjjəтиндə галдығы ифадə олунур. Həм дə həмин ишин ичрасы hаггында данышанда əввəлчədən тəсəввур олмур; —Jох, ана—деди,—мən даha евə *кедəси олмадым* (М. Э н в ə р).

Фе'лин лазым шəкли о бири фе'л шəкилləриндən фəргли олараг, -ма//-мə инкар шəкилчисини гəбул етмир. Бу шəклин инкары *деjил* ədаты илə ифадə олунур. Бу заман шəхс шəкилчисини *деjил* ədаты гəбул едир; Даha икинчи дəфə əлими ағрыдыб, бу дивары да *сөкəси деjилəм* (С. Р ə h и м о в).

ФЕ'ЛИН ТƏСРИФЛƏНМƏJƏН ФОРМАЛАРЫ

Азəрбаjчан дилиндəки фе'лləр өзləринин семантик мə'насындакы инчə чəhəтлəрə, малик олдуглары грамматик форма вə мə'налара, синтактик əламəт вə вəзифəjə көрə ики бөjүк група аjрылыр.Биринчи група фе'лин тəсрифлəнən формасы дахилдир, буна фе'лин шəхсли формасы да дејилир. Бу груп фе'лləрин сəчиjjəви əламəти, конкрет заман билдирмəси, мүəjjəн шəклə малик олмасы вə дəгиг шəхс билдирмəсидир. Мəсəлən, *кəлмək* фе'ли həмин тəлəбə көрə бу чүр тəсриф олунмалыдыр:

Əмр шəкли—*кəлмək—кəлим, кəл, кəлсин, кəлək, кəлин, кəлсинлəр.*

Хəбəр шəклинин

индики заманы—*кəлирəм, кəлирсəн, кəлир; кəлирик, кəлирсиниз, кəлирлəр.*

кечмиш заманы—*кəлдим, кəлдин, кəлди; кəлдик, кəлдиниз, кəлəчəксиниз, кəлəчəклəр, кəлəрəм, кəлəрсəн, кəлəр; кəлəрик, мишсиниз, кəлмишлəр.*

кəлəчək заманы—*кəлəчəjəм, кəлəчəксəн, кəлəчək, кəлəчəjик, кəлəчəксиниз, кəлəчəклəр, кəлəрəм, кəлəрсəн, кəлəр; кəлəрик, кəлəрсиниз, кəлəрлəр.*

вачиб шəкли—*кəлмəлиjəм, кəлмəлисəн, кəлмəлидир, кəлмəлиjик ,кəлмəлисиниз, кəлмəлидирлəр.*

лазым шəкли—*кəлəсиjəм, кəлəсисəн, кəлəсидир; кəлəсиjик, кəлəсисиниз, кəлəсидирлəр.*

арзу шəкли—*кəрəк кəлəм, кəлəсəн, кəлə; кəрəк кəлək, кəлəсиниз, кəлəлəр.*

шəрт шəкли—*кəлсəм, кəлсəн, кəлсə, кəлсək, кəлсəниз, кəлсəлəр.*

Икинчи група исə фе'лин тəсрифлəнмəjən формалары дахилдир, бунлара фе'лин шəхссиз формалары да дејилир. Бу груп фе'лləр бүтүн түрк дилləриндə олдуғу кими, Азəрбаjчан дилиндə дə үч групда бирləшдирилир: мəсдəр, фе'ли сифəт вə фе'ли бағлама; м ə с.: *jазмаг, охумаг, апармаг, билмək, гурмаг, əмр етмək* (мəсдəр), *jазан тəлəбə, охунмуш китаб, апарылачаг həдиjjə, билəчəjим сөhбəт, гурдуғум көрпү, əмр едən шəхс* (фе'ли сифəт),

jазыб кетмək, охуjуб данышмаг, апарараг демək, билиб демək, дуранда сорушмаг, əмр етдикдə табе олмаг (фе'ли бағлама) вə с.

Фе'лин бу формаларынын сəчиjjəви əламəти шəхсə, кəмиjjətə, замана вə шəкилləрə көрə тəсрифлəнə билмəмəсидир. Лакин мəсдəр, фе'ли сифəт вə фе'ли бағлама биринчи груп фе'лləрин малик олдуғу нөв, тəрз, тə'сирлилик вə тə'сирсизлик, инкарлыг, заман категориjаларына да маликдир; м ə с.: *jазмаг—jазылмаг, jаздырмаг, jазышмаг; сөjлəдиjим фикир—сөjлəнən фикир—сөjлəнəчək фикир—сөjлəнмəли фикир—сөjлəнмиш фикир; jатанда—jатдыранда, охуjуб—охумаjыб, данышан адам—данышмаjан адам* вə с.

Демəли, дилимиздəки фе'лləр мүəjjəн мəгамларда шəклə, замана, шəхсə вə кəмиjjətə көрə дəjишир. Həмин фе'лləр мүəjjəн мəгамларда исə көстəриlən шəкил, заман, шəхс вə кəмиjjət мə'наларыны итирир, она көрə дə бу мə'налары jарадан грамматик васитəлəрə еhтиjач дуjулмур.

Биринчи груп фе'лləр, jə'ни тəсрифлəнən фе'лləр хəбəрлик хүсусиjjətинə малик олдуғу үчүн чүмлədə анчаг хəбəр вəзифəсиндə ишлəнир, шəхсə вə кəмиjjətə көрə дəjишир, иш, hал вə həрəкəти конкрет заманла бағлаjыр. Икинчи групдакы фе'лləр замана, шəклə, шəхсə вə кəмиjjətə көрə дəjишмир, фе'лин шəкил категориjасына мəхсус грамматик əламəтləри гəбул етмир. Она көрə дə бу груп фе'лləр дикəр нитг hиссəлəринə мејл көстəрир, онлара мəхсус əламəтləри гəбул едир. Белə ки, фе'ли сифəт həм сифəтə, həм дə исмə, мəсдəр исмə, фе'ли бағлама исə зərфə мејл едир; м ə с.: *охуjан тəлəбə—ə'лачы тəлəбə, кəлəн тəлəбədир—кəлəн охуjандыр, тəлəбəлəр, охуjанлар, тəлəбəлəримиз—охуjанларымыз; охумаг, охумағын, охумаға, охумағы, охумагда, охумагдан, охумағымыз; мəгсəди охумагдыр; кəлиб деди, гачараг тулланды, апаранда сахлады* вə с.

Бу мејлетмə, илк нөвбəдə, онларын чүмлədəки синтактик ролу вə вəзифəсиндəн, малик олдуглары грамматик мə'налардан ирəли кəлир.

Фе'лин тəсрифлəнмəjən формаларынын өзləри дə бир-бириндəн семантик чəhəтə, малик олдуглары морфоложи вə синтактик əламəтə, билдирдикləри грамматик мə'налара, чүмлədə вə сөз бирləшмələриндəки синтактик вəзифəсинə көрə сечилир. Онлары jахынлашдыран башлыча чəhəтлəр—фе'лə мəхсус нөв, инкарлыг, заман, тə'сирлилик вə тə'сирсизлик категориjаларына малик олмаг вə чүмлədə фе'ли хəбəр вəзифəсиндə ишлəнə билмəмəкдир.

Фе'ли сифəт, əсасəн, тə'jин, мəсдəр, мүбтəда, тамамлыг, зərфлик вə исми хəбəр, фе'ли бағлама исə зərфлик вəзифəсиндə ишлəнир; м ə с.: *Прожекторлардан хиjабанлара салынан рəнкбəрəнк ишыглар* парка фүсункар көзəллик верирди (С. Г ə д и р з а д ə); Мəгсəди елə бу кечə Күрд Əhмəдлə көрүшүб ешитдиjини она *билдирмəкдир* (М. И р а h и м о в); *Jашамаг* чətин олду (М. Ч ə л а л); Вера jараны нə илə *бағламағы* билмирди (С. Р ə h и-

мов); *Һәсәни тамамилә нүфуздан салмаг* вә *зәиф јеријдән тутмаг мәгсәдилә* бир телеграм да вурмағы гәрара алдылар (М. Ибраһимов); *Бачардыгча* һәмишә фәгир-фүгәраја әл тутмушам (Һ. Мећди); О, *башыны ашағы салараг* ајаг үстә јатырды (Ә. Садыг).

Мәсдәр

Мәсдәр фе'лин шәкил, заман, шәхс вә кәмијјәт категоријалары үзрә дәјишмәјән формасы олуб, иш, һал вә һәрәкәтин јалныз адыны билдирир. О, фе'лин адлара јахынлашан формасыдыр. Мәсдәрин субјектлә вә конкрет заманла гәтијјән әлагәси олмур. О, һәрәкәти үмумиләшдирилмиш шәкилдә көстәрир; мә с.: *билмәк, сөјләмәк, гурмаг, охумаг, јола дүшмәк, гәбул етмәк, дајанмаг* вә с.

Мәсдәрләр дә фе'ли сифәтләр кими икили тәбиәтә маликдир. О, бир тәрәфдән, исимләрә, дикәр тәрәфдән исә фе'лләрә јахынлашыр. Башга сөзлә десәк, мәсдәр фе'лләр вә исимләр үчүн сәчијјәви олан бир сыра әламәтләри өзүндә бирләшдирир; һалланыр, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир, гошма, көмәкчи сөз, бағлама вә модал сөзләрлә ишләнир, һәм дә нөв, тә'сирлилик вә тә'сирсизлик, инкарлыг категоријаларына малик олур, бүтүн фе'лләр үчүн сәчијјәви олан иш, һал, һәрәкәт, вәзијјәт вә с. кими семантик мә'наларыны өзүндә сахлајыр. Бу форманын шәкли әламәти **-маг//-мәк** шәкилчисидир. **-маг//-мәк** мәсдәр шәкилчисинин мәншәји барәдә дилчиликдә мүхтәлиф фикирләр, фәрзијјәләр вардыр. Н. А. Баскаков **-маг** шәкилчисини тарихән **-ман//-мен** формасы илә әлагәләндирир[132]. А. Н. Кононов вә Г. И. Рамстед исә **-маг** мәсдәр шәкилчисинин тарихән ики тәркиб һиссәдән јарандығыны сөјләјирләр.[133] А. Н. Кононовун фикринчә, **-маг** шәкилчиси вахты илә **-ма** вә **-к** тәркиб һиссәләриндән јаранмышдыр. Бурада **-ма** фе'ли исим шәкилчиси кими, **-к** исә **(-к//-ка//-ға)** јөнлүк һалын әламәти кими изаһ олунур. Г. И. Рамстедин фикринчә исә **-маг** шәкилчиси =**м**+**ак** елементләриндән әмәлә кәлмишдир.

Истәр гәдим түрк дилләринә мәхсус јазылы абидәләрдә, истәрсә дә Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләрини өзүндә әкс етдирән јазылы мәнбәләрдә **-маг** шәкилчиси фәал ишләнмиш, мүасир Азәрбајчан дилиндә малик олдуғу сәчијјәви чәһәтләри өзүндә әкс етдирмишдир. Бу шәкилчи, үмумијјәтлә әксәр түрк дилләриндә ишләнсә дә, түрколожи әдәбијјатда һаглы олараг оғуз групу дилләринә, о чүмләдән Азәрбајчан дилинә мәхсус бир форма кими изаһ едилир. Дикәр түрк дилләриндә фе'лин бу формасы тәкчә **-маг//-мәк** шәкилчиси илә дејил,

[132] Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, ч. II, фонетика и морфология, М., 1952, сәһ. 391—392.

[133] А. Н. Кононов. Тюркские этимологии, Ученые записки, ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. 4, 1954; сәһ. 275—277; Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, морфология, М., 1957, сәһ. 101.

һәмчинин **-ма//-мә**; **-ш//-ши** вә **-в//-ув** формалары илә дә дүзәлдији һалда, Азәрбајчан дилиндә анчаг **-маг//-мәк** формасы өзүнү горујуб сахламышдыр.

Мәсдәр истәнилән фе'л көкүнә **-маг//-мәк** шәкилчисини артырмагла јараныр вә шәкил, заман, шәхс, кәмијјәт категоријаларындан мәһрум олан бир иш, һал вә һәрәкәти билдирир. Бу сөзләрдә садәчә олараг иш, һал вә һәрәкәтин ады чәкилир. Онун нә мүнасибәтлә ичра едилмәси, заманы вә шәхси мә'лум олмур. Мәһз бу чәһәт мәсдәрин икили тәбиәтини үзә чыхарыр, ону бир тәрәфдән адлара, дикәр тәрәфдән исә фе'лләрә јахынлашдырыр. Шәкил, заман вә шәхс категоријаларына малик олмајан мәсдәр бунун мүгабилиндә исимләрә мәхсус һал, мәнсубијјәт вә шәхс шәкилчиләрини гәбул едир, гошмаларла, бағламаларла, көмәкчи фе'лләрлә, модал сөзләрлә ишләнир; мә с.: *јазмаг, јазмағын, јазмаға, јазмағы, јазмагда, јазмагдан; јазмағым, јазмағын, јазмағы, јазмағымыз, јазмағыныз, јазмаглары; мәгсәди јазмагдыр; ишләмәк үчүн, јазыб гуртармаг үзрә, ојнамагла, охумагдан өтрү, мәгсәди охумаг иди, мәгсәди охумаг имиш, мәгсәди охумаг икән, мәгсәди охумаг исә, мәгсәди охумаг олду, мәгсәди охумаг дејил, охумаг кәрәк, кетмәк зәруридир, јазмаг лазымдыр, бахмаг мүмкүндүр* вә с.

Јухарыда верилән нүмунәләрдән вә шәрһдән дә бир даһа ајдын көрүнүр ки, мәсдәр чох асанлыгла исмә јахынлашыр, буна көрә дә бә'зи түркологлар **-маг** шәкилчисини мәсдәрләрә дејил, исим бәһсинә дахил едирләр.[134] Мәсдәрин исимләрә дахил етмәјә сә'ј көстәрилмәси, биринчи нөвбәдә, мәсдәрин өз тәбиәтиндән ирәли кәлир.

1. Мәсдәрләр исимләрә јахынлашмасындан, ад билдирмәсиндән вә исимләрә мәхсус бир сыра морфоложи әламәтләр гәбул етмәсиндән асылы олмајараг фе'лләрә мәхсус семантик чәһәти горујуб сахлајыр. Мәсдәрләрдә һәмишә иш, һал, һәрәкәт, вәзијјәт мә'насы тәсәввүр олунур; мә с.: *јазмаг, охумаг, сөјләмәк, кетмәк, гајнамаг, башламаг, дәјишдирмәк* вә с.

2. Мәсдәр фе'лләрә мәхсус бир сыра категоријалара маликдир. О өзүндә тә'сирлилик вә тә'сирсизлик, нөв, инкарлыг мә'наларыны горујуб сахлајыр; мә с.: *јазмаг—јаздырмаг—јазылмаг—јазылмамаг—отуруб јазмаг* вә с.

3. Өзүндән сонра һеч вахт сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул етмир, демәли, јени сөз әмәлә кәтирмәк үчүн әсас олмур. Чүнки мәсдәр шәкилчиси өз маһијјәтинә көрә сөздүзәлдичи дејил, сөздәјишдиричи хүсусијјәтә маликдир.

4. Мәсдәр там исимләшмәдији үчүн кәмијјәт шәкилчиси гәбул етмир.

5. Мәсдәр тәркиб әмәлә кәтирир; мә с.: *китабы охумаг, ағач кәсмәк, евдән кәлмәк, гонаға һөрмәт етмәк* вә с.

[134] Бах: К. М. Мусајев. Грамматика караимского языка, М., 1964, сәһ. 109—110.

6. Табе сөзү (исми вә ја исимләшән дикәр нитг һиссәләрини) идарә едир; м ә с.: *китаб охумаг, китабы охумаг, китаба бахмаг, китабда охумаг, китабдан охумаг; тәләбәнин охумасы, тәләбәјә демәк, тәләбәни көстәрмәк, тәләбәдә сахланан, тәләбәдән көзләмәк, беши алмаг, бешә вурулмаг, бешдә кәлмәк* вә с.

7. Өзүндән әввәл зәрф ишләнир; м ә с.: *дүнән охумаг лазым иди, сәһәр башламаг, тез-тез кәлмәк, сүр'әтлә кетмәк* вә с.

8. Өзүндән әввәл фе'ли бағлама кәлир; м ә с.: *јазыб охумаг, сөјләјиб гуртармаг, дејиб кетмәк, кәсиб тикмәк* вә с.

9. Мүәјјән бир објектлә мүнасибәтдә олур; м ә с.: *евдән кетмәк, китабы охумаг, евдән кәлмәк, гонағы јола салмаг* вә с.

Фе'ли сифәт

Фе'ли сифәт фе'лин хүсуси формасы олуб, истәр өзүнүн лексик-семантик мә'насына, истәрсә дә морфоложи әламәтинә вә синтактик вәзифәсинә көрә фе'лин һәм тәсрифләнән, һәм дә тәсрифләнмәјән хүсуси формаларындан (фе'ли бағлама вә мәсдәрдән) сечилир.

Фе'ли сифәт фе'лләрә хүсуси шәкилчиләр артырмагла дүзәлир: исимләрин вә ја исимләшән сөзләрин әввәлиндә кәлиб, онларын әламәтини билдирир: тә'јин олунан сөзлә јанашма әлагәси әсасында бирләшиб замана, шәхсә вә кәмијјәтә көрә тәсрифләнмир; нөв, тә'сирлилик, инкарлыг шәкилчиләриндән сонра кәлир. Фе'лин лексик мә'насыны там дәјишмир, она көрә дә формадүзәлдичи шәкилчиләр групуна дахил олур: чүмләнин исимлә вә ја исимләшән сөзлә ифадә олунан үзвүнүн тә'јини кими чыхыш едир: бүтүн сифәтләр кими чох асанлыгла исимләшир вә чүмләнин мүхтәлиф үзвү вәзифәсиндә ишләнир. Фе'ли сифәтләр ашағыдакы әламәтләрә көрә фе'лә јахынлашыр:

1. **Һәрәкәт билдирир.** Фе'ли сифәтләрин һамысында һәрәкәт мәзмуну олур. Лакин фе'ли сифәтдәки һәрәкәтлә фе'лдәки һәрәкәт мәзмуну еһнијјәт тәшкил етмир. Белә ки, фе'лдәки һәрәкәт хәбәрин ифадәсинә, фе'ли сифәтдәки һәрәкәт исә әшјанын бу вә ја дикәр әламәтинин ифадәсинә хидмәт едир.

Једди-сәккиз күнлүк ајла *ишыгланмыш* мави көј гүббәсинин алтында онларын тахтапушундан галхан күр түстү ајдын сечилирди (И. Әфәндијев). Онун дүшдүјү долашыг вәзијјәт вә ачыб-ағарда *билмәдији* фикирләр овгатыны тәлх едирди (С. Рәһимов); Санки... дејәчәји мәтләби көјләрдә көстәрмәк истәјирди (М. Чәлал).

2. **Заман билдирир.** Фе'ли сифәтдә олан һәрәкәт мә'насы истәр-истәмәз ону бу вә ја дикәр замана бағлајыр. Бунлар өзләриндә заман мә'насыны сахладығындан әшјанын—тә'јин олунанын мүәјјән заманла бағлы олан әламәтини, кејфијјәтини, вәзијјәтини вә с. билдирир.

Ишыг *ахтаран* милчәкләрини зәиф сәслә учуб пәнчәрәдән кетмәси Мүнәввәр ханыма ләззәт верирди (М. Чәлал); Санки

синәсиндә *бој атдығы, күн кечирдији* бу чөлләр она верилмишди (М. Чәлал); *Гучаглашмыш* ана вә оғул һәлә дә бир-бириндән ајрылмамышдылар (Һ. Мещди); *Лејла дејәчәји* сөзләри нечәнчи дәфә иди ки, өз үрәјиндән кечирирди (С. Рәһимов); Һәналы әлини каһ гыза, каһ *сүпүрүлмәли* һәјәт-бачаја тәрәф узадыб көстәрәндә бу мә'на онун үз-көзүндән јағырды (М. Чәлал); *Көрәси* күнүмүз вармыш (зәрб-мәсәл); *Кечилмәз* дағ кими кәсдик јолуну (М. Рәһим).

-ан//-ән шәкилчиси, әсасән, индики заман мә'налы фе'ли сифәт јарадыр. Лакин бу шәкилчинин, бир сыра һалларда дилимиздә индики заманла јанашы, кечмиш вә үмуми заман мә'налы фе'ли сифәт дә әмәлә кәтирмәсинә тәсадүф олунур.

Бүтүн дүјүнләри *долашдыран*, ишин ичиндән чыхан Коса габаға јеријиб... (С. Рәһимов); кечмиш заман: *Бал тутан* бармаг јалар (Аталар сөзү); үмуми заман: Чамаат көрүрдү ки, дүнјада *ачылмајан* дүјүнләр, гаранлыг мәтләбләр (М. Чәлал).

-ан//-ән бүтүн дилчилик әсәрләриндә, биринчи нөвбәдә, индики заман фе'ли сифәт шәкилчиси кими гејмәтләндирилир. Һәмин шәкилчинин кечмиш вә үмуми, бә'зән исә кәләчәк заман мә'насында ишләнмәси исә, бир нөв, үслуби сәчијјә дашыјыр, јахуд да чүмләнин әсас фе'линдән асылы олур.

3. **Тә'сирлилик вә тә'сирсизлик билдирир.** Тәсрифләнән фе'лләрдә вә фе'лин дикәр ад формаларында олдуғу кими, фе'ли сифәтләрдә дә тә'сирлилик вә тә'сирсизлик һәм фе'лин лексик мә'насы илә, һәм дә нөв шәкилчиләри илә мүәјјәнләшир:

јазылан мәктуб (тә'сирсиз)
јазан ушаг (тә'сирли)
јазышан ушаг (тә'сирсиз)
јаздығым мәктуб (тә'сирли)
ачылмыш һава (тә'сирсиз)
бахылачаг иш (тә'сирсиз)
кедән адам (тә'сирсиз)
кәсән дәзкаһ (тә'сирли) вә с.

Фе'ли сифәт шәкилчиләриндән **-ан//-ән; -мыш//-миш//-муш//-мүш; -ачаг//-әчәк; -дыг//-дик//-дуг//-дүк; -малы//-мәли** һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'лләрә артырылыр.

4. **Нөв билдирир.**

Фе'ли сифәтләрдә нөв мә'насы үмуми гајда үзрә әмәлә кәлир. Јә'ни бу мә'на фе'ли сифәт шәкилчиләри илә дејил, нөв категоријасына мәхсус шәкилчиләрлә мејдана чыхыр.

Кәлән гонаг дүшмән дә олса, мән ону гапыдан кери гајтара билмәздим (Һ. Мещди); Манифестләрдә мүнасиб *көрүлән* сөһбәт иди (М. Ә. Сабир); *Вурушан* кәнчләрин үзү күлүр (Һ. Мещди); Сијаси рәһбәрин бөјрүндә *отурмуш* гызыл әскәрләр дә көзләрини јерә зилләдиләр (Һ. Мещди); Ортадан назик кәндирлә *бағланмыш* кағызлары да көтүрдү (С. Рәһимов); ...јени ачылмыш күлләрә, чичәкләрә һејран-һејран бахырды

(Һ. М е һ д и); *Гучаглашмыш* ана вә оғул һәлә дә бир-бириндән ајрылмамышдылар (Һ. М е һ д и); Јенә башга бириси хәтт *гојмуш*, башыны дибдән *гырхдырмыш* ләббадәли бир шаир мүсафирин елминдән, мүсәлманлыг јолунда фәалијјәтиндән нитг деди (М. Ч ә л а л); Јахшы билир *бағландығын* бу торпаг (М. Р а һ и м); Мәктублашдығын адам бурдадыр. Инди Сүбһан-вердизадә *јаздырдығы* сон сөзләри охујаркән онда бир мүрәчиәт көрүр (С. Р ә һ и м о в); Атын үстүндә јарымчан *кәтирдији* гыз һеч дә сәнин күман етдијин зәиф бир мәхлуг дејил (И. Ә ф ә н д и ј е в);—Хөрәји гыздырым?—дејә күчлә ешидилә *биләчәк* боғуг сәслә сорушду (Һ. С е ј и д б ә ј л и); Дәмиров мүһакимә ләриндән дөнүб, рајондан *чәкиләчәк* јол лајиһәсини габағына чәкди (С. Р ә һ и м о в); Гәләм *вурулмалы* ше'р дејил (М. Ч ә л а л); Онун дәриндән дүшүндүјүнү, зеһниндә нә исә јазыја *кечирмәли* бир мәтләби дөнә-дөнә өлчүб-бичилдијини билирди (М. Ч ә л а л); Һәлә *көрүләчәк* ишләримиз чохдур («Коммунист» гәзети); *Кечилмәз* дағ кими кәсдик јолуну (М. Р а һ и м).

Мисаллардан да көрүндүјү кими, фе'ли сифәт шәкилчиләринин бу вә ја дикәр фе'л нөвүнә артырылмасында фәргли чәһәтләр өзүнү көстәрир. Фе'ли сифәт шәкилчиләринин бир гисми, демәк олар ки, бүтүн нөвләрлә, бир гисми исә мәһдуд даирәдә ишләнир. Бу, әлбәттә, фе'лин лексик мә'насындан, фе'ли сифәтлә онун тә'јинолунаны арасындакы мүнасибәтдән, һабелә фе'ли сифәтдәки һәрәкәт мә'насынын субјект вә објектинә олан гаршылыглы мүнасибәтдән ирәли кәлир. Биринчи група **-ан//-ән; -мыш//-миш//-муш//-мүш; -ачаг//-әчәк; -дыг//-дик//-дуг//-дүк** фе'ли сифәт шәкилчиләри, икинчи група исә **-малы//-мәли; -асы//-әси; -ар//-әр; -маз//-мәз** шәкилчиләри дахилдир.

Фе'ли сифәт шәкилчиләринин һансы нөвлә чох ишләнмәси, һәр шејдән әввәл, һәмин нөв фе'лин дилдә ишләнмә дәрәчәсиндән, бәдии әсәрин дил вә үслубундан асылыдыр. Кечмиш вә кәләчәк заман фе'ли сифәт шәкилчиләри өз мә'наларындакы кејри-мүәјјәнликдән вә үмумиликдән ирәли кәләрәк даһа чох мәчһул нөв фе'лләрлә, аз һалларда мә'лум нөв фе'лләрлә, чох надир һалларда исә дикәр нөв фе'лләрлә ишләнир.

5. **Инкарлыг билдирир.** Фе'ли сифәтләрдә инкарлыг, бир гајда олараг, морфоложи јолла, јә'ни инкарлыг шәкилчиси **-ма//-мә** илә дүзәлир.

Бу һалда фе'ли сифәтин мә'насында әсаслы дәјишиклик јаранмыр, садәчә олараг бурада һәрәкәт ја тәсдиг едилир, ја да инкар фе'ли сифәт шәкилчиләриндән бир групу **-ан//-ән; -мыш//-миш//-муш//-мүш; -дыг//-дик//-дуг//-дүк; -ачаг//-әчәк,** әсасән, һәм тәсдиг, һәм дә инкар фе'лләрлә, бир групу исә **-малы//-мәли; -асы//-әси; -ар//-әр,** әсасән, тәсдиг фе'лләрлә ишләнир: м ә с.: *јазан* тәләбә, *јазмајан* тәләбә;

јазылмыш мәктуб, *јазылмамыш* мәктуб;

јаздығым мәктуб, *јазмадығым* мәктуб;

көрүләчәк иш, *көрүлмәјәчәк* иш; *көрүләси* адам, *көрүлмәли* адам вә с.

-ар//-әр фе'ли сифәт шәкилчиси исә ән чох инкарлыг шәкилчиси илә бирләшәрәк мүстәгил ишләнир; м ә с.: *көрүнмәз* ишләр; *түкәнмәз* хәзинә вә с.

Фе'ли сифәтдә инкарлыг бә'зән дә синтактик јолла ифадә олунур. Бу заман фе'ли сифәт тә'јин олунаныны итирәрәк исимләшир вә өзүндән сонра *дејил* сөзүнү гәбул едир; м ә с.: О мән *көрән дејил*. Бу мә'сум гыз өмрүндә *диниб-данышан дејил* вә с.

6. **Исмин һалларыны идарә едә билир.** Фе'ли сифәтләр өзүндән әввәл кәлән исимләри вә исимләшән дикәр нитг һиссәләрини бүтүн һалларда идарә едә билир. Бу заман ики мараглы хүсусијјәт мејдана чыхыр. Әкәр фе'ли сифәт тә'јин вәзифәсиндә ишләнәрәк табе сөзү јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һалларда идарә едирсә, фе'ли сифәт тәркиби, **-дыг//-дик//-дуг//-дүк; -ачаг//-әчәк** шәкилчили, еләчә дә исимләшән фе'ли сифәтләр јиҹәлик һалы идарә етдикдә исә үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәси әмәлә кәлир; м ә с.: *Әризәјә гол чәкән шәхс, әризәни јазан шәхс, мәктубда јазылан гејдләр; китабдан көчүрүлән чүмләләр, евдән алдығым мәктуб; Сәлимин охудуғу институт, Сәлимин охујачағы китаб; гонагларын кедәнләри* вә с.

7. **Тәрз билдирир.**

Фе'ләрә хас олан тәкрарлылыг, давамлылыг, ичранын башланмасыны вә инкишафыны көстәрән тәрзләр фе'ли сифәтләрдә, әсасән, аналитик јолла (фе'ли бағламанын фе'ли сифәтлә биркә ишләнмәси илә), чох аз һалларда исә морфоложи јолла ифадә олунур; м ә с.: Көзләрини бир нөгтәјә *дикиб дуран ушаг, ағлаја-ағлаја данышан адам, чырпынан гуш, дејинән гоча, узаныб кедән јоллар, сөкүлүб дағылмыш биналар, тикилиб гуртармыш евләр, сәрилиб галмыш палтар, јазмаға башлајан шәхс* вә с.

8. **Шәхс билдирир.** Азәрбајчан дилиндә шәхс шәкилчиси гәбул етмә јалныз **-дыг//-дик//-дуг//-дүк** вә **-ачаг//-әчәк** шәкилчили фе'ли сифәтләрә аиддир; м ә с.: *јаздығым чаваб, јаздығын чаваб, јаздығы чаваб, јаздығымыз чаваб, јаздығыныз чаваб, јаздыглары чаваб; јазачағым чаваб, јазачағын чаваб, јазачағы чаваб, јазачағымыз чаваб, јазачағыныз чаваб, јазачаглары чаваб.*

Истәр фе'ли сифәтләрдә, истәрсә дә тәсрифләнән фе'ләрдә шәхс шәкилчиләри иш, һал вә һәрәкәтин һансы шәхсә аид олдуғуну билдирир. Лакин бурада мүһүм бир фәрг өзүнү көстәрир.

Фе'ли сифәтләрдә бунлардан әлавә бир сыра сәчијјәви әламәтләр дә вардыр ки, бу әламәтләрә көрә фе'ли сифәтләрә вә фе'лдән дүзәлән сифәтләрә јахынлашыр. Һәмин әламәтләр бунлардыр:

1. **Әламәт вә кејфијјәт билдирир.** Фе'ли сифәтләр бүтүн сифәтләр кими бу вә ја дикәр әшјанын гаршысында ишләнмәклә

онун әламәт вә ја кејфијјәтини көстәрир; м ә с.: *көрүлмәли ишләр, дејиләси сөз, охунан мүһазирә, көрүлмүш ишләр, чәкиләчәк план* вә с.

2. **Тә'јин вәзифәсиндә ишләнир.** Фе'ли сифәтләрин башлыча вәзифәси һәр һансы бир исмин вә ја исимләшән сөзүн гаршысында кәлиб, ону тә'јин етмәкдир.

Санки *дејәчәји мәтләби* көјләрдә көстәрмәк истәјирди (М и р Ч ә л а л); Билмәдим ки, сән үрәкләрдәсән, *Өлмәјән, парлајан диләкләрдәсән* (М. Р а һ и м).

3. **Исимләшир.** Фе'ли сифәтләр кими тә'јин олунаны итирдикдә исимләшир вә чүмләдә тә'јин кими дејил, мүбтәдә, тамамлыг вә исми хәбәр вәзифәсиндә ишләнир. Фе'ли сифәтләр исимләшәркән һал, кәмијјәт, мәнсубијјәт, хәбәрлик шәкилчиләри гәбул едир, бә'зән исә һеч бир васитә олмадан белә, исим кими чыхыш едир; м ә с.: *охујан кәлди, охујанлар кәлдиләр, охујана бахыр, охујаны гаршылады, охујанда галды, охујандан истәдиләр, охујанымыз кәлди* вә с.

4. **Сифәтә мәхсус суаллара чаваб олур.** Фе'ли сифәт өзүнүн әсас вәзифәсини—тә'јини вәзифәсини јеринә јетирдикдә нечә? нә чүр? һансы? суалларындан биринә чаваб олур; м ә с.: *охунан мә'рузә* (һансы?); *көрүлмүш иш* (нә чүр? нечә? һансы?); *алынмалы һәдијјә* (нә чүр? нечә? һансы?).

Фе'ли сифәтлә фе'лдән дүзәлән сифәтләри бирләшдирән үмуми чәһәт һәр икисинин фе'лдән әмәлә кәлмәси, әшјанын әламәтини билдирмәси, тә'јин вәзифәсиндә ишләнмәси, сифәтин суалларына чаваб олмасы, чох асанлыгла исимләшмәсидир; м ә с.: *ағлаған ушаг—ағлајан ушаг, гырычы тәјјарә—көрүләчәк ишләр, тутгун һава—јаздығым мәктуб* вә с.

Фе'ли сифәтләрдә бундан әлавә фе'лә хас олан һәрәкәт, шәхс, нөв, заман, инкарлыг, тә'сирлилик, зәрфлә ишләнә билмәк кими сәчијјәви кејфијјәтләр дә вардыр. Бунларын һеч бириндә фе'лдән дүзәлән сифәтләрдә тәсадүф едилмир.

Бүтүн бу фәргли хүсусијјәтләр фе'ли сифәти фе'лләрдән вә сифәтләрдән ајырыр.

Азәрбајчан дилчилијиндә 1954-чү илә гәдәр фе'ли сифәт шәкилчиләри илә фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин ејниләшдирилмәсинә сә'j көстәрилмишдир. Бу, Азәрбајчан дилчилијиндә **-ар//-әр, -маз//-мәз; -ан//-ән; -дыг//-дик//-дүк; -ачаг//-әчәк** шәкилчиләринин фе'ли сифәтәми, фе'ли исмәми, јахуд сифәтәми дахил едилмәси мәсәләси һәлә дә мүхтәлиф шәкилдә изаһ олунур.[135] Һәмин шәкилчиләри фе'ли сифәт шәкилчиләри кими изаһ етмәк даһа мүнасибдир. Чүнки һәмин шәкилчиләрлә дүзәлән

[135] «Müасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы», В. И. Ленин адына АПИ-нин Нәшријјаты, Бакы, 1961; сәһ. 60—61; «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, I һиссә, Бакы, 1961; М. Һүсејнзадә. Müасир Азәрбајчан дили, АДУ нәшријјаты, Бакы, 1954, сәһ. 129—130; Т. Џ. Дашчијан. Глагольные имена на **-дыг, -ачаг, -маг,** и **-ма** в современном азерб. языке, автореферат, Баку, 1962, сәһ. 5.

фе'ли сифәтләр өзләриндә фе'лә хас заман, нөв, инкарлыг, тә'сирлилик вә с. категоријаларыны сахлајыр.

Дилчилик әсәрләриндә **-аркән, -мыш, -кән, -малы, -икән, -асыјкән** шәкилчиләринин дә фе'ли сифәтләрә дахил едилмәсинә тәсадүф олунур. Үмуми түрколокијада, еләчә дә Азәрбајчан дилчилијиндә узун мүддәт фе'ли бағлама кими верилән һәмин шәкилчиләри З. И. Будагова фе'ли сифәтә дахил едир[136].

Ејни фе'лин тәкрар олунмасы илә фе'ли бағлама әмәлә кәтирән **-ар-маз** шәкилчиси һаггында да түрколожи әдәбијјатда фикир мүхтәлифлији вардыр.

В. В. Решетов, А. М. Шербак, Р. Жуманијазов вә башгалары **-ар-маз** шәкилчили сөзләри *(кәләр—кәлмәз)* фе'ли сифәт, М. Һүсејнзадә, З. И. Будагова, У. Турсунов, Ж. Мухтаров вә башга дилчиләр исә фе'ли бағлама[137] кими изаһ едирләр. Азәрбајчан, еләчә дә дикәр түрк дилләриндә бу типли сөзләр әсасән фе'лин гаршысында кәләрәк һәрәкәтин тәрзини, заманыны мүәјјәнләшдирдији үчүн даһа чох фе'ли бағламаја јахынлашыр вә она көрә дә фе'ли бағламаларла бир сырада изаһ олунмасы мәгсәдәујғундур. Јери кәлмишкән көстәрилмәлидир ки, бир груп **-ар-маз** шәкилчили сөзләр вар ки, онлар фе'ли сифәт кими ишләнир. Бу типли фе'ли сифәтләр артыг идиоматик ифадә шәклини алмышдыр; м ә с.: *дәјәр-дәјмәз гијмәт, дүшәр-дүшмәз иш* вә с.

Јухарыда гејд олунанлардан чыхыш едәрәк фе'ли сифәтә белә бир тә'риф вермәк олар.

Әшјанын әламәтини билдирән, фе'лә вә сифәтә хас хүсусијјәтләрә малик олан, чүмләдә, әсасән, тә'јин, субстантивләшдикдә исә дикәр чүмлә үзвләринин вәзифәсиндә ишләнән сөзләрә фе'ли сифәт дејилир.

Һәмин тә'рифдән чыхыш едәрәк мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'ли сифәт шәкилчиләринин сајыны мүәјјәнләшдирмәк олар.[138]

1. Биринчи груп фе'ли сифәт шәкилчиләри:**-ан//-ән; -дыг//-дик//-дуг//-дүк; -ачаг//-әчәк; -мыш//-миш//-муш//-мүш.**

2. Икинчи груп фе'ли сифәт шәкилчиләри: **-малы//-мәли;**

[136] Бах.: Müасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри, Бакы,, 1961, сәһ. 69.

[137] Бах: В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1961, сәһ. 185; А. М. Шербак. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962, сәһ. 147; Р. Жуманиезов. Узбек тилида сифатдаш аниклоничлари (нам дис.), Тошкент, 1944. М. Һүсејнзадә. Müасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1954, сәһ. 244; З. Будагова. Фе'ли бағлама, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ 226; У. Турсунов, Ж. Мухтаров. Хозирги заман узбек тили», Самарканд, 1960.

[138] В. А. Гордлевски. Грамматика турецкого языка, М., 1928, сәһ. 49; Г. Алекберли и Г. Р. Мирза-заде. Учебник турецкого языка, Баку, 1941, сәһ. 310; «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Бакы, 1960, сәһ. 212.

-асы//-әси. Бу група дахил олан шәкилчиләр фе'ли сифәт әмәлә кәтирмәкдә гејри-мәһсулдардыр.

3. Үчүнчү груп фе'ли сифәт шәкилчиләри: **-ар//-әр; -маз//-мәз.** Бу груп шәкилчиләрлә дүзәлән сөзләр фе'ли сифәтләрдән дүзәлтмә сифәтләрә дағру инкишаф едир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'ли сифәтләр ашағыдакы шәкилчиләрлә әмәлә кәлир.

1) **-ан//-ән** фе'ли сифәт шәкилчиси.

Түрколожи әдәбијјатда **-ан** шәкилчиси индики заман вә «үмуми заман»[139], «конкрет заман мәзмуну олмајан»,[140] «индики, кечмиш заман»[141] фе'ли сифәти кими шәрһ олунур.

Дилимиздә **-ан//-ән** шәкилчили сифәтләрин заманы үч јолла мүәјјәнләшир: а) чүмләнин әсас хәбәри илә; б) заман зәрфи илә; в) чүмләнин үмуми мәзмуну илә.

Уча дағларын арасындан кечән долама јолла долана-долана *өтән* автобус балача шәһәрин баш мејданчасында дајанды (С. Рәһимов)—индики заман: Тәһирзадә журналда нәшр олунан јени ше'ринин сөзүнә, һәрфинә гәдәр диггәт едәрәк јаваш-јаваш јеријирди (М. Чәлал)—кечмиш заман: Һәр шеј бир аз әввәл шәһәри һәдәләјән горхунч тәһлүкәдән хәбәр верир (Һ. Мещди)—кечмиш заман: Баш тутан сөвда дејил (И. Әфәндијев)—үмуми заман.

-ан//-ән шәкилчили фе'ли сифәтләрин исимләшмәси, шүбһәсиз, онлардакы сифәтлик хүсусијјәти илә әлагәдардыр. Она көрә дә онлар исимләшән сифәтләрә мәхсус бүтүн хүсусијјәтләрә маликдир. **-ан//-ән** шәкилчили фе'ли сифәтләрин чүмләдә тәкчә тә'јин вәзифәсиндә дејил, һәмчинин дикәр чүмлә үзвләри кими ишләнмәсинин дә сәбәби, һәр шејдән әввәл, бунларын исимләшмәси илә баглыдыр.

-ан//-ән шәкилчили фе'ли сифәтләр исимләшәркән ән чох үчүнчү шәхсин әламәтини гәбул едир. Бә'зән исә бәдии әсәрдә, хүсусилә ше'рдә аһәнк позулмасын дејә хәбәрлик шәкилчиси ихтисар олунур; мәс.: Јаман чөпә *күләндир,*—дејә күлүмсәди (И. Әфәндијев):

Саг—сәләмхор, сол—пристав, *ган соран* дөрд бир тәрәф (М. Ә. Сабир).

-ан//-ән шәкилчили фе'ли сифәтләр јерлик һалда ишләндикдә јени грамматик форма **(анда//-әндә)** јаранып. Һәмин шәкилчиләр фе'ли багламаја дахил едилир.

---

[139] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1954, сәһ. 126.

[140] Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962, сәһ. 276.

[141] А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сәһ. 252; Л. Будагов. Практическое руководство турецко-татарского-азербайджанского наречия, 1957, сәһ. 15—18; Ј. Дену. Көстәрилән әсәри, сәһ. 432; Ш. С. Аиляров. Учебник турецкого языка. Издательство МНВ, 1954, сәһ. 174; Хәзирки заман түркмән дили, Ашхабад, 1960, сәһ. 425.

1. Бүтүн фе'ли багламалар кими **-анда//-әндә** шәкилчиси илә дүзәлән сөзләр дә јалныз фе'лә багланыр вә фе'лдәки иш, һал, һәрәкәтин тәрзини, заманыны, сәбәбини вә с. билдирир.

Ондан үз чевириб башгасына пәнаһ апаранда (нә вахт?) дөшүмдән итәләјир, ағзыма вурур (М. Чәлал).

2. Фе'ли багламалар һеч вахт гошмаларла ишләнмир. Бу чәһәт **-анда//-әндә** шәкилчили сөзләрә дә аиддир.

2. **-мыш//-миш//-муш//-мүш** фе'ли сифәт шәкилчиси. **-мыш** шәкилчиси -ан фе'ли сифәт шәкилчиси кими түрк дилләринин оғуз групуна мәхсус олуб, һәлә гәдим дөврләрдән дилимиздә ишләнмәкдәдир. Бу шәкилчи Азәрбајчан дилинин, еләчә дә дикәр түрк дилләринин бүтүн инкишаф дөврләриндә сабит галмыш, јалныз мүасир түрк дилләриндә чүзи фонетик дәјишиклијә уграмышдыр. Әсасән, әдәби дилә хас олан **мыш** шәкилчиси Азәрбајчан дилиндә, еләчә дә дикәр оғуз дилләриндә фе'ли сифәт вә фе'лин нәгли кечмиш заманыны јаратмагда фәал ишләнир.-**ан** шәкилчиси кими о да фе'лләрә гошуларағ әшјанын кечмиш заманла баглы олан һәрәкәт әламәтини, вәзијјәтини вә кејфијјәтини билдирир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә **-мыш** шәкилчиси, әсасән, мә'лум нөв тә'сирсиз фе'лләрә, мәчһул вә гајыдыш нөв фе'лләрә гошулдуғундан тә'сирсиз фе'ли сифәт әмәлә кәтирир.

Харабаја *дөнмүш* бу маһалын гасидини өлдүрмәк? (Һ. Мещди); О, бүтүн варлығы илә өз сәнәтинә *вурулмуш* бир адамдыр (И. Әфәндијев); Һа бојланыр, даш үстүнә, кәнарда *дүзүлмүш* көһнә јешикләр үстә дырмашыр (М. Чәлал).

-мыш шәкилчили фе'ли сифәтләрдә кечмиш заман мә'насы ашағыдакы мә'на чаларларына маликдир:

а) фе'ли сифәт кечмишдә баш верән вә һәлә дә давам етмәкдә олан һәрәкәти көстәрир.

Онун *суланмыш* көзләриндә әсәбиләшдијини билдирән зәиф бир ишыг јаныб-сөнду (Һ. Мещди).

б) аз һалда исә үмуми заман билдирир.

Онун јахшы тәһсил *алмыш* зијалылара бөјүк еһтијачы вар (Һ. Мещди);

Бу мәгамда фе'ли сифәтдән әввәл *һәмишә, һәр вахт* зәрфләрини артырмаг олур вә чүмләнин мә'насына хәләл кәлмир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә **-мыш** шәкилчили фе'ли сифәтләрин нөв билдирмәси дикәр фе'ли сифәтләрдән тамамилә сечилир. **-мыш** шәкилчили фе'ли сифәтин тә'јин олунаны исмин адлыг һалында олдугда, о, грамматик вә мәнтиги чәһәтләрдән мә'лум нөвдә олур.

Сијаси рәһбәрин бөјрүндә *отурмуш* гызыл әскәрләр дә көзләрини јерә зилләди (Һ. Мещди).

Тә'јин олунан исмин дикәр һалларында ишләндикдә исә **-мыш** шәкилчили фе'ли сифәт грамматик чәһәтдән мә'лум, мән-

тиги чәһәтдән мәчһул олур; м ә с.: Үзүнү кабаб чәкән, түстүдән *јашармыш* көзләрини јумуб јана чевирән Әлигулуја тутду (М и р Ч ә л а л).

-мыш шәкилчиси дилимиздә ән чох мәчһул нөв фе'лләрә гошулдуғундан грамматик вә мәнтиги чәһәтдән мәчһул нөв фе'ли сифәт әмәлә кәтирир.

Ортадан назик кәндирлә *бағланмыш* кағызлары да көтүрдү (С. Р ә һ и м о в).

Бәдии әсәрләрдә аз-аз һалларда **-мыш** шәкилчиси гајыдыш, гаршылыг вә ичбар нөв фе'ллә дә ишләнир.

Јени *ачылмыш* күлләрә, чичәкләрә һејран-һејран бахырды (Һ. М е һ д и); *Гучаглашмыш* ана вә оғул һәлә дә бир-бириндән ајрылмамышдыр (Һ. М е һ д и); Јенә башга бириси назик хәтт гојмуш ,башыны дибдән *гырхдырмыш* ләббадәли бир шаир мүсафирин елминдән, мүсәлманлыг јолунда фәалијјәтиндән нитг деди (М. Ч ә л а л).

-мыш шәкилчили фе'ли сифәтләрдә инкарлыг категоријасы морфоложи јолла ифадә олунур. Бунларда диггәти чәлб едән јеканә чәһәт будур ки, **-мыш** шәкилчиси дикәр фе'ли сифәт шәкилчиләринә нисбәтән мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә инкар фе'ллә дә даһа чох ишләнир; м ә с.:

Дөвранлар көрмәјән, чәкә билмәјән
Чәкилмәмиш көзәл бир сурәтин вар (М. Р а һ и м).

-мыш шәкилчили фе'ли сифәтләрин башлыча вәзифәси мүбтәдадан, исми хәбәрдән, тамамлыгдан, зәрфликдән (мүгајисә), исми сөз бирләшмәләриндән, хитаб вә әлавәдән әввәл кәләрәк онлары изаһ етмәк вә чүмләдә тә'јин вәзифәсиндә ишләнмәкдир; м ә с.:

Көкүндән гопмуш ағачлар, даш алтында *әзилмиш* көрүнүрдү (М. Ч ә л а л); Бу сүкут әсрләр боју давам едән зүлм вә зәнчир дүнјасынын сонуна гојулмуш бир нөгтә иди (М. Ч ә л а л); Доктор јерә узадылмыш Исфәндијары көрмүрдү (Һ. М е һ д и); Икидләрин чыхарылмыш көзләринә анд олсун (М. Р а һ и м); Бәндалы гәфәсдән чыхмыш аслан кими чәлд балача ачыг һәјәтдә бир чөвлан вурду (М. Ч ә л а л).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә һәмин фе'ли сифәтләр *һалда* сөзү вә *кими* гошмасы илә бирләшәрәк чүмләдә ја тәрзи-һәрәкәт, ја да мүгајисә зәрфлији вәзифәсиндә ишләнир.

О, тутулмуш һалда јајлығы алыб чибинә гојду (И. Ә ф ә н д и ј е в); О, үзәриндән ағыр бир јүк көтүрүлмүш кими дәриндән нәфәс алды (И. Ә ф ә н д и ј е в); Бәндалы ону көрәндә үстүнә су әләнмиш кими олду (М. Ч ә л а л).

3. **-дыг//-дик//-дуг//-дүк** фе'ли сифәт шәкилчиси. Бу, мүасир түрк дилләринин оғуз групуна мәхсусдур

Дилчилијимиздә **-дыг** формасы кечмиш заман фе'ли сифәт

шәкилчиси кими изаһ едилир[142]. Лакин мүасир Азәрбајчан дили материаллары көстәрир ки, **-дыг** шәкилчили фе'ли сифәтләрдә заман мә'насы тәкчә кечмиш заманла мәһдудлашмыр. Бунлар јеринә көрә һәм индики, һәм кечмиш, һәм дә үмуми заман мә'насында ишләнир.

1. Кечмиш заман мә'насында: Сүбһанвердизадә әзиб мәғлуб етдији вә мискин һала *салдығы* адамын ағыр вәзијјәтини хүсуси бир зөвглә сејр едиб деди (С. Р ә һ и м о в).

2. Индики заман мә'насында: **-дыг** шәкилчили фе'ли сифәтләр ашағыдакы һалда индики заман мә'насында ишләнир:

а) чүмләнин үмуми мәзмунундан асылы олараг.

Өз адыныздан *сөјләдијиниз* бу фикир Нитшедән көтүрүлмүшдүр (Һ. М е һ д и).

б) чүмләнин фе'ли хәбәриндән вә бу ишарә әвәзлијин ишләнмәсиндән асылы олараг.

«Јар», «јар» дејән ханәндәнин бу *чәкдији* чара бахын (С. Р ә һ и м о в); Сәлигәли столунун үстүндә *көрдүју* вечсиз кағызы бир-бир чырыб сәбәтә атыр (М. Ч ә л а л).

3. Үмуми заман мә'насында: **-дыг** шәкилчили фе'ли сифәтләр бә'зән дә конкрет заман дејил, үмуми заман билдирир. Бу заман фе'ли сифәтләрдән әввәл *һәмишә, һәр вахт, һеч бир вахт, һеч бир заман* сөзләрини әлавә етдикдә мә'наја хәләл кәлмир.

Бир даһа вармајачаг бу *(һәмишә) севдијим* чаһаны (М. Р а һ и м).

Мәдәди *(һеч бир вахт, һеч бир заман)* инана *билмәдији* бу сөзләрин мүгабилиндә әсмәчә тутду (С. Р ә һ и м о в).

-дыг шәкилчили фе'ли сифәтләр ашағыдакы вәзифәләрдә чыхыш едир.

Тә'јин вәзифәсиндә: Бунлар һеч бир дәјишиклијә уграмадыгда чүмләдә мүбтәданын, исми хәбәрин, тамамлығын, аз һалларда исә зәрфлијин вә хитабын тә'јини кими ишләнир.

Мәшәди илә Сәлимәнин *јашадығы* балача мәнзил шәһәрин ән учгар күчәләриндән биридә иди (Һ. М е һ д и); О инди дүнјада *арадығы, ахтардығы* ән раһат јери, ән садиг, ән мещрибан адамы тапмышды (М. Ч ә л а л); *Газдығы* гујунун габағында көзләри гаралды (С. Р ә һ и м о в); Сән о икинизин дә күндә сәчдә *еләдијиниз* мәккәји-мүкәррәмә, сән гиблә, о ушағы чағыртдыр (М. Ч ә л а л).

Мүбтәда вәзифәсиндә: Бәсдир о *билдикләри,* каш ону да билмәсин (М. Ә. С а б и р).

Хәбәр вәзифәсиндә: *Охудуғумдур, јаздығымдыр, апардығыдыр* вә с.

Тамамлыг вәзифәсиндә: Додагларымын бир-биридән *аралandығыны,* көзләримин *бөјүдүјүнү,* нәфәсимин *тутулдуғуну,*

[142] «Мүасир Азәрбајчан дили», Бакы, 1962, сәһ. 68; Һ. М и р з ә з а д ә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962, сәһ. 280.

үрәјимин исә кејри-ади бир шиддәтлә *дөјүндүјүнү* белә һисс етмәдим (Һ. Мәһди).

Зәрфлик вәзифәсиндә: **-дыг** шәкилчили фе'лӣ сифәтләр исимләшәрәк заман вә вахт сөзләри илә ишләндикдә сәбәб зәрфлији, һалда сөзү илә ишләндикдә исә гаршылыг-күзәш зәрфлији олур.

Инсан гаранлыға *дүшдүјү* заман ишығын нурунун әһәмијјәтини даһа јахшы дәрк едир (С. Рәһимов); Онун һалы өзүндә *олмадығы* вахтда сәнәдләри столун үстүнә дүзмәјә башлады (С. Рәһимов); Таһирзадә достунун һәссас мүнасибәтини дујуб *гијмәтләндирдијинә* көрә бә'зән хасијјәтинин хилафына олараг бирдән-бирә дәјишәрди (М. Ҹәлал); Һеч *көзләмәдијим* һалда о дәрһал чаваб верди (И. Әфәндијев).

4. **-ачаг//-әчәк** фе'ли сифәт шәкилчиси. **-ачаг** шәкилчиси мүасир Азәрбајҹан дилиндә там формалашан, лакин тарихән ики тәркиб һиссәдән әмәлә кәлән фе'ли сифәт шәкилчисидир. Дилчилик әдәбијјатында һәмин тәркиб һиссәләр тамамилә фәргли шәкилдә изаһ олунур[143]. Бу шәкилчинин **-а** фе'ли бағлама шәкилчисинин арзу, модаллыг мә'наларыны билдирән **-са//-сә** шәкилчиси вә **-ар//-р** кәләҹәк заман фе'ли сифәт шәкилчисинин бирләшмәсиндән, јахуд **-а** илтизам формасы вә ја **-ан** фе'ли сифәт формасы илә заман билдирән *чағ* сөзүнүн бирләшмәсиндән[144] јахуд да илтизам формасының әламәти **-ај//-әј//-ач//-әч** илә фе'ли сифәт дүзәлдән **-ат//-әк** шәкилчисинин бирләшмәсиндән[145], бә'зән исә **-тај** арзу формасындан әмәлә кәлән-а шәкилчиси илә *(тај ај а)*[146] *чағ* сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлдији көстәрилир. **-ачаг** шәкилчисинин јаратдығы кәләҹәк заман мә'насының да *чағ* сөзү илә дејил, тарихән-**а** шәкилчиси илә бағлы олмасы буна әсас верир.

-ачаг шәкилчиси мүасир Азәрбајҹан дилиндә ән фәал ишләнән бир форма олуб, ашағыдакы вәзифәләрдә кениш ишләнир:

-ачаг шәкилчиси дилимиздә истәнилән фе'л көкүнә гошулараг, әшјанын кәләҹәк заманла бағлы олан һәрәкәт әламәтини билдирир. Бу заман фе'л көкүндәки тә'сирлилик вә тә'сирсизлик, тәсдиг вә инкарлыг, нөв, луғәви мә'на әввәлки кими галыр, **-ачаг** шәкилчисинин биринчи вә икинчи гурулушда ән чох һансы нөвләрлә ишләнмәси бир-бириндән сечилир. Белә ки, мәчһул нөв фе'лләрлә јалныз мәнсубијјәт шәкилчисиз ишләнир. Дикәр нөвләр исә һәм **-ачаг** формасыны, һәм дә **-ачағым** формасыны гәбул едир. Хөрәји гыздырым?—дејә күчлә ешидилә *биләчәк* боғуг сәслә сорушду (Һ. Сеҹидбәјли); Дәмиров мүһакимәләриндән дөнүб, рајонда чәкиләчәк јол лајиһәсини габағына чәкди (С. Рәһимов); Лејла *дејәҹәји* сөзләри нечәнчи дәфә иди ки, өз үрәјиндән кечирирди (С. Рәһимов); Онун Истамбулдакы кәләчәк сә'јләри тәрәгги истигамәтиндә *олачагдыр* (М. Ҹәлал).

-ачаг шәкилчили фе'ли сифәтләр, әсасән, кәләчәк заманла бағлы олур. Лакин бунлар бә'зән үмуми заман мә'насында да ишләнир.

О *чәкиләчәк* јолу, *тикиләчәк* бөјүк көрпүләри, *һөрүләчәк* диварлары көздән кечирди (С. Рәһимов); О јени доған вә һеч бир заман *сөнмәјәчәјәк* коммунизм күнәшидир (Һ. Мәһди).

-дыг шәкилчили фе'ли сифәтләр шәхсләр үзрә дәјишир.

Мәним *дејәҹәјим* сөзләр, *охујачағым* гәзәлләр сизи кәдәрләндирә биләр (Һ. Мәһди); О јалныз өзүнүн ешидә *биләчәји* бир сәслә деди (Һ. Мәһди); О һәр дәгигә ганлы вурушмаларын *төрәдәчәји* дәһшәти индидән һисс едирди (Һ. Мәһди).

Бә'зән фе'ли сифәтин шәхси бурахылыр, онун әламәти исә фе'ли сифәтдә сахланыр:

Галиб дөнәчәјин јолуна гурбан (М. Рәһим).

-ачаг шәкилчили фе'ли сифәтләр дә әввәлкиләр кими, өзүндән әввәлки сөзү үмуми гајда үзрә, исмин бүтүн һалларында идарә едә билир; мәс.: Севилин *охујачағы* китаб, Севил *охујачағы* китаб, евә *апарачағым* китаб, китабы *чыхачаг* адам, евдә *дејиләчәк* сөз, китабдан *охујачағым* мисралар вә с.

-ачаг шәкилчили фе'ли сифәтләр, әсасән, тә'јин вә тамамлыг, чох надир һалларда исә мүбтәда вә зәрфлик вәзифәсиндә ишләнир.

а) Тә'јин вәзифәсиндә:**-ачаг** шәкилчили фе'ли сифәтләр мүбтәданын, исми хәбәрин, васитәли вә васитәсиз тамамлығын, аз һалда исә зәрфлијин вә хитабын тә'јини олур.

Кәләчәк о бәхтәвәр нәсилләр ансын мәни (М. Рәһим); Әсл гүввә *сөјләнәчәк* фикирдәдир (Һ. Мәһди); Санки... *дејәҹәји* мәтләби көјләрдә көстәрмәк истәјирди (Мир Ҹәлал); Еј о заман бу тара мәрһәм *олачаг* устад! (М. Рәһим).

б) Тамамлыг вәзифәсиндә: **-ачаг** шәкилчили фе'ли сифәтләр јөнлүк, чыхышлыг һал шәкилчиләрини вә *һаггында* сөзүнү гәбул етдикдә чүмләнин васитәли тамамлығы, тә'сирлик һал шәкилчисини гәбул етдикдә исә васитәсиз тамамлығы вәзифәсиндә ишләнир.

Сәдагәт *көстәрәчәјинә* анд ичмишди (Һ. Мәһди); О, туфанын нә вахт *кәсәчәји* һаггында дүшүнүрдү (И. Әфәндијев); О, дүшмәнин бир дә јенидән һүчума кечиб *кечмәјәчәјини* билмәк истәјирди (И. Әфәндијев).

в) Мүбтәда вәзифәсиндә: Мәним *дејәҹәјим* һамы үчүн фајдалыдыр; Сәадәтин *данышачағы* чохларының үрәјиндән иди.

[143] Н. А. Баскаков. К вопросу о происхождении условной формы в тюркских языках. «Академику В. А. Гордлевскому к его 75-летию». М., 1958, сәһ. 51.

[144] А. А. Ахундов. Фе'лин заманлары, Бакы, 1961, сәһ. 92.

[145] А. А. Ахундов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 93.

[146] М: Ш. Рәһимов. Форма выражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV—XVIII вв., «Дилчилик мәчмуәси», X чилд, Бакы, 1957, сәһ. 236.

г) Зәрфлик вәзифәсиндә: **-ачаг** шәкилчили фе'ли сифәтләр тә'јин олунаны итириб, *үчүн, кәрә* гошмалары илә ишләндикдә чүмләдә сәбәб зәрфлији кими чыхыш едир.

Сизә баш ағрысы *верәчәјим* үчүн әввәлчәдән үзр истәјирәм (С. Гәдирзадә); Рә'на Азәрбајчан Сәнаје Институтунун кеоложи-чоғрафија факүлтәсинә *кирәчәјинә* көрә әлагәдар фәнләрә хүсуси мараг көстәрирди (Р. Исмајылов).

5. **-малы//-мәли** фе'ли сифәт шәкилчиси. Мүасир Азәрбајчан дилиндә бу шәкилчинин ишләнмә даирәси әввәлки фе'ли сифәт формаларына нисбәтән чох аздыр. Ики тәркиб һиссәдән **-ма** вә **-лы** сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән әмәлә кәлән[147] бу форманын Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнмәси нисбәтән сонракы дөврләрә аиддир. Ә. М. Дәмирчизадә бу форманын чанлы халг дили үчүн сәчијјәви олмадығыны вә сонралар јарандығыны нәзәрдә тутараг јазыр: «**-малы//-мәли** анчаг әдәби дилин тә'сири илә мүасир үмумхалг данышығында аз-чох ишләнир. Көрүнүр, бу шәкилчи мүәјјән гоһум дилли бир халгын вә ја тајфанын ифадә васитәси олараг сонрадан дахил олмуш вә тәдричән јајылмыш бир шәкилчидир»[148].

Һ. Мирзәзадә дә ејни бир мөвгедән чыхыш едәрәк јазыр: «Мүасир әдәби дилимиздә там һүгуглу **-малы//-мәли** шәкилчиси XVIII әсрә гәдәр олдугча аз ишләнмишдир. Орта әсрләрин әдәби дилиндә аз-чох ишләнмиш **-малы// -мәли** шәкилчиси илә дүзәлән фе'лләр исә, әсасән, фе'ли сифәт кими өзүнү көстәрмишдир»[149].

6. **-асы** формасы мүасир Азәрбајчан дилиндә анчаг тәсдиг фе'лләрә гошуларағ лазым мә'налы кәләчәк заман фе'ли сифәти дүзәлдир. **-асы** шәкилчисинин әмәлә кәтирдији фе'ли сифәт чүмләдә тә'јин вәзифәсиндә ишләнир. Бунлар исимлә вә ја исимләшән сөзләрлә ифадә олунан һәр һансы бир чүмлә үзвүнүн тә'јини ола билир.

Нә *дөјүләси* һејвандыр (Һ. Мећди); Адил вә Ничад *кедәси* јерә сән наһаг кедирсән—дејә пионер баш дәстә рәһбәри дилләнди («Азәрбајчан пионери» гәзети).

Азәрбајчан дилиндә **-асы** шәкилчили фе'ли сифәтләр чох вахт **-ачаг** шәкилчили фе'ли сифәтләрин синоними кими чыхыш едир. Бу вахт-**асы** шәкилчисини чох асанлыгла-**ачаг** формасы илә әвәз етмәк олар.

---

[147] М. А. Казымбек: Учебные пособия для временного курса турецкого языка, СПб., 1954, сәһ. 73; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сәһ. 244; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, фонетика и морфология, часть I, М., 1952, сәһ. 393; М. Ш. Рагимов. Сравнительно-исторический метод изучения диалектов, «Вопросы диалектолгии тюркских языков», Баку, сәһ. 28.

[148] Ә. М. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшрижјаты, Бакы, 1959, сәһ. 67.

[149] Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1962, сәһ. 271.

Бошаласы нөмрә варса, мәни гајтарма (Мир Чәлал); Һәр бир кәнчин үрәјиндә дејиләси сөзү, бөјүк вә түкәнмәз арзулары вардыр («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

-асы шәкилчисинин лазым шәклинин әламәти кими чыхыш етмәси мүасир Азәрбајчан дилиндә кениш јајылмышдыр. Бу, М. Ш. Ширәлијевин фикринчә,-**асы** формасынын инкишафынын үчүнчү дөврүнү тәшкил едир[150]. Бу заман **-асы** шәкилчиси өзүндән сонра шәкилчиләр гәбул едир, башга сөзлә десәк, шәхсә вә кәмијјәтә көрә тәсрифләнир; мә с.: *охујасыјам, охујасысан, охујасыдыр, охујасыјыг, охујасысыныз, охујасыдырлар.*

-асы шәкилчиси фе'ли сифәтин әламәти кими ишләндикдә, әсасән, мәчһул нөв фе'лләрә гошулурдуса, лазым шәклинин шәкилчиси кими чыхыш етдикдә һәм мә'лум, һәм дә мәчһул, гајыдыш вә дикәр нөв фе'лләрә артырыла билир.

7. **-ар//-әр; -маз//-мәз** фе'ли сифәт шәкилчиси.

-ар вә онун ајрыча шәкилчи кими формалашан инкар гаршылығы-**маз** фе'лләрә гошуларағ фе'ли сифәт әмәлә кәтирир. Лакин әввәлки фе'ли сифәтләрдән фәргли олараг, бунлар әшјанын вәзијјәт вә ја хасијјәтини тә'јин етмәклә јанашы, семантик чәһәтдән сифәтә јахынлашыр, бир нөв, фе'ли сифәтлә фе'лдән дүзәлән сифәтләр арасында кечид тәшкил едир; мә с.: *дөнмәз инсан, гајнар су, јанар од, учар гуш, барышмаз инсан* вә с.

-ар шәкилчили фе'ли сифәтләр, әсасән, әшјанын вәзијјәт вә хасијјәтиндәки даими әламәти билдирсә дә, онлар һәлә фе'ли сифәтә хас олан нөв, тә'сирлилик, инкарлыг, заман категоријаларыны, идарәетмә хүсусијјәтини, аз да олса, өзүндә сахлајыр.

-ар шәкилчили фе'ли сифәтләрдә инкарлығын ифадәси әввәлки фе'ли сифәтләрдән тамамилә сечилир. Белә ки, инкарлыг шәкилчиси **-ма//-мә** артыг **-ар//-әр** шәкилчиси илә елә гајнајыб-гарышмышдыр ки, онлары ајырмаг мүмкүн дејилдир. Бу фе'ли сифәт шәкилчисинин инкары тәкчә Азәрбајчан дилиндә дејил, һәмчинин дикәр түрк дилләриндә дә артыг там формалашмыш вә сабитләшмиш бир шәкилчи кими ишләнир. Һәтта **-маз** шәкилчили фе'ли сифәтләри, демәк олар ки, тәсдиг формада ишләтмәк мүмкүн олмур; мә с.: *түкәнмәз хәзинә, сөнмәз күнәш, көрүнмәз һадисә, өлмәз гәһрәман* вә с. Еләчә дә дилимиздә тәсдиг формада ишләнән *јанар, учар, ахар, ағлар* вә с. фе'ли сифәтләр һеч вахт инкар мә'нада ишләнмир.

-ар шәкилчисинин әмәлә кәтирдији һәрәкәт вә вәзијјәтлә бағлы әламәт конкрет заманла бағланмыр. Мүасир Азәрбајчан дилиндә бу мә'на ән чох **-маз//-мәз** формасы илә дүзәлир.

Ахар су мурдар *олмаз* (Аталар сөзү); Сүбһанвердизадә аддым-аддым изләниб *чыхылмаз* бир гара *дүшмәздинми?*

---

[150] Әтрафлы мә'лумат үчүн бах: М. Ш. Ширәлијев. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары, Бакы, 1962, сәһ. 196—197.

(С. Рәһимов); Мәсмәнин горху-үркү *билмәз* адам олдуғуну дүшүнүб сөзүнү дәјишди (М. Ҹәлал).

-ар вә **-маз** шәкилчили фе'ли сифәтләр **-лыг** формасыны вә һал шәкилчисини гәбул етдикдә исимләшир. Јерлик һал шәкилчиси гошулдугда исә ја тамамлыг, ја да зәрфлик вәзифәсиндә чыхыш едир. Бунлар, әсасән, өз тә'јин олунаны илә бирликдә ишләнмәклә тә'јин, бә'зән исә тә'јин олунаны итирмәклә чүмләнин мүбтәдасы олур.

Һаҹы Ахунд бу рүбаини *ешитмәмәзлијә* вурур (МирҸәлал).

Бир мәсәл галмышдыр ата-бабадан:

Учарда турачдыр, *гачарда* чејран (С. Вурғун); Бакыдан фанар кәлир, одума *јанар* кәлир (МирҸәлал); Бәс бу *гатланмаз* шәхс дөнүб демәзди ки, Худуш, бу нә ишдир? (С. Рәһимов); Ачыг мави көзләри илә суал *едәр* кими бахыр... (Һ. Мећди); *Кечилмәз* дағ кими кәсдик јолуну (М. Рәһим).

Көрүндүјү кими, **-ар** шәкилчисинин инкар гаршылығы бу вәзифәдә ишләндикдә фе'ли сифәтләрдәки кими мүстәсналыг тәшкил етмир.

-ар шәкилчиси бә'зән бу вәзифәдә ишләндикдә дә үмуми заман билдирир. Бу һал, әсасән, аталар сөзләриндә вә идиомларда тәсадүф олунур: бүтүн заманларда тәкрар олунан, һәгигәт сәчијјәли хасијјәт, адәт билдирән һал вә ја һәрәкәтләри көстәрир.

Нә *әкәрсән,* ону бичәрсән. Әлдән галан әлли ил *галар.* Ишләмәјән *дишләмәз.* Гыш кечәләри узун *олар.* Гуш учар су *ахар.* Су габы суда *сынар.* Бал тутан бармаг *јалар.*

Фе'ли бағлама

Фе'ли бағламаларын тәдгигинә XIX әсрин биринчи јарысында илк дәфә Казым бәј башламышдыр[151–152].

М. Әфшарын әсәриндә фе'ли бағламаларын он ики нөвүндән бәһс едилмишдир[153].

Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф илләрдә нәшр олунмуш грамматика китабларында да фе'ли бағламалара кениш јер верилмишдир[154]. Лакин бу әсәрләрдә фе'ли бағлама формалары вә онлары әмәлә кәтирән шәкилчиләр фәргли шәкилдә изаһ олунмушдур.

Азәрбајчан дили грамматикасынын 1951-чи ил нәшриндә фе'ли бағламанын он ики шәкли әламәти верилмишдир.

Бурада **-малыҗкән, -асыҗкән, -данса** формалары да фе'ли

[151–152] М. А. Казым-бек. Грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1939, сәһ. 335.

[153] М. Әфшар. «Китаби-фәнни-сәрфи түрки» (фотосурәт).

[154] Л. Будагов. Практическое руководство турецко-татарского-азербайджанского наречия, 1857, сәһ. 207.

бағлама һесаб едилир. Лакин 1960-чы илдә чап едилмиш грамматика китабында исә адларыны чәкдијимиз һәмин формалар артыг фе'ли бағлама шәкилчиси кими тәсниф олунмамышдыр[155].

Һәмин әсәрдә дилчиләримиз тәрәфиндән тәсниф вә тәсбит олунмуш **-кән//-икән** формасы фе'ли бағлама һесаб едилмир. **дан+са** формасынын фе'ли бағлама сырасында верилмәмәси чох дүзкүндүр. Чүнки бу шәкилчи чүмлә ичәрисиндә мүстәгил фе'ллә гаршылашдыгда әсасән шәрт мәзмуну дашыјыр, ја'ни әсас фе'лин мүәјјән шәрт дахилиндә ичра олуна биләчәјинә хидмәт едир. Тәдгиг етдијимиз әдәби мәнбәләрин дилиндә исә мөвчуд фе'ли бағламалар мүстәгил фе'лин мүгабилиндә заман, шәрт, сәбәб, мәгсәд мәзмуну ифадә едә билдикләри һалда, **дан+са** формасы исә конкрет һалда анчаг шәрт анлајышы билдирир. Она көрә дә һәмин форманы фе'ли бағлама дејил, шәрт анлајышы билдирән форма әламәти кими баша дүшмәлијик.

-кән//-икән формалы фе'ли бағлама шәкилчисинә кәлинчә, демәк лазымдыр ки, **дан+са** формасындан фәргли олараг мүстәгил хәбәрин ичраолунма вахтыны вә ики иш арасында олан мүгајисәни билдирир.

Ушаг икән көрдүјүм һадисәләр бир кино лентасы кими көзләримин гаршысындан өтүб кечирди (С. Гәдирзадә).

Бурада *икән* формасы *ушаг* сөзүлә бирликдә ишләнәрәк фе'ли бағлама әмәлә кәтирмиш, һәрәкәтин ичраолунма вахтыны билдирмишдир.

-дығымдан//-дијимдән шәкилчиләринә кәлинчә, бунлар да фе'ли бағлама формасы адландырылыр. Лакин һәмин форма әламәтинин дә фе'ли бағлама әмәлә кәтирән шәкилчи кими изаһ едилмәси гејри-мәгбул һесаб олунмалыдыр. Бу шәкилчи илә дә дүзәлән формалар фе'ли бағламаларын тәләбләри сәвијјәсинә чаваб верә билмир. Чүнки башга фе'ли бағламалар чүмлә ичәрисиндә мүхтәлиф семантик хүсусијјәтләрә малик олдуғу һалда, **-дығымдан//-дијимдән** шәкилчисинин гошулдуғу сөз исә чүмлә ичәрисиндә анчаг шәрт, јахуд сәбәб анлајышыны ифадә едә билир.

Мүасир Азәрбајчан дилинә аид јазылмыш мөвчуд грамматика китабларының бә'зиләриндә **-мамыш//-мәмиш** вә јахуд **-мыш//-миш//-муш//-мүш** фе'ли бағлама шәкилчиси кими тәсниф олунмушдур. Бунларын фе'ли бағлама формалары кими фәалијјәт көстәрмәләри чүмләдәки фикрин ифадә тәрзиндән асылыдыр. Әслиндә һәмин шәкилчиләрин фе'ли сифәт, јери кәлдикчә нәгли кечмиш заманын тәсдиг вә инкарыны ифадә едән бир шәкли әламәт олмасы бизә мә'лумдур. Дүздүр, һәмин шәкилчиләр мүхтәлиф фе'л көкләринә гошулдугда әсас хәбәрә гәдәрки ишин гејри-мүәјјән ичра вахтыны билдирир. Лакин чүмлә

[155] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», 1 һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1951.

ичәрисиндә әмәлә кәтирдикләри заман семантикасы бунларын фе'ли бағламалылыг функсијасы илә әлагәдар дејил, бу хүсусијјәт **онун тәбиәт е'тибарилә вахт анлајышына** малик олмаларындан ирәли кәлә билир. Бүтүн фе'ли бағламалар шәхс шәкилчиләрини гәбул етмәкдән мәһрумдур. **ыб//-иб//-уб//-үб** фе'ли бағлама шәкилчиләри бу чәһәтдән мүстәсналыг тәшкил едир. Белә ки, тарихән һәмин шәкилчиләр һәм фе'ли бағлама, һәм дә нәгли кечмиш заманы ифадә едән форма әламәти кими көстәрмишдир. Мүасир әдәби дилимиздә исә бунлар артыг нәгли кечмиш заман шәкилчисиндән даһа чох фе'ли бағлама формасы кими сабитләшмишдир.

Бә'зи түркологлар фе'ли бағламалары заманлара көрә тәсриф етмишләр. Мәсәлән, А. М. Шербак[156] **-а//-ә-ни** кәләчәк заман, Н. К. Дмитријев[157] **-ыб//-иб//-уб//-үб** шәкилчисини кечмиш заман, **-алы//-әли-ни** исә кәләчәк заман шәкилчиси адландырмышдыр. А. Н. Кононов һаглы олараг көстәрмишдир ки, фе'ли бағламалары заманлара көрә тәсниф етмәк дүзкүн дејил, бунлары анчаг формаја көрә тәсниф етмәк лазымдыр. Чүнки фе'ли бағламалар мүстәгил сүрәтдә һеч бир заман мәзмуну ифадә едә билмир. Онларын заман мә'на чаларлығы мүстәгил фе'ллә гаршылашдыгда мүәјјәнләшир, јә'ни фе'ли бағламанын заман чалары мүстәгил фе'лин заманындан асылы олдугда мүәјјәнләшир.

Фе'ли бағламалары зәрф һесаб едәнләр дә вардыр[158]. В. В. Виноградов фе'ли бағламалары зәрфләрин гарышығындан ибарәт бир нитг һиссәси һесаб едир. В. В. Виноградов јәгин ки, фе'ли бағламаларла зәрфләрин арасындакы бә'зи синтактик охшарлығы нәзәрә алыб, јалныз она көрә бу мүлаһизәјә кәлмишдир. Гејд етдијимиз кими, зәрфләр дә фе'ли бағламалар кими шәхсә көрә дәјишмир, онларын арасында бу охшарлыг һеч дә мәсәләнин һәлли үчүн әсас ола билмәз. Чүнки фе'ли бағламалар зәрф вәзифәсиндә чыхыш етмәклә бәрабәр, зәрфләрдән фәргли олараг икинчи дәрәчәли хәбәр вәзифәсиндә дә ишләнир вә нә етди? нә едир? вә с. суалларындан биринә чаваб верир. Дикәр тәрәфдән, фе'ли бағламалар зәрфләрдән фәргли олараг нөв, тә'сирлилик хүсусијјәтинә дә маликдир.

Фе'ли бағламаларла фе'ли сифәтләрин арасында нөв, тә'сирлилик нөгтеји-нәзәриндән үмуми јахынлыг вардыр. Лакин фе'ли бағламаларда фе'ли сифәтләрин арасында башлыча фәргләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, фе'ли сифәтләр адлара даһа јахындыр. Онлар фикрин ифадә тәрзиндән асылы олараг чүмлә ичәрисиндә атрибутив вәзифә дашыјыр. Лакин фе'ли бағламаларын адларла һеч бир әлагәси јохдур. Онлар әсасән фе'л групуна дахилдир. Лакин фе'лләрдән фәргли олараг мүстәгил сүрәтдә заман, шәхс, кәмијјәт билдирир. Бүтүн

[156] А. М. Щербак. Грамматика старо-узбекского языка, М.—Л., 1968, сәһ. 167.

[157] Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, сәһ. 75.

[158] В. В. Виноградов. Современный русский язык, вып. 1. М.,

бу хүсусијјәтләринә көрә фе'ли бағламалара белә бир тә'риф вермәк зәруријјәти мејдана чыхыр.

Мүстәгил мә'на ифадә етмәјән, чүмлә дахилиндә әсас фе'лдән асылы олдугда һал-вәзијјәт, заман, сәбәб-мәгсәд вә шәрт мәзмуну дашыјан, лакин шәхс, кәмијјәт билдирмәјән сөзләрә фе'ли бағлама дејилир.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә мөвчуд олан фе'ли бағламалар тарихән мүхтәлиф инкишаф просеси кечирмиш, тәркиб е'тибарилә чохчәһәтли олмушдур. Бунларын бә'зиләри мүасир әдәби дилимиз үчүн архаикләшәрәк сырадан чыхмыш, дикәр гисми исә һазырда әдәби дилимиз үчүн норма һалыны алыб ишләнмәкдәдир.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә фе'ли бағлама әмәлә кәтирән ашағыдакы шәкилчиләр мөвчуддур.

I. **-ыб//-иб//-уб//-үб.**

Бу шәкилчи мүасир әдәби дилимиздә өз мәһсулдарлығы, әмәлә кәтирдији мә'на чаларлығынын чохлуғу вә дашыдығы вәзифәнин мүхтәлифлијинә көрә дикәр фе'ли бағлама шәкилчиләриндән фәргләнир.

Һәмин шәкилчи дилимизин тарихи боју ики үмуми грамматик сәчијјәјә малик олмушдур. Белә ки, бу форма тарихән вә һазырда чүмлә ичәрисиндә фикрин ифадә тәрзиндән асылы олараг һәм фе'лин кечмиш заман формасы, һәм дә фе'ли бағлама әмәлә кәтирән бир шәкилчи кими фәалијјәт көстәрмиш вә көстәрмәкдәдир.

Фе'ли бағлама фе'ллә билаваситә вә ја билваситә әлагәдә олур. **-ыб//-иб//-уб//-үб** шәкилчили фе'ли бағлама әсас фе'ллә јанашы ишләндикдә тәрз, синтактик бирләшмәләрин биринчи компонепти вәзифәсиндә ишләнир. Әксинә, һәмин шәкилчиләрлә ифадә олунмуш фе'ли бағлама мүстәгил фе'лдән аралы вәзијјәтдә ишләндикдә исә фе'ли бағлама тәркиби әмәлә кәтириб, асылы олдуғу мүстәгил фе'ли мүхтәлиф чәһәтдән сәчијјәләндирир.

-ыб//-иб//-уб//-үб шәкилчили фе'ли бағлама заман мәзмуну ифадә етдикдә чүмлә ичәрисиндә ја **-анда//-әндә**, ја да вахт анлајышы билдирән *сонра* сөзүнүн мә'на чаларлығыны билдирир.

Бүтүн Тәбриз јорғанына *бүрүнүб* Тәбриз һаггында дүшүнүрдү (М. С. Ордубади); Гәмәр бәхтынын сијаһ чаршафына *бүрүнүб кениш* фәзалары доланырды (С. Рәһимов).

-ыб//-иб//-уб//-үб шәкилчили фе'ли бағлама бә'зи һалларда мүстәгил фе'лин ичра сәбәбини, мәгсәдини, јахуд да көрүлмүш ишин нәтичәсини билдирир.

Изтирабы *битиб* инди охшајыр анчаг
Пәриҗи-тәсәлли сојуг додагларыны (Ч. Чаббарлы).

Сәбәб-мәгсәд мәзмунунун ифадәсиндән өтрү һәмин мә'на анлајышыны әмәлә кәтирән һәр һансы сөз вә ја шәкилчинин

ишләнмәси үчүн һеч бир лүзум јохдур. Бу мә'на чаларлығы фе'ли бағлама илә әсас мүстәгил фе'лин арасындакы синтактик мүнасибәтдән төрәнир.

-ыб шәкилчили фе'ли бағлама һал-вәзијјәт семантикалы фе'лләрин сонуна гошуларағ иш вә һәрәкәтин ичра тәрзини билдирир.

Кәнч әскәр алмана аман *вермәдән* түфәнкини дүзәлдәрәк бир-биринин далынча гачмагда олан дүшмәнләри дошашағы төкүрдү (С. Рәһимов).

Фе'ллә фе'ли бағлама грамматик чәһәтдән бир-бирилә сых сурәтдә бағлыдыр. Һәмчинин онлар ејни суала чаваб верир. Фе'ли бағлама исә һәрәкәтин әсас лүғәви мә'насыны өзүндә ифадә едир вә мүстәгил фе'ли өзүндән асылы вәзијјәтдә сахлајыр. Нәтичәдә исә һәмин фе'л мүстәгил мә'насыны итирир, көмәкчи вәзифә дашыјыр. Фе'ли бағлама илә ифадә олунмуш иш, һал вә һәрәкәтин давамлылығыны, инкишафыны, һала чевирмәсини билдирир.

-ыб шәкилчили фе'ли бағламасы *кетмәк* фе'ли илә јанашы кәлдикдә иш, һал, һәрәкәтин битиб баша чатмасыны билдирир.

Јемәк вахты чатдығына көрә тамашачыларын бөјүк әксәријјәти *чәкилиб кетмишди* (М. С. Ордубади); Рухсара лампаны јандырыб еви ишыгландырыр, јенә дә бу көзләр *силиниб кетмирди* (С. Рәһимов).

Үзүндән тәбәссүм изләри бир ан ичиндә *силиниб кетди* (Һ. Мећди); Күлјаз да о бири кәлинләрә *гошулуб кетди* (И. Һүсејнов);... ән кобуд үрәкләри охшајан һәзин инилтиси бир-биринә гарышыб, үмуми бир аһәнк јаратмыш вә һәр кәс бу шән курултунун сонсуз севинчләринә далыб кетмишди (Ч. Чаббарлы).

-ыб[4] шәкилчили фе'ли бағлама *кетмәк* фе'ли илә бирликдә ишләндији заман иш, һал вә һәрәкәтин просес шәклиндә давамыны билдирир. О доғрудан да, Күлпәринин көстәрдији әјрим-үјрүм дәрәләрлә *кедиб кәлирди* (Һ. Мећди).

-ыб[4] шәкилчили фе'ли бағлама бә'зи һалларда *чыхмаг* фе'ли илә бирликдә ишләнир, иш, һал вә һәрәкәтин ичрасынын нәтичәсини билдирир.

Мәнә елә кәлирди ки, бураја сағ *кәлиб чыхмајачағам.*

-ыб[4] шәкилчили фе'ли бағлама *дајанмаг* фе'ли илә ишләндикдә иш, һал вә һәрәкәтин битмәсини вә ја да узун мүддәт давамыны билдирир; мәс.: Сүбһанвердизадә јарым саата гәдәр стола *сөјкәниб дајанды* (С. Рәһимов).

а) **-ыб//-иб//-уб//-үб** шәкилчили фе'ли бағлама јанашы кәлдији мүстәгил фе'лин ичраолунма вахтыны билдирир.

Бу хәбәр Әсмәр халаны елә тәәччүбләндирди ки, о һәтта ведрәләри јерә гојуб көзләрини дөјдү (Иса Һүсејнов).

б) **-ыб**[4] шәкилчили фе'ли бағлама сәбәб-мәгсәд анлајышы бидирир.

Мариана кетмәјә һазырлашырды ки, јанында миник машынынын дајандығыны көрүб јүјүрдү («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз). Һәмин чүмләдә фе'ли бағлама илә әсас фе'лин арасында замана көрә мүнасибәт диггәти чәлб етсә дә, лакин бурада сәбәб-мәгсәд анлајышы заман семантикасына нисбәтән даһа үстүн вәзијјәтдир.

в) **-ыб**[4] шәкилчили фе'ли бағлама һәрәкәтин тәрзини билдирир. Адәтән, тәрз-һәрәкәт анлајышы әсас е'тибарилә **а//-ә** вә **-араг//-әрәк** шәкилчиләрлә даһа чох әлагәдардыр. Лакин **-ыб** шәкилчиси бә'зи һалларда һал-вәзијјәт анлајышы дашыјан фе'лләрин көк вә әсасына гошулур, јанашы кәлдији мүстәгил фе'лин ичра тәрзини билдирир, нечә? нә үүр? суалларындан биринә чаваб верир:**-ыб**[4] шәкилчили фе'ли бағлама бу чәһәтдән **-а//-ә** шәкилчисинин чүмлә дахилиндә ифадә етдији вәзифәни дашыјыр.**-ыб**[4] шәкилчиси илә әмәлә кәлән тәрз-һәрәкәт анлајышы һәмишә јаранмыр. Бу мә'на хүсусијјәти әсас е'тибарилә һәмин шәкилчиләрин һал-вәзијјәт мәзмунуну билдирән фе'лләрин сонуна гошулуб, мүстәгил фе'ллә јанашы кәлдикдә мүмкүн олур.

Бу мә'нада ишләнән фе'ли бағламалар аз нәзәрә чарпыр.

а) Алды өз гојнуна одур ки, сизи,
Көрүрәм гол *атыб кәзмәјинизи.*

б) Говһаговла атлары *јарышдырыб кедирдик.*

-ыб[4] шәкилчили фе'ли бағлама мүстәгил фе'ллә јанашы ишләндикдә һәр вахт заман,, сәбәб-мәгсәд тәрз-һәрәкәт мәзмуну ифадә етмир. Бунлар чох һалларда мүстәгил компенентләр кими чыхыш едир. Компонентләрин арасына вә бағлајычысының дахил олунмасы еһтијачы һисс едилир. Белә һалларда компонентләр һәмчинс хәбәр тә'сирини бағышлајыр. Лакин **-ыб** фе'ли бағлама шәкилчиси *дүшмәк* фе'линә әлавә олундуғу үчүн онун *дүш* вә *мәһв ол* формасында ишләнмәсинә мане олур.

Ја һамыја ашкар елә, ја мәним намусум, һәјатым, исмәтим кими сән дә ајаглар алтына *дүшүб* әбәдилик мәһв ол (Ч. Чаббарлы).

Мүасир әдәби дил материалларының тәдгиги көстәрир ки, **-ан//-ән; -дығым//-дијим** фе'ли сифәт: **-маг//-мәк** мәсдәр шәкилчиләрини гәбул етмиш сөзлә **-ыб**[4] шәкилчили фе'ли бағлама јанашы кәлир вә мәнтиги вүрғу бунларын үзәринә дүшмәдији үчүн нәтичәдә бунлар **-ыб** шәкилчиси илә әвәз олунур. Бунлар бирликдә мүрәккәб чүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхыш едир.

а) **-ан//-ән** фе'ли сифәт шәкилчили сөзләрлә.

Кечә. Кимсәсиздир кедиб **кәлән** јох, парлајыб сөнән шимшәкчији хатырладан шүа олду («Коммунист» гәзети).

б) **-маг//-мәк** шәкилчили мәсдәрләрлә.

Ән хырда, еһтијатсыз бир һәрәкәт кәндлинин көзүндән елә сала биләр ки, кәнч мүәллим баш көтүрүб гачмаға мәчбур олар («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети).

-а//-ә формасы.

Мүасир әдәби дилимиздә әсас е'тибарилә ејни көклү, һабелә мүәјјән дәрәчәдә мүхтәлиф көклү фе'лләрә гошулуб фе'ли бағлама әмәлә кәтирир. Бу фе'ли бағлама истәр јазылы абидәләрин, истәрсә дә мүасир әдәби дилимиздә ишләнмә даирәсинин кенишлијинә көрә, һабелә мәһсулдарлығы е'тибарилә диггәти чәлб едир. Бунлар чүмлә ичәрисиндә әсас фе'ллә ичра олунмуш иш, һал вә һәрәкәтин ичра тәрзини билдирир.

Бунун үчүн катиб динмир, ичиндә *гырыла-гырыла* галырды (С. Рәһимов).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә **-а//-ә** шәкилчисинин мүхтәлиф фе'л көкләринә гошулуб фе'ли бағлама вәзифәсиндә чыхыш етмәси тәсадүфи һалларда баш верир:

О, чөрәји *тыха-баса* јејәрәк ишә тәрәф јолланды (С. Гәдирзадә).

-дыгча//-дикчә//-дугча//-дүкчә мүасир Азәрбајчан дилиндә кениш даирәдә ишләнир. Бә'зи дилчиләрин мүлаһизәсинә көрә бу фе'ли бағлама шәкилчиси **-дыг//-дик//-дуг//-дүк** фе'ли сифәт вә **-ча// -чә** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Бунлар чүмлә ичәрисиндә әсас мүстәгил фе'ллә ифадә олунмуш иш, һал вә һәрәкәтин давамыны, тәдричән инкишафыны билдирир.

О үзүнү дејим ки, *данышдыгча* үрәјим ифтихар һиссилә дөјүнүрдү («Коммунист» гәзети); Инсан *ирәлиләдикчә* елә бил һалы јахшылашыр («Әдәбијјат вә инчәсәнәт»); Ушаглар *бөјүдүкчә* дәчәллији дә артырды (Ә. Јусифзадә).1-чи вә 2-чи чүмләләрдә *данышдыгча, ирәлиләдикчә* фе'ли бағламалары иш, һал вә һәрәкәтин давамыны 3-чү нүмунәдәки *бөјүдүкчә* фе'ли бағламасы исә иш һал вә һәрәкәтин тәдричән инкишафыны билдирир.

(-j) -ынча//(-j)-инчә//(-j) -унча//(-j) -үнчә шәкилчиси дә мүхтәлиф семантикалы фе'лләрин көк вә әсасына гошулуб әсасән ики заман чалары әмәлә кәтирир.

а) мүстәгил фе'ллә әлагәдар иш, һал, һәрәкәтин давам, јахуд тәкрар олунма мүддәтини билдирир.

Сүр'әтлә фырланынча онун тәкәрликләри,
Бәјаз чичәкләр ачды әндамымын һәр јери (М. Мүшфиг).

б) **-јынча//, -(j) -инчә//, -(j) -унча//, -(j) -үнчә** шәкилчили фе'ли бағлама мүвафиг мүстәгил фе'лин мүгабилиндә иш, һал вә һәрәкәтин башланма адыны билдирир. Мүстәгил фе'ллә ифадә олуначаг ишин ичрасы фе'ли бағламанын ејни вахт әрзиндә ифадә олунмуш заманындан асылы олур:

Көрүнчә бир сыра зәрбәчи әлләри
Кечмишин мүзтәриб үрәји буланыр (М. Мүшфиг).

-кән//-икән шәкилчили фе'ли бағлама истәр дилимизин кечмиш дөврләриндә, истәрсә дә мүасир әдәби дилимиздә кениш әһатә даирәсиндә ишләнир. Башга шәкилчиләрдән бу форманы фәргләндирән әсас чәһәтләрдән бири дә онун јалныз фе'ллә дејил, адлара да гошулуб ишләнмәсидир *(бир икән, чох икән, о икән, ушаг икән, көзәл икән)*.

-кән//-икән формасы башга фе'ли бағламалардан фәргли олараг фе'лин көкүнә дејил, башлыча олараг, индики, кәләчәк вә нәгли кечмиш заман шәкилчисини гәбул етмиш фе'ллә гошулур вә чүмләдә фе'ли бағлама вәзифәсиндә ишләнир: *кәләркән, көрмүшкән* вә с.

Үфүгдә јорғун күнәш әсиркән дамла-дамла
Каспинин әтәкләри чалханырды адамла (М. Мүшфиг).

-дыгда//-дикдә//-дугда//-дүкчә формалы фе'ли бағлама әсасән заман мәзмуну ифадә едәрәк, чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвү кими чыхыш едир.

Өлүләр аләминдән гајытдыгда сиз дүнјаны елә ајдын вә зәнкин көрәчәксиниз ки, куја көзләринизә һәм телескоп, һәм дә микроскоп гојублар (Һ. Мећди).

Бу фе'ли бағламанын семантикасы **-анда// -әндә** шәкилчили фе'ли бағламанын чүмлә ичәрисиндә ифадә етдији мә'на анлајышына чох јахындыр. Онлар грамматик чәһәтдән бири дикәрилә синонимдир:

Мән онун бу һәрәкәтләрини *көрдүкдә* елә бил дүнја башыма фырланды (М. Ибраһимов).

-алы//-әли шәкилчили фе'ли бағлама **-а//-ә** вә **-ли//-лы** сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бунлар чүмлә ичәрисиндә әсасән заман, бә'зән исә сәбәб-мәгсәд мәзмуну ифадә едә билир:

Мән бу кәндә *кәләли* онун үзү һеч күлмүрдү (И. Һүсејнов). **-алы//-әли** формасынын әсас мә'насы чүмләнин мүстәгил хәбәрилә ифадә олунмуш иш вә һәрәкәтин ичра едилмәси вахтынын башланғыч нөгтәсини билдирмәкдир.

-мадан//-мәдән формасы чүмлә ичәрисиндә заман, тәрз-һәрәкәт мә'насында ишләнир.

Мән сәни *көрмәдән,* һеч кимә фикримі сөјләмәјәчәјәм (И. Һүсејнов).

Сүрүнмәдән јашамаг...
Һансы шаир сөјләмишдир гүввәт (М. Мүшфиг.)
Мән сәни *көрмәдән* һеч јерә кетмәјәчәјәм.

-анда//-әндә фе'ли бағлама шәкилчиси **-ан//-ән** фе'ли сифәт әламәти вә **-да//-дә** јерлик һал шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бу фе'ли бағлама шәкилчиси әсас е'тибарилә чүмләнин мүстәгил хәбәрләри илә ифадә олунмуш иш, һал, һәрәкәтин ичра олунма вахтыны билдирир. Буна көрә дә **-анда//-әндә** формалы фе'ли бағламанын **-ан -ән** заман тәркибилә әвәз етмәк олур. Бу һалда мә'наја һеч бир хәләл кәлмир:

О, 1944-чү илдә Белорусија көјләриндә вурушанда мәним вур-тут 12 јашым вар иди («Улдуз» журналы).

-анда//-əндə формалы фе'ли бағламанын ашағыдакы хүсусиjjətləри вардыр.

1. **-анда//-əндə** формасы təкрарланан һərəкəти билдирир.

О һадисə һəр jадыма *дүшəндə,* түкləрим биз-биз олур, этим үрпəширди (С. Г ə д и р з а д ə).

2. **-анда//-əндə** формалы фе'ли бағлама əсасən иш, һал, һərəкəтин конкрет заманда һəjата кечирилмəсини билдирир. Белə һалда чүмləнин хəбəри чох вахт шүһуди вə jа нəгли кечмиш заман, jа да гəти кələчəк заман формалары илə ифадə олунур.

Тозуну нарын jағыш jуjуб апармыш сəкиjə *галханда* үрəjимдə бир суал доланды (С. Г ə д и р з а д ə); Телефонла данышмағымыза бахмajараг, үз-үзə *кələндə* сөһбəти ордан-бурдан салмышдыг (С. Г ə д и р з а д ə); Сөһбəт Нəзакəтин хасиjjəти һаггында *кедəндə* о, сөзүнү елə бил гajчы илə кəсди (С. Г ə д и р з а д ə).

-чаг// -чəк шəкилчили фе'ли бағлама фе'лдəки иш вə һərəкəтин ичра олунма вахтыны вə сəбəбини билдирир.

-араг//-ərək шəкилчиси ajры-ajры фе'лləрин көкүнə гошуларaг мүстəгил фе'лləрин мүгабилиндə тəрз-һərəкəт, һал, вəзиjjət, бə'зən дə сəбəб мəзмуну ифадə едəн фе'ли бағламалар əмələ кəтирир.

Бəнөвшə онун дəjишдиjини *дүшүнərək* кəдərləндi (С. Г ə д и р з а д ə); Габил онун бу суалы гаршысында да ачиз галачағыны *биларək* сусду. О, китабы столун үстүнə *гоjараг* кетди. Ajаз бүтүн кечмиш һəjатыны *дүшүнərək* jазырды (С. Г ə д и р з а д ə).

ЗƏРФ

Азəрбаjчан дилиндə мүстəгил нитг һиссəлəриндəн бири дə зəрфдир. Зəрф иш вə jа һərəкəтə аид əламəти, кеjфиjjəти, һал вə jа вəзиjjəти, шəраити, бə'зən дə əламəтин əламəтини билдирир.

Зəрфи адлардан (исимдəн, сифəтдəн, сајдан, əвəзликдəн, фе'ли сифəтдəн) фəргləндирən башлыча хүсусиjjətlərdən бири онун һаллара көрə дəjишмəмəсидир. Демəли, шəхс вə jа кəмиjjəтə көрə дəjишмə вə узлашма һадисələри дə бу грамматик категорија үчүн jаддыр. Бу кими хүсусиjjətlərinə көрə зəрф көмəкчи нитг һиссəлəринə даһа чох үjғун кəлир, лакин өзүнə мəхсус лүғəти мə'наjа вə сөздүзəлдичи шəкилчи формаларына малик олдуғуна көрə һəмин нитг һиссəлəриндəн фəргləнир[1].

Зəрфин мүстəгил бир нитг һиссəси кими формалашмасы вə инкишафы башга нитг һиссəлəринин инкишафы илə сых сурəтдə бағлыдыр. Бу грамматик категорија дилин инкишафы просесиндə мүнтəзəм олараг jени сөзləр, сөз бирləшмələри вə идиоматик ифадələр һесабына зənкинləшир, инкишаф едир; башга нитг һиссələринə мəхсус сөзləр, сөз бирləшмələри, ифадələр, һəтта морфоложи əламəтlər илк лексик-грамматик мə'насыны гисмən вə jа тамамилə итирəрək зəрфləшир. Лакин башга нитг һиссəлəриндəн ajрылараг зəрф категоријасына ке-

---

[1] Түрк дилləриндə, о чүмlədən Азəрбаjчан дилиндə зəрф категоријасы, адəтən, сөзүн чүмlə дахилиндə дашыдығы синтактик вəзифəсинə, семантикасына вə jа семантик-морфоложи хүсусиjjətlərinə əсасланмагла өjрənилир, тəдгиг едилир.

Синтактик принсип Авропа дилləринин грамматик гануларыны механики олараг түрк дилləринə тəтбиг етмək, көчүрмək нəтичəсиндə мејдана чыхмышдыр. Бу грамматик принсипə көрə, фе'лдən əввəл кəлən бүтүн сифəтlər чүмlədə ишlənмə jериндən асылы олараг һəм дə зəрфдир. Демəли, синтактик принсип əслиндə зəрф илə зəрflик (морфолокиjа илə синтаксис) арасында мөвчуд олан грамматик сəрһəдди арадан галдырыр.

Зəрфин өjрənилмəсиндə тəтбиг едилəн семантик принсипə көрə исə чүмlədə ишlənмə jериндən асылы олмajараг иш вə jа һərəкəтин кеjфиjjətини, əламəтини, заманыны, jерини ифадə едən бүтүн садə сөзlər зəрфдир; м ə с.: **ертə, инди, ирəли, биркə, jухары** вə с. Бу принсипин тəрəфдарлары зəрфə аид етдикləри бүтүн көк сөзlərи ejни заманда исим кими тəбул едирlər. Демəли, семантик принсип дə дилимиздə зəрфин əсил маһиjjətini ачмага имкан вермир.

Сон заманлар түрк дилləриндə зəрфи семантик-морфоложи принсип əсасында тəдгиг етмəjə мејл артмышдыр. Бу принсипə көрə, сөзүн чүмlədə ишlənмə jери дејил, лүғəти мə'насы, əмəлəкəлмə jоллары өн плана чəкилир. Бу jени принсип зəрфин башга мүстəгил нитг һиссəлəри арасында jерини мүəjjənləшдирмəjə даһа чох имкан верир.

чән сөзләр гејри-сабит олур вә тәркиб һиссәләринә парчаланмајан бир көк сөз кими формалашмагла мүвази олараг әшја анлајышыны билдирән сөз кими чыхыш едир, чүмләнин тә'јинедичи үзвү вә ја гошма вәзифәсини јеринә јетирир, бә'зи һалларда исә зәрф категоријасындан да узаглашараг үчүнчү бир нитг һиссәсинин тәркибинә дахил олур.

ЗӘРФИН ГУРУЛУШЧА ВӘ ӘМӘЛӘКӘЛМӘ ЈОЛЛАРЫНА КӨРӘ НӨВЛӘРИ

Азәрбајчан дилиндә зәрф гурулушча вә әмәләкәлмә јолларына көрә үч јерә бөлүнүр: 1) зәрфләшән сөзләр; 2) садә (әсли) зәрфләр; 3) дүзәлтмә зәрфләр.

З ә р ф л ә ш ә н с ө з л ә р. Башга нитг һиссәләринә мәхсус сөзләрин, сөз бирләшмәләринин, идиоматик ифадәләрин зәрфләшмәси һадисәси зәрфин дилимиздә ән гәдим әмәләкәлмә формасыдыр[2]. Бу јолла дүзәлән зәрфләрин тәркибиндә мүшаһидә едилән морфоложи әламәт чүмләдә һеч бир синтактик әлагә јаратмыр; исмә, фе'лә аид сөз вә ја сөз бирләшмәләри, идиоматик ифадәләр јени мә'на кәсб едәрәк бүтөвлүкдә зәрф категоријасына дахил олур. Белә һалларда, бир гајда олараг, вурғунун јери вә ја кејфијјәти дәјишир, сөзүн аһәнки ја алчалыр, ја да јүксәлир, шәкилчи исә өз грамматик ролуну итирәрәк јени мә'на кәсб едән сөзүн ајрылмаз тәркиб һиссәсинә чеврилир; зәрфләшән сөз бирләшмәләринин вә идиоматик ифадәләрин компонентләри исә өз мүстәгиллијини вә вурғусуну итирдијинә көрә бир лексик ваһид һалында вә бир вурғу алтында бирләшир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә зәрфләшән сөз вә ја сөз бирләшмәләрини ашағыдакы кими груплашдырмаг олар: 1) исмин һал формасында зәрфләшән сөзләр; 2) фе'ли бағлама формасында зәрфләшән сөзләр; 3) бир лексик ваһид һалында зәрфләшән идиоматик ифадәләр.

И с м и н һ а л ф о р м а с ы н д а з ә р ф л ә ш ә н с ө з л ә р. Адларын јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һал формаларында зәрфләшмәси һадисәси дилимиздә гәдим заманлардан мүшаһидә едилир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә исә бу грамматик һадисә өзүнү јалныз исмин јерлик вә чыхышлыг һал формаларында көстәрир. Зәрфләшән сөзләрин тәркиб һиссәсинә чеврилән **-да//-дә; -дан//-дән** шәкилчиләри өз грамматик ролуну итирдијинә көрә чүмләдә иш вә ја һәрәкәтин јерини вә ја чыхыш

[2] Сөзүн лүғәти мә'насыны итирәрәк зәрфләшмәси бүтүн дүнја дилләринә хас олан грамматик һадисәдир. Грамматик васитәнин көмәји олмадан сөзүн зәрфләшмәси һадисәси инкилис дилиндә adverbialization (латын сөзүдүр), франсыз дилиндә adverbialisation испан дилиндә adverbi alizacion, рус дилиндә адвербиализация термини илә адландырылыр. Азәрбајчан дилиндә исә бу типли сөзләрин «зәрфләшән сөз» ады алтында өјрәнилмәси даһа мәгсәдәујғундур.

нөгтәсини билдирмир. Демәли, зәрфләшән сөзүн тәркибиндә галан һал шәкилчиси артыг мүәјјән бир грамматик вәзифә дашымадығына көрә чүмләдә адла фе'л арасында синтактик әлагә дә јаратмыр[3].

Ј е р л ы к һ а л ф о р м а с ы н д а з ә р ф л ә ш ә н с ө з л ә р. Јерлик һал формасында зәрфләшән сөзләрдә кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишмәләри нисбәтән чох зәиф кедир; даһа доғрусу, зәрфләшән сөз өз лүғәти мә'насыны вә вурғусуну гисмән сахлајыр. Она көрә дә јерлик һал формасында зәрфләшән сөзләр исимлә зәрф арасында бир нөв орта мөвге тутур. Һәлә тамамилә зәрфләшмәјән бу типли сөзләр, әсасән, иш вә ја һәрәкәтин заманыны, бә'зи һалларда исә кејфијјәтини билдирир; м ә с.: *күндә, илдә, ајда, гышда, јазда, јајда, пајызда, тәкликдә, икиликдә.*

Мән... *күндә* кәлиб кедирәм (Ә. А б а с г у л и ј е в); Дејирәм, Рүстәмбәј, бирдән адамын бир белә арвады ола, өзү дә *илдә* бир гыз доға (Ј. Ч ә м ә н з ә м и н л и); Әһмәдә *тәкликдә* үстүн кәлмәк үчүн Муртузу да бир васитә илә вуруб мејдандан чыхармаг лазым иди (Ә. А б а с г у л и ј е в).

Ч ы х ы ш л ы г һ а л ф о р м а с ы н д а з ә р ф л ә ш ә н с ө з л ә р. Исмин чыхышлыг һал формасында зәрфләшән сөзләрдә кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишмәләри даһа габарыг шәкилдә кедир, башга нитг һиссәсиндән тәчрид едилән сөзүн лүғәти мә'насы гисмән дәјишир, грамматик ролуну итирән-**дан**// -**дән** чыхышлыг һал шәкилчиси исә зәрфләшән сөзүн ајрылмаз тәркиб һиссәсинә чеврилир.

Чыхышлыг һал формасында зәрфләшән сөзләри нитг һиссәләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) Чыхышлыг һал формасында зәрфләшән исимләр сөзүн илк лүғәти мә'насындан асылы олараг иш вә ја һәрәкәтин кејфијјәтини, заманыны, сәбәбини ифадә едир; м ә с.: *башдан, дәһшәтдән, һәјадан, ушаглыгдан, алаторандан, сабаһдан, үрәкдән, гәһәрдән.*

Јох, гој *башдан* сөјләјим (Һ. Һ ү с е ј н о в); Мурадын көзләри *дәһшәтдән* бөјүдү (С. Һ ү с е ј н); Күләсәр *һәјадан* пу-

[3] Азәрбајчан дилчилијиндә чох вахт чүмләдә фе'лдән әввәл кәлән вә иш, һәрәкәтин әламәт вә ја кејфијјәтини билдирән садә вә ја дүзәлтмә сифәтләр сәһв олараг ејни заманда зәрфләшән сөз ады алтында өјрәнилир. Она көрә дә истәр орта мәктәб дәрсликләриндә, истәрсә дә елми грамматикаларда ејни бир сөз групу ифадә етдији лүғәти мә'насына көрә сифәтә аид едилирсә, чүмләдә дашыдығы синтактик вәзифәсинә көрә исә зәрф ады алтында өјрәнилир. Бу исә, тәбиндир ки, грамматикаларда чидди долашыглыға, параделлијә кәтириб чыхарыр. Һалбуки *јахшы, пис, көзәл, гәшәнк, ағыллы, дүзлү, ширин, јерсиз, гырмызы, исти, бөјүк, узун, гыса, кениш, аз, чох, хејли* вә с. кими сифәтләр вә гејри-мүәјјән сајлар фе'лдән әввәл кәлмәклә һәм дә зәрфләшмир, чүмлә дахилиндә јалныз зәрфлик вәзифәсини јеринә јетирир. Сөз вә ја сөз бирләшмәләриндә зәрфләшәркән кедән кејфијјәт вә кәмијјәт дәјишмәләри ејни заманда иш, һәрәкәтин әламәт вә ја кејфијјәтини билдирән сифәтләрдә мүшаһидә едилмир. Демәли, сифәт вә сајлар чүмләдә ишләнмә јериндән асылы олараг зәрфләшмир, сифәт вә ја сај олараг галыр.

чур-пучур тәр төкдүкчә Шаһникар онун әтрафында фырланыб чыртыг чалыр... (И. Шыхлы); Бә'зән көрүрсән ки, һәјат инсанларын талејини һәлә *ушаглыгдан* тә'јин едир (И. Әфәндијев); *Аләторандан* ишә чыхсалар да гаранлыг гарышан кими евләринә дағылышырдылар (И. Шыхлы).

Чыхышлыг һал шәкилчисини гәбул едән исим бә'зән мәнсубијјәт шәкилчиси илә бирликдә зәрфләшир вә иш, һәрәкәтин сәбәбини ифадә едир; мәс.: *һирсиндән, горхусундан, севинчиндән.*

(Чаһандар ағанын) *һирсиндән* көзләри ган чанағына дөнмүшдү (И. Шыхлы); Зәрникар ханым *горхусундан* чәсәдә дөнмүшдү (И. Шыхлы).

б) Чыхышлыг һал формасында зәрфләшән сифәтләр иш вә ја һәрәкәтин әламәт вә ја кејфијјәтини билдирир; мәс.: *бәркдән, учадан, јаландан, јенидән, тәзәдән, астадан, јавашдан, дәриндән.*

Гәдир әлләрини бир-биринә вурараг *бәркдән* күлдү (И. Әфәндијев);... о һансы бир фикри исә *учадан* тәсдиг едирди (И. Әфәндијев); (Чәркәз *јаландан* һаваја бир-ики күллә атды (И. Шыхлы); Оғлунун кәлишиндән сонра һәм үрәкләнән, һәм дә көврәлән Зәрникар ханым *јенидән* дилләнди (И. Шыхлы); Бирчә ан кечсә, јенә һәр шеј тәкрар олунаҹаг, киши оғлуну *тәзәдән* јахалајаҹагды (И. Шыхлы).

в) Чыхышлыг һал формасында зәрфләшән сајлар иш вә ја һәрәкәтин тәрзини вә ја заманыны ифадә едир. Зәрфләшән сајлара јалныз *бирдән* вә *чохдан* сөзләрини мисал көстәрмәк олар.

Бирдән һарадаса ат кишнәди (И. Әфәндијев); От чалыны *чохдан* гуртармышды (И. Әфәндијев).

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә бә'зән садә вә ја дүзәлтмә зәрфин дә чыхышлыг һал формасында ишләдилмәси һалларына тәсадүф едилир. Зәрфин тәркиб һиссәси ки чыхыш едән **-дан//-дән** чыхышлыг һал шәкилчиси чүмләдә башга сөзлә грамматик әлагә јаратмыр, јени сөз дә әмәлә кәтирмир. Зәрф исимләшәрәк чыхышлыг һал шәкилчисини гәбул едир вә јенидән заман анлајышынын давамлылығыны билдирән зәрфә чевирилир; мәс.: *бајагдан, дүнәндән, индидән, габагчадан, әввәлчәдән, күндүздән, јавашчадан, ахшамдан.*

Бир гыз ки мәни истәмәди, мән ону һеч *дүнәндән* истәмәрәм (И. Әфәндијев);—Мәнә аид олмајан бир ишә гарышдығым үчүн *габагчадан* үзр истәјирәм (И. Әфәндијев); Гәрибә олдуғуну *әввәлчәдән* сөјләдим (И. Әфәндијев); Рүбабә *күндүздән* кәлмишдир (М. Чәлал); Биз *индидән* сөз гошуруг о илаһи ше'ријјәтә (С. Вурғун); *Ахшамдан* кәндин үстүнә чөкән думан чәкилмиш, сәһәрә јахын јағыш да чиләмишди (И. Шыхлы).

Бә'зән суал әвәзлијинин, бағлајычы вә әдатын да чыхышлыг һал формасында зәрфләшмәси һадисәси өзүнү көстәрир; мәс.: *нәдән, һәрдән, каһдан.*

Нә олду, оғлан,—једди дүшмән синәси парчаладын, он сәккиз јара алдын, уф демәдин, бәс инди *нәдән* көзләрин јашарды? (И. Әфәндијев); Онун ахы әнтигә бир гызы вар, *һәрдән* апарыб евдә једирдир (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Фе'ли бағлама формасында зәрфләшән сөзләр. Зәрф фе'ли бағлама формалары һесабына да зәнкинләшир вә инкишаф едир.

Фе'ли бағлама формасынын зәрфләшмәси адларын һал формасында зәрфләшмәси һадисәси гәдәр кениш вә әһатәли дејилдир.

Мүасир дилимиздә тәсадүф едилән зәрфләшмиш фе'ли бағлама формасынын башлыча әламәтләри бунлардыр: 1) сөз фе'ли бағлама формасында зәрфләшмәклә фе'ли бағлама шәкилчиси өз грамматик ролуну итирир вә чүмләнин фе'ллә ифадә едилән хәбәри илә синтактик әлагәдә олмур; демәли, фе'ли бағлама чүмләнин көмәкчи хәбәри вәзифәсини дә јеринә јетирмир; 2) сөз вә шәкилчи бир лексик ваһид кими сабитләшәрәк иш вә ја һәрәкәтин кејфијјәтини ифадә едән көк сөзә чевирилир; 3) сөздә вурғунун јери, ја да кејфијјәти дәјишир; мәс.: *кетдикчә, олдугча, дедикчә, дојунча, гачараг, севинчәк, дүшәндә.*

Итин сәси *кетдикчә* учалырды (Ф. Хошкинаби); Гыз... *олдугча* ајдын вә гыса чаваблар верирди (И. Әфәндијев); Ахы Салатын Шамхалын тојунда *дојунча* ојнамағы әһд етмишди (И. Шыхлы); Фәһләбашы *гачараг* јүјүрүб тә'зим етди... вә атларын чиловларындан јапышды (Ј. В. Чәмәнзәминли); Професор *севинчәк* саатына бахды (И. Әфәндијев); Бир дә гапы ачылды вә ичәријә орта бојлу, сарышын, *дедикчә* зәриф бир ханым кирди (Ј. В. Чәмәнзәминли); *Дүшәндә* бирбаш мүһәндисин, ја земсојузун, мүвәккилин јанына кедирәм (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Бир лексик ваһид һалында зәрфләшән идиоматик ифадәләр. Зәрф ејни заманда чанлы данышыг дили материаллары һесабына зәнкинләшир вә инкишаф едир. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә ишләдилән зәрфләшмиш идиоматик ифадәләр билаваситә чанлы дилә мәхсус данышыг васитәләридир. Тәрәфләри исимдән вә ја сајдан ибарәт олан бу чүр идиоматик ифадәләр тәдричән тәркиб һиссәләринә парчаланмајан бир сөз һалында вә бир ләфзи вурғу алтында бирләшир. Лакин тәрәфләриндән бири садә зәрф олан идиоматик ифадәләрин тәркиб һиссәләри исә гисмән өз вурғусуну сахлајыр вә бир лексик ваһид һалында бирләшмир.

Зәрфләшән идиоматик ифадәләри гурулушуна көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1) Тәрәфләри биринчи нөв исми сөз бирләшмәси кими әла-

гәjә кирән вә зәрфләшән идиоматик ифадәләр; м ә с.: *бирбаш, арабир, дағ јухары, чај ашағы.*

Ачанда *бирбаш* евә кетмәји унутмајын (И. Ә ф ә н д и ј е в); Бајырдан кәлән ахшам јели онун сачларыны *арабир* тәрпәдир, елә бил ки, бејнини јоран ағыр фикирләри вуруб дағытмаг истәjирди (И. Ә ф ә н д и ј е в); Сағ тәрәфдә әзкил, фындыг ағачлары илә башлајан мешә *дағ јухары* кетдикчә галынлашырды (И. Ә ф ә н д и ј е в); Сәнубәр дәрә илә *чај јухары* бахдыгда узаг Күрдүстан дағлары үзәриндә гара булудлар көрүндү (И. Ә ф ә н д и ј е в).

2) Гурулушча биринчи нөв исми сөз бирләшмәсинә уjғун кәлән, лакин икинчи тәрәфи jөнлүк һал шәкилчиси илә формалашан вә зәрфләшән идиоматик ифадәләр. Иш вә ја һәрәкәтин кеjфиjjәтини вә ја әламәтини билдирән зәрфин бу нөвүнүн тәркиб һиссәләри бир көк сөз һалында вә бир вурғу алтында бирләшир, jөнлүк һал шәкилчиси исә грамматик ролуну итирәрәк һәмин сөзүн тәркиб һиссәсинә—сон һечасына чеврилир; м ә с.: *бирбаша, бирнәфәс, дөрднала.*

Һәjәтә чыхмајыб *бирбаша* евин дал тәрәфинә һәрләнди (И. Ш ы х л ы); Јашынын аз олмасына бахмајараг, инәк сағыр, палтар jујур, *бирнәфәс* кәндин кәнарындакы дәрәдән дөрд-беш сәһәнк булаг суjу кәтирирди (И. Ш ы х л ы); Сүр атыны *дөрднала* чап (С. В у р ғ у н).

3) Формача икинчи нөв исми сөз бирләшмәсинә уjғун кәлән, зәрфләшәрәк бир лексик ваһид һалында бирләшән вә иш, һәрәкәтин кеjфиjjәтини билдирән идиоматик ифадәләр мүасир Азәрбајчан дилиндә даһа чох ишләдилир; м ә с.: *дилчавабы, додагүчү, сөзкәлиши, ајагүстү, атүстү, әлүстү, көзүчү, көзалты, јанпөртү, додагалты, аддымбашы.*

О...*дилчавабы* бир-ики сөз сифариш етмәк истәjирди (А. Ш а и г); О аз гала өзү бојда олан мис сәһәнки далына алыб *додагалты* зүмзүмә едә-едә jохуша дырмашырды (И. Ш ы х л ы); Инчимә, биби, елә-белә, *сөзкәлиши* дедим (И. Ш ы х л ы); О тез-тез әjилиб фәтир көтүрән гызыны *көзалты* сүзүрдү (И. Ш ы х л ы); Күчәjә чыхдыглары заман Ширин *көзүчү,* Сурхајын архасынча кәлдиjини көрәрәк рәфигәсинә: «бир аз тез кедәк»—деди (И. Ә ф ә н д и ј е в); О, ајағыны ајағынын үстүнә ашыраraг *јанпөртү* әjләшмишди (И. Ш ы х л ы).

Зәрфләшән идиоматик ифадә бә'зән чыхышлыг һал шәкилчисини гәбул етмәклә тәркиб һиссәләри бир-бириндән ајрылараг мүстәгил вурғу илә тәләффүз едилир; м ә с.: *әлалты//әл алтындан.*

Шәриф һаранын адамыдыр ки, мән дура-дура мәним адамыма *әлалты* линк вурсун (Ч. Ч а б б а р л ы); Аллаһја .. *әл алтындан* өзүнә jени арвад ахтармырдымы? (И. Ш ы х л ы).

4) Гурулушча икинчи нөв исми сөз бирләшмәсинә уjғун кәлән, лакин икинчи тәрәфи jөнлүк һал шәкилчиси илә формалашан вә зәрфләшән идиоматик ифадәләр. Икинчи бөлкүjә дахил олан сөз бирләшмәләри кими, идиоматик ифадәнин бу нөвүнүн дә тәркиб һиссәләри садә бир көк һалында вә бир вурғу алтында бирләшир, мәнсубиjjәт вә jөнлүк һал шәкилчиләриндән ибарәт олан **-ына//-инә** морфоложи әламәтләри исә дашлашан вә jени мә'на кәсб едән сөзүн тәркиб һиссәсинә чеврилир; м ә с.: *тәкбашына, өзбашына, өз ихтиjарына, өз күчүнә.*

Гардашынын һеч кәслә мәсләһәтләшмәjиб *өзбашына* арвад алмасы она jаман тохунмушду (И. Ш ы х л ы); О, бу иши *тәкбашына* jеринә jетирмишди; Сән буна *өз күчүнә* мүвәффәг олә биләрсәнми?

5) Биринчи тәрәфи тәктәрәфли исми сөз бирләшмәсинә уjғун кәлән, икинчи тәрәфи исә әсли зәрф вә ја дүзәлтмә сифәтдән ибарәт олан вә зәрфләшән идиоматик ифадәләр; м ә с.: *үзүашағы, үзүгоjлу, башыашағы, башыjухары.*

Чаһандар аға һисс етди ки, ат һүркүб фынхырды вә бирдән сычрајыб *үзүашағы* Күрә доғру чапды (И. Ш ы х л ы); Аллаһjар динмәз-сөjләмәз ичәри кечиб *үзүгоjлу* тахтын үстә дөшәнди (И. Ш ы х л ы); О, ири мәхмәр креслода отуруб *башыашағы* нә исә фикирләширди (И. Ә ф ә н д и ј е в).

Садә зәрф

Садә (вә ја әсли) зәрф дилин мүасир инкишафы дөврүндә тәркиб һиссәләринә ајрылмајан вә иш, һәрәкәтин заманыны, jерини, кеjфиjjәтини билдирән көк сөзләрә дејилир. Лакин мүасир дил материаллары үзәриндә апарылан етимоложи арашдырмалар сүбут едир ки, көк вә шәкилчиjә, еләчә дә компонентләринә парчаланмајан садә зәрфләр дилимизин инкишафы просесиндә башга нитг һиссәләриндән ајрылараг зәрфләшән сөз вә ја сөз бирләшмәләри әсасында мејдана чыхмышдыр[4]. Она көрә дә мүасир дилимиздә садә сөз кими дәрк едилән зәрфләри зәрфләшән сөзләрин вә сөз бирләшмәләринин инкишаф етмиш jени формасы кими гәбул етмәк олар. Садә зәрфләри зәрфләшән сөзләрдән фәргләндирән башлыча әламәтләр бунлардыр: 1) садә зәрфләрин тәркиб һиссәләри вә ја тәркиб һиссәләриндән бири мүасир дил үчүн тамамилә архаикләшир. Һалбуки зәрфләшән вә бир лексик ваһид һалында формалашан зәрфләрин тәркиб һиссәләри ајрылыгда мүасир дилдә һәлә дә ишләдилир. Она көрә дә һәмин сөзләр асанлыгла тәркиб һиссәләринә ајрыла билир. 2) садә зәрфләр бир көк сөз кими дәрк едилдиjинә көрә асанлыгла исимләшир вә чүмләнин баш вә ја икинчи дәрә-

[4] Түрколожи әдәбиjjатда садә зәрфләр, бир гајда олараг «илкин зәрф» (первообразные наречия) «әсли зәрф» (собственное наречие), «көк зәрф» (корневое наречие), «төрәмәjән зәрф» (непроизводное наречие) ады алтында тәдгиг едилир. Бу терминләр шәртидир вә һеч бири садә зәрфин төбиәтини там әкс етдирә билмир. Азәрбајчан дилчилиjиндә исә зәрфин бу нөвүнү садә вә ја әсли зәрф ады алтында өjрәнмәк мәгсәдәуjғундур.

чәли үзвләри вәзифәсини јеринә јетирә билир. Зәрфләшән сөзләр исә чох һалларда субстантивләшмир вә чүмләдә јалныз зәрфлик вәзифәсиндә чыхыш едир.

Дилин инкишафы просесиндә башга нитг һиссәләриндән тәчрид олунараг тәркиб һиссәләринә парчаланмајан вә көк сөз кими формалашан садә зәрфләр ашағыдакы гајда үзрә бирләшән вә зәрфләшән сөз вә ја сөз бирләшмәләри әсасында мејдана чыхмышдыр:

1) Јанашма јолу илә әмәлә кәлән сөз бирләшмәсинин зәрфлик функсијасында зәрфләшмәси вә тәрәфләринин тәдричән ләфзи вурғусуну итирәрәк бир көк вә бир вурғу алтында бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлән садә зәрфләр; мә с.: *дүнән (<дүн+күн); күнорта (<күн+орта); бајаг (<бу+јак+ок;* лүғәти мәс.: *бу јахын заманда).*

«К» шәһәринә *дүнән* кәлмиш кәнч бәстәкар сәһәр еркән ојанды (И. Әфәндијев); *Күнорта* һамы јемәк столунун архасында өз јерини тутмушду.

2) Һал вә ја фе'ли бағлама формаларының зәрфлик вәзифәсиндә тәдричән тәркиб һиссәләринә ајрылмајан лексик бир бањидә чеврилмәси јолу илә әмәлә кәлән садә зәрфләр; мә с.: *ертә (<ер—сәһәр, сабаһ+***тә** јерлик һал шәкилчиси; лүғәти мә'н.: *сәһәр вахты); инди (<ам// им// ин* индики заман анлајышыны ифадә едән исим+**ди** јерлик һал шәкилчиси)[5]; *биркә* (<бир+ик-бирләшмәк+**ә** фе'ли бағлама шәкилчиси; лүғәти мә'н.: *бирләшәрәк); јенә (<јан—гајытмаг, кери дөнмәк+***а//ә** фе'ли бағлама шәкилчиси; лүғәти мә'н.: *кери дөнәрәк, гајыдараг); јухары (<***јо//јө** *јүксәклик+гара//гару* истигамәт, јөнәлмә билдирән гәдим гошма; лүғәти мә'н.: *јүксәклијә доғру, јүксәклијә тәрәф); ичәри (<ич+гару—ичәрү ичәри); ирәли (<ил шәрг, габаг тәрәф+гару>илгару>иләри>ирәли); өтәри (<өтәр+***и** фе'ли бағлама формасы; лүғәти мә'н.: *кечәрәк; сонра (<сон+ғару;* лүғәти мә'н.: *сона доғру, ахырда. сонғару> сонару>сонра); јејин (јеј+јахшы+* **ин** аләтлик һал шәкилчиси); *кечә, кери, бәри, ахшам, бура, ора*[6].

Инди инандым, доғрудан да овчусан (И. Шыхлы); Сабаһ сәһәр *ертә* бурада һазыр олсун, кәлиб ону апарачағам (Ј. Чәмәнзәминли); Анам *ичәри* кириб, бизә ахшам јемәји тәклиф етди (И. Әфәндијев); Шамхал... аста-аста *јухары* галхды (И. Шыхлы); Сурхај бир сөвги-тәбии илә дөнүб

[5] Е. В. Севортјан *имди//инди* зәрфинин тәркиб һиссәси олан **ды//ди** әламәтини фе'ли бағлама формасы кими изаһ етмишдир. «Тюркологические исследования», М.—Л., 1963, сәһ. 67.

[6] Мүасир түрк дилләриндә ишләдилән *кечә, кери, бәри, ахшам, бура, ора* вә с. кими садә зәрфләрин етимолокијасы һаггында мүхтәлиф вә зиддијјәтли мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Лакин һәмин сөзләрин дә гәдим дилимиздә башга нитг һиссәләриндән тәчрид олунан вә зәрфләшән мүәјјән грамматик формаларын вә ја сөз бирләшмәләринин әсасында әмәлә кәлдији шүбһәсиздир.

кери бахды (И. Әфәндијев); Лакин о *кечә* узун заман көзләринә јуху кетмәди (И. Әфәндијев); *Сонра* онлар чаван јасәмән ағачынын јанына кәләрдиләр (И. Әфәндијев); *Ахшам* азча јағыш јағараг јери вә ағачлары ислатмышды (И. Әфәндијев); *Јанашы* дајандылар (И. Шыхлы); Тапдыг синини ећмалча *ирәли* итәләди (И. Шыхлы); О, башыны галдырыб оғлана *өтәри* бир нәзәр салды (И. Әфәндијев); О... *јенә* дә өзүнү сонсуз сәадәт ичиндә һисс едирди (И. Әфәндијев).

3) Тәрәфләри јанашма вә морфоложи әламәтләрини көмәклији илә әлагәјә кирән сөз бирләшмәләринин бир лексик бањид һалында бирләшмәси вә зәрфләшмәси јолу илә әмәлә кәлән садә зәрфләр; мә с.: *инишил (<ил+үч+үн+јыл;* лүғәти мә'н.: *ирәлидәки үчүнчү ил) <сраға күн (аст+ра+кы—күн;* лүғәти мә'н.: *алтдакы күн); күнашыры (<күн—аш-ар-ы;* лүғәти мә'н.: *күн кечмәклә); вахташыры (<вахт+аш-ар-ы;* лүғәти мә'н.: *вахт кечмәклә).*

Күләсәрин көнлү Шамхалы *инишил* дағ көчүндә тутмушду (И. Шыхлы); Әкәр *сраға күн* Күләсәр онун јанына кәлмәсәјди, бәлкә һеч бу күн дә евә гајытмајачагды (И. Шыхлы); Пристав *күнашыры* атлы казакларла кәлиб јола баш чәкирди (И. Шыхлы).

4) Бүтөв бир предикатив бирләшмәнин зәрфләшмәси вә бир лексик бањидә чеврилмәси јолу илә әмәлә кәлән садә зәрфләр; мә с.: *билдир (<бир+ил+дир), еркән (<ер+икән;* лүғәти мә'н.: *сәһәр оланда).*

Билдир әлимә Мәккәјә кедән бир-ики татар кечмишди (Ј. В. Чәмәнзәминли); ...бәстәкар сәһәр *еркән* ојанды (И. Әфәндијев).

Мүхтәлиф сөзләрин, сөз бирләшмәләринин, ифадәләрин зәрфләшмәси, садә бир көк сөз һалында формалашмасы вә сабитләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән әсли зәрфләрин башлыча хүсусијјәтләриндән бири онларын асанлыгла субстантивләшмәсидир. Бу типли сөзләр мүасир Азәрбајчан дилиндә ејни заманда әшја анлајышы ифадә едә билир вә һалланыр, өзүндән сонра кәлән чүмлә үзвүнү тә'јин едир, гошма ролунда чыхыш едир. Она көрә дә түрколожи әдәбијјатда *јухары, кечә, күндүз, күнорта, ахшам* вә с. кими садә зәрфләр бә'зән ејни заманда јер вә ја заман анлајышы ифадә едән исим, *бәри, сонра, ирәли, кери* зәрфләри исә сәһв олараг һәм дә гошма ады алтында изаһ едилир. Һалбуки башга нитг һиссәләринә мәхсус сөзләрин зәрфләшмәси вә бир көк сөз һалында битишәрәк дашлашмасы нәтичәсиндә мејдана чыхан әсли зәрф өз әввәлки кечичилик хүсусијјәтини горујуб сахлајыр. Демәли, паралел олараг дилимиздә әшја анлајышы ифадә едән *кечә, күндүз, ахшам, күнорта* вә еләчә дә гошма вәзифәсини јеринә јетирән *сонра, бәри, ирәли, кери* сөзләри һәм дә башга нитг һиссәләринин јериндә чыхыш едән зәрфдән башга бир шеј дејилдир.

Алынма зәрф

Мүасир Азәрбајчан дилиндә мәншәчә башга дилләрә мәхсус алынма зәрф нөвләри дә ишләдилир. Әрәб вә фарс дилләриндән көлән бу зәрфләр һәмин дилләрин лүғәт тәркиби чәрчивәсиндә садә вә дүзәлтмә ады алтында ики јерә бөлүндүјү һалда, Азәрбајчан дилиндә тәркиб һиссәләринә парчаланмајан садә бир лексик ваһид кими дәрк едилир. Мәсәлән, мүасир дилимиздә, артыг, чохдан вәтәндашлыг һүгугу газанмыш олан *һәмишә, даим//даима, тез* садә зәрфләри илә јанашы һәмин дилләрдә көк вә шәкилчијә ајрылан *ачизанә, мәрданә, хәлвәти, нөвлнак, бәһәм, дәрһал билаихтијар, гәтијјән, тәсадүфән, үмумән, әксәрән, тамамән, сәһвән* вә с. сөзләри Азәрбајчан дилиндә көк вә шәкилчијә ајрылмыр. Она көрә дә һәмин типли сөзләр садә вә ја әсли зәрф ады алтында өјрәнилмәлидир.

Тез галхыб диггәтлә бахдым (А. Шаиг); Чанын сағ олсун, әши,—дејә Овчу Пири *мәрданә* чаваб верди (И. Әфәндијев); Кечмишдә *тәсадүфән* бир јердә нәһар елədијимиз заманларда олдуғу кими, хәфиф, фәрәһли бир тәбәссүмлә тамаша едирди (И. Әфәндијев); О мәним бу алим достуму севмир, *гәтијјән* севмир (И. Әфәндијев); *Әксәрән* динин әсасы белә-белә һәгиги әмрләрдән ибарәтдир (Ј. В. Чәмәнзәминли); Бәлкә ахшам гарышанда оғурланыб *хәлвәти* сизә көлдим (И. Шыхлы); Мән өзүмдә гәрибә бир һәјәчан дујараг *нөвлнак* сәнин јанына көлдим (И. Әфәндијев); Гызын бахышларында *ачизанә* јалварышла *бәһәм*... кин гарышыг килеј-күзар вар иди (И. Шыхлы); Софјанын көзләриндән *билаихтијар* јашлар сүзүлмәјә башлады (Ј. В. Чәмәнзәминли); Ректор *дәрһал* орталыгдан гаиб олду (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Дүзәлтмә зәрф

Дүзәлтмә зәрфләр әмәлә көлмә јолларына көрә ики јерә бөлүнүр: 1) морфоложи јолла дүзәлән зәрфләр; 2) мүрәккәб јолла дүзәлән зәрфләр.

Морфоложи јолла дүзәлән зәрфләр. Морфоложи јолла дүзәлән зәрфләр адларын сонуна хүсуси сөздүзәлдичи шәкилчи артырмагла әмәлә көлир.

-ла//-лә шәкилчиси васитәсилә дүзәлән зәрфләр. *илә* гошмасындан төрәјән бу шәкилчи мүчәррәд мә'налы садә вә ја дүзәлтмә исимләрин сонуна әлавә олунараг иш вә ја һәрәкәтин кејфијјәтини, ичра формасыны билдирән зәрф әмәлә кәтирир.

-ла// -лә шәкилчиси васитәсилә дүзәлән зәрфләри әмәлә көлдији нитг һиссәсинә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) Садә исимдән әмәлә көлән зәрфләр: *күчлә, тәәссүфлә, һәвәслә, һәсрәтлә, һәјәчанла, вүгарла, сүкутла, дәһшәтлә, тәәччүблә, гејзлә, һиддәтлә, сүр'әтлә, диггәтлә.*

Одунчу оғлу... *күчлә* дуруб отурду (Ә. Мәммәдханлы); Овчу Пири *тәәссүфлә* сөзләнди (И. Әфәндијев); Ширин *һәјәчанла* онун үзүнә бахды (И. Әфәндијев); Сән дүшмәнин габағында икид тәрпән, *вүгарла* (С. Вурғун); Салатын сәсини көсиб *тәәччүблә* онун үзүнә бахдыгда Зәрникар ханым елә бил јухудан ајылды (И. Шыхлы); Зәрникар... учурумун диби илә ахан гыжылтылы боз-буланыг суја *дәһшәтлә* бахды (И. Шыхлы); Сурхај бағларын үзәриндән көрүнән нәһајәтсиз үфүгләрә бахараг *кәдәрлә* күлүмсәди (И. Әфәндијев); Бу заман көјләр *гејзлә* курлады. Сулар гајалара чарпараг *һиддәтлә* сөсләнди (И. Әфәндијев); Овчу Пири илә јанашы үзү үстә узанмыш шәһәрли *диггәтлә* бахырды (И. Әфәндијев).

б) Дүзәлтмә исимдән әмәлә көлән зәрфләр: *тезликлә, әсәбиликлә, үркәкликлә, севинчлә, амансызлыгла, сәбирсизликлә.*

Илк заманлар рәис дә, Чәлил дә онун *тезликлә* дарыхачағыны күман етмишдиләр (И. Әфәндијев); Һәким... алныны *әсәбиликлә* овушдурду (И. Әфәндијев); Лакин бу гыза елә гејри-тәбии, елә күлүнч көрүндү ки, ону елә бир *үркәкликлә* рәдд етди ки, оғлан јериндә гурумуш кими галды (И. Әфәндијев); Ајаг сахлајыб *севинчлә* сөсләндим (И. Әфәндијев); Дәрһал ајаға галхараг машына чатанда:—Нә олду?—дејә *сәбирсизликлә* сорушдум (И. Әфәндијев).

в) Чәм һалда олан исимдән әмәлә көлән зәрфләр: *күнләрлә, ајларла, илләрлә, дәгигәләрлә, саатларла, һәфтәләрлә.* Бу типли зәрфләрин тәркиб һиссәси кими чыхыш едән **-лар//-ләр** шәкилчиси **-ла//-лә** сөздүзәлдичи шәкилчисинин сөзә әлавәси илә, артыг әшјанын мигдарыны дејил, давамлы заман анлајышы ифадә едир.

Мүрсәл киши *күнләрлә* евә көлмирди (Ә. Мәммәдханлы); Күләр... јарымчыг галмыш портрет һаггында узун вә дәрин хәјаллара даларағ, *саатларла* чаларды (И. Әфәндијев); О, *һәфтәләрлә* евә баш сала билмирди. Әкәр гызы Күләсәр олмасајды, бәлкә дә *ајларла* көлинининин јанында галар, һеч евә гајытмазды (И. Шыхлы).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә *дәфә* гошмасы бә'зән **-ләр** чәм шәкилчисини гәбул етмәклә субстантивләшир вә **-лә** шәкилчисинин әлавәси илә иш вә ја һәрәкәтин тәкрар олараг, дөнә-дөнә ичра едилдијини билдирән зәрфә чеврилир; мәс.: Нашад *дәфәләрлә* фикрини Мәһрибана билдирмишди (С. Һүсејн).

-ча// -чә шәкилчиси васитәси илә дүзәлән зәрфләр: Мүасир дилимиздә чох мәһсулдар олан бу шәкилчинин әлавәси илә дүзәлән зәрфләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) Мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едән исимләрдән дүзәлән

вә иш, һәрәкәтин кејфијјәтини, јерини билдирән зәрфләр: *јанымча, јанымызча, архасынча, өнүмүзчә*

Ширин... Сурхајын *архасынча* кәлдијини көрәрәк рәфигәсинә «бир аз тез кедәк»,—дејә аддымларыны јејинләтди (И. Әфәндијев); Гыз гапыны *архасынча* өртдү (И. Әфәндијев); Бизим *өнүмүзчә* кедән пијадалар тамамилә көздән итмишдир (С. Һүсејн).

б) Исмин вә ја сајын чәм һал формасындан дүзәлән вә мүгајисә јолу илә заманын кәмијјәтини билдирән зәрфләр: *һәфтәләрчә, әсрләрчә.*

Һәфтәләрчә ичәнләр вармыш (Ј. В. Чәмәнзәминли); *Әсрләрчә* гүввәтлиләрә гул олмушлар (Ј. В. Чәмәнзәминли).

в) Әсли сифәтләрдән дүзәлән, иш вә ја һәрәкәтин тәрзини, бә'зән дә кәмијјәтини вә ја заманыны ифадә едән зәрфләр: *тәзәчә, јеничә, сакитчә, јахшыча, узунча, астача, көзәлчә, сакитчә, мөһкәмчә, хәфифчә, јеничә, еһмалча, ајдынча јавашча, јаманча.*

Ушаг *тәзәчә* дил ачмышды (Ә. Абасгулијев); Дағларын көлкәси узаныб *јеничә* јарпагланмыш мешәләри бүрүјүрдү (И. Әфәндијев); О, анасынын јанындан *сакитчә* өтүб габаға кечди (И. Шыхлы); Салатын анасынын фысылтысыны *ајдынча* ешитди (И. Шыхлы); Тапдыг синини *еһмалча* ирәли итәләди (И. Шыхлы); Јох ашна, бу гыз сәнин *јаманча* көзүнүн одуну алыб (И. Әфәндијев); Гыз *јавашча* гапыны ачыб балкона бахды (С. Һүсејн).

Көрүндүју кими, **-ча//** **-чә** шәкилчиси әсли сифәтләрин сонуна артырылмагла иш вә ја һәрәкәтә аид кејфијјәти чохалтмаг вә ја азалтмаг вәзифәсини јеринә јетирир. Сон заманлар данышыг заманы иш, һәрәкәтин әламәт вә ја кејфијјәтини билдирән сифәтләрин һәмин шәкилчи илә формалашараг ишләдилмәси һалларына даһа чох тәсадүф едилир.

г) Дүзәлтмә сифәт формаларындан әмәлә кәлән вә һәрәкәтин кејфијјәтини, ичра тәрзини билдирән зәрфләр: *мәрһәмәтсизчә, үсуллуча, еһмаллыча.*

...мәрһәмәтсизчә көзәл кәндимизи топа тутдулар (Ә. Мәммәдханлы);... Сурхај дүшүндү вә *үсуллуча* чеврилиб отағына кечди (И. Әфәндијев); Рүстәмбәј диксинди, голуну *еһмаллыча* ханымын голундан хилас етди (Ј. В. Чәмәнзәминли).

ғ) **-маз//-мәз** вә **-мыш//-миш** шәкилчили фе'ли сифәтләрдән әмәлә кәлән вә иш, һәрәкәтин кејфијјәтини, тәрзини ифадә едән зәрфләр: *динмәзчә, киримишчә.*

Һәмид... *динмәзчә* онларын габағында јеримәјә башлады (Ф. Хошкинаби); Сәнубәрлә Чәмил *динмәзчә* дајаныб тамаша едирдиләр (И. Әфәндијев); Шамхал онун тәрәддүд етдијини көрүб гәләбәсинә әмин олду вә һеч нә сорушмадан гызы *киримишчә* габағына салыб евә кәтирди (И. Шыхлы).

д) Садә зәрфләрдән дүзәлән вә заман анлајышыны конкретләшдирмәк вәзифәсини јеринә јетирән зәрфләр: *индичә, тезчә.*

Үзү о гәдәр солғун иди ки, санки *индичә* әријиб ај ишығына гарышачагды (И. Әфәндијев); Каш *тезчә* узаглашаиди (И. Һүсејнов).

-ына//-инә; -сына//-синә шәкилчиси васитәсилә дүзәлән зәрфләр. Мәһсулдар грамматик васитәләрдән бири олан бу шәкилчи вариантлары III шәхс мәнсубијјәт шәкилчисинин **-ы, -и, -у, -ү** јөнлүк һал шәкилчиси илә бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

-ына// -инә; -сына// -синә шәкилчиләри ашағыдакы нитг һиссәләринин сонуна артырылыр:

а) Исмин сонуна әлавә олунараг иш вә ја һәрәкәтин тәрзини, кејфијјәтини билдирир; мәс.: *әксинә, башына, ениә.*

..әксинә бу хәбәр Шамхалы нараһат етмәди (И. Шыхлы); Дејирләр ки, нијә ферманы *башына* гојуб кәлмисән (Ә. Абасгулијев).

б) садә сифәтин сонуна әлавә олунараг иш, һәрәкәтин әламәт вә ја кејфијјәтини билдирир; мәс.: *тәрсинә, чәпинә, узунуна, көндәләниә.*

Анчаг инди ишләр *тәрсинә* дөнмүшдү (И. Шыхлы); Бу чәрхи-фәләк *тәрсинә* дөврән едир инди (М. Ә. Сабир); *Чәпинә* гојулмуш ағач сүрүшүб суја дүшдү.

-часына// **-чәсинә** шәкилчиси васитәсилә дүзәлән зәрфләр (<**-ча//-чә**+**сы//-си** мәнсубијјәт шәк.+**-на//-нә** јөнлүк һал шәкилчиси).

Бу шәкилчи мүасир дилимиздә даһа чох ишләдилир. Һәмин шәкилчи ашағыдакы нитг һиссәләринә әлавә олунур:

а) Исмин сонуна артырыларағ мүгајисә јолу илә иш, һәрәкәтин тәрзини, әламәт вә ја кејфијјәтини ифадә едир; мәс.: *коммунистчәсинә, достчасына, һејванчасына, кишичәсинә.*

Мән нечә бир коммунист, бүтүн бу мәсәләләрә *коммунистчәсинә* бахырам (М. Чәлал); Семјонов *достчасына* әлини онун чијнинә гојду (И. Шыхлы); Гулу,... буну әввәлдән *кишичәсинә* демәли идин (Ј. В. Чәмәнзәминли).

б) Әсли вә ја нисби сифәтин сонуна артырыларағ иш, һәрәкәтин кејфијјәтини, тәрзини билдирир; мәс.: *дәличәсинә, вәһшичәсинә, хәфифчәсинә, сәфилчәсинә, ушагчасына.*

О бир нечә дәгигә *дәличәсинә* дал ајаглары үстүндә фырланды (Ә. Мәммәдханлы);... мүртәчеләр *вәһшичәсинә* һүчума кечмишдиләр (Ф. Хошкинаби); ...гыз *хәфифчәсинә* күлүмсәди (Ф. Хошкинаби).

в) Дүзәлтмә сифәтин сонуна артырыларағ иш, һәрәкәтин тәрзини, кејфијјәтини билдирир; мәс.: *инсафсызчасына, рәһмсизчәсинә, көнүлсүзчәсинә, вичдансызчасына, һәјасызчасына.*

Көјүш Балаханымы үч баласы илә *инсафсызчасына* күчәјә атмыш, Әһмәд исә ону *рәһмсизчәсинә* тәһгир објектинә чевирмишди (Ә. Абасгулијев); Фајтончу *көнүлсүзчәсинә* сүфрәјә јахынлашды (И. Шыхлы).

-jана шәкилчиси васитәсилә дүзәлән зәрфләр. Бу шәкилчи васитәсилә дүзәлән зәрфләр *кими, тәк* гошмаларынын мүгаjисә jолу илә ифадә етдиjи грамматик мә'наны билдирир.

-jана шәкилчиси, әсасән, исимдән, тәсадүфи hалларда исә фе'ли сифәтдән зәрф әмәлә кәтирир; м ә с.: *достjана, зарафатjана, ағсаггалjана, ағаjана, кәндлиjана, әркjана, саjмазjана.*

Кәлдиjев ...*достjана* сөhбәтә башлады (М. Ч ә л а л); Бизим гызлар нечә, хошунуза кәлирми?—дејә *зарафатjана* сорушдум (И. Ә ф ә н д и j е в); Көjүш *зарафатjана* деди (Ә. А б а с г у л и j е в); Бу мәвачибә Хәлил ...*ағаjана* долаңырды (Ә. Һ а г в е р д и j е в); Султан *ағсаггалjана* бир тәрздә деди... (Ф. Х о ш к и н а б и); Ситарә... *саjмазjана* деди; (Ә. А б а с г у л и j е в); Зина буну дуjараг *әркjана:* эфәндиләр,—деди,—бу ишыг нәдир? (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и).

-акы// -әки шәкилчиси васитәсилә дүзәлән зәрфләр. Бу шәкилчи илә дүзәлән зәрфләр мүасир дилимиздә сон дәрәчә мәhдуд олуб, иш вә ја hәрәкәтин нечә, нә вәзиjjәтдә ичра едилдиjини билдирир; м ә с.: *јанакы, чәпәки.*

О, *јанакы* үзүмә бахараг күлүмсәди (И. Ә ф ә н д и j е в); Әhмәд ону *чәпәки* сүзәрәк чаваб верди (А. Ш а и г).

-чаг// -чәк шәкилчиси васитәсилә дүзәлән зәрфләр. Бу шәкилчинин әлавәси илә дүзәлән зәрфләр jалныз *туманчаг, көjнәкчәк* сөзләрини әhатә едир вә иш, hәрәкәтин нечә, нә шәкилдә ичра едилдиjини билдирир.

Шамхалын имәкләмәси, дәjәләрин габағында *туманчаг* гачмасы... мәкәр jаддан чыхардымы? (И. Ш ы х л ы); Мирзә Әскәр *көjнәкчәк* дуруб пәнчәрәдән ешиjә бахды (М и р Ч ә л а л).

Мүрәккәб jолла дүзәлән зәрфләр. Сөзләрин тәкрарланараг гошалашмасы вә ја бирләшмәси jолу илә дүзәлән зәрфләр Азәрбаjчан дилиндә хүсуси jер тутур. Бу jолла дүзәлән зәрфләр hәм башга нитг hиссәләриндән тәчрид олунан шәкилчи формаларынын көмәклиjи илә, hәм дә шәкилчисиз әмәлә кәлир. Она көрә мүрәккәб jолла дүзәлән зәрфләр ики jерә аjрылыр: 1) синтактик jолла әмәлә кәлән зәрфләр; 2) синтактик-морфоложи jолла әмәлә кәлән зәрфләр.

Синтактик jолла әмәлә кәлән зәрфләр. Синтактик jолла әмәлә кәлән зәрфләр мүасир дилимиздә чох мәhсулдардыр. Адларын hеч бир морфоложи әламәтин көмәклиjи олмадан тәкрарланмасы вә ја бирләшмәси jолу илә дүзәлән зәрфләр бә'зән ишjанын да әламәт, кеjфиjjәт вә ја мигдарыны ифадә едир; м ә с.:

jахшы-jахшы ишләмәк
узун-узун данышмаг
ширин-ширин jатмаг
дамчы-дамчы төкүлмәк
дәстә-дәстә кечмәк

jахшы-jахшы мејвәләр
узун-узун jоллар
ширин-ширин гоғаллар
дамчы-дамчы су
дәстә-дәстә ушаглар

Илк бахышдан белә бир фикир jараныр ки, мүвази олараг hәм иш, hәрәкәтин, hәм дә ишjанын әламәт вә ја кеjфиjjәтини билдирән гоша сөзләр чүмләдә зәрфлик вәзифәсини jеринә jетирән сифәтә, саjа вә ја исмә аид едилмәлидир, чүнки мүасир Азәрбаjчан дилчилиjиндә hәм ишjанын, hәм дә иш, hәрәкәтин әламәт вә ја кеjфиjjәтини билдирән садә сифәтләр, саjлар вә исимләр чүмләдә ишләнмә jериндән асылы олмajараг сифәтә, саjа, исмә аид едилир.

Сифәтин тәкрарланмасы илә әмәлә кәлән гоша сөзләр садә сифәтләрдән ашағыдакы сәчиjjәви хүсусиjjәтләри илә фәргләнир: Биринчиси, сифәтин тәкрарланмасы илә әмәлә кәлән гоша сөзләр субстантивләшмир; она көрә hал вә ја кәмиjjәтә көрә дә дәjишмир; икинчиси, бу сөзләр сифәтин дәрәчә әламәтләрини гәбул етмир; (м ә с.: *ән jахшы-jахшы, лап пис-пис* вә с. дејилмир. Дикәр тәрәфдән, ишjанын әламәтини, кеjфиjjәтини билдирән гоша сөзләр дилимиздә мәhдуд дәрәчәдәдир. Она көрә дә сифәтин тәкрарланмасы илә әмәлә кәлән гоша сөзләрин зәрфә аид едилмәси даhа чох мәгсәдәуjғундур. Буну ejнилә исмин тәкрарланмасы илә әмәлә кәлән гоша сөзләр hаггында да демәк олар. Әввәлән, исмин тәкрарланмасы илә мејдана чыхан гоша сөзләр әсасән иш, hәрәкәтин кеjфиjjәтини, мигдарыны, бә'зән дә заманыны ифадә едир; икинчиси, hәр hансы бир исим гошалашмагла өз исимлиjини итирир, она көрә дәjишмир; үчүнчүсү, бу типли гоша сөзләр чүмләдә тә'jин олунмур, чүнки сөз гошалашмагла өзү иш, hәрәкәтин тә'jинедичи үзвүнә чеврилир. Демәли, исмин тәкрарланмасы илә әмәлә кәлән гоша сөзләр дә зәрфдән башга бир шеj дејилдир.

Адларын гошалашмасы илә әмәлә кәлән зәрфләри нитг hиссәләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Исмин адлыг hал формасында тәкрарланмасы илә дүзәлән вә иш, hәрәкәтин кеjфиjjәтини, мигдарыны, заманыны билдирән зәрфләр: *дәстә-дәстә, ојмаг-ојмаг, пәрдә-пәрдә, карван-карван, гапы-гапы, овуч-овуч, сәhәр-сәhәр, аддым-аддым, гашыг-гашыг, бошгаб-бошгаб, hиссә-hиссә, парча-парча, чүмлә-чүмлә, гарыш-гарыш, тикә-тикә, гатар-гатар, заман-заман.*

Онлар *дәстә-дәстә* учуб кәлдиләр (Ә. М ә м м ә д х а н л ы); Кәзиб *ојмаг-ојмаг* кәнди, шәhәри (С. Һ ү с е jн); Ачы бир hичрандан вә ја узаг бир вүсал hәсрәтиндәнми данышан сәслər *пәрдә-пәрдә* ахыб кәлди (И. Ә ф ә н д и j е в); Нә гәдәр чалышырдыса да, jата билмир, *карван-карван* үстүнә чумулан фикирләрлә әлләширди (И. Ш ы х л ы); Приставын әмри илә кәндин мө'тәбәр адамлары габаға дүшүб *гапы-гапы* кәзмиш... (И. Ш ы х л ы); Онун *овуч-овуч* ганыны ичәрәм (И. Ш ы х л ы); Анасы исә *сәhәр-сәhәр* ону ваj-шүвәнлә гаршылаjырды (И. Ш ы х л ы); Дәдәм hамынызы *тикә-тикә* доғраjыр (И. Ш ы х л ы); Дашгыранлар...арабачыларын кәтириб *гатар-гатар* төкдүкләри дашлары дәjирман кими үjүдүб овхалаjырдылар (И. Ш ы х л ы); Мешәләри дағлардан гопан сәрин ахшам jели *заман-заман* далғалан-

дырырды (И. Әфәндијев); ...һамысыны охумуш, һәлә чохуну *сәтир-сәтир* тәһлил етмишди (И. В. Чәмәнзәминли).

Зәрфин бу нөвү һәр һансы бир садә исмин тәкрарланараг гошалашмасы илә әмәлә кәлмир; јалныз мә'нача ичра едилән ишә бағлы олан исимләр тәкрарланараг иш вә ја һәрәкәтин заманыны вә ја мигдарыны ифадә едир.

2. Сифәтин тәкрарланмасы илә дүзәлән зәрфләр:

а) Садә сифәтин адлыг һал формасында тәкрарланмасы илә әмәлә кәлән вә иш, һәрәкәтин әламәтини, кејфијјәтини билдирән зәрфләр: *ағыр-ағыр, аста-аста, ширин-ширин, јаваш-јаваш, бәрк-бәрк, сарсаг-сарсаг, ачы-ачы, көзәл-көзәл, һәзин-һәзин, аста-аста, бош-бош, јазыг-јазыг.*

Кәмичи Гоча *ағыр-ағыр* јохушу галхырды (И. Шыхлы); Шамхал ....*аста-аста* јухары галхды (И. Шыхлы); Анасы да *ширин-ширин* күлүмсәјәрәк онун ушаг арзуларыны јеринә јетирәрди (И. Әфәндијев); Мән дајанмағын јерсиз олдуғуну һисс едәрәк *јаваш-јаваш* узаглашдым (И. Әфәндијев); О да јыхылачағындан горхараг *бәрк-бәрк* атасындан јапышарды (И. Шыхлы); *Сарсаг-сарсаг* данышма! (И. Шыхлы).

б) Дүзәлтмә сифәтин тәкрарланмасы илә әмәлә кәлән вә иш, һәрәкәтин кејфијјәтини билдирән зәрфләр: *гүссәли-гүссәли, јаныглы-јаныглы, һирсли-һирсли, бикеф-бикеф, кәдәрли-кәдәрли, мә'насыз-мә'насыз, арсыз-арсыз.*

Надир *гүссәли-гүссәли* зүмзүмә едирди (И. Һүсејнов); ...Иван Филиппич *јаныглы-јаныглы* сөһбәтә башлады (И. Шыхлы); Бу заман анам *һирсли-һирсли* ичәри кирди (И. Әфәндијев); Бајаг үзүмә елә *бикеф-бикеф* бахырдын ки, үрәјим бир тәһәр олду (И. Әфәндијев).

3. Сајын адлыг һал формасында тәкрарланмасы илә дүзәлән вә иш, һәрәкәтин кәмијјәтини, ичра тәрзини билдирән зәрфләр: *бир-бир, ики-ики, үч-үч, беш-беш, јүз-јүз, мин-мин.*

Гаралтылар *бир-бир* атылыб гајыға миндиләр (И. Шыхлы); Пионерләр *ики-ики, үч-үч* дүзүләрәк хитабәт күрсүсүнүн өнүндән кечдиләр.

Бир сајы садалама анлајышы ифадә едән **-әр//-әм** вә конкретлик билдирән **-чә** шәкилчисинин әлавәси илә *бирәр-бирәр, бирәм-бирәм,* јахуд *бирчә-бирчә* шәклиндә гошалашараг ишин тәрзини, кејфијјәтини ифадә едән зәрфә чеврилир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә бә'зән *ики, үч* кәмијјәт сајларының *бир* сајы илә бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән зәрфләрә дә тәсадүф едилир; мәс.: *икибир, үчбир.*

Гырмызы галстуклу пионерләр *икибир, үчбир* охуја-охуја өтүб кечдиләр

4. Азәрбајчан дилиндә бә'зән зәрфин тәкрарланмасы јолу илә әмәлә кәлән зәрфләрә дә тәсадүф едилир. Иш вә ја һәрәкәтә анд әламәт, кејфијјәт, заман анлајышы ифадә едән зәрфләрин тәкрарланараг гошалашмасы илә мејдана чыхан дүзәлтмә зәрф-

ләр илк мә'насындан мүәјјән дәрәчәдә фәргли мә'на чалары кәсб едир.

Зәрфин тәкрарланмасы илә дүзәлән зәрфләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) Садә зәрфин тәкрарланмасы илә әмәлә кәлән зәрфләр: *ахшам-ахшам, кери-кери, тез-тез, инди-инди, кеч-кеч.*

Сакит күнәш Күрүн башында, тәпәләрин ағыз-ағыза говушдуғу јердә ашағы енмиш вә *ахшам-ахшам* ахар суларда чимирди (И. Шыхлы); Гуллугчу *кери-кери* пилләкәнләри чыхмаға башлады (Мир Чәлал); Анасы *кеч-кеч* көрүнмәјә башлајандан сонра Ширин мећрини бағчадакы гызыл күлләрә салды (И. Әфәндијев); О, сејрәк вә чод сачларынын даранмасына диггәт едир, галстукларыны тез-тез дәјиширди (И. Әфәндијев).

Мисаллардан көрүндүју кими, садә зәрфләр гошалашмыш һалда ишләдилмәклә иш, һәрәкәтин кејфијјәтини вә ја заманыны конкретләшдирмәк вәзифәси дашыјыр. Бә'зи һалда исә бу чүр гошалашма нәтичәсиндә садә зәрф тамамилә јени мә'на билдирән сөзә чеврилир. Мәсәлән, иш, һәрәкәтин јерини, истигамәтини билдирән *кери* зәрфи тәкрарланмагла һәрәкәтин кејфијјәтини ифадә едән зәрфә чеврилир.

б) Дүзәлтмә зәрфин тәкрарланмасы илә әмәлә кәлән зәрфләр: *кизлича-кизлича, јавашча-јавашча, хәлвәтчә-хәлвәтчә.*

Ај *кизлича-кизлича* бир булуд архасындан көстәрәрәк үзүнү (М. Мүшфиг).

5. Синоним вә ја јахын мә'налы сөзләрин бирләшмәси илә әмәлә кәлән зәрфләр истәр садә вә истәрсә дә дүзәлтмә исимдән, сифәтдән, сајдан, фе'ли сифәтдән дүзәлир. Зәрфин бу нөвү иш вә ја һәрәкәтин әламәт вә ја кејфијјәтини, бә'зи һалларда исә заманыны билдирир; мәс.: *чылым-чылпаг, сорғусуз-суалсыз, тәк-тәнһа, әмәлли-башлы, габаг-гаршы, ағыллы-башлы, ара-сыра, динмәз-сөјләмәз, чалын-чарпаз, мат-мәәттәл.*

Јохса бу нәдир, гызы *чылым-чылпаг* кәтириб сохубсан гарадама (И. Шыхлы); Дејир, онлар сәнин кимиләрини *сорғусуз-суалсыз* дардан асырлар (И. Әфәндијев); Мән *тәктәнһа* көлүн саһилинә догру јөнәлдим (И. Әфәндијев); Тәкәрләр әввәлчә хам торпагда из салды, бирчә һәфтәдән сонра исә *әмәлли-башлы* јол дүшдү (И. Шыхлы); Ејванын мәһәччәриндәки нахышлы тахталар, мави рәнкли дирәкләр, көј гапылар, үстүндә бир чүт *габаг-гаршы* хоруз чәкилмиш дивар... (И. Шыхлы); Шамхал анасынын һирсиндән әсдијини көрүб, бу дәфә *динмәз-сөјләмәз* онун ардынча астанаја гәдәр кәлди (И. Шыхлы); Әтрафыны бүрүмүш сары гајаларын, уча ағачларын көлкәләри бу гызыл золаглары *чалын-чарпаз* доғрајырды (И. Әфәндијев).

6. Әкс мә'налы (антоним) сөзләрин бирләшмәси илә әмәлә кәлән зәрфләр.

Садә зәрфләрин, садә вә дүзәлтмә сифәтләрин бирләшмәси нәтичәсиндә дүзәлән зәрфин бу нөвү иш, һәрәкәтин јерини, кејфијјәтини, давамлы заман анлајышыны билдирир; м ә с.: *кечә-күндүз, кечәли-күндүзлү, кеч-тез, јерли-јерсиз.*

Алтымышдан чох јашы олан бу гоча ән һүндүр дағы бир-нәфәсә чыхар, *кечә-күндүз* ајаг үстүндә олар, јорулмаг нә олдуғуну билмәзди ·(И. Ә ф ә н д и ј е в); Гочалар дејирләр ки, дүз бир ил *кечәли-күндүзлү* ишләјәндән сонра јол һазыр олду (И. Ш ы х л ы); Ширин ...Кәримин елми шөһрәтини, исте'дадыны *јерли-јерсиз* өз јолдашлары арасында тә'рифләјир... (И. Ә ф ә н д и ј е в).

7. Тәглиди сөзләрин тәкрарланмасы илә әмәлә кәлән вә һал вә ја һәрәкәтин кејфијјәтини, әламәтини, иҹра тәрзини билдирән зәрфләр: *һөнкүр-һөнкүр, үчүм-үчүм.*

Зәрникар ханым *һөнкүр-һөнкүр* ағлады (И. Ш ы х л ы); Көзләри *ојур-ојур* ојнајыр (И. Ш ы х л ы); Шамхал горхусундан *үчүм-үчүм* учунан бу кәлинин өз тәрәфләриндән олмадығыны дәрһал билди (И. Ш ы х л ы).

Синтактик-морфоложи јолла дүзәлән зәрфләр. Синтактик-морфоложи јолла әмәлә кәлән зәрфләр ән мәһсулдар дүзәлтмә зәрф нөвләриндәндир. Зәрфин бу нөвү сөзләрин һәм јанашмасы, тәкрарланмасы, һәм дә бирләшмәси јолу илә дүзәлир. Лакин бу типли зәрфләрин әмәлә кәлмәсиндә грамматик чәһәтдән башга нитг һиссәләриндән тәчрид олунан һал шәкилчиләри хүсуси рол ојнајыр.

Синтактик-морфоложи јолла әмәлә кәлән зәрфләрин ашағыдакы нөвләри мөвчуддур:

1. Исмин тәкрарланмасы јолу илә әмәлә кәлән вә биринчи тәрәфи адлыг һалда олан, икинчи тәрәфи исә јөнлүк һал шәкилчисини гәбул едән вә иш, һәрәкәтин әламәт вә ја кејфијјәтини билдирән зәрфләр: *үз-үзә, сәс-сәсә, јан-јана, ағыз-ағыза, габаг-габаға, гаршы-гаршыја, димдик-димдијә, дал-дала, диз-дизә, көз-көзә, әл-әлә, чијин-чијинә.*

Инди икиси бир дамын алтында *үз-үзә* кәлмишдиләр (С. Һ ү с е ј н); Кәнд хорузлары *сәс-сәсә* вериб банлашыр... (И. Ш ы х л ы); Машын *јан-јана* дүзүлмүш вә електрик ишығында диварлары ағаран евләрә чатыб дајанды (И. Ә ф ә н д и ј е в); Онлар *ағыз-ағыза* вериб һүрүшән итләрә вә кечәнин сүкутуну позан гышгыртыларә гулаг асдылар (И. Ш ы х л ы); Ата илә оғул дөјүшә һазырлашан буғалар кими *габаг-габаға* дајандылар (И. Ш ы х л ы); Онлар *гаршы-гаршыја* дајанмышдылар (И. Ш ы х л ы); Дөјүшә һазырлашан хорузлар кими *димдик-димдијә* дајананларын нәфәси бир-бирини вурду (И. Ш ы х л ы).

2. Исмин тәкрарланмасы јолу илә әмәлә кәлән, биринчи тәрәфи шәкилчисиз, икинчи тәрәфи исә чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул едән вә иш, һәрәкәтин заманыны, тәрзини ифадә едән зәрфләр: *јер-јердән, күн-күндән.*

Јер-јердән е'тираз етдиләр (А. Ш а и г); *Күн-күндән* сизә өјрәширәм... (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и.)

3. Адларын тәкрарланмасы јолу илә дүзәлән, биринчи тәрәфи чыхышлыг, икинчи тәрәфи исә јөнлүк һал шәкилчиләрини гәбул едән зәрфләр синтактик-морфоложи јолла әмәлә кәлән зәрфләр ичәрисиндә өз зәнкинлијинә көрә хүсуси јер тутур. Зәрфин бу нөвүнү әмәлә кәлдији нитг һиссәләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) Исмин тәкрарланмасы илә дүзәлән вә иш, һәрәкәтин кејфијјәтини, заманыны билдирән зәрфләр: *дилдән-дилә, башдан-баша, әлдән-әлә, ағыздан-ағыза, күндән-күнә, илдән-илә, һәфтәдән-һәфтәјә, дәгигәдән-дәгигәјә.*

Инди онун бәстәләдији нәғмәләр *дилдән-дилә* кәзир (Ә. М ә м м ә д х а н л ы); Кишини гупгуру гурудуб, өзүн машаллаһ, *күндән-күнә* әтә-чана кәлирсән (И. Ш ы х л ы); Гызын она гаршы *дәгигәдән-дәгигәјә* артан гајғы вә диггәти, кечә-күндүз габыгдан чыхмасы оғланын һәм гәлбини ағрыдыр, һәм дә иззәти-нәфсини јаралајырды (И. Ә ф ә н д и ј е в); Халчаны *башдан-баша* сүртдү, чырпды вә кәнарларындан тутуб диггәтлә сүзду, тәзә кими иди (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и).

б) Садә сифәтин тәкрарланмасы илә дүзәлән вә иш, һәрәкәтин кејфијјәтини билдирән зәрфләр: *инчәдән-инчәјә, ачыгдан-ачыға, узагдан-узаға.*

О, Ширинин Кәримә гаршы олан бүтүн һәрәкәтләрини тәкрар-тәкрар *инчәдән-инчәјә* тәсәввүрүндән кечирир (И. Ә ф ә н д и ј е в); Тәбиидир ки, гадын русларын гәләбәсинә *ачыгдан-ачыға* зидд иди (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и).

в) Мигдар сајынын тәкрарланмасы илә дүзәлән вә иш, һәрәкәтин кејфијјәтини билдирән зәрфә мисал олараг јалныз *бирдән-бирә* гоша сөзүнү көстәрмәк олар.

Ашыг тикинтидәки кәнчләрин нәзәриндә *бирдән-бирә* бөјүдү (И. Ә ф ә н д и ј е в).

г) Заман зәрфинин вә ја суал әвәзлијинин тәкрарланмасы илә дүзәлән вә иш, һәрәкәтин истәр тәсдиг вә истәрсә дә суал шәклиндә давамлы заман аилајышыны ифадә едән зәрфләр: *кечәдән-кечәјә, ахшамдан-ахшама, күндүздән-күндүзә, һачандан-һачана.*

Ингилабчылар *кечәдән-кечәјә* бир јерә топлашырдылар; Јалныз *һачандан-һачана:*—гәрибәдир,—дејә өз-өзүнә данышырмыш кими астадан дилләнди (И. Ә ф ә н д и ј е в).

4. Адларын тәкрарланараг биринчи тәрәфинин адлыг һал, икинчи тәрәфинин исә III шәхс мәнсубијјәт вә јөнлүк һал шәкилчи бирләшмәсини гәбул етмәси илә дүзәлән вә иш, һәрәкәтин кејфијјәтини билдирән зәрфләр: *бош-бошуна, өз-өзүнә.*

Һамы онун рус олдуғуну зәнн едир, почта *бош-бошуна* көндәрилмәдији гәнаәтинә кәлирди (И. Ш ы х л ы); Гәрибәдир,—дејә *өз-өзүнә* данышырмыш кими астадан дилләнди (И. Ә ф ә н д и ј е в).

5. Исмин тәкрарланмасы вә фарс дилинә мәхсус -ба// -бә

сөз өнлүjүнүн (приставка) әлагәси илә әмәлә кәлән вә иш, һәрәкәтин әламәтини, кеjфиjjәтини вә ja заманыны билдирән зәрфләр: *таjбатаj, үзбәүз, далбадал, адбаад, аддымбааддым, гарышбагарыш, кәндбәкәнд, күнбәкүн, аjбаај, илбәил.*

Әһмәд ...гапыны *таjбаj* ачды (И. Шыхлы); Онунла *үзбәүз* отуран Әһмәд ешмә папиросуну jандырдыгдан сонра гонағын һәлә дә суал долу бахышларла ону сүздүjүнү көрүб дилләнди (И. Шыхлы); Евимизин архасындакы зәмидә исә бир турач *далбадал* охуjур (И. Әфәндиjев); Тапарыг, Дмитри Дмитриjевич, *кәндбәкәнд* кәзмәли дә олсам, тапачагам (И. Шыхлы).

Тәкрарланан исмин биринчи тәрәфинин **-лы//-ли,** икинчи тәрәфинин исә III шәхс мәнсубиjjәт вә jерлик һал шәкилчиләрини гәбул етмәси илә дүзәлән вә иш, һәрәкәтин кеjфиjjәтини, заманыны ифадә едән зәрфләр: *вахтлы-вахтында, jерли-jериндә.*

Ситарә *вахтлы-вахтында* ишә чыхмыр (Ә. Абасгулиjев); Мән һәр шеjи *jерли-jериндә* данышарам (Ә. Вәлиjев).

7. Тәкрарланан исмин һәр ики тәрәфинин чыхышлыг һал шәкилчисини гәбул етмәси илә дүзәлән вә иш, һәрәкәтин кеjфиjjәтини билдирән зәрфә мисал олараг jалныз *алтдан-алтдан* гошa сөзүнү көстәрмәк олар.

Ибиш ...*алтдан-алтдан* Көjүшә бахды (Ә. Абасгулиjев).

Исмин тәкрарланараг гошалашмасы вә һәр ики тәрәфинин мүасир дилимиз үчүн архаикләшән **-ын// -ин** шәкилчисини гәбул етмәси илә дүзәлән зәрфләр: *дизин-дизин, ичин-ичин, хысын-хысын, корун-корун, оғрун-оғрун.*

Гызының *дизин-дизин* сүрүнүб әл чәкмәдиjини көрән Зәрникар ханым... Салатының һөрүкләриндән тутуб дартышдырды (И. Шыхлы); Чәркәзин көзү чардағын алтында дирәjи гучаглаjыб *ичин-ичин* ағлаjан бачысына саташанда ағлы башындан чыхды (И. Шыхлы); Һәjәтдә ат фынхыртысы вә *хысын-хысын* дапышан киши сәси кәлирди (И. Шыхлы); Онларын галадыглары очагларын шө'ләси узун заман сөнмүр, сәһәрин сазағы башлаjана гәдәр *корун-корун* jаныб гаралырды (И. Шыхлы); Чаһандар аға... кәлинин суда даһа көзәл көрүнән маjа кими аг балдырларына һәсрәтлә, *оғрун-оғрун* бахмышды (И. Шыхлы).

Мүасир дилимиздә ишләдилән бә'зи зәрфләрин тәркибиндә һәмин шәкилчи өзүнү сөзүн тәркиб һиссәсинә чеврилән морфоложи әламәт кими көстәрир.

Мүасир дилимиздә тәсадүф едилән *далы-далы* зәрфи дә, шүбһәсиз ки, һәмин шәкилчинин өлү грамматик васитәjә чеврилдиjинә көрә сон **н** сәсини итирмәси нәтичәсиндә мejдана чыхмышдыр:

Сонра галхыб *далы-далы* он аддым кери чәкилдиләр (И. Әфәндиjев).

9. Әкс мә'налы (антоним) сөзләрин биринчи тәрәфинин чыхышлыг, икинчи тәрәфинин исә (исимлә ифадә едиләрсә) jөнлүк һал шәкилчиләрини гәбул етмәси илә, ja да jер зәрфләриндән бири илә бирләшмәклә дүзәлән зәрфләр: *башдан-аjаға, алтдан-jухары, үстдән-ашағы.*

Сәрһәнк ону *башдан-аjаға* нәзәрдән кечирәрәк... (И. Әфәндиjев); Ачыг палыды рәнкдә олан бу гаjалыг о гәдәр бөjүк вә әзәмәтли иди ки, *алтдан-jухары* баханда адамын көзү гаралырды (И. Әфәндиjев); Jаваш jеримәjә һөвсәләси чатмаjан Микола гаjыдыб *үстдән-ашағы* jуварланды...(И. Әфәндиjев).

10. III шәхс мәнсубиjjәт шәкилчиси гәбул едән исмин, әсли зәрф вә ja сифәтлә бирләшмәсиндән әмәлә кәлән вә иш, һәрәкәтин кеjфиjjәтини, истигамәтини билдирән зәрфләр: *әлибош, үзүашағы, башыашағы, үзүjухары.*

Бир күн о... *әлибош* гаjытды вә о күндән сонра даһа чеjран овуна кетмәди (И. Әфәндиjев); Үст тәрәфдәки бөjүртkән колларының арасындан *үзүашағы* салланан... нов... сәрин көлкә ичиндә иди (И. Әфәндиjев); О, ири мәхмәр креслода отуруб *башыашағы* нә исә фикирләширди (И. Әфәндиjев).

11. Ад вә гошманын бирләшмәси илә әмәлә кәлән вә иш, һәрәкәтин тәрзини билдирән зәрфләр: *биртәһәр, ашыгсаjағы.*

Аллаһjар разы олмады, *биртәһәр* чәкмәләрини чыхартды (И. Шыхлы); Евин ортасында *ашыгсаjағы* фырлана-фырлана астадан, лакин мәлаһәтли сәслә охумаға башлады (И. Шыхлы).

12. Икинчи нөв исми сөз бирләшмәси шәклиндә бирләшәрәк, һәрәкәтин заманыны билдирән зәрфләр: *ахшамчағы, ахшамүстү, сәһәрчағы.*

Һәр *ахшамчағы* биз һәмин бу клубун габағына топлашыр, ордан-бурдан сөһбәт едирик (И. Әфәндиjев); Нәһаjәт, *ахшамүстү* Гара суjун jахасы боjу кечиб кедән маралларын изинә дүшүб Күрүн саһилинә гәдәр кетмишди (И. Шыхлы).

13. Биринчи тәрәфи jөнлүк һал шәкилчиси гәбул едән, икинчи тәрәфи исә адлыг һал формасында олан кәмиjjәт сajларының бирләшмәси илә дүзәлән вә ишин кәмиjjәтини билдирән зәрфләр: *бирә-үч, бирә-беш, бирә-мин.*

Сизи инандырырам ки, о вахт гәзетинизин һөрмәти *бирә-мин* галхар (Һ. Меһди); Бу ил су тәчһизаты jахшы тәшкил едилдиjинә көрә колхозун тахыл һасилаты *бирә-беш* артмышды («Коммунист» гәзети)[7].

[7] Мүасир Азәрбаjчан дилиндә **-а//-ә, -ja//-jə** шәкилчиси илә әмәлә кәлән фе'ли бағлама формаларының да гошалашмасы һадисәсинә тәсадүф едилир. Мә'лумдур ки, фе'ли бағламалар иш, һәрәкәтин ejни заманда кеjфиjjәтини, тәрзини ифадә етмәк хүсусиjjәтинә маликдир. Иш, һәрәкәтин кеjфиjjәтини ифадә етмәк хүсусиjjәти **-а//-ә, -ja//-jə** шәкилчиси илә дүзәлән вә гошалашмыш һалда ишләдилән фе'ли бағлама формаларында даһа аjдын мүшаһидә едилир; м ә с.: *күлә-күлә, гача-гача, кәзә-кәзә* вә с. Лакин буна бахмajараг, һәмин сөз-

Азәрбајҹан дилиндә зәрф идафә етдији мә'на хүсусијјәтләринә көрә ашағыдакы груплара бөлүнүр: 1) тәрзижһәрәкәт зәрфи; 2 заман зәрфи; 3) кәмијјәт зәрфи; 4) јер зәрфи; 5) сәбәб зәрфи.

Тәрзи-һәрәкәт зәрфи иш, һәрәкәтин кејфијјәтини, әламәтини, бә'зән дә әламәтин әламәтини билдирир. Зәрфин бу нөвү дилимиздә ишләдилән садә вә дүзәлтмә зәрфләрин бөјүк әксәријјәтини әһатә едир. Тәрзи-һәрәкәт зәрфинә, әсасән **-ла//-лә; -ча /-чә; -часына//-чәсинә; -ына//-инә; -јана; -акы//-әки;** -чаг//-чәк шәкилчиләри васитәси илә дүзәлән *(севинчлә, күчлә, јавашча, гәһрәманчасына, зарафатјана, тәрсинә, көјнәкчәк, чәпәки)* вә еләчә дә адларын тәкрарланмасы вә ја бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлән зәрф нөвләри *(бәрк-бәрк, башлы-башына, алтдан-алтдан)*, о чүмләдән зәрфләшән сөзләрин вә садә зәрфләрин бир групу *(үрәкдән, үчадан, көзүчү, гачараг)* дахилдир.

Заман зәрфи иш вә ја һәрәкәтин ичра олундуғу заманы билдирир. Лакин заман зәрфләри мә'на чаларына көрә бир-бириндән там ејни дејилдир. Она көрә заман анлајышы ифадә едән зәрфләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар: 1) ади заман анлајышы ифадә едән зәрфләр *(инди, дүнән, ертә)*; 2) конкрет заман анлајышы ифадә едән зәрфләр *(индичә)*; 3) давамлы заман анлајышы ифадә едән зәрфләр *(чохдан, илләрлә, ајларла, илдән-илә, күндән-күнә, кечәдән-кечәјә)*.

Кәмијјәт зәрфи иш вә ја һәрәкәтин гејри-мүәјјән мигдарыны билдирир. Зәрфин бу мә'на нөвү аз мигдарда дүзәлтмә вә зәрфләшән сөз групуну әһатә едир *(азча, чохча, олдугча, гәдәринчә, лазымынча, дедикчә)*.

Јер зәрфи иш вә ја һәрәкәтин истигамәтини билдирир. Бу мә'на бөлкүсүнә јалныз истигамәт билдирән әсли зәрфләр дахилдир: *ирәли, кери, ичәри, јухары, ашағы, ора, бура, бәри.*

Сәбәб зәрфи иш вә ја һәрәкәтин сәбәбини билдирир. Зәрфин бу мә'на бөлкүсүнә јалныз исмин чыхышлыг һал формасында зәрфләшән сөз групуну дахил етмәк олар: *дәһшәтдән, горхудан, севинчдән, ачлыгдан.*

ләр гошалашмагла һеч дә өз фе'ли бағламалығыны итирмир. Она көрә дә тәкрарланмыш шәкилдә ишләдилән бу чүр фе'ли бағламалары фе'лин бүтүн нөв, инкарлыг шәкилчи формаларыны гәбул едир; м ә с.: *күлә-күлә, күлүшә-күлүшә, күлдүрә-күлдүрә; севә-севә, севишә-севишә, севинә-севинә, севдирә-севдирә, севилә-севилә, күлмәјә-күлмәјә, севмәјә-севмәјә.*

Буну ејнилә түркологларын чох вахт сәһв олараг зәрф ады алтында өјрәндикләри мүрәккәб формалы *чатар-чатмаз, јетәр-јетмәз, дајанар-дајанмаз* типли сөз бирләшмәләри һаггында да демәк олар.

ГОШМА

Азәрбајҹан дилчилијиндә гошма әсасән 1947-чи илдән тәдгиг едилмәјә башланмышдыр[1].

Гошма һалларын мә'насыны дәгигләшдирир вә тамамлајыр. Бә'зән һал формалары илә ифадә олуна билмәјән мә'налар гошма васитәсилә верилә билир.

Гошма, адлар, јахуд адларла фе'лләр арасында мәкан, заман, сәбәб, мәгсәд вә башга мүнасибәтләри конкретләшдирир; әсас нитг һиссәләринин бир чүмлә үзвү кими формалашмасында иштирак едир, гошулдуғу сөзлә чүмләнин бир үзвү олур.

Гошма зәиф вурғу дашыјыр. Сөзләрә битишик јазылан гошмаларда исә вурғу даһа да зәифләјир. Гошмаларын әксәријјәти јалныз хәбәр шәкилчиси гәбул едир.

Азәрбајҹан дилчилик әдәбијјатында гошма гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олмагла үч јерә бөлүнмүшдүр.[2] Лакин мүасир дөврдә ишләнән *көрә, сонра, гаршы* кими гошмаларын мәнбәјирән көк вә шәкилчијә ајрылмасына әсасланыб онлары дүзәлтмә һесаб етмәк доғру дејилдир. Һәмин гошмалар тарихән дүзәлтмә сөз олмуш, дүзәлтмә сөз шәклиндә дә мә'насыны там, јахуд гисмән итирәрәк гошма вәзифәси дашымаға башламышдыр. Мүрәккәб гошма һесаб олунан *асылы олараг (асылы олмајарағ), фәргли олараг, әксинә олараг, чаваб олараг*[3] вә с. фе'ли бағламадыр. Буна көрә дә мүасир Азәрбајҹан дилиндә ишләнән гошмалар индики вәзијјәтдә садә һесаб олунмалыдыр[4].

---

[1] Ч. Әфәндијев. Гошмалар. «Азәрбајҹан дилинә аид тәдгигләр», Бакы, 1947; Јенә онун. Гошма. Азәрбајҹан дилинин грамматикасы, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1951; С. Чәфәров. Азәрбајҹан дилинин гошмалары һаггында. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», Бакы, 1956, № 4; Р. Ј. Хәлилов. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә идарә әлагәси (гошмаларла идарә). «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» дилиндә елмләр серијасы), 1959, № 1; А. Асланов. Гошма «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы (морфолокија)». Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 251—264; А. С. Әбилов. Гошмаларын тәснифи мәсәләсинә даир, АДУ-нун «Елми әсәрләри», Бакы, 1969, № 1—2; Ф. Р. Зејналов. Служебные части речи в современных тюркских языках. Автореферат, Баку, 1966; Јенә онун. Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри, Бакы, 1971.

[2] Азәрбајҹан дилинин грамматикасы (морфолокија), Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 252—253.

[3] Јенә орада.

[4] Ф. Р. Зејналов. Мүасир түрк дилләриндә гошмалар, Бакы, 1964, сәһ. 12; Јенә онун. Служебные части речи в современных тюркских языках, автореферат, Баку, 1966, сәһ. 33.

Азәрбајҹан дилиндә бир сыра гошмалар шәкилчиләшмиш, ја да шәкилчиләшмәк үзрәдир. Бураја *илә (-ла,-лә), -чан,-чән, -дәк,-тәк* гошмаларыны аид етмәк олар. Бу гошмалар битишдији сөз көкүнүн аһәнкинә табе олур.

Гошмаларын мәншәјинә көрә бөлкүсү

Гошмалар мәншә е'тибарилә мүстәгил мә'налы сөзләрдән төрәмишдир. Гошмалрын мәншәјинә көрә бөлкүсү дедикдә онларын һансы нитг һиссәләриндән тәчрид олундуғуну көстәрән бөлкү нәзәрдә тутулур.

Мәншәјинә көрә гошмалары ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

I. **Сабит гошмалар.** Бураја башга нитг һиссәләриндән тамамилә тәчрид олунмуш гошмалар аид олунур: *кими, тәк, сары, үчүн, ичрә, үзрә* вә с. Сабит гошмалар јалныз гошма вәзифәсиндә чыхыш едир.

II. **Гејри-сабит гошмалар.** Бураја мүхтәлиф нитг һиссәләриндән тәчрид олунмуш гошмалары аид етмәк олар:

1. Адлардан тәчрид олунмуш гошмалар: *башга, гејри, өзкә* вә с.

2. Зәрфләрдән тәчрид олунмуш гошмалар: *сонра, әввәл, гәдәр* вә с.

3. Фе'лләрдән тәчрид олунмуш гошмалар: *көрә, гаршы* вә с.

Бураја аид едилән гошмалар чүмлә дахилиндә һәм мүстәгил сөз, һәм дә гошма кими чыхыш едә билир.

Сабит гошмаларла онларын гошулдуглары ад арасына башга сөзләр кирә билмир. Мүхтәлиф нитг һиссәләриндән тәчрид олунмуш гошмаларла онларын гошулдуглары сөз арасына исә башга сөзләр дахил олур, чүнки гејри-сабит гошмаларда лексик мә'на галдығындан онларын башга сөз вә сөз бирләшмәси илә гүввәтләндирилмәсинә еһтијач дујулур.

Гејри-сабит гошмалар групуна дахил едилән *сонра, әввәл, гејри, бәри* гошмалары әсас нитг һиссәләринә аид хүсусијјәтләрә малик олдуглары үчүн «Гошма» бәһсиндән чыхарылыб мүвафиг нитг һиссәләринә дахил едилмәси фикри вардыр[5]. Һалбуки һаггында данышылан гошмалары «Гошма» бәһсиндә сахлајыб онларын һәр ики вәзифәсиндән (гошма вә мүстәгил сөз кими) данышмаг доғру оларды. Дилимиздә лексик мә'насыны вә мүстәгил нитг һиссәси илә әлагәсини итирмәмиш гошмаларын олмасы көстәрир ки, бунлар тарих е'тибарилә јени гошмалардыр вә мүстәгил сөзләрин гошмалашмасы просеси дилимиздә инди дә давам едир[6].

[5] Бах: А. С. Әбилов. Гошмаларын тәснифи мәсәләсинә даир. АДУ-нун «Елми әсәрләри, Бакы, 1969, № 1—2, сәһ. 96—97.

[6] «Мүасир Азәрбајҹан дилинин морфолокијасы». В. И. Ленин адына АПИнин Нәшријјаты, Бакы, 1961, сәһ. 158.

Гошмаларын мә'налары

Гошмаларын мә'налары онларын гаршысында кәлән сөзүн лексик мәзмунундан, гошманын тәчрид олундуғу илк мәнбә илә кәсилмәмиш мә'на әлагәсиндән, нәһајәт, грамматик мә'налардан асылыдыр. Гошмаларын мә'насы дедикдә онларын гошулдуглары сөзләрлә әкс етдирдији мә'на нәзәрдә тутулур[7].

Гошулдуглары сөзлә бирликдә әмәлә кәтирдикләри мә'налара көрә гошмалары ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

1. Мәкан мүнасибәтләри билдирәнләр: *бәри, доғру, гәдәр, -дәк,-чан-,-чән,* вә с.

2. Заман мәзмуну әкс етдирәнләр: *әввәл, сонра, гәдәр, доғру, кими, бәри, үчүн* вә с.

3. Бәнзәтмә билдирәнләр: *кими, тәк, гәдәр* вә с.

4. Мәгсәд билдирәнләр: *үчүн, өтрү.*

5. Сәбәб билдирәнләр: *көрә, үчүн.*

6. Иснад билдирәнләр: *көрә, үзрә.*

7. Истисна әкс етдирәнләр: *гејри, башга, өзкә, савајы.*

8. Зиддијјәт вә гаршылыг мүнасибәтләри әкс етдирән гошма: *гаршы.*

9. Иштирак билдирән гошма: *илә.*

10. Кәмијјәт мүнасибәти әкс етдирәнләр: *гәдәр, кими, -дәк* вә с.

Гошмаларын мә'на нөвләринин сајыны артырмаг вә һәр бир мә'на нөвү дахилиндә јарымгруплар да ајырмаг олар. Һәр бир гошманын гошулдуғу сөзлә бирликдә әмәлә кәтирдији мә'наны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн онлары тәләб етдикләри һала көрә груплашдырмаг вә һәр гошманын хүсусијјәтини ајрылыгда көстәрмәк лазымдыр.

Гошмаларын әмәлә кәтирдикләри мә'на нөвләринә аид ашағыдакы үмуми хүсусијјәтләри көстәрмәк олар:

1. Мә'на нөвләриндән бә'зиләринә бир нечә гошма дахил олдуғу һалда, бә'зиләринә анчаг бир гошма аид олур.

2. Ејни бир гошма мә'нача мүхтәлиф гошма групуна дахил олур. Белә гошмалар омоним гошмалардыр.

3. Бир мә'на групунда ејни мә'наны ифадә едән бир нечә гошмаја раст кәлмәк олур. Белә гошмалар синоним гошмалардыр.

4. Бә'зән бир гошма бир-биринә јахын ики вә даһа артыг мә'на ифадә едә билир. Бу хүсусијјәт һәмин гошманын чохмә'налылығындан ирәли кәлир.

5. Бир мә'на групуна мәнсуб олан гошмалар өз хүсусијјәтинә көрә башга мә'на групуна аид олан гошмаларын билдирдији мә'наја әкс мә'на јарада биләр. Онлар антоним гошмалардыр[8].

[7] Бах: Ф. Зејналов. Мүасир түрк дилләриндә гошмалар, Бакы, 1964, сәһ. 10.

[8] С. Чәфәров. Азәрбајҹан дилинин гошмалары һаггында, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1956, № 4, сәһ. 90.

Гошмалар һаллана билән бүтүн нитг һиссәләринә гошулур вә гошулдуғу сөзлә бирликдә бир синтактик вәһид әмәлә кәтирир.

Гошмалар аид олдуглары сөзләрин бу вә ја дикәр һалда олмасыны тәләб едир, башга сөзлә, гошмалар гошулдуглары сөзләри идарә едир.

Азәрбајчан дилиндә гошмалар адлыг*, јиҹәлик, јөнлүк вә чыхышлыг һалларла ишләнир. Бир гошма, бир, јахуд бир нечә һалда олан сөз тәләб едир. Буну нәзәрә алараг гошмалары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Адлыг һал тәләб едән гошма: *үзрә.*
2. Адлыг вә јиҹәлик һал тәләб едәнләр: *үчүн, илә, тәк* вә с.
3. Јөнлүк һал тәләб едәнләр: *көрә, тәрәф, сары, гаршы, доғру, - дәк* вә с.
4. Адлыг, јиҹәлик, һәм дә јөнлүк һал тәләб едәнләр: *-чан, -чән, кими, гәдәр* вә с.
5. Чыхышлыг һал тәләб едәнләр: *бәри, өтрү, башга, савајы, өзкә* вә с.
6. Адлыг вә чыхышлыг һал тәләб едәнләр: *әввәл, сонра, габаг* вә с.[9].

1. Адлыг һал тәләб едән гошма: *үзрә.*

Ағчабәдилиләр дөвләтә кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары сатышы планыны бүтүн *нөвләр үзрә* вахтындан әввәл вә артыгламасы илә јеринә јетирмишләр («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

2. Адлыг вә јиҹәлик һал тәләб едәнләр: *илә (-ла, -лә), үчүн (-чын, -чин, -чун, -чүн, -тәк (тәки, тәкин).*

Бу гошмалар исим, мәсдәр, шәхс вә бә'зи суал әвәзликләри вә ја субстантивләшмиш һәр һансы бир нитг һиссәсинә гошулдугда адлыг һал тәләб едир.

Илә (-ла, -лә) гошмасы гошулдуғу сөзлә бирликдә ашағыдакы мә'налары ифадә едир:

1. Биркәлик билдирир.

Гурбанла Сона бирдән о сәмтә јүјүрдүләр (М. Сүлејманов).

Биркәлик мә'насынын даһа да гүввәтләндирилмәси үчүн *илә* гошмасындан сонра *бәрабәр* вә *бирликдә* сөзләриндән бири дә кәлә биләр.

Бу *гаранлыгла бәрабәр* мави бошлуглардан јерә хош бир сәринлик дә енирди (М. Ибраһимов); Онлар сәһәр ачыландан бу вахта кими *бөјүкләрлә бирликдә* хырманда чалышырдылар (М. Ибраһимов).

2. Аләт вә васитә билдирир.

О, парчадан тикилиб, назик *иплә* күзәнин гулпуна бағланмыш тыханчы чыхартды (М. Ибраһимов); О, дөјүлмүш тахылы *шана илә* совурдугча буғда дәнәләри мүстәгим истигамәтдә јерә төкүлүр, саманы исә меһ азча габаға атырды (М. Ибраһимов);—Онда кәрәк *фајтонла* кедәсән (Ә. Һагвердијев).

3. Һәрәкәтин мүәјјән мәкан бојунча ичра олундуғуну билдирир.

Артыг шәһәрин ири, кениш *күчәләри илә* кедирдик (А. Шаиг); Һәр ики тәрәфиндән сөјүд вә акасија ағачлары әкилмиш бир *хијабан илә* кедирдиләр (А. Шаиг); ...*күчә илә* ашағы ендиләр (Ј. В. Чәмәнзәминли); Бирдән гыз *чај гырағы илә* кәлән гарајаныз, јарашыглы бир атлыја раст кәлди (Ј. В. Чәмәнзәминли).

4. Иш вә һәрәкәтин тәрзини билдирир.

Пајызда Мәнсур дәрсә башлајыб даһа да *сә'ј* вә *кејрәтлә* охумаға башлады (Ч. Чаббарлы); Сәадәт һәсрәти вә ширин арзуларын јаратдығы бу хәјали аләмдә һәр шеј әбәди вә позулмаз бир *аһәнклә* гәлбини охшајыр, һәр шеј фүсункар бир *көзәлликлә* она бахыб күлүмсәјирди (М. Ибраһимов).

Үчүн. Бу гошма гошулдуғу сөзлә бирликдә ашағыдакы мә'налары ифадә едир:

1. Мәгсәд билдирир.

Онлар *јашамаг, нәфәс алмаг үчүн* тәшнә олан бир адамын көзләрини хатырладыр! (М. Ибраһимов); Фиридун *иш үчүн* кәлмәдијини сөјләди (М. Ибраһимов); Мәни *өјрәнмәк* вә *мәним даһилик хүсусијјәтләримі тә'јин етмәк үчүн* узун бир мүддәт лазымдыр (М. С. Ордубади); Лакин *ханымларын шејләрини көтүрмәк үчүн* чағырылан һамбаллар кери гајытмаг мәчбуријјәтиндә галды... (М. С. Ордубади).

2. Сәбәб билдирир.

Һәр кәс ајаг үстә дурмушду, чүнки *ханымлар салону* вә *салондакылары көздән кечирдији үчүн* нә өзләри отурур, нә дә «ағалар»а отурмаг ичазәси верирди (М. С. Ордубади); Лакин бә'зән *мүһит шәраит јаратмадығы үчүн* али вә јүксәк сималары сечмәк мүмкүн олмур... (М. С. Ордубади); *Гарын долусу чөрәјә чатдығы үчүн* севинсә дә, ата вә анасыны тапмағы фикриндән чыхарда билмирди (М. Ибраһимов).

3. Аидлик билдирир.

Ачлыг *фитнәкарлар үчүн* көзәл бир зәминдир (М. С. Ордубади); *Бакы үчүн* һәр бир шеј мүнтәзәм көндәриләчәкдир (М. С. Ордубади); Бурада *Шәрәф ана үчүн, мәним өзүм үчүн* сакитлик олачағына икимиз дә бир-биримизи инандырмышдыг (Б. Бајрамов).

---

* Азәрбајчан дилчилијиндә адлыг һалла идарә әлагәсинин олуб-олмамасы мәсәләси мүбаһисәлидир. Бизчә, идарә әлагәси һал шәкилчиси илә ифадә олунур. Адлыг һалда олан сөзлә она гошулан гошма арасында јанашма әлагәси мөвчуддур.

[9] Р. Ј. Хәлилов. Мүасир Азәрбајчан дилиндә идарә әлагәси (Гошмаларла идарә), «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), 1959, № 1, сәһ. 104; Ф. Зејналов. Мүасир түрк дилләриндә гошмалар, Бакы, 1964, сәһ. 16.

Илә (-ла-лә), үчүн (-чын,-чин, -чун,-чүн), -тәк (тәки, тәкин) гошмалары биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләринин тәки вә чәми, үчүнчү шәхсин исә јалныз тәки илә ифадә олунан шәхс вә ја ишарә әвәзликләринә гошуларағ јиҹәлик һал тәләб едир.

Илә (-ла, -лә) әсасән биркәлик ифадә едир.

Демәли, Гулу да *сизинлә* јолдаш имиш (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Үчүн (-чын, -чин, -чун, -чүн) аидлик билдирир.

Әмиси арвады *онун үчүн* наз-не'мәтли бир сүфрә ачачаг (И. Һүсејнов); Елә бил *мәним үчүн* мүһит, аләм, адамлар дәјишмишди (Б. Бајрамов); Мән *сизин үчүн* горхурам... (М. Ибраһимов).

-тәк (тәки, тәкин) гошмасы гошулдуғу сөзлә мүгајисә вә заман билдирир:

Унутмарам *сәнин тәки* көзәли, Ағлама, Күлшаным, көзләјар мәни! («Азәрбајҹан дастанлары»); ...*метеор тәки* чыхыб кетди (Б. Бајрамов); ...Султан Әмирли кими бир адам сәһәр јухудан *ојанан тәк* өз әли илә кирогаз јандырырды (И. Һүсејнов).

3. Јөнлүк һал тәләб едән гошмалар: *көрә, доғру, тәрәф, сары, гаршы.*

Көрә гошмасы гошулдуғу сөзлә бирликдә ашағыдакы мә'налары ифадә едир:

1. Сәбәб билдирир.

Ај батдығына көрә булудлар һәрәкәтсиз тәки көрүнүрдү (Б. Бајрамов); ... чох ишләјиб *өзүнү зора салдығына көрә* хәстәләнди, икичә күн јатыб вәфат етди (И. Һүсејнов).

2. Әсас, истинад билдирир.

Кәрим *пашанын әмринә көрә* о дәгигә бир саз тапыб Новруза вердиләр («Азәрбајҹан дастанлары»); ... *Султан Әбдүлһәмидин ишарәсинә көрә* Тағыјев бу журналы гапамышды (Ј. В. Чәмәнзәминли); *Гоһум-гардашын* вә *јахын гоншуларынын мәсләһәтинә көрә* Дурсуна матәм сахлады (А. Шаиг).

Гаршы. Бу гошма гошулдуғу сөзлә бирликдә ашағыдакы мә'налары ифадә едир:

1. Субјектин бир објектә зидд олан һәрәкәтини вә рәфтарыны билдирир.

... болшевик нәзәриҹәсиндә *меншевикләрә гаршы* гәти барышмазлыг вардыр (М. С. Ордубади); Кәнч гыз һәјаты севмирсә, буну вахт икән сөјләмәли вә *һәјата гаршы* бәдбинлијинин сәбәбини көстәрмәлидир (М. С. Ордубади).

2. Һәр һансы објектин хејринә олан һәрәкәти, рәфтары вә с. билдирир. Бу һалда биринчи бәнддә көстәрилән мә'наја әкс мә'на билдирилир:

Мина ханым инди өз гонагларыны једирмәк, ичирмәк, *онлара гаршы* олан һөрмәт вә мәһәббәтини көстәрмәк үчүн тәләсирди (А. Шаиг);—Бизим нә гәдәр мәдәни олдуғумузу, *гадынлара гаршы* нә гәдәр мәдәни севки әлагәси јарада биләчәјимизи

анчаг бизимлә бир нечә күн вахт кечирдикдән сонра тә'јин едә биләчәксиниз (М. Ордубади); Сара Әшрәфин *она гаршы* олан мәһәббәтини һәр заман өлчүр, бичир, онун алдадычы сөнүк бир шө'ләдән башга бир шеј олмадығыны билирди (А. Шаиг).

Доғру. Бу гошма гошулдуғу сөзлә бирликдә ашағыдакы мә'налары ифадә едир:

1. Һәрәкәтин јөнәлдији објекти билдирир:

Бүтүн бунлары үрәјимдән кечирә-кечирә, өзүмү данлаја-данлаја, лакин марағын тә'сирилә ишдән тез чыхыб *мәнзилимә доғру* аддымлајырдым (Б. Бајрамов); Нәһајәт, кәндлиләрдән бири ајыны түфәнклә вуруб өлдүрән кими, һамы ајынын *јувасына доғру* ахды (А. Шаиг); Бир гәдәр сонра гајығы аварлајыб, сүр'әтлә *саһилә доғру* сүрдү (А. Шаиг).

Заман анлајышы билдирир.

Бир күн сәһәрдән тез-тез тәкрар олунан өскүрәк *ахшама доғру* даһа да шиддәтләнмишди (Мирзә Ибраһимов).

Бу вахт гошмадан әввәл кәлән сөз әсасән заман анлајышы билдирир.

Сары вә *тәрәф* гошмалары гошулдуглары сөзлә бирликдә иш вә һәрәкәтин јөнәлдији објекти билдирир.

О, гәдәһләри долдуруб јенә *пәнчәрәјә сары* дөндү (И. Һүсејнов); Јүзбашы ири аддымларла *дәјирмана тәрәф* кетди (Ј. В. Чәмәнзәминли); Султан *Күлбәнизә тәрәф* чеврилди (И. Һүсејнов).

-Дәк гошмасы гошулдуғу сөзлә бирликдә ашағыдакы мә'налары ифадә едир:

1. Заман һәддини билдирир:

Елә күн олурду ки, сәһәрдән *ахшамадәк* о дәрәдә јалгыз көзәрдим (А. Шаиг); Мәним кими *ахшамадәк* лабораторијаларда ишләмирсән ки? (Ј. В. Чәмәнзәминли); Тәјјарәчиләр *гајыданадәк* отағы ағыр сүкут бүрүјүрдү (Ј. Әзимзадә).

2. Мәкан һәддини билдирир.

Һава кәшфиҹјатчылары тез-тез дүшмән мөвгеләринә учур, бөјүк бир фәдакарлыг вә гәһрәманлыгла бу мөвгеләри өн хәтдән башламыш та *дәринләрәдәк* өјрәнирдиләр (Ј. Әзимзадә).

3. Адлыг, јиҹәлик, һәм дә јөнлүк һал тәләб едән гошмалар: *кими, гәдәр, -чан (-чән).*

Кими вә *гәдәр* гошмалары исим, мәсдәр, гајыдыш, шәхс вә бә'зән суал әвәзликләри, үчүнчү шәхс (чәм) әвәзлији вә һаллана биләп һәр һансы бир сөзә гошулдугда адлыг һал тәләб едир, мүгајисә билдирир.

Кими: Мән шәлаләнин нәһәнк дашдан овуб *тәкнә кими* дүзәлтдији көлмәчәдә јаз-јај чимә-чимә бөјүмүшәм (Б. Бајрамов); Рәјанын көзләри *дәнизин сују кими* мави, Лејланын көзләри исә сујун үзәриндә чырпынан *мазут киләси кими* гара вә гумралдыр (М. С. Ордубади); Әлләзоғлу губар баглајыб *тахта кими* бәркимиш овчуну горун үстүнә басыб, чәлд јерә атылды (И. Һүсејнов).

Гәдәр: Бу сөзүн Кәрим бабаја бир *милчәк вызылтысы гәдәр* тә'сири олмады... (А. Ш а и г).

Кими вә *гәдәр* гошмалары биринчи, икинчи шәхс (тәк) әвәзлији вә ишарә әвәзликләринә гошулдугда јијәлик һал тәләб едир, гошулдуглары сөзләрлә бирликдә бәнзәтмә, мүгајисә билдирир.

Ағыллы, камаллы, мүстәгил адамын, өзү дә *мәним кими* һәр јетән шејдән бирдән-бирә белә дөнүшү, чәкинкәнлији чох тәәччүблү иди (Б. Б а ј р а м о в).

Гәдәр вә *кими* гошмалары јөнлүк һалда олан сөзләрә дә гошулур.

Гәдәр гошмасы јөнлүк һалда олан сөзә гошулдугда ашағыдакы мә'на чаларлыглары јарадыр.

а) заман һәддини билдирир:

Илк ахшамдан хејли кечиб, *күчәдән ајаг сәсләри кәсиләнә гәдәр* бу минвал илә отуруб көзләди... (М. И б р а һ и м о в); *Сәһәрә гәдәр* онун диши зоггулдајыб, мәним дә үрәјим... (Б. Б а ј р а м о в); Сән *нә вахта гәдәр* чамаатын адындан данышмагдан әл чәкмәјәчәксән? (И. Һ ү с е ј н о в).

Белә мә'на чаларлығыны *кими* гошмасы да јарадыр:

Кечәләр *сүбһә кими* тәјјарәләрин јанында көзәтчиләр кәзишир, һәр кәс өз тәјјарәсини һәр дәгигә һаваја галдырмаға һазыр вәзијјәтдә дајанырды (Ј. Ә з и м з а д ә).

б) мәкан һәддини билдирир:

Миша ичи түфәнклә долу араба илә *Кешлә кәндинә гәдәр* кәлмиш... (А. Ш а и г); ...Әшрәф гызы *евләринә гәдәр* апарды (А. Ш а и г).

в) кәмијјәт билдирир:

Аслан о вахт ахырынчы *гәпијинә гәдәр* гојуб палтар алмышды, инди исә бир гәпији дә јох иди (Ч. Ч а б б а р л ы).

-чан (-чән) гошмасы исимләрә вә үчүнчү шәхс (чәм) әвәзлијинә гошулдугда адлыг (Биз дә *онларчан* чалышырыг), биринчи вә икинчи шәхс (тәк вә чәм) әвәзлијинә вә ишарә әвәзликләринә гошулдугда исә јијәлик *(мәнимчән, сәнинчән)* һал тәләб едир. Бу гошма даһа чох јијәлик һалла ишләнир.

-Чан (-чән) гошмасы јөнлүк һалда олан сөзлә ишләндикдә ашағыдакы мә'налары билдирир:

а) мәкан һәддини:

Јахындакы чајда *гуршағачан* јујунуб гуруланыр, чадырлара гајыдырдылар (Ј. Ә з и м з а д ә).

б) заман һәддини:

Кедиб *Бакыја чыханачан* севиндијимдән нә дилимә бир шеј вурдум, нә дә бир әмәлли-башлы јатдым (И. Һ ү с е ј н о в); Оралар *сәһәрдән-ахшамачан* адамла долу олурду, һамы да даш истәјирди (И. Һ ү с е ј н о в).

5. Чыхышлыг һал тәләб едән гошмалар: *бәри, башга, савајы, өтрү, кејри.*

Бәри гошмасы гошулдуғу сөзлә бирликдә әсасән заман мәзмуну олан сөзләрә (*бајагдан, сраға күндән, дүнәндән, о вахтдан, ајлардан, илләрдән* вә с.) вә фе'л формаларына гошулдугда мүәјјән заман билдирир:

Дүнәндән бәри сәнин һәрәкәтләринә тамаша еләјирәм, сөзүнә гулаг асырам елә бил тамам башга адам көрүрәм (И. Һ ү с е ј н о в); Таныдығым илк *күндән бәри* Чамалы бу көкдә, бу дүшкүнлүкдә көрмәмишдим (Б. Б а ј р а м о в).

Башга гошмасы гошулдуғу сөзүн чыхышлыг һалда олмасыны тәләб едир, истисна, кәнар етмә, мәһрум етмә, фәргләндирмә кими анлајышлар јарадыр:

Гапыда *биздән башга* дөрд-беш чобан да варды (А. Ш а и г); —Һәлә ки, латлүтү *үстүмүзә галдырмагдан башга* бир фајда вермәјибләр (М. И б р а һ и м о в).

Дилимиздә *савај (сәвајы), өзкә, кејри* гошмалары да *башга* гошмасының синоними кими ишләнир. Бу гошмалар да бир әшјанын, һадисәнин, кејфијјәтин башгасындан сечилдијини, мүстәсна едилдијини, фәргләндирилдијини вә с. билдирир:

— Сәнә *јемәкдән сәвајы* ајры шеј лазым дејил (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и); Додагларымы *чејнәмәкдән,* боғула-боғула *ағламагдан өзкә* чарә тапа билмирдим (Б. Б а ј р а м о в); Јахшы олар илгар илә е'тибар, Көзәл оғлан *сәндән кејри кимим* вар? («Азәрбајчан дастанлары»).

Өтрү гошмасы аид олдуғу сөзлә бирликдә ашағыдакы мә'налары билдирир:

1) мәгсәд:

Мән бүлбүләм, *күлдән өтрү* көзирәм, Саралыб солубду күлләрим мәним («Азәрбајчан дастанлары»); — *Буну баша дүшмәкдән өтрү* көрәк һәр шеји өз көзүннән көрәсән, гардаш (И. Һ ү с е ј н о в).

2) сәбәб:

...Гәндаб *Новруздан өтрү* гәм-гүссә ичиндә отурмушду («Азәрбајчан дастанлары»).

3) аидлик:

Көр *мә'шугундан өтрү* чаныны нечә гурбан верди («Азәрбајчан дастанлары»).

6. Адлыг, һәм дә чыхышлыг һал тәләб едән *гошмалар: сонра, әввәл, габаг.*

Сонра гошмасы иш вә һәрәкәтин мүәјјән мүддәтдән сонра ичра олундуғуну билдирир:

Пәләнкин дәрисини сојуб евә гајыдандан сонра гоншулар башыма јығылдылар (А. Ш а и г); *Чешмә башында кабаб бишириб једикдән сонра* узаныб јатмышдым (А. Ш а и г).

Әввәл, габаг гошмалары чыхышлыг һалда олан сөзлә һал, һәрәкәт вә һадисәнин баш вердијиндән габагкы заманы билдирир.

Бир сәһәр Мәһәр *ишә кетмәздән әввәл* чарпајынын бөјрүнә, стулун үстүнә јемәк-ичмәк дүзәркән, бирдән елә бил гарыны

гырх аршын гујунун дибинә салдылар (И. Һүсејнов); Мәсәлән, һәр кәс *су ичмәмишдән габаг* су ичмәк еһтијачы дујур (М. Ибраһимов).

Габаг, әввәл вә *сонра* гошмалары адлыг һалла да ишләнә билир.

Доғрудан да, бир *һәфтә сонра* чөрәкчи ону гырмызы, ичи адамлар, үстү јүклә долу бөјүк бир машына, шоферин јанына отуртду (М. Ибраһимов); Дурсунун шәһәрдән дөнмәдији *он күн сонра* јајлаға да јајылмыш олдуғундан Баллы да бу һадисәни ешитди (А. Шаиг); *Јарым ај әввәл* мәһәббәтлә долу бир бачы үрәјилә гапысыны ачдығым гардаш евини буз кими сојуг үрәклә тәрк еләдим... (М. Һүсејнов); *Ики күн әввәл* вәзир чағырмышды (М. Ибраһимов).

КӨМӘКЧИ АДЛАР

Мүасир Азәрбајчан дилиндә бир груп исимләр өз әсас вәзифәси илә бәрабәр көмәкчи сөз кими дә ишләнир. Бу чүр исимләрин көмәкчи вәзифәси, бир сыра мәкан мүнасибәтләрини билдирмәкдир.

Бир дәфә *Васјанын јанындан* өтән бир арвад кағыза бүкүлмүш кәтә парчасыны әлиндән јерә салды (И. Гасымов. һ. Сејидбәјли); Нәһајәт, *гапынын ағзында* әлләрини дөшләринә гојуб интизарда дуран нөкәрләрә ишарә олунду, сүфрә јығышдырылды (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Көмәкчи ад дедикдә дилимиздә әсас конкрет мә'надан башга, даһа абстракт мә'на дашыјан, јә'ни мүхтәлиф мәкан мүнасибәтләри билдирән сөзләри — исимләри нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Исмин көмәкчи ад кими чыхыш етмәси үчүн онун мәтндә мүәјјән олунан әшјалыг мә'насынын зәифләмәси әсас шәртдир. *Үст* сөзүнү көтүрәк. *Столун үстү, машынын үстү* бирләшмәләриндә һәмин сөз *столун* вә *машынын* мүәјјән һиссәси һаггында анлајыш јарадыр, өз мүстәгил мә'насында чыхыш едир.

Үст сөзү абстракт мәкан да билдирир.

Шәһәрин үстүндән гырычы тәјјарәләр учурду. *Столун үстүндән* чилчыраг асылмышды. *Башымызын үстүндә* гуш ганад чалыб дөврә вурурду — чүмләләриндә *үст* сөзүнүн илкин әшјалыг мә'насы зәифләмиш мүвафиг мәкани һал шәкилчиси гәбул едиб грамматикләшәрәк абстракт мәкан анлајышы билдирмәјә хидмәт етмишдир. Адларын грамматикләшмәси үчүн онларын јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һалларда ишләнмәси вачибдир. Чүнки һәмин һалларда көмәкчи адларын билдирдији мәканлыг анлајышы һалын мә'насы илә гајнајыб-гарыша биләр.

Көмәкчи ад кими ишләнә билән исим конкрет бир әшјанын мүәјјән һиссәсини билдириб мадди мә'наја маликдирсә, һалландыгда белә грамматикләшмир, мә'насыны сахлајыр. Һәмин ад әшјанын мәканча тәрәфини билдирирсә, о, чүмләдә халис грамматик вәзифә дашыјан көмәкчи сөз олараг галыр:

1) *От тајасының диби* тамамилә чүрүмүшдүр.

2) Ушаг *от тајасының дибиндә* ојнајыр. Бурада *от тајасының диби* дедикдә тајанын бир һиссәси дүшүнүлүр. *Диб* сөзү һәмин бирләшмәдә мадди мә'наја маликдир, исимдир. *От тајасының дибиндә* бирләшмәсиндә исә *диб* сөзү мәчазлашараг абстракт мәкан билдирир, көмәкчи ад олур.

Бу гәбилдән олан сөзләри түрколокијада јарымчыг дәјишән гошма адлар (послелоги—имена неполного изменения[1]), гүсурлу, јахуд даралмыш тип үзрә һалланан исимләр (существительные с дефектным или суживающимся типом склонения)[2], гошма адлар (послелоги—имена)[3] вә с. дә адландырырлар. Н. А. Баскаков һәмин сөзләри әсас нитг һиссәләриндән тәчрид олунмуш гошмалара дахил едир[4]. Г. П. Александров адлардан тәчрид олунмуш гошмалар[5], Ф. Г. Исхаков вә А. А. Палмбах[6] исә «Көмәкчи адлар» ады алтында мүстәгил нитг һиссәси һесаб едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, көмәкчи адлар, бир тәрәфдән, грамматик һалларда ишләндикдә әшја билдирир вә башга исимләрдән фәргләнмир. Дикәр тәрәфдән исә, онлар чүмләдә гошмалара үјғун синтактик вәзифә дашыјыр. Бу хүсусијјәтинә көрә Н. К. Дмитријев[7] вә Ф. Р. Зејналов[8] көмәкчи адлары исимләрлә гошмалар арасында аралыг мәрһәләдә олан адлар категоријасы һесаб едир.

Ф. Р. Зејналов көмәкчи нитг һиссәләрини, гошма, бағлајычы вә әдат олмагла үч група бөләрәк гејд едир ки, мүасир түрк дилләриниң лүғәт тәркибиндә бу үч нитг һиссәсиниң синтактик вәзифәсиниң јеринә јетирән, лакин лексик-грамматик әламәтләринә көрә ајрыча нитг һиссәси тәшкил етмәјән сөз груплары да вардыр. Даһа сонра о јазыр: «Көмәкчи адлар, бағлајычы сөзләр вә модал сөзләр әслиндә әсас нитг һиссәләринә даһа јахын олуб, лүғәти мә'насыны гисмән дәјишәрәк көмәкчи васитә кими дә чыхыш едир. Бу типли сөзләри көмәкчи нитг һиссәләринин синтактик вәзифәләрини ифа едән јардымчы груплар кими сәчиј-

[1] Н. П. Дыренкова. Грамматика ойротского языка. М.—Л., 1940, сәһ. 219; Јенә онун. Грамматика шорского языка. М.—Л., 1941, сәһ. 239.

[2] И. А. Батманов. Части речи в киргизском языке, «Вопросы языкознания», 1955, № 2, сәһ. 73.

[3] А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, сәһ. 313; Јенә онун. Грамматика узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, сәһ. 296.

[4] Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология, часть вторая, М., 1952, сәһ. 482—483.

[5] Г. П. Александров. Послелоги в современном турецком языке. Автореферат, М., 1956, сәһ. 6.

[6] Ф. Г. Исхаков и А. А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка, М. 1961, сәһ. 114, 440.

[7] Н. К. Дмитриев. Служебные имена в турецком языке, Журн. «Советское языкознание», т. III, Л. 1937, сәһ. 133.

[8] Ф. Р. Зејналов. Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри, Бакы, 1971, сәһ. 56.

јәләндирмәк даһа доғру олар».[9] Демәли, көмәкчи адлар да гошмаларын јардымчы групудур.

Ф. Р. Зејналовун көстәрдији кими, гошма вә көмәкчи адлары бирликдә бир көмәкчи нитг һиссәси һесаб етмәк лазымдыр.[10]

Көмәкчи адларын маһијјәтини, онларын гошмаларла охшар вә фәргли чәһәтләрини Ф. Р. Зејналов кениш шәрһ етсә[11] дә, ајры-ајры көмәкчи адларын бирләшмәјә кәтирдикләри мә'на чаларлыглары Азәрбајчан дилчилијиндә һәлә дә тәдгиг едилмәмиш галыр. Бу сәбәбдән дә һәмин мәсәлә үзәриндә дајанмаг вачибдир.

Көмәкчи адлар әслиндә инсанын бәдән үзвләрини вә мәкан анлајышларыны билдирән, мәтндән асылы олараг көмәкчи сөз кими, бә'зән дә өз мүстәгил мә'насында чыхыш едән, фонетик чәһәтдән мүстәгил сөзләр исимләрдир: *ич, орта, үст, габаг, өн, арха, дал, ара, гаршы, бөјүр, јан* вә с.

Көмәкчи адлар мүстәгил мә'налы исимләрин мәчазлашмасы, јә'ни онларын инсанлары әһатә едән әшјалар үзәринә кечирилмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Мәсәлән, инсанлар *дағын башы, дөшү, архасы, ајағы* барәдә сөһбәт апара биләрдиләр. Даһа сонра бу чүр сөзләр мәчазлашараг өз ишләнмә даирәсини кенишләндирмишдир.[12]

Көмәкчи адлар там мадди мә'наја малик олмадығындан бирләшмә дахилиндә ишләнир. Онлар јиҹәлик һалын шәкилчили вә шәкилчисиз формаларында олан сөзләрә гошулур, өзләри дә мәнсубиҹҹәт вә мүвафиг һал шәкилчиси гәбул едәрәк лексик-морфоложи ваһид әмәлә кәтирир: *евин јанында* = исим + јиҹәлик һал шәкилчиси вә көмәкчи ад+үчүнчү шәхс мәнсубиҹҹәт шәкилчиси+мәкани һал шәкилчиси. Белә бирләшмәләрин икинчи тәрәфи өз мүчәррәд мә'насына көрә грамматикләшир, башга сөзлә әшјалыг анлајышы дејил, јалныз әшјалар, јахуд әшјаларла иш вә һәрәкәт арасында грамматик мүнасибәтләр јарадыр.

Јиҹәлик һалда олан сөзлә көмәкчи адларын әмәлә кәтирдији бирләшмәләрдә һалын мә'насы көмәкчи адын мә'насы илә дәгигләшир. Һал шәкилчисинин грамматик мә'насы илә көмәкчи адын лексик мә'насы сых әлагәдардыр, чүнки көмәкчи адлар әсасән мәкан билдириб мәкан мүнасибәти билдирән јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һалла әлагәјә кирир.[13]

Көмәкчи адларын бирләшмәјә кәтирдији мә'на чаларлығы онларын зәиф дә олса, сахладыглары лексик мә'на илә бағлыдыр.

[9] Ф. Р. Зејналов. Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри... сәһ. 5—6.

[10] Јенә орада, сәһ. 6.

[11] Јенә орада, сәһ. 148—164.

[12] Бу барәдә кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: Н. Е. Петров. Служебные имена в якутском языке «Материалы первой научной конференции молодых специалистов» (секция гуманитарных наук), Якутск, 1961, сәһ. 73—74.

[13] А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка...,-сәһ. 328.

Азәрбајчан дилиндә ишләк олан көмәкчи адлары ашағыдакы лексик-семантик груплара бөлмәк олар:[14]

1. Әшјанын үстүнү билдирәнләр: *үст, јамач, дөш.*
2. Әшјанын алтыны, јахуд дибини билдирәнләр: *алт, ашағы, диб.*
3. Әшјанын өн һиссәсини билдирәнләр: *габаг, гаршы, өн.*
4. Әшјанын арха һиссәсини билдирәнләр: *арха, ард, дал.*
5. Әшјанын јан һиссәсини билдирәнләр: *јан, бөјүр.*
6. Әшјанын дахилини, онун орта һиссәсини билдирәнләр: *ич, дахил, орта.*
7. Әшјанын кәнар һиссәсини вә узаг нөгтәсини билдирәнләр: *баш, бел, тәпә, әтәк, ағыз, ајаг.*
8. Әшјанын јахынлығындакы мәканы билдирәнләр: *дөврә, әтраф, түш, кәнар, гыраг.*
9. Ики әшја арасындакы саһәни, мәканы билдирән: *ара.*

Бунлардан башга сырф мүчәррәд анлајыш билдирән көмәкчи адлар да вардыр: *һаггында, барәсиндә, сајәсиндә* вә с.

Инди дә көмәкчи адларын гошулдуглары сөзлә јаратдығы мә'на чаларлыгларыны нәзәрдән кечирәк:*

Үстү//үзәр (и)//үз паралел ишләнир.

Үстүнә// үзәринә ашағыдакы мә'на чаларлыглары јарадыр:

а) иш вә һәрәкәтин әшја үзәринә јөнәлдијини вә она чатдығыны:

Сөзүн тамам ејләјиб гуру *кәрпич үстүнә* үзүгүјлу дүшдү («Азәрбајчан дастанлары»); ...санки *јер үзүнә* гара өртүк чәкилмишди («Азәрбајчан һекајәләри»).

б) иш вә һәрәкәтин бир шәхс вә һадисә әлејһинә јөнәлдијини:

Маһмуд паша гошун чәкиб *Мисрин үстә* һүчум ејләди. Кәлләкөз бу сөздән ачыгланды, *Новрузун үстүнә* һүчум чәкди («Азәрбајчан дастанлары»); Гырычылары *дүшмән үзәринә* апармаг үчүн һәлә өјрәнмәли идиләр (Ј. Әзимзадә).

в) һаггында данышылан објекти дә билдирир:

Бу *мәсәләнин үстүнә* бир даһа гајытмајачағыг.

Һәмин көмәкчи ад иш вә һәрәкәтин ичра олундуғу мәканы вә мүчәррәд анлајышы да билдирир:

...түт бағынын һасарынын үстүндә отурду (Ј. В. Чәмәнзәминли); Һәсәналы су кузәсини көтүрән јердә *үстүнә* атылмышды (М. Ибраһимов); *Китабчанын үстүнә* нә исә јазыб мәнә верди (Ә. Вәлијев); Ахшам-сәһәр көзү *ушагларынын үстүндәдир* (Ә. Вәлијев).

Үстүндән, үзәриндән гошулдуғу сөзлә: а) иш вә һәрәкәтин башланғыч нөгтәсини:

[14] Бурада Н. Е. Петровун бөлкүсү әсас тутулур. Бах: Н. Е. Петров. Служебные имена в якутском языке..., сәһ. 72.

* Ајры-ајры көмәкчи адларын бирләшмә дахилиндә јаратдығы мә'на чаларлыглары А. Н. Кононов вә Б. Чарыјаровун әсәрләриндә шәрһ олунмушдур. Бурада онларын иши дә нәзәрә алынмыр.

...диванын үстүндән ајаға дурду (М. И б р а һ и м о в).

б) һәрәкәтин бир әшја үзәриндән кечдијини билдирир:

О, алчаг *чәпәрин үстүндән* адлајыб... гапыны тыггылдатды (И. Г а с ы м о в, һ. С е ј и д б ә ј л и).

в) заман чаларлығы да јарадыр:

Һәмин *һадисәнин үстүндән* бир ај кечди.

Баш сөзү дә көмәкчи ад кими мәкани һалларда ишләниб бирләшмәјә мәкан чаларлығы кәтирир:

Ејвана чыхарылмыш *столун башына* кечди (М. И б р а һ и м о в); Гонаглар *сүфрә башындан* саат 11-дә дурдулар.

Төпә, дөш, әтәк, јамач сөзләри көмәкчи ад кими ишләндикдә гошулдуғу сөзлә бирликдә мүхтәлиф мәкан чаларлыглары јарадыр:

Төпәнин әтәјиндә дөнуб анасына бахды (М. И б р а һ и м о в); *Дағ дөшләриндә* кичик торпаг саһәләри көрүнүрдү (И. Г а с ы м о в, һ. С е ј и д б ә ј л и); О истәјирди ки, ...көзәл бир *төпәнин јамачында* балача еви олсун (Јенә орада).

Алт сөзү мәкани һалларда көмәкчи ад кими ишләниб бирләшмә әмәлә кәтирдији исимлә:

а) иш вә һәрәкәтин истигамәтини:

Сәкинә *кәрпичин алтына* бахды, ачар орада јох иди (М и р Ч ә л а л).

б) иш вә һәрәкәтин јерини:

О, һәр күн бир *пилләканын алтында,* бир *дүканын гапысында* кечәләди (М. И б р а һ и м о в).

в) иш вә һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини билдирир:

...һәр бириси *чадрасынын алтындан* бир бүкүлү кағыз чыхарыб узатдылар чавуша (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә).

Алт сөзү јерлик һалда гошулдуғу исимлә мүчәррәд анлајыш да јарадыр.

Күнәшин алтында гызынмаға, сәһәрин әтирли, јүнкүл һавасыны удмаға төләсирдик; Сәнин о гуру *нәфәсинин алтында* вәтәнинә һеч бири зәррә гәдәр дә мәһәббәт јохдур, Мәчид (И. һ ү с е ј н о в).

Диб сөзү көмәкчи ад кими ишләндикдә мүвафиг мәкани һал шәкилчиси гәбул едиб гошулдуғу исимлә:

а) иш вә һәрәкәтин әшјанын лап ашағы һиссәсинә, дибинә јөнәлдијини:

Даланын дибинә, дивар дибинә гысылмышдылар (М. И б р а һ и м о в).

б) иш вә һәрәкәтин әшјанын ашағы һиссәсиндә, дибиндә ичра олундуғуну:

Тајанын дибиндә көһнә килимләрдән чадыра охшар бир шеј дүзәлтмиш вә ичинә күрсү гојмушдулар (М. И б р а һ и м о в).

в) иш вә һәрәкәтин башландығы мәканы билдирир:

Дағын дибиндән саат сәккиздә јола дүшдүләр.

Ич сөзү јөнлүк һалда көмәкчи ад кими ишләниб гошулдуғу

исимлә иш вә һәрәкәтин әшја, јахуд ејни чинсли әшјалар топлусунун ичинә, арасына јөнәлдијини билдирир:

О, бу гадындан ја истәдији сирри өјрәнмәли, ја да ону өз чәнкинә алыб евиндә *ханымларын ичинә* атмалы иди (М. И б р а һ и м о в).

Ич сөзү јерлик һал шәкилчиси гәбул едиб гошулдуғу сөзә мәкан чаларлығы да верир:

Онларын ичиндә... ики туманчаг оғлан көрдүкдә Фиридун башыны јана чевирди (М. И б р а һ и м о в).

Ич сөзү чыхышлыг һалда ишләндикдә гошулдуғу сөзлә бирликдә иш вә һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини, кечдији јери дә билдирир:

...кисәнин ичиндән картофлар евин ичинә дијирләнир (Ч. Ч а б б а р л ы).

Дилимиздә *ичәри* сөзү мәкани һал шәкилчиләри гәбул едиб гошулдуғу исимлә *ич* сөзүнүн синоними кими чыхыш едир:

Евин ичинә // евин ичәрисинә.

Ич, ичәри көмәкчи адларынын синоними кими дилимиздә *дахил* сөзү дә ишләнир:

Евин ичинә // евин ичәрисинә //евин дахилинә.

Орта сөзү мәкани һал шәкилчиләри илә ишләниб гошулдуғу исимлә:

а) иш вә һәрәкәтин әшјаја, јахуд ејни чинсли әшјалар топлусуна јөнәлдијини:

Ханымын тапшырдығы кими өзүнүзү *јолун ортасына* атар вә онун машыныны сахладарсыныз (П. М а к у л у).

б) әшјанын јерини вә ишин ичра олундуғу мәканы:

Дирәјин ортасында мыхланмыш тахта ләвһәјә мәрһумун ким олдуғу јазылмышдыр («Азәрбајчан һекајәләри»); Онларын һәјаты Фиридуна бош *сәһраларын ортасында* сакит ахан нәһәнк чајы хатырлатды (М. И б р а һ и м о в).

в) башландығы јери билдирир:

Дағын ортасындан сојуг бир булаг гајнајырды.

Орта сөзү јерлик һалда ишләнәрәк гошулдуғу сөзлә мүәјјән заманы да билдирир.

Сентјабрын орталарында чәбһәдә вәзијјәт даһа да кәркинләшди («Коммунист» гәзети).

Ара сөзү гошулдуғу сөзлә:

а) иш вә һәрәкәтин ики вә даһа артыг әшја, ејни чинсли әшјалар вә инсан топлусу арасына јөнәлдијини:

... кағызлары јумурлајыб *бармағынын арасына* гојараг Гызјетәрин бурнуна, мәним гулағыма вурурду (М. И б р а һ и м о в); ...*достанлыгларын арасына* кирәндә нәфәсиндән буғ чыхан ат төвшүјүб, јавашыды (Јенә орада).

б) һарада баш вердијини:

...садә *чамаат арасында* данышылан сөзләр вә әһвалатлар јадына дүшдү (М. И б р а һ и м о в); Түрк төләбәләри, һәрәси

бир либасда, авропалы *тамашачылар арасында* бир мәнзәрә тәшкил едирдиләр (Ј. В. Чәмәнзәминли).

в) орадан башландығыны, јахуд кечдијини дә билдирир:

...ағачларын будаглары арасындан јахынлашан гатары көрдүләр (И. Гасымов, Һ. Сеҹидбәјли); *...думанлар арасындан* парылдајан сәһәр шәфәги кими ани олараг үзүнүн, алнынын гырышларыны ишыгландырды (М. Ибраһимов); Јол Молдавија тәбиәти үчүн сәчијјәви олан јашыл *тәпәләрин арасындан,* баш-баша вермиш ағачларын көлкәли хијабанындан кечир (Ј. Әзимзадә).

Ара сөзү јерлик һалда ишләнәрәк мүәјјән бирләшмәләрдә заман чаларлығы да јарадыр:

Пајызла гышын арасында һавалар сојуглашмаға башлајыр.

Гыраг, кәнар, әтраф вә *дөврә* сөзләри көмәкчи ад кими ишләнәрәк гошулдуғу сөзлә *орта, ич, ара* сөзләринә антоним чаларлыг јарадыр.

Бир аздан сонра чамаат *е'ланын дөврәсинә* топлашмаға башлады (И. Гасымов, Һ. Сеҹидбәјли); Тријест әһалиси *е'ланларын әтрафына* топлашараг бу әсрарәнкиз «Михајло»ну тәсәввүрләриндә чанландырмаға чалышырды (Јенә орада); ...дар *сәкиләрин кәнарына* чәркә илә чуғун пајалар вурулмушду (Јенә орада); ... бә'зи ушаглар кими *јол гырағында* гарпыз вә алма сатмаг дәрәчәсинә енмәјә гојмамышды (М. Ибраһимов); Антон *јолун гырағына* чатанда чаван шофер гызын үстүнә гышгырды (Ј. Әзимзадә).

Габаг, гаршы вә *өн* сөзләри гошулдуглары исимлә ашағыдакы мә'на чаларлыглары јарадыр:

а) иш вә һәрәкәтин һәр һансы бир објектин өн тәрәфинә јөнәлдијини билдирир:

...ешшәјин габағына бир-ики овуч арпа төкүб чыхды... (Ч. Мәммәдгулузадә); О, јенә *пәнчәрәнин гаршысына* кәлди... («Азәрбајчан һекајәләри»).

б) иш вә һәрәкәтин бир објектин өн тәрәфиндә баш вердијини көстәрир:

Сәһәрдән бу *бинанын гаршысында* чохлу адам олур («Коммунист» гәзети); Бу кичик *кәндли дәстәләринин өнүндә* чијинләриндә ағыр дөшәкләр јүкләнмиш кишиләр аддымлајыр (Јенә орада); Күчәдә *төвләнин габағында* бир стражник бир ағ атын чиловундан јапышыб доландырырды (Ч. Мәммәдгулузадә).

в) иш вә һәрәкәтин һәр һансы објектин өнүндән кечдијини, јахуд башландығы мәканы да билдирир:

Ајнанын габағындан кечәндә дајанды, пәришан сачларыны үзүндән јығыб гајдаја салды (С. Гәдирзадә); Сәһәр нахарымызы еләјиб, *меһманханын гаршысындакы* мејдана чыханда көјүн шәрг тәрәфи јеничә гызарырды (Ј. Әзимзадә).

Гаршы сөзү мүчәррәд мә'на чаларлығы да јарадыр:

...буплар *инсанларын пис әмәлләринә гаршы* бир хәбәрдарлыгдыр (М. Ибраһимов).

Арха, ард сөзләри көмәкчи ад кими ишләндикдә *өн* көмәкчи адынын антоними кими чыхыш едир:

Рүстәмбәј кәлди бир *гызын архасында* нөвбәјә дурду (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Дал сөзү дә көмәкчи вәзифә дашыдыгда гошулдуғу сөзлә *ард* сөзүнә синоним мә'на чаларлығы јарадыр:

Күлназ, онун анасы илә икиликдә данышмаг истәдијини дујуб *тајанын далына* кечди (М. Ибраһимов); ... *гапынын далында бир* хәлвәти јердә бир белә шәкил чәкилиб... (Ч. Мәммәдгулузадә).

Ағыз сөзү дә јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул едиб бир сыра исимләрә гошуларағ мәкан чаларлыглары јарадыр:

Бизим үчүн ајрылмыш балача «Латвија» маркалы автобус *гапынын ағзында* көзләјирди (Ј. Әзимзадә); *...күчә гапысынын ағзында* чөмбәлди... (Ч. Мәммәдгулузадә).

Ајаг сөзү дә көмәкчи ад кими мәкан мә'налы сөзләрә гошулуб иш вә һәрәкәтин һәмин објектин гуртарачағында, кәнарында баш вердијини билдирир:

Јалныз Ајаз *хырманын ајағында* нә исә ешәләнир... (М. Ибраһимов).

Јан сөзү көмәкчи вәзифә дашыјараг гошулдуғу сөзлә ашағыдакы мә'на чаларлыглары јарадыр:

1) *Јанына* — иш вә һәрәкәтин әшјанын јан тәрәфинә, јахуд шәхс вә әшјанын јанына јөнәлдијини вә она чатдығыны билдирир:

...Мәммәдһәсән әминин јанына кәлиб салам вериб чәркә илә чөмбәлдиләр (Ч. Мәммәдгулузадә); *...човушун јанына* ики өврәт јериди (Јенә орада); Кәндлиләрин һамысы бөјүк бир *хырманын јанына* јығылмышды (М. Ибраһимов).

2) *Јанында*—иш вә һәрәкәтин әшјанын јан тәрәфиндә баш вердијини, онунла үзбәүз мәканыны билдирир:

Фиридун хырманын гырағында, һәлә дөјүлмәмиш *буғда тајасынын јанында* узанмышды (М. Ибраһимов).

Јанында бирләшдији сөзлә бирликдә мүчәррәд анлајыш да билдирир:

...мән *отуранларын јанында* һәлә алим идим (Ч. Мәммәдгулузадә).

3) *Јанындан* — иш вә һәрәкәтин әшјанын јан тәрәфиндән, әшја вә шәхсин јахынлығындан башландығыны, әшјанын јанындан кечдијини билдирир:

Онун јанындан есечиләрин кешикчи дәстәси өтдү... (И. Гасымов, Һ. Сеҹидбәјли).

Бөјүр дә *јан* көмәкчи адына синоним мә'на чаларлығы јарадыр:

Нөвбәјә дуранларын бөјрүндән бир дәстә студент кечирди (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и).

Туш сөзү дә көмәкчи ад кими ишләниб, бирләшмә әмәлә кәтирдији исимлә мүхтәлиф мәкан чаларлыглары јарадыр:

...ејванын тушундан күн чыхан тәрәфә бахдыгда исә һејран олду... (М. И б р а һ и м о в).

Беләликлә, Азәрбајҹан дилиндә бир груп исимләрин мә'насы гисмән, ја да тамамилә зәифләмиш вә онлар кетдикҹә мәкани һалларын мә'наларыны дәгигләшдирән васитәјә чевриlмишдир.

Бунлардан башга, Азәрбајҹан дилиндә сырф мүчәррәд анлајыш билдирән бир груп сөзләр дә вардыр ки, Ф. Р. Зејналов онлары көмәкчи адларла гошмалар арасында кечид сәчијјәли сөзләр адландырыр.[16] Н. К. Дмитријев көмәкчи адлара һәср етдији биринчи мәгаләсиндә көстәрирди ки, үч һалда ишләнәрәк мәкан мүнасибәти билдирән көмәкчи адлардан башга түрк дилиндә бир һалла бағлы олан чохлу көмәкчи ад да вардыр. Лакин онларын вәзифәси фәрди олдуғу вә сырф грамматик категорија јаратмадығы үчүн грамматикадан даһа чох идиоматика вә лексикаја аиддир.[17] Н. К. Дмитријев сонралар һәмин мәсәләјә гајыдараг гејд едир ки, һаггында данышылан көмәкчи адлар көмәкчи адларла гошмалар арасында кечид тип тәшкил едир.[18] О, бу тип көмәкчи адлара ашағыдакы мисаллары кәтирир: *бынын тураһында — бу һагда, барәдә, аркаһында — онун* сајәсиндә вә с. Көстәрилән бирләшмәләрә Азәрбајҹан дилин дә *бунун һаггында* вә *онун сајәсиндә* ујғун кәлир.

Азәрбајҹан дилиндә көмәкчи адларла гошмалар арасында кечид сәчијјәли сөзләрә ашағыдакылары аид етмәк олар: *һаггында, барәсиндә, јолунда, үғрунда, сајәсиндә, сајәндә, үзүндән* вә с. Көрүндүју кими, бураја аид едилән сөзләр мәкани һаллардан биринлә (әсасән јерлик һалда) дашлашмыш, мәншәчә мүчәррәд анлајыш билдирән адлардыр.

Көмәкчи адларла гошмалар арасында кечид сәчијјәли ајрыајры сөзләрин бирләшмәјә кәтирдији мә'на чаларлыгларыны нәзәрдән кечирәк.

Јолунда. Бу сөз бирләшмәјә мәгсәд чаларлығы кәтирир:

Мәшәди *Наташанын јолунда* чанындан да кечәр (Ә. һ а г в е р д и ј е в).

Үғрунда сөзү дә *јолунда* көмәкчи сөзүнә синоним мә'на чаларлығы јарадыр:

Халғын сәадәти үғрунда чарпышан вә чанларындан кечән гәһрәманлар өлмәздир («Коммунист» гәзети); ... *гәләбә үғрунда* јарышырлар («Идман» гәзети).

Әсасында иш вә һәрәкәт үчүн әсас олан објекти билдирир:

[16] Ф. З е ј н а л о в. Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри..., сәһ. 159—167.

[17] Н. К. Д м и т р и е в. Служебные имена в турецком языке.., сәһ. 144.

[18] Н. К. Д и м е т р и е в. Грамматика башкирского языка..., сәһ. 233.

... *әлдә етдији тәчрүбә әсасында* јетишмиш... (М. И б р а һ и м о в).

Сајәсиндә. Бу сөз иш вә һәрәкәтин баш вермәси үчүн сәбәб олан објекти билдирир:

Бунун сајәсиндә дә Рүстәмин бир чүт баласына һәм аналыг, һәм дә аталыг етмишди... (М. И б р а һ и м о в).

Һаггында, барәсиндә сөзләри исә нитгин објектини билдирир:

Хан *онун барәсиндә* мәрдлик көстәрди (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и); ...Бакыја кәлдикдән сонра биз *үмуми иш* вә *үмуми мүбаризә һаггында* даныша билмәјәчәјик (М. С. О р д у б а д и).

Мисаллардан көрүндүју кими, *барәсиндә* вә *һаггында* көмәкчи сөзләри бир-биринә синоним чаларлыг јарадыр.

Беләликлә, бурада һаггында данышылан көмәкчи сөзләр көмәкчи адлардан фәргли олараг даһа мүчәррәд мә'налы сөзләрдир, онлар әсасән јерлик һал формасында ишләнир вә мүчәррәд мә'на чаларлығы јарадыр.

БАҒЛАЈЫЧЫ

Азәрбајҹан дилинин көмәкчи нитг һиссәләри ичәрисиндә бағлајычылар мүһүм јер тутур. Ҹүмләнин һәмчинс үзвләри, сөз бирләшмәләри вә мүрәккәб ҹүмләнин тәрәфләри арасында синтактик, грамматик, һабелә мәнтиги әлагә јаратмагда бағлајычылар хүсуси рол ојнајыр. Лакин бағлајычылар да башга көмәкчи нитг һиссәләри кими ајрылыгда лүғәти мә'наја малик олмадығындан сөз јарадычылығында иштирак едә билмир, башга нитг һиссәсинә чеврилмир.

Бағлајычылар, бир гајда олараг, көмәкчи нитг һиссәләриндән бири кими морфолокијада өјрәнилир. Лакин онларын дашыдығы синтактик вәзифәләрдән, адәтән, синтаксисдә дә данышылыр.[1] Бундан башга, бә'зән әвәзликләрин синтактик ролундан данышыларкән дә бағлајычылардан бәһс олунур.[2] Әвәзликләрин бағлајычы вәзифәсиндә чыхыш етмәси фикри дилчиликдә кениш јајылмышдыр.

Азәрбајҹан дилинин бағлајычылары һаггында илк мә'лумата биз Казым бәјин «Грамматика турецко-татарского языка» адлы әсәриндә раст кәлирик.

Мүәллиф о дөврүн јазы нормалары үчүн мәгбул сајылан, һәмчинс үзвләр арасында һәр дәфә *вә* бағлајычысынын ишләнмәсини белә бир фикирлә әсасландырыр ки, о вахтлар түрк дилләриндә дурғу ишарәләри јох иди. Бу исә бөјүк долашыглыға сәбәб олурду. Мәһз бу долашыглыгдан гачмаг үчүн шифаһи данышыгдан фәргли олараг јазыда һәр дәфә *вә* бағлајычысындан истифадә етмәк лазым кәлирди.[3]

Казым бәј бағлајычылар һаггында гејд едир ки, бу көмәкчи нитг һиссәси мүхтәлиф нитг һиссәләрини, јахуд да бир-бириндән асылы олан мүхтәлиф ҹүмләләри бирләшдирир ки, түрк дилләриндә бә'зи һиссәчикләр вә һәтта тәркибләр бу хүсусијјәтә маликдир. Мүәллиф бурадан белә бир гәнаәтә кәлир ки, түрк дилләриндәки бағлајычылары садә вә мүрәккәб олмагла

[1] А. Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык, часть I, издательство «Просвещение», М., 1967, сәһ. 420; Е. Ф. Корш. Способы относительного подчинения, М., 1877, сәһ. 13—69.

[2] Л. А. Булаховский. Курс русского литературного языка, изд. 5, Киев, 1952, т. I, сәһ. 316—317; Л. П. Якубинский. История древнерусского языка, учпедгиз, 1953, сәһ. 266; А. Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык, часть I, учпедгиз, 1956, сәһ. 260—269; И. Зандрейтер. Развитие системы относительных местоимений во французском языке (автореф. канд. диссертации), Л., 1955.

[3] Казем-бек. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1839, сәһ. 437.

биринчиләри садә һиссәчикләр вә ја бирләшдиричи сөзләр, икинчиләри илә фразалар, јахуд да бирләшдиричи нитг парчасы адландырмаг олар[4]. Мүасир дилчиликдә чох заман мүрәккәб бағлајычы ады алтында верилән тәркибләрин бағлајычы адландырылмасы нә дәрәчәдә доғрудур? Ахы, онларын тәркибиндән садә бағлајычы атылдыгдан сонра галан һиссә чүмлә үзвү кими чыхыш едир вә онларын өзүнә мәхсус мә'насы олур. Бу исә онлары көмәкчи нитг һиссәси адландырмаға әсас вермир.

Казым бәјдән сонра Азәрбајҹан дилчилијиндә бағлајычылар һаггында Ч. Әфәндијев нисбәтән мүфәссәл мә'лумат вермишдир. Лакин онун бә'зи бағлајычылара аид вердији мисаллар јеринә дүшмәмишдир. Мә'лумдур ки, бир сыра көмәкчи сөзләр јеринә көрә һәм бағлајычы, һәм дә әдат кими чыхыш едә билир. Мүәллифин бағлајычы кими вердији бә'зи нүмунәләр әслиндә әдатдыр[5].

Сон илләрдә Азәрбајҹан дилинә аид нәшр едилән бир сыра әсәрләрдә бағлајычыларын тәснифи мүәјјән зиддијјәтли чәһәтләрә маликдир. М. Һүсејнзадә бағлајычылары гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олмагла үч јерә бөлүр[6]. Һалбуки Ч. Әфәндијев бағлајычылары шәкилчи гәбул етмәјән сөз категоријасы кими сәчијјәләндирир[7]. Бир һалда ки, бағлајычы лүғәти мә'наја малик мүстәгил бир сөз дејил, демәк о, шәкилчи дә гәбул едә билмәз. Бурадан да нәтичәјә кәлмәк олар ки, бағлајычының дүзәлтмә нөвү ола билмәз. М. Һүсејнзадәнин дүзәлтмә нөв бағлајычыја аид вердији нүмунәләр әслиндә мүрәккәб бағлајычылардыр. Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты тәрәфиндән чап олунмуш «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» китабында исә гурулуш е'тибарилә садә вә мүрәккәб олмагла бағлајычылар ики јерә ајрылыр. Бундан башга бағлајычылар синтактик вәзифәсинә көрә табесизлик бағлајычылары вә табелилик бағлајычылары ады алтында ики јерә бөлүнүр. Сонра исә бағлајычыларын һәр ики нөвү (табесиз вә табели) мә'наја көрә тәсниф олунур[8]. Ф. Зејналов бағлајычыларын номинатив лүғәти мә'насы олмадығы үчүн онларын мә'нача бөлкүсүнә шәрти јанашмаг лазым олдуғуну гејд едир[9].

[4] Казем-бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839, сәһ. 327.

[5] «Азәрбајҹан дилинә аид тәдгигләр,» Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, 1947, сәһ. 144—168; Јенә орада, сәһ. 155—158-ә бах.

[6] Бах: М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили, Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 230.

[7] Бах: «Азәрбајҹан дилинә аид тәдгигләр», Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, 1947, сәһ. 145.

[8] Бах: «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 267; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили, Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 232.

[9] Ф. Зејналов. Мүасир түрк дилләринин грамматик гурулушунда бағлајычыларын јери. С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләри» (дил вә әдәбијјат серијасы), 1965, № 5, сәһ. 25.

Әлбәттә, бағлајычыларын мә'нача бөлкүсү онларын өз мә'насына дејил, мәтндә дашыдығы вәзифәсинә әсасланыр. Бир сыра бағлајычы бирләшмәләрдә исә бу бирләшмәләрин тәркибиндә иштирак едән әвәзлик вә башга лексик тәркибләрин мә'насына әсасланыр ки, бунлардан анчаг табели мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламаг үчүн истифадә едилир; м ә с.: *онун үчүндүр ки, она көрә ки, о сәбәб ки, она көрә дә, буна көрә дә, ондан өтрү ки, онун үчүн дә, бунун үчүн дә, о заман ки, о вахт ки, онда ки, о күн ки* вә с. Доғрудур, белә бирләшмәләрин тәркибиндә бағлајычы иштирак едир, лакин бу бүтүн бирләшмәни бағлајычы адландырмаға әсас вермир. Бизим фикримизчә, Э. Абдуллајев мәһз она көрә дә буплары бағлајычы бирләшмәләр адландырыр[10]. Бурада, һәм белә бирләшмәләрин бүтүнлүкләрә сырф бағлајычы олдуғу иддиа едилмир, һәм дә бу бирләшмәләрин табели мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламаға хидмәт етмәси инкар едилмир. Она көрә дә биз белә бирләшмәләри ајрыча бир бөлмәдә верәчәјик.

Бундан башга, дилимиздә олан суал әвәзликләри чох заман табели мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламаға хидмәт едир. Белә һалларда будаг чүмләнин тәркибиндә ишләнән суал әвәзликләринә гаршы ја баш чүмләдә ишарә әвәзлијиндән ибарәт гаршылыг сөз иштирак едир, ја да нәзәрдә тутулур.

Мәндән нә истәјирсиниз, ешитмәјибсинизми әрсиз арвад јүјәнсиз ат кими бир шејдир, *Һараја* истәсә, *ораја* да кедәчәк (И. Ш ы х л ы); Ики кәлмә хош сөз демәк үчүн *һансы* ше'ринә әл атсалар, тә'рифли бир шеј тапмајачаглар («Кирпи» журналы).

Белә сөзләр дә дилчиликдә бағлајычы вә ја нисби сөзләр адланырылыр ки, бунлары да биз бағлајычы (нисби) сөзләр ады алтында верәчәјик.

Бағлајычы илә гошманын фәрги. Азәрбајчан дилчилијиндә бағлајычы илә гошманын фәрги үзәриндә М. Һүсејнзадә хүсуси олараг дајаныр. Лакин бу фәрглөр арашдырыларкән мүәллиф тәрәфиндән бағлајычы һаггында ирәли сүрүлән бир сыра мүлаһизәләрин дәгиг олмадығы ајдынлашыр. Бағлајычы илә гошма арасында биринчи фәрги мүәллиф онларын гурулушунда ахтарыр вә гејд едир ки, бағлајычылар садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олдуғу һалда, гошмалар садә сөзләрдән ибарәт олур. Сонра мүәллиф бағлајычы илә гошманын башга бир фәргиндән данышаркән јазыр: «Бағлајычы һеч бир шәкилчи гәбул едә билмир. Гошмалар исә һәм сөзләрә гошуларкән, һәм дә мүрәккәб бағлајычыларын тәркибиндә иштирак едәркән хәбәр шәкилчиси гәбул едир вә гошулдуғу сөзлә бирликдә чүмләдә хәбәр вәзифәси дашыјыр»[11].

[10] Бах: Э. А б д у л л а ј е в. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр, Азәртәдриснәшр, 1964, сәһ. 119.

[11] М. Һ ү с е ј н з а д ә. Мүасир Азәрбајчан дили, Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 229.

Бир һалда ки, бағлајычы «һеч бир шәкилчи гәбул едә билмир», онун дүзәлтмә нөвүндән сөһбәт кедә билмәз. Дикәр тәрәфдән, һәмин тезисдә гошманын мүрәккәб бағлајычынын тәркибиндә иштирак едәркән гошулдуғу сөзлә бирликдә хәбәр вәзифәси дашыдығы гејд едилир ки, бу фикир мүәллиф тәрәфиндән верилән башга бир тезислә инкар едилмиш олур: «Бағлајычылар һәм ајрылыгда, һәм дә бағландығы сөзләрлә бирликдә чүмлә үзвү ола билмир.»[12] Бир һалда ки, мүрәккәб бағлајычынын тәркибиндәки гошма гошулдуғу сөзлә бирликдә чүмлә үзвү кими чыхыш едир, дикәр тәрәфдән дә бағлајычылар һәм ајрылыгда, һәм дә ки, бағландығы сөзләрлә бирликдә чүмлә үзвү ола билмир, демәли, бунлара мүрәккәб бағлајычы кими бахмаг дүз дејил. Бунлара һәлә тамамилә бағлајычылашмамыш, лакин бағлајычылыға доғру инкишаф едән бирләшмәләр кими јанашмаг лазымдыр.

М. Һүсејнзадә бағлајычы илә гошмалар арасында бир фәрги ашағыдакы кими гејд едир: «Бағлајычылар һеч бир һал шәкилчиси илә әлагәдар дејилдир. Гошмалар исә исмин мүхтәлиф һаллары илә идарә олунур».[13] Һалбуки гошмалар исмин һаллары илә идарә олунмур, бәлкә гошмалар өзүндән әввәл кәлән гошулдуғу сөзү идарә едир, о, сөзүн исмин мүәјјән һал шәкилчиси гәбул етмәсини тәләб едир.

Бағлајычыларла гошмалар арасында әсас вә башлыча фәрглөр бунлардыр:

1. Бағлајычылар өзүндән әввәлки сөзү идарә етмәјә габил дејил. Гошмалар исә гошулдуғу сөзүн исмин мүәјјән һалында ишләнмәсини тәләб едир. Демәли, өзүндән әввәл ишләнән сөзү идарә етмәк габилијјәтинә маликдир.

2. Гошмалар шәкилчиләшмәјә доғру инкишаф едир, бағлајычыларда исә бу хүсусијјәт өзүнү көстәрмир.

3. Бағлајычылар сөзләри вә чүмләләри бир-биринә бағлајараг онларын арасында ишләндији һалда, гошмалар јалныз сөзләрин сонуна гошулур.

4. Бағлајычыларын бир гисмини бә'зән дурғу ишарәләри илә әвәз етмәк мүмкүн олдуғу һалда, гошмалары һеч бир дурғу ишарәси илә әвәз етмәк мүмкүн дејил.

5. Гошмалар гошулдуглары сөзләрлә бирликдә ејни чүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхыш едә билирсә, бағлајычылар истәр бағладығы һиссәләрлә бирликдә, истәрсә дә тәкликдә һеч бир чүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхыш едә билмир.

Беләликлә, бағлајычылар: 1) гурулушуна; 2) синтактик вәзифәсинә; 3) јаратдығы мә'на нөвләринә көрә тәсниф едилир. Бундан башга онлары ишләнмә хүсусијјәтләринә көрә: 1) тәкликдә ишләнән; 2) тәкрарланан; 3) гаршылыглы вә ја мүштәрәк (әсасән бағлајычы сөзләрдә) олмаг үзрә үч јерә бөлмәк олар.

[12] М. Һ ү с е ј н з а д ә. Мүасир Азәрбајчан дили, Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 229.

[13] Јенә орада.

БАҒЛАЈЫЧЫЛАРЫН ГУРУЛУШЧА НӨВЛӘРИ

Бағлајычылар гурулушча ики јерә ајрылыр: 1) садә; 2) мүрәккәб, вә ја бағлајычы бирләшмәләр.

1. Садә бағлајычылар

Садә бағлајычылар јалныз бир көмәкчи сөздән ибарәт олур вә морфоложи чәһәтдән парчаланмыр. Садә бағлајычылар ашағыдакылардыр: *ки, вә, ја, да, дә, һәм, лакин, әкәр, амма, анчаг, нә, һәтта, каһ, куја, нәинки, јаинки.*

2. Мүрәккәб бағлајычылар

Дилимиздә мүрәккәб бағлајычылардан бағлајычы бирләшмәләр дә дахил олмагла, сајча даһа кениш шәкилдә истифадә олунур. Мүрәккәб бағлајычылар ики вә даһа артыг көмәкчи сөзүн, һабелә бағлајычы илә әвәзлијин, гошманын вә ја һәр һансы бир сөзүн бирләшәрәк ваһид мә'на бирлији јаратмасы јолу илә дүзәлир. Ону тәшкил едән һиссәләр ајры јазылыр. Мүрәккәб бағлајычынын морфоложи тәркиб е'тибарилә јаранма јоллары мүхтәлифдир. Азәрбајчан ССР ЕА-нын нәшр етдији грамматика китабында мүрәккәб бағлајычыларын ики шәкилдә дүзәлдији гејд едилир.[14]

1. Ики садә бағлајычынын вә ја бир бағлајычы илә башга бир һиссәчијин јанашмасындан дүзәлән ләр;

2. Бир нечә бағлајычынын јанашмасы, бир садә (вә ја мүрәккәб) бағлајычы илә мүәјјән бир гошманын, әдатын, фе'ли бағламанын, ишарә әвәзлијинин вә ја һәр һансы бир сөзүн мүхтәлиф шәкилләрдә јанашмасы јолу илә дүзәлән ләр[15].

Бу икинчиләри М. Һүсејнзадә «Башга сөзләрдән вә башга сөзләрлә садә бағлајычылардан әмәлә кәлән мүрәккәб бағлајычы кими гејд едир».[16]

Әслиндә исә бунлар әсас нитг һиссәләринә дахил олан там мә'налы сөзләрдир ки, садә бағлајычыларын бунлара јанашмасы јолу илә, адәтән, табели мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламаға хидмәт едир.

Јухарыда гејд етдијимиз һәр ики әсәрдә верилмиш нүмунәләр фикримизи сүбут етмәкдәдир. Биз бунлары бағлајычы бирләшмәләр ады алтында верәчәјик. Бунлары тәркиби бағлајычылар адландыранлар да вардыр.[17] Ади мүрәккәб бағлајычылардан фәргли олараг, белә бирләшмәләрин тәркибиндәки садә бағлајычыдан башга галан үнсүрләр чүмлә үзвү ола билир.

Ф. Р. Зејналов сон заманлар түрк дилләриндәки бағлајычылары «халис» бағлајычылар вә бағлајычы вәзифәсиндә ишләнән сөзләр — бағлајычы (нисби) сөзләр групуна ајырмаг мејлләринин күчләндијини гејд едир (мүәллиф Л. Н. Харитонов, А. Н. Кононов, Л. А. Покровскаја, Е. Н. Наџип вә Һ. Мирзәзадәјә истинад едир). Бағлајычы сөзләрин дә ики чүр баша дүшүлдүјүнү (башга нитг һиссәләринин (еләчә дә әвәзликләрин) бағлајычы вәзифәсиндә ишләнмәси кими вә анчаг әвәзликләрин, бә'зән дә зәрфләрин (табели мүрәккәб чүмләни бағлајан јердә) бағлајычы кими чыхыш едән формалары кими гејд едән мүәллиф, халис бағлајычылардан башга бағлајычы вәзифәси ифадә едән бүтүн формалары бағлајычы сөз һесаб етмәји даһа мәгсәдәујғун сајыр[18].

Бурада, фикримизчә, ики чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр:

1) О јердә ки, башга нитг һиссәләри (әвәзлик, зәрф вә с.) халис бағлајычыларла бирликдә бағлајычы васитә кими чыхыш едир, онлара бағлајычы бирләшмәләр кими бахмаг лазымдыр.

2) О јердә ки, һәмин нитг һиссәләри халис бағлајычыларын көмәји олмадан бағлајычы вәзифәсиндә чыхыш едир, онлара бағлајычы сөз кими бахмаг лазымдыр.

Беләликлә, мүрәккәб бағлајычылар јаранма јолларына көрә ашағыдакы кими дүзәлир:

1) Ики садә бағлајычынын јанашмасы јолу илә; м ә с.: *нә дә, һәм дә, јахуд да, ја да, каһ да, һәрчәнд ки, вә һәмчинин, һәмчинин дә, мадам ки, куја ки, вә һабелә, һабелә дә, вә һәрчәнд, вә нә, вә ја, вә јахуд, амма ки, анчаг ки, еләчә дә, вә нәинки, вә јаинки, јаинки дә.*

2) Үч садә бағлајычынын јанашмасы јолу илә; *нә дә ки, вә нә дә, һәм дә ки, вә һәм дә, каһ да ки, вә каһ да, ја да ки, вә ја да, јахуд да ки, вә јахуд да, вә јаинки дә, вә һәрчәнд ки, бир һалда ки, еләчә дә ки, вә нә ки, вә һәмчинин дә.*

3) Дөрд садә бағлајычынын јанашмасы јолу илә; *вә һәм дә ки, вә ја да ки, вә јахуд да ки, вә нә дә ки, вә каһ да ки, вә һәмчинин дә ки.*

4) *Лакин, амма, анчаг* садә бағлајычыларының *бунунла белә* сөзләрилә јанашмасы јолу илә: *лакин бунунла белә, амма бунунла белә, анчаг бунунла белә* вә с.

БАҒЛАЈЫЧЫ БИРЛӘШМӘЛӘР

Бағлајычы бирләшмәләр дә мүхтәлиф нитг һиссәләринин јанашмасы јолу илә ашағыдакы кими дүзәлир:

1) *Бу, о* ишарә әвәзликләринә *көрә, өтрү, үчүн* гошмалары-

[14] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы,» Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 266.

[15] Јенә орада.

[16] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 230.

[17] Бах: Ю. Г. Скиба. Союз как служебное слово в русском и славянском языках, Черновцы, 1968, сәһ. 13.

[18] Фәрһад Зејналов. Мүасир түрк дилләринин грамматик гурулушунда бағлајычыларын јери. АДУ-нун елми әсәрләри, 1965, № 5, сәһ. 24.

нын јанашмасы илә бағлајычы бирләшмәләр јараныр; *буна көрә, бунун үчүн, бундан өтрү, она көрә, онун үчүн, ондан өтрү.*

2) *Бу, о* ишарә әвәзликләринә *көрә, өтрү, үчүн* гошмалары вә *ки, дә* бағлајычыларын јанашмасы јолу илә; *буна көрә ки, буна көрә дә, бунун үчүн ки, бунун үчүн дә, бундан өтрү ки, бундан өтрү дә, она көрә ки, она көрә дә, анун үчүн ки, онун үчүн дә, ондан өтрү ки, ондан өтрү дә.*

3) *Бу, о* ишарә әвәзлијинә, үчүнчү шәхсин тәкини билдирән хәбәр шәкилчиси **(-дир, -дүр)** гәбул етмиш *көрә, үчүн, өтрү* гошмаларынын вә *ки* бағлајычысынын јанашмасы јолу илә: *буна көрәдир ки, бунун үчүндүр ки, бундан өтрүдүр ки, она көрәдир ки, онун үчүндүр ки, ондан өтрүдүр ки.*

4) Хәбәр шәкилчиси гәбул етмиш *о, бу* ишарә әвәзлији илә *ки* шәкилчисинин јанашмасы јолу илә; *одур ки, будур ки.*

5) Бир садә бағлајычы, мүхтәлиф һалларда олан *бу, о* ишарә әвәзлији, *көрә, үчүн, өтрү* гошмалары вә јенә бир садә бағлајычынын јанашмасы јолу илә: *вә буна көрә дә, вә бунун үчүн дә, вә бундан өтрү дә, вә онун үчүн дә, вә ондан өтрү дә, вә она көрә дә.*

6) Мүхтәлиф һал шәкилчиси гәбул етмиш *о* ишарә әвәзлијинә заман билдирән *вахт, күн, заман* вә с. сөзләри, һабелә **ки** шәкилчисинин јанашмасы јолу илә: *о заман ки, о күн ки, о вахт ки, онда ки, елә ки* вә с.

7) *О, бу* ишарә әвәзлији илә *сәбәб, мәгсәд* сөзләринин вә бир садә бағлајычынын јанашмасы јолу илә: *о сәбәбә ки, о мәгсәдлә ки, бу мәгсәдлә ки, о сәбәблә дә, о мәгсәдлә дә, бу мәгсәдлә дә, о сәбәбдән дә, бу сәбәбдән дә, о сәбәбдән ки, бу сәбәбдән ки* вә с.

СИНТАКТИК ВӘЗИФӘСИНӘ КӨРӘ БАҒЛАЈЫЧЫНЫН НӨВЛӘРИ

Дашыдығы синтактик вәзифәјә көрә бағлајычылар табели бағлајычылар вә табесиз бағлајычылар олмагла ики јерә ајрылыр. Бағлајычыларын бир гисми сөз вә сөз бирләшмәләрини, табесиз мүрәккәб чүмләләри вә чүмлә групларыны, диқәр бир гисми исә табели мүрәккәб чүмләни тәшкил едән компонентләри бир-биринә бағламаға хидмәт едир. Беләликлә, чүмлә үзвләри вә чүмләләр арасында јаратдыглары мүнасибәтә көрә бағлајычылар ики јерә ајрылыр:

1) Табесиз бағлајычылар.
2) Табели бағлајычылар.

Табесиз бағлајычылар

Табесиз бағлајычылар чүмлә үзвләри вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләри арасында синтактиик әлагә јарадыр. Бу гисим бағлајычылар бағладыглары һиссәләр арасында табели мүнасибәт јарада билмир. Она көрә дә табесиз бағлајычы-

ларын бағладыглары һиссәләр бәрабәр һүгуглу чүмлә үзвү вә ја бәрабәр һүгуглу чүмлә олараг галыр.

Табесиз бағлајычылар ашағыдакы мә'на групларына бөлүнүр: 1) бирләшдирмә вә ја битишдирмә билдирәнләр; 2) иштирак билдирәнләр; 3) инкарлыг билдирәнләр; 4) гаршылашма билдирәнләр; 5) бөлүшдүрмә билдирәнләр; 6) инкарлыг билдирәнләр; 7) ајдынлашдырма билдирәнләр.

Бирләшдирмә-битишдирмә бағлајычылары. Бу група дахил олан бағлајычылар чүмләнин һәмчинс үзвләрини вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламаға хидмәт едир, бағладығы компонентләр арасында грамматик мәнтиги әлагә јарадыр.

Бу група ашағыдакы бағлајычылар дахилдир. *Вә, илә, (-лә, -лә).*

Вә бағлајычысы мәншә е'тибарилә әрәб дилиндән көлмәдир. Јазы дилиндә нә гәдәр мәһсулдар олса да, чанлы данышыг дилиндә бир о гәдәр аз ишләнир.

Вә бағлајычысынын әвәзинә чох заман шифаһи нитгдә, јеринә көрә, бә'зән *илә, -да,-дә,* бә'зән *һәм, һәм дә* ишләнир. Бә'зи һалларда исә, садаланаркән интонасија илә әвәз олунур.

Вә бағлајычысы мүхтәлиф мүнасибәтләрлә ишләнир:

а) Чүмләнин һәмчинс үзвләрини бир-биринә бағламаг мәгсәдилә:

Тәгаүдчү Һәсән Әләкбәровун көрдүју хејирхаһ ишдән Ваағадин *вә* Тәзәкәнд кәндлиләринин чамааты разы галмышдыр («Коммунист» гәзети); Азәрбајчанда исә нефт халгы варландырмыш, милли игтисадијјатын вә мәдәнијјәтин тәрәггисиндә онун көрүнмәмиш мүвәффәгијјәтләр газанмасына сәбәб олмушдур («Коммунист» гәзети); О, верилән тапшырыглары она көрә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмирди ки, сон дәрәчә чәсарәтли *вә* горхмаз адамдыр (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Мәкәр Ирәван дөвләтлиләринин зәнкәзур *вә* Гарабағ ачларына көндәрдикләри пул Чәфәрәли көндәрдијиндән чохдур? (Ч. Мәммәдгулузадә).

Вә бағлајычысы тарихән һәмчинс үзвләри јалныз бирләшдирмәклә мәһдудлашмајыб, һәм дә садалама вәзифәси дашымышдыр. Әкәр бир чүмләдә үч, дөрд, беш вә даһа артыг һәмчинс үзв варса, бүтүн бу һәмчинс үзвләр арасында *вә* бағлајычысы ишләнмишдир.

Һаман шәхси моллабашы *вә* сәрдар Заман хан *вә* вәзир *вә* мүстөвфи *вә* мөвлана Чәмаләддин *вә* мүнәччимбашы сизә көстәрәчәкләр (М. Ф. Ахундов); Һамы дәрбари-шаһидән чыхды, анчаг Јусиф шаһ галды тәхтин үстүндә, габағында хачә мүбарәк, башга бир нечә хачә илә *вә* Әзим бәј пишхидмәтбашы *вә* бир нечә пишхидмәт *вә* отагдан дишрә фәррашлар (М. Ф. Ахундов).

Мүасир дилимиздә исә садаланан һәмчинс үзвләр арасында *вә* бағлајычысы анчаг ахырынчы үзвдән әввәл ишләнир.

Һәмчинс үзвләр арасында *вә* бағлајычысы ишләнәркән биринчи тәрәфин мүвафиг шәкилчиси ихтисар олунур.

Ичәрисиндә долашдығы адамлар *вә* мүһитин садә бир гыз мүхәјјәләсиндә ојатдығы бүтүн тәсәввүрләрин дағылдығыны, онун үмидсизлик *вә* мә'јуслуға гапылдығыны көрдүкдә һалына үрәкдән ачыды (М. Ибраһимов); Бир заман, доғрудан да, хәјали бир мәһәббәтлә севдији гызын изтираб *вә* көз јашларына гаршы Сәлими биканә баха билмәди (М. Ибраһимов); Сакитлик иди, һава тәмиз *вә* сәринди (Н. Әфәндијев).

Вә бағлајычысы икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәкрар едилмәли тәрәфләри арасында ишләнир вә имкан верир ки, биринчи бирләшмәнин икинчи тәрәфи ихтисар олунсун.

Бу, зүлм *вә* истибдад һејкәли иди (М. Ибраһимов); Һәтта... дүкан *вә* магазин саһибләри белә чынгырыны чыхармајыб һөвлнак ичәри кириридиләр (М. Ибраһимов); Кәндин оғлан *вә* гызлары һәмишә Новруз бајрамында сејрә чыхардылар (И. Шыхлы); ...атанын мал *вә* дөвләти сәнә, өкеј бир гыза дејил, мәним доғма гызым Пәрији галачаг (Ч. Чаббарлы).

Бу бағлајычы һәмчинс фе'ли бағлама вә фе'ли сифәт тәркибләри арасында ишләнәрәк биринчи тәркибдә ихтисар апармаға шәраит јарадыр.

О, бајгуш кими һәјәтләринә кәдәр *вә* гүссә кәтирмиш бу адамлары јахасындан тутуб чөлә атмаг, говуб ешијә салмаг истәјирди (М. Ибраһимов); Викторија, доғрудан да дәјишилмиш *вә* тамамилә танынмаз олмушду (Ч. Әмиров).

Вә бағлајычысы табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләри арасында ишләнәрәк онлары бир мүрәккәб чүмләдә бирләшдирмәјә хидмәт едир.

Мүбашир Мәммәд бир рәгиб кими она бахды, көзләриндә бир гысганчлыг көрдү *вә* онун тамаһыны кәсмәк истәди (М. Ибраһимов); Мәсчид мүдирләри кечәл башларыны гапыјандан сонра чиркли әлләрилә стәканы узадачаглар гәндабын ичинә *вә* долдуруб верәчәкләр ушаглара (Ч. Мәммәдгулузадә); Шаһ дәхи дә разы олар *вә* бизим сәдагәтимизи дә тәгдир едәр (Ч. Чаббарлы).

Вә бағлајычысы бир сыра башга бағлајычыларла бирләшәрәк јени бағлајычыларын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур; мәс.: *вә һәм дә, вә нә дә, вә һәмчинин, вә еләчә дә, вә ја, вә ја да, вә јахуд, вә јахуд да, вә јаһнки* вә с.

Илә һәм гошма кими, һәм дә бағлајычы кими чыхыш едир. Бу көмәкчи сөз јалныз һәмчинс үзвләр арасында ишләндији һалларда бағлајычы кими чыхыш едир ки, буну да истәдијимиз вахт *вә* бағлајычысы вә ја верküллә әвәз етмәк олур. Галан һалларда исә гошма кими чыхыш едир.

Индијәдәк султан барәсиндә нухалылар *илә* шамахылылар *илә* вә дағыстанлылар *илә* бизим арамызда бир нөв мүбаһисә

әмәлә кәлиб (Ч. Мәммәдгулузадә); Кузәдән су төкүб овдуг дүзәлтди вә Муса киши *илә* Фиридунун габағына гојду (М. Ибраһимов).

Ону да гејд едәк ки, јазыда *вә* бағлајычысы нә гәдәр мәһсулдардырса, шифаһи нитгдә һәмчинс үзвләр арасында *илә* бағлајычысы бир о гәдәр чох ишләнир.

Иштирак билдирән бағлајычылар. Бу бөлкүјә дахил олан бағлајычылардан бири дә *һәм* бағлајычысыдыр. М. Һүсејнзадә бу бағлајычынын бирләшдирмә билдирән бағлајычылара чох јахын олса да, бир сыра хүсусијјәтләринә көрә онлардан фәргләндијини, ејни заманда иштирак мәзмуну да билдирдијини гејд едир[19]. Дил фактларына әсасланараг биз белә гәнаәтә кәлдик ки, *һәм* бағлајычысы ишләнмә јериндән асылы олараг, бә'зән битишдирмә-бирләшдирмә бағлајычысы кими, бә'зән дә иштирак билдирән бағлајычы вәзифәсиндә чыхыш едир. Лакин иштирак билдирмә чаларлығы даһа үстүн олдуғундан биз М. Һүсејнзадәдән сонра бу гәбилдән олан бағлајычылары иштирак билдирән бағлајычылар ады алтында вермәји лазым билдик.

Азәрбајчан ССР ЕА-нын нәшр етдирдији грамматика китабында *һәм* вә онун башга бағлајычыларла јанашдығы вариантлар битишдирмә бағлајычыларынын ичәрисиндә верилир[20].

Һәм бағлајычысы *да//дә, вә, ки* бағлајычылары илә јанашараг өзүнүн мүрәккәб вариантларыны әмәлә кәтирир: *һәм дә, вә һәм дә, һәм дә ки, вә һәм дә ки* вә с.

Бу бағлајычылар да чүмләнин һәмчинс үзвләрини вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламаға хидмәт едир.

Һәм әсил нәчабәтинә, *һәм* бој-бухунуна, *һәм дә* сәлигәсинә көрә әриндән кери галмазды (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Серкеј Мартиросович адамы севмәзлији, һеч кими бәјәнмәмәси, өзүнү һәмишә башгаларындан јүксәк тутмасы вә саир мәнфи хүсусијјәтләринә көрә *һәм* кәндә, *һәм* Ханларда, *һәм дә* Кировабадда чохларынын нифрәтини газанмышды (Ч. Әмиров); Мән нә олур олсун, ишләјәчәјәм, *һәм дә* охујачағам (Ч. Әмиров).

Һәмчинс хәбәрләр арасында ишләнән *һәм* бағлајычысы биринчи тәрәфин нисбәт шәкилчисини ихтисар етмәјә имкан верир: *Һәм* ишләјир, *һәм дә* охујурам (Ч. Әмиров).

Әкәр *һәм* бағлајычысы бир нечә һәмчинс үзвү вә ја табесиз мүрәккәб чүмләдә бир нечә чүмләни бағламаға хидмәт едирсә, ахырынчы *һәм* бағлајычысына *дә, дә ки* бағлајычылары әлавә олунур. *Һәм* бағлајычысына әлавә олунан *дә, дә ки* бағлајычылары садаланан һәмчинс үзвүн вә ја чүмләнин битдијини билдирән үслуби чаларлыг ифадә едир.

---

[19] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 237.

[20] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 269.

Јохса Зөһрабы *һәм* һачыкәндә, *һәм* автобусда, *һәм дә* бурада стансијада көрән гатил гадын шүбһәләнә биләр, изини итирмәјә чалышарды (Ч. Әмиров); Буна көрә дә аз кечмәди ки, *һәм* идарәдә, *һәм дә* мағазада Викторија һаггында кедән сөз-сөһбәт кәсилди (Ч. Әмиров).

Бу бағлајычы *нәинки* бағлајычысы илә мүштәрәк ишләнәркән иштирак билдирмә чаларлығы даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Зөһраб о гәдәр усталыгла тәрпәнди ки, өзүнү чох еһтијатла апаран, һәр шүбһәләндијинә диггәтлә бахан Рита *нәинки* онун үзүнү, *һәм дә* харичи көркәмини көрә билмәди (Ч. Әмиров).

Иштирак билдирән бағлајычылара *да, дә, һәтта, һабелә, һәмчинин* вә бунларын мүрәккәб формалары дахилдир.

Да, дә бағлајычысыны синтактик вәзифәсинә көрә һәм табесиз бағлајычылара, һәм дә табели бағлајычылара дахил етмәк олар. О заман ки, *да, дә* бағлајычысы тәкликдә ишләнир, о, табесиз бағлајычы кими чыхыш едир. Бу заман о, чүмләнин һәмчинс үзвләрини вә ја табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламаға хидмәт едир.

Инан, мән пис јолла кетмәмишәм, кетмәк *дә* истәмирәм (Ч. Әмиров); Бундан белә мәним кавалерим *дә*, рәфигәм *дә*, кинотеатрым *да* китаб, анчаг китаб олачагдыр — дејә Викторија ајаға галхыб бәзәк столунун үстүндәки пудраны *да*, бојаны *да*, мүхтәлиф вазелин вә кремләри *дә* пәнчәрәдән күчәјә атды (Ч. Әмиров); Јанан *да* мән, јаман *да* (Аталар сөзү); Күлкөз оғлу өлдү, очағы *да* сөндү (Б. Бајрамов); О мәнә демишди ки, анасы *да* евдә олачаг (Ч. Әмиров); Сәнин динин *дә*, иманын *да*, аллаһын *да* пулдур (Ч. Әмиров).

Да, дә бағлајычылары **-са, -сә** шәрт шәкилчиләри илә мүштәрәк ишләндији һалларда табели мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламаға хидмәт едир.

Сәси олмаса *да*, авазы үрәјә јатан иди (И. Әфәндијев); Мән нә гәдәр гоча олсам *да*, дәјәрәм мин чавана (Y. Һачыбәјов).

Да, дә бағлајычысы тарихи абидәләрин дилиндә нә гәдәр аздырса, мүасир дилимиздә ондан бир о гәдәр чох истифадә едилир. Бу бағлајычы бир тәрәфдән *нә, һәм, ја, јаһуд* вә с. бағлајычыларына јанашараг ишләндијинә, дикәр тәрәфдән исә шифаһи нитгдә *вә* бағлајычысыны әвәз етдијинә көрә башга бағлајычылара нисбәтән даһа мәһсулдардыр.

Чүмләнин һәмчинс үзвләрини вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламаг үчүн *һабелә* бағлајычысындан да истифадә олунур. Азәрбајчан дилинин грамматикасында *һабелә* бағлајычысы васитәсилә бағланан үзвүн вә ја компонентин әлавә характери дашымасы чох дүзкүн гејд олунмушдур[21].

[21] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 272.

Әввәлләр Викторија бүтүн күнү мәктәбдә вә ја рәфигәләринин јанында баш верән бүтүн һадисәләри, *һабелә* мүхтәлиф сөһбәтләри анасына данышарды (Ч. Әмиров); Чүнки ушаглыгдан шылтаг олан Маргарита нәинки һәмјашыдларынын, һәм дә өзүндән гат-гат јашлы олан оғлан вә гызларын, *һабелә* мүәллим вә гоншуларын күнләрини гара едир, онларын башларына мин чүр ојун ачырды (Ч. Әмиров).

«Азәрбајчан дилинә аид тәдгигләр»дә *һабелә* вә *һәмчинин* бағлајычысынын јалныз чүмлә вә ибарәләри бағламаг үчүн истифадә едилдији гејд едилир[22].

Анчаг дил фактларынын вердији мә'лумат бу фикри тамамилә доғрултмур. Бу бағлајычылардан бә'зән ајры-ајры чүмлә үзвләрини бағламаг үчүн дә истифадә олунур.

Һәмчинин бағлајычысы *һабелә* бағлајычысына синонимдир. *Һабелә* бағлајычысы кими *һәмчинин* бағлајычысы да чүмләнин һәмчинс үзвләрини вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бир-бириня бағламаға хидмәт едир. Бу бағлајычыдан сонра кәлән һәмчинс үзв вә јаһуд да ки чүмлә, әввәлкиләрә әлавә сәчијјәси дашыјыр.

Бу бағлајычынын сонуна *дә*, јаһуд да ки, әввәлинә *вә*, сонуна исә *дә* бағлајычысы артырараг һәмин бағлајычынын мүрәккәб вариантлары (*һәмчинин дә, вә һәмчинин дә*) дүзәлдилир:

Һәтта бағлајычысы чүмләнин һәмчинс үзвләрини вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини бағламаға хидмәт едир. Синтактик вәзифә е'тибарилә табесиз бағлајычылара дахилдир. Мә'нача бу бағлајычы иштирак, бир гәдәр дә сечилмә билдирир, бағладығы сонунчу һиссә хүсусиләшмә сәчијјәси дашыјыр.

Диши Аслан бу заман о гәдәр усталыгла, о гәдәр еһтијатла тәрпәнирди ки, һеч ким, *һәтта* маһир әмәлијјат ишчиләри белә ев оғрусунун изинә дүшә билмирдиләр (Ч. Әмиров); Онунла бирликдә чинајәт ишләјән адамлары Пәнчәли Аслан ја мәһв едир, ја да о гәдәр һәдә-горху қәлирди ки, бу чинајәткарлар әлә кечәндән сонра истинтаг заманы, *һәтта* мәһкәмәдә, јаһуд колонијада белә Пәнчәли Асланы јадларына салдыгда заг-заг әсирдиләр (Ч. Әмиров).

Бу бағлајычы *нәинки* бағлајычысы илә мүштәрәк чыхыш едәркән експрессив чаларлыг ифадә едир, иштирак билдирмә даһа гүввәтли ифадә олунур. Бу заман сон һәмчинс үзвү вә ја чүмләни хүсуси олараг нәзәрә чарпдырыр, башгаларындан фәргләндирир. Мәһз буна көрә дә сонунчу үзв вә ја компонент даһа јүксәк интонасија илә дејилир:

Адам һеч вахт тәсәввүрүнә қәтирә билмәз ки, бу һөрүмчәк *нәинки* ади һејванлар үчүн, *һәтта* өзүндән јүз дәфәләрлә бөјүк олан дәвәләр, атлар үчүн, һабелә инсанлар үчүн дә тәһлүкәли-

[22] Көстәрилән әсәр, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1947, сәһ. 156.

дир (Ч. Әмиров); Бу јыртычы гадының *нәинки* гаршысында дуранда, *һәтта* онун тәсадүфән ады чәкиләндә белә заг-заг әсмәјә башлајан оғрулардан һеч бири тәгсири олдугда саг галачағына үмид бәсләјә билмирди (Ч. Әмиров).

Һәтта бағлајычысы табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламаға хидмәт етдикдә дә ејни мә'наја маликдир.

Викторија морфинин нә олдуғуну билмирди, *һәтта* бу һагда һеч нә ешитмәмишди (Ч. Әмиров); Әлбәттә, бундан әввәл арвад бир нечә дәфә Сураханыја кедиб Фәридәјә узагдан тамаша етмәји дә унутмамыш, *һәтта* бир күн үрәкләниб гыздан үч метр сәтин дә алмышды... (Ч. Әмиров).

Инкарлыг бағлајычылары. Төкрарланан *нә* бағлајычысы мә'нача инкарлыг билдирир. Бу бағлајычы да бир сыра башга бағлајычылар кими *да, вә, ки* бағлајычыларының мүхтәлиф тәркибдә јанашмасы јолу илә өзүнүн мүрәккәб вариантларыны әмәлә кәтирир: *нә дә; вә нә дә; нә дә ки; вә нә дә ки.*

Бу бағлајычы чүмләнин һәмчинс үзвләрини вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини бағламаға хидмәт едир:

Сән елә адамсан ки, *нә* исмәт, *нә* иззәт, *нә дә* гејрәт билирсән (Ч. Әмиров); Ахшамлар да һеч јана кетмәјәчәјәм. Һеч јана! *Нә киноја, нә дә* рәгсә, *нә* консертә, *нә* футбола (Ч. Әмиров); Кәнч исә ону *нә* көрүр, *нә дә һисс* едирди (Ч. Әмиров); *Нә* әрбаб, *нә* Күлназ, *нә дә* Сәадәт ханымдан бир хәбәр кәлди (М. Ибраһимов).

Бу бағлајычы хәбәри фе'лин тәсдиг формасында олан чүмләләрә инкарлыг мәзмуну вердији кими, хәбәри фе'лин инкар формасында олан чүмләләрдә дә инкарлыг мәзмунуну сахлајыр.

Нә сәлигән вар, *нә дә* мәдәнијјәтин (Ч. Әмиров); *Нә* әјинләринин палтарыны јетирә билирәм, *нә дә* чөрәкләрини (М. Ибраһимов); Күлназ *нә* гышгырыр, *нә* мүгавимәт көстәрирди (М. Ибраһимов); Иш елә кәтирди ки, Рита Зөһрабы *нә* автобусда, *нә дә* машындан дүшән заман көрмәди (Ч. Әмиров); Архасы коллуглара тәрәф олан кәнч *нә* Зөһрабы, *нә дә* ону күдән гадыны көрмүрдү (Ч. Әмиров); *Нә* узагларда гырпынан парлаг улдуздар, *нә* зүлмәт ичәрисиндә узаныб кедән көјләр, *нә* карванын гаранлыглара ахан аһәнкдар вә гүссәли сәси ону әјләндирә билмирди (М. Ибраһимов).

Верилмиш биринчи ики чүмләдә *нә* бағлајычысы хәбәри фе'лин тәсдиг формасында олан чүмләләрә инкарлыг мәзмуну вердији һалда, сонракы ики чүмләдә хәбәри фе'лин инкар формасында олан чүмләләрдә инкарлыг мә'насыны сахламышдыр.

Сонунчу үзв вә ја чүмләдән әввәл ишләнән *нә* бағлајычысына *дә* бағлајычысы да әлавә едилир. Лакин истәр *нә дә*, истәрсә дә *нә дә ки, вә нә дә ки* бағлајычылары мүстәгил шәкилдә, тәкликдә ишләнә билмир. Бунлар јалныз *нә* бағлајычысы

илә ишләнән үзвдән вә ја чүмләдән сонра кәлән үзв вә чүмләләри бағламаг үчүн истифадә олунур.

Изаһ етдијимиз бағлајычылары бир үмуми чәһәт—бирләшдирмә, битишдирмә јахынлашдырдығындан биз бунлары бу вахта гәдәр јазылмыш грамматикалардан фәргли олараг ардычыл вермәји лазым билдик. Лакин чүмләнин һәмчинс үзвләрини вә табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләрини бирләшдирәркән онларын инчә мә'на фәргләринә дә малик олдуғуну нәзәрә алыб, биз һәмин бағлајычылары јухарыдакы адлар алтында тәсниф етмәји лазым билдик.

Гаршылашдырма бағлајычылары. Табесиз бағлајычыларын мә'на групларындан бири гаршылашдырма бағлајычыларыдыр. Бу група ашағыдакы бағлајычылар дахилдир: *лакин, амма, анчаг, фәгәт, һалбуки, бәлкә, исә.*

Гаршылашдырма бағлајычылары ја чүмләдә верилмиш әламәт, кејфијјәт вә тәсәввүрләри гаршылашдырыр, бир-биринә зидд тәсәввүрләри әлагәләндирир, ја да табесиз мүрәккәб чүмләдә бир-биринә зидд олан ики фикри гаршылашдырараг онлары бағламаға хидмәт едир. Бағлајычыдан әввәл ифадә олунмуш фикирлә бағлајычыдан сонра кәлән фикир бир-бири илә зиддијјәт тәшкил едир.

Викторија Зүмрүдү дәрһал таныды, *лакин* өзүнү елә апарды ки, куја ону биринчи дәфәдир көрүр (Ч. Әмиров); Бу һәјәтдә база олмадығыны да чох јахшы билирәм, *анчаг* күчәдә дәмирјолчуларын универмагы вар (Ч. Әмиров); Бәс Зөһрабын арвадына, ики ушағына јазығын кәлмир?— Кәлир, Вика, кәлир, *амма* нә едим ки, өзүмлә бачара билмирәм (Ч. Әмиров); Нәһајәт, Сәадәт ханым ону балача, *лакин* сәлигәли бир чајханаја апарды (М. Ибраһимов); Әввәлләр мән ону ојунлары үчүн бәјәнир, онунла сизә гаршы фәхр едирдим, *фәгәт* сонралар... һәјатда да тәсадүф етдим (Ч. Чаббарлы).

Бу бағлајычылар һәм дә бир-бири илә синоним бағлајычыларыдыр. Чүмләнин мәзмунуна хәләл кәтирмәдән бунлар бири дикәринин јеринә ишләнә биләр.

Белә бир сөһбәти арзу етмәјән Фиридун Гәһрәманијә көз басды, *лакин (анчаг, амма, фәгәт)* артыг кеч иди (М. Ибраһимов); Биз дә ганырыг, *амма (лакин, анчаг, фәгәт)* нејләјәк ки, әл бош, үз гарадыр (М. Ибраһимов).

Чох заман *лакин, амма, анчаг, фәгәт* бағлајычылары табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини бағларкән биринчи компонентдән сонра нөгтә гојулур, икинчи компонент исә бағлајычы илә башлајыр вә бағлајычы бөјүк һәрфлә јазылыр.

Фиридун Күлназы көрәчәји үмидилә дәрзин көлкәсинә кечди. *Лакин* гыз орада јох иди (М. Ибраһимов); Ағамәдәд бу сәрвәти «пәһләван Аслана» бағышламаг истәјирди. *Лакин* иши белә кәтирди ки, гәфләтән өлүм нәтичәсиндә Ағамәдәд нәинки мал-дөвләтини оғул сајдығы гызына верә билмәди, һәтта пул вә гызылы һарада басдырдығыны белә демәјә имкан тап-

мады (Ч. Э м и р о в); Ики јүз манат алачагсан, јарысыны да ки габагчадан. *Анчаг* наһаг јерә өз хејриндән гачырсан... (Ч. Э м и р о в); Бу дүздүр, беләдир. *Амма* моллалар фитва версәләр, һарам буjурсалар, бах, сән Муса киши нә едәрсән? (М. И б р а һ и м о в).

Бунунла јанашы, бә'зән дә бағлајычыдан әввәл веркүл гоjулур вә бағлајычы илә башлајан икинчи компонент кичик һәрфлә јазылыр. Бу исә сабит бир гајданын олмамасы үзүндән јазыда һәрч-мәрчлиjә сәбәб олур. Бир һалда ки, бағлајычы табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини бағламага хидмәт едир, бағлајычыдан әввәл чүмләнин битдиjини билдирән нөгтә гоjмага еһтиjач jохдур.

Әлбәттә, мүәjjән бағлајычы чүмләнин әввәлиндә ишләнирсә, о, өзүндән әввәлки чүмләнин битмәдиjини көстәрир. Она көрә дә мүвафиг чүмләдән әввәл нөгтә гоjмаг вә ону битмиш һесаб етмәк мәсәләнин мәнтиги маһиjjәтини инкар етмәк демәкдир.

Гаршылашма билдирән бағлајычыларын мә'насында бир күзәшт чаларлығы да өзүнү көстәрир.

Фиридун анчаг инди ағыр бир рисгә jол вердиjинин фәргинә варды. *Лакин* артыг кеч иди (М. И б р а һ и м о в); О, Нерсесин васитәси илә Бакыда бош олан үчотаглы мәнзилини әсаслы тә'мир етдирмәк, бу мәнзили, сојудучу, пиано, jатаг вә мәтбәх мебелләри илә тә'мин етмәк вәзифәсини гаршысына гоjмушду. *Анчаг (амма, лакин, фәгәт)* инди, илк танышлыгдан Нерсеси үркүтмәк олмазды (Ч. Э м и р о в).

Гаршылыг билдирән бағлајычыларын әсасында, онлара бир сыра сөзләрин гошулмасы jолу илә бә'зи мүрәккәб бағлајычылар әмәлә кәлмишдир; *анчаг бунунла белә, лакин буна бахмаjараг, лакин бунунла белә, амма бунунла белә, анчаг буна бахмаjараг, амма буна бахмаjараг* вә с. Бу бағлајычыларда күзәшт чаларлығы даһа габарыг шәкилдә көзә чарпыр.

Лакин, амма, анчаг бағлајычылары *һәрчәнд* бағлајычысы илә мүштәрәк ишләнәркән күзәшт чаларлығы хүсусилә даһа габарыг нәзәрә чарпыр.

Һәрчәнд ки, Бәһрам бир нечә күндүр ки, сәрсәм кими олубдур, *амма* онун ејби jохдур, jадындан чыхыб кедәр (Ч. Ч а б б а р л ы); *Һәрчәнд* мән jенә кеч дә олса, чыхдым кетдим, *амма* чохларыны jадыма салырам ки, белә вачиб мүсафирәти...тә'хирә салыблар (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә).

Гаршылыг билдирән бағлајычылардан бири дә *һалбуки* бағлајычысыдыр. Башга гаршылыг билдирән бағлајычылардан фәргли олараг *һалбуки* бағлајычысы чүмләнин һәмчинс үзвләри арасында ишләнмир вә анчаг табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламага хидмәт едир.

Гаршылыг билдирән бағлајычылардан бири дә *исә* бағлајычысыдыр. Бу бағлајычы әсасән табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини бағламага хидмәт едир, бә'зән дә чүмләнин һәмчинс үзвләри арасында ишләдилир.

Рита дәлдакы вагона, Зөһраб *исә* габагдакы вагона минди (Ч. Э м и р о в); Даима Рита отуран тәрәфә бахан, дајаначагларда *исә* дәл вагондан дүшәнләри нәзәрдән кечирән Зөһраб Сәлимзадә Азәрбајчан Дөвләт Кәнд Тәсәррүфаты Институтунун габағында һөвлнак jериндән сычрады (Ч. Э м и р о в); Ону өлдүрдүләр, инди *исә* мән гәраркаһ рәисинә нәзарәт етмәлиjәм (И. Г а с ы м о в, Һ. С е j и д б ә j л и); Карранти гутулардан бирини она верди, о бирини *исә* өзү ачыб ашпазла Силвиону да гонаг еләди (И. Г а с ы м о в, Һ. С е j и д б ә j л и).

Бу бағлајычы ишләнмә jеринә көрә дикәр гаршылашдырма билдирән бағлајычылардан фәргләнир. Башга гаршылашма билдирән бағлајычылар бағладыглары чүмләләр вә ја һәмчинс үзвләр арасында ишләндиjи һалда, *исә* бағлајычысы икинчи чүмләнин објектиндән сонра кәлир.

Артыг бу бәладан башларыны саламат гуртардыглары үчүн асудә нәфәс алмага башлајан мүәллимләр мәктәбдә, jухары синиф шакирдләри *исә* мүхтәлиф jерләрдә банкетләр дүзәлтмиш, өмүрләриндә илк дәфә сәрхош оланадәк ичмишдиләр (Ч. Э м и р о в); Конjакда зәһәр вериб ичирдәрәм, мејитини *исә* гуjуjа саларам.

Исә бағлајычысы да *илә* бағлајычысы кими шәкилчиләшмәjә доғру инкишаф етмәкдәдир.

Б ө л ү ш д ү р м ә б а ғ л а ј ы ч ы л а р ы. Табесиз бағлајычыларын ән мәһсулдар нөвләриндән бири дә бөлүшдүрмә бағлајычыларыдыр. Бураја *ја, каһ, истәр* садә бағлајычылары вә бунларын әсасында дүзәлмиш *ја да, вә ја, вә ја да, ја да ки, вә ја да, вә ја да ки, јахуд, јахуд да, вә јахуд, вә јахуд да, јахуд да ки, вә јахуд да ки, каһ да, вә каһ да, каһ да ки, вә каһ да ки, истәрсә, истәрсә дә, вә истәрсә, вә истәрсә дә, истәрсә дә ки, вә истәрсә дә ки, јаинки, јаинки дә, вә јаинки, вә јаинки дә*[23] мүрәккәб бағлајычылары дахилдир.

Бу бағлајычылар да чүмләнин һәмчинс үзвләрини вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини бөлүшдүрмә әсасында бағламага хидмәт едир. Бөлүшдүрмә бағлајычылары һәмчинс үзвләрин вә тәркиб һиссәләрин ја нөвбәләшмәсини (*каһ* бағлајычысы), ја да садаланан үнсүрләрдән бириниң сечилмәсини билдирир.

Каһ Күлназ, *каһ* анасы, *каһ* көрпәләр көзүндә чанланырды (М. И б р а һ и м о в); Кәримханын хәjалында *каһ* ишләри, *каһ* Хавәр, *каһ* кәләчәк күнләр доланырды (М. И б р а һ и м о в); *Каһ* о тәрәфи үстә чеврилирди, *каһ да* бу тәрәфи үстә (М. И б р а һ и м о в).

Каһ бағлајычысындан башга, jердә галан бөлүшдүрмә бағ-

[23] Сонунчулар мүасир дилимиздә нисбәтән аз мәһсулдардыр вә архаикләшир. Бунлары бөлүшдүрмә билдирән дикәр бағлајычылар әвәз едир.

лајычылары бағланан һиссәләрдән јалныз биринин сечиләрәк ичра едилмәсинин мүмкүнлүјүнү билдирир. Чүмләдәки һөкм бағланан һиссәләрин һамысына вә ја бир нечәсинә дејил, јалныз бунлардан биринә аид ола биләр.

Бәлкә дә елә беләчә бир јолчунун јолуну ишыгландырмадан о јаныб гуртарачагды, *ја да* накаһыны бир күләкдән сөнүб гаралачагды (М. Ибраһимов); Хејли дүшүндүкдән, бүтүн ишләри көтүр-гој етдикдән сонра *ја* сијасәт, *ја да* тичарәт мәсәләләри әтрафында мәсләһәтә чағырылдығыны гәрара алды (М. Ибраһимов); Һара чатдым *ја* көрәк әмлик гузу, *ја да* алты ајлыг тоғлу кәсәләр (М. Ибраһимов); Һәјатынданмы горхдун? *Јаһуд* ејш-ишрәт сәнә галиб кәлди? (Ч. Чаббарлы); ...һәр бир фәрд кејфи истәдији динә ситајиш етмәјә, *јаһнки* бир диндән әл чәкиб, гејри бир дини гәбул етмәјә азаддыр (Ч. Әммәдгулузадә).

Бу бағлајычылар әксәр һалларда тәкрарланараг ишләнир. Тәкрар едилән сонунчу бағлајычыдан сонра әксәр һалларда бир *да* бағлајычысы да ишләнир ки, бу сон һәмчинс үзв вә ја табесиз мүрәккәб чүмләнин сон компоненти олдуғуну билдирир.

Башга гызлар кими лаггырты вурмур, һеч кимлә данышмыр, бош вахтларында *ја* института һазырлашыр, *ја да* роман охумагла мәшғул олурду (Ч. Әмиров); Сәлимзадә дәрһал баша дүшдү ки, гадын нәсә бир чинајәт ишләтмәк, кәнчи *ја* учурума итәләмәк, *ја да* архадан вурмаг истәјир (Ч. Әмиров); О, китабын чап едилдији мәтбәәдән евә гајыдаркән *каһ* һәјатын артыг кечилмиш олдуғу бу доланбач јолларыны хатырлајыр, *каһ да* Тәһранын бошалмыш күчәләринә тамаша едирди (М. Ибраһимов).

Ја, јаһуд, јаһнки бағлајычылары мә'на вә вәзифә е'тибарилә бир-биринә јахындыр вә демәк олар ки, синоним бағлајычылардыр. *Јаһуд, јаһнки* бағлајычысы *ја* бағлајычысынын әсасында дүзәлмишдир.

Лакин башга гызлар бу күлләри алыб сахладыглары һалда, Викторија һеч алмаз, *ја да (јаһуд да, јаһнки)* алачағын апарыб зибил гутусуна атарды (Ч. Әмиров).

Бөлкү билдирән бағлајычылардан бири дә *истәр (истәрсә)* бағлајычысыдыр.

Истәр үмумдөвләт дахилиндә, *истәр* шәхсән нә арзунуз олса, бујурун (М. Ибраһимов).

«Азәрбајчан дилинә аид тәдгигләр»дә *ја* бағлајычысы илә *истәр* бағлајычысы арасында һәм тәртиб, һәм дә сәрбәстлик чәһәтдән әсаслы фәрг олдуғу гејд едилир[24].

Ја бағлајычысында мүјјән бир ардычыллыг көзләнилирсә, *истәр* бағлајычысы һаггында буну демәк олмаз. *Ја* бағлајычысы васитәсилә бағланаркән һөкм анчаг чүмләдәки үнсүрләрдән биринә аид ола биләр. *Истәр (истәрсә)* бағлајычысында исә бе-

[24] Көстәрилән әсәр, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1947, сәһ. 153.

БАҒЛАЈЫЧЫ (НИСБИ) СӨЗЛӘР

Бағлајычы сөзләр анчаг табели мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бағламага хидмәт едир. Бунлар әсасән суал, гејри-мүәјјән вә ишарә әвәзликләриндән, һабелә зәрфләрдән әмәлә кәлир. «Халис бағлајычылардан фәргли олараг бағлајычы сөзләр чүмлә үзвү кими чыхыш едир (бағлајычы бирләшмәләрин тәркибиндәки ишарә әвәзликләри кими). Мәһз она көрә дә бунлар көмәкчи сөз групуна дејил, мүстәгил сөзләрә дахилдир.

Бағлајычы сөзләрә *һәр ким, нә, һәр нә, һара, һансы, һәр кәс, һавахт, һачан, нә вахт, нә заман, нечә, нә гәдәр, нә чүр* вә с. сөзләри вә бу сөзләрин бүтүн һал шәкилчиләри илә олан вариантлары дахилдир.

Фәнәрлә хәбәрдарлығы *кимә* веридин, *ону* да билмирсән? (Б. Бајрамов).

Баш чүмләдәки сөзләрдән биринә ишарә едәрәк, бүдаг чүмләдә һәмин сөзүн әвәзләјичиси олмагла, бағлајычы сөзләр будаг чүмләнин баш чүмләјә олан мүнасибәтини мүәјјәнләшдирир. Будаг чүмләдәки бағлајычы сөзә гаршы баш чүмләдә ја бир гаршылыг сөз ишләдилир вә јаһуд да нәзәрдә тутулур.

Нечә ки, деди, *о гајда да* еләди (И. Һүсејнов); *Нечә ки,* мән бу јер үзүндә варам, гојмарам бурада бир фағыр басанлыг ола (Ч. Мәммәдгулузадә); *Елә ки* мән өлүб бу гара торпаға кетдим, *онда* даһа өзүнүз өз башыныза бир чарә гыларсыныз! (С. Рәһимов).

Верилмиш биринчи вә үчүнчү мисалдакы бағлајычы сөзә гаршы баш чүмләдә гаршылыг сөз ишләндији һалда, икинчи мисалда бағлајычы сөзә гаршы һеч бир гаршылыг сөз ишләнмәмиш, лакин *о гәдәр* гаршылыг сөзү нәзәрдә тутулмушдур.

Бағлајычы сөзләрә бә'зән *ки* бағлајычысы да јанашыр вә онлар *ким ки, нә ки, һара ки, нечә ки* вә с. шәкилдә чыхыш едир.

Лакин баш вә будаг чүмләләр арасында грамматик мүнасибәтин ифадә олунмасында бағлајычы сөзләрлә јанашы ишләнәркән *ки* бағлајычысы һеч бир рол ојнамыр.

Дилимиздә бағлајычы сөзләрдән чох кениш шәкилдә истифадә олунур. Бу, һәр шејдән әввәл, бағлајычы сөзләрин дилдәки имканлары илә әлагәдардыр. Бу сөзләр истәр тәк, истәрсә дә баш чүмләдә гаршылыг сөзлә ишләндији һалда, бүтүн һал шәкилчиләрини гәбул едә билдијиндән мүхтәлиф нөвлү будаг чүмләләри баш чүмләјә бағламаг имканына маликдир. Бу исә һәмин сөзләрин дилдә нә гәдәр кениш имканлара малик олдуғуну көстәрир.

ЭДАТ[1]

Азәрбајҹан дилчилијиндә әдатлар 50-чи илләрдән тәдгиг едилмәјә башланылмыш[2], сонралар исә о, бир нитг һиссәси кими грамматика китабларында өзүнә јер тутмушдур[3]. Бу нитг һиссәси чидди елми әсәрин дә бир һиссәси кими ишләнилмиш вә кениш тәсвир олунмушдур[4]. Лакин әдатлара аид јазылан ишләрдә һәлә дә бир сыра мүбаһисә доғуран фикирләр вардыр: әдатларын јаратдыглары мә'на чаларлыгларына көрә бөлкүсү, модал әдатлар мәсәләси, әслиндә әдат олмајан үнсүрләрин әдатлара дахил едилмәси вә с.

Әдатлар нитгдә ајры-ајры сөзләрә, сөз бирләшмәләринә вә бүтүн чүмләјә мүхтәлиф мә'на чаларлыглары верир: ифадәнин сәлишләшмәсинә, фикрин мәнтиги гурулмасына көмәк едир. Әдатлар аид олдуғу сөзә вә чүмләјә динләјичинин диггәтини јөнәлдир, онларын үзәринә мәнтиги вурғу дүшмәсинә сәбәб олур.

Нитгдә әдатларын бөјүк ролу вардыр. Онлар әсасән шифаһи нитгдә, бәдии вә публисист үслубларда ишләнир.

Әдатлар тарихән әсас нитг һиссәләриндән тәчрид олунмушдур[5]. Әсас нитг һиссәләриндән әдатлара доғру инкишаф просесиндә кечид сәчијјәли һәлгәләр дә мөвчуддур. Мәншәјиндән там тәчрид олунмамыш әдатлар буна мисал ола биләр. Бу чәһәтдән әдатлары **ики јерә бөлмәк олар:**

Мәншәјиндән там тәчрид олунмуш әдатлар

Әдатларын бу групу тарихилик бахымындан даһа гәдимдир. Онлар фонетик тәркибчә, бир нөв, шәкилчиләрә јахынлашыр вә бир гисминин фонетик вариантлары да өзүнү көстәрир. Онларда илкин мә'надан әламәт, демәк олар ки, һеч сезилмир.

Мәншәјиндән там тәчрид олунмуш әдатлар бунлардыр: *да, дә, ән,-мы,-ми,-му,-мү, һа, һә, ди.*

[1] «Әдат» әрәб сөзү олуб, «һиссәчик» демәкдир.

[2] Ә. З. Абдуллајев. Көмәкчи нитг һиссәләри, АДУ Нәшрijjаты, Бакы, 1958.

[3] А. Асланов. Әдат. Азәрбајҹан дилинин грамматикасы, I чилд, Бакы, 1960, сәһ. 289—297; Һ. Мирзәзадә. Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962, сәһ. 324—342; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили, Бакы, 1963, сәһ. 246—264.

[4] Ф. Р. Зејналов. Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри, Маариф» нәшрijjаты, 1971, сәһ. 166—256.

[5] Әдатларын јаранмасыны бу шәкилдә көстәрмәк олар: әсас нитг һиссәси, модал сөзләр, мәншәјиндән там тәчрид олунмамыш әдатлар, мәншәјиндән там тәчрид олунмуш әдатлар.

Мәншәјиндән там тәчрид олунмамыш әдатлар

Әдатларын бу групу мәншәјиндән там тәчрид олунмуш әдатлардан мүстәгил сәс тәркибинә малик олмасы, фонетик вариантларынын јохлуғу вә бир чохунун исә әсас нитг һиссәсилә грамматик омоним тәшкил етмәсинә көрә фәргләнир. Мәншәјиндән там тәчрид олунмамыш әдатлар заһирән модал сөзләрә јахынлашыр. Лакин бунлар модал сөзләрдән фәргли олараг данышанын керчәклијә мүнасибәтини әкс етдирә билмир.

Мәншәјиндән там тәчрид олунмамыш әдатлар модал сөзләрдән синтактик вәзифәчә дә фәргләнир. Белә ки, онлар ара сөз вә сөз-чүмлә вәзифәсиндә чыхыш едә билмир. Әдатларын бу групуна көмәкчи нитг һиссәләриндән, хүсусилә бағлајычылардан да мүәјјән мигдар сөз дахил олмушдур: *гој, гојун, көр, көрәк, һеч, хејир, бәли, даһа, лап, јох, һәтта, анчаг, һәлә, белә, амма, јалныз, тәк//тәкчә, бир//бирчә, кәл//кәлин, ахы, јохса, бары//бари, каш, ја'ни, бәс, артыг, мәһз, мәкәр, тәки* вә с.

Нитгә кәтирдикләри мә'на чаларлыгларына көрә әдатлары ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

1. Ишарә әдатлары.
2. Дәгигләшдиричи әдатлар.
3. Мәһдудлашдырычы әдатлар.
4. Гүввәтләндиричи әдатлар.
5. Емосионаллыг вә експрессивлик билдирән әдатлар.
6. Суал әдатлары.
7. Әмр әдатлары.
8. Тәсдиг әдатлары.
9. Инкар әдатлары.

ИШАРӘ ӘДАТЛАРЫ

Әдатларын бу групу әшја вә һадисәјә ишарә етмәк, чүмләдә аид олдуғу сөзүн үзәринә гүввәтли вурғу кәтирмәк вәзифәси дашыјыр.

Ишарәетмә чаларлыглары јарадан әдатлар бунлардыр: *будур, одур, беләдир, еләдир.*

Будур, ролумда јазылыб дә, өзүмдән демирәм ки... (Ч. Чаббарлы);—*Еләдир,* ај Тәрлан бачы, кәлин әзаб ичиндәдир (П. Макулу); *Будур,* бир нечә күндүр әлим чох јахшы кәтирир (Ә. Һагвердијев).

ДӘГИГЛӘШДИРИЧИ ӘДАТЛАР

Әдатларын бу групу чүмләдә бир сөзүн вә ја ифадәнин мә'насыны дәгигләшдирмәјә, мүәјјәнләшдирмәјә хидмәт едир. Бураја *елә, мәһз* вә с. әдатлар дахилдир.

Елә әдаты аид олдуғу сөзүн мә'насыны даһа дәгиг мүәјјәнләшдирир.

Истәјирсән *елә* бир јердә кедәк, дејәк даһа бир ишдир дүшүбдүр (Ч. Чаббарлы); Олмаз, олмаз, дајан, *елә* бир јердә бәј-

ЭДАТ[1]

Азәрбајҹан дилчилијиндә әдатлар 50-чи илләрдән тәдгиг едилмәјә башланылмыш[2], сонралар исә о, бир нитг һиссәси кими грамматика китабларында өзүнә јер тутмушдур[3]. Бу нитг һиссәси чидди елми әсәрин дә бир һиссәси кими ишләнилмиш вә кениш тәсвир олунмушдур[4]. Лакин әдатлара аид јазылан ишләрдә һәлә дә бир сыра мүбаһисә доғуран фикирләр вардыр: әдатларын јаратдыглары мә'на чаларлыгларына көрә бөлкүсү, модал әдатлар мәсәләси, әслиндә әдат олмајан үнсүрләрин әдатлара дахил едилмәси вә с.

Әдатлар нитгдә ајры-ајры сөзләрә, сөз бирләшмәләринә вә бүтүн чүмләјә мүхтәлиф мә'на чаларлыглары верир: ифадәнин сәлишләшмәсинә, фикрин мәнтиги гурулмасына көмәк едир. Әдатлар аид олдуғу сөзә вә чүмләјә динләјичинин диггәтини јөнәлдир, онларын үзәринә мәнтиги вурғу дүшмәсинә сәбәб олур.

Нитгдә әдатларын бөјүк ролу вардыр. Онлар әсасән шифаһи нитгдә, бәдии вә публисист үслубларда ишләнир.

Әдатлар тарихән әсас нитг һиссәләриндән тәчрид олунмушдур[5]. Әсас нитг һиссәләриндән әдатлара доғру инкишаф просесиндә кечид сәчијјәли һәлгәләр дә мөвчуддур. Мәншәјиндән там тәчрид олунмамыш әдатлар буна мисал ола биләр. Бу чәһәтдән әдатлары **ики јерә бөлмәк олар:**

Мәншәјиндән там тәчрид олунмуш әдатлар

Әдатларын бу групу тарихилик бахымындан даһа гәдимдир. Онлар фонетик тәркибчә, бир нөв, шәкилчиләрә јахынлашыр вә бир гисминин фонетик вариантлары да өзүнү көстәрир. Онларда илкин мә'надан әламәт, демәк олар ки, һеч сезилмир.

Мәншәјиндән там тәчрид олунмуш әдатлар бунлардыр: *да, дә, ән,-мы,-ми,-му,-мү, һа, һә, ди.*

[1] «Әдат» әрәб сөзү олуб, «һиссәчик» демәкдир.

[2] Ә. З. Абдуллајев. Көмәкчи нитг һиссәләри, АДУ Нәшријјаты, Бакы, 1958.

[3] А. Асланов. Әдат. Азәрбајҹан дилинин грамматикасы, I чилд, Бакы, 1960, сәһ. 289—297; һ. Мирзәзадә. Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962, сәһ. 324—342; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили, Бакы, 1963, сәһ. 246—264.

[4] Ф. Р. Зејналов. Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри, Маариф» нәшријјаты, 1971, сәһ. 166—256.

[5] Әдатларын јаранмасыны бу шәкилдә көстәрмәк олар: әсас нитг һиссәси. модал сөзләр, мәншәјиндән там тәчрид олунмамыш әдатлар, мәншәјиндән там тәчрид олунмуш әдатлар.

Мәншәјиндән там тәчрид олунмамыш әдатлар

Әдатларын бу групу мәншәјиндән там тәчрид олунмуш әдатлардан мүстәгил сәс тәркибинә малик олмасы, фонетик вариантларынын јохлуғу вә бир чохунун исә әсас нитг һиссәсилә грамматик омоним тәшкил етмәсинә көрә фәргләнир. Мәншәјиндән там тәчрид олунмамыш әдатлар заһирән модал сөзләрә јахынлашыр. Лакин бунлар модал сөзләрдән фәргли олараг данышанын керчәклијә мүнасибәтини әкс етдирә билмир.

Мәншәјиндән там тәчрид олунмамыш әдатлар модал сөзләрдән синтактик вәзифәчә дә фәргләнир. Белә ки, онлар ара сөз вә сөз-чүмлә вәзифәсиндә чыхыш едә билмир. Әдатларын бу групуна көмәкчи нитг һиссәләриндән, хүсусилә бағлајычылардан да мүәјјән мигдар сөз дахил олмушдур: *гој, гојун, көр, көрәк, һеч, хејир, бәли, даһа, лап, јох, һәтта, анчаг, һәлә, белә, амма, јалныз, тәк//тәкчә, бир//бирчә, кәл//кәлин, ахы, јохса, бары//бари, каш, ја'ни, бәс, артыг, мәһз, мәкәр, тәки* вә с.

Нитгә кәтирдикләри мә'на чаларлыгларына көрә әдатлары ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

1. Ишарә әдатлары.
2. Дәгигләшдиричи әдатлар.
3. Мәһдудлашдырычы әдатлар.
4. Гүввәтләндиричи әдатлар.
5. Емосионаллыг вә експрессивлик билдирән әдатлар.
6. Суал әдатлары.
7. Әмр әдатлары.
8. Тәсдиг әдатлары.
9. Инкар әдатлары.

ИШАРӘ ӘДАТЛАРЫ

Әдатларын бу групу әшја вә һадисәјә ишарә етмәк, чүмләдә аид олдуғу сөзүн үзәринә гүввәтли вурғу кәтирмәк вәзифәси дашыјыр.

Ишарәетмә чаларлыглары јарадан әдатлар бунлардыр: *будур, одур, беләдир, еләдир.*

Будур, ролумда јазылыб дә, өзүмдән демирәм ки... (Ч. Ч а б б а р л ы);—*Еләдир,* ај Тәрлан бачы, кәлин әзаб ичиндәдир (П. М а к у л у); *Будур,* бир нечә күндүр әлим чох јахшы кәтирир (Ә. Һ а г в е р д и ј е в).

ДӘГИГЛӘШДИРИЧИ ӘДАТЛАР

Әдатларын бу групу чүмләдә бир сөзүн вә ја ифадәнин мә'насыны дәгигләшдирмәјә, мүәјјәнләшдирмәјә хидмәт едир. Бураја *елә, мәһз* вә с. әдатлар дахилдир.

Елә әдаты аид олдуғу сөзүн мә'насыны даһа дәгиг мүәјјәнләшдирир.

Истәјирсән *елә* бир јердә кедәк, дејәк даһа бир ишдир дүшүбдүр (Ч. Ч а б б а р л ы); Олмаз, олмаз, дајан, *елә* бир јердә бәј-

нән кәлинин сағлығына ичәк, *елә* бурада ајагүстү (Ч. Ч а б б а р л ы).

Елә әдаты *бу, о, белә* ишарә әвәзликләринин гаршысында кәлиб дәгиглијин дәрәчәсини даһа да гүввәтләндирир.

Елә бу вахтлар әскәрлијә чағырдылар (Ј. Ә з и м з а д ә); Будур бах, *елә* бу күн алтысы бирдән јазылмышдыр (Ч. Ч а б б а р л ы).

Мәһз әдаты чүмләдә аид олдуғу сөзүн үзәринә гүввәтли вурғу кәтирир.

О, *мәһз* бу илләрдә бөјүк Њју-Јорк банкларындан бириндә шәхси һесаб ачмышды (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и).

МӘЊДУДЛАШДЫРЫЧЫ ӘДАТЛАР

Бураја дахил едилән әдатлар чүмләдә бир сөзә вә ја сөз бирләшмәсинә мәһдудлашдырма мә'на чаларлығы верир: *јалныз, анчаг, бирчә, тәкчә, елә.*

Анчаг вә *јалныз* әдатлары мәһдудлашдырма, фәргләндирмә вә истисналамә мәзмуну јаратмаға хидмәт едир. Һәр ики әдат нитгдә үслуби чәһәтдән бир-бирини әвәз едә билир.

Анчелика *јалныз* истеһза илә көзләрини гыјды (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и); Сиз синиф вурушуну милләт вурушуна чевирмәклә *анчаг* вахты узада биләрсиниз (Ч. Ч а б б а р л ы); *Анчаг* бу шејләри апарырам (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и); О, *јалныз* фәалијјәтдә, *јалныз* чалышмагда бир тәскинлик тапараг, бүтүн варлығыны јенидән дәрсләрә вә ишә вермишди (М. И б р а һ и м о в).

Бирчә вә *тәкчә* әдатлары да мәһдудлашдырма, ајырма, фәргләндирмә чаларлыглары јарадыр.

Бирчә, кәтаны чәрчивәјә чәкиб астар рәнкини вурмаг галырды (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и); *Бирчә* демәдин ки, туршу јејим, јохса јох? (П. М а к у л у); *Тәкчә* бөјүк оғланларын дејил, һәтта јашлы адамларын белә тулланмаға чәсарәт етмәдикләри үчүнчү трамплин Мећдидән чох-чох ашағыда иди (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и); Халг да ибарәтдир нә јалныз *тәкчә* каркәрдән, нә јалныз *тәкчә* кәндлидән (М. И б р а һ и м о в).

Бирчә әдатына ујғун мә'началарлыг *бир* әдаты илә дә билдирилир.

Бир кәндли белә горхусундан онлара әл тута билмәди (М. И б р а һ и м о в); А киши, сән *бир* сәсини кәс, гој көрәк кишинин гызы нә дејир (Ч. Ч а б б а р л ы).

Елә әдаты *јалныз* вә *тәкчә* әдатларына синоним чаларлыг јарадыр.

Мәсләһәтимиз *елә* әввәлки мәсләһәтдир, деди (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и); *Елә* она да бу лазымдыр (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и).

Та әдаты да мәкан вә заманда һәдд билдирир.

Сањилдән башлајараг *та* шәһәрин ичәриләринә гәдәр дар сә-

киләрин кәнарына чәркә илә чуғун пајалар вурулмушду (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и).

ГҮВВӘТЛӘНДИРИЧИ ӘДАТЛАР.

Гүввәтләндиричи әдатлар аид олдуғу сөзүн вә чүмләнин мә'насыны гүввәтләндирир, чүмләјә јәгинлик кәтирир. Онлар сөз вә ифадәнин тутарлылығыны, бир нөв, артырыр.

Бураја *ки, ахы, даһа артыг, да//дә, белә, елә, һәтта, һа* әдатлары дахилдир.

Ки әдаты ашағыдакы мә'на чаларлыгларыны јарадыр:

1) тәркибиндә суал әвәзлији олан чүмләдә иштирак етдикдә, чүмләдә олан суал мә'насыны даһа да гүввәтләндирир:

— Шад олмасан нә чыхачаг *ки?* (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и);

— Һарама-һалала бахан кимдир *ки?* (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и); Олсун да, гардаш, нә дејирәм *ки?* (Ј. Ә з и м з а д ә).

2) тәркибиндә суал әвәзлији олмајан чүмләләрдә интонасија васитәсилә мејдана чыхан суалы гүввәтләндирир:

Дуз-чөрәк хәтри галмајыб *ки?* (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и); Бәс о нә дејир, ачыгланмыр *ки?* (Ч. Ч а б б а р л ы); Баша дүшмәдијиниз бир шеј јохдур *ки?* (Ј. Ә з и м з а д ә); — Јахшы, даһа биз вурушмајачағыг *ки?* (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и).

3) модал сөзләрдән сонра кәлдикдә модаллыг мүнасибәтини даһа да гүввәтләндирир.

...һеч шүбһәсиз ки бурада гоншуларымызын да бармағы вардыр (Ч. Ч а б б а р л ы); *...јәгин ки* јолдан кечәнләрин чоху она шүбһә илә бахардылар (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и).

4) чүмләдә тәсдиг олунан бир һөкмү садәчә олараг гүввәтләндирмәјә дә хидмәт едир.

Ушаг дејилсән *ки* (Ч. Ч а б а р л ы); Чаным, биз һеч данышмырдыг *ки* (Ч. Ч а б б а р л ы); Чуха истәдим, дава демәдим *ки* (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и).

Ахы әдаты чүмләни хәбәрдарлыг, тәсдиг чәһәтдән гүввәтләндирмәјә хидмәт едир.

Сиз, *ахы,* дастанларда охунан гәһрәманлар кимисиниз... (Ч. Ч а б б а р л ы).

Ахы әдаты е'тираз, тәәччүб дә билдирир.

Ахы, биз нә етмишик, нә күнаһ ишләтмишик, ана? (М. И б р а һ и м о в); *Ахы,* икимизи дә бир јерә јазмышлар (Ч. Ч а б б а р л ы); *Ахы,* Кәнчә ханы Мәммәд хан тәк дејил ки (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и).

Ахырынчы мисалда *ахы* әдатынын јаратдығы чаларлығы чүмләнин сонунда кәлән *ки* әдаты даһа да гүввәтләндирир.

Лап вә *ән* әдатлары чүмләјә, һәм дә ајры-ајры сөзләрә аид олуб онларын мә'насыны гүввәтләндирир.

Сизин јанынызда *лап* хәчаләтлијәм («Кирпи» журналы); Аббасын кефи *лап* јухары иди (Ј. Ә з и м з а д ә); Бирдән-бирә о, *лап* јахында бир һитлерчи көрдү (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и); О, *ән* узаг мәсафәдән нишаны вуруб дағыдырды

(Ј. Әзимзадә); Партијаја кечмәк, коммунист олмаг мәним *ән* бөјүк арзумдур (Ј. Әзимзадә).

Мисаллардан көрүндүју ким*и*, *ән* әдаты әсасән сифәт вә зәрфләрдән әввәл кәлир.

Даһа әдаты *ән* вә *лап* әдатларынын синоними ким*и* ишләнир. Кәнч тәјјарчиләрин, *даһа* дүзүнү десәк, кәләчәк һәрби тәјјарәчиләрин дүшәркә һәјаты өз гајдасы илә кедирди (Ј. Әзимзадә); ...һәр һалда, Москванын сакит вә гүдрәтли сәсини ешитдикдә, адам өзүнү *даһа* күчлү вә *даһа* архајын һисс едир (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

Даһа (бир даһа, даһа да) әдаты чүмләјә е'тираз, е'тираф, истеһза вә с. емосионал чаларлыглар да кәтирир.

...*даһа* ора ки бизим јеримиз дејил, орада бизим тајымыз јох, тушумуз јох (Ч. Чаббарлы); *Даһа* мән көһнә кәндә тәзә дәб сала билмәрәм ки (Ч. Чаббарлы);—*Даһа* бундан да ахмаг бәһанә тапа билмәјибләр? (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

Даһа әдатынын јаратдығы мә'на чаларлығыны гүввәтләндирмәк үчүн ондан әввәл *бир,* сонра исә *да* әдатлары ишләнир.

...Аббас бир күн комиссардан ајры дүшәчәјини, *бир даһа* көрүшмәјәчәкләрини ағлына белә кәтирмирди (Ј. Әзимзадә); Елә билирәм ки, танышлығыныз *даһа да* мөһкәмләнәчәк... (Ј. Әзимзадә); ...бу мәбләғ бала-бала ашағы дүшмәкдән, *даһа да* јухары галхыр («Кирпи» журналы).

Даһа әдаты бүтүн чүмләјә аид олуб, јаратдығы мә'на чаларлығына көрә бә'зән *артыг* әдаты илә синоним ола билир, иш, һал вә һадисәнин битдијини билдирмәклә тәсдиги гүввәтләндирир.

— Һә, дүз дејирсән, *даһа* бәһар әтри кәлир (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); *Даһа* јазын ачылмағына аз галмышды (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

Артыг әдаты ифадә гүввәсини артырдығы сөздән әввәл ишләнәрәк бир иш вә һадисәнин нәтичәсиндә јени бир һадисәнин башланачағыны көстәрир.

—*Артыг* сизи бир-бириниздән ајырачағам... (М. Ибраһимов); Ешидирмисиниз, чәнаб кенерал, *артыг* мән сизи сахламырам, бујура биләрсиниз? (Ч. Чаббарлы); ...Мећди *артыг,* онун дедији сөзләрин мә'насына вармајараг, механики сурәтдә тәрчүмә едирди (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

Да//дә әдаты сөзүн вә чүмләнин мә'насыны гүввәтләндирмәјә хидмәт едир.

Бир аз *да* кеч кәлсәјдим, бу гоча сәнин ахырына чыхачагды (П. Макулу).

Белә әдаты чүмләјә гүввәтләндирмә чаларлығы кәтирир.

Өртүлү чардаглары бах, *белә* бошдур тамам («Кирпи» журналы); *Белә,* бурада мәсәлә колхозда дејил, еј (Ч. Чаббарлы); *Белә* билирсән, онун әсли дедији нәдир? (Ч. Чаббарлы).

Белә әдаты *да, дә* әдатларына ујғун мә'на чаларлығы да јарадыр.

Забастовкаја гошулмамыш бир мә'дән *белә* галмамалыдыр (Ч. Чаббарлы).

Елә әдаты аид олдуғу сөзә вә ифадәјә гүввәтләндирмә чаларлығы верир.

Азәрбајчан дилиндә *елә* тәмиз вә сәлис данышырды ки, әввәлчә Аббас онун ермәни олдуғуна инанмамышды (Ј. Әзимзадә). Ушаглыг хатирәләри исә һафизәјә *елә* мөһкәм һәкк олунуб галыр ки... (Ј. Әзимзадә); Дашы көзүнүн бәрабәринә галдырыб, *елә* дәгиг вә *елә* бир гүввә ил атырды ки, бош гутулар чинкилти илә кәнара сычрајыр, шүшәләр бир анда гырыг-гырыг олуб төкүлүрдү (Ј. Әзимзадә).

Елә әдаты аид олдуғу сөзә динләјичинин фикрини јөнәлдир. Узун столун әтрафында әјләшән дөрд тәјјарәчи *елә* бир һәвәс, *елә* бир гызғынлыгла ојнајырды ки, балача отағын диварлары аз гала титрәјирди (Ј. Әзимзадә).

Һа әдаты әсасән хәбәрин мә'насыны гүввәтләндирир.

Јүз мин күчәјә төкүлмәјиб *һа!* (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Амма јахшы олду *һа,* јолдаш Нәсиров, јол көзүмү алмышды (С. Рәһман); Сән дә «Кирпи» гардаш, өз арамызды, аз ашын дузу дејилсән, *һа*! («Кирпи» журналы):

Һа әдаты чүмләнин башга үзвүнә дә аид олуб она гүввәтли вурғу кәтирир.

— Оланда кәлиб хончамызы *һа* дағытмајачаг (И. Шыхлы).

Һа әдаты хәбәрдарлыг да билдирир.

— Тез гајыт *һа,* јарым саатдан сонра сеанс башланыр! (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

Һәтта әдаты өзүндән сонра кәлән сөзүн тә'сир дәрәчәсини артырыр, онун гүввәтли вурғусуну тә'мин едир.

Һәтта мәни бир чохларына нүмунә көстәрдиләр (Һ. Аббасзадә); Гәрибәдир, нә үчүн сиз бу билетә *һәтта* беш мин түмән вермәјә дә разысыныз? («Кирпи» журналы).

Һәтта әдаты ја тә'сир даирәсини артырдығы сөзүн јанында, ја да ондан аралы ишләнир.

Һәтта бир нечә дәфә машын да сүрмүшәм (Ј. Әзимзадә); Аббас адәт еләдији вахтда, *һәтта* гышын сојуг күнләриндә белә пишик кими чәлд дама дырманыр... (Ј. Әзимзадә).

ЕМОСИОНАЛЛЫГ ВӘ ЕКСПРЕССИВЛИК БИЛДИРӘН ӘДАТЛАР

Әдатларын бу групу нитгә емосионаллыг вә експрессивлик кәтирир. Бураја ашағыдакы әдатлар дахилдир: *каш, каш ки, тәки, бары, бирчә, бир, ки, нә, һа, да (дә), а* вә с.

Каш (каш ки) әдаты хәбәри фе'лин арзу шәкли илә ифадә олунан чүмләләрдә ишләниб, тәәссүфлү арзу билдирир.

Каш Аббас да , Шамил дә елә бу чүр гајыдајдылар... (Ј. Әзимзадә); *Каш,* сиздә олан сијаси һиссијјат мәндә олајды (М. Ибраһимов); *Каш ки,* јүз алаг еләјәјдим, даш

дашыjајдым, бу чәһәннәм одуна јанмајајдым (Ә. Һагвердијев).

Каш (каш ки) әдаты хәбәри фе'лин әмр, јахуд садә арзу шәкли илә ифадә олунан чүмләләрдә ишләниб һәсрәтли, үмидли арзу билдирир.

Каш сән дејән олсун (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Тәки әдаты хәбәри фе'лин әмр вә арзу шәкилләри илә ифадә олунан чүмләләрдә ишләнир вә үмидли, һәсрәтли, тәәссүфлү арзу мә'налары јарадыр.

Нә дејирәм, *тәки* сизин аранызда инчиклик дүшмәсин (Ә. Һагвердијев); *Тәки* Јетәрин дә оғлу мүһарибәдән сағ-саламат гајыдајды.

Бари//бары, бирчә әдатлары күзәштли арзу, кифајәтли арзу мә'налары јарадыр.

Бари кедиб мирзәдән-заддан олса иди, дәрд јары иди (Ч. Чаббарлы); — *Бирчә* Карранти әлимә дүшсәјди! (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

Бары әдаты дәгигләшдирмә, фәргләндирмә мә'на чаларлығы да јарадыр.

Бары мәнә јазығын кәлмир, бу тифилә јазығын кәлсин (Ә. Һагвердијев); Биз өзүмүз һеч, *бары* көрпәләримизә јазығын кәлсин («Бакы» гәзети).

Ки әдаты: 1) чүмләјә емосионаллыг вә експрессивлик верир.

— Мән она, гардаш, мәсләк сатыб алмырам *ки!* (М. Ибраһимов);—Даһа бу достлуг олмады *ки!* (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Бүтүн али тәһсиллиләри Мурадла өлчмәк олмаз *ки!* (Ч. Көзәлов).

2) риторик суал чүмләсиндә истеһза, кинајә мә'на чаларлығы да билдирир.

— Һеч дедикләриндәи дөнмүрләр *ки?!* (Ј. В. Чәмәнзәминли); — Бурада тәәччүблү нә вар *ки?* И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

3) һәдәләмә мәзмуну да јарадыр.

Көрәрик, бир дајан, сәни елә тора салым *ки*... (Ч. Көзәлов).

4) севинч, риггәт вә с. емосионал мә'на чаларлығы да билдирир.

— Ohoo, бәј дәстәси илә бура тәшриф кәтирир *ки!* (М. Ибраһимов).

5) тәәччүб мә'на чаларлығы да јарадыр.

Намаз бураја кәләндә гијамәт гопмаз *ки?* (Ә. Һагвердијев); Намаз *ки,* бир адамын тојуғуна даш атмајыб (Ә. Һагвердијев).

Һа әдаты ашағыдакы һалларда ишләнир.

1) тәәччүб мәгамында.

— Көр *һа,* көр кисәләринин ағзыны нечә ачыблар!.. (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

2) гәзәб мәгамында.

— Дәли *һа* дејилсән, ај гыз, истәјирсән бүтүн аләми јандырсын? (Б. Бајрамов); Көр, мәтләби кәтириб һара чыхарды *һа!* (М. Ибраһимов).

3) севинч мәгамында.

Јарысыны мән тапдым, *һа!* (Б. Бајрамов).

4) хәбәрдарлыг, һәдәләмә мәгамларында.

— Бах, даһа вердијин сөзә әмәл едәчәксән *һа*... (Б. Бајрамов); Сән дә көзлә, чошма *һа!* (Ч. Чаббарлы).

Хәбәрдарлыг мәгамында *а* әдаты да ишләнир.

Узаға кетмә *һа,* гардашоғлу, чылпагсан, сојуг олар (Ч. Чаббарлы).

5) истеһза-кинајә мәгамында.

Һа, рәнкин гачдымы? (Ә. Һагвердијев); Кенә боғушма башланды *һа!* (Ч. Чаббарлы).

Да//дә әдаты. Бу әдат данышанын мәсәләјә мүнасибәтини, һисс-һәјәчаныны ифадә етмәјә хидмәт едир, әсасән ашағыдакы һалларда ишләнир.

1) тәсдиг мәгамында.

Аллаһ вурмушлар елә һејван кими төвләдә јашајыблар *дә* (Ч. Чаббарлы); Елә сән дә мәнимкисән *дә* (Ч. Чаббарлы).

2) тәәссүф, е'тираф мәгамында.

— Даһа нијә күлүрсән, билмирәм *дә* (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); — Дил билмәмәк белә дир *дә,* адам лал кимидир (П. Макулу).

3) тә'кид мәгамында.

Нә һава истәјирсән, де, тохушдурсун *да* (Ч. Чаббарлы); Гач *да!*—дејә гышгырдығыны ешитди... (П. Макулу).

4) е'тираз, наразылыг мәгамында.

— Елә беш јердә анбар сахламағынын нәтичәсидир ки, малларын кизли сатылмасына шәраит јарадырсан *да!* («Кирпи» журналы).

5 истеһза, лагејдлик мәгамында.

— Нә олачаг, шаһ кәлир *дә* (П. Макулу).

СУАЛ ӘДАТЛАРЫ

Әдатларын бу групу интонасија илә бирликдә суалы формалашдырыр вә чүмләјә әлавә емосионаллыг вә експрессивлик кәтирир. Бураја *бәс, нечә, мәкәр, јә'ни, һа, -мы, -ми, -му, -мү* әдатлары дахилдир.

Бәс әдаты ашағыдакы мә'на чаларлыглары јарадыр:

1)суал чүмләләриндә ишләниб, суал мәзмунуну күввәтләндирир:

Бәс сиз нә үчүн дајандыныз? (П. Макулу); *Бәс* бунларын хәрч-көрәјини ким верәчәкдир? (П. Макулу); *Бәс* нә едим? (Ч. Чаббарлы).

2) бә'зән риторик суал, тәэччүб, шүбһә, еһтималлыг мәзмунуну әкс етдирир.

Бәс бир даһа буну евә бурахмајачағыны демишдин? (М. Ибраһимов); *Бәс* деməзләр, бу гаравулчулар һарада иди? (Ч. Чаббарлы);—*Бәс* биз нијә дурмушуг?—деди вә онун бојнуна сарылды (М. Ибраһимов); *Бәс* сән нечә билмишдин, дадаш?! (М. Ибраһимов).

Нечә əвəзлији суал əдаты кими дə ишлəнир.

Нечə мəчбур етмək олмаз? (Ч. Чаббарлы); *Нечə* бизим ишимиз дејил? (Ч. Чаббарлы); Аға, мəни авам билмə, *нечə* бу нəдир? (М. Ибраһимов).

Jə'ни əдаты чүмлəјə риторик суал мəзмуну кəтирир.

— *Jə'ни* мəним оғлумун иши кичик ишдир? (П. Макулу);

— *Jə'ни* онун да əсил тəгсири мəндə олду... (П. Макулу); *Jə'ни* лап сөјүшүбләр?! (Ч. Чаббарлы).

Jə'ни əдаты тə'нə, инамсызлыг, шүбһə вə с. кими хүсусијјətләр дə јарада билир.

— *Jə'ни* бу таныдығымыз ханларын һамысынын дədə-бабасы хан олмушдур? (Ј. В. Чəмəнзəминли).

Мəкəр əдаты чүмлəнин суал интонасијасыны артырыр. Бу əдат чүмлəнин һəр јериндə кəлə биләр.

— Кədə, нечə чыхмыр, *мəкəр,* өз хошунадыр чыхмасын? (М. Ибраһимов); *Мəкəр* дүнјада јахшылыға, сəадətə, өзүнə вə адамлара инанмаг пис шејдир? (И. Гасымов, Һ. Сејидбəјли); *Мəкəр* сиз дəли олмусуз, *мəкəр* башыныза ат тəпиб? («Кирпи» журналы).

Һə əдаты суал чүмлəсинин сонунда ишлəниб, чүмлədə күчлү суал интонасијасы јарадыр.

Бəлкə дə тутуб дамламаг јахшыдыр, *һə?* (Ч. Чаббарлы); Сən истəрсəн ки, мəн дə онун кими һəр шеји бир гарын чөрəјə сатым, *һə?* (Ч. Чаббарлы).

-мы (-ми, -му, -мү) əдаты суал чүмлəләриндə суалы даһа да күввətləндирир, битишдији сөзүн үзəринə вурғу кəтирир.

— Мəктубу мəн *өзүммү* көндəрəчəјəм? (М. С. Ордубади);

— Ај гыз, бир бах о кəлəн бизим Мəммəд *дејилми?* (Ј. В. Чəмəнзəминли); Мəн онун јанына кедə *биләрəмми?* (П. Макулу); Бəс бир јазыға да бу гəдəр чəфа *верəрləрми?* (М. Ибраһимов).

Бунлардан башга *əчəба* вə *аја* суал əдатлары да вардыр.

— *Əчəба* мəним шəхсијјətим мүстəсна бир шəхсијјətмидир? (М. С. Ордубади).

Јохса əдаты суал, һəм дə тəəччүб билдирир.

Јохса һəрдəн мəни дартыб кəтирмək үчүн јаландыр, дејир... (Ч. Чаббарлы);—*Јохса* јени бир хəбəр вар?—дејə сорушду (М. Ибраһимов).

ƏМР ƏДАТЛАРЫ

Бу група дахил едилəн əдатлар чүмлədə арзу, мəсləһət, тə'кид хəбəрдарлыг, сөвгетмə, диггəти чəлбетмə вə с. мə'наларын јаранмасына көмək едир.

Əмр əдатларынын бир гисми мүстəгил сөз (фе'лин əмр шəкли кими), һəм дə модаллыг билдирəн əмр əдаты, бир гисми башга көмəкчи нитг һиссəси вə башга əдат, һəм дə əмр əдаты, бир гисми исə анчаг əмр əдаты ишлəнир.

Бураја ашағыдакы əдатлар дахилдир.: *бах, кəл, кəлсəн, кəлин, кələсиниз, кəлсəниз, гој, гојун, көр, көрүн, көрүм, көрək, көрсүн, һа, да, дə, ди.*

Бах əдаты динləјичидə хəбəрдарлыг јаратмаг, онун диггəтини мүəјјən һадисəјə чəлб етмək, һəвəсləндирмək, разылыг, ифадə етмək кими мə'наларын јаранмасыны тə'мин едир.

Амма *бах,* һара кетдијимизи евдə һеч кəсə деməјин (Ј. В. Чəмəнзəминли); *Бах,* инди хошума кəлдин (Ј. В. Чəмəнзəминли); *Бах,* илһам да бунун өзүдүр дə, инсан һеч хəјалына кəтирмədији бир һалда көрүрсəн елə бир шеј јаратды ки, өзү дə инанмады (М. С. Ордубади).

Көр, көрүн, көрүм, көрүрсəн, көрəрсəн, көрək, көрсүн əдатлары *бах* əдатынын синоними кими чыхыш едир, ишлəнмə јеринə вə шəхсə көрə ондан фəргләнир. Бунлар чүмлəнин һəр јериндə ишлəнир, һəр үч шəхсə аид олур:

Көр һəким «мəсləһəти» чандан чох чибə хејри нечə верир («Кирпи» журналы); Кəрək, бир *көрək* сөзүнүн əсли, мəғзи нədир? (Ч. Чаббарлы); Һəлə дурун *көрək,* бəлкə һеч кəлмədи (Ч. Чаббарлы); Гој киши сөзүнү десин *көрək* нə дејир дə (Ч. Чаббарлы); ...*көр* инди бизə растлашанда нə һəнкамə гопачаг (С. Рəһман); Амма бизə бир вахт лазымдыр, *көрək* бу ишləрин ахыры нечə олур (Ј. В. Чəмəнзəминли); Бағышлајын, əкəр сирр дејилсə, дејин *көрək* нə кими тапшырығы јеринə јетирмисиниз? (И. Гасымов, Һ. Сејидбəјли).

Кəл, кəлин, кəлсин, кəлсəниз, кələсən, кələсиниз əдатлары фе'лин əмр шəклиндən фəргли олараг иш-һəрəкəт билдирмир, һеч бир чүмлə үзвү олмур. Бу əдатлар ишлəнмə јеринə көрə дə фе'лин əмр шəклиндən фəргләнир.

Кəл... əмр əдатлары динləјичини (мүрачиət олунаны) биркə иш көрмəјə сөвг етмək, мəсləһət вермək, нəчиб ишləрə дə'вət етмək кими мə'наларын јаранмасына хидмət едир. Бу əдатлар əсасən чүмлəнин əввəлиндə, бə'зən ортасында вə ја хитабдан сонра ишлəнир.

...*кəл,* биз дə јазаг, нə ки вар билдирək (Ј. В. Чəмəнзəминли); — *Кəл,* чапараг кедək (Ј. В. Чəмəнзəминли); —Ушаглар,—деди—*кəлин* бу ахшам чапғына кедək (Ј. В. Чəмəнзəминли);—*Кəлин,* һамылығча кедək дураг үзүнə ки,

jолдашымызы гајтар јеринә, јохса биз дә ишләмәрик (М. И б р а һ и м о в).

Гој, гојун әдатлары чүмләјә арзу, мәсләһәт, нәсиһәт, тәсәлли, һәдә мә'налары верә билир. Бу әдатлар чүмләнин әввәлиндә вә ортасында кәлир.

Гој кәлсинләр көрсүнләр ки, бизим үчүн нечә мүәллимә көндәрибләр; *Гој* кәлсинләр, өз көзләрилә көрсүнләр (Ч. Ч а б б а р л ы); — Әлбәттә, шаирәм, *гој* башгалары демәсин... (М. С. О р д у б а д и).

Бир, бирчә әдатлары әмр чүмләләриндә ишләнәрәк тә'кид, һәдә, тәсәлли мә'насы јарадыр, бунунла да ифадәни гүввәтләндирир. Она көрә дә бу әдатлар әмр, һәм дә гүввәтләндиричи әдат һесаб олунур.

Бирчә о скрипканы бәри вер (Ч. Ч а б б а р л ы); Һәлә *бир* дајан буну да јазым (Ч. Ч а б б а р л ы); Ахы Шәриф, сән *бир* гулаг ас (Ч. Ч а б б а р л ы).

Да, дә әдатлары әмр чүмләсинин сонунда ишләниб әмри гүввәтләндирир.

Ариф, сөзүнү де, *дә!* (Ч. Ч а б б а р л ы); — Сәнә дејирләр чых, чых *да!* (П. М а к у л у).

Ди әдаты әмр чүмләсинин әввәлиндә ишләниб, тәһрик, тә'кид кими мә'на чаларлыглар јарадыр.

— *Ди* дур ајаға, јығышдыр кет! (М. И б р а һ и м о в); *Ди* онда тохушдур, көзүнә дөнүм (Ч. Ч а б б а р л ы).

ТӘСДИГ ӘДАТЛАРЫ

Әдатларын бу групу чүмләдә ифадә олунан фикрин тәсдиг олунмасы барәдә разылыг мә'насы јарадыр. Тәсдиг әдатлары бунлардыр: *бәли, һә, аһа, бәли дә, бәли а.*

— *Бәли,* орасы елә дир, анчаг әввәлләр тәк идим... (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и); *Бәли,* өзүмү тәгсирли билирәм... (Ч. Ч а б б а р л ы).

Тәсдиг әдатлары јаратдыглары мә'на чаларлығыны даһа да гүввәтләндирмәк үчүн тәкрар да ишләнә билир.

Бәли, бәли ја, елә дир (Ч. Ч а б б а р л ы).

Һә әдаты чүмләнин суал мәзмунуну гүввәтләндирмәјә дә хидмәт едир.

Арвад мәнимдир, мәним дејил, *һә?* (Ч. Ч а б б а р л ы); Сәнә дә тохунду, *һә?* (Ч. Ч а б б а р л ы).

Һә вә *бәли* әдатлары һекајәдә бир фикрин башландығыны, бир фикирдән башгасына кечилмәсини билдирмәк мәгамында да ишләнир:

Һә, гызы вермишәм, ахы бу кечә тој иди (Ч. Ч а б б а р л ы); *Бәли,* Мећди Һүсејнзадәнин ана Вәтәндән узагларда сусан үрәјиндә бүтүн дүнја халгларына мәһәббәт варды («Коммунист» гәзети); *Һә,* онда гој мән данышым дејә, саггаллы бир словак кәндлиси ајаға галхды (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и).

ИНКАР ӘДАТЛАРЫ

Инкар әдатлары бунлардыр: *јох, хејр, һеч, һеч дә.*

Јох, даjы, јәгин пројекти Тоғрул өзү апармышдыр (Ч. Ч а б б а р л ы); Мән өлүм, *һеч* динмә, көрәк ахыры һара чыхар Ч. Ч а б б а р л ы); *Хејр,* инди мәсләһәт көрмүрәм (Һ. М е һ д и); *Хејр,* бунун әсәбләрә дәхли јохдур... (И. Г а с ы м о в, Һ. С е ј и д б ә ј л и); — Кимимиз, кимсәнәмиз јохдур, ај гардаш, *һеч* јери дә танымырыг (М. И б р а һ и м о в).

Инкар әдатлары тәкрар ишләндикдә јаратдыглары мә'на чаларлыглары даһа да гүввәтләндирилир.

Јох, јох, әзизим, мән әлбәттә, бир о гәдәр фикир вермәјә дә биләрдим... (Ч. Ч а б б а р л ы);—*Хејр, хејр*—деди,—чох мараглыдыр (М. И б р а һ и м о в).

Јох әдаты е'тираз мә'на чаларлығы да јарадыр:

Јох, бу иш үрәјимә јатмады (Ј. Ч ә м ә н з ә м и н л и).

Јох әдаты тәәччүб дә билдирир:

Јох һәр һалда сиздә бир шеј вардыр (Ч. Ч а б б а р л ы).

Әдатлар модал сөзләрә бир гәдәр јахын олсалар да, онлардан фәргләнирләр.

ӘДАТЛАРЫН МОДАЛ СӨЗЛӘРДӘН ФӘРГИ

Әдатлар модал сөзләрдән ашағыдакы хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир:

1. Әдатлар чүмләјә мүхтәлиф чәһәтдән мә'на инчәликләри верир, ифадәнин сәлисләшмәсинә, фикрин мәнтиги гурулмасына, бир сыра емосионал мә'на чаларлыглар јарадылмасына хидмәт едир. Модал сөзләр исә модаллығы ифадә едир. Демәли, әдатлар јаратдығы мә'наја көрә модал сөзләрдән фәргләнир.

2. Әдатлар модал сөзләрә нисбәтән даһа аз мүстәгилдир. Һәтта бә'зи әдатларын фонетик вариантлары вардыр. Белә бир чәһәт модал сөзләрдә јохдур.

3. Мәншәјиндән там тәчрид олунмуш әдатларын мүасир Азәрбајчан дилиндә омонимләри јохдур. Модал сөзләрин әксәријјәтинин грамматик омонимләри вардыр.

4. Модал сөзләр әсас нитг һиссәләрилә омоним сәчијјәдә олур. Әдатлар исә анчаг көмәкчи нитг һиссәләрилә икили сәчијјә дашыја билир. Әдатларын ичәрисиндә синтактик вәзифәсини дәјишмиш бағлајычылара вә бир нечә фе'л формаларына раст кәлинир. Бағлајычылар модал сөз кими чыхыш едә билмир. Чүнки модаллыг әкс етдирмәк үчүн мүтләг номинатив мә'на мүһафизә олунмалыдыр. Бу вә ја дикәр мә'на чаларлыглары јаратмаг үчүн исә мә'нанын мүһафизә олунмасы вачиб дејил.

5. Әдатлар модал сөзләрдән синтактик вәзифә чәһәтдән дә фәргләнир. Модал сөзләр чүмләдә ара сөз вә сөз-чүмлә ола билир. Әдатларда белә бир хүсусијјәт јохдур. Бә'зи әдатлар әсас

нитг һиссәләрилә фонетик тәркибчә ejни олсалар да, номинатив вәзифә jеринә jетирә билмир.

6. Әдатлар модал сөзләрдән морфоложи бахымдан да фәргләнир. Әдатларын бир гисми бу вә ja дикәр сөзә бирләшәрәк, бир нөв шәкилчиләрә jахынлашыр.

7. Әдатларын тәркибинә дахил олан сөзләрдән бә'зән шәхсә көрә дәjишмиш формалара раст кәлмәк олур: *гоj//гоjун, бах// бахын//бахаг, кәл//кәлин, көр//көрүн//көрәк* вә с. Белә бир хүсусиjjәт модал сөзләрдә jохдур.

8. Әдатлар, әсасән бир сөзә, сөз бирләшмәсинә вә бә'зән дә бүтүн чүмләjә аид олур. Модал сөзләр исә һәмишә бүтүн фикрә модаллыг кәтирир.

Көстәрилән фәргли чәһәтләрә бахмajараг, әдатларла модал сөзләр арасында гәти сәрһәд гоjмаг мүмкүн олмур. Чүнки бир сыра әдатларда һәлә илкин мә'надан изләр галмышдыр. Буна көрә дә онлар бүтүн чүмләнин үмуми мә'насына тә'сир етмәjә дә габилдир.

МОДАЛ СӨЗЛӘР

Һәр бир морфоложи категоријанын дилдә мүәjjән вәзифәси вардыр. Фе'лин заман формалары кениш мә'нада заман категоријасынын ифадә васитәсидир. Нөв субjект вә обjект мүнасибәтини, һал категоријасы әшja вә мәкан мүнасибәтләрини, фе'лин шәкилләри исә модаллыг категоријасыны ифадә едир.

Модаллыг нәдир?

Үнсиjjәт заманы данышан шәхсләр бир-биринә бу вә ja дикәр һадисә, әшja, иш һаггында мә'лумат верир. Данышанын бу әшj , һадисә вә иш һаггында мә'луматы мүәjjән сәбәбләрдән мүхтәлиф олур. Бу мә'луматлар нә гәдәр мүхтәлиф олурса-олсун, бунлар үч групда бирләшир. Буна көрә дә данышанын ирәли сүрдүjү һөкмләр өзүнү үч формада бүрүзә верир. Белә тәсәввүр едәк ки, узаг бир сәфәрдә олан адамын гаjытмасы һаггында сөһбәт кедир. Бу заман ашағыдакы һөкмләри ирәли сүрмәк мүмкүндүр:

О, бу күн сәфәрдән кәлир.
О, бу күн сәфәрдән кәләр.
О, бу күн сәфәрдән кәлмәлидир.

Синтактик гурулуш е'тибарилә ejни олан бу чүмләләр хәбәрин гурулушуна көрә бир-бириндән сечилир. Хәбәрин морфоложи чәһәтдән бир-бириндән сечилмәси исә фе'лин шәкилләри илә мejдана чыхмышдыр.

Jухарыда мисал верилмиш чүмләләрин хәбәри һәм формача (шәкилчә), һәм дә мә'на е'тибарилә бир-бириндән сечилир. Беләликлә, модаллыг һөкмләрдә, һөкмләрин ифадә васитәси олан чүмләләрдә һәм мә'на, һәм дә форма фәрги демәкдир. Буна көрә дә модаллыг сөзүнүн гаршысында дилчилик әдәбиjjатында чох заман шәкил (наклонение) сөзү jазылыр. Бу сөз латынча modalis сөзүндән олуб, мүхтәлиф дилләрдә мүхтәлиф шәкилдә ишләнир (modalis — русча — модальность, азәрбajчанча модаллыг).

Азәрбajчан дилиндәки фе'л шәкилләри вә онларын мүхтәлиф заман формасы үч модаллыгын (һәгиги модаллыг, зәруриjjәт модаллыгы, еһтимал модаллыгы) ифадәсинә хидмәт едир.

Азәрбajчан дилиндә модаллыгын ифадәсинә хидмәт едән фе'л шәкилләринин модаллыға көрә бир-биринә jахынлашан вә узаглашан чәһәтләри вардыр. Хәбәр шәклинин гәти кәләчәк заман формасы, әмр шәкли вә вачиб шәкли бир-биринә чох jахын олдуғу үчүн зәруриjjәт модаллыгынын мejдана чыхмасына сәбәб олур.

Азәрбајҹан дилиндә, о ҹүмләдән дә түрк дилләриндә фе'лин шәкилләри фе'ли хәбәрли ҹүмләләрдә модаллыг категоријасыны ифадә етмәк үчүн тамамилә кифајәтдир. Буна көрә дә бир сыра Авропа дилләриндә олан модал фе'лләр Азәрбајҹан дилиндә јохдур.

Лакин модаллыг категоријасыны тамамилә фе'лин шәкилләри илә бағламаг доғру дејилдир, чүнки дилимиздә фе'ли хәбәрли ҹүмләләрлә јанашы исми хәбәрли ҹүмләләр дә вардыр. Исми хәбәрли ҹүмләләрдә модаллығы ифадә етмәк үчүн мүәјјән васитәләрдән истифадә едилир.

Ашағыдакы мисаллары көздән кечирәк:

Марсда һәјат вар.
Мүтләг, Марсда һәјат вар.
Бәлкә, Марсда һәјат вар.

Бу ҹүмләләрдә (икинчи вә үчүнчү ҹүмләдә) модаллыг мүәјјән сөзләрин јардымы илә јаранмышдыр.

Фе'ли хәбәрли ҹүмләләрдә исә ифадә едилән модаллыг данышанын арзусундан асылы олараг дәјишә биләр. Бу заман јенә дә мүәјјән сөзләрдән истифадә едилир:

Дејәсән, онлар бәдәнимин бу гәдәр давамлы олачағына тәәччүб едир вә әсәбиләширләр (М. И б р а һ и м о в).

Бу мисалда модаллыг *дејәсән* сөзүнүн көмәји илә јаранмышдыр. Даһа доғрусу, фе'ли хәбәрдәки һәгиги модаллыг еһтимал модаллығына чеврилмишдир.

Беләликлә, модаллығын јаранмасына вә гүввәтләнмәсинә хидмәт едән сөзләрә модал сөзләр дејилир.

Модал сөзләрин бир нитг һиссәси кими тәдгиг едилмәси сон дөврләрә аиддир. Сон заманлар түрколокијада, о ҹүмләдән дә Азәрбајҹан дилчилијиндә модал сөзләрә вә модаллыг категоријаларына даир бир сыра әсәрләр һәср едилмишдир.[1] Бундан башга көмәкчи нитг һиссәләриндән вә фе'лин шәкилләриндән данышан мүәллифләр дә модал сөзләрдән вә модаллыгдан данышмышлар.[2] Бүтүн бу әсәрләр модаллыг категоријасыны вә

[1] А. Ә. А с л а н о в. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә модал сөзләр, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, X ч., 1957; Јенә онун. Модал сөзләр. «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960; Ф. А. А н г е л и. К вопросу о категории модального и лексических средствах ее выражения в тюркских языках (автореферат к. д.), М., 1964; Ф. Р. З е ј н а л о в. Мүасир түрк дилләриндә әдат вә модал сөзләр, Бакы, 1965; Ә. Ч а в а д о в. Модаллыг мәсәләсинә даир бә'зи гејдләр, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы); 1959, № 2; З. Ә л и з а д ә. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә модал сөзләр (намизәдлик дисс.) Бакы 1963

[2] Бах: Т. А. Э ф е н д и е в а. К вопросу о категории прошедшего времени глагола в современном азербайджанском литературном языке. Тезисы докладов совещания по вопросам категории времени и наклонения в тюркских языках, Баку, 1961; Н. Г. А г а - з а д е. К вопросу о категории наклонения и модальности в современном азербайджанском языке, изд-во Академии наук Азерб. ССР, Баку, 1965.

модал сөзләри өјрәнмәк нөгтеји-нәзәриндән чох әһәмијјәтлидир. Лакин модал сөзләрин там өјрәнилдијини сөјләмәк олмаз.

Модал сөзләрә вә модаллыг мәсәләсинә даир јазылмыш ишләрин мүсбәт чәһәти ондан ибарәтдир ки, бурада башга нитг һиссәләри — зәрф, гошма, әдатлар ичәрисиндә әридилән модал сөзләрин бир нитг һиссәси кими өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри инандырычы шәкилдә изаһ едилмишдир. Беләликлә, модал сөзләр зәрфләрдән, гошмалардан, әдатлардан тәчрид едилмишдир.

Лакин модал сөзләрин мә'нача нөвләри, модал сөзләрин гурулушу, модал сөзләрин әһатә даирәси һаггында һәлә дә фикир бирлији јохдур.

Демәк, демәли, демәк ки, үмумијјәтлә, бир сөзлә, ачыг сөзлә десәк, гыса десәк, үмумијјәтлә десәк, мүхтәсәр, беләликлә, нәһајәт, демәли ки, ачыг дејилсә, гәрәз, хүласә, әлгысса, үмумән, демә, сән демә, мәсәлән, мәнчә, сәнчә, бизчә, дејиләнә көрә, онун фикринчә, рә'јинчә, сизин рә'јинизә көрә, бәли, јох, хејр кими сөзләрин вә бирләшмәләрин модал сөз олуб-олмамасы мүбаһисәлидир.

Модал сөзләрин ҹүмләјә вә ја ҹүмләнин бир үзвүнә аид олмасы да мүбаһисәлидир. Бә'зән модал сөзләрин ҹүмләјә, ҹүмләнин бир үзвүнә аид олмасы да сөјләнилир. Һалбуки модаллығын ифадә васитәси олмаг е'тибарилә модал сөзләр бүтүн ҹүмләјә аиддир.

МОДАЛ СӨЗЛӘРИН ХҮСУСИЈЈӘТИ

Модал сөзләр, үмумијјәтлә, модаллыг категоријасынын ифадә үсулларындан биридир. Лакин модал сөз иштирак етмәјән ҹүмләдә модаллыг олур. Һәтта мүәјјән дилчилик әсәрләриндә модаллыг ҹүмләнин јаранмасында әсас әламәтләрдән бири һесаб олунур[3]

Модал сөзләрә хас олан әламәтләрдән бири будур ки, бир ҹүмләдә анчаг бир модал сөз ишләнә билир. Бу да ганунаујғун һалдыр. Чүнки ејни бир ҹүмлә һәм еһтималы, һәм дә зәруријјәти билдирә билмир. Лакин бир модаллыг билдирән форма о бирисинә үстүн кәлә билир. Даһа доғрусу, модал сөзләрин ифадә етдији модаллыг фе'лин шәкилләринә нисбәтән даһа апарычыдыр. Белә ки, фе'лин шәкилләри илә ифадә едилән модаллыгы модал сөзләрин көмәји илә дәјишдирмәк олур: *Бәлкә,* дајысыкилә кетсин? *Көрәсән,* онлар бу ишә нечә бахырлар? (И. Ш ы х л ы).

Бу мисалда *бәлкә* вә *көрәсән* модал сөзләринин јардымы илә зәрурилик вә һәгигилик ифадә едән модаллыг дәјишдирилмишдир. Башга сөзлә десәк, биринчи ҹүмләдәки зәрурилик вә икин-

[3] Б а х: «Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР», Уфа, 1958.

чи чүмләдәки һәгигилик шүбһә алтына алыныр, еһтимал едилир.

Исми хәбәрли чүмләләрдә вәзијјәт тамамилә башгадыр. Исми хәбәрли чүмләләрдә модал сөзләринин биринин дикәри илә әвәз едилмәси јолу илә модаллыг дәјишир. Мәсәлән, зәруријјәт модаллыглы чүмләни еһтимал модаллығына кечирмәк үчүн чүмләни һәгиги модаллыға гајтармаг, сонра исә еһтимал модаллығыны билдирән модал сөз чүмләјә әлавә едилир.

Фе'ли хәбәрли чүмләләрдә нәзәрә чарпан чәһәтләрдән бири бундан ибарәтдир ки, фе'лин шәкли илә ифадә едилән модаллыг буна мүвафиг модал сөзләрлә гүввәтләнир.

Солмаз китабханаја кетсин.

Солмаз *мүтләг* китабханаја кетсин.

Модал сөзләр өз хүсусијјәтинә көрә башга көмәкчи нитг һиссәләриндән, биринчи нөвбәдә әдатлардан фәргләнир.

Модал сөзләр һеч бир морфоложи әламәтә малик дејилдир. Модал сөзүн грамматик хүсусијјәтини мүәјјәнләшдирән сөзүн мә'насы вә синтактик вәзифәсидир. Модал сөзләрин мә'насында зәруријјәт, еһтимал, билдирмә хүсусијјәти вардыр. Синтактик чәһәтдән модал сөзләр чүмләдә ара сөз кими чыхыш едир. Бу чәһәт модал сөзләри әдат, бағлајычы вә гошмалардан фәргләндирир.

Модал сөзләр мүхтәлиф нитг һиссәләриндән тәшәккүл тапмышдыр. Буна көрә дә онларын сөздүзәлтмә үсулу јохдур.

Модал сөзләрин бир гисми фе'л мәншәлидир. Лакин бурада да бир хүсусијјәт нәзәрә чарпыр. Модал сөзләр фе'лин бу вә ја дикәр шәкли әсасында формалашыр. Бурада да бир ганунаујғунлуг нәзәрә чарпыр.

Дејәсән, көрәсән кими модал сөзләр фе'лин арзу шәклинә мүгабил кәлир. Арзу шәкли исә еһтимала јахындыр.

Бир сыра модал сөзләрин хүсусијјәти исә онун сырф лексик мә'насына көрәдир.

Модал сөзләр көмәкчи нитг һиссәсидир. Бүтүн көмәкчи сөзләр кими модал сөзләр дә мүстәгил мә'налы сөзләрдән тәшәккүл тапмышдыр. Лакин көмәкчи сөзләрин һамысына ејни ме'јар илә јанашмаг доғру олмаз. Мүстәгил мә'налы сөзләрдән төрәјән гошмалара, әдатлара нисбәтән модал сөзләр дә мә'насыны сахламышдыр.

Модал сөзләрин тәдгиги дилчиликдә јени мәсәләдир. Лакин модал сөзләрин тәшәккүлүнү јени һадисә һесаб етмәк олмаз. Модал сөзләр бүтүн модаллыг ифадә едән васитәләр кими, модаллыг категоријасынын формалашмасы илә мејдана чыхмышдыр.

МОДАЛ СӨЗЛӘРИН МӘ'НА ГРУПУ

Модал сөзләрин мә'на нөвләри модаллыг категоријасынын нөвләринә ујғун кәлир. Јухарыда көстәрилди ки, модаллығын үч нөвү вардыр: һәгиги, зәрури, еһтимал. Модал сөзләр дә бу үч модаллығы әһатә едир. Лакин модал сөзләрин мә'насы

бу үч модаллыг формаларындан бир аз кәнара чыха билир. Бу кәнарачыхма һаллары анчаг бу вә ја дикәр модаллығын чаларлығына көрә олур. Мәсәлән, чүмләдәки фикри еһтимал едән *бәлкә, тәхминән, јәгин, дејәсән* модал сөзләринин мә'насы бу вә ја дикәр фикрин мүәјјән мәнбәјә истинад едән *бизчә, сизчә, мәнчә* модал сөзләрин мә'насына јахындыр.

Модал сөзләрә даир јазылмыш дилчилик әсәрләриндә модал сөзләр мә'нача мүхтәлиф шәкилдә груплашдырылмышдыр. Мәсәлән, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабында модал сөзләр мә'нача ашағыдакы шәкилдә груплашдырылыр:

1) Чүмләдәки фикрин һәгигилијини, керчәклијини, доғрулуғуну гәти шәкилдә тәсдиг едән модал сөзләр;

2) Чүмләдәки фикрин бир гәдәр шүбһәли, тәхмин олунан, фәрз едилән шәкилдә тәсдигини вә инкарыны билдирән модал сөзләр;

3) Әввәлки чүмләдә тәсдиг вә инкар едилмиш бир фикрин давамыны, изаһыны, үмумиләшдирилдијини, нәтичәсини билдирән модал сөзләр.

4) Бир нечә фикрин бир-биринин ардынча кәлмәсини, сырасыны билдирән модал сөзләр;

5) Әслиндә һәгигәт олмајан, лакин һәгигәтә бәнзәдилән бир һадисә, әшја, әламәт, кејфијјәт вә с. һаггында мүәјјән бир фикри ифадә етмәк мәгамында ишләдилән модал сөзләр;

6) Һаггында данышылан һадисә, әшја, әламәт вә ја кејфијјәтин һансы мәнбәјә иснадән һәгигәт олуб-олмадығыны билдирән модал сөзләр.[4]

Башга бир әсәрдә модал сөзләрин мә'нача ашағыдакы тәснифаты верилир:

1) Данышыланын мүәјјән етдији фикрин реал варлыға мүнасибәтини ифадә едән модал сөзләр;

2) Данышанын өз сөјләдији фикринә гаршы мүнасибәтини ифадә едән модал сөзләр.[5]

«Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабында һеч бир модаллыг билдирмәјән сөзләр модал сөз һесаб едилмиш вә бу сөзләрин мә'на нөвләри дә өз әксини тәснифатда тапмышдыр. Белә ликлә, модал сөзләрин мә'на нөвләринин сајы чохалмышдыр.

Икинчи тәснифатда исә дәгиглик нәзәрә чарпмыр. Данышанын өз сөјләдији фикринә гаршы мүнасибәтини билдирән модал сөзләр, ифадә чох үмумидир. Бу мүнасибәтин нәдән ибарәт олдуғу мә'лум олмур.

Модал сөзләр модаллыг категоријасынын ифадәсинә хидмәт

---

[4] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 309—311.

[5] З. Әлизадә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1965, сәһ. 91.

етдији үчүн онун (модал сөзләрин) мә'на гурулушуну модаллыг категоријасы дахилиндә ахтармаг лазымдыр.

Модал сөзләр үч модаллығын ифадәсинә хидмәт едир. Буна көрә дә модал сөзләри үч јерә бөлмәк доғрудур.

1. Һәгигилији билдирән модал сөзләр.
2. Еһтимал билдирән модал сөзләр.
3. Зәруриҗҗәт билдирән модал сөзләр

Һәгигилији билдирән модал сөзләр. Һәр бир исми хәбәрли вә фе'ли хәбәрли чүмләләрдә мүәҗҗән модаллыг ифадә едилир. Буна көрә исми хәбәрли чүмләләрдә модал сөзүн иштирак етмәмәсиндән асылы олмајараг чүмләләр һәгиги модаллығы билдирир. Демәли, һәгиги модаллыг јаратмаг үчүн модал сөз лазым дејилдир. Лакин исми вә фе'ли хәбәрли чүмләләрә һәгигилији билдирән модал сөз әлавә етмәк мүмкүндүр. Бу заман чүмләдәки модаллыг һәгигилији билдирән модаллығын јардымы илә гүввәтләнир, даһа да габарыглашыр. Бир нөв һәгигилији билдирән модал сөз һәгиги модаллығын көстәричисинә чеврилир.

Беләликлә, һәгигилик билдирән модал сөз дедикдә чүмләдәки һәгиги модаллығы гүввәтләндирән сөз нәзәрдә тутулур. Һәгигилик билдирән модал сөзләр бунлардыр: *әлбәттә, һәгигәтән, доғрудан, доғрусу, әслиндә* вә с.

Әлбәттә, китаб-дәфтәрин нә олдуғуну билмәјән Зәрникар ханым охумағын нә олдуғуну баша дүшүрдү (И. Шыхлы); *Доғрудан да,* арадан бир аз кечмиш Чәркәзлә Шамхал онларын арабасына јахынлашды (И. Шыхлы); Анасынын фәрјады бу дәфә Шамхала јаман тә'сир етди. *Доғрудан да,* атасы нә иш тутмушду? (И. Шыхлы); *Доғрусу,* Рәшид һеч сиздән ајрылмаг истәмирди (И. Әфәндијев); *Әлбәт ки,* бахарам (М. С. Ордубади); Суғранын гардашы, Рәһимин досту, *әлбәттә,* Рәһим Москвада тәһсил алдығы дөврдә аиләјә көз гојмушду (Б. Бајрамов).

Еһтимал билдирән модал сөзләр. Еһтимал билдирән модал сөзләр һәм исми, һәм дә фе'ли хәбәрли чүмләләрә әлавә едиләрәк чүмләдә ирәли сүрүлән фикри шүбһә алтына алыныр. Еһтималлыг билдирән модал сөзләр бунлардыр.

Көрүнүр, јәгин, еһтимал, көрәсән, дејәсән, куја, санки, јохса, ола, бәлкә.

Бәлкә бир аз һаваја чыхаг (И. Әфәндијев); *Көрүнүр,* сәдрин сөзләри Гулу Кәһризлиҗә ләззәт вермишди (И. Әфәндијев); *Дејәсән,* онларынкы електрик ишығы дејил (И. Әфәндијев); *Јәгин* јенә јухарыја јағыб (И. Шыхлы); *Јәгин* кишинин инди мәндән зәһләси кедир (И. Шыхлы); *Көрәсән,* һеч јада салан вармы? (И. Шыхлы); Бирдәфәлик кәнддән чыхыб кетсә нечә олар? *Бәлкә,* дајысыкилә кетсин? *Көрәсән,* онлар бу ишә нечә бахырлар? (И, Шыхлы); *Јәгин,* нечә күндүр дилиндә исти хөрәк дәјмир (И. Шыхлы); *Јохса,* бизи арвад һесаб елә-јирсән? (И. Шыхлы); *Көрүнүр,* инсан өз талејиндән гача бил-

мәзмиш (И. Шыхлы); *Көрәсән,* кечәдән чохму кечир? (И. Шыхлы); *Бәлкә,* бүтүн бунлары о, јухуда көрүрдү (М. Ибраһимов); Буғдаја *бәлкә,* торпаг гарышыб... (М. Ибраһимов); *Бәлкә дә,* ону гисмәт чәкиб бура кәтирмишдир... (М. Ибраһимов); *Јохса,* писи көрүб, көз јуммаг инсанијјәтдән кәнар һәрәкәтдир (М. Ибраһимов); *Санки,* бөјүк бир чајын сујуну буландыран батаглыға кәлиб чатмышдыр (М. Ибраһимов); О, евә кәләндә, *санки* өзү илә бир ағырлыг, бир кәркинлик кәтирәрди (М. Ибраһимов); *Санки,* бурада сон ајлар ону нараһат едән бүтүн анлашылмаз, думанлы гарышыг суаллара чаваб тапырды (М. Ибраһимов).

Зәруриҗҗәт билдирән модал сөзләр. Зәруриҗҗәт билдирән модал сөзләр зәруриҗҗәт модаллығы јарадыр. Зәруриҗҗәт билдирән модал сөзләр ашағыдакылардыр:

Мүтләг, һөкмән, шәксиз, шүбһәсиз, кәрәк.

Кәрәк писи јахшы илә әвәз еләјәсән (М. Ибраһимов); *Кәрәк* түфәнки көтүрәјдим (И. Шыхлы).

МОДАЛ СӨЗЛӘРИН ГУРУЛУШУ

Бир гајда олараг нитг һиссәләриндән данышылан әсәрләрдә нитг һиссәләри гурулушча үч јерә бөлүнүр: садә, дүзәлтмә, мүрәккәб.

Бу бөлкүнү модал сөзләрә тәтбиг етмәк олмур. Чүнки модал сөзләр башга нитг һиссәләриндән ајрылмыш сөзләрдир. Бу сөзләрин гурулушча нөвләри модал сөзүн ајрылдығы нитг һиссәсинә аиддир.

Дилчилик әдәбијјатында мүрәккәб вә ја сөз бирләшмәси шәклиндә олан модал сөзләр мәсәләси мүбаһисәлидир. *Нечә дејәрләр, мәнә белә кәлир ки* типли модаллыг билдирән бирләшмәләрин модал сөз һесаб едилмәси мүбаһисәјә сәбәб олмушдур.[6]

Бә'зи дилчилик әсәрләриндә *әлбәт ки, јәгин ки, доғрудан да, дејиләнә көрә, доғрудан доғруја, ким билир, ола биләр ки, һеч шүбһәсиз ки,* бу кими модаллыг билдирән бирләшмәләр модал сөзләрә дахил едилир.[7]

Әлбәттә, мүрәккәб модал сөзләрин олмадығыны сөјләмәк доғру дејилдир. Дилдә садә модал сөзләрлә јанашы, мүрәккәб модал сөзләр дә вардыр.

Бунлар модал сөзләрә мүәҗҗән бағлајычыларын вә ја әдат-

---

[6] Бах: Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри (Дилчилик мәчмуәси), XI чилд, Бакы, 1960, сәһ. 162.

[7] Бах: Ф. Р. Зејналов. Мүасир түрк дилләриндә әдат вә модал сөзләр, АДУ Нәшријјаты, 1965.

ларын артырылмасы үсулу илә јараныр: *әлбәт ки, јәгин ки, доғрудан да, доғрудан доғруја, һеч шүбһәсиз ки, ким билир, ола биләр ки, бәлкә дә* вә с.

Әлбәт ки, бу мә'налы суал нә Мәсмәнин, нә дә гызын үнванына иди(М и р Ч ә л а л); Дизләрини көһнә бир шала бүкүб отуран бир гарынын јанындакы ағбәниз чаванын нахош олдуғу илк бахышдан мә'лум иди. *Јәгин ки,* гарынын оғлу иди (М и р Ч ә л а л); *Бәлкә дә* нәзәриниздән гачыб (М и р Ч ә л а л); Һәмкарлар салонуна, *доғрудан да,* һамы топлашды (М и р Ч ә л а л).

БАҒЛАМА

Мүасир дилимиздә бир нечә һиссәчик вардыр ки, бунларын јери, мөвгеји дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәмиш вә јанлыш олараг дикәр нитг һиссәләри сырасына дахил едилмишдир. Һәмин һиссәчикләр грамматика китабларында өз әсил изаһыны вә јерини тапмамышдыр. Бу исә һәм морфоложи, һәм дә синтактик тәһлил заманы долашыглыға сәбәб олур. *Иди, имиш, икән, исә* бир ән'әнә олараг 1958-чи илә гәдәр Азәрбајчан дилинин бүтүн грамматика китабларында, еләчә дә дикәр мәгалә вә елми әсәрләрдә көмәкчи фе'лләрлә бир сырада верилмиш, бунлар да көмәкчи фе'л һесаб олунмушдур. 1958-чи илдә «Бағлама» башлыглы мәгалә чап олундугдан сонра һәмин һиссәчикләрин көмәкчи фе'л олмадығы фикри тәдричән грамматика китабларына јол тапмышдыр. 1959-чу илдә нәшр олунмуш «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (II һиссә) әсәриндә «чүмлә үзвләри» бәһсиндә хәбәрдән данышыларкән «бағлама» термини ишләнмиш вә һәмин һиссәчикләрин мүрәккәб дејил, тәркиби хәбәр әмәлә кәтирдији, бунларын көмәкчи фе'л олмадығы гәбул олунмушдур. 1960-чы илдә һәмин үнсүрләр (*иди, имиш, икән, исә)* «бағлама» термини ады илә көмәкчи нитг һиссәси һесаб едилмишдир.

Бағлама термини илә верилмиш *иди, имиш, икән, исә*-нин көмәкчи фе'л олмадығыны конкрет олараг ашағыдакы фактларла сүбут етмәк олар:

1. Бизим баша дүшдүјүмүз мә'нада бүтүн фе'лләр (истәр әсас, истәрсә дә көмәкчи фе'лләр) ја там, ја да натамам мүстәгил лүғәви (лексик) мә'наја маликдир. Бунлар бу вә ја дикәр мә'нада мүәјјән бир иш, һал, һәрәкәтин адыны билдирир. Сөз үчүн, фе'л үчүн әсас олан бу әламәт *иди, имиш, исә, икән*-дә јохдур. Бунлар белә бир башлыча хүсусијјәтдән мәһрумдур, һеч бир лүғәви мә'наја малик дејилдир.

2. Бүтүн фе'лләрин, о чүмләдән бизим гәбул етдијимиз көмәкчи фе'лләрин (м ә с.: *олмаг, етмәк* вә с.) мәсдәр шәкилчиси онлар үчүн стандарт бир көстәричидир. Мәсдәр шәкилчиси олмајан вә ја гәбул етмәјән сөз фе'л һесаб олуна билмәз. *Иди, имиш, исә, икән* фе'лләрә мәхсус олан, онлары ашкар едән һәмин морфоложи көстәричидән дә мәһрумдур. Доғрудур, бә'зи тәдгигатчылар[1] *иди, имиш, исә, икән*-ин мәсдәр формасы «*имәк*» олдуғуну гејд едирләр. Лакин буну да гәбул етмәк мүмкүн

[1] И. Ә ф ә н д и ј е в. Фе'л. «Азәрбајчан дилинә аид тәдгигләр» (елми сәрфин бә'зи мәсәләләри). Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1947, сәһ. 66—114.

дејил, чүнки мүасир дилимиздә лүғәви мә'насы олмајан белә бир фе'л вә бир саит сәсдән (и) ибарәт фе'л көкү, фе'лин әмр шәкли јохдур.

3. Бизим гәбул етдијимиз бүтүн көмәкчи фе'лләр дикәр сөзләрә гошулдуғу заман сөздүзәлдичилик характеринә маликдир. Онлар гошулдуғу сөз илә бирликдә јени лүғәви ваһид јарадыр. Бу јол илә бир сыра мүрәккәб фе'лләр јаранып. Мәсәлән, *олмаг, етмәк* кими көмәкчи фе'лләрин мүхтәлиф сөзләрә гошулмасы нәтичәсиндә *шад олмаг, һејран олмаг, архајын олмаг, мәғлуб олмаг, саһиб олмаг, разы олмаг, көмәк етмәк, мәғлуб етмәк, јахшылыг етмәк, мәзәммәт етмәк* вә с. бу кими мүрәккәб фе'лләр, јени лексик ваһидләр јарадылыр.

4. Мә'лумдур ки, көмәкчи фе'лләр (*олмаг, етмәк* кими) бүтүн сөзләрә гошула билмир, бунлар јалныз мүәјјән груп сөзләрә, өз лексик мә'наларынын тәләбинә ујғун кәлән сөзләрә гошулур вә јени лексик ваһидләр әмәлә кәтирир: *шад олмаг, валеһ олмаг, мәғлуб олмаг. разы олмаг, көмәк етмәк, јахшылыг етмәк, мәғлуб етмәк* вә с. бу кими лексик ваһидләр — мүрәккәб фе'лләр бу гајда илә дүзәлмишдир. Һәмин көмәкчи фе'лләр нитг һиссәләринә аид олан бүтүн сөзләрә гошула билмир. Бу бахымдан *иди, имиш, исә, икән* бағламалары, демәк олар ки, лүғәви мә'насындан, гурулушундан, формасындан асылы олмајараг бүтүн нитг һиссәләринә мәхсус олан сөзләрә гошула биләр. Мәсәлән, *ев (иди, имиш, исә, икән), көзәл (иди, имиш, исә, икән), беш (иди, имиш, исә, икән), тез (иди, имиш, исә, икән), бу (иди, имиш, исә, икән), алыр (иди, имиш, исә, икән)* вә с. мисалларда һәмин бағламалар бүтүн әсас нитг һиссәләринә мәхсус сөзләрә гошулмушдур. Бу чәһәтдән дә һәмин бағламалары көмәкчи фе'л һесаб етмәк дүзкүн дејилдир.

5. Бағламалар (*иди, имиш, исә, икән*) гошулдуғу сөзләри мүрәккәб сөзә чевирә билмәдији кими, чүмләдә дә мүрәккәб үзв һесаб едилмир. Ашағыдакы чүмләләрә бу чәһәтдән нәзәр јетирәк:

Сәдр бу ишә *разы иди,* Меһман онларла *дост имиш; Кечә икән* онлар јола дүшдүләр, уста *нә сәбәбдән исә* она јанашмады.

Һәмин чүмләләрдә ишләдилмиш *разы иди, дост имиш, кечә икән, нә сәбәбдән исә* һеч вахт чүмләнин мүрәккәб үзвү сајылмыр. Сон тәдгигат әсәрләриндә бунлар «тәркиби үзв» (тәркиби хәбәр[2] вә с.) адландырылыр.

Јухарыда садаланан фактлар тәсдиг едир ки, *иди, имиш, икән, исә* көмәкчи фе'л дејилдир. Бунлары «Бағлама» башлығы алтында көмәкчи нитг һиссәләри сырасына дахил етмәк даһа мәгсәдәујғундур.

Бағламалар көмәкчи нитг һиссәләри үчүн әсас олан лексик

[2] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», II һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 92.

вә синтактик принсипә там шәкилдә чаваб верир, даһа доғрусу, бунлар да мүстәгил лексик мә'надан вә мүстәгил чүмлә үзвү олмагдан мәһрумдур. Лакин гәбул олунмуш морфоложи принсипдә (шәкилчә дәјишмәк, шәкилчи гәбул етмәк) чүзи ујғунсузлуг вардыр, јә'ни *иди, имиш* бағламалары шәхс сонлугларыгәбул едиб шәкилчә морфоложи чәһәтдән дәјишә билир (*мән иди-м, сән иди-н, биз иди-к, сиз иди-низ, онлар иди-лəр, мән ими-ш-əм, сән имиш-сəн, биз имиш-ик, сиз имиш-синиз, онлар имиш-лəр*). Белә форма дәјишиклији, морфоложи принсипин позулмасы бә'зән мүбаһисәјә сәбәб ола билир. Лакин буну әсас бир амил кими гәбул етмәк олмаз. Белә бир хүсусијјәт көмәкчи нитг һиссәси олан гошмаларда да вардыр, гошмалар да шәхс сонлуғу гәбул едир. Дилчилијимиздә һәмин чәһәт гошмалар үчүн әсас һесаб едилмир. Һәмин хүсусијјәти бағламалара да аид етмәк лазымдыр. Беләликлә, бағламаларын көмәкчи нитг һиссәләри сырасында верилмәси елми чәһәтдән дә дүзкүн һесаб едилә биләр.

Һаггында бәһс олунан бағламалар бир сыра фәрди хүсусијјәтләрә дә маликдир. Бунлар арасында бә'зи фәргли чәһәтләр мөвчуддур. *Иди, имиш* бағламалары бә'зи характер хүсусијјәтләринә көрә бир-биринә даһа чох јахындыр. *Исә, икән* бағламалары исә мүәјјән чәһәтләри илә *иди, имиш*-дән фәрглидир.

ИДИ, ИМИШ БАҒЛАМАЛАРЫ

Дилимиздә *иди, имиш*-ин хүсуси заман шәкилчиси олмасы[3], мүрәккәб заман формалары јаратмасы[4] һаггында бир сыра мүлаһизәләр мөвчуддур. Бунлардан сонракы мүлаһизәләрдә исә *иди, имиш*-ин бә'зән модаллыг, бә'зән дә мә'на чалар-лыглары ифадә етмәси[5] ирәли сүрүлмүш, бунларын хүсуси заман шәкилчиси олмасы фикри инкар олунмушдур.

Мүасир әдәби дилимиздә *иди, имиш*-ин бир сыра грамматик вә үслуби вәзифәләри вардыр. Мөвчуд тәдгигат әсәрләриндә бу барәдә јери кәлдикчә данышылмыш, мүәјјән гејдләр верилмишдир. Лакин һәмин гејд вә мүлаһизәләр дағыныг шәкилдә олмуш, һәм дә натамамдыр.

Мөвчуд нәзәри мәнбәләрдән вә бәдии әсәрләрдән топланмыш фактик материаллар *иди, имиш* бағламасынын ашағыдакы вәзифәләри ифа етдијини сөјләмәјә имкан верир:

1. *Иди, имиш* предикативлик категоријасынын ифадә васитәләриндән биридир. Бу аспектдә *иди, имиш* даһа кениш фәалијјәт даирәсинә маликдир. Бу, һәм фе'л илә, һәм дә дикәр нитг һиссәләри илә ифадә олунан предикативлијин бәрпа олунмасын-

[3] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1951, сәһ. 49.

[4] Т. Һачыјева. Мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'лин кечмиш заман формалары, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри», 1958, № 3, сәһ. 89.

[5] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 186—193.

да иштирак едир. Доғрудур, фе'ли хәбәрли чүмләләрдә *иди, имиш* предикативлијин ифадәсиндә көмәкчи васитә кими чыхыш едир, лакин исми хәбәрли чүмләләрдә әсас, башлыча васитәдир. Бунларсыз бир чох һалда чүмлә мөвчуд дејилдир.

Инди ону марагландыран башга бир мәсәлә *иди* (Һ. Мећди); Демәли, Гулу да сизинлә *јолдаш имиш* (Ј. В. Чәмәнзәминли).

2. *Иди, имиш* модаллығын ифадә васитәләриндән биридир. Белә үмуми хүсусијјәтә малик олан һәмин бағламалар бә'зи хүсуси әламәтә көрә бир-бириндән фәргләнир. *Иди* һәгиги модаллығы ифадә едир. Јә'ни хәбәри *иди* илә формалашан (тамамланан) чүмләләрдә данышанын сөјләнилән фикрә тәрәддүдсүз, шүбһәсиз мүнасибәтини билдирир. Бурада бир гәтилик олур. Истәр тәсдигдә, истәр инкарда, истәр фе'ли вә истәрсә дә исми хәбәрли чүмләләрин мәзмунунда һеч бир тәрәддүд, шүбһә, еһтимал нәзәрә чарпмыр. Мәс.: Бу көрүнән гаралты Естерин көлкәси *иди*. Јаралылардан бири түрк әскәри, дикәри исә рус солдаты *иди* (М. С. Ордубади); Ханым да бурада китаб охумагла мәшғул *иди* (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Имиш иди-дән фәргли олараг еһтималы модаллығы ифадә едир.

Адамын чаны нә бәрк *олармыш* (Һ. Мећди); Орада чох адам вар *имиш* (Ј. В. Чәмәнзәминли); Чалбајырлылар белә тәдбирләрдән хәбәрсиз *имишләр* (С. Рәһимов).

3. *Иди, имиш* һекајә вә рәвајәт нөвүнүн ифадәчисидир. Бу бағламалар гошулдуғу һәр һансы бир сөзү кечмиш замана бағлајыр. Бунларда һекајә *(иди)* вә рәвајәт *(имиш)* билдирмә хүсусијјәти өн планда дурур.

Иди бағламасынын вәзифәси фе'лин хәбәр формасынын һекајә нөвүнү јаратмагдыр.

О өз евиндә јүз нәфәрлик бир зијафәт дүзәлтмиш *иди* (М. С. Ордубади); Шамо бу вәзијјәти дәрк едиб, аддым-аддым ирәлиләмәк истәјир *иди* (С. Рәһимов).

Имиш бағламасынын вәзифәси хәбәр формасынын рәвајәт нөвүнү јаратмагдыр. Мәс.: О чох гәрибә адам *имиш*. Ханым да евдә тәк дарыхырмыш. Орада чох адам вар *имиш*. О да бизә кәләчәк *имиш* (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Рәвајәт нөвүнү јарадан *имиш* бә'зи һалларда тәәччүб емосионаллығынын ифадә олунмасына хидмәт едир. Белә вәзијјәт ән чох суал чүмләләриндә олур; мәс.: Јә'ни о, бу гәдәр садәлөвһ *имиш*? Демәли, Гулу белә јолдаш *имиш*? (Ј. В. Чәмәнзәминли); Күлшән Һүсејнова сән *имишсән*? (Ә. Вәлијев).

Иди вә *имиш* бағламасы бүтүн сөзләрдән (сону сәссизлә битән фе'л шәкилләриндән башга) сонра ајры јазылыр; мәс.: *даш иди, су имиш, көзәл иди, дадлы имиш, тез иди, кеч имиш, көрмәли иди, алмалы имиш.*

Иди, имиш бағламасы сону сәссизлә битән фе'л шәкилләриндән сонра һәм ајры, һәм дә битишик вә көкүн аһәнкинә көрә

дөрд чүр јазыла биләр; мәс.: *охујар иди, охујарды, охујар имиш, охујармыш.*

...*Иди, имиш* бағламасы фе'лин әксәр шәкилләри илә ишләнә билир;[6] мәс.: *кәлир иди//имиш, кәләр иди//имиш, кәлмиш иди//имиш, кәләчәк иди//имиш, кәләси иди//имиш, кәлмәкдә иди//имиш* вә с.

...Мүасир әдәби дилимиздә *иди, имиш*-ин сөзүн тәркибиндә ишләнмә јери дәјишкәндир. Бунлар шәхс сонлугларындан вә еләчә дә чәм шәкилчисиндән һәм әввәл, һәм дә сонра кәлә билир; мәс.: *јазармышам—јазармыш, јазардылар—јазарларды, јазачағаммыш—јазачағмышам, јазмышларды—јазмышдылар.*

ИКӘН БАҒЛАМАСЫ

Икән бағламасы *иди, имиш* бағламаларындан мүәјјән хүсусијјәтләри илә фәргләнир. Белә ки, *икән* бағламасы гошулдуғу сөзү ја тәркиби кечмиш замана бағламаг хүсусијјәтинә малик дејилдир. Тәркибиндә *икән* олан чүмләләр ондан асылы олмајараг мүхтәлиф заманлара аид ола билир. *Икән* бағламасы гошулдуғу сөз вә ја тәркиблә бирликдә мүхтәлиф вәзифә дашыјыр, мүхтәлиф мәзмуна малик олур. Бунлар башлыча олараг ашағыдакылардыр:

1. Гошулдуғу сөз вә тәркибләрин заман мәзмуну дашымасына хидмәт едир.

Гафар дајы ону һәлә он алты јашлы *кәнч икән* таныјырды. Биз *кечә икән* Аршагла бәрабәр онларын мәнзилләрини нәзәрдән кечирдик (М. С. Ордубади); Баһадыр *бурада икән* бу һиссијјатымы ондан кизләдирдим (Н. Нәриманов); Консулун өзү *вахты икән* мәни јанына чағырыб демишдир (М. С. Ордубади).

Һәмин мисаллардан да көрүндүју кими, *икән* бағламасы мүстәгил лексик мә'наја малик олмаса да, заман мәзмуну ифадә едән *олан заман, кечә вахты, олан вахт, оланда, бир заман, бир вахт, о заман* ифадәләрин еквиваленти—синоними олур.

2) Гошулдуғу сөз вә ја тәркибләрин һал-вәзијјәт билдирмәк мәзмуну ифадә етмәсини тә'мин едир.

Затыны Сабир таныркән горхмаз өвһамат илә (М. Ә. Сабир); Әлимдә имкан *вар икән* башымы көтүрүм гачым (Ә. Һагвердијев); Нә үчүн колхозда мәһсулдарлығы артырмаг үчүн бөјүк имканлар *вар икән* бунлардан лазымынча истифадә едилмир («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); Вахты илә бу күчә учуг-сөкүк евләрдән ибарәт *икән* инди нә гәдәр көзәлләшмишдир («Коммунист» гәзети); Мән *сағ икән* бу чичәкләри белә тәравәтлә сахлајачағам (Ч. Чаббарлы); *Дири икән* өлү кими јашамағы даһа бәсдир (Ә. Аббасов); Бүтүн

[6] *Иди, имиш* бағламасы јалныз фе'лин әмр шәкли вә хәбәр шәклинин шүһуди кечмиши илә ишләнә билмир. Һеч вахт оху *иди//имиш, охуду иди//имиш* формалары ишләнмәз.

Авропада *кәмјаб икән* амма Бакыда, Нә сәбәбдәнсә бу ил олду фираван јубилеј (М. Ә. Сабир).

Икән бағламасы бүтүн сөзләрдән (сону сәссизлә битән фе'л шәкилләриндән башга) сонра ајры јазылыр; мәс.: *кечә икән, вахт икән, тез икән, сағлам икән, вар икән, алмалы икән.*

Икән бағламасы сону сәссизлә битән фе'л шәкилләриндән сонра битишик јазылыр.

Бу фикирдә *оларкән* Баһадыр јухуја кетди (Н. Нәриманов).

Ики нишанлы ширин сөһбәт *едәркән* охумаг сәси ешидилди (Ә. Аббасов); Абасәли кетмәк *истәркән* Гијас һәјәтә кирди (Ә. Аббасов).

ИСӘ БАҒЛАМАСЫ

Исә бағламасы вә онун ихтисары олан *са (сә)* фе'лин хәбәр, вачиб вә лазым шәкилләринә, еләчә дә бә'зи адлара гошуларағ иш, һал вә һәрәкәти, әшјаны, әламәти, кејфијјәти мүәјјән шәртә бағлајыр вә ја адлара гошулдугда гејри-мүәјјәнлик билдирир.

Проје бизә фајда *верирсә,* биз бундан горхмамалыјыг (Ч. Чаббарлы); Бир һадисә үз *версә,* мәнә тез хәбәр вер (М. С. Ордубади); Бир арада һансы факүлтәнин *тәләбәләриндәнсә* бир гыз әлиндә бөјүк бир чичәк дәстәси илә онун јанындан өтүб кечди. Көрүнүр, уста Фәрәч нә *сәбәбдәнсә* бычағыны она вермәк истәмирди.

Исә бағламасы бир сыра суал әвәзликләринә гошуларағ, гејри-мүәјјән әвәзликләр әмәлә кәтирир; мәс.: *нә исә, ким исә, нәдәнсә, нараданса.*

сијјәтләрини һәртәрәфли әһатә едә билмир. Һәр шејдән әввәл, вокатив сөзләрин һүдуду там дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Бә'зән «вокатив сөзләр» терминини чох кениш мә'нада башa дүшәрәк бу анлајыш ады алтында адлыг һалда хитаб кими ишләнән бүтүн хүсуси исимләри, бир сыра сөз бирләшмәләрини, вәзифә ады билдирән бир чох үмуми исимләри вә с. топлајырлар. Бу һалда вокатив сөзләрин һүдуду мүәјјәнликдән мәһрум едилир, бунлар хүсуси лексик-грамматик категорија тәшкил едә билмир. Чүнки тәкчә чағырыш-мүрачиәт билдирмәсинә көрә сөзүн вокатив һесаб едилмәси мәсәләјә јалныз синтактик нөгтеји-нәзәрдән јанашмагла әлагәдардыр. Одур ки, бә'зән лексик-грамматик категорија олан вокатив сөзләр сырф синтактик категорија олан хитаблар илә гарышдырылыр. Дүздүр ки, бүтүн вокатив сөзләр чүмләдә хитаб кими чыхыш едир, лакин бүтүн хитаблара вокатив сөз демәк олмаз.

Вокатив сөзләрин кениш анлајышы бу сөзләрин мәһдуд (дар) анлајышы илә дә әлагәдардыр. Дар мә'нада, адәтән, јалныз инсанлара мүрачиәтлә ишләнән сөз формаларыны вокатив сөзләр һесаб едирләр. Һалбуки һәм дә дикәр чанлылара мүрачиәтлә ишләнән бир чох сөзләр дә вокатив сөзләрә дахил олуб, һәмин категоријанын һүдудларыны кенишләндирир. Белӛликлә, нитгдә функсијасына көрә вокатив сөзләри ики група бөлмәк мүмкүндүр; а) инсанлара; б) һејванлара мүрачиәт үчүн ишләнәнләр. Инсанлара мүрачиәтлә ишләнән вокатив сөзләр өз функсијасына көрә хитаблара јахын олса да, даһа бир сыра мә'на чаларлары (әзизләмә, әмр вә с.) ифадә едә билир. Бу кими сөзләрин вокатив олуб-олмадығы интонасија вә мәтн васитәсилә мүәјјәнләшдирилир. Бу ишдә, хүсусилә интонасија мүһүм рол ојнајыр. Дилчилијимиздә бу мәсәлә өјрәнилмәмишдир. Азәрбајчан дилиндә ади һалда вурғу сөзүн сон һеҹасына дүшүр. Сөз мүрачиәт мәгсәди илә ишләндикдә исә вурғу өз јерини дәјишир, сондан икинчи һеҹанын үзәринә кечир. Мүгајисә ет: *мүәллим—мүәллим; Исмајыл—Исмајыл.* Јалныз интонасија-вурғу илә сәчијјәләнән һәмин мүрачиәт сөзләри вокатив дејилдир. Вурғу мәсәләсини она көрә хатырладырыг ки, вокатив сөзләрдә дә вурғунун һәмин сәчијјәси өзүнү көстәрир вә башга грамматик әламәтләрлә (шәкилчиләр) бирликдә сөзүн вокативлијини сүбут едир. Мәсәлән, «Охучум, белӛдир агил бабалар» (С. Вурғун)—чүмләсиндә *охучум* сөзү һәм вурғусуна (сондан икинчи һеҹада), һәм шәкилчисинин функсијасына («ум» шәкилчиси бурада грамматик мә'нада мәһрумдур), һәм дә мә'насына (чағырыш-мүрачиәт) көрә вокатив сөз һесаб едилмәлидир. Вокатив сөзләр парадигмадан мәһрумдур, шәхсләр үзрә дәјишә билмир.

Вокатив гаплар хакида баъзи мулохазалар, «Узбек тили ва адабиети» журналы, 1964, № 3; М. И. Адилов. Азәрбајчан дилиндә вокатив сөзләр, М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин «Елми әсәрләри», 1966, XII ч.

Чағырыш-мүрачиәт мәгсәди илә ишләнән бир сыра грамматик-сөздәјишдиричи шәкилчиләр лексик-сөздүзәлдичи шәкилчиләр мөвгејинә кечмишдир. Белә грамматик формаларын лексикләшмәси вокатив сөзләрин мүһүм әламәтләриндән биридир. Шәкилчиләр јалныз бир формада, чағырыш-мүрачиәт формасында «дашлашмыш» олур. Мә с.: Лај-лај мәләјим, *севдичијим, јавручуғум*, јат (А. Ш а и г); Бахдын, *севдичәјим*, сән мә'лулмә'лул (С. В у р ғ у н).

Дилимиздә **-чыг//-чәк**.. шәкилчиси бир гајда олараг исим көкләринә гошулур, әзизләмә, кичилтмә вә с. билдирир. Јухарыдакы мисалларда исә бу шәкилчи фе'лин шүһуди кечмиш заман шәкилчисиндән сонра ишләнмишдир ки, бу һал да һәмин шәкилчили сөзләрин үмуми формалар дахилиндә хүсуси мөвге тутдуғуну—хүсусиләшдијини (вокативлик кәсб етдијини) сүбут едир.

Демәли, хитаб кими ишләнән вә әслиндә көк вә шәкилчијә ајрыла билән сөзләр вокатив сөзләрдән фәргләндирилмәлидир. Вокатив сөзләр мүстәгил лексик материал олараг лүғәтләрә дүшдүјү һалда, грамматик һадисә олан хитаблар лүғәтләрдә әкс олунмур. Вокатив сөзләр мүхтәлиф јолларла дүзәлир ки, бунлардан ән чох јајылмыш оланлары ашағыдакылардыр:

а) Заһирән биринчи шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едән сөзләр әслиндә һәмин шәкилчинин грамматик мә'насына ујғун кәлмәјән мә'на—вокативлик мә'насы кәсб едиб јени кејфијјәтдә чыхыш едир; м ә с.: *атам, балам, анам, күлүм, әзизим, бачым, чаным, гардашым, севкилим*[3].

Арзуја бах, *севкилим*, телләриндән инчәми (М. М ү ш ф и г); *Анам, бачым*, пул сәниндир, мал мәним (Г. М у с а ј е в); Чәфәр.. һөнкүрдү:—Оһ, Һүсејн, елоғлу, *гардашым* (С. Д а ғ л ы). [Ағакиши] А *балам*, кетмирсән кетмә, та јалан нијә дејирсән (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә).

Көстәрилән сөзләрин шәхсә вә кәмијјәтә көрә тәсриф етмәк мүмкүн дејилдир. Бу сөзләри мүвәггәти ситуасија илә әлагәдар ишләнән фәрди вокатив сөзләрдән фәргләндирмәк лазымдыр. Ашағыдакы мисалларын вокатив функсијада ишләнмәси үмумхалг сәчијјәси дашымыр, фәрди сәчијјәлидир:

Нә вар, *довшаным* (Ч. Ч а б б а р л ы); Мән дә сағ галмајачағам, *лачыным* (Ә. М ә м м ә д х а н л ы); Мәним *көјәрчиним* (С. Р ә һ м а н).

б) Үчүнчү шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едән сөзләр вокативләшмиш олур; м ә с.: *гадасы, баласы, досту, хандосту, әмиси, дајысы*...

Баласы, кәлсәнә, кәмидә отуруб кәмичи илә далашмајасан (С. Р ә һ и м о в).

Һәмин формача бунлара бәнзәјән, лакин грамматик һадисә олан тәктәрәфли бирләшмәләрдән фәргли олараг лексик-грамматик факт кими сәчијјәләндирилир.

в) Әзизләмә билдирән *«чан»* үнсүрү гошмагла бир сыра сөзләр вокативләшдирилир; м ә с.: *дајычан, достучан, ханымчан, әмичан, ширинчан, Соначан*...

[Гәнбәр] *Ханымчан*, һәр нә бујурурсан бујур (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә); Гонду бирдән башыма бир јекә туфан, *дајычан!* Ахыры олду ишим наләвү әфган, *дајычан* (Һ. А б б а с з а д ә).

Һәмин форма үзрә дүзүлән бир сыра хүсуси адлар бура дахил дејилдир: *Бабачан, Ағачан, Әличан*...

г) Дилимиздә бир сыра тәкрарлар вардыр ки, бунлар да јалныз вокатив сөз кими формалашмышдыр. Бунлардан бир нечәсини гејд едәк: 1) даһа чох ушаг дилинә[4] хас олан *дај-дај //дај дајы, чан-чаны* типли сөзләр; 2) мүәјјән үслуб илә бағлы олан *бачылы-бачылы* типли сөзләр; 3) тәк-тәк фәрдләрин ишләтдији *атам-атам, әзизим-әзизим* типли сөзләр вә с.

Инсанлара мүрачиәтлә ишләнән бүтүн бу вокатив сөзләр ја мүәјјән үслубларла, ја да сөз вә формаларын тарихи инкишафы илә әлагәдар олараг (нисбәт шәкилчиләри, кичилтмә-әзизләмә шәкилчиләри вә с.) чағырыш-мүрачиәт функсијасында ишләнән сөзләрә чеврилмишдир.

Мүасир дилимиздә мүрачиәт үчүн ишләдилән вә нәдәнсә бә'зи лүғәтләрә дүшмәјән *аз//ај гыз ә//әдә//ә кедә//а//ј//кәдә, әши//ә киши//ај киши* сөзләринин чанлы данышыг дилиндә вә бунун тә'сири илә дә әдәби-бәдии әсәрләрдә мүхтәлиф вариантлары вардыр: *аз//ааз//а-а-а-з//ағыз//аыз//ағәз//ағоз// ағаз; ә//әдә//адә//ада//бајә//ајә//әјә//алә//әлә//ләрә* вә с.

Нә һоппан-һоппан салмысан, *аз?* (Ә. М ә м м ә д х а н л ы); *А-а-а-з* сәнә нә олду, рәнкин нијә саралды (И. Ш ы х л ы): *Аја* сәнә нә гыз әрә кетди ки, ушагды (М. Ә. С а б и р); *Ајә*, нә јаман ләнкидин? (И. Ш ы х л ы); Сәтәлчәм олмушам, инанмырсан, *әјә?* (С. Р ә һ и м о в).

Классик әдәбијјатымызда (хүсусилә ше'рдә) хүсуси исимләрин сонуна бир **а** сәси гошмагла вокативлик анлајышы ифадә едилирди ки, буну архаизм һесаб етмәк лазым кәлир.

Сабира, бејнәлмиләл тәдбири-үлфәт етмәли (М. Ә. С а б и р).

Һејванлара мүрачиәтлә ишләнән вокатив сөзләр һеч бир башга тә'сирлә әлагәдар олмајыб, елә јаранышындан чағырыш-мүрачиәт мәгсәди дашымышдыр; м ә с.: Фајтончу... *«бијә»* дејәндә атлар һәрәкәт етди (М. И б р а һ и м о в).

Һејванлара мүрачиәтлә ишләнән вокатив сөзләр инкишаф етмир, артмыр. Әксинә, бу кими сөзләр кет-кедә азалыр, уну-

[3] Мүасир дилимиздә бир лексик ваһид һесаб едилән *ханым, бәјим* сөзләри дә әслиндә сөзүн вокатив формасындан мејдана кәлмишдир.

[4] Әслиндә ушаг дилинә мәхсус *«лај-лај»* сөзү дә вокативдир. Мәсәлән, *лај-лај* бешијим, *лај-лај*, Евим-ешијим *лај-лај*. Лакин бу сөз субстантивләшдикдә исмә чеврилир. Мәсәлән, *«лај-лај* билирсән нә үчүн јатмырсан?» (Аталар сөзү).

дулур вә исте'малдан галыр. Бунларын бир гисми һеч јазыја алынмамышдыр, һазырда јалныз диалектләрдә мәһдуд шәкилдә галмагда давам едир.

Бу сөзләр даһа гәдим дөврләрдәки тәсәррүфат тәрзи илә әлагәдар мејдана кәлмишдир. Тәсадүфи дејил ки, халг ифадәләриндә, аталар сөзләри вә мәсәлләрдә белә сөзләр чохдур:

Өкүзүнә *һиш* деməз, тојуғуна *киш*. Вурарам өләр, *киш* дејәрәм кетмәз. *Һиш-һишлә (//киш-кишлә)* донуз дарыдан чыхмаз. Дәвәдән јыхылыб, *һөт-һөтүндән* әл чәкмир. *Гу* дејәндә гулаг тутулур. *Һоһа* вар даға миндирәр, *һоһа* вар дағдан ендирәр. Бирә дә *һо* де, минә дә *һо* де. *Киш-кишләр* олсун. Јорулмуш өкүз *оһаны* аллаһдан истәр. Јүз гојун да *тири-һо*, бир гојун да *тири-һо*. Тәнбәл ешшәк *һошу* аллаһдан истәр.

Вокатив сөзләрин тәк вә тәкрар формалары мөвчуд ола биләр. Бунларын тәкрары һеч бир јени лүғәти ваһид јаратмыр. Мәсәлән, ашағыдакы мисалларда вокатив сөз ејни мә'нададыр:

Мәһәммәдһәсән әми *«чөчә»* еләди, куја ешшәји чағырыр; *«Чөчә-чөә»* дејә Мәһәммәдһәсән әми ешшәји чыхартды күчәјә (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә).

Һәр бир һејвана мүрачиәт үчүн, ону сахламаг, јемләмәк, сүрмәк, говмаг, чағырмаг вә с. мәгсәди илә мүхтәлиф сөзләрдән истифадә олунур. Бурада мүхтәлиф дилләр арасында фәрглөр олдуғу кими, ејни дилин диалектләри арасында да мүһүм фәрглөр ола биләр. Мүхтәлиф һејванларла әлагәдар олан бә'зи вокатив сөзләри гејд едәк:

1) Ат илә әлагәдар: *һој-һој, һај-һај, һә, һы-һы, һын-һын, јәһ-јәһ, јаа, дәһ-дәһ, фишт, бијә, муч...*

2) Ит илә әлагәдар: *күч-күч//куч-куч//күчән-күчән//күчәвкүчәв//куча-куча, чу-чу, чуп-чуп, тушо-тушо, пошт, һүшт-һүшт// һишт-һишт, күш-күш, фишт-фишт, кыс-кыс, гыс.*

3) Гојун илә әлагәдар: *дриччо, кис-кис...*

4) Кечи илә әлагәдар: *беч-беч, кеч-кеч, мечи-мечи...*

5) Гарамал илә әлагәдар: *һо-һо, һиш, һысс, оһа, һеш-һеш, һе-һе, һо-һа...*

6) Ешшәк илә әлагәдар: *һош-һош, һешә, ош-ош, чош-чош, чошә, чөчә, чөчә-чөчә, һоггуш//гоггуш.*

7) Дәвә илә әлагәдар: *лөк-лөк, хых-хых, јүһ-јүһ.*

8) Пишик илә әлагәдар: *пиш-пиш, пишт-пишт, пиштә// пишдә.*

9) Тојуг илә әлагәдар: *дү-дү//тү-тү, дүд-дүд, дүү-дүү, киш, кишт//киштә, киштә-киштә, лас//ласс, пас-лас...*

Даһа бир чох вокатив сөзләр вардыр. Бурада јалныз нисбәтән чох јајылмыш оланлар садаланмышдыр.

Вокатив сөзләри бә'зән тәглиди сөзләрә, бә'зән дә нидалара дахил едирләр.

Тәглиди вә вокатив сөзләр арасында грамматик чәһәтдән мүштәрәк чәһәтләр чохдур. Бир сыра ејни фонетик тәркибә малик вә ејни функсијалы сөздүзәлдичи шәкилчиләр һәм тәглиди, һәм дә вокатив сөзләрә гошула билир ки, бә'зән конкрет һалда бунлары бир-бириндән фәргләндирмәк о гәдәр дә асан олмур. Мәсәлән, **ым**... шәкилчиси һәм тәглиди *(хынчым-хынчым)*, һәм дә вокатив *(пишим-пишим)* сөзә гошулур.

Лакин тәглиди сөзләр објектив аләмдә мөвчуд олан сәсләри инсанын сәс органлары—данышыг үзвләри васитәси илә әкс етдирмәк, јамсыламаг чәһди нәтичәсиндә јаранырса, вокатив сөзләрдә бу чәһәт јохдур.

Бүтүн тәглиди сөзләрдән фе'л дүзәлир, чох аз вокатив сөздән фе'л дүзәлтмәк мүмкүндүр. Тәглиди сөзләрин тәкрары тәглид олунан сәсин тәкрарландығыны вә ја узун мүддәт давам етдијини, һабелә интенсивлик билдирирсә, вокатив сөзләрин тәкрары јалныз тә'кидлилик билдирир.

Вокатив сөзләри нида һесаб етмәк фикри дә јанлышдыр. Нидалар даһа чох гејри-иради тәләффүз олунан дил фактыдыр вә әсасән һиссләр илә әлагәдардыр. Вокатив сөзләр әсасән тәфәккүрлә бағлыдыр вә бунларда иради чәһәт үстүндүр. Бә'зән ејни дил ваһиди һәм нида, һәм дә вокатив сөз кими ишләдилир ки, бу да онун вәзифәси вә мә'насындан асылыдыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, нида сөзләр чүмлә үзвләри илә грамматик чәһәтдән әлагәләнә билмир, бир нөв әлаһиддә мөвге тутур, вокатив сөзләр исә мүәјјән чүмлә үзвү дә ола биләр; м ә с.: *Тфу*.. Бу да сәнин мәнә хејрин (С. Д а ғ л ы); *Тфу*, сәнин биһәја саггалына (Н. Б. В ә з и р о в).

Ејни сәс тәркибинә малик *тфу* биринчи мисалда нида, икинчисиндә вокатив сөздүр вә бир синкретик ваһид кими чүмләнин хәбәридир.

Вокатив сөз илә ниданын фәрги хүсусилә *демәк* фе'линин ишләнмәсиндә ајдын тәзаһүр ддир; м ә с.: *Тфу* дејиб Бағадыр папиросуну јандырды (Н. Н ә р и м а н о в).

Бу сөз бурада вокативдир. Нида *демәк* јох, *еләмәк* фе'ли илә ишләнәр. Ниданы деməзләр, едәрләр (ниданын субстантивләшмәси нәзәрә алынмыр).

Дикәр тәрәфдән, нидалардан башга нитг һиссәләринә мәхсус сөзләр дүзәлмәдији һалда, вокатив сөзләрдән мүәјјән шәкилчиләр васитәси илә мүхтәлиф исимләр (бә'зән дә фе'лләр) дүзәлдилир. Мүәјјән һејвана мүрачиәт үчүн ишләнән сөз шәкилчи гәбул етмәклә субстантивләшиб һәмин һејванын адыны әмәлә кәтирир. Мәсәлән, **-ыг, -ик, -уг, -үг** шәкилчили бир сыра һејван ады билдирән исимләр мүвафиг вокатив сөзләрдән дүзәлдилмишдир: *годуг (хотух), күчүк, пишик, тојуг, кечи, бузов, ешшәк* вә с.

II. Дилдә мүәјјән груп сәс тәркибләри вардыр ки, бунлар дилчиликдә «диффуз сәсләр» термини илә гејд олунур. Бу тер-

мини Н. Ј. Марр ирәли сүрмүшдүр[5]. Она гәдәр исә «үзвләнмәјән (үзвләринә бөлүнмәјән) нитг» термини ишләдилирди.

Әслиндә тәләффүздә сәс тәркибинә көрә о гәдәр дә дифференсиасија едилмәмиш белә диффуз сәсләри бә'зән нида һесаб едирләр. Лакин бир сыра көркәмли дилчиләр (Л. В. Шерба вә с.) бунларын сөз һесаб едилмәсинә гаршы чыхыр вә «дилхаричи сәсләр» олдуғуну көстәрирләр. Һәр һансы сөз аз-чох тәләффүзүнә ујғун шәкилдә јазылырса, бу дилхаричи сәсләри ујғун шәкилдә јазмаг олмур. Мәсәлән, рус дилиндә: *брр, фу, тпру, тфу.*

Мүвафиг сәсләри һиссәләринә бөлмәк вә јазыда әкс етмәк олдугча чәтиндир. Мәсәлән, аты сахламаг истәдикдә чыхарылан диффуз *тпрш* сәси кими.

Бу тәркибләри шәрти олараг «сәс-сөз» шәклиндә адландырмаг олар. Мүвафиг сәсләри чыхараркән бунлар һәлә сөз дејилдир. Белә сөз олмајан комплексләрә әдәбиҹјатда чох тәсадүф едилир:

Зорба ләпәләр параходун һәр ики тәрәфиндән *«шшш»* сәсилә бир-бирини говурлар (Н. Нәриманов); О... *«ммм»* едиб дөрд тәрәфә бахды; Чобан Вәли бирдән *«һин»* еләјиб күлүмсәди; Нөкәр Сәлим—*«иһин»* еләди (М. Ибраһимов); [Тарверди] *Тсс... Тсс...* еһтијатлы олун (М. Ф. Ахундов); [Забит] *Ммм...*Буjурун, ханым! (Ј. Әзимзадә); О тез, *«һәһ»* еләјиб јериндән галхды (Ч. Көзәлов); Мүстәнтиг *«шшш»* еләјиб дајанды (Ч. Көзәлов).

Бу кими сәс комплексләри һәлә сөз дејилдир, «дилхаричи» һадисәдир. Одур ки, бунлар лүғәтләрә дә дүшмүр. Сөз олмадығындан бунлар бир сыра мүхтәлиф системли дилләр үчүн еjнидир. Бунлар асғырмаг, фынхырмаг кими сырф физиоложи просесләрлә әлагәдар чыхан сәсләрә јахындыр. Лакин бурасы вар ки, һәмин диффуз сәсләр субстантивләшә вә бу заман дил васитәләри системинә дахил ола билир.

Белә диффуз сөзләрин јазыја алынмасы там шәртидир. Бунлар мүвафиг сәсләрә садәчә ишарә едир, онлары әкс едә билмир. Мәсәлән, јазычы көстәрәндә ки, «Искәндәр ағзыны Чәлалын гулағына тутуб *«һә, һо»* еләјир вә дејир «һаны? Мән кефлијәм?» (Ч. Мәммәдгулузадә)—бу мисалда *һә, һо* диффуз сөзләрдир вә мүвафиг һадисәни һеч дә там әкс етдирмир.

[5] Л. В. Щерба. О «диффузных звуках», Сб. «Академику Н. Я. Марру», XLV, М.—Л., 1935, сәһ. 451—453.

УШАГ СӨЗЛӘРИ

Кичик јашлы ушагларын нитги, данышыг тәрзи үчүн сәчиjjәви олан сөзләр ушаг сөзләри адланыр. Ушаглар бу сөзләри данышмаға башлајанда тәләффүз едир вә өjрәнирләр. Әсасән експрессив олан бу сөзләр мигдарына көрә үмуми дилин лүғәт тәркибиндә чох чүзи jери тутур. Ушаг сөзләри ја дилдәки бу вә ја дикәр сөзүн тәһриф едилмәси jолу илә, ја да сәс тәглиди, аллитерасија вә с. үсулу үзрә аһәнкдар сәсләрин дүзүмү jолу илә дүзәлдилир; м ә с.: *баба, бәбә, чичи, тыг-тыг* (ханым), *чичә, һам-һам* (ит), *чыртдан...*

Нитгдә ишләнән ушаг сөзләри илә көрпәләрин чыхардыглары диффуз сәсләри бөjүкләрин тәглид етмәси үсулу үзрә јаранан сөзләр арасында фәрг вардыр. Ашағыдакы мисалларда гејд олунан сөзләр ушагларын үзвләнмәмиш (диффуз) сәсләринә тәглид илә дүзәлмиш вә әслиндә бөjүкләр тәрәфиндән ишләдилир: *«Инга-инга»* дејиб севинир чаға (С. Вурғун); Сөз кар етмир годуға, һеj дејир *«инга-инга»* (С. Рүстәм); Көрпә... *«гығ-гығ»* едәрәк күлүмсәjир (М. Ибраһимов).

Әслиндә ушаг сөзләри дә нитгә һазыр шәкилдә дахил едилир, һәр дәфә јенидән јарадылмыр. Тәчрүбәдән һансы сәсләри тәләффүз етмәjин асан вә әлверишли олдуғуну билән бөjүкләр мәһз һәмин сәсләрин ушаглар тәрәфиндән тәләффүзүнә чәһд көстәрирләр. Белә асан, әлверишли сәсләр мәһдуд мигдарда олуб, бир нөв бејнәлмиләл сәчиjjә дашыjыр. Һәмин сәсләр ушаглара даһа јахын, таныш олан мәфһумларла әлагәләндирилир. Мәсәлән:

Тамаша, дүш кәл *гучума* (Г. Хәлилов); [Тапдыг] «Довшанын башыны *хых елә»* дејиб атасынын үзүнә бахды (Ә. Вәлиjев); *Гыч* елә маманы. Оjан, дур кедәк, дәдәни сәни *«түши»jә* миндирәчәк (Н. Нәриманов); Кәл, сәни бир *мач* еләjим (Ч. Көзәлов).

Бир сыра ушаг сөзләри аталар сөзләринин тәркибиндә өзүнү көстәрир:

Әппәjә *«аба»* дејир, көмүрә *«гага». Чикини* дә билир, *бикини* дә; Чөрәjә *пәпәш* дејәрсән.

Ушаг сөзләринин әксәриjjәти тәкрар шәклиндә чыхыш едир. Бурун, додаг вә дилөнү самитләрини мүәjjән саитләрлә јанашдырыб тәкрарламагла ушаг сөзләри јарадылмыш олур[1]: *нәнә, мәмә, мама, баба, биби, бәбә, пәпә, ләлә, дәдә, даj-даj...*

[1] А. Н. Гвоздев. Усвоение ребенком звуковой стороны русского языка, М.—Л., 1948, сәһ. 15.

Һәтта мүәјјән сөз көкләрини тәкрарламагла ушаг нитгинә мәхсус сөзләр јаратмаг мүмкүндүр. Мә с.: Ата, *чим-чим* еләдим (Ә. Һачызадә); (Ушаг) *Пиш-пиш* апалды (Ч. Көзәлов); Радио әми деди, јатмаг вахтыдыр. Ана, *бај-бај* (Ә. Һачызадә).

Бүтүн бу ушаг сөзләри дәгиг семантикаја маликдир. Лакин бә'зи сөзләр чох јајғын, гејри-мүәјјән мә'нада ишләдилир. Мәсәлән, *гага, чичи* сөзләри кими.

Бир сыра ушаг сөзләри мәчази мә'на кәсб едәрәк ишләнмә даирәсини кенишләндирмиш олур. Мә с.: Ајда-илдә бир дәфә кәлиб *дит* еләјиб кедирсән (Һ. Сејидбәјли); Мән сән дејән *хохлардан* дејиләм (М. Ибраһимов); Ахундов ајаг ачыб *дар-дар* етмәк истәјән милли Азәрбајчан буржуазијасыны мүһакимә едирди (Ә. Мәммәдханлы).

Мигдарча мәһдуд олан тәкрар ушаг сөзләриндән бә'зи сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә јени сөзләр әмәлә кәтирилир. Хүсусән әзизләмә вә вокативлик анлајышы билдирән ш шәкилчиси әсасән тәкрар формалы ушаг сөзләринә гошулур. *пәпәш, мәмәш, гагаш, чичиш, дадаш, нәнәш...*

Азәрбајчан әдәби дилиндә, һабелә диалектләриндә ушаг ојун адларыны ифадә едән сөзләр дә әсасән тәкрарлама үзрә дүзәлдилир. Ејни сөз (әсасән исим) тәкрарланыб ушаг ојун адыны билдирир. Мә с.: *ағач-ағач, ат-ат, гоз-гоз, мазы-мазы, мәрә-мәрә, кос-кос, кәлин-кәлин, үзүк-үзүк, хала-хала, хан-хан, дава-дава, бача-бача, лопуг-лопуг, тәпик-тәпик, пул-пул* вә с.[2]

Гејд етмәк лазымдыр ки, түрколокијада илк дәфә Н. И. Ашмарин ушаг сөзләринин мимемләрә дахил олдуғуну көстәрмишдир[3].

[2] Бах: М. Адилов. О детских словах, «Вопросы тюркологии», Бакы, 1971, сәһ. 318—322.

[3] Бах: Н. И. Ашмарин. Подражение в языках Среднего Поволжья, Известия Азербайджанского Государственного Университета им. В. И. Ленина (серия общественных наук), Баку, 1925, т. 2—3.

«РИТМИК» СӨЗЛӘР

Мә'лумдур ки, һәр бир дил факты икитәрәфли маһијјәтә малик олуб, форма (харичи чәһәт) илә мә'нанын (дахили чәһәт) вәһдәтиндә тәзаһүр едир (Ф. де Сөссүр мүвафиг шәкилдә «акустик образ» вә «мәфһум» терминләри ишләдирди). Нитгдә бә'зән мә'надан мәһрум олан бир сыра сәс комплексләри өзүнү көстәрир ки, бунлар дил ваһиди—«сөз» һесаб едилмир. Бир сыра ушаг ојунлары илә әлагәдар маһнылардан мисаллар веририк:

1. Ај *үјруғу, үјруғу....*
   Саггалы ит гујруғу...
2. Түлкү, түлкү, *түмбәки*
   Гујруг үстә *лумбәки...*
3. *Һоп, һоп һопбаны*

Гејд олунан сәс комплексләринин үмуми мәтн илә бир семантик бағлылығы јохдур. Бунлар садәчә олараг аһәнки мүшајиәт етмәк вә ја ритм јаратмаг мәгсәди илә ишләдилмиш олур.

Ашағыдакы мисалларда да һеч бир мә'на билдирмәјән тәркибләр јалныз ритм хатиринә ишләнмишдир вә истәнилән вахт фәрди зөвгләрдән, јенә дә аһәнк вә ритмдән асылы олараг башга тәркибләрлә әвәзләнә биләр.

Дам үстәдир дамымыз
Ај күлүм, *нанај, ај нанај...* (маһныдан)

Тәкрарланан мәзмунсуз-мә'насыз сәс комплексләри һеч бир лексик (вә ја һәр һансы) мә'на билдирмәдији үчүндүр ки, бунлары истәнилән мисраја, чүмләјә бағламаг мүмкүн олур. Семантикадан мәһрум олан белә тәркибләри истәнилән тәрәфә чәкмәк мүмкүндүр. Кah «Дам үстәдир дамымыз» ифадәси илә, кah «Бу күн ајын үчүдүр...» вә с. кими мүхтәлиф вә узаг фикирләрин һәр һансы бири илә истәнилән вахт әлагәләндирилә билир. Белә нәгәратларын—ритмик сәс тәкрарларынын мүәјјән тәркибләрдә өзүнү көстәрдији мүшаһидә едилир. 1) *Далај-далај* чағыра билмәрик (С. Рәһимов); 2) Оланда *һалај-һалај,* олмајанда һалым голај (Аталар сөзү).

1. *Илим иласы* вар бунун, *Сәбзи либасы* вар бунун... (Тапмача).

2. *Алалар, һа алалар,* Еркәк, диши балалар (Тапмача). Мәһз сөз олмадығы үчүндүр ки, бу кими сәс топлусу шәклиндә ишләнән ваһидләр лүғәтләрдә гејд вә тәсбит едилмир.

Бә'зән белә мә'насыз сәс комплексләриндән фалчылар, чадукәрләр, дәрвишләр мүәјјән мәгсәдлә истифадә едирләр. Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун көстәрдијинә көрә Дәрвиш Мәстәлишаһын «һејбәтли сәслә» охудуғу мәшһур «Дәғдәғаһа фәтәнди...» илә башлајан тәркибләр мә'надан мәһрум сөз јығыны олса да, бу сәс топлусундан дәрвиш мүәјјән мәгсәди үчүн истифадә едә билир.

Бә'зән әслиндә мә'налы дил ваһидләри—сөзләр дә ритмик вәзифә дашыјыр, ритми үчүн ишләнир. Бу заман сөзүн мә'насы дејил, ритмик функсијасы (јә'ни сырф харичи әламәти) әсас көтүрүлүр вә буна көрә дә бунлары «ритмик сөзләр» адландырмаг олар. Халг өзү бу «ритмик сөзләри» башгаларындан—әсил, һәгиги сөзләрдән фәргләндирәрәк дејир: «Ашығын сөзү гуртаранда *јарым-јарым* (јарәм-јарәм) чағырар».

Ашыг әдәбијјатында белә ритмик сөзләрә «бәзәк» вә ја «хал» да дејилир. Шаир О. Сарывәлли «Ашығын поетикасы» мәгаләсиндә јазмышдыр ки, «бәзәк» сөзләри јериндә ишләндији заман маһнылара ширинлик кәтирир. Лакин бә'зән чалынан һава илә охунан сөз арасында мүәјјән ујғунсузлуг олур. Ашыглар бу ујғунсузлуг дујулмасын дејә *көрпә гузу, дәли чејран, алакөз марал, дәрдин алым, гурбан олум, нејним-нејним* вә и. а. кими көһнәлмиш «бәзәк сөзләри» ишләдирләр.

506

МҮНДӘРИЧАТ

Морфолокијаја кириш *(И. Т. Мәммәдов)* 5

Көк вә шәкилчи *(Р. Д. Исрафилова)* 12
Көк 12
Шәкилчи 13
Сөздүзәлдичи шәкилчиләр 16
Сөздәјишдиричи шәкилчиләр 18
Формадүзәлдичи шәкилчиләр 19

Нитг һиссәләринин тәснифи принсипләри *(Г. Һ. Чәфәров)* . 21
Әсас нитг һиссәләри 24
Көмәкчи нитг һиссәләри 26

Исим 28
Үмуми мә'лумат *(И. Т. Мәммәдов)* 28
Хүсуси вә үмуми исимләр *(И. Т. Мәммәдов)* . . . 29
Кәмијјәт категоријасы *(И. Т. Мәммәдов)* 30
Мәнсубијјәт категоријасы *(И. З. Һачыјев)* . . . 31
Исмин һаллары *(Һ. К. Гулијев)* 48
Үмуми мә'лумат 48
Адлыг һал 49
Јијәлик һал 50
Јөнлүк һал 54
Тә'сирлик һал 57
Јерлик һал 63
Чыхышлыг һал 65
Исимләрин һалланмасында фонетик һадисәләр . . . 69
Исимләрин гурулушча нөвләри *(И. Т. Мәммәдов)* . . 69
Садә исимләр 70
Дүзәлтмә исимләр 70
Морфоложи үсулла дүзәлән исимләр 71
Адлардан исим дүзәлдән шәкилчиләр . . . 72
Фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчиләр . . . 77
Синтактик үсулла исим дүзәлтмә 84
Сөзләрин бирләшмәси илә исим дүзәлтмә, јахуд әсил мүрәккәб исимләр 86
Гоша исимләр 90
Мүрәккәб иттисарлар 91
Лексик-синтактик-морфоложи үсул 92
Исимләрдә вурғу 93

Сифәт *(Ә. М. Чавадов)* 95
Сифәтин субстантивләшмәси (әшјалашмасы) . . . 99
Сифәтин гурулушча нөвләри 102
Садә сифәтләр 102

Дүзәлтмә сифәтләр 104
Мүрәккәб сифәтләр 112
Әсли вә нисби сифәтләр 115
Әсли сифәтләр 118
Нисби сифәтләр 120
Әсли сифәтләрин мүгаjисә дәрәчәси 120
Ади дәрәчә 123
Азалтма дәрәчәси 124
Чохалтма дәрәчәси 124

Саj *(Р. Ј. Хәлилов)* 126
Миgдар сајы 127
Сыра сајы 131
Гејри-мүәjjән саj 137
Кәср сајы 141

Әвәзлик *(Ә. Ә. Хәлилов)* 146
Шәхс әвәзликләри 151
Ишарә әвәзликләри 157
Суал әвәзликләри 162
Гајыдыш әвәзлиjи 169
Тә'jин әвәзликләри 175
Нисби әвәзликләр 179
Гејри-мүәjjән әвәзлик 184
Инкар әвәзлиjи 189

Фе'л 190
Үмуми мә'лумат *(В. Һ. Әлиjев)* 190
Фе'лләрин лүғәви мә'на груплары *(З. И. Будагова)* . 196
Һәрәкәт фе'лләри 197
Иш фе'лләри 199
Нитг фе'лләри 200
Тәфәккүр, көрмә вә ја ешитмә просеси илә бағлы олан фе'лләр 203
Һал-вәзиjjәт фе'лләри 204
Фе'лин гурулушча нөвләри *(З. И. Будагова)* . . . 207
Садә фе'л 207
Дүзәлтмә фе'л 208
Мүрәккәб фе'л 215
Фе'лин нөвләри *(В. Һ. Әлиjев)* 236
Мә'лум нөв 243
Мәчһул нөв 249
Гајыдыш нөв 255
Шәхссиз нөв 260
Гаршылыглы-биркәлик нөв 261
Ичбар нөв 266
Тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасы *(В. Һ. Әлиjев)* 272
Фе'лләрин тәсдиг вә инкар формалары *(И. З. Һачыjев)* . 279
Фе'лин тәрзләри *(З. И. Будагова)* 280
Биринчи тәрәфи фе'ли бағлама илә ифадә олунан синтактик, лүғәви вә тәрз бирләшмәләри арасындакы охшар вә фәргли хүсусиjjәтләр 285
Тәрз бирләшмәләри 286
Тәрз мә'наларының фе'лин заман формаларында ифадәси 293
Шәхс категоријасы *И. З. Һачыjев)* 297

Фе'лин шәкилләри *(З. И. Будагова, И. Т. Мәммәдов)* . 307
Әмр шәкли 311
Хәбәр шәкли 320
Кечмиш заман 322
Шүһуди кечмиш 323
Нәгли кечмиш 325
Кечмиш заманын мүрәккәб формалары . . 331
Узаг кечмиш 331
Гәти кәләчәкли кечмиш 332
Гејри-гәти кәләчәкли кечмиш 333
Битмәмиш кечмиш 334
Давамлы кечмиш 335
Индики заман 336
Кәләчәк заман 340
Гәти кәләчәк 340
Гејри-гәти кәләчәк 342
Арзу шәкли *(З. И. Будагова, И. Т. Мәммәдов)* . . . 345
Вачиб шәкли *(З. И. Будагова, И. Т. Мәммәдов)* . . 352
Шәрт шәкли *(З. И. Будагова, И. Т. Мәммәдов)* . . . 356
Лазым шәкли *(З. И. Будагова, И. Т. Мәммәдов)* . . 359
Фе'лин тәсрифләнмәjән формалары 360
Мәсдәр *(В. Һ. Әлиjев)* 362
Фе'ли сифәт *(В. Һ. Әлиjев)* 364
Фе'ли бағлама *(Һ. Һ. Мәммәдов)* 378

Зәрф *(Ә. Ч. Шүкүров)* 387
Зәрфин гурулушча вә әмәләкәлмә jолларына көрә нөвләри 388
Садә зәрф 393
Алынма зәрф 395
Дүзәлтмә зәрф 396
Зәрфин мә'нача нөвләри 408

Көмәкчи адлар *(Һ. К. Гулиjев)* 409
Көмәкчи 409
Көмәкчиларин мәншәjинә көрә бөлкүсү . . . 410
Көмәкчиларин мә'налары 411
Көмәкчиларин һалларла ишләнмәси . . . 412
Көмәкчи адлар 418

Бағлајычы *(Ә. Ә. Хәлилов)* 428
Бағлајычыларын гурулушча нөвләри 432
Садә бағлајычылар 432
Мүрәккәб бағлајычылар 432
Бағлајычы бирләшмәләр 433
Синтактик вәзифәсинә көрә бағлајычынын нөвләри . 434
Табесиз бағлајычылар 434
Табели бағлајычылар 446
Бағлајычы (нисби) сөзләр 447

Әдат *(Һ. К. Гулиjев)* 448
Ишарә әдатлары 449
Дәгигләшдиричи әдатлар 449
Мәһдудлашдырычы әдатлар 450

Гүввәтләндиричи әдатлар 451
Емосионаллыг вә експрессивлик билдирән әдатлар . 453
Суал әдатлары 455
Әмр әдатлары 457
Тәсдиг әдатлары 458
Инкар әдатлары 459
Әдатларын модал сөзләрдән фәрги 459

Модал сөзләр *(Ә. М. Чавадов)*
Модал сөзләрин хүсусијјәти 461
Модал сөзләрин мә'на групу 463
Модал сөзләрин гурулушу 464
. 467

Бағлама
. 469
Иди, имиш бағламалары *(А. Ә. Асланов)* 471
Икән бағламасы *(А. Ә. Асланов)* 473
Исә бағламасы *(З. И. Будагова)* 474

Нида *(М. И. Адилов)*
. 475

Тәглиди сөзләр *(М. И. Адилов)*
. 487

Императив сөзләр *(М. И. Адилов)* 496

Ушаг сөзләри *(М. И. Адилов)*
. 503

«Ритмик» сөзләр *(М. И. Адилов)* 505

510

СОВРЕМЕННЫЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК
том II
(На азербайджанском языке)

511

Нәшријјат редактору *Р. Кәримова*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *В. Огнијенко*
Корректору *М. Ејнуллајева, С. Әлијева*
ИБ № 279

Јығылмаға верилмиш 1/III-79-ил. Чапа имзаланмыш 7.VII 1980-чи ил. Кағыз форматы 60×90 1/16. Кағыз вәрәги 16. Чап вәрәги 32. Һес.-нәшријјат вәрәги. 33,77. ФГ 18820. Сифариш 626. Тиражы 11600. Гијмәти 3 ман. 70 гәп.

«Елм» нәшријјаты
370143 Бакы, 143, Нәриманов проспекти, 31, Академија шәһәрчији, Әсас бина
Азәрбајҹан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин Јени Китаб мәтбәәси. Бакы, Әли Тағы-задә күч., 4.

512